

Каб жьыло наша Слова

**Зборнік навуковых артыкулаў
да 90-годдзя з дня нараджэння
Фёдара Янкоўскага**

Установа адукацыі “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А.С. Пушкіна”

Кафедра беларускага мовазнаўства

Брэст 2009

УДК 80 (476) (08)
ББК 81 (4 Бєи)

Рэцэнзенты:

доктар філалагічных навук, прафесар
М.І. Мішчанчук

кандыдат філалагічных навук, дацэнт
М.М Аляхновіч

Рэдакцыйная калегія:

кандыдат філалагічных навук, дацэнт **М.І. Новік**
кандыдат філалагічных навук, дацэнт **А.І. Яўдошына**
кандыдат філалагічных навук, дацэнт **В.М. Касцючык**
кандыдат філалагічных навук, дацэнт **С.Ф. Бут-Гусаім**

Пад агульнай рэдакцыяй кандыдата філалагічных навук, дацэнта
М.І. Новік

Каб жыло наша Слова : зборнік навуковых артыкулаў да 90-годдзя з дня нараджэння Фёдара Янкоўскага / пад агул. рэд. М. І. Новік; [рэдкал.: М. І. Новік, А. І. Яўдошына, В. М. Касцючык, С. Ф. Бут-Гусаім]. – Брэст, 2009. – 316 с.

ISBN

У зборнік уключаны навуковыя артыкулы да 90-годдзя з дня нараджэння Фёдара Янкоўскага, выдатнага вучонага ў галіне беларускай філалогіі. Зборнік змяшчае матэрыялы пра асобу Фёдара Янкоўскага – успаміны калег, вучняў пра чалавека, вучонага і настаўніка, пра яго навуковую школу, а таксама артыкулы па актуальных праблемах славянскай філалогіі.

Адрасуецца навукоўцам, настаўнікам, студэнтам, усім, хто цікавіцца родным словам.

Навуковае выданне

Каб жыло наша Слова

Зборнік навуковых артыкулаў
да 90-годдзя з дня нараджэння Фёдара Янкоўскага

Адказы за выпуск М.І. Новік
Камп'ютарная вёрстка А.А. Стасюк

Падпісана ў друк. Фармат. Папера афсетная.
Гарнітура. Рызаграфія. Ум. друк. арк. Ул.-выд. арк.
Тыраж экз. Заказ №
Выдавец і паліграфічнае выкананне:

ЖЫВІ, НАША СЛОВА!..

*Жыві, наша СЛОВА. Як жылі і жыць
будуць нашы неацэнныя Францыск Скарына
і Кастусь Каліноўскі, Францішак Багушэвіч
і Максім Багдановіч, Янка Купала і Якуб Колас.
Як жыла і каб жыла, цвіла яна – Беларусь!
Жыві, наша СЛОВА!*

Фёдар Янкоўскі

Гэтыя словы выяўляюць адно з самых заповітных жаданняў вядомага вучонага-беларусіста Фёдара Янкоўскага. Менавіта роднае слова стала тым найгалоўным, што склаала сэнс яго жыцця, ягонай творчай дзейнасці. Вучоны. Настаўнік. Пісьменнік. Гэтыя словы ўжо неаднойчы сказаныя яго сябрамі, калегамі, вучнямі. Уладзімір Калеснік сказаў пра Ф. Янкоўскага так: “Ён выступаў адначасна вучоным, пісьменнікам і педагогам, які настойліва адраджаў нацыянальную школу беларускага мовазнаўства 20-х гадоў, традыцыі тых ахвярнікаў, што ўмелі шанаваць жывую мову народа, збіраць водар з палявых кветак, публікаваць арыгінальныя працы ды актыўна ўздзейнічаць на моўную практыку ў рэспубліцы, фарміраваць мову літаратурную”.

Ф. Янкоўскі сапраўды – Прадаўжальнік і Пачынальнік. З ім звязана распрацоўка ў беларусістыцы новых накірункаў даследавання: найперш фразеалогіі, фразеаграфіі, культуры маўлення. Фёдар Міхайлавіч – стваральнік. Стваральнік найперш кнігі – для вышэйшай школы, для студэнтаў. І сёння дапаможнікі па гістарычнай граматыцы, дыялекталогіі, па сучаснай беларускай мове і культуры маўлення не страцілі сваёй актуальнасці і запатрабаванасці. У ягоных навуковых працах і дапаможніках жыве роднае слова: яно адабрана ўдумліва, з любоўю, з пашанай – як да самага дарагога, да святога. Каб было яно, слова, выраз – на добрае, на людскае, на прыстойнае. Фёдар Міхайлавіч – гаварун і маўчальнік. Ваяр. Ён і ў мірныя дні ішоў, распачынаючы працу, як на чарговае заданне. Кожны раз з хваляваннем і радасцю – жывы, ацалелы, ёсць духоўная праца. І не дзеля сябе, а дзеля людзей, і дзеля яе, Беларусі – Бацькаўшчыны.

Ф. Янкоўскі быў шукальнікам красы і праўды. У жыцці. У кнігах. З кожнай новай кнігай ішоў на сустрэчу як на сустрэчу з аўтарам, праўдай, словам. Таму і бібліятэка ў яго назбіралася вельмі багатая, адметная. Праўда, кожная кніга як бы мела праверку і на культуру маўлення яе аўтара-апавядальніка. Былі сярод іх і густа пакрысленыя, папраўленыя, бо трэба – каб слова ў кнізе было не скалечанае, няўдала пазычанае, а сваё: яно ёсць, жывое, у мове людзей на роднай зямлі. Варушыўся, рупіўся, непакоіўся, каб не змялела рака роднага слова, нацыянальнай мовы.

90-годдзе Фёдара Янкоўскага сабрала ў Берасці навукоўцаў з розных куткоў Беларусі – ягоных вучняў, што прайшлі “школу Янкоўскага”, а таксама калег-навукоўцаў, што займаюцца даследаваннем разнастайных праблемаў славянскай філалогіі, хто рупіцца, “каб жыло наша Слова”.

“Жыві, наша Слова!..” – гучаць словы Фёдара Янкоўскага як надзея і вера ў нязводнасць роднага слова, у якім – мудрасць, дух, моц продкаў і нашчадкаў. І гэты зборнік артыкулаў да 90-годдзя з дня нараджэння Ф. Янкоўскага – знак далучанасці да асобы Ф. Янкоўскага, да духоўных здабыткаў свайго народа, да скарбаў сусветнай культуры. Дзеля адраджэння нацыянальнай гісторыі і культуры, дзеля жыцця роднага слова.

Жыві, наша Слова!..

Марыя Новік

НАВУКОВАЯ І ЛІТАРАТУРНА-МАСТАЦКАЯ СПАДЧЫНА Ф.М. ЯНКОЎСКАГА

НИНА ГАЎРОШ, НИНА НЯМКОВІЧ (г. Мінск)

“ШТО Ж БЕЗ ЦЯБЕ, НАСТАЎНІК? ХТО Ж БЕЗ ЦЯБЕ, НАСТАЎНІК?”

Гэта і тэма, і праблема. Не новая для свету. Пытанне важнае, з разраду – што было найперш. Многія мудрацы спрабавалі адказаць на яго. Сярод іх філосафы і псіхолагі, педагогі і пісьменнікі, вучні і настаўнікі...

Сярод іх і прафесар Янкоўскі – вечны Вучань – Настаўнік. Гартаем старонкі яго кніг. Тут не толькі радкі, тут цэлыя творы, раздзелы пра настаўнікаў і вучняў. Тут успамін, роздум, любоў, турбота, неспакой...

Зборнік “З нялёгкіх дарог”. На старонках 365–372 нарыс “Настаўнікі”, падзагалоўкамі ў якім – “Настаўнікавы рукі” і “Настаўнікі”. Ведаючы прафесараву пільнасць да слова, разумеем, што гэта не таўталагія, а пэўны стылістычны ход. Паўтараючыся неаднаразова, слова *настаўнік* выступае лейтматывам апавядання, набывае глыбокі ідэйны змест, становіцца своеасаблівым кодам, устойлівым знакам сэнсавай напоўненасці і эмацыйнай ацэнкі. У кантэксце апавядання гэтае слова ўспрымаецца як сімвал актыўнай жыццёвай пазіцыі пісьменніка Янкоўскага, сфармуляванай у многіх яго творах.

Пачынаецца твор з рытарычных пытанняў, якія і сталі тэмай нашага даклада: “Што ж без цябе, настаўнік? Хто ж без цябе, настаўнік?”

Ты, настаўнік, быў у Скарыны і ў Гарыбальдзі. Ты, настаўнік, быў у Герцэна і ў Каліноўскага, у Карскага і ў Паўлава.

Ты, настаўнік, быў і ў таго печніка, якога спалілі фашысты, – у таго адзінага, хто мог бы ў той дзень не згарэць. І ён жыве.

Касманайт Кавалёнак, калі вярнуўся на зямлю з космасу, на першай хвіліне размовы з журналістам успомніў сваю школьную настаўніцу Людмілу Ермашкевіч.

Свет не ведае азалочанага настаўніка, мільянера.

Свет ведае: ні войны, ні землетрасенні, нікая прапаганда ці забарона ніколі не сатруць з памяці чалавецтва засведчанай у легендзе здрады настаўніку: вучань пакляўся, што не здрадзіць настаўніку, – а прадаў настаўніка. Прадаў за трыццаць срэбранікаў. Прадаў, а сам на векі ажаніўся з асінаю, навесіўся на ёй. Навекі стаў сімвалам нявернасці, здрады, прадажніцтва, нялюдскасці. На асіне, ненавіснай людзям, заўсёды трыміць ліст. Чалавецтва, чалавечнасць далі вечную ацэнку, вынеслі вечную недаравальнасць, вечны прысуд на ганьбаванне таго, хто здрадзіў настаўніку.

Кожны абзац – асобны этап у раскрыцці ідэі – патрабуе-просіць экстралінгвістычнага каментарыю. Канстатуецца, што настаўнік быў у Скарыны і ў Гарыбальдзі, у Герцэна і ў Каліноўскага, у Карскага і ў

Паўлава. З якіх меркаванняў зыходзіў Фёдар Міхайлавіч пры паяднанні ў пары менавіта гэтых людзей? Па-першае, прыгадваюцца тут прозвішчы знакамітых ва ўсім свеце асоб. Па-другое, усе яны – без перавелічэння! – нацыянальныя героі сваіх родных краін, рэвалюцыянеры ў тых сферах дзейнасці, якімі займаліся. Гэта – зоркі, арыенціры, сусветы, ідэалы. Таму невыпадкова людзі розных краін свету могуць лічыць іх сваімі Настаўнікамі.

Пасля ад высокіх зорак, аддаленых стагоддзямі, Фёдар Міхайлавіч апускае нас, грэшных, на зямлю, згадвае прозвішча беларускага касманаўта Кавалёнка і яго школьнай настаўніцы Людмілы Ермашкевіч, нітуючы такім чынам учора і сёння асобай Настаўніка (дарэчы, праф. Янкоўскі быў асабіста знаёмы з названай настаўніцай).

Каб вучыць, каб быць для некага арыенцірам, неабавязкова мець дыплом педагога. Найперш трэба мець вялікае, адданае сэрца і багатую душу, ад якой могуць запаліцца-загарэцца дзесяткі душ. Прыгадаем – следам за Фёдарам Міхайлавічам – аднаго з Брылёвых герояў, печніка, “таго адзінага, хто мог бы ў той дзень не згарэць”. Урок? Прыклад? Узор? Без каментарыяў, толькі скупое, як часта ў Янкоўскага, – “І ён жыве”.

Надзвычай глыбокае і змястоўнае абыгрыванне біблейскай легенды пра здраду настаўніку. Не гучаць тут імёны, не называюцца адрасы (улічым часы напісання твора), але... як апякло: “...вучань пакляўся, што не здрадзіць настаўніку, – а прадаў настаўніка”. На жаль, так бывае не толькі ў легендзе. А жыццё, лёс усё ацэняць і расставяць па сваіх месцах. Вучань-зраднік, па словах Янкоўскага, “навекі стаў сімвалам нявернасці, здрады, прадажніцтва, нялюдскасці”. Заўважце, як выладжаны сінанімічны рад аддзяяслоўных і адпрыметнікавых назоўнікаў: кожнае наступнае слова нясе ў сабе ўсё большую меру праяўлення нявернасці (ампліфікацыя!). Калі нехта хоць раз быў няверны, то ад яго лёгка чакаць здрады, а здрадзіўшы, можна прадаць душу, адсюль ужо крок да нялюдскасці. Перафразуючы Фёдара Міхайлавіча, скажам, што чалавецтва, чалавечнасць спачатку далі ацэнку, пасля не даравалі, у рэшце рэшт асудзілі на вечнае ганьбаванне таго, хто здрадзіў настаўніку.

Пранікнёнасць інтанацыі гэтага ўрыўка ствараецца ў асноўным дзякуючы яго своеасаблівай сінтаксічнай арганізацыі – “архітэктуры”: ланцужок міні-абзацаў, паралельныя сінтаксічныя канструкцыі, няпоўныя сказы, рытарычныя пытанні... Такі зачын стварае непаўторны фон для развіцця апавядання, анансуе яго тэматычную накіраванасць, акрэслівае прадмет гаворкі. Выразнае аўтарскае “абзацаванне”, размяшчэнне матэрыялу ўяўляем як яркі стылістычны ход, які спрыяе актуалізацыі чытацкай увагі. Першы абзац двухкампанентны – складаецца з дзвюх сінтаксічных паралельных канструкцый, успрымаецца як выказванне афарыстычнага характару. Такі пачатак як найлепш дэманструе тэндэнцыю Янкоўскага-пісьменніка, Янкоўскага-настаўніка, Янкоўскага-лінгвіста да імпліцытнасці інфармацыі, да сэнсавай і экспрэсіўнай ёмістасці паведамлення.

І далей – пасля такога зачыну-запеву – Фёдар Міхайлавіч апавядае пра тых настаўнікаў, якія былі ў яго лёсе. “Першы. Звалі мы яго проста і хораша – Дзядзька Настаўнік. Спрытна і далікатна перад ім, Станіславам Бараноўскім, здымалі шапкі нашы бацькі; вучыліся ад бацькоў – і мы, дзеці, падлеткі...” [1, с. 368]. Ён любіў і шанаваў сваіх вучняў (“Не чуў я ад майго першага настаўніка пагрозлівых “Сціхніце! Ціха! Не крычыце! Перастаньце!”), яго рукі далі вучням і ў рукі, і ў душу кнігу.

Навуковым кіраўніком Фёдара Міхайлавіча быў сьлінны акадэмік Баркоўскі. У яго Янкоўскі-вучань пераняў: ніколі не пакіну без увагі зробленае, напісанае – хоць бы і самае сціплае! – сваімі калегамі, таварышамі, аспірантамі, студэнтамі.

Дапамагчы словам, парадай, кнігай, кавалкам хлеба... Навучыць не толькі свайму прадмету, але і ўменню жыць, працаваць у людзях і для людзей, быць гаспадаром свайго краю, ведаць і любіць яго прыроду, родную зямлю і працу на ёй. Так настаўнічала-шчыравала Ксеня Раманоўская, радашкавіцкая жанчына, каляжанка Янкоўскага.

Піша Фёдар Міхайлавіч пра Гілера Ліўшыца, пра яго манеру чытаць лекцыі, пра яго бачанне гісторыі свету. І гэта так уразіла Янкоўскага, што “больш як праз сорок гадоў я чую тые лекцыі, бачу лектара” [1, с. 373]. Прафесар Ліўшыц неяк выказаўся так: “Настаўніку нельга інакш. Вучыць і не памятаць, каго вучыш? Вучыць, экзаменаваць і забыцца?” [1, с. 375]. І Фёдар Міхайлавіч успрыняў гэта як запавет. Яго вучні пастаянна адчувалі настаўнікаў клопат, настаўнікаву турботу, настаўнікаву ласку.

Добра разумеючы цану настаўніцкага хлеба, Фёдар Міхайлавіч не павучае: настаўнік павінен быць такім і такім, гэта яму можна, а гэтага і не думай... Ён дзейнічае як вопытны псіхолаг, як сталы, мудры чалавек: вось маё слова пра Настаўніка, а ты, чытач, сам абірай патрэбнае, сам думай, сам вучыся.

Быў зачын (“Што ж без цябе, настаўнік? Хто ж без цябе, настаўнік?”), ёсць і годны вянец: “Пісаў і напісаў. Бо не мог не пісаць, бо меў што напісаць” [1, с. 376]. Хвалявала Фёдара Міхайлавіча доля беларускіх настаўнікаў, іх статус у дзяржаве, таму і напісаліся “Настаўнікі”. А з настаўнікавых радкоў яшчэ раз убачылася: жыць у працы, жыць працай, жыць лёсам сваіх вучняў, не чакаць узнагарод і падзякі, “паміраць збірацца, а жыта сеяць”, жыта для і дзеля Радзімы, для і дзеля Заўтра, дзеля васількоў.

Спіс літаратуры

Янкоўскі, Ф.М. З нялёгкіх дарог : Выбр. / Ф. Янкоўскі ; прадм. П. Місько. – Мінск : Маст. літ., 1988. – 399 с.

ІРЫНА ГОЎЗІЧ (г. Мінск)

**СТЫЛЬ АПАВЯДАННЯЎ ФЁДАРА ЯНКОЎСКАГА
І МІХАСЯ СТРАЛЬЦОВА: ПАРАЎНАЛЬНЫ АНАЛІЗ**

Беларуская літаратура другой паловы ХХ стагоддзя не абмяжоўваецца толькі апісаннем рэчаіснасці, прыроды і падзей, прапушчаных праз чалавечыя перажыванні, а вядзе рознаскіраваныя дыялогі з часам, аднаго аўтара з іншымі аўтарамі, аўтара з чытачом, з самім сабой, з “цэлым народам”. Думка ў падобных шматгалосых (М. Бахцін) творах не ляжыць на паверхні, а вынікае з глыбіні душэўнага вопыту, адліваецца ў інтанаванае выказванне, якое залежыць ад прадмета ўвагі і адрасата. Менавіта рэфлексія думкі і пачуцця аўтараў, іх рух, змены складаюць адметнасць праявічых твораў невялікага памеру, для якіх таксама характэрныя сцісласць, лаканізм, выразнасць і адточанасць сэнсу, шматузроўненасць зместу, часам адкрытая скіраванасць на рэцыпіента, насычанасць вобразна-выяўленчымі сродкамі (эпітэтамі, метафарамі, вобразамі-сімваламі, мастацкімі дэталямі і інш.), дасканаласць марфалагічна-структурнай будовы (мінімальны аб’ём з максімальна заглыбленым зместам), своеасаблівасць рытмічнай арганізацыі мастацкага тэксту (паўторы, незакончанасць думкі, перарывістасць інтанацыі і інш.).

Апавяданні і праявічныя мініяцюры прыцягвалі і прыцягваюць увагу пісьменнікаў розных пакаленняў, як старэйшых (Я. Брыль, Ф. Янкоўскі, Б. Сачанка), так і маладзейшых (М. Стральцоў, Я. Сіпакоў, Ю. Геніюш, У. Арлоў і інш.). Чым жа абумоўліваецца жыццяздольнасць падобных жанраў? Найперш, думаецца, гнуткасцю і здольнасцю іх аўтараў у малой прасторы паказаць вялікае (нягледзячы на абмежаваны памер, падобныя творы надзвычай ёмістыя па змесце), напрамую выказаць чытачу-рэцыпіенту перажыванні, перадаць пачуцці і ўражанні аўтара. Вялікую ролю пры выбары пісьменнікамі падобнай формы пісьма адыгрывае фактар разамкнёнасці і адкрытасці, магчымасць выказацца *tet a tet* з суразмоўцам, часцей чалавекам філалагічна адукаваным, інтэлектуалам, які мае сапраўдны эстэтычны густ.

Творы Фёдара Янкоўскага, змешчаныя ў кнігах “Абразкі” (1975), “Прыпыніся на часіну” (1979), “І за гарою пакланюся” (1982), “Радасць і боль” (1984), “Само слова гаворыць” (1986), “З нялёгкіх дарог” (выбранае, 1988), уяўляюць сабой надзвычай рухомыя і дынамічныя замалёўкі імгненняў з жыцця вядомага мовазнаўцы-філолага, з якіх паўстаюць каларытныя вобразы простых людзей – маці і бацькі (“Слова ў дарозе”, “Ці пісаў такое?”, “Нібы сама клятва, прысяга перад бацькавым полымем”), вяскоўцаў (“Пры дзвях, у дзвях...”, “Словы, людзі”), рэдактараў і аўтараў, вядомых пісьменнікаў (“Дзве сустрэчы з маладым (старонка з дзённіка)”, “Аўтар і рэдактар”, “А песня будзе жыць і жыць”, “Дарагая сустрэча” і інш.). Многія з пералічаных твораў пісьменніка і навукоўца ўяўляюць сабой пранікнёныя оды мове беларусаў – чыстай, выразнай, сакаўной і такой дарагой і любай пісьменніку: “У людзі

выходзіць! У свет выходзіць!.. Людзьмі звацца!.. Жыць людзьмі!.. Не толькі імі называцца!..” [4, с. 8]. Высокая “філалагічная культура” адчуваецца на кожнай старонцы замалёвак і абразкоў аўтара: “Сябе, здаецца, падрыхтаваў ужо да працы. Падрыхтаваў сябе да працы і ў працы са словам, з маім родным словам. А з ім працуй вымытымі рукамі, адгортвай ад сябе ўсялякае мурзатае, здрадлівае, адгортвай пацяруху, смецце” [4, с. 18].

Эцюды, абразкі, мініяцюры, эсэ кожнай часткі кнігі Ф. Янкоўскага “Само слова гаворыць” групуюцца не толькі на аснове тэматычнага падабенства – у кожным з раздзелаў вылучаецца дамінантная праблема ці тэма (“Нібы клятва, прысяга” – трывога за роднае слова; “Спрачаліся, пыталіся, шукалі” – культура творчасці; “Чалавек, душа, прырода, слова” – вернасць родным вытокамі; “З дыялогаў” – народная мудрасць). Разам з тым, у кожным з іх назіраецца паўтарэнне і раскрыццё на якасна новым узроўні дамінантных для ўсёй творчасці Фёдара Янкоўскага тэм (а не толькі для гэтай кнігі): асэнсаванне жыцця, ва ўсіх яго праявах і зменлівасці; усведамленне хуткаплыннасці часу; тэма Бацькаўшчыны, якая непарыўна звязана з мовай, і інш. Вялікая ўвага ў названай кнізе надаецца невялікім абразкам, у якіх неаддухоўленыя з’явы прыпадабняюцца да чалавека, пераносяцца на яго духоўнае жыццё (асабліва творы з цыклу “Чалавек, душа, прырода, слова”).

Жанравая разнастайнасць эцюдаў, апавяданняў і абразкоў Ф. Янкоўскага багатая: гэта і сацыяльна-бытавыя (“Трэба ж дапрадаць”, “Назоўка”, “У ласцы жывуць”), і філасофскія (“Загойны, незагойныя...”), і псіхалагічныя (“Нібы сама клятва, прысяга перад бацькавым полымем”) мініяцюры, але, найперш, ён з’яўляецца стваральнікам мастацка-лінгвістычнай і філалагічнай іх форм, у якіх на аснове замалёўкі мовы персанажа або характарыстыкі слоў вызначаецца пэўная з’ява жыцця: “Гаваркое, або характарыстычнае слова не толькі абазначае нешта, а і характарызуе прадмет, з’яву – тое, што абазначае: гаваркое слова адразу дае штрышок вобраза ці нават вобраз. Хоць бы: вясёлка і бліскавіца, знічка. Хоць бы нашы родныя назвы месяцаў: ліпень (ліпа цвіце), жнівень (жніво ідзе), верасень (верас цвіце, верасы цвітуць)” [4, с. 19].

Празаічныя ж творы Міхася Стральцова, у адрозненне ад твораў Ф. Янкоўскага, больш насычаны празрыста-светлым і сумна-трывожным лірызмам, поўняцца сумам звычайнага, простага чалавека, які па-філасофску глыбока, удумліва і засяроджана ацэньвае сваю ролю ў гістарычным працэсе, суадносіць малое, прыватнае з глабальным і вялікім, пастаянна паглыбляецца ў свет асабістых перажыванняў, аналізуе стан душы лірычнага героя. М. Стральцоў – адначасова і лірык, і філосаф, і псіхолаг, вельмі блізкі ў апавяданнях да Кузьмы Чорнага.

Пра сваё дзяцінства і дзяцінства аднагодкаў-равеснікаў паэт згадвае і ў апавяданнях, і ў вершах, і ў крытычных артыкулах, эсэ. Адно з яго эсэ называецца “Дзяцінства, якое мы помнім” (1984). Гэта твор пра пакаленне, якое рана пасталела, бо перажыло і смерць блізкіх і родных, і пасляваенны голад, бо навучылася, пераадольваючы цяжкасці, цаніць кошт жыцця, захоўваць памяць пра мінулае. Таму менавіта дзіцячыя

гады сталі стартавай пляцоўкай далейшага жыцця пісьменніка і вызначылі агульны гуманістычны змест яго творчасці: “Ужо дарослымі мы па-сапраўднаму адчулі сябе дзецьмі вайны. І тады напісалася апавяданне “На чацвёртым годзе вайны”, аповесць “Адзін лапаць, адзін чунь”. Там – уражанні ваеннага дзяцінства, першапачатковы, можа, самы галоўны жыццёвы вопыт. Эмацыянальны вопыт майго пакалення і пакалення, якое не ведала вайны, паяднаўся. Паяднаўся на разуменні той цаны, якую заплацілі мы за мір, засталася Памяць – у майго пакалення біяграфічная, у новага – гістарычная. Памяць з вялікай літары” [3, с. 588].

Памяць пра вайну, родную вёску прадвызначае змест усёй творчасці Міхася Стральцова. Галоўным героем яго твораў стаў малады чалавек-аналітык, які хоча пазнаць сэнс жыцця, былы вясковец, які ўжываецца ў гарадскую стыхію, якога не пакідае раўнадушным “сена на асфальце”.

Вучоба ў БДУ, журналісцкая праца прадвызначылі шырынню мастацкіх інтарэсаў пісьменніка. Ён пачынае пісаць апавяданні “Блакітны вецер” (1957, часопіс “Маладосць”), “Долса”, “Восеньскі ўспамін”, “Двое ў лесе” і іншыя, якія выйшлі асобнай кніжкай “Блакітны вецер” у 1962 годзе. У іх вызначыліся такія рысы творчасці М. Стральцова, як лірызм, павышаная пачуццёвасць герояў і аўтара, асацыятыўнасць вобразнасці, маналагічная спавядальнасць.

У “Блакітным ветры” выкладчык ВНУ Лагацкі, былы вясковец, не можа заснуць, ідзе ў вандроўку па начным горадзе і мроіць пра загадкі жыцця (“дом без аблічча і нумара”, маленства, студэнты, якія паводзяць сябе не так, як хацелася б, сусед па інтэрнаце Талік, да якога не пайшоў на адыходны ў армію вечар). Як і герой твораў Кузьмы Чорнага, ён імкнецца зразумець і знайсці месца ў жыцці, увабраць у сябе яго гукі, фарбы і на гэтым фоне зразумець сваю сутнасць, ацаніць свае ўчынкi. І “дапамагае” яму ў гэтым блакітны вецер – сімвал нечага лагоднага, гарманічнага, пяшчотнага. Вецер, што застаўся ў свядомасці героя з дзяцінства, прымроіўся яму некалі, супакойвае, уздымае настрой, кліча да светлай мары.

У апавяданнях “Трыпціх”, “Дома”, “Перад дарогай”, “На вакзале чакае аўтобус”, у больш познім, асабліва вылучаным крытыкамі “Смаленне вепрука” раскрываецца галоўная тэма творчасці М. Стральцова – тэма духоўнай сувязі паміж горадам і вёскай, вясковых каранёў і гарадскога прагрэсу, празрыстасці расы на лістах дрэваў і блакітнага агеньчыка тэлеэкрана, грукату падводаў на асфальтаванай вуліцы, што вядзе на Конскі базар, і трамваяў. Пісьменнік прымае жыццё з яго вытокамі і працягам, з вясковымі хатамі і гарадскімі камяніцамі.

Гэтае і многія іншыя апавяданні напісаны ў форме ўнутранага маналога ці самога аўтара, ці герояў, якім ён перадавае думкі. Яны блізкія да лірыкі, таму і называюцца лірычнымі. У такіх творах сюжэт не цэласны, а эпізядычны, сцэны і падзеі працуюць на раскрыццё

перажыванняў герояў ці апавядальніка. Унутраны маналог – спосаб фіксацыі і адлюстравання ў творы перажыванняў героя.

Усімі адзначанымі рысамі характарызуецца і апавяданне “Двое ў лесе” (1960), у якім галоўны герой твора Васіль перажывае па страчаным па віне нязграбнага, але хітрага школьнага рахункавода Клыбіка каханню да настаўніцы Марыны. Прырода ў апавяданні надзвычай прыгожая: лес, якім захапляецца Васіль, ноч, калі ён праводзіць з танцаў Марыну, Васіль у настрой умела і дакладна “ўпісаны” ў навакольны прыродны і вясковы свет.

За першым зборнікам апавяданняў выйшаў другі – “Сена на асфальце” (1966) з рамантычна-ўзнёслай, сімвалічнай назвай. Затым былі выдадзены аповесць “Адзін лапаць, адзін чунь” (1970), кніга прозы, што складаецца з апавяданняў і аповесці “Падарожжа за горад”. У новых кнігах М. Стральцова таксама гучыць голас аўтара – сына вёскі, які імкнецца пры кожным зручным выпадку да вытокаў, каранёў, да прыгажосці нерушнага, спрадвечнага, гарманічнага, асвечанага векавымі традыцыямі народнага, бацькавага і матчынага жыцця.

Адно з найлепшых апавяданняў Міхася Стральцова “Сена на асфальце” працягвае і развівае тэму ранейшых твораў, але ўжо закранае не толькі тэму “вёска – горад”, “вясковае – гарадское”, але і шмат іншых, у першую чаргу маральна-этычных. Гэта і тэма кахання, якому, як піша ў першай частцы апавядання “Ліст першы” свайму каханаму Лена, хацелася такой шырыні, каб было “толькі яно і цэлы свет”. І тэма вясковага побыту, што гняздзіцца на гарадской ускраіне (эцюд “Дзядзька Ігнат”), з яго паўсядзённымі людскімі клопатамі і размовамі пра надвор’е, пра чарговы футбольны матч, пра палітычныя падзеі. І тэма недалёкага ваеннага і пасляваеннага мінулага, якое прыгадвае ў гэтым жа эцюдзе дзядзька Ігнат. З мноства тэм, сцэн і эпізодаў вынікае гуманістычны змест твора: аўтар заклікае любіць і вёску, і горад, шанаваць традыцыі, у першую чаргу – павагу да працы, дабрыні, якія спрадвеку выхоўвала ў людзях вёска. “Сена на асфальце” – гэта сімвалічны вобраз, які заклікае помніць і тварыць дабро, жыць пачалавечы адкрыта і светла, гэта напамінак нам усім пра роднае вясковае, агульначалавечае карэнне.

Спіс літаратуры

1. Адамовіч, А. Міхась Стральцоў – учора і заўтра / А. Адамовіч // Стральцоў М. Выбранае: Проза, паэзія, эсэ. – Мінск : Маст. літ, 1987. – С. 3–8.
2. Васючэнка, П.В. Міхась Стральцоў / П.В. Васючэнка // Гісторыя беларускай літаратуры ХХ стагоддзя : у 4 т. Т. 4. Кн. 2. 1986 – 2000. – Мінск : Бел. навука, 2003. – С. 404–425.
3. Стральцоў, М. Выбранае : Проза, паэзія, эсэ / М. Стральцоў. – Мінск : Маст. літ, 1987.
4. Янкоўскі, Ф. Само слова гаворыць : Філаал. эцюды, абразкі, артыкулы / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Маст. літ., 1986.

АЛЕНА КАВАЛЮК (г. Брэст)

“СЯЛЯНСКАЯ АТЛАНТЫДА” ФЁДАРА ЯНКОЎСКАГА

Яшчэ са студэнцтва запомнілася імя Фёдара Міхайлавіча Янкоўскага як вучонага-лінгвіста, аўтара і суаўтара шэрагу падручнікаў. Тады ж было знаёмства і з яго кнігамі прозы “Само слова гаворыць”, “Радасць і боль”, інш. Гэта быў даволі ўдзячны матэрыял, які выкарыстоўвала Валянціна Канстанцінаўна Мароз з любоўю і пашанай да свайго настаўніка пры выкладанні курса “Культура маўлення”. У курсе “Гісторыі беларускай літаратуры” проза Ф. Янкоўскага не вывучаецца і сёння, больш таго, яго мастацкая творчасць, здаецца, так і засталася ў цені навуковых здабыткаў, дарэмна не дацэньваецца.

Знаёмства з апавяданнямі-мініяцюрамі Фёдара Міхайлавіча выяўляе самабытны і непаўторны стыль іх аўтара, паказвае асаблівасці яго творчай манеры. Цяжка не пагадзіцца з Паўлам Місько, аўтарам прадмовы да зборніка выбраных твораў “З нялёгкіх дарог”, што “пра Ф. Янкоўскага як майстра дэталі і слова, як пісьменніка тонкага густу можна было б пісаць цэлае даследаванне” [с. 8]. Да таго ж яго проза цудоўна ўпісваецца ў рэчышча літаратуры 60–70-х гадоў, вызначальнымі тэмамі якой былі вайна і вёска.

Пра вайну, што забрала родных, параніла самога, былы партызан-разведчык напіша як пра пачвару, напіша пра “пекла вайны”. Яго ваенныя старонкі не менш уражваюць, чым успаміны сведкаў фашысцкіх злачынстваў з кнігі “Я з вогненай вёскі” А. Адамовіча, Я. Брыля, У. Калесніка. Пад нагамі жанчыны разарвалася міна, просіцца: “...Дабіце... каб дзеткі мае не бачылі... мамы... такою...” [с. 13]. Другую “схапілі фашысты, вывезлі ў чыстае поле і напусцілі цэлую гайню – здаравенных і раз’юшаных сем аўчарак” [с. 35]. Разважае пісьменнік пра азвярэлых з людзей, што страшней за звера, за звярынае. Сваім зверствам яны парушылі спрадвечны рух жыцця: матка перажывала сыноў, бабуля – унукаў. Пачвары-вайна забірае ў нястомнага гаспадара Шнэйдара яго прыгожую хату-мураванку (“Мураванка”). Яе зруйнавала не бомба і не злы варожы агонь, сам гаспадар павінен даць партызанам згоду на разбурэнне. З глыбокім псіхалагізмам апісвае праявіў развітанне гаспадара са сваёй сядзібай. Значнай змястоўнасцю ў творы пад пяром Ф. Янкоўскага напаяўняецца традыцыйны для нашай літаратуры вобраз “раскіданага гнязда”.

У сваіх праявіўных творах пісьменнік схіляе галаву перад чалавекам-працаўніком, перад вёскай, якая вучыла працаваць змалку. Ён сам узгадаваны тым вясковым асяроддзем, што жыло “ў працы, з працаю. З працаю абавязковаю, штодзённаю – як полудзень, як сон, як дыханне і радасць”. Разумны чалавек, ён не мог не бачыць, як імкліва падмяняліся каштоўнасці ў грамадстве, як духоўна нікчэмней учарашні вясковец, а сёння гараджанін, як выракаўся святога, роднага. Не мог не бачыць у шматлікіх вандроўках, як мянялася не да лепшага і сама вёска. Таму спяшаўся клапатлівы руплівец па-гаспадарску зберагчы ў сваіх

кніжках тое, што спрадвеку рабіла чалавека чалавекам, каб захаваць тую духоўную аснову, што вылучала беларусаў сярод іншых.

Башкір Юрка з мініяцюры “Ганніны, з Лекараўкі”, якога выбавіла з нямецкага палону беларуская жанчына, “вылюдскавала, чакала, сустракала, пакуль сама была на свеце”, сваіх дзяцей і ўнукаў гадаваў, вывяраючы з жыццём “беларускай маткі”: у Ганны так не казалі. Запомніў і перадаў сваім блізкім па-беларуску мудрае: “З’еш хоць вала – адна хвала: хай пакрысе, але каб усе”.

Расказвае пісьменнік і пра тых, каго асуджала вёска, кім грэбавала. Гультаі, марнатравы, пустадомкі... Апошнім з іх, пустадомкам, што, на думку пісьменніка, названы “простым народным словам, патрэбнай ацэнкай” [с. 54], прысвечана ў зборніку “З нялёгкіх дарог” некалькі абразкоў. Гэтым вельмі гаваркім словам названы і дыпламаваны бяскніжнік з абразка “Рэдкасны ці адзінкавы”, вясковая дзяўчына, што праз два гады працы ў горадзе забылася на роднае (абразок “Цо то за лясэк?”).

Цікава, што ў кожным з апісаных “асколкаў” з жывой рэчаіснасці (і тут гэтае паняцце ўспрымаецца як аўтарскае вызначэнне жанру), Янкоўскі-празік выяўляе народны погляд на закранутую праблему. У абразку “Рэдкасны ці адзінкавы” гэты погляд паказаны праз перадачу пачуццяў самога аўтара, ад імя якога вядзецца апавяданне: “Цяжжавата было, падаючы на развітанне руку, сказаць нейкае пажаданне. Смачнага бярозавіку і адной чаркі з сабою не ўзялі” [с. 54], а таксама праз сумненні гасця сказаць ці не пра пустадомка гаспадару. Гэта, дарэчы, таксама праяўленне вясковага стэрэатыпу паводзін, калі госць не павінен пакрыўдзіць гаспадара, тым больш гасціннага.

У абразку “Цо то за лясэк?” таксама даволі выразна выказаны народны погляд на праблему чалавека-пустадомка. Калі праз два гады гарадскога жыцця дзяўчына “лясэком” называе каноплі, то тыя, што чуюць яе, кожны рэагуе па-свойму, але ўсе асуджаюць: “Хто ўсміхнуўся. Хто здзіўлена зірнуў на дзяўчыну, хто адварнуўся, як ад чаго непрыстойнага. Хто як, але ніхто не змоўчаў, хоць і... без слоў” [с. 54]. І тут мы зноў жа маем справу са стэрэатыпам вясковых паводзін, пагарджаючы якім чалавек аўтаматычна выклікае асуджэнне вёскі, пагарду да сябе. І не важна, у якой форме асуджэнне выказана, важна, што “ніхто не змоўчаў, хоць і... без слоў”. Бо патрыярхальная вёска, што жыла па вякамі складзеным, няпісаным маральным кодэксе, асабліва дбала пра выхаванне падрастаючага пакалення. І хоць даўно ўжо не было Дуські-пустадомка, аднак ведалі пра яе ў вёсцы і ваколіцах не толькі дарослыя, але і дзеці.

І старая жанчына з абразка “На беразе Бярозы” адным-адзіным словам справядліва ацэньвае ганебныя паводзіны маладых, што не толькі збэспілі недаспелыя яблыкі ў чужым садзе, але і адзін у аднаго папускаюцца хлебам. “Старая стала. Моўчкі глядзела. Глядзела не моргаючы. Глядзела строга. Сказала толькі адно слова:

– Пустадомкі” [с. 56].

У дадзеным выпадку сэнс набывае не толькі тое, што сказана, але і як сказана. На шкоднікаў уздзейнічаюць і пастава нешматслоўнай “выхавацелькі”, і яе погляд. Не так сабе, ідучы да маладых, бабуля збірае надкусаныя яблыкі і высыпае іх. Гэта выклік учыненаму злу. “Бабуліны рукі не ўтрымалі... На траву пакаціліся вялікія, чырвоныя, тыя няспелыя яблыкі. Усе надкусаныя”. Зразумела, што рукі жанчыны не проста не ўтрымалі, а не хацелі ўтрымаць. Не дадому ж і не абрабаванай суседцы збіралася аднесці яна тыя яблыкі. Тут, відаць, спрацоўвае тое ж, вясковае: навучыць дурное дзіця, нават калі яно чужое. А гэта ўжо мудрая народная педагогіка.

“Мая карміцелька і паіцелька” – так назаве бабулю Фёдар Міхайлавіч, з пачуццём асаблівай павагі да чалавека ва ўзросце, які ведае цану хлеба, які корміцца з працы сваіх рук і можа накарміць госця, які не раз “меў тут і прытулак, і гарачую бульбіну, і сырадой”.

Шмат пра што сказаў пісьменнік, апавядаючы пра вясковую дзяўчынку Алесю ў аднайменным творы, якая, нягледзячы на сваё малалецтва, вельмі стала і сур’ёзна ставіцца да жыцця, да таго, што і як у ім робіцца. На пачатку твора перад намі дзяўчо, перапоўненае пачуццямі і хваляваннем: “Яна ўскочыла ў мой пакой, забыўшыся на *непарушны бабулін загал* (выдз. – К. А.) пастукаць у дзверы, а калі дазваляць, то, зайшоўшы, і зачыніць іх за сабою” [с. 56]. Аслухацца, парушыць забарону старэйшага, Алесю прымусіла нешта неверагоднае, што яе вельмі ўзрушыла: “не спраўляючыся са словамі і ўражаннямі, яна выпальвала: “Вы ж ніколі гэтакаго не бачылі, мо й не ўбачыце. Схадзеце й паглядзеце...””.

Аўтар апасродкавана гаворыць пра ўзрост сваёй гераіні, заўважыўшы між іншым, што вучыцца Алеся “ў школе, дзе самы “большы” клас – трэці”. Гэтая акалічнасць уздымаецца ў творы да мастацкай дэталі, бо паказвае, што чарговых “пустадомкаў” ацэньвае не старая бабуля, нават не дарослы чалавек, а дзіця не больш як дзесяці год. Так моцна ўразілі дзяўчынку дарослыя мужчыны і жанчыны, якія, прыехаўшы адпачыць, нікчэмна бавяць час, ганяючыся за сабакам. Сабак у іх ажно тры і кот. А рыбы яны не ловяць і ў грыбы не ходзяць.

У другой частцы твора, супрацьпастаўляючы Алесю тым, чые паводзіны здаліся ёй дзікунствам, аўтар распавядае пра жыццё сваёй гераіні. І ў тым, як спрытна паплыла на лодцы на другі бераг азярыны за качанятамі, як грэе ў рукавіцы самае маленькае (“хукала ў рукавіцу, як маці на халодныя дзіцячыя рукі... Сваёю цеплынёю, цеплынёю рукавіцы ратавала аслабелае на ветры птушаня...” [с. 58]), як штодзённа збірае з бульбы па паўвядра жукоў, як просіцца ў бабулі даць кароў (“любіць даць кароў. Любіць разам з дойкамі... вяртацца назад з поўнымі бідонамі малака. У іх будзе і тое, якое надоіць Алеся сама. Сваімі рукамі падоіць Красулю, Рагулю, Лысуху. ...Жменька таго дзіцяці, а тры каровы паспее выдаць” [с. 58]), адчуваюцца не па-дзіцячы дарослыя адносіны да гаспадаркі, да сваіх далёка не дзіцячых абавязкаў, увогуле, да жыцця. Перад намі маральна здаровае дзіця, узгадаванае ў здаровым, працавітым вясковым свеце. “І ані думаць (!): чаму яна, Алеська, не

разумеє тых убачаных, што па беразе ганяюцца, што ні рыбы не ловяць, ні ў грыбы не ходзяць” [с. 58].

Духоўна багаты вясковы свет перададзены ў многіх творах Ф. Янкоўскага, такіх, як “Трэба ж дапрадаць”, “І за гарою пакланюся”, “Крэпкае нутро”, “Самому сабе”, “Рукі баляць”, “То, мусіць, нічога кепскага не сказаў?”, інш. Так, васьмідзесяцігадовы Белазор у апошнім з іх “не навучыўся сядзець, рукі згарнуўшы ды пазяхаючы. Вечна нешта трэба” [с. 43]. І пад час вайны дбае пра ўраджай, перакананы, што прапасці збажына не павінна. Грэх будзе. Грэх і поле пакінуць незасеяным. Не ведае чалавек, ці дажыве, ці не дажыве, пакуль жаць тое поле, але трывала засвоіў і іншым перадае народную мудрасць: “і на булкі едучы ці з’язджаючы, дома жыта сей”. Кепскага, сапраўды нічога не сказаў, а перадаў народны погляд на працу як аснову чалавечага жыцця. Сам пісьменнік з’яўляецца адным з герояў твора, і тое, што ён занатоўвае на паперы пачуае ад умудронага жыццём чалавека, сведчыць пра ягоную непадробную цікавасць да свету вяскоўцаў, бо менавіта на гэтым мацерыку збіралася вякамі і перадавалася з пакалення ў пакаленне духоўная скарбонка народа.

Усё “з дзядулевых урокаў” (такую назву мае адзін з найлепшых твораў) праз гады збярог у сваёй памяці прэзаік. З псіхалагічнай дакладнасцю перададзены ім перажыванні дзіцяці пад час збораў з дзядулем у лес, калі едзе ён не проста, каб праехацца, не проста пахадзіць па лесе, а едзе за памагатага. “Малы меў невыказную радасць: я дапамог дзядулю, быў яго, дзядулевым, памагатым” [с. 145].

Згадвае з дзяцінства Фёдар Міхайлавіч, як зайздросцілі вясковыя дзеці Максімаваму Мішу з апавядання “Коска”, які “меў свае грабелькі, сваю коску. Хадзіў з касцамі і грабцамі касіць і грэбці. Ніхто з яго равеснікаў не быў яму раўнёю...” [с. 155]. У другой частцы твора прэзаік паказвае, што ж выхоўвала дзіця ў сям’і вясковых інтэлігентаў напрыканцы 70-х. Апісанне цацак у дзіцячым пакоі займае вялікі абзац. Пісьменнік задаецца пытаннямі, кліча да роздуму і чытача: “а ці вучыць усё гэта Мішу-шасцігодка? Ці ўсё, ці столькі ўсялякага-рознага трэба Мішу?

А мо не хапае... грабляў? Хоць бы тых, маленькіх і выштукаваных? Каб выграбці – пакуль што – усё, чым завалілі пакой” [с. 155].

Такім чынам, у сваіх прэзаічных творах Фёдар Міхайлавіч Янкоўскі не толькі паказаў родны яму свет беларускай вёскі, працавітай, гасціннай, высока духоўнай, але і выявіў сябе паўнацэнным носьбітам гэтай высокай духоўнасці. Па-народнаму выверана ён рупліва клапаціўся не толькі пра сваіх, але і чужых дзяцей: у якія гульні будуць гуляць і чаму змогуць навучыць сваіх дзетак. Нястомна дбаў, каб ніколі не знікла з твару зямлі ягоная Атлантыда.

Спіс літаратуры

Янкоўскі, Ф. З нялёгкіх дарог : Выбр. / Ф. Янкоўскі ; прадм. П. Місько. – Мінск : Маст. літ., 1988. – 399 с.

ТАМАРА КАНАНЕНКА (г. Брэст)

У КЛОПАЦЕ ПРА СЛОВА

Не забываючы пра людзей, Ф.М. Янкоўскі большую частку свайго жыцця прысвяціў роднаму слову. Свайму, роднаму, беларускаму, па якім пазнаюць чалавека, разумеюць і разумеюцца. І добра ведаючы цану чалавечага жыцця, Ф. Янкоўскі высока цаніў у ім і слова, і тых людзей, у каго справа са словамі не разыходзілася. Ён умеў слухаць і разумець гаворку сваіх бацькі і маці, цаніць іх словы, каб “Людзьмі звацца!.. Жыць людзьмі!.. Не толькі імі называцца!..”, “...бо ж вы, мама, мяне ў людзі **выладжалі**, – сказаў я (можа, каму і не вельмі зразумелыя) маміны словы, што назаўсёды сталі і маім?” [3, с. 8]. І заўсёды быў “гатовы слухаць, калі бацька ўсё адно як баючыся забыцца на штосьці або з чымсьці спазніцца, старанна разгладжвае свае русыя багатыя вусы і, не адыходзячы ад парога, пытаецца: “А ці запісаў ты сабе такое слова?” (Дарэчы, у таты ўсё было слова: і прыказка, і кароткі дыялог, і жарт)” [3, с. 12].

Многія філалагічныя эцюды, абразкі Ф.М. Янкоўскага – гэта своеасаблівы тлумачальны слоўнік, які лёгка і з захапленнем чытаецца і запамінаецца, бо ўяўляе сабой словы ў вобразах з ілюстрацыямі ў выглядзе карцін, у якіх яно не губляецца, а высвечваецца тым ясным, яркім праменем, які сагравае і падтрымлівае, жывіць сілай, каб не бяднелі, бо “шкодна бяднець” [3, с. 209].

Прафесар Ф.М. Янкоўскі, дбаючы пра развіццё і дасканаласць беларускай літаратурнай мовы, не імкнуўся выдзеліцца толькі сваімі разважанымі пра тую ці іншую моўную адзінку ці з’яву. Ён знаходзіў і браў сабе ў “падмогу” народную традыцыю словаўжывання, гісторыю, вопыт і погляды знаных і прызнаных майстроў беларускага слова. Адкрываючы для сябе таямніцы мудрасці, правілы, закладзеныя самім словам у мове, ён дзяліўся імі шчодро з намі, яго чытачамі, носьбітамі беларускай гаворкі, каб пазбягалі ветранасці ў слове. Не павучаў пры гэтым, а часцей звяртаў нашу ўвагу на высновы, якімі трэба кіравацца ў выбары слова ці яго формы. Напрыклад, пісаў пра ўжыванне формаў меснага склону назоўнікаў: “...даўно з *маленства*, само сабою *засвоенае*” [3, с. 229], “... гэта *акуратна*. Гэта – *пісьменна*” [3, с. 230], пра родны склон прамога дапаўнення пры дзеяслове з адмоўем не: “Не можа быць не *заўважана* *граматыка* *твораў* А.Лявіцкага. Ён, напрыклад, *піша*: “не *спыняў лекцыі* *сваёй* (а не *лекцыю* *сваю*), не *слухалі* яго **прамовы** (а не *прамову*), **палавіны** (а не *палавіну*) *поля* не *абсеяў*, **свету** *дзяўчыне* *завязваць* не *будзе*, **Прузыны** (а не *Прузыну*) *Алёкса* не *любіў*” [3, с. 220]. І толькі пасля такіх аргументаў-назіранняў мовазнаўца фармулюе граматычнае правіла: “Пры ўжыванні дзеяслова-выказніка з адмоўем не дапаўненне ставіцца ў родным склоне”. Гэтыя правілы, на жаль, і сёння ігнаруюцца ў пісьмовай моўнай практыцы не толькі на старонках мастацкіх твораў.

Высновай ужывання пэўных граматычных форм як нарматыўных Ф.М. Янкоўскі бачыць моўную народную традыцыю і прыводзіць прыклады, каб пазбегнуць стракатага разнабою ў пісьме, напрыклад: **лёну, лёнам** – а не “льном”, не “ільном” [3, с. 218], **ужываны** – “а не гэтакое абцяжаранае, як “быў ва ўжыванні”, **дакучыць, дакучаць** – “без найрад ці патрэбнай, як ужо адзначалася ў друку, прыстаўкі на”, **выражэнне прыналежнасці** – “запасу Васілёвага (а не “запасу Васіля”), братава кроў (а не “кроў брата)” [3, с. 217] і інш.

Прафесар Ф.М. Янкоўскі прасочвае гісторыю кадыфікацыі некаторых асобных слоў і спалучэнняў, якія вынеслі і вывелі на шырокі беларускі свет пісьменнікі, журналісты, настаўнікі. Напрыклад: **праз лад** – “зразумелае і выразнае прыназоўнікава-іменнае спалучэнне. Яно – у “Золале” А.Лявіцкага, у іншых яго творах: праз лад часта, праз лад рупны (ляснік), праз лад гутарлівы, праз лад вясёлы. Праз лад – гэта “перасол” у добрай якасці, гэта празмерна, больш чым трэба” [3, с. 216], **ганараваць** [3, с. 164], **нядзелькаваць** – “Л. Калюга ўжывае народнае нядзелькаваць. Было і ёсць у народнай мове на радзіме не аднаго празіка, драматурга, паэта, літаратуразнаўцы і крытыка нядзелькаваць, паднядзеліца, прынядзеліца..” [3, с. 209], **строі** – “З даўняй даўніны шьлі строі, любілі прыгожыя (харошыя, лоўкія, далікатныя, самаробныя, не нагледзеца) строі. Ні Л. Калюга, ні М. Раманюк, ні хто да іх слову строі ў народную мову пуцёўкі не выпісваў” [3, с. 203], **шчыра вітаць, сустракаць, дзякаваць** і інш. – а не горача (вітаць, сустракаць, дзякаваць...) – “Сёння з раёна радзіва расказвала, казалі, што – як-бо яны казалі? – “у нашым клубе горача сустракалі цыркачоў, спевакоў. ... клуб малаваты, на дварэ парнасьць такая, цяплынь, а людзей пайнютка-поўненька. То й горача было – ім спяваць, а нам слухаць” [3, с. 162]; “А то ...небыліца-несусвеціца: “горача дзякаваць”...; А ёсць нашае **шчыра**” [3, с. 163] і інш.

У многіх сваіх творах Ф.М. Янкоўскі дае і прыклады-ўзоры майстар-класаў як таленавіты настаўнік-метадыст, які шчодро дзеліцца сваімі назіраннямі і вопытам, як вучыць дзяцей любіць слова і не губляць яго, не раскідацца, даражыць, ведаць і не цурацца роднага слова. Гаворыць часам нават і прамалінейна, каб “склоны не былі скасабочаныя”, калі каментуе хібы, што трапляюць у метадычныя і вучэбныя дапаможнікі “нібы выдуманнае з клопатам на непазнаванне, на адвучванне ад нармальнага, што засвойваецца любым дзіцяткам за яго гадочкі яшчэ да школы” [3, с. 229]. Як, напрыклад, у абразку “Абдзедзя, абдзедзе...”: “Пад сораг вучняў у класе – і большасць іх нібы ў нешта ўблыталася ці за нешта зачэпілася, быццам трапіла ў сіло. Настаўніца пайтарыла другі раз, але выразней – так, як пішаца: прачытала не “аб дзедзя”, а “аб дзедзе”. Не паратавала дзяцей пайтарэнне” [3, с. 228]. Таму тут дасведчаны настаўнік-прафесіянал Янкоўскі вучыць: “І малапісьменнаму, і навукоўцу: расказаць пра месны склон (слова ў месным склоне), то каб найлепш было – найперш паказвай месца” [3, с. 229].

У клопаце пра роднае слова Ф.М. Янкоўскі не далікатнічае, калі назірае эпідэмію пустаслоўя ці чуе, чытае слова халоднае, абьякавае, “вельмі нятое”, каб не пісалі, як катэгарычна зазначыў сам: “...скажам па-народнаму – чорт ведае як” [3, с. 26]. І крытыкуючы такое пісьмо, сцвярджае, што “неасцярожнае слова – небяспечнае слова” [3, с. 28], “у адзінкавых прыкладах ...неадзінкавая моўная загана” [3, с. 27], “усё гэтакое – нібы з непрыстойнасці, з моўнай нематы” [3, с. 52], “непатрэбнае – такое неарганічнае – у нашай мове” [3, 59], “ні слова, ні знаўства” [3, с. 222].

Напісанья мовазнаўцам словы пра кнігу М. Лужаніна “З ранку да вечара” “Лужанін падказвае: глядзі і бач, чуй слова, шукай, знаходзь яго” [3, с. 196] можна аднесці да самога Ф.М. Янкоўскага і падкрэсліць, што прафесар-навуковец яшчэ і глядзеў слова, выладжаў. Па-гаспадарску. Адгортваючы ўсялякае мурзатае, здрадлівае, пецяруху, смецце. Бо быў упэўнены доктар філалагічных навук, пісьменнік Ф. Янкоўскі ў тым, што “...само слова ёсць творчасць. ...Яна, сама мова, – пазія” [3, с. 264] і што “ёсць на чым выхоўваць людзей багацейшымі на самае дарагое, самае каштоўнае ў чалавеку – духоўную культуру!” [2, с. 31].

Спіс літаратуры

1. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. – Мінск : БелСЭ, 1977 – 1984. – Т.1. – 1977. – 608 с; Т.2. – 1978. – 768 с.; Т.3. – 1979. – 672 с.; Т.4. – 1980. – 768 с.; Т.5, кн. 2. – 1984. – 608 с.
2. Фёдар Янкоўскі. І за гарою пакланюся / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1982. – 238 с.
3. Ф. Янкоўскі. Само слова гаворыць / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1986. – 318 с.

ВАЛЯНЦІНА МАРОЗ (г. Мінск)

ПРАФЕСАР Ф. ЯНКОЎСКИ – ДАСЛЕДЧЫК ГІСТОРЫІ МОВЫ

Ф. Янкоўскі – адзін з вядучых беларускіх вучоных-лінгвістаў. Яго лёс тыповы і адначасна паказальны: жыццёвы і творчы шлях да прафесара, заслужанага дзеяча беларускай навукі, пісьменніка пачынаўся ад сялянскага дзяцінства, праз гады і гады вучобы – у педагагічным тэхнікуме, інстытуце, аспірантуры, праз ваенныя навалы і трагічныя выпрабаванні. І ўсё адолець, усё задуманае спраўдзіць дапамагала нястомная, заложная, штодзённая праца, “няспынная праца чорнарабочага на ніве роднай філалогіі” [1]. Вучыцца працаваць Ф. Янкоўскі меў шчасце ў сваіх вялікіх папярэднікаў: навуковым кіраўніком аспіранта Ф. Янкоўскага быў акадэмік В.І. Баркоўскі, вучань і выхаванец заснавальніка беларускай філалогіі Я. Карскага. Усведамленне высокага служэння Бацькаўшчыне, узбагачэнне і ўзвелічэнне духоўных набыткаў свайго народа стала жыццёвым крэдам і Ф. Янкоўскага, чые навуковыя набыткі яскрава дэманструюць вялікі творчы патэнцыял беларускай нацыі. Ф. Янкоўскі, як і большасць з вялікай кагорты беларусаў ХХ ст., з’яўляючыся інтэлігентам у першым калене, пакінуў не проста значны след у навучы, але і стаў заснавальнікам новай галіны беларускай лінгвістыкі – фразеалогіі. Вучоны быў глыбока перакананы, што “наш час вымагае не бяследнага існавання, а жыцця, запоўненага клопатам і працаю, жыцця для Радзімы-Бацькаўшчыны”. У творчай спадчыне прафесара Ф. Янкоўскага – манаграфіі, вучэбныя дапаможнікі, падручнікі, артыкулы па беларускім і агульным мовазнаўстве, па гісторыі і культуры мовы. Яму ўдавалася спалучаць акадэмічныя падыходы з навукова-папулярным выкладам складаных пытанняў філалогіі.

Асобнае месца ў навуковай спадчыне Ф. Янкоўскага займаюць працы па гісторыі мовы як навуковай галіне, якая спалучае ў сабе гістарычную граматыку і гісторыю літаратурнай мовы. Падручнік па гістарычнай граматыцы беларускай мовы, створаны ў 70-я гады ХХ ст. загадчыкам кафедры беларускага мовазнаўства Мінскага педінстытута Ф. Янкоўскім, да сёння застаецца настольнай кнігай выкладчыкаў і студэнтаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў Рэспублікі Беларусь. Вучоны добра разумеў неабходнасць ведаў па гісторыі мовы для глыбокага пазнання працэсаў і з’яў сучаснай беларускай мовы. Аўтар па-новаму падышоў да паказу моўных працэсаў, шырока выкарыстаў параўнанне беларускай фанетыкі і марфалогіі з іншымі славянскімі мовамі, паказаў сувязь гісторыі мовы з гісторыяй народа. Вялікая вартасць падручніка – яго даступнасць для студэнтаў і адначасова глыбокая навуковасць. Кніга “Гістарычная граматыка беларускай мовы” (2 выд., 1983); 3 выд., 1989) прысвечана пытанням гісторыі мовы, у якой вучоны паказаў не толькі гістарычныя шляхі станаўлення фанетычнага і граматычнага ладу беларускай мовы, але і сістэматызаваў асаблівасці беларускай фанетыкі, марфалогіі,

сінтаксісу, змясціў шэраг дадаткаў з глыбінным аналізам старажытных тэкстаў на старажытнай беларускай мове.

Менавіта праз сістэму каментарыяў, змешчаных у дадатках, Фёдару Міхайлавічу Янкоўскаму ўдалося спалучыць гістарычны аспект паняцця літаратурнай мовы з поліфункцыянальнай сістэмай сродкаў у межах разнастайных жанраў пісьмовай літаратуры, пашыранай на асноўныя ўзроўні грамадскага жыцця ў ВКЛ. Знакавыя з’явы гісторыі беларускай пісьмова-літаратурнай мовы Ф. Янкоўскі паказаў на канкрэтным матэрыяле, адабраным з вялікай колькасці рукапісных і друкаваных крыніцаў. Па разнастайных тэкстах быў адсочаны працэс выпрацоўкі літаратурных нормаў старажытнай мовы, дзе, з аднаго боку, “пісцы, атрымліваючы пэўную вывучку, імкнуліся захоўваць традыцыйныя прыёмы пісьма, што склаліся яшчэ ў XI–XII стст.”, а з другога боку, “з’явілася супрацьлеглая тэндэнцыя ў пісьмовай мове – усвядомленая ці неўсвядомленая перадача асаблівасцей жывой старажытнай беларускай мовы” [2, с. 46]. Сістэма фактаў, спарадкаваная ў дадатках да гістарычнай граматыкі, пераконвае, што ў найбольш значных беларускіх пісьмовых тэкстах суаднесенаць кампанентаў царкоўнаславянскай мовы на фоне ўсходнеславянскай асновы адрозная ад той, што назіраецца ў расійскай пісьмовай традыцыі. Навуковыя каментарыі Ф. Янкоўскага скіраваны на тое, каб паказаць, што асновай беларускай пісьмовай мовы была не стараславянская, а ўсходнеславянская пісьмовая мова, якая выступае ў выглядзе цэласнай сістэмы, спалучанай са з’явамі жывых беларускіх гаворак. У гэтым плане можна спаслацца на гістарычна-лінгвістычны каментарый прафесара Ф.М. Янкоўскага да старажытнага тэксту “Надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай” (1161) [3, с. 216–222]. У пісьмовым помніку сярэдзіны XII ст. кніжніца Ефрасіння на паўтары сотні слоў ужыла ўсяго некалькі стараславянізмаў: *аще, иже, животворящая*; што ж да фанетычнага афармлення лексемаў *помощник* і *будущие*, то параўнанне іх з беларускім *памочнік* і ўсходнеславянскім *будучы* дазваляе абмежаваецца агаворкай, што тут прысутнічае “стараславянская прыкмета *и*”; слова *прииметь* па словаўтваральнай прыстаўцы можна таксама залічыць да стараславянізмаў, але рэмарка Ф.М. Янкоўскага пра наяўнасць формаў на *ть* у паўночна-ўсходніх беларускіх гаворках ускосна сведчыць пра магчымае спалучэнне тут кніжных і дыялектных рысаў.

Вызначанаць і паслядоўнасць у працы ілюструе сама гісторыя стварэння падручніка па гістарычнай граматыцы беларускай мовы. У 1974 г. выйшла першая частка (Гістарычная граматыка беларускай мовы, ч. 1. Уводзіны. Фанетыка. – Мінск: Выш. школа. – 144 с.), у 1977 г. – другая (Гістарычная граматыка беларускай мовы, ч. 2. Марфалогія. – Мінск: Выш. школа. – 126 с.), да 1983 г. было падрыхтавана выданне – падручнік для філалагічных факультэтаў педінстытутаў (Гістарычная граматыка беларускай мовы: вучэб. дапаможнік для філал. фак. пед. ін-таў. – 2-е выд., выпр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 1983. – 271 с.). Важна

адзначыць, што паралельна з гэтым ішло тэарэтычнае асэнсаванне самой metodyкі падачы матэрыялу, навучання студэнтаў [4].

Пра такіх рупліўцаў, як Фёдар Янкоўскі, можна сказаць словамі самога прафесара: “Чуйнасць і веданне. Дарагі Чалавечы клопат. Шчырая Чалавечая руплівасць”.

Спіс літаратуры

1. Янкоўскі, Ф.М. Беларуская фразеалогія / Ф.М. Янкоўскі. – Мінск : Выш. школа, 1968. – 451 с.
2. Янкоўскі, Ф.М. Беларуская мова / Ф.М. Янкоўскі. – Мінск : Выш. школа, 1981. – 451 с.
3. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы : вучэб. дапаможнік для філал. фак. пед. ін-таў / Ф.М. Янкоўскі.. – 2-е выд., выпр. і дап. – Мінск : Выш. школа, 1983. – 271 с.
4. Кантрольныя пісьмовыя работы па гістарычнай граматыцы // Вывучэнне беларускай мовы ў педагагічных інстытутах БССР. – Мінск, 1973. – С. 142–143.

МІКАЛАЙ МШЧАНЧУК (г. Брэст)

“САМ!” ЯК КАНЦЭПЦЫЯ ЖЫЦЦЯ І ТВОРЧАСЦІ Ф.М. ЯНКОЎСКАГА

Помню любімую аўдыторыю майго любімага настаўніка, 404-ю, насупраць дэканата філалагічнага факультэта БДПУ імя М. Танка (так цяпер завецца былы Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут імя Максіма Горкага – чамусьці на ўсіх афіцыйных атрыбутах значылася А.М. Горкага, хоць псеўданім Максім Горкі – непадзельны). Да гэтага часу гучыць яго выразны, нягучны (нетаропкі), я б сказаў меладычны (можна, мне так толькі падалося?) голас. Лекцыя на другім курсе шырокапрофільнага філфака па параўнальнай гістарычнай граматыцы. Не з-за кафедры, не з лісткаў, якія, выпадкова пераблытаныя ці (было і такое!) свядома перакладзеныя кемлівымі студэнтамі, маглі б увесці ў зман нявопытнага выкладчыка (чуў і пра такое). Не з пажоўклых старонак (такія бачыў на свае вочы). Лекцыя па памяці. З вылучэннем (павольнае паўтарэнне) галоўных палажэнняў. З умаўчаннямі, ад якіх падчас рабілася нават страшнавата, на этапах, калі якая-небудзь *неўставака* ці які-небудзь *неўставак* (гэта па аналогіі з яго любімым слоўцам-слоўкам, што мае “народныя” карані) пачынаў вальнавата сябе паводзіць у аўдыторыі, адважваўся на рэпліку. З яскравымі прыкладамі і вельмі частым зваротам да кантынгенту, прадстаўнікі якога за рэдкім выключэннем (3 з 55) былі з хат, – “А Вы як думаеце?”, “А Вашы прыклады?”. Лекцыі і практычныя заняткі настаўніка вялі за сабой, заварожвалі, разварушвалі свядомасць: хацелася быць, як ён, дасведчанымі, самастойнымі ў меркаваннях. Хацелася паказаць яму і пазней, калі ён актыўна збіраў, класіфікаваў (парадкаваў – лепш) моўныя залацінкі – фразеалагізмы, пахваліцца новым, пачутым у вёсцы слоўцам, выразам, выгукнуць на ўсю моц маладых юнацкіх грудзей: “Фёдар Міхайлавіч! Гэта зрабіў *Я Сам*”. На схіле гадоў задумваюся ўсё часцей і глыбей: чаму ён дараваў мне недаравальнае маё (“Фёдар Міхайлавіч! Нам жа чыталі параўнальную граматыку рускай мовы, а нашта такая ж – беларускай?”), неаперана птушынае, кволае, дрымучае пытанне? Можна таму, што ўбачыў, як з кволасці і дрымучасці вылузваецца пісклявінка самастойнага падыходу да з’яваў, жаданне ва ўсім разабрацца самому метадам памылак і спробаў?

Як і ён, мы вучыліся быць самімі сабой. Як і ён, выступалі не па шпаргалках на семінарскіх занятках. Як і ён, пачыналі працу ў школе і ВНУ па прынцыпе “Я сам”.

Урок рускай літаратуры ў Уздзенскай сярэдняй школе-інтэрнаце, што на Міншчыне. Інспектары аблана, кіраўніцтва ўстановы адукацыі (як сурова, як халодна гучыць! – “школа”, “школка” – гучалі і гучаць цяплей і звыклей!). Паэма “Добра!” Уладзіміра Маякоўскага – тэма. Столькі цікаўных, строгіх вачэй назіральнікаў! І я – адзін, дваццацідвухгадовік, пад іх абстрэлам. Але сэрца забілася арытмічна і злосна, мільганула думка: “Не магу падвесці Яго, іншых маіх настаўнікаў!

Смялей!”. Забылася методыка. Спрацавала нешта іншае, падсвядома-патаемнае (“я ж Маякоўскага люблю!”). Пайшло цытаванне па памяці. Загучалі тонкія, звонкія дзіцячыя галаскі. Зазіхацелі на дошцы выпілаваныя дзіцячымі ўмелымі ручкамі ілюстрацыі да твора: Крэмл, сцэны працы, партрэт паэта і інш. Званок празвінеў нечакана. Нечакана прагучала заключэнне інспектара-правяральшчыка: “Через десять лет в школе будет работать молодой Заслуженный учитель”. Каб не было закладзена ў свядомасці, у паводзінах крэда “Сам” настаўнікамі, ці склалася б жыццё так, як склалася? Відаць, не!

Праз гады гляджу на карціну, падараваную на свяце універсітэцкага юбілею... Пушча. Стромкія, векавечныя, урослыя ў мох, палеглыя ў змаганні з часам, хвоі... Свята амаль не праклёўваецца ў глушыню... Зубр-адзінец. Гэта – ён, мой Настаўнік (у многіх выпадках жыцця). Сам-насам з цемрай непаразумення, недаадчування біятокаў яго душы і сэрца. Колькі стрэл цалялі ў Яго! Колькі артыкулаў друкавалі супраць яго! За тое, што ён Сам стварыў школу “жывога мовазнаўства”, а не толькі “жывога слова”. Дзесяткі яго дыпламаваных вучняў па ўсёй Беларусі надавалі роднай мове ў непрыстойныя застойныя гады статус багатай, разнастайнай, надточвалі, дапаўнялі яе пластамі дыялектнай лексікі, неўміручых і трапных фразеалагізмаў, ужыўлялі ў яе нескарыстанае сінанімічнае, антанімічнае, тапанімічнае багацце. “Жывое слова... Хіба яно памерла?” – пыталіся (пыталі) у Яго. А ён адказваў: “Не памерла! Але можа памерці!” І, шануючы заповіт Скарыны, Каліноўскага, Багушэвіча, зберагаў, вырошчваў, уводзіў ва ўжытак словы, фразы-залацінкі: “рукі не ападуць”, “носа не спусціць”, “не будзе ратавацца клёнічамі”, “дзіцятка яшчэ”, “школку канчацьмуць”, “дачыно слова”, “няхай бог бароніць”, “скінула з вока слязу”, “як бач аднесла”, “нічога-нічагенечкі”, “стаіліся ў ельніку”, “як толькі змога ўпрошваць Красулю, каб легла”, “топ наўколенцы”, “ухавала яе з вайны”, “багата гадкоў прайшло” – гэта толькі часцінка з двухстаронкавага (малога фармату кніга “Само слова гаворыць”) апавядання-абразка “На сухі лес...”.

Колькі хваляваўся Сам ён за сваіх вучняў: за Валянціна Рабкевіча, Алеся Каўруса, Ніну Гаўрош, Клару Панюціч... І каб толькі за іх! Яшчэ і за чужых гадаванцаў... Адзін з іх – Ксенафонт Лецка. Столінскі (са Стругі) хлопец. З вясковай хаты. Прымерваўся да творчасці Аляксандра Паляжаева. Пісаў пра яго спадчыну кандыдацкую дысертацыю. Мяняліся кіраўнікі. Паспытаў непрыхільнае стаўленне. Сам, адзін, мой настаўнік бараніў сялянскага хлопца. Такога, як і ён некалі. Ён, якога мама, пад дажджом, адвезла на чыгуначную станцыю, каб вывучыўся на настаўніка. Маладзенькага, сціпла апранутага. А ён хваляваўся-турбаваўся: “Як жа яна, родная, наскрозь прамокшая, вернецца дадому?” Бараніў К. Лецку і абараніў. У Львове. Дзе яго, як і ў Празе, у Будапешце, у Германіі, ведалі, цанілі, паважалі. Адзін супраць многіх. Супраць тых, хто не бачыў, не адчуваў ці недаадчуваў чужой радасці і болю.

Ён пісаў абразкі, апавяданні, нарысы. Героямі яго твораў сталі не толькі былыя партызаны (ён і сам – партызан-разведчык), людзі вёскі – мысляры і разбяры, пажылыя і дзеці, эрудыты і пустадомкі, таленавітыя і неўставакі, але і Слова – жывое, светлае, не⁷рушнае, заімгле^{на}е павоем раўнадушша застойных гадоў. Тое слова, якое ён пісаў часцей з вялікай літары, без якога не ўяўляў чалавечага жыцця: “Перада мною ідуць – са словамі – карцінкі, малюнкi жыццёвыя з жыцця. Усё гэта – тая малая праўда, без якой няма вялікай усенароднай праўды” [1, с. 286]. Яго творы – па першай кнізе – тытулаваныя літаратуразнаўцы кпліва называлі “абрэзкамі”. Называлі. Пасля, можа быць, і шкадавалі, што шкодзілі і сабе, і яму. Ён Сам, нікога не просячы, бараніўся і бараніў. Словам – наймагутнейшай у свеце зброяй. Псіхалагічнай прозай, пісанай лаканічна-няпоўнымі сказамі, што перадавалі “рваны”, зацяты, устрывожаны рытм біцця яго сэрца, як вось у гэтым выпадку – пра пражытае ў саракавым даваенным (а для яго, удзельніка фінскай кампаніі – ваенным) годзе, пасля шпіталя, пасля “спісанна – назаўсёды – з войска”, на вакзале ў Воршы-Оршы: “Людзі! Словы! Як і дома бывала, я чую тут *Воршу*. Чую на гэтым вакзале родныя і мяккія, далікатныя і мілагучныя словы. Як песні – чуюцца *дзіва, дзяўчынка, гародніны дужа нарасцець, сьнедаць, садавіны ня ўходалі, дзвьесцьце, сьвітанне, цюцелька ў цюцельку...* Чую і – *госць, ня дзьміся, еш, што ў місе*. Пачуў і тое роднае, што запісаў пасля, праз гады, пад’язджаючы да Оршы, Пімен Панчанка...” [1, с. 285].

Ён, амаль адзін, Сам бараніў права Слова быць героем кніжак, выразней акрэсліваць думкі і пачуцці людзей, працаваць на карысць справы людскасці і чалавечнасці. І зрабіў яго героем, галоўным вобразам сваіх твораў, зрабіў назвамі сваіх кніжак: “Прыпыніся на часіну” (1979), “І за гарою пакланюся” (1982), “Радасць і боль” (1984), “З нялёгкіх дарог” (1988). Асабліва кранаюць дзве першыя – глыбінёй зместу, адкрытасцю і светласцю, чалавечнасцю маральнай пазіцыі: прыпыніся, агледзься, не ўцякай, дапамажы; здолей аддзячыць, аддзячваць усё жыццё за дабро, нават калі ніхто не бачыць, не чуе, калі гара захінае ад цябе белы свет, зацемрывае сьвядомасць.

Сам ён пісаў кніжку за кніжкай. Сам трывожыўся-клапаціўся пра найпершую традыцыю – захаванне памяці, каб не забыцца на дабро. Сам перадаваў эстафету ў рукі маладзейшых. Сам даваў прыклад усім сваёй нястомнай працай. Сам слаў паштоўкі, маленькія, падпісаныя бісерным почыркам. Сам адсылаў у Вільню дэлегатаў-вучняў да Зоські Верас – каб наведалі, павіталі са святам, аддзячылі за яе рупнасць, за яе веру ў Беларусь.

А мы – можам, як ён: засеяць поле зернем, сагрэць цёплым дыханнем Слова чалавечыя душы, пакінуць пасля сябе годных вучняў? Дай Бог, каб змаглі. Усе. Мы ж таксама – настаўнікі!

Спіс літаратуры:

1. Янкоўскі, Ф.М. Само слова гаворыць / Ф.М. Янкоўскі. – Мінск, 1986.

МАРЫЯ НОВІК (г. Брэст)

СЛОВА Ў ЭПІСТАЛЯРНАЙ СПАДЧЫНЕ Ф. ЯНКОЎСКАГА

Асоба Фёдара Міхайлавіча Янкоўскага адкрываецца рознымі гранямі, раскрываецца (хоць усё адно застаецца таямніца) праз ягоныя навуковыя даследаванні, мастацкія творы, праз успаміны тых, хто яго ведаў асабіста, хто сябраваў з ім на працягу многіх гадоў жыцця.

Незвычайнае творчае сяброўства, супрацоўніцтва склалася паміж Фёдарам Міхайлавічам Янкоўскім і Галінай Мікалаеўнай Малажай, паміж кафедрамі беларускай мовы Мінскага і Брэсцкага педінстытутаў. Яшчэ не так даўно імя Фёдара Міхайлавіча згадвалася Галінай Мікалаеўнай Малажай, бо шмат з таго, што было распачата імі некалі разам, рабілася ўжо без яго. А Настаўнік па-ранейшаму заставаўся “ўзорам вернасці роднай Беларусі, узорам адданасці роднаму слову...”

Сёння перада мною – стос ягоных лістоў, лісткоў, паштовак – у канвертах і без іх... Лісты Фёдара Міхайлавіча да Галіны Мікалаеўны. Пакінула іх на давер, на адкрыццё новых штрыхоў да партрэта Настаўніка. Яе Настаўніка, Настаўніка яе вучняў-берасцейцаў, Настаўніка многіх... Сама пачынала публікаваць асобныя лісты, вытрымкі з лістоў, разумеючы, што тое, адрасаванае толькі ёй, было і застаецца адрасаваным і яе кафедры, і яе вучням. Разумела, што тое, напісанае ёй дробным почыркам, разборліва і не вельмі, – каштоўнае і дарагое не толькі ёй, але і многім, бо дазваляе вельмі выразна – праз гады – пачуць голас вучонага, настаўніка, чалавека, дазваляе раскрыць, расчытаць яго праз слова ў ліставанні.

Пакінула на давер... І хоць дасланыя пры жыцці Ф. Янкоўскага лісты, вытрымкі з іх часам прапаноўвала пачытаць, зачытвала сама ці, наадварот, калі прыходзіў ліст да вучняў – М. Аляхновіча, С. Рачэўскага, – іх давалі пачытаць Галіне Мікалаеўне, – пачуццё хвалявання не пакідае, калі бярэш у рукі ліст з такім знаёмым почыркам, калі перакладваеш канверты і паштоўкі, якія адмыслова падабраныя, упакаваныя. Сярод іх абавязкова паштоўкі з беларускім словам, з фотаздымкамі Я. Купалы, М. Багдановіча, К. Каліноўскага. Калі іх бракавала – то прыгожыя краявіды, свае і чужыя, птушкі, кветкі, з гумарам дабраныя малюнкi... І ўдалы спосаб не толькі аздобіць, але і не даць магчымасці зазірнуць у канверт “чужомаму” воку – невялікія малюначкі, палосачкі з беларускім арнамантам, якія наклееныя там, дзе канверт можна адкрыць... Часам сустракаюцца і тлумачэнні, чаму выбрана пасланая паштоўка, а то пасылалася і некалькі чыстых з пытаннем – каму? (г. зн. каму яшчэ будзе дарагой, прыемнай, стане падарункам). Паказальным з’яўляецца такое пасляслоўе – PS: *Канверт? Выбарг. Во-во – і 45, як “пацалавала” ў плячо разрыўная, як бабахнула побач міна... Выпадкова (не было акулераў у кішэні) купіў – рассылаю... Выбарг. І абавязкова бачу пастраленых, зледзянелых нестраляных... 164 см. снегу пад высокімі рэдкімі хвоямі...*

Мінула амаль пяць гадоў, як не стала Г.М. Малажай, дваццаць гадоў, як няма Ф.М. Янкоўскага. Папка з лістамі ад Ф.М. Янкоўскага з архіву Г.М. Малажай неаднаразова бралася ў рукі і адкладалася... Здавалася, яшчэ не час. Два юбілеі ў адзін, 2008 год, – 70-годдзе Г.М. Малажай і 90-годдзе Ф.М. Янкоўскага сталі тым штуршком, які выклікаў жаданне паглядзець на творчыя стасункі гэтых годных асобаў, вядомых і слаўных у Беларусі праз служэнне слову, праз адраджэнне нацыянальнай мовы, адукацыі, культуры.

Пакуль што не будзе поўнай публікацыі лістоў, а толькі вытрымкі з іх – як штрыхі да партрэтаў, як выява доўтага і плённага супрацоўніцтва, узаемападтрымкі, як праява людскага ва ўзаемаадносінах.

Кожны ліст Ф. Янкоўскага пачынаецца сардэчным вітаннем-зваротам, вітаннем да самой Галіны Мікалаеўны, а таксама і да дарагіх ёй людзей. Ёсць і нейтральнае: *Добры дзень, Галіна Мікалаеўна*, аднак часцей за ўсё ўжываецца ў гэтым звароце слова *дарагая*. А таксам, абавязкова – вітанне сям’і, сямейнікам, “*усім Малажам*”, з пералічэннем. Ёсць і іншае, тое, што выяўляе Фёдара Міхайлавіча як мовазнаўцу, які шукаў патрэбнае, дарэчнае слова на месцы такіх пашыраных у маўленні, аднак немілагучных – брашчане, брэстаўчане. Такого не сустрэнем у яго. Таму і зразумелая радасць, што выяўляецца ў такім звароце: *Дарагая берасцейка! Сустрэў у тэксце і пасылаю яго, слова!* І ў лістах выяўляецца Фёдар Міхайлавіч як збіральнік, паляўнічы на словы, як дбайны гаспадар, які клапаціцца, каб слова было дарэчнае, не скалькаванае. Пашыраў ужыванне знойдзеных слоў. У іншых лістах ужо сустрэнем такі зварот-вітанне: *Дарагія берасцяне, берасцянкі!* Кожны ліст Ф. Янкоўскага заканчваецца развітаннем-зычэннем, паклонам ад сябе і Серафімы Андрэеўны. Амаль заўсёды пасля PS. І складваецца адчуванне жывой размовы, калі, пабыўшы ў гасцях, нагаварыўшыся, яшчэ засталася шмат недагаворанага, яшчэ ёсць пра што пагаварыць. Гаворка ж была – пра тое, што зроблена, пра планы – што варта рабіць і зрабіць, парады – як зрабіць напісанае сваё і суаўтараў – лепшым, клопат, каб чарговая кніга была патрэбнай і добрай. Раіўся з Галінай Мікалаеўнай, дзякаваў за яе працу, разумеў цяжар, загрузанасць. А таму і шчырыя словы-зычэнні ўсім, паводле народнага звычаю, народнай традыцыі – развітацца з усімі, і з гаспадыняй, і сямейнікамі, пажадаць найлепшага.

Невыпадкова і ў шмат якіх абразках Фёдара Міхайлавіча сустрэнем навуку пра культуру стасункаў паміж людзьмі, пра культуру, моўны этыкет у стасунках з людзьмі. Ягонья лісты даюць магчымасць пачуць, убачыць багацце вельміных формулаў вітанняў і адвітанняў.

Лісты з 1967 па 1989 ... Гэта час станаўлення і творчага ўзлёту самой Галіны Мікалаеўны як даследчыцы ў галіне беларусістыкі. Гэта час незвычайна насычаны клопатамі, звязанымі са стварэннем кніг у суаўтарстве з выкладчыкамі мінскай кафедры беларускай мовы. Гэта час дужа неспакойны, бо звязаны з вучобай, аспірантурай берасцейцаў,

ужо яе вучняў, у Фёдара Міхайлавіча, з клопатам пра іх будучыню, пра своечасовае “падварушванне” і выхад у самастойнае жыццё.

Лісты Фёдара Міхайлавіча не надта разгорнутыя. Большасць з іх – лаканічныя, у іх шмат умоўчвання, недагаворанасці, што характэрна і для ягонай мастацкай прозы. Адчуваецца, што Галіна Мікалаеўна вельмі тонка адчувала, лавіла, прачытвала тое, што было схавана за шматкроп’ем, за графічным выдзяленнем асобных слоў, радкоў, за шматзначнымі клічнікамі і пыталнікамі.

Лісты Фёдара Міхайлавіча адкрываюць даверлівыя адносіны паміж настаўнікам і той, што вучылася ў яго, і навучылася. Гэта выява і адносінаў як паміж добрымі калегамі, якія плённа супрацоўнічалі, так і як паміж людзьмі, якія маглі даверыць і сваё, вельмі асабістае і балючае. Ф. Янкоўскі напіша ў адным з лістоў:

Пераношу жахлівыя гадзіны, суткі. 1.05.83 – 41 год, як паліцаі, уласайцы спалілі сямейку. 1.05.83 – адкрыццё помніка ... дзвюм вёскам. Да 1.05.83 названілі: будзе аўтобус, знойдуць мяне. Чакай, чакай – не аваліся, у назначаны час, нешта здарылася. А што? Сам за руль не саджуся. І другія суткі ці не горш, як у вар’яцкім сне.

З лістоў Фёдара Міхайлавіча гучаць мудрыя парады, у якіх – і выпакутаваны сэнс жыцця, і ягонае радаснае ўспрыманне працы, і пераадоленне нягодаў; пажаданне- падтрымка сабе і іншым, мудрая навука.

- *Трэба і буду варушыцца.*
- *Жыццё жыць – трэба варушыцца.*
- *Ладу, складу і дабра, для душы, для працы.*
- *Няхай Вам лёгка працуецца, спраўна ўстаецца і смачна спіцца.*
- *Зразумела: пра нешта нікому не скажы, а пра другое – абавязкова скажы.*
- *І духам не падаць. І сэрцам не слабець.*
- *Быць самой у сваіх руках.*
- *Што рабіць і зрабіць? Планы і намеры канкрэтызуюцца. Трэба – другім разам – падзяліцца з Вамі, Вам паведаміць. Потым прадумаць, параіцца: мае меркаванні, Вашы меркаванні, нашы меркаванні.*
- *Нечаканасці ў жыцці былі і будуць. Яны бралі і будуць браць энергію, выкрадаць патрэбны настрой. Але калі пішацца – добра, хораша, нават шчасце.*
- *Няхай любоў і замілаванне да роднага стане галоўным у жыцці.*

У лістах выяўляецца і вялікая ўдзячнасць Галіне Мікалаеўне за разуменне, падтрымку, і высокая, сардэчная ацэнка яе працы, яе шчыравання: “Вялікі дзякуй і нізкі паклон за слова Ваша, за тое, што аваліся, спыталі, сказалі”.

“Дзякую, што напісалі, дзякую за падтрымку. Ужо калі падкошаны і падтоптаны, калі бюлетэні і гарката нядобрых дакучаюць і жыць замінаюць, – рады сэрцам – праца паплечнікаў, праца ў імя дарагога і святога імя – беларушчыны”.

“Вялікі дзякуй! За ліст! За тое, што бог паслаў Вас. І паслаў не дзеля паддобывання, задобывання, не нажывы, не якойсьці

непрыстойнасці, а – дзеля служэння, дзеля роднага духу, сумлення, шчыравання за наша, за роднае, за людскае. То і за Беларусь”.

Эпісталярная спадчына Ф. Янкоўскага яшчэ чакае адкрыцця і вывучэння. Пэўна, у многіх ягоных вучняў захоўваюцца дарагія лісты, лісткі, паштоўкі са словам Настаўніка, калегі, сябра. Няхай гэтыя старонкі стануць запрашэннем да збору і сістэматызацыі ліставання з Фёдарам Міхайлавічам. Лісты ці іх копіі з удзячнасцю будуць прынятыя да працы.

СТАНІСЛАЎ РАЧЭЎСКІ (г. Брэст)

НАВУКОВА-ПЕДАГАГІЧНАЯ ШКОЛА ПРАФЕСАРА Ф.М. ЯНКОЎСКАГА: ПОГЛЯД ПРАЗ ГАДЫ

Да гэтага часу ў сістэме вышэйшай адукацыі Рэспублікі Беларусь, на жаль, няма не толькі нарматыўнага прававога дакумента, але і канчаткова акрэсленага, усталяванага азначэння паняцця “навукова-педагагічная школа”, хоць наяўнасць школы ці некалькіх школ – адно з патрабаванняў, якому любой вышэйшай навучальнай установе універсітэцкага тыпу трэба адпавядаць. Знаёмства з вопытам дзейнасці універсітэцкіх школ суседніх краін, вывучэнне адпаведных лакальных дакументаў, што з’яўляюцца апошнім часам у асобных беларускіх ВНУ, даюць, аднак, магчымасць атрымаць цэласнае ўяўленне пра сутнасць і асноўныя характарыстыкі навукова-педагагічнай школы як адукацыйнай з’явы.

Гэтае ўяўленне ў сваю чаргу дазваляе з адлегласці часу сказаць выразнае слова пра феномен, якім была і засталася (не толькі для аўтаравыхаванца) навукова-педагагічная школа заслужанага дзеяча навукі нашай краіны прафесара, доктара філалагічных навук Фёдара Міхайлавіча Янкоўскага.

Дзейнасць гэтай школы ў Беларускім дзяржаўным педагагічным універсітэце імя М. Танка, што пачалася ў другой палове мінулага стагоддзя і, па сутнасці, доўжыцца ў пераўтворанай форме і сёння, цяжка аддзяліць ад літаральна кожнага слова ў наступным азначэнні: *навуковая, навукова-педагагічная школа – гэта ўзначалены вядомым вучоным устойлівы калектыў, што гістарычна склаўся ў працэсе сумеснай працы, развіваецца на працягу многіх гадоў, вызначаецца роднасцю навуковых інтарэсаў, блізкасцю метадалагічных падыходаў да вырашэння навуковых праблем, спалучэннем паспяховых навуковых даследаванняў па актуальных напрамках навукі з актыўнай падрыхтоўкай прафесійных кадраў* [1, с. 14–16].

Школа, пра якую гаворка, сапраўды складвалася ў працэсе сумеснай працы, якой стала выкладанне мовазнаўчых дысцыплін калектывам кафедры беларускага мовазнаўства названага універсітэта. На фарміраванне гэтай школы, набыццё слыннасці, аўтарытэту ў мовазнаўчых колах Беларусі і іншых краін сапраўды спатрэбіўся значны час, за які прафесію настаўніка беларускай мовы і літаратуры атрымала пры кафедры і на філалагічным факультэце (тут вучыўся М. Танк) некалькі студэнцкіх пакаленняў. З’яўленне ўстойлівай навуковай супольнасці, якую сёння называем школай, сапраўды прадвырашыла тое, што група выкладчыкаў кафедры беларускага мовазнаўства (на той час Мінскага дзяржпедінстытута) зблізілася на жаданні актыўна распрацоўваць у мовазнаўстве адзін з актуальных напрамкаў. Асаблівай акцэнтацыі патрабуе наступны момант: выразнае ўяўленне, якой павінна быць даследчая праграма навукоўцаў-аднадумцаў, а такая праграма, як вядома, і ёсць сістэмаўтваральны фактар, галоўная ўмова

дзеинасці навуковай школы, было толькі ў Фёдара Міхайлавіча Янкоўскага. Ён на той час ужо сцвердзіў сябе як актыўны даследчык беларускай фразеалогіі, збіральнік дыялектнай лексікі, беларускіх прыказак і прымавак, крылатых слоў і афарызмаў. Вядучая ідэя гэтай праграмы – даследаваць слова, фразеалагізм, словазлучэнне, сінтаксічную канструкцыю ў кантэксце, у канкрэтным асвоеным кавалачку моўнай стыхіі, у сказе, абзацы, сэнсавай частцы тэксту, у мастацкім творы наогул, у рэпліцы, фразе, маналогу вуснай мовы: толькі агульны сэнс кантэксту дазваляе найбольш дакладна і правільна вызначыць канкрэтнае значэнне асобнага слова ці выразу, у тым ліку і вобразнае, толькі кантэкст дазваляе распазнаць багатыя магчымасці беларускай лексікі, фразеалогіі, марфалогіі, сінтаксісу.

Былі і іншыя падставы для таго, каб кожнаму з калег Янкоўскага прызнаць у ім лідэра і ўзяцца за ажыццяўленне няпростай навуковай задумы, якая патрабавала бясконцага, паслядоўнага збірання кантэкстуальных моўных адзінак, удумлівай апрацоўкі сабранага матэрыялу, ахвяравання рэдкім вольным часам, а то і здароўем: Фёдар Міхайлавіч раней за ўсіх на кафедры рэалізаваўся як асоба, галоўным чынам – у жорсткіх абставінах Вялікай Айчыннай вайны і партызанства; сэнс жыцця і сістэма маральных каштоўнасцяў спасцігаліся ім нярэдка пры жахлівых страхах дарагіх і блізкіх людзей; яшчэ даваеным настаўніцкім часам ён, збіраючы народныя выслоўі, захапіўся “суседствам” слоў і адкрыццём нюансаў у гэтым суседстве і “сваяцтве”, асэнсаваў тую глыбінную сілу ўздзеяння, якую выпраменьвае лексічная і фразеалагічная культура беларусаў; гартаваны нялёгкім даваеным і ваенным жыццём выкладчык вызначаўся рэдкім чуццём выразнага, трапнага, вобразнага слова і вопытам услухоўвання ў гаваркое і дарэчнае слова. Пазней, калі пры кафедры беларускага мовазнаўства адкрылася аспірантура і ў вядомага моваведа з’явіліся вучні-аспіранты, лідэрскія якасці прафесара Янкоўскага нібы падсвяціліся яго педагагічным дарам. Сваім выхаванцам (а іх некалькі дзсяткаў) Фёдар Міхайлавіч шчодро і штодня аддаваў тое, у чым, магчыма, не паспеў поўнаасцю раскрыцца ў свае настаўніцкія гады: гуртаваў навуковую моладзь (а па сутнасці – усіх, хто працаваў на кафедры) не толькі вопытам і мудрасцю, але і ўменнем раіць далікатна і не крыўдзячы, уменнем вучыць не назалючы, уменнем дараваць, патрабуючы самааддачы ў тым, што выбрана хлебам надзённым, уменнем кожнаму з гадаванцаў аддаць часцінку свайго сэрца, уменнем захапіць мовазнаўчай ідэяй няўлоўна. Відушчасць у адносінах да навуковай моладзі была ў Янкоўскага такой, што вучань толькі збіраўся зрабіць у дысертацыйным даследаванні ці ў падрыхтоўцы навуковага артыкула новы крок і прагаворваў паслядоўнасць дзеяння, а настаўнік ужо дакладна бачыў, якім можа быць вынік. Многія з такіх якасцяў навуковага кіраўніцтва Фёдар Міхайлавіч атрымаў у спадчыну ад свайго навуковага кіраўніка ў аспірантуры акадэміка АН СССР і іншых краін В.І. Баркоўскага, які ў сваю чаргу быў выхаванцам заснавальніка беларускай лінгвістыкі Я.Ф. Карскага.

Праз гады, што прайшлі ад страты Фёдара Міхайлавіча Янкоўскага, значэнне і плён зробленага ў яго навуковай школе і пад яго навуковым кіраўніцтвам бачыцца ў наступным:

1. Быў асвоены і развіты вопыт дзейнасці нефармальнага і рознаўзроставага калектыву, у якім не толькі праводзіліся навуковыя даследаванні, але і рыхтаваліся навуковыя кадры, няспынна ішло “навучанне творчасці” маладых навукоўцаў – вопыт, які і да гэтага часу з’яўляецца рэдкім на мовазнаўчых кафедрах універсітэтаў краіны. “Насенне”, што хораша ўзыходзіла пад наглядом Ф.М. Янкоўскага на кафедры ў Мінску, вецер часу даносіў і на мовазнаўчыя кафедры ў Брэсце, Мазыры, Гродне, Віцебску, сюды навукова-педагагічныя кадры вярталіся на працу, выбіраліся на адказныя пасады загадчыкаў кафедраў, дэканаў факультэтаў, прарэктараў.

2. Пры прафесары Янкоўскім яго школа была такой навуковай супольнасцю, у якой адначасова ажыццяўлялася “вытворчасць” навуковых ідэй, іх распаўсюджанне і паслядоўная абарона. Плённа даследаваліся: фразеалагізмы ў мове дыялектнай, у мове мастацкіх твораў, у мове летапісаў, у беларускіх тэкстах, напісаных па-арабску; перыфразы, прыказкі, параўнанні, эпітэты, метафары, словазлучэнні, дыялагічныя рэплікі, няпоўныя сказы, парцэляваныя канструкцыі і іншыя моўныя адзінкі; мова твораў Цёткі, Ядвігіна Ш., Я. Коласа, Я. Купалы, К. Крапівы, Я. Брыля, І. Мележа, У. Караткевіча і іншых майстроў беларускага слова. Аб прадуктыўнасці даследаванняў шмат могуць сказаць не толькі абароненыя пад навуковым кіраўніцтвам прафесара Янкоўскага дысертацыйныя працы (усяго 21) і манаграфіі Г.М. Малажай, Н.В. Гаўрош, Т.М. Трыпуцінай, Ст.Р. Рачэўскага, Г.М. Валочка, В.К. Мароз і іншых, але і адрэгананыя ім зборнікі навуковых артыкулаў “Беларуская фразеалогія, лексікалогія”, “Слова і фразеалагізм у кантэксце”, “Слова, фразеалагізм, словазлучэнне”, “Пытанні лексікалогіі, фразеалогіі, стылістыкі”, што перыядычна выдаваліся кафедрай беларускага мовазнаўства і дагэтуль сведчаць: тэарэтыка-метадалагічныя палажэнні даследчай праграмы падзяляліся ўсімі, хто меў дачыненне да прызнанай школы і сапраўднага Настаўніка.

3. Школа Ф.М. Янкоўскага працавала інтэнсіўна і суладна як на навуковай ніве, так і ў галіне вучэбна-метадычнага забеспячэння вышэйшай адукацыі філалагічнага профілю. Менавіта намаганнямі школы і яе “выпускнікоў” былі выдадзены, перавыдадзены і да гэтага часу знаходзяцца ў актыўным ужытку вучэбныя кнігі па большасці раздзелаў курса сучаснай беларускай літаратурнай мовы, а таксама па гістарычнай граматыцы беларускай мовы, беларускай дыялекталогіі, стылістыцы, лігвістычным аналізе тэксту, асобных раздзелах метадыкі выкладання беларускай мовы, школьныя падручнікі па беларускай мове для асобных класаў школ з беларускай і рускай мовамі навучання, разнастайныя дапаможнікі, школьныя праграмы па беларускай мове і прыкладнае планаванне ўрокаў – настольныя для выкладчыкаў ВНУ, настаўнікаў, студэнтаў і вучняў выданні.

4. Школай прафесара Ф.М. Янкоўскага шмат зроблена для фарміравання ў выкладчыкаў мовазнаўчых дысцыплін ВНУ краіны метадалагічнай і метадычнай культуры, акрэслення такога зместу выкладання, які б цалкам адпавядаў узроўню развіцця беларускага мовазнаўства і спрыяў з'яўленню настаўніка беларускай мовы і літаратуры новай фармацыі. “Навукова-метадычныя семінары, пасяджэнні секцыі беларусаведаў Міністэрства адукацыі БССР, што праводзяцца па ініцыятыве і пры самым актыўным удзеле Ф.М. Янкоўскага, – заўсёды падзея ў жыцці выкладчыкаў-філолагаў. Ніводнае з пытанняў на такіх пасяджэннях не абмяркоўваецца фармальна. Прынятыя рашэнні ўвасабляюцца ў змяненні вучэбных планаў і складанні праграм; ствараюцца вучэбныя дапаможнікі, уведзяцца новыя спецкурсы, спецсемінары, актывізуецца вучэбная практыка, адпрацоўваецца метадыка заняткаў па новых лінгвістычных дысцыплінах”, – такую ацэнку яшчэ аднаму аспекту дзейнасці навукова-педагагічнай школы выказалі А.М. Бушуй і Г.М. Малажай у бібліяграфічным выданні, прысвечаным Фёдару Міхайлавічу Янкоўскаму [2, с. 24].

5. За гады існавання школа прафесара Янкоўскага, дзякуючы найперш намаганням навуковага кіраўніка, усталявала не толькі свой стыль адносін (малодшыя навукоўцы шчыра паважалі вядучых педагогаў і вядомых у краіне вучоных за зробленае для мовазнаўчай навукі, а старэйшыя гэтак жа шчыра апекаваліся сваёй зменай, не скупіліся на парады і дапамогу), але і стыль навуковага пісьмовага маўлення, асновай якога да гэтага часу застаецца выбар абсалютна дакладнага ў кантэксте слова, даражэнне ўласнабеларускімі моўнымі сродкамі выразнасці і актыўнае іх увядзенне ў кантэкст, уважлівае, адказнае рэдагаванне і, як і належыць мовазнаўцам, адточванне, паляпшэнне радка.

6. Навуковая самастойнасць, самаарганізаванасць, накірункі даследаванняў, формы навуковага пошуку, вопыт, традыцыі навукова-педагагічнай школы пры аднайменнай кафедры, агульны стыль яе дзейнасці былі прызнаны вучонымі-моваведамі з Варшавы, Берліна, Прагі, Масквы, Кіева і іншых замежных сталіц і гарадоў, дзе ва ўніверсітэтах вывучаецца славістыка.

У кнізе “І за гарою пакланюся” Фёдар Міхайлавіч, удзячна згадваючы свайго настаўніка ў навуцы акадэміка В.І. Баркоўскага, напісаў: “Я меў шчасце вучыцца ў яго працаваць”. Кожны з выхаванцаў школы прафесара Янкоўскага можа сёння паўтарыць гэта ў адносінах да свайго навуковага кіраўніка і Настаўніка.

Спіс літаратуры

1. Мамонтов, С.А. Научная школа как форма научного сообщества / С.А. Мамонтов // Иновационное образование и экономика. – 2008. – № 2(13). – С. 14–16.

2. Бушуй, А.М. Ф.М. Янковский / А.М. Бушуй, Г.Н. Моложай // Библиографический указатель по славянскому и общему языкознанию. Профессор Фёдор Михайлович Янковский. – Самарканд, 1984. – С. 5–26.

СВЯТЛАНА СЯНКЕВІЧ (г. Брэст)

**АНАМАТАПАЭТЫЧНЫЯ І ЦЫТАТНЫЯ ЎТВАРЭННІ
Ў ТВОРАХ Ф.М. ЯНКОЎСКАГА**

Анаматапеі – гэта словы, якія ўзнаўляюць пры дапамозе моўных сродкаў гукі навакольнага свету. Яны з’яўляюцца ў значнай ступені ўмоўнымі, таму што будова анаматапаэтычных слоў цесна звязана з фаналагічнымі асаблівасцямі пэўнай мовы і будуецца на яе артыкуляцыйнай базе. Гукавы воблік анаматапей матываваны адпаведнымі гукамі жывой і нежывой прыроды і не выражае ні пачуццяў, ні валявых пабуджэнняў. Да анаматапей прынята таксама адносіць не толькі ўтварэнні, якія перадаюць гук непасрэдна, але і словы розных часцін мовы (анаматапаэтычныя дэрываты), якія маюць гукапераймальную прыроду.

Аналізуючы анаматапаэтычныя вытворныя ў творах Ф.М. Янкоўскага, можна сістэматызаваць іх наступным чынам:

1. Найбольш пашыранымі з’яўляюцца дзеясловы, утвораныя на базе гукапераймання “мовы” жывёл: кукарэкаць, мычаць, мурлыкаць, пішчаць, вурчаць, рохкаць і інш.; напр., Убіўся ў вароны – каркай так, як ёны; На тое і зязюля, каб кувала; Сыкае, як гадзюка.

2. Анаматапеі, якія ўзніклі на базе рэфлекторных гукаў; напр.: Толькі неразумны з мамінага слова захіхікае (загэгэкае).

3. Дзеясловы, якія адлюстроўваюць дэфекты маўлення: Не трэба гутнявіць; Еду тады дадому, бубукаю, дудукаю сабе; – Ці лілі алей, ці не лілі? – Чаго ты там цілікаеш? – Я не цілікаю, я пытаюся.

4. Анаматапеі, якія ўзніклі ў працэсе дзейнасці чалавека: бах-бах! шах! гух! і г.д.

5. Назвы гукаў, якія ўзніклі ад прадметаў ці жывых істот пры іх руху, дзеянні: трах! бум! дзынь-дзынь! і інш.

Звычайна на базе анаматапей узнікаюць дзеясловы, але могуць быць і словы іншых часцін мовы, напр., назоўнікі з суфіксамі -ет-, -ат-: Марцін святы – губіцель гагаты.

Анаматапаэтычны элемент можа мець дваісты статус: ужывацца як цытатная форма і атрымліваць моўнае афармленне, што дае нам базу для стварэння асобных абразлівых намінацый – мянушак, напр.: На варце Гэгэкала. Раздалося не на адны гоні: – Гэ-гэ-гэ!

Адна з выразных стылістычных асаблівасцяў твораў Ф.М. Янкоўскага – ужыванне цытатных формаў. Гэта могуць быць асобныя словы, словазлучэнні і нават цэлыя фразы, якія аўтар уводзіць у тэкст без зменаў. І гэта невыпадкова. Нястомны руплівец, Ф.М. Янкоўскі клапаціўся пра тое, каб не сказаць, не падмяніць гаваркое слова, каб да чытача яно дайшло ў “жывым” выглядзе.

Шырока ўжываюцца цытатныя формы ў прыказках і прымаўках, сабраных Ф.М. Янкоўскім: За “дзякуй” не адбыць, трэба заплаціць; Дзе “бадай” умяшаецца, там дабро адступаецца; “Няхай” або “пачакай” – Божа, не дай; Як ліха, тады “братка”.

Выключна цытатны характар маюць дыялогі-жарты: – Сядай, чалавеча, падвяза. – Няма часу, трэба ісці; – Паіў ты каня? – Паіў. – А што ў яго морда сухая? – Бо вады не дастаў.

Значнае месца ў абразках Ф.М. Янкоўскага адведзена аўтарскай рэфлексіі над словам, упершыню пачутым, трапным, гаваркім, напр.: “Я чуў і “нядзеліць” і “панядзеліць”... Запісаў слова “нядзелькаваць”. Запісаў яго “сваякоў”, “радню”: надзеля, панядзелькуемся, надзелька. Добра ад іх, добра з імі на душы (“Нядзелькаваць”).

Аўтар у такіх выпадках выяўляе сябе выдатным знаўцам слова, ён як бы смакуе самыя тонкія яго (слова) семантычныя адценні і асаблівасці ўжывання. Змест шматлікіх абразкоў Ф.М. Янкоўскага і складае роздум аўтара над словам і выразам, якія ў такіх выпадках падаюцца ў цытатнай форме (напр.: “Аснову заснаваць”, “Вельмі нават”, “Нядзелькаваць” і інш.).

Асобныя словы і выразы становяцца назвамі філалагічных замалёвак, выконваючы намінацыйную функцыю. Гэты могуць быць канструкцыі, якія па форме з’яўляюцца пыталымі сказамаі (напр.: Цо то за лясэк?; Чаго ж не зрабіла?; Ну, а чаму ж не так?), клічнымі сказамаі (А мая ты журавіначка!; Жыві, наша слова;), выразамі мадальнага тыпу (Людзям трэба людзьмі жыць; Каб яшчэ лепей, то й на ліха; Трэба ж дапрадаць). Інфарматыўнасць такіх канструкцый эмацыянальная: яна сведчыць аб псіхалагічным стане чалавека, які выкарыстоўвае іх намінацыйна. Лагічна дапусціць, што прыёмы трансфармацыі цытатнага слова ў намінацыю аўтар запазычыў з вуснага народнага маўлення, напр., абразок “Згода”. Сяляне дзялілі панскую зямлю і думалі, як назавуць свой пасёлак. “Называлі і адразу ганьбавалі, а то і абсмейвалі, адкідалі. – Давайце, і я падумаю, – сказаў малады настаўнік. – Як толькі падшукаю, як пасёлак назваць, скажу сам. Згода? – спытаўся ў пасялкоўцаў. – А як жа! – ажывіліся сяляне. Паўтаралі слова “згода”. – То як? – Згода! Лепей і не прыдумаеш. Каму ні скажаш – усякі запомніць. Не сварка якая, не хутар які. Як толькі чуць што – Згода, бо згода! Так настаўнікава пытанне стала назваю. Гаваркою, чалавечнаю, далікатнаю (“Згода”).

Шырока выкарыстоўваюцца цытатныя ўтварэнні і ў сферы стварэння мянушак. Ф.М. Янкоўскі ў сваім абразку апісвае, як ён аднойчы сустрэў незвычайную мянушку “Дымі”: “Дымі? Хто Дымі? Які гэта Дымі? Чуў і ведаю, што былі, ёсць на свеце Гюі, Кюі, Паганіні, Тасканіні, Міцубісі. А што ж за Дымі? Нібы “з дыму”? Нібы “ад дыму”? Карцеў той Дымі і не выходзіў з галавы. Вельмі ж не на свойскі лад: Дымі-і! А гісторыя такая: “Пярэпісвалі ўсіх людзей, з савету прыходзілі сакратарка й бібліятэкарка. І ён ім: “Не Зьмітровіч я. Я...” І сказаў неяк, бы ён з дыму. Сказаў: “Дымі” < ... > І пайшло: ён не Зьмітровіч, ён Дымітровіч. Але прыдумалі карацей: “Дымі”. Так і кажучь на яго: “Дымі” прыходзіў, “Дымі накуродыміў”, “Дымі сам свае штаны латае” (“Дымі”).

Такім чынам, ужыванне анаматапаэтычных і цытатных элементаў сведчыць аб народнай, фальклорнай аснове твораў Ф.М. Янкоўскага і

дапамагае больш глыбокаму разуменню ўяўленняў пра побыт і культуру беларускага народа.

Спіс літаратуры

1. Янкоўскі, Ф.М. Абрэзкі / Ф.М. Янкоўскі. – Мінск, 1975.
2. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. Янкоўскі. – Мінск, 1962.
3. Янкоўскі, Ф.М. Само слова гаворыць / Ф.М. Янкоўскі. – Мінск, 1986.

ГІСТОРЫЯ МОВЫ І ДЫЯЛЕКТАЛОГІЯ

АЛЕНА БАРЫСЕВІЧ (г. Мінск)

ЭКЗАТЫЗМЫ Ё КНІЗЕ БЫЦЦЯ Ё ВЫДАННІ Ф. СКАРЫНЫ: ПРАБЛЕМА ПЕРАКЛАДУ І НАСЛЕДАВАННЯ

Даследчыкамі традыцыйна [1] выдзяляюцца групы лексікі, што ё любым тэксце, незалежна ад часу яго перакладу, ствараюць для перакладчыка дадатковыя цяжкасці ё пошуку эквівалентаў. Такія словы атрымалі агульную назву экзатызмаў [1, с. 181], і да іх, у прыватнасці, адносяць: геаграфічныя рэаліі (тэрміны фізічнай геаграфіі і назвы эндэмікаў), этнаграфічныя рэаліі (назвы вопраткі і абутку, будынкаў, відаў дзейнасці і г. д.) і грамадска-палітычныя рэаліі.

Паколькі прыналежнасць культуры мовы перакладу і культуры мовы арыгінальнага тэксту да аддаленых адзін ад аднаго рэгіёнаў непасрэдна ўплывае на характар цяжкасцей перакладу, перадача біблейскіх старазапаветных тэкстаў уяўляе сабой адну з найбольш складаных задач – як сёння, так і ё мінулым. У сваім выданні Кнігі Быцця Ф. Скарына сутыкнуўся з праблемай адэкватнай перадачы экзатызмаў сродкамі старацаркоўнаславянскай мовы ё яе рэгіянальным беларускім варыянце. Трэба зазначыць, што спосаб перадачы экзатызмаў можа быць адным з найважнейшых маркераў пры вызначэнні кола крыніц, на якія абапіраўся выдавец ці перакладчык. У гэтым выпадку карысным аказваецца супастаўленне перакладу з выданнямі сучаснікаў, што выйшлі друкам у пэўным рэгіёне.

Пасля правядзення супастаўляльнага аналізу ё выданні Ф. Скарыны можна выдзеліць тры асноўныя падыходы да перадачы экзатызмаў: 1) самастойны ці звязаны з невядомымі крыніцамі перакладу, 2) арыентаваны на заходнюю традыцыю перакладу; 3) арыентаваны на царкоўнаславянскі пераклад.

Найбольшы навуковы інтарэс уяўляе першы падыход, пра які можна гаварыць тады, калі мы не знаходзім варыянтам Ф. Скарыны адпаведнікаў у выданнях яго сучаснікаў і наступцаў – ані ё польскіх перакладчыкаў, ані ё Бібліі І. Фёдарова.

У вершы 4:21 у Ф. Скарыны [3] сустракаем выраз **отець гудущих в гусли и в органы**, пры аналізе якога можна выявіць, што гэта – камбінацыя “ўсходняга” і “заходняга” варыянтаў перакладу. Так, у выданні І. Фёдарова [2] сустракаецца іншае спалучэнне назваў музычных інструментаў – **показавым пёвницу и гусли**, а ё сучасных польскіх перакладах, і ё прыватнасці, у больш познім выданні Я. Вуека [8] усё ж сустракаецца корань *арган* – *organist*. У тэксце Ф. Скарыны з’яўляецца слова *горницы* (6:16), (пар. з выданнем І. Фёдарова: **полати и предёлы вьстропы**), *мулы* (12:16) (ва ўсіх польскіх выданнях у гэтым версэце паслядоўна фігуруюць *oślice*). Ф. Скарына – адзін з невялікай колькасці перакладчыкаў, што не ідзе механічна ўслед за граматыкай арыгінальнага тэксту: напрыклад, толькі ё яго з’яўляецца слова **голуб**:

Потомъ выпустилъ голуба (8:8); у польскіх перакладах гэтага перыяду, а таксама ў выданні І. Фёдарова мы ўсюды сутыкаемся з паслядоўна праведзеным уплывам лацінскай мовы – *columba* **И посла голубицу** (8:10). Прыналежнасць гэтага слова да жаночага роду адлюстравана і ва ўсіх пазнейшых польскіх перакладах праз польскі эквівалент *gołębica*.

У вершы 35:4 у польскіх перакладчыкаў узнікаюць спрэчкі ў адносінах да перадачы габрэйскай лексемы са значэннем ‘*фісташкавае дрэва*’. Напрыканцы XVI стагоддзя ў большасці перакладаў (Я. Вуек, Я. Леапаліта) у гэтым кантэксце з’яўляецца неадаптаванае слова з Вульгаты: *at ille infodit ea subter terebinthum; on wkopal ie pod Terebintem [8]; a on zakopal ie pod Therebintowym drzewem [7]*. С. Будны і І. Фёдаравіч імкнуцца наблізіць іншаземную рэалію да знаёмых чытачу назваў дрэў: *y zakrył ie Jaakob pod dąb [6]; Исъкры\яковъ под дубомъ [2]*. У Скарыны з’яўляецца іншая назва – **Тогда Аковъ закопаль е подъ древомъ Смырковымъ** [3], якую варта ў дадзеным кантэксце лічыць самастойным варыянтам.

Выкарыстоўвае – свядома ці не – беларускі першадрукар і такі метады перадачы экзатызмаў, як іх звычайны пропуск, пар.: (43:11) *modicum resinae, et mellis, et storacis, stactes, et terebinthi, et amygdalarum; troche resinu, y miodu, y storaku, stakty, y terbintu y migdalow. (Reziny, miodu i storaku. (...) Storak drudzy rozumieja być korzenie, ale i tego sami Żydowie nie wiedzą.) [8]; Troche wonnei żywice, Miodu, Storaku, Mirry, Therebintowey żywice y Migdalow [7]; troche balsamu, y troche miodu, korzenia y Mastyki, Orzechow i Migdalow [6]; Нечто Ладану, ИМеду Мирры ИБалсаму Имигдаловъ [3]; смолу, медь, ифимуама и јустакти иперевунфу јорехую [2]*. Як вынікае з прыкладаў, тут першадрукар проста пазбавіўся таго, чаго не мог перакласці ў сувязі з тым, што ў тэкście былі сапраўдныя назвы эндэмікаў.

Ф. Скарына прапануе і сваю, арыгінальную, альбо, прынамсі, такую, якая не сустракаецца ў ніводным іншым геаграфічна бліжнім перакладзе, версію назвы мандрагоры – **аблока добровонна**\ (30:14 і наст.). Сучаснікі Ф. Скарыны ў гэтых кантэкстах прапануюць выкарыстоўваць транслітэрацыю з грэчаскай альбо габрэскай моў альбо дыялектызмы: *część z Mandragor [8]; keş pokrzyku [7]; dudaimow [6]*. У Ф. Скарыны тут сутыкаемся са спробай выкарыстання такога метады перадачы экзатызмаў, як пераклад з тлумачэннем.

Прыкладаў блізкасці скарынаўскага тэксту да ўсходнеславянскага варыянту перакладу з пункту гледжання тэхнікі перадачы экзатызмаў няшмат: **Навезали суть листи\смоковнаго** (3:7); **Виноградъ** (9:20), **Несучи ветьку масличную злистомъ зеленымъ** (8:11). У апошнім прыкладзе ў І. Фёдарова значэнне перададзена трохі інакш: **Имёаше сущеъ масличенъ сълиствиемъ**. У знакамітым фрагменце пра Ісава і Якава адрозненні паміж варыянтамі, што сустракаюцца ў тэкстах выданняў Ф. Скарыны і І. Фёдарова, маюць хутчэй словаўтваральны, чым лексічны характар: **Итакo вз\еть хлеб иварение сочевици [3], яковже дастъ јсаву хлѣбъ иваренуе сочевно [2] (25:34)**.

Найбольш цесную сувязь перакладу Ф. Скарыны перадусім з заходнімі ўзорамі, якія выконваліся на падставе Вульгаты, даследчыкі [5] тлумачаць тым, што беларускі першадрукар карыстаўся чэшскім выданнем Бібліі – так званай “Венецыянскай Бібліяй” [5]. Матэрыял аналізу спосабаў перадачы экзатызмаў адназначна пацвярджае слушнасьць гэтай высновы. Нягледзячы на тое, што ў межах дадзенага даследавання мы не праводзім супастаўлення з чэшскім тэкстам, аднак можна праілюстраваць правільнасьць высноў шэрагу вучоных, абапіраючыся на іншы тэкст – польскае каталіцкае выданне перакладу Бібліі, выкананае Янам Нічам з Львова (Леапалітай) у 1561 годзе. Пры параўнанні лексічных варыянтаў, прапанаваных Ф. Скарынам, з адпаведнікамі ў тэкстах Я. Вуека, С. Буднага, Я. Леапаліты і І. Фёдарова высвятляецца, што амаль ва ўсіх выпадках разыходжаньняў выданьняў Я. Леапаліты і Ф. Скарыны з тэкстамі сучаснікаў, паміж сабой іх варыянты супадаюць. Характэрным прыкладам з’яўляецца кантэкст 3:7, дзе габрэйская лексема *לחם* ‘паясы’ толькі ў Я. Леапаліты перададзена як *winników*. Тое ж самае назіраецца і ў фразеалагічных тэкстах Ф. Скарыны: **Инаделали собѣ вениковѣ** (3:7). Паводле крытэрыя спосабу перадачы экзатызмаў гэта два найбольш блізкія выданні (6:14): **и клеємъ помажешъ / у okligisz** (у выданні І. Фёдарова – **ипосмолиши**).

Ф. Скарына ідзе ўслед за лацінскім і – шырэй – заходнім адпаведнікам і пры перадачы слова *altar* (8:20): **Олтарь** знаходзім у яго выданні, таксама як і ва ўсіх польскіх перакладах, падчас калі ў І. Фёдарова выкарыстана зусім іншая лексема – **требникъ**. Дарэчы, эквівалентам з гэтым жа каранем І. Фёдараў перадае і вельмі істотнае ў біблейным кантэксте *victimam holocausti* (22:8) – **овча еже натребу**. Ф. Скарына ўводзіць у тэкст кальку з грэчаскага слова, як і ўсе яго заходнія калегі (22:8): *Bóg opatrzy sobie ofiarę całopalenia* [8]; *Bog opatrzy sobie ofiarę zupełnie goraiącą* [7]; *Bog opatrzy sobie bydłę na całopalenie* [6]; **Богъ найдетъ собѣ принось всегосозжени** [3]; **Бъ даоузритъ себѣ овча еже натребу чадо** [2].

Характэрныя і тыя істотныя адрозненні, якія ўзнікаюць у некаторых кантэкстах паміж выданьнямі Ф. Скарыны і І. Фёдарова, прычым першае аказваецца заўсёды звязаным з шырокім заходнееўрапейскім кантэкстам біблейскіх перакладаў (30:37): *Jakob tedy nabrawszy prętów topolowych zielonych, y migdałowych, y iaworowych* [8]; *Tedy nabrawssy Jakob prętów Thopolowych zielonych, y Migdałowych, y Jaworowych* [7]; *Zaś Jaakob nabrał prętów topolowych zielonych, y Migdałowych, y Kasztanowych* [6]. **Тогда набрав Аковъ пратовъ Тополевыхъ зеленыхъ и мигдаловыхъ иаворовыхъ** [3]; **Вз\же яков себѣ жезль стуракининъ иорѣховъ ирепиненъ** [2].

Спіс літаратуры

1. Алексеева И. С. Введение в переводоведение. М. – СПб., 2004.
2. Библия. Острог, 1581.
3. Библия / пер. і камент. Ф. Скарыны. – Мінск, 1990–1991. – Т. 1.

4. Тора (Пятикнижие Моисеево) / под общей ред. проф. Г. Брановера Шамир. – Москва, 1993.

5. Францыск Скарына і яго час : энцыклапедычны даведнік. – Мінск, 1988.

6. Biblia. To iest, księgi starego y nowego przymierza, z nowu z języka Ebreyskiego, Grecskiego y Łacińskiego na Polski przełożone. – Nieśwież, 1572.

7. Biblia. To iest, Księgi Stharego y Nowego Zakonu na Polski ięzyk, z pilnością według Łacińskiej Bibliey od Kościoła Krześciańskiego powszechnego przyiętey, nowo wyłożona. – Kraków, 1561.

8. *Wyjek, Ks. J.* Biblija To jest Księgi Starego i Nowego Testamentu według łacińskiego przekładu starego w kościele powszechnym przyjętego na Polski język znowu z pilnością przełożone, z dokładaniem tekstu Żydowskiego i Greckiego i z wykładem Katolickim trudniejszych miejsc do obrony wiary świętej powszechnej przeciw kacerstwom tych czasów należących. – Kraków, 1599.

АЛЯКСАНДР БУЛЫКА (г. Мінск)

**СПРАДВЕЧНА БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІКА Ё ВЫДАННЯХ
Ф. СКАРЫНЫ**

Пры разглядзе спрадвечна беларускай лексікі як адной з асноўных састаўных частак слоўніка Скарыны неабходна перш за ўсё адзначыць, што ё яе выкарыстанні наш першадрукар у большасці выпадкаў працягваў даўнія пісьмовыя традыцыі. Як і ё мове помнікаў старабеларускай пісьменнасці XIV – пачатку XVI стст., у яго лексіконе прысутнічаюць намінацыйныя сродкі, зберажоныя жывой народнай гаворкай ад дапісьмовай эпохі, лексічныя адзінкі, утвораныя ё перыяд функцыянавання старажытнарускай літаратурна-пісьмовай мовы, а таксама інавацыі ўласнабеларускага ўтварэння.

Сярод слоў праславянскага паходжання, якія асабліва шырока выкарыстаў беларускі першадрукар пры перакладзе міфаў аб стварэнні свету, шматлікіх бытавых і батальных сцэн з жыцця старажытных народаў, самы буйны і семантычна разнастайны разрад утвараюць назоўнікі. У пераважнай ступені яны звязаны тэматычна з характарыстыкай навакольнай рэчаіснасці, служачы для абазначэння рэалій зямной паверхні (*гора, долина, лес, остров, поле, река*), раслін, іх частак і пладоў (*груша, жито, лист, осот, слива, трава*), прадстаўнікоў жывёльнага свету (*волк, голуб, дятель, лось, олень, сова*), органаў і частак цела чалавека і жывёл (*горло, зуб, локоть, нога, рука, хвост*), атмасферных з’яў і працэсаў (*ветр, гром, дождь, иней, роса, снег*), пор года, пэўных адрэзкаў часу (*весна, година, день, зима, лето, осень*), агульных паняццяў светабудовы, перспектывы і напрамкаў (*верх, глубина, дол, небо, низ, свет*).

Параўнальна вялікая колькасць праславянскіх назоўнікаў, зафіксаваных у тэкстах скарынаўскіх выданняў, характарызуе розныя бакі чалавечай дзейнасці, выступаючы ё якасці назваў будынкаў рознага прызначэння і іх частак (*гумно, дом, клет, окно, стена, хлев*), прадметаў бытавога і гаспадарчага ўжытку (*ведро, коса, нож, плуг, решето, серп*) або як эканамічныя і гандлёвыя тэрміны (*вено, дар, доход, лихва, торг, цена*), асвятляюць грамадскія адносіны (*война, дружба, закон, мир, приязнь, суд*), знаёмяць з дыферэнцыяцыйнай асоб у залежнасці ад полу і ўзросту, ступені сваяцтва (*брат, внук, дед, жена, отец, сын*), даюць уяўленне аб эмацыянальным стане чалавека (*гнев, жаль, любовь, обид, печаль, радость*), абазначаюць іншыя рэаліі і паняцці.

Асобныя разрады праславянскіх слоў складаць у скарынаўскіх выданнях дзеясловы і прыметнікі, выкарыстанне якіх дазволіла беларускаму першадрукару здзейсніць усебаковае апісанне падзей, здарэнняў і працэсаў, звязаных з жыццём чалавека і прыродай. Дзеяслоўная лексіка адлюстроўвае пераважна сферу фізічных дзеянняў (*бити, варить, гасить, жати, ковати, молотить, орати, сеять, топтати, черпати*) і даволі актыўна характарызуе рух і перамяшчэнне

ў прасторы, стан, эмацыянальныя праяўленні, мысленне і маўленне: *ехати, летети, плавати, скакати; болети, гнити, кипети, тлети; веселити, гневати, любити, тужити; говорити, мыслити, помнити, шептати* і інш. Прыметнікі тыпу *гнедый, давный, зеленый, кривый, ленивый, мокрый, острый, скупый, теплый, широкий* абазначаюць колеры, масці, адценні, уласцівасці, якасці характару, прасторавыя і часавыя прыметы. У ліку праславянскіх лексем, ужытых у выданнях Скарыны, сустракаюцца лічэбнікі, займеннікі, прыслоўі, прыназоўнікі, злучнікі.

Некаторыя словы праславянскага паходжання маюць у Скарыны па некалькі значэнняў. У ліку іх можна назваць назоўнікі *животь* ‘жыццё’, ‘частка цела ў чалавека і жывёл’, *земля* ‘зямля як частка сусвету’, ‘поле, ніва, ралля’, ‘краіна, уладанне’, *месяць* ‘месяц, спадарожнік Зямлі’, ‘месяц, дванаццатая частка года’, *языкъ* ‘язык’, ‘гаворка’, ‘мова’, ‘народ’, дзеясловы *брати* ‘забіраць, спаганяць’, ‘адбіраць’, ‘змяшчаць у сабе’, *везти* ‘ачышчаць зерне ад мякіны’, ‘дзьмуць (аб лёгкім ветры)’, *пасты* ‘упасці’, ‘загінуць’, ‘выпасці’, *течи* ‘цячы’, ‘рухацца, ісці’, ‘спяшыць’, прыметнікі *верный* ‘пустынны’, ‘неапрацаваны’, ‘адзінокі’, *старый* ‘стары, пажылы’, ‘былы, мінулы’, ‘які даўно ўзнік, старадаўні’, ‘карэнны, вопытны’, *чистый* ‘чысты, без прымесі’, ‘бязгрэшны’ і інш.

Другі пласт спрадвечнай беларускай лексікі ў мове выданняў Скарыны ўтвараюць лексічныя адзінкі, якія ўзніклі ў перыяд развіцця старажытнарускай народнасці. Большасць з іх – словы, атрыманыя на базе праславянскіх каранёў пры дапамозе пэўных словаўтваральных сродкаў. У галіне назоўнікаў гэта перш за ўсё найменні асоб паводле роднасці і сваяцтва, службовай дзейнасці, асаблівасцей характару, паводзін (*братаничь, данникъ, делець, корчмарь, мытникъ, наймитъ, службеникъ, челядинъ*), а таксама словы, якія характарызуюць узровень тагачаснай матэрыяльнай і духоўнай культуры (*кубокъ, напленикъ, ножницы, пословица, рукавица, смыслъ, точило, умывалница*), у галіне дзеяслова – інавацыі, якія абазначаюць фізічныя дзеянні (*выломати, вытерети, замазати, запалити, отомкнути, переорати, пожати, посеяти*) і адлюстроўваюць стан прадметаў і асоб (*выгнати, загаснути, оглохнути, окаменети, повиснути, порости, увянути, уснути*). Істотная частка скарынаўскіх дзеясловаў старажытнарускага паходжання аб’ядноўваецца ў разгалінаваныя лексічныя гнёзды. Напрыклад, акрамя праславянскай лексемы *ходить*, Скарына карыстаецца такімі аднакарэннымі дзеясловамі прыставачнага ўтварэння, як *входити, выходити, заходити, низходити, обходити, отходити, походити, проходити, сходити*. Гэтак жа актыўна выступаюць у яго выданнях старажытнарускія прыметнікі, лічэбнікі, прыслоўі.

Сярод зафіксаваных у выданнях Скарыны даўніх лексічных адзінак большую цікавасць уяўляюць тыя словы праславянскага і старажытнарускага паходжання, якія ў старажытнасці мелі вузкі арэал распаўсюджвання, абмежаваны пераважна беларускай тэрыторыяй, і захаваліся ў спецыфічна беларускім фанетычным афармленні. Да ліку іх

адносяцца назоўнікі *вежа, волоть, гай, жыво, згода, клопот, лытка, помста, промень, смуток, прыметнікі горшый, даремный, дробный, лагодный, прыветливый, пригожий, дзеясловы гучаці, дасягаці, змовіцца, лаяці, робіці, ховаці, прыслоўі вдолжъ, домовъ, досыць, ледва, лепей, ніколі і інш.* Многія з гэтых яркіх беларусізмаў не фіксаваліся ў помніках пісьменнасці даскарынаўскага часу, нават беларускіх па сваёй аснове. Заслугай Скарыны якраз і было ўвядзенне іх у літаратурны ўжытак.

Пры вызначэнні ўласнабеларускага лексічнага ўкладу ў скарынаўскі слоўнік неабходна адзначыць, што найбольш істотную колькасную частку складаюць у ім словы, утвораныя ў працэсе развіцця лексічнай сістэмы старабеларускай мовы або і самім першадрукаром на базе слоўнага матэрыялу праславянскага і старажытнарускага паходжання пры дапамозе ўласцівых для перыяду функцыянавання мовы беларускай народнасці словаўтваральных сродкаў – суфіксаў, прыставак і інш. У ліку слоў, утвораных суфіксальным спосабам, большасць складаюць назоўнікі і прыметнікі. Сярод лексем прыставачнага ўтварэння пераважаюць дзеясловы.

Вытворныя назоўнікі ўласнабеларускага паходжання, ужытыя ў перакладах Скарыны, характарызуюцца разнастайнасцю фармантаў. Асноўнае месца сярод іх належыць назоўнікам з фармантамі -ач, -нік, -ок (*іграць, насмеваць, ткаць, трубаць; воевнік, помочнік, ремеснік, чародейнік; наколенок, огурок, початок, узгорок*), -к(а), -ніц(а), -ось (*матка, прыяцелка, сетка, стружка; муліца, подворніца, склянца, студніца; близкасць, достоиньство, ровность, чуйность*), -ен(я), -ство (*лісеня, лосеня, львены, медведеня; дачыньство, небезпеченство, подобенство, товариство*). Прыкметай трывалай сувязі скарынаўскай лексікі з народна-размоўным слоўнікам з’яўляецца наяўнасць у ёй слоў з суфіксамі эмацыянальнай ацэнкі, пераважна з -ік, -ок, -к(а): *кошык, кресчык, мечык, покоік; задок, кружок, обручок, снопок; кашка, постелька, сиротка, ягодка*. Зрэдку ў выданнях Скарыны сустракаюцца памяншальна-ласкавыя назоўнікі з суфіксамі -очек, -ичк(а), -ечк(о): *гнездечко, звоночек, колечко, маковичка*. У выніку пры некаторых назоўніках памяншальна-ласкавыя формы размяшчаюцца па ступенчатай мадэлі: *леў – львечык – львечык*.

Выразны беларускі каларыт надаюць скарынаўскім тэкстам дзеясловы з прыстаўкамі вы- (*выбавіці, выгнаці, выкінуці, выпаліці, выслухаці, выцягнуці*), з- (*збавіці, згореті, злупіці, змеріці, знішчыці, зрозуметі*), за- (*забрэхаці, загадаці, загриметі, застогнаці, заховаці, зашкодзіці*), на- (*назбіраці, напаліці, напярці, народзіці, настругаці, нахватаці*), о- (*обіці, огледеті, одужеті, окропляці, оползці, осягнуці*), об- (*обо-*) (*обвезаці, обгоняці, обмыці, обняці, обобрати, обтяжыці*), по- (*поважыці, покараці, поплескаці, порадыці, почестоваці, пошыці*), роз- (*роздраты, розліці, розмножыці, розрэзаты, розсеваці, розшырыці*), у- (*уварыці, удвоіці, уменшыці, уплетаты, упушыці, утоптаці*) і інш. Менш

разнастайныя ў структурна-тыпавых адносінах засведчаныя ў мове выданняў Скарыны дзеясловы суфіксальнага спосабу ўтварэння. Сярод іх адзначаюцца лексічныя адзінкі з суфіксамі -ова- (*обедовати, памятовати, посполитовати, справовати*), -ива- (-ыва-) (*бегивати, дельивати, пасывати, хоживати*), -ну- (*владнути, зевнути, кинутти, плынути*). Затое больш прыкметнай колькаснай групай выступаюць прэфіксальна-суфіксальныя дзеясловы накішталт *выкопывати, загадывати, напалнивати, оплакивати, потоптывати, розваживати*. У пражскіх выданнях Скарыны ўжываецца больш як 800 дзеепрыметнікаў беларускага паходжання. Самую вялікую групу сярод іх складаюць дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу з суфіксам -ен-: *важрый, выбавый, гоный, едый, квашений, стомлений* і інш. Усе яны пазней трывала замацаваліся ў старабеларускай пісьменнасці.

Значнае месца ў мове Скарыны займаюць ўласнабеларускія прыметнікі на -н(ый), -ов(ый), -ск(ий): *долинный, житный, квасный, росный; воровый, домовый, песковый, яворовый; вдовский, ковалский, лекарский, пекарский* і інш. Гэтак жа актыўна выкарыстоўваў беларускі першадрукар звычайныя для старабеларускай мовы прыналежныя прыметнікі, якія ўзніклі шляхам далучэння да асноў адушаўлёных назоўнікаў фармантаў -овъ, -евъ: *быковъ, вужевъ, горничаревъ, кузнецевъ, мужевъ, наймитовъ, орловъ, науковъ* і інш. Даволі шырока адлюстраваны ў выданнях Скарыны ўтварэння на беларускай глебе формы ступеней параўнання прыметнікаў. Характэрнай прыкметай простых форм вышэйшай ступені параўнання з'яўляецца ў большасці выпадкаў наяўнасць суфікса -ейш-: *белейший, горчейший, жолтейший, злейший, легчейший, моцнейший, светлейший, теснейший* і інш. Формы найвышэйшай ступені параўнання якасных прыметнікаў адрозніваюцца ад форм вышэйшай ступені наяўнасцю прыстаўкі най- (на-): *наиблизший, наигорший, наимоцнейший, наимудрейший, наипростейший, наичистейший, наровнейший* і інш. Многія формы ўжываюцца то ў варыянце най-, то ў варыянце на-: *наибольший – набольший, налешый – налешый, наименьший – наменьший, нанизший – нанизший*.

У меншым аб'ёме сустракаюцца ў выданнях Скарыны прыметнікі прэфіксальнага спосабу ўтварэння: *безпотребный, надольный, округлый, побожный, подпелный, сседлый*. Толькі прыметнікі з прэфіксам не-, якія абазначаюць адсутнасць таго ці супрацьлегласць таму, што названа ўтваральным словам, прадстаўлены ў скарынаўскіх перакладах даволі вялікай колькасцю лексічных адзінак: *небывалый, негибкий, неквасный, неласкавый, ненабожный, непочтивый, неслушный* і інш.

Калі ўлічыць, што кнігі Ф. Скарыны мелі на тэрыторыі Беларусі шырокае распаўсюджанне і карысталіся тут заслужаным аўтарытэтам, можна думаць, што іх роля ў развіцці беларускай літаратурнай мовы, у стабілізацыі яе лексічнай сістэмы была значнай.

МІКОЛА ГАРБАЧЫК (г. Брэст)

ФОРМЫ ПАРНАГА ЛІКУ НАЗОЎНІКАЎ І ІХ ГРАМАТЫЧНАЕ ВЫРАЖЭННЕ Ў БРЭСЦКА-ПІНСКІХ ГАВОРКАХ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ТАРАКАНСКІХ ГАВОРАК)

Лік – граматычная катэгорыя, якая выражае колькасныя характарыстыкі прадметаў думкі. Як вядома, праславянская мова атрымала ад індаеўрапейскай мовы катэгорыю ліку, якая па сваёй будове вызначалася трохчленнасцю – адзіночны, парны і множны. У выніку далейшага развіцця граматычнага ладу ў славянскіх мовах паступова замацавалася наступная бінарная апазіцыя: адзіночны – множны лік. Гэта найбольш простая структура катэгорыі ліку назоўнікаў уласціва сучаснай беларускай літаратурнай мове, яна ж найбольш распаўсюджана і ў большасці беларускіх народных гаворках. Аднак у адрозненне ад літаратурнай мовы, у заходнепалескіх гаворках назіраецца шырокае ўжыванне форм парнага ліку, што абумоўлена як лінгвістычнымі, так і экстралінгвістычнымі фактарамі.

Формы парнага ліку назоўна-вінавальнага склону ў спалучэнні субстантываў жаночага і ніякага роду з лічэбнікамі *трэ, штэрэ*.

З усіх беларускіх гаворак адзначаныя вышэй формы найбольш захаваліся ў тараканскіх гаворках, якія ахопліваюць большасць назоўнікаў жаночага і ніякага роду: *трэ тіткэ, трэ сыстрэ, трэ быдэ, трэ овчаркэ, трэ вавёркэ, трэ куропаткэ, трэ хворобэ, трэ птушкэ, штэрэ сыстрэ, штэрэ сорокэ, штэрэ шэшкэ, штэрэ гадынэ, штэрэ машэнэ, штэрэ дочкэ; трэ пісьма, трэ выдра, трэ сыла, трэ дарыва, трэ гозыра, трэ колыса, трэ мора, штэрэ літа, штэрэ гозыра, штэрэ высла, штэрэ гнызда, штэрэ гумна*.

Як відаць, такія формы выступаюць пануючымі ў тараканскіх гаворках. Толькі асобныя формы назоўнікаў – жаночага і ніякага роду – ужываюцца ў формах назоўна-вінавальнага склону ў множным ліку: *трэ огні, трэ кості, трэ пычы, трэ гусі* (назоўнікі ж.р. з нулявым канчаткам), *трэ хвалі, штэрэ высілі, штэрэ вовчэці, штэрэ мыдвідыці* і інш.

Формы назоўнікаў парнага ліку мужчынскага і ніякага роду ў спалучэнні з лічэбнікамі *два-обадва, трэ, штэрэ*.

Ужыванне форм парнага ліку Я.Ф. Карскі тлумачыў няправільным запісам у фальклорных выданнях або патрабаваннямі рыфмы, а ў гаворках паўночных абласцей – уплывам рускай мовы [1, с. 142], што, як адзначала М.А. Жыдовіч, супярэчыла матэрыялам фальклорных выданняў і дадзеных дыялектаў. Аднак далей даследчыца сцвярджае, «што адзначаныя формы, праўда, не аднолькава, сустракаюцца па ўсёй тэрыторыі беларускай мовы. У паўночнаўсходніх гаворках, больш падвержаных уплыву рускай мовы, яны пашыраны больш, у астатніх менш» [2, с. 38]. Аднак такія вывады поўнасцю не пацвярджаюцца дадзенымі заходнепалескіх гаворак, у прыватнасці, тараканскіх, дзе адзначаныя формы парнага ліку з'яўляюцца пануючымі формамі ў неасабовых і асабовых назоўніках: формы парнага ліку ў спалучэнні з лічэбнікамі *два-обадва, два зуба, два дуба, два хлыва, два гвоздя, два воза,*

два стога, два колоса, два барана, два зайця, два камыня, два сэна, два хлопця, два прыдсідатіля, два мутюна, два Пытра, два Павла; абадва комбайна, абадва сэна, абадва партызана, абадва брата; два выдра, два сыла, два рыба, два окна.

У спалучэнні з лічэбнікамі *трэ, штэрэ* мужчынскага і ніякага роду: *трэ* *стола, трэ брата, трэ дуба, трэ воза, трэ сэра, трэ дома, трэ хлопця, трэ корыня, трэ поліна, трэ цабра, трэ звына, штэрэ кіломытра, штэрэ гобруча, штэрэ мыдвядя, штэрэ барана, штэрэ бычка, штэрэ колхоза, штэрэ калыса, штэрэ гулья, штэрэ дупла, штэрэ крыла, штэрэ болота*. Толькі некаторыя субстантывы ў спалучэннях з лічэбнікамі *два-обадва, трэ, штэрэ* ўжываюцца ў форме множнага ліку: *два-обадва гультай, ковалі, -два, трэ, штэрэ журавлі, дожджы, корыні, дні, рублі, якія ўзніклі, відаць, пад уздзеяннем літаратурнай мовы*. Асобныя назойнікі паралельна ўжываюцца ў парным і множным ліку: *два-обадва злодья і злодыі; два, трэ, штэрэ ножа і ножы, корыня і корыні, камыня і камыні, гвоздя і гвозді, прыдсідатіля і прыдсідатілі*.

Формы назойнікаў парнага ліку былога давальна-творнага склону.

Рэшткі парнага ліку давальна-творнага склону, як адзначаюць даследчыкі Ф.М. Янкоўскі, М.А. Жыдовіч, абмежаваны ў сваім ужыванні. Яны ўласцівы толькі словам *вока, вуха, плечы, дзверы*, г.зн. словам, якія абазначаюць парныя прадметы, а таксама зборнаму назойніку *грошы*. “Аналіз разгледжаных форм сведчыць, што формы на *-ма* ўжываюцца толькі ў невялікай колькасці слоў у беларускіх гаворках, а таксама і ў мове мастацкай літаратуры” [2, с. 41]. Такія формы назойнікаў адзначаюцца і ў тараканскіх гаворках: *гочэма, гушэма, плычэма, двырэма, грошэма*. Трэба адзначыць, што для тараканскіх гаворак уласціва больш шырокае выкарыстанне форм парнага ліку і ў іншых назойніках м.р., ж.р. і н. р.: *рублема, тхорэма, журавлема, свынема, дзірэктарэма, ковалема, комарэма, гостэма, голэвэма, курэма, выдрэма, рыбаэма, шалашэма, плашчэма, гультэма, злодыэма, гвоздэма, конэма*. У большасці назойнікаў парны лік быў выцеснены множным: *зубамэ, стогамэ, хазяінамэ, шваграмэ, голасамэ, цыпамэ, говачкамэ, колодязамэ, окнамэ, сёламэ, скопцямэ, пацыетамэ, зайцямэ, солдатамэ, возкамэ* і інш. (канчаткі *-амэ (-ямэ)* творнага склону). Зрэдку назіраецца паралельнае ўжыванне формаў: *зайцема і зайцямэ, швагрэма і шваграмэ, лычэма і лычамэ*.

Такім чынам, у тараканскіх гаворках формы парнага ліку ўжываюцца ў назойна-вінавальным склоне назойнікаў у спалучэнні з лічэбнікамі *два-обадва* (м.р.), *дві-обідвэ* (ж.р.), *два, трэ, штэрэ* (м.р., н.р.), *трэ, штэрэ* (ж.р., н.р.); сустракаюцца таксама назойнікі былога парнага ліку давальна-творнага склону: *гочэма, гушэма, двырэма*.

Спіс літаратуры

1. Карскі, Е.Ф. Беларусы : у 3 т. / Е.Ф. Карскі. – Варшава, 1911. – Т. 2. – 320 с.
2. Жыдовіч, М.А. Назойнік у беларускай мове : у 2 ч. / М.А. Жыдовіч. – Мінск : БДУ, 1969. – Ч. 1 : Адзіночны лік. – 230 с.

ТАЦЯНА ГЕРАСЬКІНА (г. Брэст)

**СВОЕОБРАЗИЕ ЯЗЫКА И СТИЛЯ “ЛЕТОПИСЦА
ВЕЛИКИХ КНЯЗЕЙ ЛИТОВСКИХ”**

“Летописец великих князей литовских” – своеобразная историческая повесть о борьбе князей Ягайло и Кейстута за литовский престол. Это произведение представляет собой значительную оригинальную часть одного из самых ранних памятников белорусско-литовского летописного свода, который сохранился в дополненном и переработанном виде в Белорусско-литовской летописи 1446 года. Данное сочинение, сочетающее черты делового письма и светской повествовательной прозы, несомненно, вызывает большой интерес и у историков, и у литературоведов, и у лингвистов.

Язык и стиль “Летописца” отличаются большим разнообразием, использованием различных по происхождению речевых средств. Однако внешний облик, сквозь который проглядывают черты старобелорусского языка, позволяет отнести его к памятникам древнерусской литературы. Об этом свидетельствует, прежде всего, словарный состав сочинения, основой которого является общеславянская и древнерусская лексика: *рать, князь, правда, полк, земля, ласка, отец, дядя, вежа, нужно, порты и др.*

Особенностью произведения является широкое употребление топонимов – названий населённых пунктов Великого княжества Литовского и соседних земель: *Вильня, Ковно, Маринград, Киев, Володимир, Друцк, Слоним, Крево, Пинск, Витебск, Луцеск, Жаславль, Лида, Копыль, Полоцк, Мстиславль, Риша, Мельник, Вручий, Москва, Житомир, Кривый, Каменець, Трокы, Рославль, Звинигород, Смоленськ, Сараж, Краков, Данск и др.*

Здесь преобладают восточнославянские фонетические черты: полногласие, отражённое в топонимах и в других лексемах (*Новгородок, Володимер, Дорогичин, Городно, Берестье; голова, король, волость, холоп, стерега, сторожи, перед, владеет, бороншася, дорогой, золотой, перезвав*), **ж** на месте *dj (*межи, прежде, побежени*), **ч** из *kt, *gt, *tj (*дочка, помочь, будущи*), начальное **ро** из *og (*розделили, розбити, розехатися*), начальное **о** (*одинацтве, один, осень*).

Отмечены в “Летописце” и заимствования. В первую очередь это старославянизмы, которые вполне закономерно употреблялись в книжных памятниках христианского периода: *Бог, Великий пост, Крещение, Святая Богородица, Крестная сила, Слово Божие, христианьское целование, христиане, великое знамение; аз, зане, зело, брак (супружество и др.)*. Имеются старославянизмы с неполногласием (*Владимир, град, глава, срам, храм, преднее, възвратимься, млад, златой, владети, среда, исплениша, преставися, преступник*), с **щ** на месте *kt и *tj (*дщерь, ноци, свеци, священници княжащу, сядящу*), начальным **е, а, ю** (*уеднал, акци, юже*), **рѣ** в словах, где плавный играет

слоγοобразующую роль: *трьпети, дръжати, пръвое*. Нередки формы инфинитива на **-ти**: *пити, исправитися, быти, добывати, просити* и др.

Весьма широко представлена в тексте старославянская конструкция “дательный самостоятельный”. Данный оборот был довольно продуктивен в памятниках древнерусской письменности: *То ж княжащу ему в Киеве, бысть же некто чернецъ Фома Изуфов. Бывшу же ему в Немцех и у Марине граде у мистра, приехаши к нему мнози князи и бояре литовьскыи*. Есть в анализируемом тексте и цитата из Библии: *В нюже меру мерите, отмерится в нем, а што сеете, то и пожнете*.

Встречаются заимствования из других языков: *кунтур, бискуп* из немецкого; *кмотр, мистр* из латинского; *грамота, корабль, канун, митрополит, архимандрит, архиепископ, епископ, оксамиты* из греческого; *камьки, бахматы* – тюркизмы. Например: *Князю же буда у мистра в Немцех. Тогда же священномитрополит Киприан с архиепископы и с епископы, с архимандриты, игумены и со всем священническим чином стрете и честно с кресты пред городом Москвою. И учти князя великаго Витовта многими дарми: чепми златыми, и поясы золотыми, собольми, камьками, сосуды золотыми и бахматами*.

Довольно заметно в памятнике западнославянское влияние, которое выразилось в употреблении в нём полонизмов: *арцибискуп, пекаръ, маршалко, скарб, коруна, паны*. Например: *И понял за себе королевну Ядвигу, и корунован бысть того королевства коруною. И князь великий Кестутий отпустил его з братею его и з матерью его, и со всим скарбом его. И был той Войдило у великой моци у великого князя Ягайла*.

В “Летописце” нашли отражение черты старобелорусского языка: имеются отдельные случаи употребления предлогов **з** вместо **с** (*з братом, з матерью*), **у** вместо **в**: *пойде у Литву, поиди к нам у мир, приеде у Вильню; ц* на месте мягкого **т** (*цестя*), встречается аканье (*восваяси, стаяти, старона*), **в** на месте **л** и **у** (*исцелив, зъжаливися, събрався, вже*). Белорусскими являются следующие слова и формы: *ничого, с ким, борздо, матка, жонка, певно, впевнять, змовилися, мовить*. Например: *Князь же великий Скиргайло исцелив его от ран и привезе к матери его. И змовилися межи собою братя. И он наредився в одной жонки порты да з другою вышол*.

Отмечены в тексте результаты второй палатализации в падежных формах существительных и некоторых прилагательных, характерные для старобелорусского языка и исчезнувшие в результате выравнивания основ к XIV веку в формирующемся великорусском языке: *к реце, жонце, в ласце, мнози, к дочце, полиц*.

В произведении отражены фонетические явления, характерные для языка восточных славян XV века. Так, результатом падения редуцированных является различное написание некоторых топонимов: *Полтеск и Полоцк, Витебеск и Витебск, с Витебьска и с Витебска, Луцеск и Луческ, Новъгородок и Новгородок, Смоленьск, Смоленеск и*

Смоленск, князь Олгирд и Олгирд, держал, държал, дръжал, землю и земли. Отмечены явления ассимиляции (*зъжалився*) и диссимиляции (*што нехто*).

Интересна форма причастия м. р. ед. ч. *рекл*, не утратившего в положении после согласного **к** суффикса **-л**, как это происходило в результате падения редуцированных: *Князь великий Витовт **рекл*** им.

Заднеязычные согласные **г**, **к**, **х** в большинстве случаев являются твёрдыми, употребляясь перед гласными непереднего ряда: *полоцкый, великий, войска, пакы*. Однако в именах собственных они находятся перед гласными переднего ряда: *Кгедимин, Кестутий, Олгирд, Скиргайло, Киприан, Кгинивил, Киев и Кыев*. В летописи имеются слова, где отражён переход **е** в **о**: *жоны, пошол, чолом, старшого*. Например: *То пак великий князь Ягайло правду свою въборзе забыл, там не **пошол***. А иныи **жоны** и дети на колье тыкаху.

В сочинении ещё встречаются иногда формы звательного падежа и двойственного числа, вышедшие к XV веку из употребления: *Еще, **брате**, пошли до князя Скиргайла. **Дву** велел на колесе розбити*.

Довольно богато представлена в "Летописце" глагольная система: имеются старославянские и древнерусские формы инфинитива на *-ти, -ть*, условного и повелительного наклонений, глаголы настоящего времени (*стоит, бьет*), имперфект (*зажигаху, писаху, слышаше*), простой и сигматический аорист (*рече, поиде, приехалш*), перфект, плюсквамперфект, причастия.

Интересно отметить, что в одном из предложений одновременно употреблён сигматический аорист и имперфект: *И миру много зла учини, хрестианы не человеческы **мучиша**, иже ни на поганых ратех не **слышахом** таких мук*. Обычно имперфект не терпит соседства с аористом: *И **збираху** бо их и **запиряху** у своих избах и **зажигаху**, а другыи великыи храмы очапы **поднимаху** и хрестиане под стену главами **кладаху** и **зажигаху***.

Перфект употребляется в летописи в основном без связки: *И князь великий Евнутий **выскочил** и **убежал** в горы и в дол и тамо озябе в ноги*. Однако имеются и формы со связкой. Они используются в прямой речи: *А то **вделал есми**, стерега головы своей, и **почул есми**, што на мене лихо мыслать. Князь великий Ягайла послал нас к тебе, штобы **еси уеднал** нас*. В данном случае отсутствие вспомогательного глагола как средства выражения лица, производящего действие, компенсировалось, по мнению некоторых исследователей, употреблением существительного или местоимения в качестве подлежащего [1, с. 334].

Встречается в произведении плюсквамперфект перфектного типа без связки, т.е. без вспомогательного глагола от *быти* в форме настоящего времени. Как свидетельствуют памятники XIII – XIV веков, старые формы плюсквамперфекта были вытеснены новой – сочетанием двух причастий на **-л**: *Князь великий Ягайло **дал был** Полтеск брату своему. Уже **взял был** Литовское земли по реку Велью*.

Имеются в тексте формы условного наклонения: *Почнуть пытати великого князя Витовта, што **быхмо** с ним **поговорили***. Вильневци же

*тогда не вдашася ему, зане **бы** тогда правду **дали** королю Ягайлу и князю Скиргайлу.*

Отмечены в летописи старославянские и древнерусские причастия действительного залога настоящего времени: *княжащу, поюще, будучи, воюючи*. Первые употребляются гораздо шире, что можно объяснить письменной традицией.

Необычно выглядит форма причастия *владючи*. Здесь к старославянскому корню с неполногласием присоединён древнерусский суффикс **-юч-**, а не **-ющ-**. Немало в летописи и других причастий в краткой и полной формах: *вынемши, хотя, переступив, смовивши, проплакивая, побито*.

Следует отметить, что в стилевом отношении данный памятник, с одной стороны, сближается с деловой письменностью, и это подтверждается упоминанием в нём реально существовавших исторических и государственных деятелей, географических названий, происходивших событий. С другой стороны, мы наблюдаем динамичное светское повествование о трагических событиях в Великом княжестве Литовском, о взаимоотношениях князей, предательстве, братоубийстве в борьбе за власть и престол.

Традиционное же использование церковнославянской стихии в средневековых летописях придаёт важность, торжественность отдельным местам произведения, привносит патетическую нотку в его стиль.

Список литературы

1. Иванов, В.В. Историческая грамматика русского языка / В.В. Иванов. – М. : Просвещение, 1990. – 400 с.

МІКОЛА ДАЊІЛОВІЧ (г. Гродна)

РАЗВІЦЦЁ ЛЕКСІЧНАЙ ВАРЫЯНТНАСЦІ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ У БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЕ

Разнавіднасці фразеалагізма, якія адрозніваюцца асобнымі лексічнымі кампанентамі, але захоўваюць адзінства ўнутранай формы і семантычную тоеснасць, называюцца яго лексічнымі варыянтамі: *выскачыць (вылецець) з галавы, даць па шыі (па карку)*. Лексічная варыянтнасць фразеалагізмаў – актыўная з’ява як у літаратурнай, так і ў дыялектнай мове. Аднак варыянтнасць фразеалогіі гаворак багацейшая за варыянтнасць літаратурнай фразеалогіі. Напрыклад, зафіксаваны ў “Фразеалагічным слоўніку беларускай мовы” І.Я. Лепешава фразеалагізм <і, усе> *крошкі (крошачкі, кропелькі) набраў (падобраў)* у дыялектнай мове ўжываецца яшчэ і з такімі назоўнікавымі кампанентамі: *брызачкі, кáпачкі, кáліўкі, кóстачкі, крышкі-парашкі, мэрачкі, парашынкi, рыхтачкі, трысачкі*. Гэта тлумачыцца наяўнасцю “спецыфічнай моўнай нормы ў дыялекце: больш адкрытай, больш свабоднай, больш «жывой» у параўнанні з кадыфікаванай літаратурнай нормай” [1, с. 20].

Разгледзім асноўныя шляхі развіцця лексічнай варыянтнасці ў межах фразеалогіі беларускай дыялектнай мовы як адзінай сістэмы. Матэрыялам паслужылі фразеалагізмы, выпісаныя са слоўнікаў дыялектнай мовы, а таксама сабраныя аўтарам з жывых гаворак пераважна на Гродзеншчыне.

1. Утварэнне тыпалагічна падобных варыянтаў, заснаваных на фразеалагічным паралелізме. Сутнасць гэтай з’явы ў тым, што фразеалагічныя паралелі не маюць агульнай генетычнай крыніцы, а ўзніклі самастойна, незалежна адна ад адной. “Тыя самыя рэаліі, аднолькавыя гістарычныя, прыродныя, культурныя ўмовы жыцця, агульныя законы мыслення... натуральна прыводзяць да ўтварэння аднатыповых або вельмі падобных зваротаў. Менавіта таму ў гаворках (як суседніх, так і аддаленых) узнікаюць фразеалагічныя варыянты, што не супадаюць толькі словамі-кампанентамі...” [2, с. 4–5]. Думаецца, на моўным паралелізме заснаваны наступныя разнавіднасці фразеалагізмаў: *рукі апусціліся – рукі апалі; на адзін зуб – на адзін гам – на адзін глык; абламаць рогі – збіць рогі – адкруціць рогі – паспілоўваць рогі – уцерці рогі*. Як адзначае Э.М. Саладуха, “агульная экстралінгвістычная аснова незалежнага развіцця фразеалагічнага паралелізму складаецца з фактараў, якія ахопліваюць практычна ўсе вобласці матэрыяльнага і духоўнага жыцця людзей” [3, с. 116].

2. Развіццё двух ці некалькіх разнавіднасцей фразеалагізма на аснове агульнага інварыянта. У гэтым выпадку адбываецца замена аднаго лексічнага кампанента іншым. Замена можа быць ненаўмысленай і наўмысленай.

Ненаўмысленая замена выклікана сістэмнымі, у прыватнасці, сінанімічнымі магчымасцямі лексікі. У пэўнай ступені можна пагадзіцца з наступным сцверджаннем, што “пры фразеалагізацыі словы-

кампаненты, якія ствараюць вобразную аснову, могуць выкарыстоўваць увесь свой сінанімічны рад, замацаваны за гэтымі словамі-кампанентамі на лексічным узроўні” [4, с. 172]. Параўн.: *на скорую (хуткую) руку, закранаць (зачапляць) за жывое, надзяваць (нацягваць) хамут, як мокрае гарыць (паліцца), вылузвацца (лезці, вылуплівацца, прэгчыся) са скуры, хоць на воўка ўзлезь (уссядзь, узбіся, насунься).*

Наўмысная замена скіравана на ажыўленне вобразнай асновы, узмацненне эмацыянальна-экспрэсіўнай (звычайна адмоўнай) афарбоўкі фразеалагізма. Пры падобнай замене ў склад фразеалагізма ўводзіцца кампанент, які “больш дакладна, з пункту гледжання дыялектаносьбіта, перадае сэнс словазлучэння” [5, с. 167], які на ўзроўні слова з’яўляецца экспрэсіўна насычаным: *даваць (жарыць) у скуру, даць (уваліць, увярнуць) у косці, што убіў (удоўб) то ўехаў, як жаба гразі (твані).*

Нярэдка лексічна-стылістычная трансфармацыя фразеалагізма скіравана на змяншэнне адмоўнай экспрэсіі. Такім чынам утвараюцца эўфемістычныя варыянты, у якіх вульгарныя словы непрыстойных фразеалагізмаў замяняюцца эстэтычна прымальнымі з пункту гледжання моўнай нормы. Вось некаторыя прыклады (вульгарны кампанент па вядомых прычынах тут апушчаны, месца яго пазначана шматкроп’ем): *да ... (вала) ‘вельмі многа’, да ... (пятніцы) ‘абсалютна нічога не значыць для каго-н., не заслугоўвае ніякай увагі’, да ... (халеры) ‘вельмі многа’, заракалася свіння ... (жалудоў, гарбузоў, апельсінаў) не есці ‘хто-н. не выконвае сваіх абяцанняў, ідзі ў ... (пень) ‘выказванне злосці на каго-н., незадаволенасці кім-н.’, свяціць голым ... (жыватом) ‘вельмі бедна апранацца, насіць парваную вопратку’, уваліцца ў ... (у бруд) ‘трапіць у непрыемнае становішча’, несці сябе як ... (гной) на вілах ‘трымацца высакамерна, ганарліва’.*

3. Развіццё лексічных варыянтаў пад уздзеяннем дыялектнай лексічнай нормы, пры якой пэўныя з’явы абазначаюцца рэгіянальнымі словамі. Такія словы на тэрыторыі іх бытавання трапляюць і ў склад фразеалагізмаў. Узнікаюць рэгіянальныя варыянты ў адносінах да варыянтаў з агульнанароднымі словамі. Ізагласа фразеалагізма з лексічным дыялектызмам звычайна супадае з ізагласай самога дыялектызма. Напрыклад, *бусел* у розных беларускіх гаворках называецца па-рознаму: у паўночна-заходніх – *бацян*, у віцебска-магілёўскіх – *буцян*, у брэсцка-пінскіх – *бусько*, у іншых – *бусел*. Гэтыя адрозненні знайшлі адбітак і ў фразеалагізме *бусел рэпу пасее (пасеяў, насеяў)* ‘у каго-н. пасівераныя, з цыпкам і ногамі’, ‘у каго-н. вельмі брудныя (звычайна ногі)’, які ў кожнай з названых груп гаворак выкарыстоўваецца пераважна ў выглядзе свайго рэгіянальнага варыянта: *бусел рэпу пасеяў (пасее), бацян рэпу пасеяў, буцян рэпу пасеяў, бусько рэпу пасеяў, бусько рэпы пасеяў, бусько рэпу пасее*. Яшэ прыклады варыянтаў такога тыпу: *вачэй не паказваць (не стыкаць), жвакку (жуйку) жаваць, поддаць жару (зыры), як жаба гразі (калу, мулу).*

Пры суіснаванні ў канкрэтнай гаворцы дыялектнага і агульнанароднага (літаратурнага) фразеалагічных варыянтаў актыўней,

часцей можа выкарыстоўвацца першы. Аднак пад уплывам літаратурнай мовы назіраецца тэндэцыя да пашырэння літаратурных варыянтаў, паступовага адсоўвання імі дыялектных утварэнняў на другі план.

4. Павелічэнне колькасці лексічных варыянтаў за кошт выкарыстання іншамоўных слоў. Такія словы з'яўляюцца эквівалентамі беларускіх ці маюць семантычныя разыходжанні з імі. Сярод іншамоўных слоў-кампанентаў у структуры фразеалагізмаў шмат паланізмаў, асабліва ў гаворках Гродзеншчыны і Брэстчыны: *як леташні (лонскі) снег, сляпіцай (бонкай) у вочы лезці, купляць ката ў мяшку (у ворку), сэрца разрываецца (пэнкае), вачэй не самкнуць (не змружыць), даць прыкурыць (пшыпаліць)*. Меншую ролю ў развіцці фразеалагічнай варыянтнасці адыгрываюць балтызмы, германізмы, украінізмы: *скура гарыць (гіжыць), даць жару (фэёру), ні богу свечка ні чорту качарга (кацуба)*. Значную групу складаюць варыянты з рускамоўным словам. Інтэнсіўнае развіццё іх адбывалася ў XX ст., адбываецца і ў наш час. Звязана гэта з міжмоўнымі адносінамі, пры якіх руская мова запанавала ў якасці адной з дзяржаўных і пранікла ва ўсе сферы грамадскага жыцця. Пранікненне рускамоўных элементаў у беларускую дыялектную фразеалогію адбываецца двума шляхамі: а) непасэдным фразеалагічным запазычваннем з рускай мовы; б) уплывам лексічнай сістэмы рускай мовы на кампанентную структуру фразеалагізмаў: *абы (ліж бы) з рук, рукі свярбязь (чэшціца), шукай (шчы) ветру ў полі, баяць байкі (басні), набіваць кішэнь (карман), псаваць (порціць) нервы, хапаць (хватаць) за горла, лічыць (шчытаць) варон, трымаць (дзяржаць) сябе ў руках*.

5. Дыяхранічныя працэсы, звязаныя з архаізацыяй лексічных сродкаў і заменай іх іншымі адзінкамі. У XIX ст., паводле І.І. Насовіча, у беларускай мове быў вядомы фразеалагізм *глаголы чытаць 'іржаць', 'быць без корму (пра коней)*', у якім фразеаўтваральнае слова *глаголы* першапачаткова мела значэнне 'першая гадзіна на ютрані'. У XX ст. царкоўнае слова *глаголы* стала неактуальным і перайшло ў разрад устарэлых. Відаць, па гэтай прычыне яно замянілася ў фразеалагізме назоўнікам *газета: газету чытаць, чытаць газеты* – 'галадаць (пра каня, карову)'

Дыялекты развіваюцца нераўнамерна. Тое, што ў адных гаворках устарэла, у другіх знаходзіцца ў актыўным ужытку. Нават у адной і той жа гаворцы доўгі час могуць суіснаваць дзве розныя па актыўнасці ўжывання лексемы і адпаведна два варыянты фразеалагізмаў з гэтымі лексемамі: *брацца за капікі (загрудкі), глуды (мазгі) адсохлі, на початках (на кукішках), ломанага шэлега (граша) не варты, кадук (чорт) яго ведае, наветра (хвароба) яго ведае*.

6. Кантамінацыя – зліццё асобных элементаў двух фармальна падобных фразеалагізмаў аднолькавай ці блізкай семантыкі і ў выніку гэтага ўтварэнне новага лексічнага варыянта. Напрыклад, узаемадзейненне двух семантычна тоесных фразеалагізмаў *ад гаршка паўваршка* і *ад зямлі не адрос* 'вельмі нізкага росту, малы' прывяло да гібрыднага ўтварэння *ад гаршка не адрос*, варыянтнага ў адносінах да фразеалагізма *ад зямлі не адрос*. Параўн. таксама: *дацца ў знакі +*

уесціся ў косці = дацца ў косці – уесціся (дацца) у косці; звесці з трыпу + збіць з панталыку = звесці з панталыку – збіць (звесці) з панталыку; намыліць шыю + накруціць хвост = намыліць хвост – намыліць шыю (хвост).

7. Семантычнае збліжэнне фразеалагізмаў, якія адрозніваліся значэннем і паходжаннем. Напрыклад, фразеалагізм *адкінуць капыты* першавапачаткова ўжываўся ў дачыненні да жывёл са значэннем ‘здохнуць’. У дачыненні да людзей са значэннем ‘памерці’ ўжываўся іншы фразеалагізм – *адкінуць ногі*. Сёння гэтыя фразеалагізмы падаюцца ў слоўніках як варыянты антрапацэнтрычнай накіраванасці – *адкінуць ногі (капыты)* ‘памерці’.

Адзначаныя шляхі і спосабы развіцця варыянтнасці сведчаць пра тое, што колькасць лексічных варыянтаў фразеалагізмаў у беларускай дыялектнай мове няспынна павялічваецца.

Спіс літаратуры

1. Баланчик, Н.А. О вариантности диалектных устойчивых наименований (на материале старожильческих говоров Кузбасса) / Н.А. Баланчик // Ядерно-периферийные отношения в области лексики и фразеологии. – Новгород, 1991. – Ч. 1. – С. 19–21.

2. Васюкович, Л. Міждыялектная варыянтнасць ФА / Л. Васюкович // Пытанні лексікалогіі, фразеалогіі, стылістыкі. – Мінск, 1985. – С. 3–9.

3. Солодухо, Э.М. Вопросы сопоставительного изучения заимствованной фразеологии / Э.М. Солодухо. – Казань, 1977. – 160 с.

4. Шевченко, Н.М. Некоторые аспекты фразеологического варьирования / Н.М. Шевченко. Ядерно-периферийные отношения в области лексики и фразеологии. – Новгород, 1991. – Ч. 2. – С. 170–173.

5. Ботина, Л.Г. Варианты в диалектной фразеологии / Л.Г. Ботина // Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1979. – Вып. 14. – С. 165–172.

ВАДЗІМ ЗІМАНСКИ (г. Віцебск)

СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ Ў ПОМНІКУ БЕЛАРУСКАЙ ДЗЕЛАВОЙ ПІСЬМЕННАСЦІ XV СТАГОДДЗЯ

Складаназалежныя сказы ў гісторыі развіцця сінтаксічнага ладу беларускай мовы, як і кожнай усходнеславянскай, другасныя ў адносінах да бяззлучнікавых і складаназлуччаных. Іх развіццё напрамую звязана з гісторыяй развіцця падпарадкавальных злучнікаў, выкарыстаннем у якасці падпарадкавальных злучнікаў адносных займеннікаў і займеннікавых прыслоўяў і ўвогуле – з пашырэннем пісьменнасці на славянскай тэрыторыі.

Аналіз ужывання складаназалежных сказаў у адным з буйнейшых помнікаў заканадаўча-дзелавой пісьменнасці XV стагоддзя – Вісліцкім статуте – мае на мэце выявіць тыпы падпарадкавальнай сувязі, якія існавалі ў вуснай і пісьмовай старабеларускай мове, сродкі выражэння гэтай сувязі, а таксама ступень пашыранасці асобных тыпаў складаназалежных сказаў у старабеларускай мове дадзенага перыяду.

Складаназалежныя сказы, выкарыстаныя ў Вісліцкім статуте, маюць наступныя віды даданых частак: даданыя акалічнасныя ўмовы, часу, месца, а таксама даданыя дапаўняльныя, азначальныя, дзейнікавыя.

Вісліцкі статут уяўляе сабой заканадаўчы дакумент, у якім пералічаны магчымыя выпадкі наступлення судовай адказнасці і віды пакарання за дапушчанае правапарушэнне. Па гэтай прычыне складаназалежныя сказы з даданымі ўмовы найбольш распаўсюджаны ў помніку. Яны ўжываюцца ў асобных заканадаўчых артыкулах дакумента і выражаюць умову, якая суправаджае вывад (від пакарання), выказаны ў галоўнай частцы сказа. Характэрнымі сродкамі сувязі частак пры гэтым з'яўляюцца парныя злучнікі:

1. Ачь – тогды:

Ачь хто менітс< шл<хътичомъ тогды имееъ шесть qроженых< старых<. – (18Б); Ачь год мине^т а хоче^т тую речъ вбнови^т тогды имее^т добрыми почасными лю^дми досвет^чить. – (18); Тежъ ачь слуга реч^ный qломокъ суседу пана своего шкоду а любо кри^вду qчини^т тогды па^н имееъ за него досы^т qчини^т.

2. Ли – тогды:

А будетъ лі такыи найдены што не ^баючи а свое лакомьство пон<^ ажъ которую жівотіну ис тых< истрат<^т тогды имают платити по тому чіа будетъ. – (11Б); А забьеть лі того хто жіто бере^т тогды не мае^т жадное вины. – (29); А уведеть лі того нества своего сут<жци тогды поро^жченъ его и долгу его вын<мышы злодеискы долгъ иже имееъ за все платіти. – (11); А будетъ лі держаль три годы и три м^сци супокоемъ тогды имееъ держати навѣкы. – (16-16Б); А буду^т ли прави тогды су^да и по^дсудокъ тыи слугы имають пано^м тымъ и кметемъ ка^жды платі віну .еі. – (17); А не стане^т ли виноватыи къ прав@ а пово^д стане^т а любо сл@г@ пошлетъ тогды виноватыи изостане^т винъ двема волы – (17Б).

3. Аже (ажь) – тогды:

А естъї аже не будемъ тамъ тогды шесть а любо четыри намень прїлучаемъ суди – (12Б); мы сказуемъ если и^ж q сваре рани^{ас}< тогды аново свїде^чство qказать ему – (19Б).

4. Коли – тогды:

Коли^ж ^зове^т тогды имеетъ речи солгань ако песь. – (29); А тако^ж хочемъ w езере^х коли^ж wбапо^а езера лю^д жївуть ижъ во^ано имъ рыба ловить. – (10Б); А потом коли по^д прїс<гою свїде^чство чинили тогды тотъ доминикъ wставиль того акуба да< кумовъства – (20);

Трѣба адзначыць, што побач з канструкцыямі з парнымі злучнікамі выкарыстоўваюцца даданыя часткі з адзіночнымі злучнікамі *ажь, аць, ли* (часцей у спалучэнні з дзеясловам *будеть*): Аць котора< жонька менти собн днді^чство прилучаючи веномъ – (21); А будн^т ли q праве ^мовиль што не стоить за него – (18); А б@де^т лї хто innyшый мени^{ас}< право име^т къ той очине име^т прїйти пре^д судею а qказатъ свое право – (22Б); Те^ж ажь который м<те^а а любо innyшюу ре^ч возме^т q ко^т своею волею име^т ем@внрн@^т – (29Б). Асаблїва часта выкарыстоўваецца адзіночны злучнік *коли*: Мы Фра^нцикови мо^ачаніе на внкы коли с< q четыри лета не qпомїна^а то страти^а – (22); А те^ж коли потре^низно суда и по^дсудокъ имнють людн^м право чинїть какъ q велїко^м по^ате qставл<ем – (43); Кто коли бываеъ ожалова^н wzлоднствованъ qставл<емъ иже в год того wбжалованнаго имаеъ моць къ праву позва^т – (18). Зафіксаваны выпадак ужывання другой часткі парнага злучніка (у галоўнай частцы) без суадноснага злучніка ў даданай (такая канструкцыя набліжаецца да бяззлучнікавага сказа з адносїнамі ўмовы): А замешкае^т а не прїиде^т на ро^к а судья wсудить а любо wчистить очину тогды то^т суд естъ ве^чныи – (22Б).

Наступную па распаўсюджанасці групу складаназалежных сказаў складаюць сказы з даданымі дапаўняльнымі. Яны ўжываюцца ў рэестры помніка, дзе пералїчваецца “тэматыка” прававога дакумента, а таксама ў вывадах прыкладаў, якімі ілюструюцца асобныя прававыя палажэнні статута. З галоўнай часткай даданыя дапаўняльныя звязваюцца пры дапамозе разнастайных злучнікаў:

1. ижъ (иже) (можа выступаць у якасці злучальнага слова):

О закладн^х ижъ ти може^т в обору старости – (21); мїкула wповеда^а и^ж бы не по правдн на не^т жалова^а ани тежъ бы тыи пеннзи истрачоны и хоте^а с< ^чистїти то^т свнтьковъ – (32); Але той его початьку ижъ би^а первее и раниль – (18Б); О сїрота^х иже нїко^т не маю^т нї м^три нї пле^{ме} – (16Б); Частокро^т прїгожалос< ижъ два а любо четыри wбажены w мужебойство а казнено и^х ка^к мужебойство на прїс<гу прївод< – (24).

2. што (можа выступаць у якасці злучальнага слова):

Хоче^м того аць имъ гневъ нашъ ^пуме^н алн ты^х што шкоды почїнилї што и^м право^м досы^т ^поведалї – (18); анъ позналь што то qчиниль ижъ то петръ qчиниль и пришель квалътомъ нароко^м на его домъ а q томъ квалъте раниль его м^трь а любо жену а любо днти а таа рана естъ указана служебникови – (19); Хоче^м того аць имъ гневъ нашъ ^пуме^н алн ты^х што шкоды почїнилї што и^м право^м досы^т ^поведалї – (28Б).

3. ажъ: А будѣтъ лѣ инѣтъ тогды то ѡ нашо волѣ будѣтъ ажъ на его именѣ свое вѣно продасть кому хочеѣ – (32).

4. абы: аѡставлѣемъ абы кожьныи варовалъсѣ своему суседу шкоды чѣниѣ – (25); Мы аѡставлѣемъ абы тоѣ боле не было – (25).

5. же: Тогды петръ ѡповедалъ же не маеть кимъ досветѣчиѣ – (19); Тогды сказуемъ же аново свидеѣство что маеть быти прѣпущено – (19Б); анъ ѡповедаѣ же самъ его раниѣ а то хотель сведеѣство ѡказать ему – (19Б).

6. какъ: Пришло прѣдъ наѣ какъ петръ гониѣ ана на ѡлицѣ а биѣ и раниѣ его – (18Б); О играѣ косточныѣ какъ иѣ заповедати – (5Б).

На трѣцимъ месци паводле распаѣсуджанасѣи ѣ тѣксце помника знаходзяцца складаназалежныя сказы з дадаными азначальными. Яны, таксама як і дапаѣняльныя, ужываюцца ѣ рѣестры помника, а таксама ѣ тѣксце дакумента, дзе ѣ якасѣи прыкладу прыводзяцца канкрѣтныя судовыя справы. Даданыя азначальныя звязваюцца з галоѣнай часткай пры дапамозе злучальных слоѣ, у функцыи якихъ выступаюць азначальныя займенники:

1. который: О пѣкалѣникоѣ сѣротъ которыйѣ дава замуѣ – (6); О невесте мужне которая дедичѣство имаеть во венѣ – (10Б).

2. ижъ: Такоѣ w жѣдеѣ иѣ поэычаюѣ такыжъ детемъ прѣи ѡци и мѣтри то поэыченѣ изгѣнуло – (27Б).

3. што: Што пѣкоды имѣеть в жѣтѣ от животины – (7); О злодѣхѣ што краѣдутъ – (9Б); А колиѣ сѣдутъ на судѣ тогды тыиѣ жалобы што сѣ прѣдъ ними дѣютъ имаюѣ тутъ судиѣ а индѣ воставаючи сѣ суда – (43).

Для сувязѣ частакъ выкарыстоѣваецца таксама прыслоѣе *где ѣ* функцыи злучальнага слова: А возьметъ лѣ два вола а любо два коня тогды имѣеть ѡдноѣ собѣ дръжати а другоѣ пустѣтъ маеть на поруку имаеть знаменѣ ѡчиниѣ на дѣрѣвѣ гдѣ то ѡзлѣ закладъ коли – (37); А за винѣ гдѣ бы ѡзлѣти шесть волоѣ тѣ брали триѣцать а любо сорокъ ѡставлѣемъ право – (16Б), а таксама злучникъ *касъ*: розвоѣ есть межѣ людѣми какъ мужеве еѣ глава а жоны иѣ поѣданы а друѣи ѡдовы волны – (33).

У адзѣнковыхъ выпадкахъ зафѣксаваны складаназалежныя сказы з дадаными акалѣчнаснымі часу (часткѣ звязаны пры дапамозе злучніка *коли*): Идиѣ жаловаѣ колѣ спаѣ на дарозе пришоѣ Фаѣко и ѡзлѣ ему меѣ и тоболы а ѡ тоболеѣ три скотца гроѣи и вернуѣ ему засѣ меѣ и тоболы а гроѣ не вернуѣ а ѡ тыѣ сѣ гроѣхѣ не познаѣ ему – (26Б – 27), дадаными акалѣчнаснымі месца (часткѣ звязаны пры дапамозе злучальнага слова *где*): А колѣ супоръ рѣѣ а любо сутѣжеи не тыѣ ты вѣпрѣ побѣты гдѣ тое знамѣ еѣ тоѣды тоѣ што тамъ побиты – (37Б – 38), а таксама з дадаными дзейнікавымі (часткѣ звязаны пры дапамозе злучальнага слова *иже*): А тое прѣтивъ прѣказанью бѣжѣму, и прѣтивъ праву цѣрѣкому иже вина не имаеть собе вымоѣвы – (15–15Б).

Даданыя акалѣчнасныя мѣты, уступки, прычыны і даданыя выказнікавыя ѣ тѣксце помника не зафѣксаваны.

Такимъ чынамъ, анализъ складаназалежныхъ сказаѣ, ужытыхъ у Вісліцкімъ статуце, дае падставу для наступныхъ вывадаѣ. У помнику заканадаѣчага характару пераважаюць складаназалежныя сказы з даданымі ѣмовы

(характэрнай асаблівасцю якіх з'яўляецца выкарыстанне ў якасці сродкаў сувязі парных злучнікаў), а таксама сказы з даданымі дапаўняльнымі і даданымі азначальнымі, што абумоўлена зместам дакумента. Даданыя часткі займаюць прэпазіцыйнае або постпазіцыйнае становішча адносна галоўнай часткі. Сродкамі сувязі частак выступаюць падпарадкавальныя злучнікі (абы, же, ли), а таксама адносныя займеннікі (который, иже, што) і займеннікавыя прыслоўі (где, какъ). Характэрна, што па колькасці ўжыванняў кніжныя (царкоўнаславянскага паходжання) злучнікі і злучальныя словы (иже, ачь, аже (ажь)) значна саступаюць уласнабеларускім злучнікам і злучальным словам (што, где, коли (ли), который, же, абы, какъ), што сведчыць пра асваенне жывой народнай мовай беларусаў кніжных сінтаксічных канструкцый. Адсутнасць у помніку сказаў з даданымі акалічнаснымі мэты, уступкі, прычыны і даданымі выказнікавымі не азначае ігнаравання азначаных канструкцый жывой народнай мовай беларусаў, а абумоўлена спецыфікай гэтага помніка — заканадаўчага дакумента, першачарговая задача якога — апісаць умову, пры якой наступіць юрыдычная адказнасць, назваць асоб, якія падлягаюць прававому ўздзеянню, і ўказаць від пакарання. Не выключана, што ў іншых помніках старабеларускай дзелавой пісьменнасці тыпы складаназалежных сказаў могуць быць ужыты больш шырока.

СТАНІСЛАВА КАРАЛЕВІЧ (г. Брэст)

ИМЯ В ЛЕТОПИСНОМ ТЕКСТЕ КАК ЗНАК КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ

Неутомимый исследователь слова Ф.М. Янковский никогда не оставлял без внимания названий городов и деревень, рек и озер, имен, фамилий и прозвищ людей, встретившихся на его жизненных дорогах. Ученого привлекали и смысл, и произношение имени, и его история. Имя собственное для Федора Михайловича несло в себе целый пласт интереснейшей информации о человеке и обществе.

Древнейшим текстом, сохранившим культурно-историческую информацию в именах и названиях, является «Повесть временных лет» (ПВЛ). Ономастикон этой летописи содержит многообразные сведения об истории, духовной культуре, о языке восточных славян.

Состав онимов в ПВЛ богат необычайно. Здесь фиксируются мужские (*Рюрикъ, Блудъ, Георгий, Коснячко, Тугорканъ* и др.) и женские имена (*Рогнедъ, Доброгнѣва, Марья, Янка*), отчества (*Жирославичъ, Свѣналдичъ, Ярополчичъ*), прозвища (воевода **Волчий Хвост**, *Малькъ Любечанинъ*). К ним примыкают теонимы – названия богов: *Перун, Волос* – скотий бог, *Хърсь, Дажьбогъ, Стрибогъ, Симаргль, Мокшош*. Еще более многочисленны топонимы, в числе которых есть разнообразные ойконимы: *Изборскъ, Полоческъ, Мѣньскъ, Пѣсочень, Перволока, Берестье* и др., отдельные урбанонимы, то есть названия внутригородских объектов: *Ручай, церковь святого Мамы* (Мамонта). Многочисленны в ПВЛ также гидронимы: *Рось, река Лыбедь, Пищана, Нѣмига, Бугъ* и мн. др. Встречаются и имена возвышенностей: *Выдобычь* (Выдубицкий холм), *Щековица, Хоревица, Боричевъ увоз*.

Антропонимикон Начальной летописи, избранный нами в качестве объекта изучения, примечателен тем, что включает целый ряд этимологически разных пластов. Прежде всего, это небольшая группа дохристианских славянских имен, мотивированных нарицательными апеллятивами. Очевидно, древнейшими из них являются имена, производные от названий животных или растений, которые были обычными для древних славян, обожествлявших природу: *Лыбедь* – лебедь, *Турь, Порей*. Летопись также содержит имена, отражающие внешние черты человека (*Малуша, Маль* – деревянский князь, *Малькъ*), психологические его характеристики (*Лють, Добрыня*), особенности поведения (*Блудъ*). Имя *Кия*, основателя «матери городов русских», производно от названия предмета: *кий* – ‘молот’.

Имена названной группы могли даваться как при рождении, так и позже, когда формировался некий отличительный признак, значимый для окружающих. Показательны в этом отношении антропонимы, характеризующие происхождение человека из того или иного племени: *Варяшко* – очевидно, из варягов, *Ляшко* – из поляков (ляхов); *Торчинъ* – из племени торков, *Чюдинъ* – от корня *чуд-*, что обозначает ‘чужой’. В

двух последних именах примечателен суффикс единичности **-ин**, указывающий на одного из представителей племени.

В ПВА зафиксированы и более поздние неканонические восточнославянские имена. Собственным образованием в древнерусском именнике, очевидно, были имена *Володарь* (от *володѣти*) и *Нерадецъ* (префиксально-суффиксальное образование от глагола *радѣти*), а также отглагольные дериваты: *Гордята* ← *гордый*, *Вышата* ← *высокий*) или имена, производные от существительных: *Славята* ← *слава*, *Путьята* ← *путь*. Такой же суффикс выступает в имени *Нежата* (имя содержится в структуре топонима *Нежатинь*). Как указывает С. Роспонд, суффикс **-атъ** восходит к **-ѣт**: *Нежата* ← **neg + ѣта* [4, с. 45]. Исторически суффикс **-ѣт** ← **ent* является показателем «невзрослости» и образует уменьшительно-ласкательную форму имени. Характерно, что в ПВА имена с указанным суффиксом в структуре относятся исключительно к новгородцам. Такой суффикс отмечен и в производном от этнонима имени новгородского епископа – *Жидята*.

Не исключено, что образование имен, мотивированных апеллятивами, продолжалось и после появления канонической системы имен. Примечательна в этом плане фиксация в ПВА имени *Святоша* под 1097 г. (сын Давыда Святославича). С течением времени имена, производные от нарицательных слов, перешли сначала в прозвища, а затем, с XVI века, стали деривационной базой для фамилий.

Вторая, более обширная группа антропонимов включает исконно славянские мирские имена, возникавшие как до, так и после принятия христианства. Они имеют панславянский характер, так как в ПВА называют не только восточных славян (*Вышеславъ*, *Володимиръ*, *Ярополкъ*, *Всеволодъ*), но и князей южно- и западнославянских территорий (*Ростиславъ*, *Святополкъ*, *Казимиръ*). Их характерным структурным признаком является наличие двух корней, которые, как правило, выражают позитивные понятия мира, добра, света, славы, радости, любви и обуславливают прозрачность этимологии таких имен.

В летописи можно выделить типичные модели таких славянских имен. Наиболее частотными (17 имен) и древними среди них являются двухосновные имена на **-слав**: *Болеславъ*, *Брячиславъ*, *Володиславъ*, *Воротиславъ*, *Всеславъ*, *Вышеславъ*, *Вячеславъ*, *Жирославъ* (в структуре патронима *Жирославичь*), *Изеславъ*, *Мьстиславъ*, *Ростиславъ*, *Судиславъ*, *Станиславъ*, *Святославъ*, *Ярославъ*. Модели с таким корнем есть и среди женских имен: *Передслава*, *Сбыслава*.

Вторая модель – это имена на **-мир**: *Володимиръ*, *Остромиръ* (*остръ* ‘быстрый’), *Творимиръ*. Исследователи отмечают в древнерусском именослове также имя *Витомир* (*вѣтъ* ‘господин’) [2, с. 103]. Кстати, средневековое составное имя *Володимиръ* (от слов *володѣти* и *миръ*) – это первое из славянских имен, ставшее каноническим. Оно имеет и книжный вариант *Владимиръ* и вошло в святцы в такой форме как имя князя Владимира I, крестившего Русь. Интересно, что князь имел и христианское имя *Василий*, но был причислен к лику святых именно под языческим именем *Владимиръ*. Несколько веков это имя было только

княжеским, на другие социальные слои распространилось с XIX века, а в XX веке пережило пик популярности.

В группу имен-композигов входят также антропонимы со второй основой – **-волод** (*Всеволодъ, Рогволодъ*), а также с основой **-полк** (*Ярополкъ, Святополкъ*). Как единичное, отмечено имя *Ратиборъ*.

Подчеркнем, что названные имена имеют социальную закреплённость: так именуются, как правило, князья, члены княжеских семей или посадники. Все указанные имена “династические”, передаются из поколения в поколение, что убедительно иллюстрирует “Родословная таблица русских князей”, упоминаемых в “Повести временных лет”, которую составил Д.С. Лихачев [3, с. 412–413]. Эти удивительно благозвучные имена выражали отношение человека к его назначению в жизни, его восприятие мира. Но главное – они как бы заключали в себе высокую цель жизни, необходимость оправдать выбранное имя, недаром они присваивались князьям.

Существует интересное предположение, что изначально такие имена выступали как заместители данных при рождении, но табуированных имен и изобретались уже с учетом реальных заслуг их носителей. Вероятно, эта версия не лишена оснований, если принимать во внимание многообразие имен с формантом **-слав**. Да и в других именах содержатся форманты, подчеркивающие позитивные черты их обладателей. Напротив, отмеченное под 1097 г. имя **Сновидъ**, в структуре которого нет корней соответствующей семантики, является всего лишь именем конюха.

Заметим, что в древнерусском языке были и другие сложные имена: на **-жир** ‘богатство, пастбище, жилье’: *Мутижир, Сежир* (**се** ‘вот’), на **-жит** (жито – ‘пища, богатство’): *Доброжит*; на **-гость** (‘купец’): *Воигость, Людъгость, Радигость*; на **-н□гъ**: *Воюн□г, Святон□г, Строиен□г* [2, с. 14]. В тексте ПВЛ они не отмечены.

Еще один пласт антропонимов – “русские” имена, которые выступают во многих эпизодах летописи (*Рюрик, Ольга, Олег, Игорь, Аскольд, Диръ, Св□нелдъ, Асмуд*) и особенно в договорах русских с греками: “*Мы от рода рускаго Карлы, Инегелдъ, Фарлоф, Веремуд, Рулавъ, Гуды, Руалдъ ...*” [3, с. 46]. Хотя эти имена имеют отчетливо выраженный неславянский характер, их наличие в летописи, излагающей историю складывания Руси, закономерно. Название *Русь*, по мнению В.О. Ключевского, выступает в “Повести временных лет” как слово, пережившее ряд значений: 1) этнографическое: *русь* – племя; 2) социальное: *русь* – сословие, 3) географическое: *Русь* – область и 4) политическое: *Русь* – государственная территория» [1, с. 120–124]. ПВЛ, отражая все эти значения, изначально считает *русь* племенем норманн. В тексте многократно подчеркивается, что это неславянское племя. Например, фраза под 907 г.: “*Исшийте парусы паволочиты руси, а слов□намъ копринные*” [3, с. 47]. Если учесть, что, согласно существующим гипотезам, слово *русь* происходит из финск. *Ruotsi* ‘шведы’, то понятно, почему “русские” имена в летописи столь необычны. Они имеют балтийское и скандинавское происхождение.

На славянской почве эти антропонимы в большинстве своем не приживались. Например, имя основателя династии Рюриковичей лишь однажды повторяется в истории княжений: под 1092 г. сообщается, что “умре **Рюрикъ**, сынъ Ростиславль”. В русский именовослов вошли только имена Игорь (от др.-сканд. *ingwarr* ‘младший’) и Олег, Ольга (от др.-сканд. *helgi* ‘святой, колдун’).

Самое значительное место в летописи занимает пласт канонических имен, в числе которых есть антропонимы греческого (Александр, Алексей, Андрей, Василий, Тимофей, Федор и мн. др.), древнееврейского (Иоанн, Иаков, Мария, Михаил, Гавриил, Аврам, Давид) и латинского (Павел, Сергей, Дамьян) происхождения. Изначально они соотносятся с определенными социальными полями: это номинации священнослужителей высшего ранга, или святых, или иностранных правителей. Однако после крещения Руси такие имена перестают быть знаком социальной идентификации и национальной принадлежности лица, так как могут быть приняты при крещении любым человеком. Это обусловило их активную адаптацию в языке восточных славян и появление вариантных форм, многие из которых уже представлены в ПВЛ (имя Иоаннь, например, в ПВЛ имеет варианты Иван, Иванко, Ян, Янь, имя Георгий – Юрий, Гюргя, Гюрята). Однако эти процессы настолько многообразны, что требуют отдельного рассмотрения.

Список литературы

1. Ключевский, В.О. История России. Специальные курсы / В.О. Ключевский. – М. : Астрель. АСТ, 2003.
2. Макеев, Л.Н. Древнерусские личные имена в надписях Новгородского Софийского собора / Л.Н. Макеев // Русская речь. – № 3. – 1989.
3. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы: XI – начало XII века. – М. : Худ. лит-ра, 1978.
4. Роспонд, С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов / С. Роспонд // Восточнославянская ономастика. – М. : Наука, 1972.

ВАЛЯНЦІНА КАСЦЮЧЫК (г. Брэст)

МАТЫВАЦЫЙНАЯ АСНОВА БЕЛАРУСКАГА ДЫЯЛЕКТНАГА СЛОВА

Імя Ф.М. Янкоўскага вядома не толькі ў Беларусі, але і далёка за яе межамі. Даследчык слынны найперш як нястомны збіральнік і даследчык народных скарбаў – дыялектных слоў і фразеалагізмаў. Гэтай няпростай справе былі аддадзены многія гады працоўнай дзейнасці навукоўца, а вынікам сталі шматлікія артыкулы, слоўнікі, вучэбныя дапаможнікі. Распачата ж было збіранне народных “самацветаў” яшчэ ў 40-я гады. Пазней, у 60–70 гг., адзін за адным былі выдадзены тры выпускі “Дыялектнага слоўніка”, у якім найперш зафіксаваны словы, сабраныя аўтарам на роднай Глушчыне. Гэта былі найменні, якія адсутнічаюць у літаратурнай мове або адрозніваюцца ад літаратурных значэннем. Змест многіх з іх нельга перадаць аднаслоўна, у сувязі з чым іх можна разглядаць як безэквівалентныя, прычым не толькі ў рускамоўным дачыненні, а і ў адносінах да літаратурнай мовы: **прысэбрыцца** ‘паддобрыцца і нешта атрымаць, узяць’, **пятрыйць** ‘жыць надгаладзь, прычым працяглы час’, **гароўля** ‘бесперапынная напружаная праца пры нястатку’ і інш.

Ф.М. Янкоўскі імкнуўся ўвасобіць у сваёй працы ўсё багацце дыялектнага слова праз прызму сінаніміі, полісеміі, багатых словаўтваральных гнёздаў. У якасці прыкладу нагадаем толькі некаторыя з сінанімаў да слова **гаварыць: барабаніць, бурчаць, верзці, гарадзіць, гергетаць**, а таксама звернем увагу на разнастайныя паводле значэння найменні, якія складаюць адно словаўтваральнае гняздо: **гараваць** ‘працаваць працягла, настойліва’, **загараваць** ‘запрацаваць, зарабіць сумленнаю працаю’, **гароўны** ‘вельмі працавіты, які не мае і не ведае спачыну’, **гадун, гадунець, гадунок, гадуночак** ‘той, якому год; аднагадовы’, **гадоўны** ‘такі, якога лёгка гадаваць; моцны, дужы, не хварэе, неперaborлівы’ і інш. Спыняюць увагу і многія мнагазначныя словы. Так, аж з трыма значэннямі занатаваны Ф.М. Янкоўскім дзеяслоў **спароць** ‘1. Скінуць, збіць што-небудзь. 2. Зруйнаваць (птушынае гняздо). 3. Выжыць каго-небудзь з пасады’.

У вытлумачэнні семантыкі слоў выяўляецца вялікае аўтарава жаданне дэталёва ахарактарызаваць з’яву, дзеянне, прадмет. Дэфініцыі да слоў даюцца аб’ёмныя, вельмі падрабязныя. Змест слоў акрэсліваецца і апісальна, і праз падбор сінанімаў, у тым ліку і дыялектных. Кожнае слова і асобнае яго значэнне праілюстравана каштоўным матэрыялам.

І шырокае збіранне дыялектнай лексікі, і яе лексікаграфічная апрацоўка былі падпарадкаваны, са слоў Ф.М. Янкоўскага, “не толькі задачам навуковага асвятлення тэарэтычных пытанняў мовазнаўства, а і задачам штодзённых клопатаў пра ўзбагачэнне і далейшую нармалізацыю нашай літаратурнай мовы” [1, с. 6]. Неаднаразова даследчык звяртаў увагу на невычэрпнае багацце дыялектнай мовы, на неабходнасць збірання народных скарбаў, вельмі часта перасцярагаючы,

што трэба мець разумную меру ў выкарыстанні запазычанняў. Ён слухна адзначаў: “Запазычанню павінны быць межы, а ўвядзенне ў літаратурную мову запазычанняў пры наяўнасці свайго, вядомага ў народна-дыялектнай ці літаратурнай мове – гэта праяўленне абьякавасці да роднай мовы, несвядомае ці свядомае не ўзбагачэнне, а збядненне роднай мовы” [1, с. 9].

Ф.М. Янкоўскі добра адчуваў перавагу свайго, роднага, слова над чужым, “занесеным”, праяўленую найперш за кошт яго адкрытай унутранай формы, якая стварае ўсё новыя мажлівасці ці адкрывае прастору для далейшых пераасэнсаванняў, семантычных ускладненняў, нарошчванняў зместу. Намінацыі з жывымі словаўтваральнымі і семантычнымі сувязямі дарэчна названы даследчыкам гаваркімі. Яны – аб’ект асабліва пільнай ягонаў увагі. Звернем увагу, наколькі шырока і рознабакова асэнсавана Ф.М. Янкоўскім гаваркое слова **вылюднець** – *‘вельмі прыкметна змяніцца знешне і ўнутрана на лепшае; пра таго, хто раней быў слабы, кволы, негаваркі ці нясмелы, незнаходлівы ў калектыве, у абыходжанні з людзьмі’*. Змест названага слова настолькі адметны, што яго немагчыма не тое што аднаслоўна, а і цяжка апісальна перадаць. Аўтар у якасці слоўных дэфініцый дае да яго і канкрэтнае лексічнае значэнне, а таксама, лічачы, што гэтага недастаткова, дадае інфармацыю пра суб’екты, да якіх можа быць дастасавана згаданае дзеянне.

Найперш матываваныя, ці гаваркія, словы, якія займаюць у лексічнай прасторы “Дыялектнага слоўніка” Ф.М. Янкоўскага асноўнае месца, выяўляюць нацыянальную асаблівасць спосабаў моўнага адлюстравання. Яны, як складнікі лексічнай спецыфікі, носьбіты нацыянальнага каларыту, патрабуюць да сябе ўвагі.

Нацыянальна адметнае, гаваркое слова, як паказвае “Дыялектны слоўнік” Ф.М. Янкоўскага, мае шырокую ў катэгарыяльных адносінах матывацыйную базу. У якасці яго апорных матывацыйных кампанентаў могуць выступаць словы, выражаныя дзеясловамі, назоўнікамі, прыметнікамі: **прыставіка** *‘той, хто дакучае чым-небудзь, чапляецца, прыстае да каго-небудзь’*, **меляя** *‘той, хто меле языком’*, **сцанаваіць** *‘устамавіць цану, за якую прададуць’*, **мацак** *‘моцны, дужы чалавек’*, **гладуха** *‘гладкая, сытая жанчына’* і інш.

Часта ўтварэнне гаваркога слова матывуецца гукаперайманнем, у чым бачыцца імкненне моўцы максімальна наблізіць гукавую аснову намінацыі да дзеяння: **гогокаць** *‘крычаць го-го’*, **шлэпаць** *‘ісці з шумам шлэп-шлэп’*, **галёкаць** *‘вытворны ад галё-галё’* і інш.

Нацыянальна адметнымі выступаюць вытворныя словы, матываваныя параўнаннем. Так, змест слова **падцыганіць** перадаецца сінанімічнымі **ашукаць**, **падмануць**, якія не ўтрымліваюць у сабе матывавальнага кампанента. Матывацыйнай базай выступае не актуальны, рэалізаваны ў сінонімах змест, а дадатковы, заключаны ў параўнанні: **падцыганіць** *‘ашукаць, [як цыган]’*. Такі ж матывацыйны тып выяўляе і дзеяслоў **падмікіціць** – *‘нечакана і трапна пажартаваць з каго-небудзь, [як некалі Мікіта]’*.

Фразеалагічная матывацыя характэрна для найменняў **рукаты** ‘нячысты на руку, схільны да дробнага крадзяжу’, **ручыца** ‘ісі ў руку, добра весціся, добра гадавацца, пладзіцца і не зводзіцца’ і інш.

Сінтаксічнай матывацыяй вылучаюцца словы **тарбахват** ‘злодзей, той, займаецца дробнай кражаю’ (пар. торбы хватаць), **пчаладзёр** ‘той, хто выдзірае пчолы (мёд), злодзей’, **шасціпалы** ‘чалавек, у якога на руцэ ці назе шэсьць пальцаў’, **крутасвет** ‘той, хто светам круціць’, **крываклубы** ‘з крывым, знявечаным клубам’.

Матывацыйныя кампаненты, якія ляжаць у аснове словаўтваральнай структуры вытворнага слова, актуалізуюць розныя адметныя прыкметы, уласцівыя з’яве, прадмету, дзеянню. За першааснову намінацыі могуць брацца: а) прамыя аб’екты дзеяння: **пісяжыць** ‘біць так, каб рабіць пісагі’; б) ускосныя аб’екты працэсу, што найчасцей выступаюць сродкамі дзеяння: **удзернавацца** ‘накрыцца (пра поле, якое некалі ялавела) дзёранам’, **усырычыць** ‘сцэбануць, выцяць сырыцаю’, **выдрапакаваць** ‘добра апрацаваць глебу драпаком’; в) месца дзеяння: **выбаниць** ‘вымыць каго-небудзь у лазні’, **напарозніца** ‘жанчына, якая, зайшоўшы да кагосьці на часінку, доўга стаіць на парозе (ля парога, ля дзвярэй) і гаворыць, пытаецца’; г) спосаб дзеяння, цесна звязаны з якаснай характарыстыкай дзеяння: **палятуха** ‘жанчына, якая бегае (лятае!) з хаты ў хату’, **падтакіч** ‘той, хто толькі падтаквае каму-небудзь’; д) вынік дзеяння: **харашыць** ‘1. Ачышчаць буракі, моркву ад карэння, зямлі, бацвіння, капусту – ад верхняга зялёнага лісця і храпы. 2. Упрыгожваць, аглядаць, папраўляць, каб штосьці было хорошае, прыгожае’ і інш.

У “Дыялектным слоўніку” Ф.М. Янкоўскага занатавана нямала гаваркіх мнагазначных слоў. Большасць з іх мае два значэнні – прамое і пераноснае. Прыкметай пераасэнсавання, якая звязвае, яднае ў адно цэлае прамое і пераноснае значэнні, найчасцей бывае інтэнсіўнасць дзеяння: **сцёпаць** ‘1. Нечакана схапіць. 2. Прагна і хутка з’есці’, **тпрушчыць** ‘1. Біць, разбіваць што-небудзь крохкае, далікатнае. 2. Многа есці неспажыўнага’, **грымець** ‘1. Грымець. 2. Крычаць, лаяцца, бушаваць, абвінавачваць’ і інш. Часам значэнні полісемічных дзеясловаў звязаны аднолькавай якаснай характарыстыкай дзеяння ці спосабам яго ажыццяўлення: **брэіць** ‘1. Галіць, брыць. 2. Чыста выкошваць’, **залыгаць** ‘1. Узяць на повад валоў. 2. Узяць каго-небудзь у рукі, запрэгчы’, **габлянуць** ‘1. Энергічна, рэзка пацягнуць гэблем. 2. Сцэбануць, ударыць, хвасянуць рэзка і моцна’, **кубліца** ‘1. Рабіць кубло (гняздо), дзе курыца збіраецца класці яйкі. 2. Доўга, працяглы час прыладжвацца’ і інш. Пераноснае значэнне гаваркога полісемічнага дзеяслова можа называць дзеянне як пакаранне жывой істоты, а прамое – фізічнае дзеянне, накіраванае на нежывы прадмет: **згасіць** ‘1. Хутка ссекчы дрэва. 2. Збіць на горкі яблык’, **прыварыць** ‘1. Прыварыць. 2. Моцна сцэбануць, хвасянуць, так ударыць, каб аж “прысталала”, “прыварылася”. На прыкладзе дзеясловаў **закасаваць** ‘1. Закрэсліць’. 2. Дабіцца большага поспеху, чым хто-небудзь, перагнаць каго-небудзь’, **прылабуніцца** ‘1. Прытуліцца да каго-небудзь, да чаго-небудзь

(напрыклад, да печкі). 2. Прыладзіцца і непрыкметна жыць’ можна гаварыць і пра семантычны перанос ‘фізічнае, канкрэтнае – абагульненае, выніковае’.

Сярод мнагазначных гаваркіх слоў выяўляюцца метафарычныя і метанімічныя пераасэнсаванні. За кошт падабенства ў паводзінах жывёлы і чалавека з’явілася пераноснае значэнне ў слове **дзярклівы** – пар. ‘1. Пра ката: такі, які драпаецца, дзярэцца. 2. Пра чалавека: задзірлівы, карузілівы’. Метафарычная сувязь на аснове вялікай ступені праяўлення дзеяння звязвае два значэнні дзеяслова **гунаць** ‘1. Бухаць, глуха ўдараць, глуха стукаць. 2. Глуха кашляць’. Пераносныя значэнні як вынік метафарызацыі маюць і назоўнікі **жаўкляк** ‘аслабелы, хворы чалавек, на выгляд поўны, але пайната нездаровая; колер твару нагадвае колер пераспелага агурка-жаўкляка’, **драбіна** ‘вялікая тонкая і худая карова, конь, ад якіх мала карысці’. Метанімічны перанос ‘дзеянне – вынік’ характэрны дзеяслову **адубець** ‘1. Змерзнуць. 2. Памерці’.

Як бачым, гаваркія словы, змешчаныя ў “Дыялектным слоўніку” Ф.М. Янкоўскага, – адметная з’ява беларускай мовы. Яны здольныя даваць істотную характарыстыку прадмета, з’явы, дзеяння, раскрываючы тым самым нацыянальную адметнасць спосабаў матывацыі і звязанай з ёй намінацыі.

Спіс літаратуры

1. Янкоўскі, Ф. Дыялектны слоўнік / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1959. – 230 с.
2. Янкоўскі, Ф. Дыялектны слоўнік / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1960. – Вып. 2. – 234 с.
3. Янкоўскі, Ф. Дыялектны слоўнік / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – Вып. 3. – 171 с.

**СВЯТЛАНА КАСЬЯНЕНКА, ВАЛЯНЦІНА КІСЯЛЁВА,
СВЯТЛАНА ЧАЙКОВА (г. Гомель)**

ЛЕКСІКА ПРАДЗЕННЯ Ў ГАВОРКАХ ГОМЕЛЬШЧЫНЫ

Рознабаковы аналіз лексіка-семантычных груп дыялектнай лексікі, якая з’яўляецца невычэрпнай крыніцай узбагачэння беларускай літаратурнай мовы, па-ранейшаму застаецца актуальным у беларускім мовазнаўстве, мае важнае значэнне ў даследаванні моўных і культурных звычаяў жыхароў пэўных рэгіёнаў нашай краіны. У народна-бытавой мове вялікі пласт займаюць найменні, звязаныя з бытам беларусаў, сярод іх – словы, што адносяцца да лексікі прадзення.

Тлумачальны слоўнік беларускай мовы падае лексему *прадзённе* як дзеянне паводле значэння дзеяслова *пра́сці* (ТСБМ, IV, 319), які ў сваю чаргу мае значэнне ‘рабіць ніткі, скручваючы воўну, кудзелю і пад.’ (ТСБМ, IV, 373). (Ужываюцца таксама ў адным са сваіх значэнняў мнагазначныя назоўнікі *пра́жа* (ТСБМ, IV, 325) і *пра́дзіва* (ТСБМ, IV, 319).

Адлюстраваная ў дыялектных слоўніках Гомельшчыны лексіка прадзення адзначана лексічнымі сінонімамі, фанетычнымі і словаўтваральнымі варыянтамі часцей за ўсё назоўнікаў, радзей – дзеясловаў (дзепрыметнікаў) і прыметнікаў.

“Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” падае некалькі лексем для наймення людзей, якія займаюцца прадзеннем: кваліфікаваных рабочых тэкстыльнай прамысловасці, занятых вырабам пражы, называюць *прадзільшчык* і адпаведна назоўнікам жаночага роду – *прадзільшчыца* (ТСБМ, IV, 340). Вышэйназваны слоўнік падае з паметай ‘размоўнае’ найменне для жанчын, якія займаюцца ручным прадзеннем, – *пра́лля* (ТСБМ, IV, 340) і з паметай ‘устарэлае’ – *напра́духа* (ТСМБ, IV, 25). У дыялектнай мове, у адрозненне ад літаратурнай, ужываюцца лексемы толькі для назваў жанчын, бо хатнім прадзеннем у Беларусі займаліся і займаюцца выключна яны. На Гомельшчыне выкарыстоўваюць намінацыі *пра́лля* (*Я ткала колісь і прала Добрая пра́лля была* (МДСГ, VI, 211), *прадзённіца* (*Унь у Ксенькі вечором як саберуцца пра́дзённіцы да вязанніцы, то сцены дрыжаць от песень і роготу*), *пра́дка* (*Ужо з месяцу не прыходзіла прасці кудзелю тая пра́дка* (МДСГ, VI, 209), *пра́лка* (*У хаце Фядосі заўжды збіраліся пра́лкі* (МДСГ, VI, 211), *пра́льшчыца* (*Цяпер у нас мала пра́льшчыцы, но некоторые старухі прадуць для сябе* (МДСГ, VI, 212), *прадўха* (*Прадўха багата напрада*), *прадо́ха* (*А ту бабу прадо́ху у турыўском музеі бацьлі?*), *пра́льня* (*Матруна була пра́льня, ткалля, весёла вона була* (ТС, IV, 213), *пра́льейка* (*Узрынь, узрынь, тонка пра́льейка Тонка пра́льейка, густа тканьейка, што тоненька прала, гусценька ткала* (НЛГ, 117).

Дзеясловы, што абазначаюць пэўныя працэсы прадзення, прадстаўлены як літаратурным дзеясловам *сукáць* (*Трэ на сукало сукáць ніткі на цэўкі* (ТС, V, 115), так і фанетычным варыянтам

нарматыўнага дзеяслова *трасціць* ('злучаць разам дзве або некалькі нітак' (ТСБМ, V, 515) – **трóсціць** (*Т р ó ш ч ы ш н і т к і , а п о т о м і х с у ч ы ш* (ТС, V, 154) (зафіксаваны і ўтвораны ад яго дзеепрыметнік **трóшчэны** (літ. *трошчаны* 'прыгатаваны, атрыманы трашчэннем' (ТСБМ, V, 523) (*Дзве (ніткі) разам т р ó ш ч э н ы е , с у ч у ц ь п о т о м* (ТС, V, 155).

Неабходнымі прыладамі для прадзення з'яўляюцца *верацяно́* ('прылада для ручнога прадзення ў выглядзе круглай драўлянай палачкі з завоштраенымі канцамі, патоўшчанай унізе, прызначаная для навівання нітак' (ТСБМ, I, 478) і *самапράдка* (тое, што і калаўрот ('прыстасаванне для ручнога прадзення кудзелі, якое прыводзіцца ў рух панажом' (ТСБМ, V, 43). У гаворках Гомельшчыны найменні *верацяно́* і *самапράдка* маюць адрозненні фанетычнага характару – **верацено́** (*Донька, напразі хоць адно в е р а ц е н о́* (ДСЛ, 66), **верэцено́** (*На в е р э ц е н о́ напразу ручайку веліку. У в е р э ц е н а́ е п я т к а , ш п е н ь і п е р с н і к і* (ТС, I, 117), **вератэ́нцо** (*Дак пра́лушку под лавушку, в е р а т э́ н ц о на лавушку* (НЛГ, 117), **верэцёна, самопράдка** (*С а м о п р а́ д к і б о л ь ш на Полесьі, а ў нас то в е р э ц ё́ н а пралі* (ТС, V, 12), а таксама **пράдка** (*Я на п р а́ д ц ы ўчора багата напразла* (МДСГ, VI, 209) і **суканাপра́дка** (*С ы р о в ы я н і т к і с с у к а ю ц ь с у к а н а п р а́ д к а й* (МДСГ, VII, 175). Акрамя таго, у дыялектнай мове, у адрозненне ад літаратурнай, сустракаюцца назвы верацяна з пражай, зматанай з двух або некалькіх ручаек: **даві́ванка** (*Я тры ручайкі зматала ў адну д а в і́ в а н к у*) МДСГ, III, 240) і **дові́ванка** (*До тое ручайкі другую, от тебе й д о в і́ в а н к а* (ТС, II, 24), верацяна з пражай – **вóткідзень** (*Напразла два в ó т к і д н і* (МДСГ, III, 218), Наогул верацяно нітак мае найменні – **пачы́нак** (памянш. **пачы́начак**), **пачы́нка** (*Прышла з вечорак, малы п а ч ы́ н а к прынесла – матка п а ч ы́ н к а м . П а п а ч ы́ н к у т р э б а б ы л о напразці. А ужэ мае п а ч ы́ н а ч к і у к у т о ч к у* (ДСЛ, 260), *У п а ч ы́ н ц ы гэтаі н і т к і ч о р н ы я б у л і* (МДСГ, VI, 176), **пачы́нок** (*За вечор цэлы п о ч ы́ н о к напразла* (МДСГ, VI, 176). Лексема *ручайка* – 'верацяно з наматынымі на яго ніткамі' (ТСБМ, IV, 731) – у народных гаворках ужываецца ў літаратурным варыянце **ручайка** (*Шчэ й цепер е коробка з солону ў мене, му моталі р у ч а́ й к і з е е . З р у ч а́ е к п о с с у к в а е ш на пачынок* (ТС, IV, 337); гэта ж назва выкарыстоўваецца для поўнага верацяна пражы як меры напраззенага (*Я за цеперэшні дзень тры р у ч а́ й к і напразла* (ТС, IV, 338), *От я знаю, хадзяйка, за вечор напразла тры р у ч а́ й к і . А я думаю, што шчэ сённі одну р у ч а́ й к у напразду* (МДСГ, VII, 170); адзначаны таксама лексічны сінонім **отру́чнікі** (*Два о т р у́ ч н і к і да й ручайка будзе* (ТС, IV, 338); на Лоеўшчыне са значэннем 'ручайка' ўжываюцца словаўтваральныя варыянты складаных назоўнікаў **аднóручак** (*Сначала с о д н ó р у ч к а наматываюць у мотак, а з мотка на пачынак*) і **аднóручка** (*Две ад н ó р у ч к і пераматала на пачынак. А д н ó р у ч к а меншая за пачынак* (ДСЛ, 27).

Акрамя асноўных "рабочых інструментаў" верацяна і самапράдкі пры прадзенні выкарыстоўваюцца розныя прылады, а менавіта: *пράсніца* ('прыстасаванне, на якое падвешваецца кудзеля для прадзення' (ТСБМ, IV, 368) у гомельскіх гаворках называецца **пράдка** (*Я на п р а́ д ц*

ы ўчора багата напрала (МДСГ, VI, 209), **пра́ліца** (Дзед, п р а л і ц у маю наладзь (МДСГ, VI, 211), **пра́ла** (**пра́ло**) (памянш. **пра́лушка**) (А бел кужель я в п р а л о посаджу. Дак п р а л у ш к у под лавушку, вератенцо на лавушку (НЛГ, 117); прыстасаванне для звівання нітак у клубок мае найменні **юрóк** (Ю р ó к – гэта палачка такая з проразню і дзірачкамі на канцах, у якія ўсаджуюць нітку і матаюць у клубок. Ю р ó к быў дрэнны і ніткі матаць было вельмі цяжка (МДСГ, X, 154), Ю р ó к роб'яць з цвёрдого дзерэва, потым пропальваюць шылом (ТС, V, 357) і **ю́шка** (**ю́шкі**) (Ю ш к а то высокая, круглая, яе маталі, а пасля ўзвешвалі. Ю ш к і – круглыя, чатырохвугольныя, на іх снуюць ніткі (МДСГ, X, 154); прылада для насуквання нітак – **сукáла** (ТСБМ, V, 372) – зафіксавана ў літаратурнай форме **сукáла** (Цета с у к á л а надееш на гвоздík і сучыш (ДСЛ, 345) і фанетычных варыянтах **сукáйло** (Беры с у к á й л о, трэба насучыць ніток, каб хваціло просцілку кончыць (МДСГ, VIII, 175) і **сукáло** (С у к á л о ж таке було, да долóнею бі да цэўкі гэтые сучы (ТС, V, 115); прыстасаванне ў выглядзе трубка, на якое навіваюцца ніткі і якое ўстаўляецца ў чаўнок пры тканні, у літаратурнай мове носіць назву **цэўка** (ТСБМ, V, 270), якая ўжываецца ў гэтай жа форме (Мотайеца на ц э ў к у нітка (ТС, V, 283), а таксама фанетычным варыянце **цэлка** (памянш. **цэлачка**, **цылачка**) (Ніткі на сукайле на ц э л к і насукваюць (ТС, V, 115), У чоўнік ц э л а ч к а з пражай укладуецца (ДСЛ, 403), Пражана ц ы л о ч к у навіта (ТС, 284).

Прадзільны грэбень мае тое ж найменне, што і ў літаратурнай мове – **грэбень** (Лучшэ було на г р э б н і седзець, чым ісці ў той замуж (ТС, I, 232). На старажытнай Тураўшчыне зафіксаваны лексемы, якія не з'яўляюцца літаратурным здабыткам, напрыклад, **вóблiўка** – адвар для насычэння снаванай пражы (Мукá – сама лучча в ó б л i ў к а (ТС, I, 130); **мўчка** – расчасаная на грэбень і згорнутая ў скрутак жменя лёну (М у ч к і накладаюць на грэбень да прадуць. Нашэ село бес кудзелей, усе м у ч к і мучуць (ТС, III, 102); на Лоеўшчыне – гэта **мьчка** (М ы ч к а – коноплі абадраныя, ены змыканыя, зробаныя, надёюцца на грэбень, адна жменечка – эта м ы ч а ч к а, м ы ч к а. Бабы гавораць: ой, намыкала м ы ч а к да навезала у плецёнку, як жа мне ея спрасці (ДСЛ, 197).

Вынікам прадзення з'яўляюцца ніткі, або **пра́жа**, ці **пра́дзіва** (ТСБМ, IV, 319), якія ўжываюцца ў літаратурных формах **пра́жа** (Ек тонка п р а ж а, а бердо рэдке, то будзе рэдке полотно (ТС, IV, 213) і **пра́дзіва** (З этага лёну будзе тонкае п р а д з i в а. Аднаго п р а д з i в а мо пняць пудоў было (МДСГ, VI, 209); выкарыстоўваецца таксама лексічны сінонім **сўкань** (суканая пражы) (С у к а н ь була у моточках, а горын у куклах (ТС, V, 115). Са значэннем **кўжаль** ('ніткі з валакна ачэсанага лёну' (ТСБМ, II, 750) на Гомельшчыне ўжываецца лексема **сарпáнкi** (С а р п á н к i будуць на сповівала (МДСГ, VIII, 130); мяккія ніткі, прадзення з воўны, маюць найменне – **лўчкі** (Л у ч к i бралі і ткалі. Л у ч к i – такія м'яккія ніткі, эта сучоныя ніткі, с авечак, з воўны (ДСЛ, 182–183). У розных раёнах Гомельшчыны выкарыстоўваюцца найменні для абазначэння пэўнай колькасці нітак, гэтыя фанетычныя варыянты – **пáсма** (П á с м а састаўляецца з чысленак: на тры нітачкі дэсяць раз –

п а с м а (ДСЛ, 254), *У п а с м е дзесець чысленак* (МДСГ, IV, 165), *По тры ніткі дзесець раз – п а с м а* (ТС, IV, 16), **п а с м о** (**п а с ь м о**) (*Тры тросці – п а с м о* (ТС, IV, 16).

На Тураўшчыне існуюць дыялектызмы для тоўста спрадзеных нітак – гэта **воловік** (*Як прадзеш, да вельмі тоўста пража, то кажуць – воловік. Воловік поверх белы, а аснова чорна* (ТС, I, 105) і **сுவólка** (вельмі тоўстыя ніткі) (ТС, V, 114). У Гомельскім, Веткаўскім, Рэчыцкім раёнах Гомельскай вобласці недатканыя ніткіносяць назву **матўз** (*Канцы асновы адразаюцца з ніткамі пасля датыкання кроснаў, ета м а т у з ы. Пераразаюць м а т у з ы, з іх дзелаюць трапкач* (МДСГ, V, 136).

Часам пры прадзенні або ў яго выніку на нітках здараецца вузел або закрутка, або як трапна іх называюць у народзе – **сўкрутка** (**сукрўтка**) (*Пагано насучыш ніткі, с ў к р у т а к тады багата. С у к р ў т к а звiлася, бо нітку пацягла* (МДСГ, VIII, 176), **сукрўт** (*С у к р ў т схаваетца, ек нітка крутая* (ТС, V, 116) і **сукрўцель** (*Ето калі ніткі з авечкі сайюцца і называюцца с у к р ы ц е л ь* (МДСГ, VIII, 176). Пасма нітак у клубку мае найменне **часóўка** (памянш. **часóечка**) (*Калі клубок нiбальшы, то ў ім будзе дваццаць ч а с ó в а к. Во клубок, а ч а с ó е ч к і адна на другую наладжваюцца*) (МДСГ, X, 123), **чусóўка** (*Ч у с ó й к і – гэта пласты на клубку, каб ён круты быў* (МДСГ, VIII, 125). У тураўскіх гаворках у адносінах да пражы ўжываюцца прыметнікі **гузакавáты** і **суковáты** (ТС, V, 115).

Такім чынам, лексіка прадзення ў гаворках Гомельшчыны прадстаўлена фанетычнымі і словаўтваральнымі варыянтамі нарматыўных назваў, сустракаюцца таксама лексічныя сінонімы, якія не маюць адпаведнікаў у літаратурнай мове.

Крыніцы даследавання і іх скарачэнні

1. ДСЛ – Янкова, Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т.С. Янкова. – Мінск, 1982.
2. МДСГ – Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны // Беларуская мова і мовазнаўства. – Вып. III. – Мінск, 1975; Вып. IV. – Мінск, 1976; Вып. V. – Мінск, 1977; Вып. VII, VIII. – Мінск, 1980; Вып. IX. – Мінск, 1981; Вып. X. – 1983.
3. НЛГ – Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклору і мастацкай літаратуры / пад рэд. У.В. Анiчэнкі. – Мінск, 1983.
4. ТС – Тураўскі слоўнік : у 5 т. – Мінск, 1982–1987.
5. ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск, 1977–1984.

ЛЮДМІЛА МАЗУРКЕВІЧ (г. Мазыр)

ДЫЯЛЕКТНЫЯ НАЗВЫ ЧАСТАК ГАЛАВЫ Ё ГАВОРКАХ ГОМЕЛЬШЧЫНЫ

Саматычная лексіка ё гаворках Гомельшчыны прадстаўлена пэўнай колькасцю прадметна-тэматычных груп, сярод якіх вылучаецца параўнальна невялікая ё колькасных адносінах група, аб'яднаная тэмай “Галава і яе часткі”.

Для наймення пярэдняй часткі галавы ё народна-дыялектнай мове жыхароў пазначанага рэгіёну зафіксаваны наступныя сінанімічныя лексемы: *від* (< прасл. *vidъ* – 1, т. 2, с. 123–124), *ліцо* (< прасл. *lice* – 1, т. 6, с. 17–18), *твар* (< польск. *twarz* – 2, с. 128): *Така спраўна, а від рабы (Тонеж Лельч.); На ліцо дзевочка красівенька (Каменка Мазыр.); Я і твару ее ўжэ не помню (Юравічы Калінк.)*. Дзве апошнія з названых функцыянуюць ва ўсіх беларускіх народных гаворках [3, с. 251; 4, с. 32; 5, с. 309; 6, т. 5, с. 97; 7, с. 29]. Слова *твар* фіксуецца і нарматыўнымі слоўнікамі сучаснай беларускай мовы [8, с. 656], а назоўнік *від* падаецца пазначанай лексікаграфічнай крыніцай з іншым семантычным дыяпазінам: ‘тое, што адкрываецца перад вачамі, перспектыва, а таксама адлюстраванне яе’, ‘знешнасць, вонкавае аблічча; стан’, ‘перан. меркаванні, намер’ [8, с. 112].

Задняя частка галавы чалавека абазначаецца саматызмамі *затылок* (< за- + тыл – 9, т. 2, с. 83): *Заехаў бы на затылку пару раз (Пярэдзелка Лоеўск.)* або *потыліца* (< прасл. *tyti* ‘станавіцца тоўстым, тлусцець’ – 1, т. 8, с. 222): *Кураня ё начоўкі лезе, а ён потыліцу чухае (Крэмнае Жытк.)*. Акрамя таго, у гаворках Петрыкаўскага раёна фіксуецца ва ўжыванні дыялектнае ўтварэнне *затотылок* (< за- + патыліца): *Іван затотылок збіў (Камаровічы Петрык.)*, якое функцыянуе таксама ё асобных сярэднебеларускіх і сумежных заходнепалескіх гаворках [6, т. 2, с. 238; 10, т. 2, с. 116]. Лексема *патыліца* сведчыцца беларускай нарматыўнай мовай [8, с. 453] і разам з фанетычнымі варыянтамі адзначаецца за межамі названага моўнага рэгіёну [3, с. 321; 5, с. 235; 6, т. 3, с. 455; 11, с. 208].

Бакавая частка чэрапа ад вуха да лобнай косці абазначаецца словамі *вісок* (< прасл. *visъ* – 1, т. 2, с. 164), *скронь* (< прасл. *skornъ* – 9, т. 3, с. 653): *Ударыўся Іван віском, чуць уратовалі (Забалоце Мазыр.); Помажу скроні медом, да пройдзе чад (М. Малешава Жытк.)*. Першае са слоў мае значны арэал пашырэння, паколькі яно сведчыцца гаворкамі ўсіх дыялектных зон Беларусі [3, с. 110; 5, с. 77; 12, с. 32]. Назоўнік *скронь* кадыфікуецца нарматыўнымі слоўнікамі сучаснай беларускай мовы [8, с. 604].

Для абазначэння верхняй часткі галавы, а таксама верху чэрапа паміж лобнымі, патылічнымі і скроневымі касцямі ўжываецца назоўнік *мокушка* (< руск. *макуша* < мак ‘макавая галоўка’ – 13, с. 191): *Шчаслівы будзе, бо дзве мокушкі мае (Кочышча Ельск.)*. Паралельна з адзначаным выкарыстоўваецца і слова *макоўка /макыўка/* – тоеснае ўтварэнне са

спалучэння *макавая галоўка* [1, т. 6, с. 172]: *Даў у макоўку, то гуз ускочыў (Ручаёўка Лоеўск.); Плянуну раз па макыўцы, шчоб не лез (Будкі Нарайл.)*.

Досыць распаўсюджаны ў гаворках Гомельшчыны і найменні тыпу *верховіца* (< прасл. *vyxъ* – 9, т. 1, с. 302), *цём’е /цемяніца/* (< прасл. *těmę* – 13, с. 331), *шчык* (семантычна незразумелае): *У твайго Пуда верховіца ужэ лысая (Бобрыкі Петрык.); Ек бу цём’ем упала, то б умерла (Сямурадцы Жытк.); То ж сперадзі ў галаве цемяніца (Пірккі Браг.); От у дзеда мого на шчыку дзве лысінікі было (Чалюшчавічы Петрык.)*. Найменні *макуха*, *цём’е* ўласцівы сумежным заходнепалескім гаворкам [10, т. 3, с. 62, т. 5, с. 267], *вярховіца*, *цемя*, *цемяне /цемянё/* бытуюць у гродзенска-баранавіцкай групе гаворак [6, т. 5, с. 347; 12, с. 171], *макушка*, *цём’я* – ва ўсходне-магілёўскай групе гаворак і сярэднебеларускіх народных гаворках [3, с. 258; 11, с. 153]. Сведчацца словы *макушка*, *макаўка*, *цемя* і беларускай літаратурнай мовай, праўда, значэнне першых двух слоў характарызуецца некаторай семантычнай звужанасцю, паколькі яны (у адрозненне ад беларускіх гаворак) ужываюцца толькі са значэннем ‘верхняя частка галавы’ [8, с. 329, 729]. Дыялектызм *шчык* давялося заўважыць ва ўжыванні ў слувкай групе гаворак [6, т. 5, с. 520].

У якасці наймення часткі твару чалавека ад скулы да ніжняй сківіцы выкарыстоўваецца лексічная адзінка *шчака /шчэка/*: *Шчака штоць подпухла (Прудок Калінк.); Недзе шчэку подрапала (Беразнякі Жытк.)*. Меркаванні этымалагаў адносна паходжання слова разыходзяцца, аднак большасць з даследчыкаў пераканана, што яно з’яўляецца роднасным ст.-ісл. *skegg* ‘барада, канец носа судна’ [9, т. 4, с. 499]. У асобных гаворках Гомельшчыны сінонімам да разгледжанага саматызма выступае найменне *ягода /ягадка/* (< прасл. *agoda* – 9, т. 4, с. 545): *Ішоў мой чэловек і не чуў, як отмерзла ягода (Ліпляны Лельч.); Ягадкі ўсягды гараць (Дуброўнае Браг.)*.

Варта адзначыць, што ў шэрагу беларускіх народных гаворак, у тым ліку і ў асобных гаворках Гомельшчыны, лексема *ягодка /ягодзіца/* функцыянуе ў значэнні ‘круглая ўзвышанасць шчакі, ружовае месца на шчацэ’: *Сама дробненька, ягодкі красненькі (Грабаў Петрык.); Дзеўка здарова, ягодзіцы увесь век гараць (Навасёлкі Хойн.)*. Намінацыі *шчака*, *ягадка* узуальна пашыраны ў іншых беларускіх народных гаворках [3, с. 503, 507; 6, т. 5, с. 513, 547]. У асобных гаворках паўднёва-заходняга дыялекту сустракаюцца рэгіянальныя ўтварэнні тыпу *палічак*, *пуцка*, *ягавіца* [6, т. 5, с. 546; 14, с. 390], ва ўсходне-магілёўскай групе гаворак разам з адзначанымі вышэй бытуе найменне *зашчочына* [3, с. 186].

Саматызм *шчака* замацаваны ў сучаснай беларускай літаратурнай мове [8, с. 766], слова *ягадка* пазначаецца нарматыўнымі слоўнікамі беларускай мовы як *памяніш*. ад *ягада* ‘невялікі плод кустовых і травяністых раслін’, а намінацыя *ягадзіца* ўжываецца са значэннем ‘палавіна задняй мясістай часткі тулава чалавека ў форме паўшар’я’ [8, с. 779].

Кожная з дзвюх костак твару, у якіх замацаваны зубы, мае назву *пашчыка* (< прасл. *pašceka* – 1, т. 8, с. 262–263): *Прутком сунула ў зуб, затронула нерв, соскочылі пашчыкі (Грушаўка Нарайл.)*. З гэтым жа значэннем сведчыцца і намінацыя *сківіца*, якая функцыянуе ў беларускай літаратурнай мове [8, с. 602] і пэўнай колькасці гаворак Гомельшчыны: *Даў яму акраз у сківіцу (Глініца Мазыр.)*. Разам з адзначанымі вышэй бытуюць таксама варыянтныя ўтварэнні тыпу *чэлены, шчапеліна, шчэлеці, шчэлеціна, шчэлепу, шчэлепы, шчэляпу, шчэляпы*: *Зуб вурвай, аж чэлены боляць (Глінішча Хойн.)*; *Вувіхнула баба шчапеліну (М. Аўцюкі Калінк.)*; *Плэх у шчэлеці (Пярэдзелка Лоеўск.)*; *Шчэлеціна трымціць (Запясочча Жытк.)*; *Так есь, ажно шчэлепу плямкаюць (Засінцы Ельск.)*; *Так усох, шо толькі шчэлепы тарчаць (Жахавічы Мазыр.)*; *Шчэляпу навіхнуў, куляючы горэлку (Бобрыкі Петрык.)*; *Шчэляпы от смеху боляць (Дудзічы Калінк.)*. Паходжанне саматызма *шчэлеп* этымолагі звязваюць са словам *шчыліна* [9, т. 4, с. 500]. Разгледжаныя дыялектызмы, а таксама словы тыпу *ашчалёпы, зьвягі, пашчэмка, санкі, шчэлісь* і інш. засведчаны ў народна-дыялектнай мове жыхароў розных рэгіёнаў Беларусі [3, с. 400; 4, с. 199; 5, с. 357; 6, т. 5, с. 526, 527; 14, с. 568; 7, с. 131].

Найменне *пабороддзе* разам з варыянтамі *пабороднік, пабородок* (< прасл. *rodborodъk* – 1, т. 8, с. 100) абазначае круглявасць, якая закрывае на твары пярэдняю частку ніжняй сківіцы: *Малы пабороддзе збіў (Глінішча Хойн.)*; *Як жырна баба, то пабороднік е (Запясочча Жытк.)*; *Наеў пабородок і ў вус не дзе (Скароднае Ельск.)*. Палескай групе гаворак уласціва словаўжыванне наймення *падвольцыя /пудвольцыя/*, гродзенска-баранавіцкай – найменняў *падбародавіч, падбародавішча, падгардзёлак, падгарлік, усходне-магілёўскай – пудбародывіч* [3, с. 364; 4, с. 171; 14, с. 314]. Назоўнік *падбародак* выкарыстоўваецца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове [8, с. 409].

Праведзены аналіз адной прадметна-тэматычнай групы дазваляе заўважыць, што ў народна-дыялектнай мове жыхароў Гомельшчыны для абазначэння асобных частак галавы чалавека выкарыстоўваюцца намінацыі сродкі, якія нераўнамерна сведчацца іншымі беларускімі народнымі гаворкамі. Акрамя таго, семантычны аб'ём некаторых з разгледжаных саматызмаў значна шырэйшы або, наадварот, больш звужаны ў параўнанні з сучаснай беларускай літаратурнай мовай.

Спіс літаратуры

1. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : у 11 т. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978–2006. – Т. 2, 6, 8.
2. Булыка, А.М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст. / А.М. Булыка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1980. – 256 с.
3. Бялькевіч, І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І.К. Бялькевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 512 с.
4. Дыялектны слоўнік Брэстчыны / склад. М.М. Аляхновіч [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.

5. Каспяровіч, М.І. Віцебскі краёвы слоўнік / М.І. Каспяровіч. – Віцебск, 1927. – 390 с.
6. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : у 5 т. / рэдкал.: Ю.Ф. Мацкевіч (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979–1986. – Т. 2, 3, 5.
7. Шаталава, Л.Ф. Беларускае дыялектнае слова / Л.Ф. Шаталава. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – 208 с.
8. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – Мінск : БелЭн, 1999. – 784 с.
9. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.
10. Тураўскі слоўнік : у 5 т. / рэдкал.: А.А. Крывіцкі [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982–1987. – Т. 2, 3, 5.
11. Шатэрнік, М. Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны / М. Шатэрнік. – Мінск, 1929. – 320 с.
12. Сцяцко, П.У. Дыялектны слоўнік: з гаворак Зэльвеншчыны / П.У. Сцяцко. – Мінск : БДУ, 1970. – 184 с.
13. Шанский, Н.М. Краткий этимологический словарь русского языка : пособие для учителя / Н.М. Шанский, В.В. Иванов, Т.В. Шанская. – М. : Учпедгиз, 1961. – 403 с.
14. Сцяшковіч, Т.Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці / Т.Ф. Сцяшковіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 671 с.

АНТОН МАЛЮК, АКСАНА СІВАК (г. Мазыр)

**НЕКАТОРЫЯ ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ
АРОНІМАЎ ГОМЕЛЬШЧЫНЫ**

На тэрыторыі сучаснай Гомельшчыны, як і на ўсёй Беларусі, за многія тысячагоддзі адбыліся даволі істотныя змены паверхні зямлі: на фарміраванне характару ландшафту гэтага рэгіёна ў значнай меры аказалі ўплыў розныя прыродныя катаклізмы. Пакінулі свой след вулканы, леднікі, разломы зямной кары, водная і паветраная стыхіі, дзейнасць чалавека. На тэрыторыі Гомельскага Палесся знаходзяцца *Хоніцка-Брагінскія ўзвышшы, Юравіцкае ўзвышша, Мазырская града*, вышыня якой у асобных мясцінах дасягае 208 метраў. Паласа ўзвышшаў мае працягласць уздоўж Прыпяці больш за 50 км. А самай высокай гарой на Беларусі лічыцца *Дзяржынская* (345 м).

Аб тэрытарыяльна-геаграфічнай адметнасці рэльефу Гомельшчыны яскрава сведчаць многія айконімы-назвы населеных пунктаў гэтага рэгіёна, якія ўтварыліся ад апелятываў – агульных назваў розных узвышшаў паверхні зямлі: *востраў, гара, грыва, груд, града, курган, капец*.

Сярод іншых прыродна-геаграфічных тапонімаў асобнае месца займае гэты лексічны пласт назваў паселішчаў, матываваных апелятывамі-аронімамі.

Аранімічныя ўтварэнні можна ўмоўна падзяліць на дзве групы паводле колькасці слоў, якія ўваходзяць у склад ароніма:

1. Аднакампанентныя (аднаслоўныя): *Астравы* [3, с. 24], *Востраў* [3, с. 43], *Высокі* [3, с. 44], *Высокае* [3, с. 44], *Высакapolле* [3, с. 44], *Гара* [3, с. 49], *Горкі* [3, с. 53], *Горная* [3, с. 53], *Града* [3, с. 54], *Грудская* [3, с. 55], *Гурыны* [3, с. 56], *Грыва* [3, с. 55], *Загорыны* [3, с. 68], *Загор'е* [3, с. 68], *Заграддзе* [3, с. 68], *Капцы* [3, с. 89], *Краснагорка* [3, с. 90], *Краснагорск* [3, с. 90–91], *Краснагор'е* [3, с. 90], *Курган* [3, с. 95], *Курганица* [3, с. 95], *Курганы* [3, с. 95], *Курганне* [3, с. 95], *Нагорнае* [3, с. 116], *Нагорныя* [3, с. 116], *Падгорная* [3, с. 127], *Падгор'е* [3, с. 127], *Паляжач-Гара* [3, с. 130] *Светлагорск* [3, с. 152], *Светлагорск-на-Беразіне* [3, с. 152].

2. Двухкампанентныя (двухслоўныя): *Высокая Грыва* [3, с. 44], *Высокі Хутар* [3, с. 45], *Гіневічаў Груд* [3, с. 52], *Глеўскі Востраў* [3, с. 52], *Дзедаў Курган* [3, с. 59], *Дубовая Града* [3, с. 62], *Заводны востраў* [3, с. 68], *Зялёны Востраў* [3, с. 76], *Красная гара* [3, с. 91], *Красная Горка* [3, с. 91], *Красны Курган* [3, с. 92], *Крынічная Града* [3, с. 94], *Лясны Востраў* [3, с. 104], *Новае Высокае* [3, с. 119], *Новы Востраў* [3, с. 123], *Перабітая Гара* [3, с. 134], *Пустая Града* [3, с. 141], *Садавіты Востраў* [3, с. 150], *Сіні Востраў* [3, с. 155], *Старое Высокае* [3, с. 160], *Цыганскія Горы* [3, с. 176], *Чырвоная Гара* [3, с. 180], *Чырвоная Горка* [3, с. 180], *Чырвоны Курган* [3, с. 182], *Чырвоны Востраў* [3, с. 181–182; былая назва *Лясны Востраў*], *Шарынскі Востраў* [3, с. 185].

Асобныя агульныя намінацыі ўзвышшаў, ад якіх утварыліся пасяленні, патрабуюць пэўнага каментарыя.

Назва-апелятыў *гара* тлумачыцца як узвышэнне зямной паверхні з выразнымі схіламі і падэшвамі. На Беларусі гара – часцей за ўсё найвышэйшы пункт узвышша, схілы якога звычайна не вызначаюцца вялікай стромкасцю. У народзе традыцыйна гарою называюць высокі ўзгорак, хоць абсалютная вышыня яго не заўсёды дасягае 200 метраў над узроўнем мора [6, с. 557].

Грыва – пашыраная на Беларусі назва прадаўгаватых, парослых лесам ці травой узвышшаў (у некаторых раёнах грывай называюцца ўзвышаныя месцы, акружаныя лесам, груды і ўзгоркі сярод балота, луту або нізіннага лесу) [7, с. 139].

Востраў – частка сушы, акружаная з усіх бакоў вадою. Узвышша сярод балота, грудок, выспа. Участак, які вылучаецца чым-небудзь сярод навакольнай мясцовасці [4, с. 507].

Груд – невялікая горка, узгорак [5, с. 82].

Града – ланцуг невысокіх гор, узгоркаў [5, с. 74].

Курган – штучны ўзгорак над старажытнымі магіламі, земляны насып для ўвекавечвання подзвігу людзей. Курганамі часам называюць і прыродныя ўзгоркі. У мясцовага насельніцтва курганы маюць назвы валатоўкі, капцы, “шведскія” ці “французскія” магілы [8, с. 113].

Капец – насып са слупком як межавы знак. У размоўным значэнні – насып, курган, звычайна надмагільны [5, с. 629].

Як бачым, ва ўсіх растлумачаных значэннях назіраецца непасрэдная сувязь апелятываў-аронімаў з асаблівасцямі рэльефу. Паказчыкамі лічацца ключавыя словы і словазлучэнні назваў рэльефу: *узвышша, узвышэнне, узвышаныя месцы, груд, грудок, узгорак, высокі ўзгорак, горка, выспа, земляны насып*.

Паводле значэння аднакампанентныя назвы аронімаў з’яўляюцца матываванымі, яны не страцілі сваёй сувязі са значэннем адпаведных апелятываў, указваюць на месцазнаходжанне геаграфічнага аб’екта: *Загорыны, Загор’е, Заградзе, Нагорнае, Нагорныя, Падгорная* і інш.; на характэрныя асаблівасці, тыпы мясцовага ландшафту: *Астравы, Востраў, Высакаполле, Высокі, Высокае, Гара, Горкі, Горная, Грыва, Града, Курган, Курганне, Паляжач-гара* і інш.

Аднакампанентныя геаграфічныя назвы тыпу *Краснагорка, Краснагор’е, Краснагорск, Светлагорск* (былыя *Шацілкі*) атрымалі назвы ў савецкі час і страцілі свой адрасны паказчык, набыўшы сімвалічнае, ідэалагічнае значэнне.

Выражаюцца гэтыя найменні назоўнікамі, субстантываванымі прыметнікамі, маюць форму адзіночнага і множнага ліку (*Востраў-Астравы, Гара-Горкі*), толькі адзіночнага (*Града, Грыва*) ці толькі множнага (*Загорыны, Гурыны*), некаторыя аформлены ў выглядзе зборных назоўнікаў (*Курганне, Заградзе*).

Аднакампанентныя назвы населеных пунктаў лічацца больш раннімі ўтварэннямі, двухкампанентныя па часе ўзнікнення з’яўляюцца пазнейшымі.

У двухкампанентнай структуры адзін з іх (азначальны) можа быць якасным (*Высокі Хутар, Новы Востраў*), адносным (*Дубовая Града, Крынічная Града*), прыналежным прыметнікам або дзеепрыметнікам (*Гіневічаў Груд, Дзедаў Востраў, Перабітая Гара*). Яны характарызуюць аб'ект, яго найбольш важныя, істотныя рысы, якасці, указваюць на канкрэтнае месцазнаходжанне, час узнікнення (*новы, стары*), на лакалізацыю аб'екта ў прасторы, на прыналежнасць пэўнай асобе, некаторыя служаць своеасаблівымі арыенцірамі, сімваламі (чырвоны, красны): *Высокая Грыва, Гіневічаў Груд, Глеўскі Востраў, Дзедаў Востраў, Дубовая Града, Крынічная Града, Пустая Града, Лясны Востраў, Заводны Востраў, Сіні Востраў, Новы Востраў, Красная Гара, Чырвоная Горка, Цыганскія Горы, Перабітая Гара, Новае Высокае, Старое Высокае* і інш.

Частка разгледжаных аронімаў (*Востраў, Высокае, Падгорная, Глеўскі Востраў, Гурыны, Заграддзе, Краснагорск, Курганіца, Курганне, Цыганскія Горы і інш.*) зніклі з геаграфічнай карты Гомельшчыны з прычыны знішчэння іх вайной, ссялення, аб'яднання ў час калектывізацыі, пашырэння тэрыторый гарадоў, чарнобыльскай катастрофы.

Неабходна адзначыць, што ў розных раёнах Гомельскай вобласці ёсць населеныя пункты, якія маюць па некалькі аднолькавых назваў: 2 назвы – *Астравы, Гара, Горкі, Грыва, Гурыны, Загор'е, Зялёны Востраў, Краснагорск, Курган, Курганіца, Падгор'е, Чырвоная Гара, Чырвоны Востраў*, 3 – *Града, Чырвоная Горка*, 4 – *Высокая Грыва*, 6 – *Высокае, Курганне*, 9 – *Востраў*.

Такім чынам, намі разгледжана больш за пяцьдзесят назваў пасяленняў Гомельшчыны, сярод якіх большую колькасць складаюць ранейшыя па часе ўзнікнення аднакампанентныя ўтварэнні, меншую – пазнейшыя двухкампанентныя структуры. Аранімічныя назвы населеных пунктаў матывуюцца апелятывамі, якія абазначаюць розныя віды мясцовага рэльефу: *востраў, гара, грыва, груд, града, курган, капец*, з'яўляюцца своеасаблівымі арыенцірамі, указваюць на тып ландшафту, на месцазнаходжанне аб'екта, яго прыналежнасць да ўладальніка, на характэрную прымету, рысу і інш.

Вывучэнне аронімаў як назваў розных элементаў рэльефу паверхні зямлі мае надзвычай важнае пазнавальнае і выхаваўчае значэнне, знаёміць з культурай народа, традыцыямі, прыродай роднага краю.

Спіс літаратуры

1. Гарады і вёскі Беларусі : энцыклапедыя : у 2 кн. : Гомельская вобласць / С.В. Марцэлеў; рэдкал. : Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.] – Мінск : БелЭн, 2004. – Т. 1., кн. 1. – 632 с., іл.
2. Гарады і вёскі Беларусі : энцыклапедыя : у 2 кн. : Гомельская вобласць / С.В. Марцэлеў; рэдкал. : Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.] – Мінск : БелЭн, 2005. – Т. 2., кн. 2. – 520 с., іл.
3. Рапановіч, Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці / Я.Н. Рапановіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1986. – 240 с.

4. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / пад агул. рэд. К.К.Атраховіча (К. Крапіва). – Мінск : Гал. рэд. Бел СЭ, 1977. – Т. 1. – 608 с.

5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / пад агул. рэд. К.К.Атраховіча (К. Крапіва). – Мінск : Гал. рэд. Бел СЭ, 1978. – Т. 2. – 768 с.

6. Энцыклапедыя прыроды Беларусі : у 5 т. / рэдкал. : І.П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.] – Мінск : БелСЭ, 1983. – Т. 1. – 575 с., іл.

7. Энцыклапедыя прыроды Беларусі : у 5 т. / рэдкал. : І.П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.] – Мінск : БелСЭ, 1983. – Т. 2. – 552 с., іл.

8. Энцыклапедыя прыроды Беларусі : у 5 т. / рэдкал. : І.П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.] – Мінск : БелСЭ, 1984. – Т. 3. – 488 с., іл.

ВАЛЯНЦІНА МАРОЗ, КАЦЯРЫНА ЗУБКО (г. Мінск)

**ІМЯ ПРАФЕСАРА ФЁДАРА ЯНКОЎСКАГА Ё БЕЛАРУСКАЙ
НАВУЦЫ XX СТ**

Бываюць людзі – светлата сама!
Ніна Мацяш

90-годдзе прафесара Фёдара Янкоўскага, чыя асоба ўвабрала ў сябе сутнасныя аспекты культурна-адукацыйнай сферы Беларусі другой паловы XX-га стагоддзя, з’яўляецца знакавай падзеяй XXI ст. У гісторыю беларускай навукі ён увайшоў як прадаўжальнік вялікай справы па ўдасканаленні беларускай літаратурнай мовы, стварэнні ўзораў інтэлектуальнай і мастацкай творчасці на беларускай мове.

Ф. Янкоўскі – адзін з самых вядомых у рэспубліцы вучоных-лінгвістаў, чыё кола навуковых інтарэсаў уражвае шырынёй і шматаспектнасцю. У творчай спадчыне доктара філалагічных навук прафесара Ф. Янкоўскага да 300 прац: манаграфіі, вучэбныя дапаможнікі, падручнікі, артыкулы па фразеалогіі, фразеаграфіі, культуры мовы. Яго манаграфія “Беларуская мова” (1978) стала абагульненым вынікам шматгадовай навукова-даследчай працы. У кнізе знайшлі адлюстраванне пытанні выкладання і практыкі карыстання роднай мовай. У падручніку “Гістарычная граматыка беларускай мовы” вучоны паказаў не толькі гістарычныя шляхі станаўлення фанетычнага і граматычнага ладу беларускай мовы, але і сістэматызаваў асаблівасці беларускай фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу, змясціў шэраг дадаткаў з глыбінным аналізам старажытных тэкстаў на старажытнай беларускай мове.

Ф.М. Янкоўскі клапатлівы прадаўжальнік вялікіх папярэднікаў, хто рупіўся пра збіранне і публікацыю скарбаў беларускай народнай мовы. Ён пакінуў след у беларускай навукі як заснавальнік новай галіны беларускай лінгвістыкі – фразеалогіі. Слоўнік “Беларуская фразеалогія: фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне”, выдадзены ў 1968 г., з’явіўся першым тлумачальным слоўнікам беларускай народнай фразеалогіі, які адразу прыцягнуў увагу даследчыкаў. Гэтая кніга мае не толькі вялікую навуковую каштоўнасць, а і шырокае практычнае прымяненне: ёю карыстаюцца выкладчыкі і студэнты вышэйшых навучальных устаноў, настаўнікі беларускай мовы і літаратуры; яна стала настольнай кнігай пісьменнікаў, журналістаў, філолагаў. Нямецкі вучоны-славіст Карл Гутшміт адзначаў, што гэтая праца *адзіная ў сваім родзе ў славістыцы. Усё ў кнізе падпарадкавана высокай мэце: “Задума збіраць і ў пэўнай меры адлюстраваць у кніжках беларускую народную фразеалогію з’явілася ў аўтара гэтай працы ў дні апошняй сусветнай вайны. Вынішчэнне здабыткаў народа (а яно, бязлітаснае, жорсткае вынішчэнне, прыходзіла за доўгую гісторыю Беларусі многа разоў і з розных бакоў), вялікія страты краю (ад спальвання гарадоў, мястэчкаў, вёсак, пасёлкаў да людаедскага забойства гітлераўцамі ляснічых і настаўнікаў, пчаляроў і пльтагонаў, бабулек і ўнукаў-немаўлятак)*

клікалі да дзеяння і да настойлівага роздуму, непавбыўных клопатаў розуму, душы і сэрца: невымерна цяжкі быў лёс роднай Беларусі, а яна стварыла неацэнную культуру, вартую замілавання і захаплення, высокага гонару і найвышэйшай ацэнкі. Гэта перш за ўсё – няпісаная культура беларусаў, толькі часьцінка якой занатавана і надрукавана, захавана, такім чынам, ад беззваротнай страты”.

Адсочваючы дынаміку моўных працэсаў XX ст., скіраваную на звужэнне арэалу дыялектных зон не толькі беларускай мовы, але і наогул еўрапейскіх моў, Ф.М. Янкоўскі шмат увагі аддаваў вывучэнню беларускай народна-дыялектнай мовы. У кандыдацкай дысертацыі “Глускія гаворкі” (1954) ён дэталёва апісаў фанетычную і марфалагічную сістэму глускіх гаворак, растлумачыў узнікненне асобных дыялектных рысаў, вызначыў ступень іх устойлівасці, паказаў, як народныя гаворкі ўзаемадзейнічаюць з літаратурнай мовай. Вынікі даследавання засведчаны ў трох выпусках “Дыялектнага слоўніка”, дзе адлюстравана не толькі дыялектная лексіка Глушчыны, але пададзены паралелі з іншых беларускіх гаворак, некаторых славянскіх і неславянскіх моваў – польскай, чэшскай, балгарскай, нямецкай. Сам вучоны вельмі любіў і цаніў народную прыказку, трапнае народнае выслоўе, карыстаўся імі пры ацэнцы разнастайных жыццёвых сітуацый: *Ніхто не зробіць горш табе, як сам сабе; Чым абьякі, то лепш ніякі; Лепей печаную рэдзьку з’есці, як з нягоднікам за стол сесці.*

З надзвычайнай далікатнасцю і адказнасцю вывучаючы гаворкія беларускія словы, беларускія прыказкі і прымаўкі, крылатыя выслоўі, фразеалагізмы, перыфразы, Фёдар Янкоўскі знаходзіў магчымасць найперш праз навуку, а затым і праз мастацкую прозу сцвердзіць сутнасць нацыянальнай мовы. Яму як збіральніку народнай фразеалогіі давалася ў рукі самае адметнае з жывой мовы, самае: *Не частуй ты мяне піўцом, вінцом – пачастуй мяне добрым слаіцом; Ідзі з людзьмі – не згубішся; Ядуць на свеце хлеб траякі: белы, чорны і ніякі.*

Выхад у свет кожнай новай кнігі Ф.М. Янкоўскага быў заўсёды значнай падзеяй у навуковым і культурным жыцці рэспублікі. Шматлікія навучальныя дапаможнікі, навуковыя зборнікі, якія выйшлі пад рэдакцыяй прафесара Ф.М. Янкоўскага, заўсёды высока ацэньваліся навуковай грамадскасцю.

Творчая постаць Ф. Янкоўскага поўна раскрылася не толькі ў навуковых выданнях, але і ў яго мастацкіх творах. Першая мастацкая кніга “Абразкі” выйшла ў 1975 годзе. Для тых, хто ведаў аўтара (а яго, аўтарытэтнага настаўніка, дасведчанага навукоўца-лінгвіста ведала ўся Беларусь, ведала навуковая філалагічная эліта СССР, шырока ведала замежжа), выданне «Абразкоў», а затым і зборнікаў апавяданняў “І за гарою пакланюся”, “Прыпыніся на часіну”, выбраных твораў “З нялёгкіх дарог”, “Радасць і боль”, зборніка філалагічных абразкоў “Само слова гаворыць” было натуральным пашырэннем патрыятычнага клопату прафесара Янкоўскага.

Ф. Янкоўскі стварыў філалагічную школу, якая імкнулася і да гэтага часу імкнецца прыцягнуць увагу грамадскасці да нацыянальна-

самабытнага ў моўнай спадчыне беларусаў. Вучоны быў глыбока перакананы, што «наш час вымагае не бясследнага існавання, а жыцця, запоўненага клопатам і працаю, жыцця для Радзімы-Бацькаўшчыны». Фёдар Янкоўскі заўсёды дбаў пра сваю Радзіму. Справай яго жыцця стала *служэнне Беларусі аддана і да канца*. У гісторыі беларускай культуры ён застаўся не толькі вядомым навукоўцам-лінгвістам, але і незабытым настаўнікам па прафесіі і прызванні для многіх пакаленняў студэнтаў.

ПАВЕЛ МІХАЙЛАЎ, К. РУЦ (г. Мінск)

НАЦІСК У АСАБОВЫХ ФОРМАХ ДЗЕЯСЛОВАЎ ДРУГОГА ПРАДУКТЫЎНАГА КЛАСА Ў ГАВОРЦЫ ВЁСКИ БЕРАЖНОЕ СТОЛІНСКАГА РАЁНА

Для стварэння цэласнай акцэнтнай сістэмы беларускай мовы важнае значэнне маюць назіранні над асаблівасцямі націску ў беларускай дыялектнай мове ўсіх лексіка-граматычных класаў слоў розных рэгіёнаў Беларусі. Таму прадметам нашага даследавання з’яўляецца гаворка в. Беражное Столінскага раёна Брэсцкай вобласці, у якой сістэма націску дзеясловаў мае цікавыя і важныя адметнасці для сучаснай акцэнталагічнай навукі. На жаль, да гэтага часу асаблівасці дзеяслоўнага націску найбольш сістэмна і паслядоўна апісаны Я.М. Івашуціч [1], Г.І. Кулеш [2] і акадэмічнай граматыкай [3] на матэрыяле літаратурнай мовы. На сённяшні дзень пра адметнасці дзеяслоўнага націску ў беларускай дыялектнай мове маюцца толькі асобныя фрагментарныя публікацыі [4, 5, 6 і інш.]. Прымаючы пад увагу вялікі аб’ём сабранага матэрыялу, мы абмяжуемся аналізам толькі пэўнай яго часткі, а менавіта дзеясловамі другога прадуктыўнага класа.

Да другога прадуктыўнага класа адносяцца дзеясловы з суфіксам *-ну-* ў форме інфінітыва. Гэты суфікс захоўваецца ў формах цяперашняга часу і ў формах 3-ай асобы множнага ліку будучага простага часу. Як вядома, дзеясловы гэтага класу абазначаюць аднакратнае дзеянне. У манаграфіі “Націск у дзеяслоўных формах сучаснай беларускай мовы” Я.М. Івашуціч указвае, што на гэтую асаблівасць дадзеных дзеясловаў звярнуў увагу яшчэ акадэмік С.П. Абнорскі ў яго вядомым і да гэтага часу аўтарытэтным даследаванні “Очерки по морфологии русского глагола”. Ён лічыў, што практычна ад любога дзеяслова ў трывальна-часавай форме імперфекта (са значэннем шматразовасці, працягласці дзеяння ў часе) можна ўтварыць дзеяслоў з адпаведным аднаразовым значэннем на *-нуць, -ануць* [1, с. 19]. Паколькі ў дадзенай гаворцы адсутнічаюць такія характэрныя рысы беларускай мовы, як дзеканне і цеканне, то літаратурнаму фарманту *-ць* адпавядае мясцовы гукавы адпаведнік *-ть* або варыянт *-ті*.

Аналіз сабранага фактычнага матэрыялу сведчыць, што ў гаворцы в. Беражное Столінскага раёна дзеясловы другога прадуктыўнага класа, якія маюць форму інфінітыва, характарызуюцца двума тыпамі націску, які знаходзіцца на 1) на прымеце класа, г.зн. на суфіксе *-ну- (-ану-)*: *-горну́ті, нырну́ті, топну́ті, гну́ті, рвану́ті, крану́ті, кульну́ті, кольну́ті, тону́ті, обгорну́ті, вэрну́ті, засну́ті, намэкну́ть, шугану́ть ‘спужаць’, шоргану́ть* і 2) на корані слова – *гля́нуті, кіну́ть, кры́кнуті, бра́знуті, ты́цнуті, пэ́кнуті*. Дзеясловы з насуфіксальным націскам у інфінітыве мы адносім да першага акцэнтнага тыпу; а дзеясловы з накаранёвым націскам – да другога акцэнтнага тыпу.

А зараз больш падрабязна спынімся на асаблівасцях націску дзеясловаў у парадыгмах спражэння прошлага, цяперашняга і будучага

простага часаў або двух акцэнтных тыпаў. Ва ўсіх формах дзеясловаў прошлага часу першага акцэнтнага тыпу ў маўленні фанетычнымі сродкамі выдзяляецца суфікс *-ну-*. Пры гэтым націск у слове застаецца нерухомым (аднамесным): *горну́ў, горну́ла, горну́ло, горну́лі; нырну́ў, нырну́ла, нырну́ло, нырну́лі; топну́ў, топну́ла, топну́ло, топну́лі; гну́ў, гну́ла, гну́ло, гну́лі; рвану́ў, рвану́ла, рвану́ло, рвану́лі; крану́ў, крану́ла, крану́ло, крану́лі; кульну́ў, кульну́ла, кульну́ло, кульну́лі; кольну́ў, кольну́ла, кольну́ло, кольну́лі*. Прыставачныя дзеясловы першага акцэнтнага тыпу ў форме інфінітыва з націскам на суфіксе, утвораныя з дапамогай прыставак **аб-** (**об-**), **па-** (**по-**), **за-**, **на-**, захоўваюць яго і ў адпаведных граматычных формах прошлага часу: *обгорну́ў, обгорну́ла, обгорну́ло, обгорну́лі; повэрну́ў, повэрну́ла, поверну́ло, повэрну́лі; засну́ў, засну́ла, засну́ло, засну́лі; намэкну́ў, намэкну́ла, намэкну́ло, намэкну́лі; потону́ў, потону́ла, потону́ло, потону́лі*. Прыставачныя дзеясловы, утвораныя шляхам далучэння да асновы інфінітыва слоў першага акцэнтнага тыпу прыстаўкі *вы-*, як правіла, маюць націск на гэтым фарманце: *вынырну́ть, вытопну́ть, выгну́ть, выгорну́ть, вывэрну́ть, вычэрпну́ть, выпырхну́ть, выткну́ть, выгукну́ть* і інш. Захоўваецца націск на прэфіксе **вы-** і ў асабовых формах дзеясловаў прошлага часу: *вынырну́ў, вынырну́ла, вынырну́ло, вынырну́лі; вытопну́ў, вытопну́ла, вытопну́ло, вытопну́лі; выгну́ў, выгну́ла, выгну́ло, выгну́лі; выгорну́ў, выгорну́ла, выгорну́ло, выгорну́лі; вывэрну́ў, вывэрну́ла, вывэрну́ло, вывэрну́лі; выткну́ў, выткну́ла, выткну́ло, выткну́лі; выгукну́ў, выгукну́ла, выгукну́ло, выгукну́лі; вычэрпну́ў, вычэрпну́ла, вычэрпну́ло, вычэрпну́лі*.

Уважлівы аналіз парадыгмы спражэння дзеясловаў першага акцэнтнага тыпу ў цяперашнім і будучым простым часе выразна ўказвае на тое, што тут націск паслядоўна ва ўсіх граматычных формах знаходзіцца на асабовым канчатку дзеясловаў: *нырну́, нырно́м, нырне́ш, нырне́те, нырне́, нырну́ть; топну́, топно́м, топне́ш, топне́те, топне́, топну́ть; гну́, гно́м, гне́ш, гне́те, гне́, гну́ть; рвану́, рвано́м, рване́ш, рване́те, рване́, рвану́ть; крану́, крано́м, кране́ш, кране́те, кране́, крану́ть; кульну́, кульно́м, кульне́ш, кульне́те, кульне́, кульну́ть; кольну́, кольно́м, кольне́ш, кольне́те, кольне́, кольну́ть; тону́, тоно́м, тоне́ш, тоне́те, тоне́, тону́ть*. Выключэнне з гэтага правіла складае толькі парадыгма спражэння дзеслова *горну*, які, акрамя формы 1-ай асобы адзіночнага ліку з флексійным націскам, ва ўсіх астатніх граматычных формах цяперашняга і будучага простага часу мае сталы націск на карані: *горну́, го́рном, го́рнеш, горнете, го́рне, го́рну́ть*.

Прэфіксальныя дзеясловы з прыстаўкамі **аб-** (**об-**), **на-**, **за-**, якія ў форме інфінітыва маюць націск на суфіксе *-ну-*, пры спражэнні ў цяперашнім і будучым простым часе націск вылучаюць на асабовым канчатку: *обгорну́, обгорно́м, обгорне́ш, обгорне́те, обгорне́, обгорну́ть; обвэрну́, обвэрно́м, обвэрне́ш, обвэрне́те, обвэрне́, обвэрну́ть; намэкну́, намэкно́м, намэкне́ш, намэкне́те, намэкне́, намэкну́ть; засну́, засно́м, засне́ш, засне́те, засне́, засну́ть* і інш. Дзеясловы з прыстаўкай **вы-**, якія ўтварыліся ад асноў інфінітываў першага акцэнтнага тыпу, у асабовых

формах цяперашняга і будучага простага часу маюць націск на прэфіксе **вы-**: *выштурхну, выштурхном, выштурхнеш, выштурхнете, выштурхне, выштурхнуть*; *вытопну, вытопном, вытопнеш, вытопнете, вытопне, вытопнуть*; *выгну, выгном, выгнеш, выгнете, выгне, выгнуть*; *выгорну, выгорном, выгорнеш, выгорнете, выгорне, выгорнуть*; *вывэрну, вывэрном, вывэрнеш, вывэрнете, вывэрне, вывэрнуть*; *вычэрпну, вычэрпном, вычэрпнеш, вычэрпнете, вычэрпне, вычэрпнуть*; *выткну, выткном, выткнеш, выткнете, выткне, выткнуть* і інш.

У формах загаднага ладу націск дзеясловаў першага акцэнтнага тыпу ў гаворцы в. Беражное Столінскага раёна залежыць ад граматычнай формы асобы і, як правіла, супадае ў адзіночным і множным ліку: *горні – горніте; нырні – нырніте; топні – топніте; гні – гніте; рвані – рваніте; крані – краніте; вэрні – вэрніте; засні – засніте*. У форме 1-ай асобы множнага ліку націск у названых дзеясловах на корані: *горномо, топномо, вэрномо*; а таксама на канчатку: *рвано́мо, гно́мо, крано́мо, засно́мо*. Формы 3-й асобы загаднага ладу адзіночнага і множнага ліку ўяўляюць сабою аналітычныя канструкцыі, у якіх таксама флексійны націск: *хай горне́, хай горну́ть; хай гне, хай гнуть; хай засне́, хай заснуть*.

Цяпер больш падрабязна спынімся на разглядзе асаблівасцей дзеясловаў другога акцэнтнага тыпу, якія ў форме інфінітыва маюць націск на корані. Пры спражэнні гэтых дзеясловаў у прошлым часе ніякіх націскных змен у словах не назіраецца ў параўнанні з адпаведнымі формамі інфінітыва і націск, як правіла, застаецца накаранёвым: *глянуў, глянула, глянуло, глянулі; кінуў, кінула, кінуло, кінулі; крыкнуў, крыкнула, крыкнуло, крыкнулі; каркнуў, каркнула, каркнуло, каркнулі; бразнуў, бразнула, бразнуло, бразнулі; пэкнуў, пэкнула, пэкнуло, пэкнулі; тыцнуў, тыцнула, тыцнуло, тыцнулі*. Прыставачныя дзеясловы гэтага тыпу ў формах прошлага часу ў акцэнтным плане нічым не адрозніваюцца ад адпаведных беспрыставачных і таксама маюць накаранёвы націск: *подглянуў, подглянула, подглянуло, подглянулі; откінуў, откінула, откінуло, откінулі*. Пры далучэнні да інфінітыва і асабовых формаў дзеясловаў названага тыпу ў прошлым часе прыстаўкі **вы-** націск з кораня перамяшчаецца на гэты прэфікс: *глянуті – выглянуті, глянуў – выглянуў, глянула – выглянула, глянулі – выглянулі; кінуті – выкінуті, кінуў – выкінуў, кінула – выкінула, кінулі – выкінулі*.

У формах цяперашняга і будучага простага часу гэтыя дзеясловы захоўваюць націск на корані: *гляну, гляном (гляно́мо), глянеш, глянете, гляне, глянуть*; *кіну, кіном, кінеш, кінете, кіне, кінуть*; *крыкну, крыкном, крыкнеш, крыкнете, крыкне, крыкнуть*; *бразну, бразном, бразнеш, бразнете, бразне, бразнуть*; *пэкну, пэкном, пэкнеш, пэкнете, пэкне, пэкнуть*. У адпаведных прэфіксальных дзеясловах з прыстаўкай **пры-** націск знаходзіцца на корані: *прыкіну, прыкіном, прыкінеш, прыкінете, прыкіне, прыкінуть*; *прыкрыкну, прыкрыкном, прыкрыкнеш, прыкрыкнете, прыкрыкне, прыкрыкнуть*. Прыстаўка **вы-** ў такіх

дзеясловах, як і словах першага акцэнтнага тыпу, заўсёды пад націскам: *вы́гляну, вы́гляном, вы́глянеш, вы́глянете, вы́гляне, вы́глянуть; вы́кіну, вы́кіном, вы́кінеш, вы́кінете, вы́кіне, вы́кінуть* і інш.

У формах загаднага ладу дзеясловы другога акцэнтнага тыпу захоўваюць націск на корані: *гля́номо, гля́нь, гля́ньте, хай гля́не, хай гля́нуть; кі́номо, кі́нь, кі́ньте, хай кі́не, хай кі́нуть; кры́кномо, кры́кні, кры́кніце, хай кры́кне, хай кры́кнуть; бра́зномо, бра́зні, бра́зніце, хай бра́зне, хай бра́знуть; пэ́кномо, пэ́кні, пэ́кніце, хай пэ́кне, хай пэ́кнуть*.

Такім чынам, у гаворцы в. Беражное Столінскага раёна дзеясловы другога прадуктыўнага класа размяжоўваюцца на два акцэнтныя тыпы з націскам на суфіксе **-ну-** і націскам на корані слова. Націск у дзеясловах першага акцэнтнага тыпу характарызуецца значнай рухомасцю ў пэўных граматычных формах прошлага, цяперашняга і будучага простага часу, а таксама ў формах загаднага ладу. Перамяшчэнне націску з суфікса **-ну-** ўласціва як беспрэфіксальным, так і прэфіксальным формам дзеясловаў, прычым прыстаўка **вы-** ў дыялектных словах заўсёды націскная. Націск у дзеясловах другога акцэнтнага тыпу вызначаецца нерухомасцю – пастаянна знаходзіцца на корані ва ўсіх граматычных формах слоў.

Спіс літаратуры

1. Івашуціч, Я.М. Націск у дзеяслоўных формах сучаснай беларускай мовы / Я.М. Івашуціч. – Мінск, 1986.
2. Кулеш, Г.І. Нормы літаратурнай мовы: націск у дзеясловах другога прадуктыўнага класа / Г.І. Кулеш // Роднае слова. – 2003. – № 6. – С. 44.
3. Беларуская граматыка : у 2 т. / пад рэд. М.В. Бірылы, П.П. Шубы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – С. 401–422.
4. Міхайлаў, П.А. Некаторыя асаблівасці націску дзеясловаў у беларускіх гаворках // Мова ў Вялікім княстве Літоўскім і краінах сучаснай цэнтральнай і ўсходняй Еўропы: аналогіі і пераемнасць. – Budapest, 1998. – С. 42.
5. Міхайлаў, П.А. Націск дзеепрыметнікаў у беларускай дыялектнай мове / П.А. Міхайлаў // Актуальныя пытанні беларускай лінгвістыкі (да 80-годдзя прафесара М.С. Яўневіча): зб. навук.артыкулаў. – Мінск : БДПУ, 2007. – С. 123–125.
6. Smułkova, E. Zagadka poleskie akcentuacji / E.Smułkova // Загароддзе-3 : матэрыялы навук.-краязнаўч. канф. “Палессе ў 20-м стагоддзі”, 1–4 чэрвеня 2000 г., Беласток / уклад. і агул. рэд. Ф.Д. Клімчука, А. Энгелькінг, В.А. Лабачэўскай. – Мінск : Тэхналогія, 2001. – С. 17–23.

ЯРАСЛАЎ САМУЙЛІК (г. Брэст)

АДМЕТНАСЦІ ГАВОРКІ ВЁСКИ УЛАСАЎЦЫ ІВАНАЎСКАГА РАЁНА

Уласаўцы – вёска ў Адрыжынскім сельсавеце, што размешчана за 26 км на поўдзень ад раённага цэнтра г. Іванава. У 1848 г. вёска Уласаўцы ўваходзіла ў маёнтак Адрыжын Кобрынскага павета Гродзенскай губерні, які належаў памешчыку Іпаліту Талубееву. У 2005 г. тут было 66 гаспадарак і 126 жыхароў [1, с. 430–431]. Для запісу дыялектнага матэрыялу намі была выкарыстана “Праграма лінгвістычнага мікраатласа Выганаўскага Палесся”, а таксама так званая новая праграма [2, с. 25–28]. Дыялектны матэрыял у в. Уласаўцы (мясц. назва: *Ула⁵соўцы*; жыхары: *ула⁵соўцы*, *уласоўч’е⁵ны*, *уласоўч’е⁵нец’*, *уласоўч’е⁵нка*) быў занатаваны ў 2008 г. ад мясцовай жыхаркі Казлавец Марыі Пятроўны, 1938 г. нараджэння, адукацыя – 3 класы беларускай школы.

Для гаворкі гэтай вёскі ўласцівы пяць галосных фанем: |a|, |e|, |o|, |y(i)|, |y|. Да ліку характэрных прымет націскага вакалізму гаворкі адносіцца захаванне гістарычнага **o** ў ненаціскным становішчы пасля цвёрдых зычных, г. зн. *о* *к* *а* *н* *н* *е*: *доро⁵га*, *коро⁵ва*, *голо⁵ва⁵*, *моло⁵ко⁵*, *с’і⁵но*, *высо⁵ко*, *л’і⁵то* і інш.

Адной з найбольш значных і адрозных фанетычных асаблівасцей гэтай гаворкі з’яўляецца вымаўленне галоснага [e] на месцы этымалагічных **a**, **ě** (**h**), **e** пасля мяккіх зычных: *ш’епка*, *ж’е⁵бскы грыбы⁵* ‘неядомыя грыбы’, *ж’ер*, *мн’есо*, *помн’еш* і інш.

Ярка і выразная адметнасць гаворкі – гэта рэалізацыя галоснага [ɨ] у адпаведнасці са спрадвечным **h**, а таксама на месцы гістарычнага **o** ў новых закрытых складах пад націскам, (т. зв. і *к* *а* *в* і *з* *м*): *л’іс*, *с’і⁵но*, *сн’іг*, *в’і⁵т’ор*, *л’і⁵то*; *v’із*, *v’іл*, *н’іс*, *ст’іл*, *б’іл’ш*, *v’ін*, *п’і⁵⁵йдеш*, *кор’і⁵⁵шка*, *к’ін’* [3, с. 152].

Характэрнай і паказальнай асаблівасцю гаворкі з’яўляецца таксама вымаўленне гука [y] на месцы этымалагічных **e**, **h** ў першым пераднаціскным складзе пасля губных зычных і на месцы спрадвечных **e** (**ь**) пасля гістарычных **c**, **з**, **т**, **н**, **д**: *быда⁵*, *выдро⁵*, *высна⁵*, *мышо⁵к*, *пысо⁵к*; *сыло⁵*, *зымл’а⁵*, *тыпе⁵р*, *ныма⁵*, *дын’о⁵к*.

Адрознівае гаворку наяўнасць галоснага [a] у адпаведнасці з этымалагічным **e** ў пераднаціскных складах у лексемах *vз’ала⁵*, *гл’ад’і⁵ш*, *зл’ака⁵ш’а*. Аднак у паслянаціскных складах у падобных умовах выступаюць іншыя гукі: *за⁵йіц*, *па⁵мыц’*.

Яшчэ адна прыкметная асаблівасць гаворкі – гэта вымаўленне галоснага [o] на месцы паслянаціскага спрадвечнага **e** ў лексемах *ве⁵чор*, *бе⁵рог*, а таксама захаванне адпаведнага гістарычнага гука ў націскай пазіцыі пасля цвёрдых зычных у словах *го⁵в’е⁵с*, *мед* (але *дале⁵ко* і *дал’о⁵ко*).

Найбольш характэрным і яркім адрозненнем гаворкі ў галіне кансанантызму з’яўляецца наяўнасць толькі цвёрдых губных і

этымалагічных **с, з, т, н, д, л** перад спрадвечнымі **е, һ, і, ь**, а таксама губных, пярэдняязычных і задняязычных перад канчаткам *-ей* у назоўніках жаночага роду множнага ліку роднага склону: *бе⁵рог, ве⁵чор, до мене⁵, пе⁵ршы; быда⁵, ыдро⁵, ысна⁵, мышо⁵к, пысо⁵к; робы⁵ты, мы⁵ска, пыса⁵ты, лобы⁵ты; ходы⁵ты, косы⁵ты, зыма⁵, ны⁵шка; сыло⁵, зымл⁵а⁵, тыпе⁵р, ныма⁵, дыно⁵к; по⁵ле, але⁵, лед', лы⁵на, ходы⁵лы, лы⁵ты, колы⁵; бабе⁵й, йаме⁵й, хате⁵й, дороге⁵й. Аднак перад гістарычнымі **һ** і **о** ў новых закрытых складах пад націскам усе зычныя мяккія: *л'іс, с'іно, сн'із, в'і⁸т'ор, л'і⁸то, пол'і⁸ток – поло⁵ска земл'і⁸ дес' за сыло⁵⁵м 'палетак',* участак поля, які выкарыстоўваецца пад пасевы, *ска⁵лкы на пол'і, йек дождж 'бурбалкі',* паветраныя шарыкі на вадзе ў час дажджу; *у'із, у'іл, н'іс, ст'іл, б'іл'ш, в'ін, п'і⁸⁸йдеш кор'і⁸⁸шка, к'ін', обл'і⁸жн'ій дождж 'заліўны⁷ дождж' і інш.**

Вельмі адметная і выразная асаблівасць гаворкі – гэта рэалізацыя зычных [d], [t] у розных пазіцыях. Цвёрдыя адпаведныя зычныя адзначаны перад этымалагічнымі **е, і**: *ден', тыпе⁵р, ты⁵хо, ходы⁵ты.* Спрадвечна мяккія [d], [t] захаваліся перад гістарычным **һ**, а таксама на канцы дзеяслоўных форм трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку: *д'ід, т'ін'; в'ін хо⁵дыт', но⁵сыт', воны хо⁵д'ат', но⁵с'ат'.*

У этымалагічных спалучэннях **гы, кы, жы**, што ўзніклі пры ўтварэнні поўных форм прыметнікаў, і ў становішчы перад галосным [e] у прыметніках ніякага роду адзіночнага ліку, задняязычныя таксама захаваліся цвёрдымі: *до⁵шгый, коро⁵ткый, то⁵нкый, ты⁵хый до⁵шге, коро⁵тке, ты⁵хе.*

Адметная рыса гаворкі – гэта як цвёрдыя, так і мяккія спрадвечныя зычныя **р, ц, ш, ч, ж** у пэўных пазіцыях: *пора⁵док, град, цеп, хло⁵пцы, пе⁵ршы, кы⁵шы 'мякаць унутры гарбуза', го⁵чы, жы⁵то і р'ічка, гр'іх, пор'ізаш, ц'ішка, ц'а⁵ц'ка, молоды⁵ц'а, го⁵ч'і, ш'ешка, ж'ер, на меж'і⁸ і інш. [3, с. 152].*

Вельмі своеасаблівым у гэтай гаворцы з'яўляецца зычны [e]. У пазіцыі перад галосным у пачатку і сярэдзіне слова вымаўляецца губна-зубны [u]: *ва⁵та, вода⁵, во⁵л'ны, в'іде⁵л'ц'а і інш.* Тыповы ён і ў пачатковым становішчы перад зычнымі *уз'ала⁵ і інш.* А зычны [e], які паходзіць з **в, л**, на канцы слова пасля галоснага і пасля галоснага перад зычным даў губна-губны [w]: *ла⁵шка, пра⁵шда, купы⁵ш, до⁵шгый і інш.*

Прыкметная фанетычная асаблівасць гаворкі – гэта адсутнасць пазіцыйнага аглушэння звонкіх зычных: у канцавым становішчы і ў сярэдзіне слова перад глухімі звонкія зычныя вымаўляюцца даволі выразна: *дуб, у'із, н'іж, го⁵лод, ка⁵зка, зага⁵дка, гу⁵бка, н'і⁸жка, но⁵жка.*

Істотнай адметнасцю гаворкі з'яўляецца таксама падаўжэнне зычных паміж галоснымі на месцы гістарычнага спалучэння "**мяккі зычны + ьj**": *з'і⁸л'л'е, нас'і⁸н'не.*

Нарэшце, яркая і паказальная асаблівасць гаворкі – гэта наяўнасць у пераважнай большасці слоў перад галоснымі [a], [o], [y] пратэтычнага зычнага [d]: *гану⁵ча, го⁵стры, гора⁵ты, гу⁵лыц'а, го⁵сен', го⁵чы, го⁵ч'і, го⁵зоро, але ныо⁵дного.*

Значныя адметнасці характарызуюць і адрозніваюць гэтую гаворку і ў галіне марфалогіі.

Назоўнікам мужчынскага роду ў адзіночнага ліку другога скланення з мяккай і зацвярдзелай асновай у творным склоне ўласцівы канчатак *-ем*: *коне⁵м, рубле⁵м, йайце⁵⁵м*.

Назоўнікі жаночага і мужчынскага роду адзіночнага ліку першага і другога скланення з асновай на зацвярдзелы зычны ў месным склоне адзначаны з канчаткам *-і*: *на двор^{і8}, на конц^{і88}, на меж^{і8}*.

Назоўнікам жаночага, мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку першага і другога скланення з цвёрдай і мяккай асновай у месным склоне характэрны канчаткі *-ы, -у*: *у ха⁵ты, у л^{і88}сы, у по⁵л^у, у но⁵су*.

Назоўнікі жаночага роду множнага ліку першага скланення ў родным склоне зафіксаваны з адметным канчаткам *-ей* або нулявым канчаткам (□): *ныма⁵ бабе⁵й, хате⁵й, дороге⁵й, йаме⁵й, стр^іх, гол^{і8}ш*.

Назоўнікі мужчынскага роду множнага ліку другога скланення ў давальным склоне маюць канчатак *-ум*: *л^уд^ум, ко^нум*.

У назоўным склоне мужчынскага роду адзіночнага ліку прыметнікі звычайна ўжываюцца з націскным і ненаціскным канчаткам *-ый*: *молоды⁵й, стары⁵й, малы⁵й, но⁵ый, до⁵бры^й, хоро⁵шы^й*. Часам у падобных умовах адзначаны ненаціскны канчатак *-ы*: *хоро⁵шы, пе⁵рышы, во⁵л^{ны}, го⁵стры*.

Выразная асаблівасць прыметнікаў гэтай гаворкі – гэта т. зв. “сцягнуты” аднаскладовы націскны і ненаціскны канчатак *-е* ў назоўным склоне адзіночнага ліку ніякага роду: *молоде⁵, старе⁵, но⁵ве, соло⁵дке, хоро⁵ше*. Аднак прыметнікам жаночага роду ў тым жа ліку і склоне ўласцівы або поўны двухскладовы канчатак *-айа*, або т. зв. “сцягнуты” аднаскладовы канчатак *-а*: *молода⁵йа, стара⁵йа, молада⁵, стара⁵, но⁵вайа, до⁵брайа, но⁵ва, до⁵бра*.

Зваротныя дзеясловы ў гэтай гаворцы адзначаны з постфіксамі *-с’а, -с’*, аднак апошні больш пашыраны ў інфінітыве: *бойу⁵с’а, купа⁵йус’а, бойе⁵ус’а, купа⁵ус’а, н’ішчо зробі⁵лос’а, умыва⁵тыс’, бра⁵тыс’, робы⁵тыс’, зва⁵тыс’*.

Адметнасцю гаворкі з’яўляецца таксама захаванне інфінітыва з заднеязычнымі [к], [з], якія ў форме трэцяй асобы множнага ліку цяперашняга часу чаргуюцца з шыпячымі [ч], [ж]: *пыкт^{і8}, сыкт^{і8}, стры⁵гт^і, пычу⁵т’, сычу⁵т’, стрыжу⁵т’*.

Характарызуюць і вылучаюць дадзеную гаворку і разнастайныя лексічныя асаблівасці. Адзначым некаторыя адметныя лексемы: *б’і⁸лы^й грыб* ‘баравік’, *боро⁵ве⁵йе жы⁵то* ‘буйно⁷е чорнае зерне ў коласе жыта’, *бус’о⁵⁵к* ‘бусел’, *в’і⁸⁸йаты, чыны⁵ты* ‘ачышчаць абмалочанае збожжа’, *во⁵шчы грыбы⁵, ж’е⁵бскы* ‘неядомыя грыбы’, *волочы⁵ты* ‘баранаваць’, *выдыра⁵ты зе⁵мл^у под по⁵ле (но⁵вына⁵)* ‘абрабляць новае поле’, *выре⁵н’ка* ‘кашэль’, вялікая кашолка, звычайна для лучыны, *г’інды⁵к* ‘індык’, *глы⁵нка* ‘вапна’, *голова⁵* ‘ніжня частка снапа’, *гры⁵ва* ‘пропуск у кашэнні’, *гузде⁵чка* ‘аброць’, *д’е⁵дына* ‘дзя⁷дзіна (дзядзькава жонка, цётка)’, *дзв’ід* ‘вочап у калодзежным жураўлі’, *йе⁵жык* ‘вожык’, *жура⁵ве⁵л* ‘калодзежны журавель’, *жура⁵иле⁵то* ‘вага ў калодзежным жураўлі’,

загра⁵не ‘аплодненае (яйцо⁷)’, за⁵тошка ‘здор (нутраное свіное сала)’, збано⁵к ‘гліня⁷ны збан з вузкай шыйкай’, збро⁵дыты ‘нанесці шкоду пасевам’, здр⁵ік ‘здрок’, куслівая муха, якой баяцца, коні, конскі авацзень, карто⁵пл’а ‘бульба’, ква⁵шылна ‘халадзец, квашані⁸на’, к’і⁸бка ‘выемка ў печы’, к’ін’ нату⁵рыстый ‘конь наравісты’, клу⁵ня ‘гумно’, клыко⁵че ‘клякоча (пра бу⁷сла)’, козл’акы⁵ ‘ядомыя грыбы’, кол’а⁵ды, Рожество⁵ Хрысто⁵во ‘каляды’, комн’і⁸р ‘каўнер у кажусе⁷’, ко⁵н’ік ‘страказа’, копы⁵ц’а ‘капа’, коро⁵ста ‘кастрыца (адходы лёну і канпель, якія атрымліваюцца пасля перацірання і трапання)’, коц’уба⁵ ‘качарга’, коц’у⁵бнык ‘месца каля печы, дзе стаяць качэргі’, красн’у⁵к ‘падасінавік’, кубло⁵ ‘гняздо (у птушак)’, крышаны⁵ ‘бульбяны⁷ суп, звычайна засквараны салам’, куза⁵жа ‘казяўка, кузурка’, усякае маленькае, дробнае насякомае, ку⁵мкайут’ ‘квакаюць’, сокора⁵т ‘сакочуць’, кы⁵шы ‘мякаць унутры гарбуза’, кенд’у⁵х ‘страўнік’, ла⁵сыца ‘узор ад марозу на акне’, лохач’і⁸ ‘буякі, дурніцы (кусцікі з буйнымі спажыўнымі ягадамі блакітна-сіняватага колеру)’, лышайкы⁵ на йайцу⁵ ‘шка рупіна, цвёрдая абалонка яйца⁷’, лыныха⁵ ‘ае⁷р’, расліна з доўгім мечапалобным лісцем і тоўстым паўзучым карэнішчам, якая мае своеасаблівы востры пах’, медв’і⁸д’ ‘мядзведзь’, млынци’і⁸ ‘бліны’, мн’е⁵⁵со л’уб’і⁸воіе ‘нятаустае смачнае мяса’, мура⁵ха ‘мурашка’, муты⁵ты ‘хлусіць, падманваць’, напражкы⁵ ‘прама, наўпрост’, нару⁵чце ‘бярэмя’, нехл’у⁵йа ‘нехайны чалавек’, обл’і⁸жн’ій дождж ‘заліўны⁷ дождж’, ослы⁵н ‘услон’, от’о⁵са ‘атосы’, драцяныя з жалезных прудоў або раменныя цяжы⁷, што ідуць ад верхняга канца аглоблі да за⁷гваздки’, па⁵дчерыц’а ‘падчарыца, падчарка (няродная дачка)’, пажу⁵р ‘ногаць, пазногаць’, пол’і⁸ток – поло⁵ска земл’і⁸ дес’ за сыло⁵⁵м ‘палетак’, частак поля, які выкарыстоўваецца пад пасевы, по⁵рцыя ‘чарка’, постолы⁵ ‘пасталы, лапці’, пота⁵пці’і ‘малако з хлебам’, пта⁵шка ‘птушка’, пуха⁵ ‘пятка, тупы канец яйца⁷’, пу⁵жално ‘дзяржанне, да якога прымацоўваецца пуга’, радно⁵ ‘палатняная коўдра’, свы⁵ны хру⁵кайут’ ‘свінні рожкаюць’, ска⁵лкі на пол’і, йек дождж ‘бу⁷рбалкі’, паветраныя шарыкі на вадзе ў час дажджу, скопе⁵⁵ц’ ‘капец бульбы’, соло⁵мн’ак ‘матрац, набіты саломою, сенам’, со⁵нычко ‘сонейка’, соха⁵ ‘саха ў калодзежным жураўлі’, спыва⁵ты ‘спяваць’, стовп ‘кветканоснае сцябло цыбулі’, страмы⁵на ‘драбіны (прыстаўная лесвіца)’, сте⁵жар ‘месца, дзе стаяў стажок, судо⁵сытыс’ ‘сустрэцца’, сыройі⁸жка ‘сыраежка’, т’о⁵ртжа ‘тарка (прадмет кухоннага ўжытку для раздраблення, расцірання, напрыклад, бульбы)’, тошканы⁵ц’а ‘таўчоная бульба (страва)’, тык’і⁸н, корышкы⁵ ‘тытун, тытунь’, те⁵мно, по⁵ночы ‘цёмна’, хвартуха⁵ об’аза⁵ты ‘надзец і завязаць фарту⁷х’, хвойіна⁵ ‘хвоя’, х’і⁸т’алка ‘арэлі’, ц’іковаты соба⁵кыйу ‘цкаваць сабакам’, цыбахы⁵ ‘лісце цыбулі’, чыбре⁵ц’ ‘чабо⁷р’, чер’і⁸н ‘чарэнь’, че⁵⁵рез м’іст ‘цераз мост’, шво⁵раб ‘верабей’, ш’і⁸хл’а ‘ліхаманка (хвароба)’, шкаба⁵ра ‘стрэмка (востры, тонкі кавалачак дрэва, асколак шкла, металу, які залез пад скуру)’, шкварка ‘скварка (падсмажаны кавалачак сала)’, шыпыл’кы⁵ ‘іглападобнае лісце хвойных дрэў і кустоў’, шчаве⁵й ‘шчаўе’, эхо, гук ‘рэха’, йажы⁵на ‘ажыны’, йа⁵сла ‘дзясна⁷’, дзя⁷сны, йачейа⁵ ‘адтуліна ў жорнах, ручным млыне, куды сыпалі збожжа’.

Такім чынам, гаворка вёскі Уласаўцы Іванаўскага раёна характарызуецца цэлым комплексам моўных асаблівасцей і адносіцца да заходнепалескай (загародскай) групы гаворак [3, с. 150–157; 201–214; 4].

Спіс літаратуры

1. Гарады і вёскі Беларусі : энцыклапедыя. – Т. 3, кн. 1. Брэсцкая вобласць / рэдкал. : Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2006. – 528 с. : іл.
2. Самуйлік, Я.Р. Атлас гаворак Выганаўскага Палесся (рукапіс) / Я.Р. Самуйлік. – 219 с.
3. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы / А.А. Крывіцкі. – Мінск : Выш. школа, 2003. – 294 с.
4. Клімчук, Ф.Д. Гаворкі Заходняга Палесся : Фанетычны нарыс / Ф.Д. Клімчук. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 128 с.

ІВАН САЦУТА (г. Брэст)

**ПАСІЎНЫЯ ДЗЕЕПРЫМЕТНІКІ Ў СТАРАБЕЛАРУСКІМ
ПЕРАКЛАДЗЕ “ГІСТОРЫІ АБ АТЫЛЕ”**

Воінская аповесць “Исторыя о Атыли короли угорьскомъ” паявілася ў старабеларускай літаратуры каля 1580 г. у складзе так званага Пазнанскага зборніка і ўяўляе сабой ананімны старабеларускі рукапісны пераклад з польскага выдання гэтай аповесці – друкаванага перакладу Ц. Базыліка з лацінамоўнага твора “Athila” венгерскага гуманіста М. Олаха, напісанага ў 1538 г. у Нідэрландах і ўпершыню надрукаванага ў 1568 г. у Швейцарыі ў якасці ўстаўкі ў даследаванне па венгерскай гісторыі А. Банфіні [1].

“Гісторыя аб Атыле” як помнік старабеларускага пісьменства ацэньваўся мовазнаўцамі па-рознаму. Несумненна, што вызначэнне моўнай структуры помніка будзе больш абгрунтаваным, калі яно будзе абапірацца на аналіз мовы як сістэмы, з прыцягненнем як мага больш шырокага кола паказчыкаў не толькі лексічнага, але і фанетычнага і граматычнага парадку, якія ў розных моўных стыхях атрымалі неаднолькавую рэалізацыю.

Вырашальнае слова пры вызначэнні моўнай асновы пісьмовага тэксту застаецца за паказчыкамі граматычнага ўзроўню. У гэтай сувязі асаблівую каштоўнасць маюць факты марфалогіі, якая ўяўляе сабою найбольш замкнутую і нерухомую сістэму, таму змяненні гэтага ўзроўню з’яўляюцца паказальнымі для агульнай характарыстыкі структуры мовы. Дзеяслоў у параўнанні з іншымі часцінамі мовы адрозніваецца багаццем і разнастайнасцю форм. Катэгорыі дзеяслова цікавыя і тым, што ў адрозненне ад іншых лексіка-граматычных разрадаў яны прайшлі больш складаны шлях развіцця і знаходзілі неаднолькавае граматычнае выражэнне ў мове пісьменнасці розных жанраў у розныя перыяды.

Пасіўныя дзеепрыметнікі прошлага часу ў старабеларускім перакладзе “Гісторыі аб Атыле” характарызуюцца высокай ужывальнасцю ўтварэнняў на **-н-** (93 % ад агульнай колькасці выкарыстаных пасіўных дзеепрыметнікаў). Для кароткіх форм асноўнай і найбольш актуальнай з’яўляецца прэдыкатыўная функцыя: *половицу тое стрелы которою был **пострелен**.., дать до Рьму [1, с. 115]; на местцо костанцьусово над всеми воиски ... **преложон** [1, с. 129]; дл# гнюсности и ничэмности своеи з влоское земли **выгнан** до нашио[1, с. 141]; шн дн# вчорашнего **звутлен** [1, 155]; Жыкгимонт корол и Базылеи **поражон** [1, с. 471]; же Атыл#, которыи зо всеми воиски своими, по тои прошлой битве, велми латвеи могъ быти **выкоренен**, ишол рук рымских [1, с. 497]; в личбу иных гетманов был **поличонъ** [1, с. 205]; **шбран** был Атыл# Королемъ року двадцать шсмого [1, с. 534]; кривда кготом ѿт игров учынена была **помцона**, а пыха и быстрость ихъ **погамована** быт могла [1, с. 133]; сила непры#телска# ест **преломена** [1, с. 151]; зъ Эитропею сестрою своею паненкою, еще з молодых лхть до кл#штора даною которая так цудностью яко тэжъ*

иными душиными дары была **шздобена** ... с# молитвами бавили [1, с. 163]; вже Аквили# была **збурона** [1, с. 525]; споење их было перлами **шсажано** [1, с. 119]; Было место ...**звано** Потэнцыяна [1, с. 107]; то Тэадорыкови по прожници **поведано** [1, с. 131]; Королевство французское ... **прылучано** будет до нашего игорского и немецкого панства [1, с. 143]; спеване жалобное з выславленем зацных его справ **спевано** [1, с. 205].

Сінтаксічнай асаблівасцю “Гісторыі аб Атыле” з’яўляецца шырокае выкарыстанне ў ролі выказніка безасабовых зваротаў дзеепрыметнікаў у застылай форме ніякага роду адзіночнага ліку, што асабліва характэрна для старабеларускіх помнікаў, якія з’яўляюцца перакладамі з польскай мовы: *Муры на много местцах зъ землею зровнано* (параўн. польск. *Mury na wielu miejscach z ziemią zrownano*) [1, с. 471]; коли его **прыведено** до Цэсара ...был прин#т в ласку (параўн. польск. *gdy go przywieziono do Cesarza ... był przyjęt w łaskę*) [1, с. 474]; Королевству Ишпанскому прозвищо **дано** Ишпанія (параўн. польск. *Krolestwu Hiszpańskiemu przezwisko дано Hiszpaniá*) [1, с. 497]; тую землю ...**названо** шт Ишпала (параўн. польск. *tę ziemię ... názwano od Hiszpałá*) [1, с. 497]; радшеи дл# того, иж его **шбъмовлено**, яко шн прычыну до того дал (параўн. польск. *rádszey dla tego, iż go oskarżono, iakoby on przyczynę do tego dał*) [1, с. 497]; Походни гораючыє надъ мштом часто и долго **видано**, спеване якоєсь з неба **слыхано** (параўн. польск. *Pohodnit goraiące nad miastem często y dlugo widziano, spiewanie iakieś z nieba słychano*) [1, с. 497]; там перед тымъ много вапна **жыгано** (параўн. польск. *tam przed tym wiele wapna paleno*) [1, с. 512]; ему **ичынено** игорскимъ шбычаем шбход, ... а королю такому належачою Гордостью, в гробе продков его **поховано** (параўн. польск. *mu thedy ucżiniono Węgierskim obyczajem obchod, a Krolowi thakemu należącą Potpą, w grobie przodkow iego pochowano*) [1, с. 534].

У назоўным склоне множнага ліку кароткія пасіўныя дзеепрыметнікі прошлага часу зафіксаваны ў старабеларускім перакладзе выключна з уніфікаваным канчаткам **-ы**: жолньеры тэж и товарышы их также якъ и гэтманове, будучы так наглымъ непрыятельским втаргненемъ **перестрашоны**, занедбавшы зброи и шбозу почали итекати [1, с. 109]; вже битвою **спрацованы** были Дэтрыкъ Матэрнъ [1, с. 111]; ложа на которомъ лежал столы начыне кухонное седъла рады ишыє конские шберы золотом и дорогими каменъми были **шсажоны** [1, с. 119]; Жолнеры его мшли ...бороды долгиє, волосы **нестрыжоны** [1, с. 121]; шдною битвою были **звит#жоны** [1, с. 121]; продкове его зъ столиц своих шт угров были **выгнаны** [1, с. 133]; тым способомъ шбшдвє воиска были **справлены** [1, с. 147]; шни ...до вытрыван# вс#ких трудностей давным рыцэрскимъ звычайем **итвержоны** [1, с. 151]; иж шбозомъ ... яко накрепчеишым муrom **шточоны** [1, с. 151]; што маєм чынити будучы вжо долгими працами невысып#немъ и голодом **знадзоны** [1, с. 165]; игрове ...небескими страхи были **преражоны** [1, с. 173]; Тыми словы гетмане и жолнере Атылевы такъ были **рушены** [1, с. 185]; его ичынком жолнере

побуджоны за встыдомъ мусели с# до муру ибегать [1, с. 195]; Ты не бывають **забиваны** [1, с. 512]; вси браны мѣстские зараз были **побвалены** [1, с. 512]. Як паказваюць матэрыялы помнікаў усходнеславянскай пісьменнасці, для XVI ст. такое ўжыванне дадзеных дзеепрыметнікаў з’яўляецца асноўнай граматынай нормай.

Звяртае на сябе ўвагу, што поўныя формы пасіўных дзеепрыметнікаў прошлага часу выкарыстоўваліся ў помніку амаль выключна ў прэдыкатыўнай функцыі: Тэадорык король ... велми **рушонны** обецал с# стоварышыты зъ Аэцыисом [1, с. 133]; **непры# тел** Буды **поражонны** и **розъгроменны** до шбозу зъ соромотою великою дн# вчорашнего итекъ [1, с. 155]; Мечъ носил як шн сам мнимал шт бога **посланны** [1, с. 466]; Атыльл# ... был ... носа **закрыеленого** [1, с. 117]; Атыл# будучы **поражон** итек до шбозу возми косами косами **шсажонными заточоного** [1, с. 149]; с# покрепили ...через так много лѣт **шказаного** мужства [1, с. 149]; мают сэриэ **незвит#жонои** силы [1, с. 151]; штатки воиска нашего долгою воиною **звупленого** нерозмыслне на щасте пустит [1, с. 155]; имыслиль до игор до **назначоного** ему и имъ ку штпоченью мѣстца вернути с# [1, с. 199]; **поражки** въ **непрыятелю** нocy прошлое **ичыненое** будучы спрацованы штпочнули [1, с. 111]; Жолнеры его мели бронь с татарское земли **принесеную** [1, с. 121]; вашу **незвит#жоную** шаблю знает [1, с. 145]; шн хочеть на шную могилу зъ седел **ичыненую** вступити [1, с. 153]; через нѣкоторую часть муру **розваленую** а копытами конии наших **итлчоную** зо всим воиском зброино хочу до мѣста як **звит#жца** иехати [1, с. 197]; Было место ... межы тымъ **преречонным** полем [1, с. 107]; Тотъ зъ Эитропю сестрою своею паненкою, еще з молодых лѣтъ до кл# штора **даню** ... с# молитвами бавили [1, с. 163]; еще ш воиску аэцыусовом против себе **зобранымъ** ниякое пэвное ведомости не мель [1, с. 129]; шатры мел ... дивным мистерством **робленые** [1, с. 119]; Жолнеры его мели ... тарчы скурою **поволоканые** а железом гладким **шкованые** [1, с. 121]; под Винитаром королем спросне **разгроменые** всего есмо королевства збавили [1, с. 143]; зброи ваши кровю **шкропленые** игледаете [1, с. 145]; Справил тэж был десеть тисечеи возов косами **шсажонных** [1, с. 119]; насъ розмаитыми надзами велми **итисненых** строкго держыть [1, 165]; больше с# до речеи **заказаных** горнуть [1, с. 179]; По збуреню мѣст **преречонных** ...шблегъ Аквилью мѣсто [1, с. 185]; рым#не звыкли были **звит#жонымъ** штпущать [1, с. 199]; рым#не в королевствах и в краинах **помененых** ... не могли ваше шабли вашому мужству и моцы жадным способом штн# ти [1, с. 183]; имыслил был по так великих воинах водле своеи мысли **справленых** и **шкончонныхъ** собѣ штпочынутъ [1, с. 203].

У “Гісторыі аб Атыле” поўнасьцю адсутнічаюць дзеепрыметнікі з двума **-нн-**, якіх практычна таксама не было ў ранніх помніках беларускай мовы, але якія пад уздзеяннем аддзеяслоўных прыметнікаў пачалі з’яўляцца ў помніках XVI–XVII стст., праўда, пераважна ў формах кніжнага характару.

Пасіўныя дзеепрыметнікі прашлага часу з суфксам **-т-** фіксуюцца ў старабеларускім перакладзе значна радзей. Гэта ўтварэнні ўсяго толькі ад некалькіх дзеясловаў. Як і для дзеепрыметнікаў на **-н-**, ім характэрны кароткая і поўная формы і адпаведныя сінтаксічныя функцыі: *гетманъ былъ **забитъ*** [1, с. 109]; *болшая часть посторонных жолнеров шт игры **побита*** была [1, с. 209]; *ишла с паннами своими была шт игров **забита*** [1, с. 510]; *Аквили# была **вз#та*** [1, с. 522]; *тридцать и семь тисечеи людеи там **забито*** [1, с. 193]; *Бэля, Кэвэ и Кадыка гетманы **побиты*** [1, с. 115]; *панство працами небеспечностями и моцю **набытое*** крепчеише на потом было [1, с. 107]; *не годит шдно кривды **подн#тое*** мстити с# на непрыятел# [1, с. 153]; *шаблю мою и крови непръ# тельскои **шгрһтую*** ... шгледаете [1, с. 145]; *вси люди по великих а т# жких працах звыкли с# держать покою и штточыван#, якъ нагороды за працу трудности фрасунки и непокои перед тым **подн#тые*** [1, с. 203]; *Сто двадцать и пять тисечи угров **побитыхъ*** легло [1, с. 113]; *с камһньми, а муры и баштами **недобытыми*** справу мһли [1, с. 520].

Матэрыял помніка сведчыць, што пасіўныя дзеепрыметнікі прашлага часу былі ў ім найбольш пашыраным тыпам дзеепрыметнікаў, як і наогул у старабеларускай мове. Яны захаваліся і да нашага часу без прыкметных структурных ці функцыянальных змен.

Спіс літаратуры

1. Золтан, А. "Athila" М. Олаха в польском и белорусском переводах XVI века / А. Золтан. – Ниредьхаза, 2004. – 55 с.

ВОЛЬГА УРБАН (г. Мінск)

**ПРЭФІКСАЛЬНА-НУЛЬСУФІКСАЛЬНАЕ ЎТВАРЭННЕ АСАБОВЫХ
АЦЭНАЧНЫХ СУБСТАНТЫВАЎ У БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ
МОВЕ**

У беларускай дыялектнай мове прэфіксальна-нульсуфіксальным спосабам утвараюцца асабовыя ацэначныя дэрываты шляхам далучэння да асновы матывавальнага слова прэфікса і нулявога суфікса адначасова. Пры дэрывацыі гэтым спосабам часта адбываюцца розныя фанетычныя працэсы, якія змяняюць характар зычных і галосных фанем у вытворным слове. У якасці матывавальных выступаюць асновы дзеясловаў, назоўнікаў і прыметнікаў. Паколькі суфікс не мае рэальнага гукавога выражэння, то асноўная ўвага пры словаўтварэнні будзе звяртацца на прыстаўку.

Асабовыя ацэначныя субстантывы, утвораныя ад асноў дзеясловаў. Ацэначныя субстантывы, матываваныя дзеясловамі, маюць формы мужчынскага (з нулявым канчаткам), жаночага і агульнага роду з канчаткам -а(-я) у назоўным склоне адзіночнага ліку. Пры дэрывацыі субстантываў са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі выкарыстоўваюцца наступныя прэфіксы: **ад-(ат-, от-), за-, на-, не-(ня-, ні-), неда-, неўз-(няўз-), во-(а-, о-), пра-(про-)**. Націск у вытворных словах захоўваецца (у большасці выпадкаў) на аснове.

Назоўнікі з прыстаўкай **ад-(ат-, от-)** характарызуюць асобу паводле негатыўнай працэсуальнай прыметы: лётаць 'бегаць; імкнуцца куды-небудзь' – *атлёт* 'гарэза, свавольнік' і *отлёт* 'бойкі гарэза, штукар' (ТС). Фінальная галосная ўтваральнай асновы адсякаецца.

Субстантывы з прэфіксам **за-** абазначаюць асоб мужчынскага і жаночага полу па неаднаразовым выкананні пэўнага дзеяння або паводле стану. Вылучаюцца два тыпы:

1. Утвараюцца п'яратывы мужчынскага роду з нулявым канчаткам: валачыцца – *заволот* (ч/т – чарг.) 'валацуга' (ЖНС), гнясці (гняце) – *зэгнет* 'скупеча' (ТС). Націск на прэфіксе.

2. Утвараюцца назоўнікі жаночага і агульнага роду з канчаткам -а, якія маюць ацэначныя адценні асуджэння, пагардлівасці, іроніі: бараніць – *заварона* 'абарона, заступнік' (НВС), блудзіць – *зابلўда* 'чалавек, які не хоча рабіць і ходзіць без справы' (КСУМ, БДС), валачыцца – *завалока* (чарг. ч/к) 'валацуга' (НЛ, ТС), гойдаць – *загайдá* 'баявая дзяўчына' (ЗНС), памагаць – *запамóга* 'няўмелы або слабы па здароўі, які бярэцца памагаць' (ДС II). Пры дэрывацыі парныя мяккія зычныя чаргуюцца з цвёрдымі; фінальныя галосныя базавай асновы адсякаюцца.

Ацэначны назоўнік з прыстаўкай **на-** абазначае ўзмоцненую ступень праяўлення працэсуальнай прыметы, названай утваральным словам: дзяўбці – *надаўба* 'незгаворлівы, упарты чалавек' (СГВ) – з адценнем грубасці. Націск на прэфіксе.

Аддзеяслоўныя назоўнікі з прэфіксам **не-(ня-, ні-)** адносяцца да мужчынскага, жаночага і агульнага роду.

Асабовыя субстантывы мужчынскага і агульнага роду з нулявым канчаткам, утвораныя пры дапамозе названай прыстаўкі і нулявога суфікса, характарызуюць асобу, якая не здольна ажыццявіць дзеянне ці падвергнуцца дзеянню, што ляжыць у аснове матывацыі: дагадзіць – *недыгыдзь* (НС-Т), даступіцца – *нідастўп* 'няўмека' (КСУМ), наядацца – *ненаэд* 'сквапны чалавек' (СНЛ), слухаць – *нэслух* (ВКС, КСУМ) і *нэслуш* – чарг. х//ш (МДСГ); смысліць – *нэсмьсель* 'блазен' (КСУМ), урадзіцца – *няўрэд* 'нелюдзь' (НВС II). Націск свабодны. Мяккія зычныя ўтваральнай асновы могуць чаргавацца з цвёрдымі.

Ацэнаныя назоўнікі агульнага роду маюць тое ж самае значэнне, што і пеярэтывы папярэдняга тыпу; у маўленні набываюць экспрэсію зневажальнасці, асуджэння, грубасці. Утваральныя – усечаныя асновы інфінітываў або дзеясловаў цяперашняга часу. Націск звычайна на прадапошнім складзе асновы: верыць – *нявэра* 'недаверлівы' (ДСЛ), дайці (дойдзе) – *нідбйда* 'няўклюд' (СРЛГ), датыкацца – *недатыка* (ВКС, ТС, КСУМ), нажэрціся – *ненажэра* 'абжора, заўсёды галодны' (СГВ, ЗНС), *ненажэра* 'тс' (НАГФ), наядацца – *ненаэда* 'тс' (ТС), *ненаяда* (СГВ), *нінаэда* (ЗНС), *нінаэжа* (ЗНС); умець – *нэма* 'няўмека' (НЛ), цяміць – *нецяма* (ТС).

Дэрываты з прыстаўкай **не-**, утвораныя прэфіксальна-нульсуфіксальным спосабам, суадносяцца са спалучэннем "часціца *не* + дзеяслоў".

Некаторыя дэрываты (тыпу *недапэка*, *няўрымста*, *непасэда*), якія ў БНС разглядаюцца як аддзеяслоўныя назоўнікі прэфіксальна-нульсуфіксальнага ўтварэння [1, с. 271], на нашу думку, сэнсава больш суадносяцца з адпаведнымі дзеепрыметнікамі і прыметнікамі: *недапечаны* – *недапэка* (ч//к – чарг.), *непаседлівы* – *непасэда*, *няўрымслівы* – *няўрымста* (т – нарашчэнне). Фіналі ўтваральных асноў адсякаюцца, націск матывавальных слоў захоўваецца. Зыходзячы з гэтага, названыя пеярэтывы можна лічыць адпрыметнікавымі дэрыватамі агульнага роду, утворанымі шляхам нульсуфіксацыі.

Назоўнікі агульнага роду з прыстаўкай **неда-** маюць ацэнанае адценне неадабрэння і характарызуюць асобу, якая не ў поўнай меры можа выконваць дзеянне, названае матывавальным словам: цяўціці 'разумець, здагадацца' – *недацёпа* 'нехлямяжная, няўклюдная, няўмелая асоба' (ТС, МДСГ) і *недацяпа* 'тс' (СНЛ).

Асабовыя ацэнаныя субстантывы агульнага роду з прэфіксам **неўз-(няўз-)** называюць людзей, якія не выконваюць дзеянне, названае ўтваральным словам: глядзець – *неўзгляд* 'пануры чалавек' (ТС), зірнуць – *няўзэра* 'тс; нелюдзь' (ДСЛ) – з налажэннем часткі прэфікса на карань.

Прэфіксальна-нульсуфіксальныя дэрываты з прыстаўкай **во-(а-, о-)** складаюць два тыпы:

1. Назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчаткам: шустаць – *вошуст* 'ашуканец, махляр' (СГВ, ЗНС) і *ошуст* 'тс' (НЛ, КСУМ, СПЗБ). Націск на прэфіксе.

2. Пеярэтывы агульнага роду з канчаткам **-а** блудзіць – *аблўда* 'бадзяга, валацуга' (СПЗБ) і *облўда* 'тс' (ТС, СПЗБ) – з адценнем

зневажальнасці; чапляцца – *очэпа* 'назола' (ЖС) – з адценнем непахвальнасці.

Назоўнік з прыстаўкай **пра-** абазначае асобу, якая характарызуецца працэсуальнай прыметай, названай матывавальным словам: жэрці – *пражора* 'абжора; хто многа есць' (ЗНС, ТС, СПЗБ) – з адценнямі грубасці, асуджэння.

Пеяратыў мужчынскага роду з нулявым канчаткам і націскным прэфіксам **про-** мае тое ж значэнне, што і ў папярэднім тыпе: жэрці – *прожыр* (ТС, СПЗБ).

Асабовыя ацэначныя субстантывы, утвораныя ад асноў назоўнікаў. Адсубстантыўныя ацэначныя назоўнікі, утвораныя прэфіксальна-нульсуфіксальным спосабам, абазначаюць асоб, якія характарызуюцца адсутнасцю таго ці процілегласцю таму, што названа матывавальным словам. Дэрывацыя адбываецца пры дапамозе прэфіксаў **без-, не-**: людзі – *бэзлюдзь* 'нягоднік' (СНЛ); хлеб – *нэхліб* 'бедны чалавек' (НС-Т) – з адценнямі асуджэння, спачування.

Асабовыя ацэначныя субстантывы, утвораныя ад асноў прыметнікаў. Прыстаўкі **во-, с-, уз-**, якія далучаюцца да ўтваральных асноў прыметнікаў, надаюць ацэначным субстантывам узмоцненую ступень праяўлення прыметы, названай матывавальным словам: дурны (з адсячэннем фіналі *-н-*) – *вόδур* (ЖНС); упарты – *супурат* (КСУМ); рэзвы – *узрэз* 'неслух' (НС). Дэрываты ў маўленні набываюць экспрэсію грубасці, неадабрэння.

Такім чынам, у беларускай дыялектнай мове пры дапамозе 11 прыставак (і іх варыянтаў) і нулявога суфікса ўтвараецца 17 словаўтваральных тыпаў. Найбольшай колькасцю ацэначных асабовых дэрыватаў характарызуецца *аддзеяслоўнае* ўтварэнне, *адсубстантыўныя* адзінкі ўтвараюцца паводле адзінкавых тыпаў. Нязначнай колькасцю суб'ектыўна-ацэначных дэрыватаў (тры адзінкавыя тыпы) прадстаўлены *адпрыметнікавыя* назоўнікі.

Спіс літаратуры

1. Сцяцко П.У. Беларускае народнае словаўтварэнне: Афіксальныя назоўнікі / П.У. Сцяцко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1977. – 320 с.

Умоўныя скарачэнні

БДС – Шаталава Л.Ф. Беларускае дыялектнае слова. – Мінск, 1975. – 208 с.; БНС – Сцяцко П.У. Беларускае народнае словаўтварэнне: Афіксальныя назоўнікі. – Мінск, 1977. – 320 с.; ВКС – Каспяровіч М.І. Віцебскі краёвы слоўнік (матар'ялы). – Віцебск, 1927. – 368 с.; ДС II – Янкоўскі Ф.М. Дыялектны слоўнік II. – Мінск, 1960. – 235 с.; ДСЛ – Янкова Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. – Мінск, 1982. – 432 с.; ЖНС – Жывое народнае слова: Дыялекталагічны зборнік. – Мінск, 1992. – 271 с.; ЖС – Жывое слова. – Мінск, 1978. – 288 с.; ЗНС – 3 народнага слоўніка. – Мінск, 1975. – 352 с.; КСУМ – Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. – Мінск, 1970. – 512 с.; НВС – Юрчанка Г.Ф. Народнае вытворнае слова: 3 гаворкі Мсціслаўшчыны. А – Л. – Мінск,

1981. – 280 с.; НВС II – Юрчанка Г.Ф. Народнае вытворнае слова: 3 гаворкі Мсціслаўшчыны. М – Р (разбарона). – Мінск, 1983. – 304 с.; НА – Народная лексіка. – Мінск, 1977. – 288 с.; НАГФ – Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклоры і мастацкай літаратуры: Слоўнік. – Мінск, 1983. – 174 с.; НС-Т – Народная словатворчасць. – Мінск, 1979. – 336 с.; СГВ – Сцяшковіч Т.Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці. – Мінск, 1983. – 671 с.; СНА – Юрчанка Г.Ф. Сучасная народная лексіка: 3 гаворкі Мсціслаўшчыны : Слоўнік. А – Н. – Мінск, 1993. – 304 с.; СПЗБ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : у 5 т. – Мінск, 1979 – 1986. – Т. 1 – 5; СРАГ – Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны. – Гродна, 1999. – 152 с.; ТС – Тураўскі слоўнік : у 5 т. – Мінск, 1982 – 1987. – Т. 1 – 5.

НАТАЛЛЯ ЯКУБУК, СВЯТЛАНА КАЛЮТА (г. Брэст)

АЙКАНІМІЯ БАРАНАВІЧЧЫНЫ Ў СТРУКТУРНЫХ АДНОСІНАХ

У Баранавіцкім раёне адзначана 174 простых айконімы, што складае 87% ад агульнай колькасці найменняў паселішчаў. 90% простых айконімаў маюць форму адзіночнага ці множнага ліку назоўніка і 10% – форму прыметніка.

Айконімам уласціва форма адзіночнага і множнага ліку. Гэты крытэрыў улічваецца пры класіфікацыі назваў паселішчаў таму, што флексія ў складзе тапанімічных фармантаў страціла апелятыўную функцыю граматычнага паказчыка адзінкавасці і множнасці і часцей за ўсё не выдзяляецца як асобны структурны элемент, а разглядаецца як элемент тапанімічнага фарманта ці як носьбіт чыста тапанімічнай функцыі. Да таго ж, адзіночналікавыя і множналікавыя айконімы могуць адрознівацца па прынцыпах утварэння.

Сярод айконімаў у форме *singularia tantum* (65 адзінак) вылучаюцца бязафіксныя і афіксальныя (суфіксальныя, прэфіксальна-суфіксальныя) утварэнні.

Да тыпу бязафіксных належаць айконімы, якія не маюць у сваёй структуры спецыяльных тапанімічных афіксаў. Яны ўтвораны шляхам пераасэнсавання апелятываў ці онімаў. Намі выяўлена 27 найменняў бязафікснага ўтварэння.

Бязафікснымі з'яўляюцца айконімы, па граматычнай структуры роўныя апелятывам з невытворнай асновай: *Бор* (Гарадзішчанскі с/с), *Мір* (Навамышскі с/с), *Гута* (Ляснянскі с/с).

У функцыі айконімаў ужываюцца таксама і вытворныя (пераважна суфіксальныя) апелятывы без спецыяльных айканімічных фармантаў: *Гарадзішча* (Гарадзішчанскі с/с), *Галынка* (Пачапаўскі с/с), *Млынок* (Малахавецкі с/с). Але падобныя тапонімы з аднолькавымі суфіксальнымі зыходамі аб'ядноўваюцца па фармальнай прыкмеце і разглядаюцца ў адпаведных раздзелах як афіксальныя (суфіксальныя) утварэнні.

Бязафікснымі, на наш погляд, трэба лічыць і назвы паселішчаў, аманімічныя невытворным і вытворным гідронімам. Такія айконімы па структуры роўныя назвам рэк ці азёр, на берагах якіх размешчаны населеныя пункты: *Моўчадзь* (Моўчадскі с/с), *Задзвезя* (Вольнаўскі с/с), *Лахазва* (Жамчужненскі с/с).

Апелятывы-назоўнікі, выкарыстаныя ў функцыі айконімаў, найчасцей абазначаюць прыродна-геаграфічныя асаблівасці мясцовасці (бор, ясянец, ямічна), вынікі дзейнасці чалавека (гарадзішча, млынок, гута).

Асобную групу бязафіксных утварэнняў складаюць найменні паселішчаў, што ўзніклі на базе прыметнікаў у выніку субстантывацыі апошніх. Адны з іх матываваны фларыстычнымі найменнямі: *Дубава* (Каўпеніцкі с/с), *Елава* (Палонкаўскі с/с), *Сасновая* (Жамчужненскі с/с), *Лясная* (Ляснянскі с/с), *Ягадная* (Палонкаўскі с/с). Другія – назвамі

геаграфічных аб'ектаў: *Гірава* (Каўпеніцкі с/с), *Карчова* (Карчоўскі с/с), *Лугавая* (Навамышскі с/с), *Нагорнае* (Вольнаўскі с/с), *Нагорная* (Гірмантаўскі с/с), *Падгорная* (Вольнаўскі с/с), *Прызёрная* (Навамышскі с/с). Айконімы-ад'ектывы тыпу *Жамчужны* (Жамчужненскі с/с), *Савецкі* (Карчоўскі с/с), *Кастрычніцкі* (Каўпеніцкі с/с), *Мірны* (Малахавецкі с/с), *Зорная* (Навамышскі с/с) з'яўляюцца сімвалічнымі назвамі.

У асобную групу можна вылучыць айконімы з суфіксам *-на*, якія з'яўляюцца сцягненай формай адносных прыметнікаў жаночага ці ніякага роду: *Вольна* (Вольнаўскі с/с), *Ямічна* (Мілавідскі с/с).

Утварэнні на базе якасных ад'ектываў сустракаюцца рэдка. Звычайна яны ўказваюць на нейкую характэрную асаблівасць самога паселішча ці месца, дзе яно размешчана: *Зялёная* (Гарадзішчанскі с/с), *Светлы* (Малахавецкі с/с).

У Баранавіцкім раёне зафіксавана 60 афіксальных утварэнняў, што складае 30% ад агульнай колькасці назваў. Сярод айконімаў гэтага тыпу вылучаюцца суфіксальныя і прэфіксальна-суфіксальныя.

Абсалютная большасць афіксальных айконімаў Баранавіччыны ўтворана па тыпу суфіксацыі (48 назваў). Пры класіфікацыі ў асобныя групы вылучаны мадэлі, тапафарманты якіх характарызуюцца наяўнасцю агульнага суфіксальнага элемента: *-к-*, *-ц-*, *-н-*, *-в-*, *-ч-*, *-ш-*, *-ј-*.

Айконімы з суфіксальным элементам -к-

Да гэтай групы належаць айканімічныя мадэлі з суфіксамі *-ка*, *-аўка*, *-оўка*, *-ак*, *-ок*: *Галынка* (Пачапаўскі с/с), *Палонка* (Палонкаўскі с/с), *Пярэвалака* (Карчоўскі с/с); *Бярозавка* (Ляснянскі с/с), *Емельянаўка* (Малахавецкі с/с), *Сакалоўка* (Сталовіцкі с/с); *Вяршок* (Палонкаўскі с/с), *Млынок* (Малахавецкі с/с), *Спачынак* (Жамчужненскі с/с).

Айконімы з суфіксальным элементам -ц-

У айканіміі Баранавіцкага раёна гэты тып даволі прадуктыўны і прадстаўлены наступнымі мадэлямі з суфіксамі *-іца*, *-ніца*, *-еца(-эца)*: *Жалезніца* (Гірмантаўскі с/с), *Каўпеніца* (Каўпеніцкі с/с), *Грабавец* (Велікалуцкі с/с), *Азярэц* (Вольнаўскі с/с), *Грыцавец* (Ляснянскі с/с), *Ясянец* (Гарадзішчанскі с/с).

Айконімы з суфіксальным элементам -н-

У даным тыпе аб'яднаны мадэлі, аформленыя суфіксамі: *-ін(-ын)*, *-іна(-ына)*, *-шчына*, *-но*.

Айконімы з фармантамі *-ін(-ын)*, *-іна(-ына)*, *-іно* ўтвараюць досыць аднародную групу па семантыцы суфікса і асновы – гэта пераважна субстантываваныя прыналежныя прыметнікі: *Крошын* (Крошынскі с/с), *Пянчын* (Карчоўскі с/с), *Бараціна* (Петкавіцкі с/с), *Кабушкіна* (Велікалуцкі с/с), *Лесіна* (Ляснянскі с/с), *Русіно* (Велікалуцкі с/с).

У якасці ўтваральных асноў найменняў у афармленні суфіксаў *-шчына*, *-аўшчына/-оўшчына* выступаюць выключна антрапонімы, што звязана з пасесійным значэннем гэтых фармантаў: *Адахаўшчына* (Каўпеніцкі с/с), *Алізараўшчына* (Карчоўскі с/с), *Арабаўшчына* (Гарадзішчанскі п/с), *Звераўшчына* (Жамчужненскі с/с), *Кутаўшчына*

(Карчоўскі с/с), *Міхнаўшчына* (Мядзеневіцкі с/с), *Грыбаўшчына* (Гарадзішчанскі с/с), *Канюшоўшчына* (Гарадзішчанскі п/с).

Айконімы з суфіксальным элементам -в-

Да адзначанай групы аднесены айконімы з суфіксамі *-ава*, *-ова*, *-ева*/*-эва*, якія дубліруюць структуру прыналежных прыметнікаў: *Паўлінава* (Ляснянскі с/с), *Скарчава* (Крошынскі с/с), *Скробава* (Карчоўскі с/с), *Стрэлава* (Мілавідскі с/с), *Чэрніхава* (Вольнаўскі с/с), *Антанова* (Каўпеніцкі с/с), *Люшнева* (Цешаўлянскі с/с), *Калдычэва* (Гарадзішчанскі п/с). У пералічаных назвах фарманты *-ава*, *-ова* маюць пасесійнае значэнне і з'яўляюцца спецыфічна айканімічнымі сродкамі. Пашырэнне айконімаў з гэтымі суфіксамі абумоўлена сацыяльна-эканамічнымі прычынамі: развіццём прыватнага землекарыстання, наяўнасцю дробнаўласніцкай гаспадаркі, калі кожны кавалак зямлі, нават самы маленькі, меў уладальніка і атрымліваў найменне, у большасці выпадкаў, па імені гаспадара. З часам на гэтых зямельных участках маглі ўзнікаць хутары, паселішчы, захоўваючы пры гэтым свае назвы.

Айконімы з суфіксальным элементам -ч-, -ш-

Словаўтваральны тып з суфіксам *-ішча* для абазначэння месца ў сучаснай беларускай мове адзначаецца як непрадуктыўны. «А ў беларускай айканіміі ў адзначанай функцыі ён знайшоў досыць шырокае адлюстраванне» [1, с. 116]. Усяго адзначана на тэрыторыі Баранавіцкага раёна 4 айконімы з гэтым суфіксам: *Селішча* (Гірмантаўскі с/с), *Гарадзішча* (Гарадзішчанскі с/с), *Глінішча* (Малахавецкі с/с), *Дубішча* (Жамчужненскі с/с).

Айконімы з суфіксальным элементам -і-

Гэты тып малапрадуктыўны ў гэтым рэгіёне і аб'ядноўвае па фармальнай прыкмеце мадэлі з суфіксамі *-іць*, *-поль*: *Драгабылле/Драгабыль* (Навамышскі с/с), *Ятвезь* (Крошынскі с/с), *Ішкладзь* (Петкавіцкі с/с), *Цешаўле* (Цешаўлянскі с/с), *Дабраполь* (Пачапаўскі с/с).

У прэфіксальна-суфіксальным афармленні выяўлена 11 айконімаў: *Забалацце* (Цешаўлянскі с/с), *Заброддзе* (Каўпеніцкі с/с), *Зарэчча* (Жамчужненскі с/с), *Завоссе* (Мядзеневіцкі с/с), *Загор'е* (Сталовіцкі с/с), *Завер'е* (Пачапаўскі с/с), *Залессе* (Вольнаўскі с/с), *Залолле* (Сталовіцкі с/с), *Замошша* (Малахавецкі с/с), *Застарыне* (Пачапаўскі с/с), *Падгорная* (Велікалуцкі с/с).

Дадзеныя найменні ўтварыліся па мадэлі «прэфікс + апелятыў + суфікс *-іць*», дзе прэфікс мае прасторавае значэнне, а суфікс *-іць* – значэнне месца. Генетычна прэфіксальна-суфіксальныя айконімы ўзыходзяць да прыназоўнікава-іменных канструкцый (Забалацце – за балотам, Загор'е – за гарой, Залессе – за лесам).

Спіс літаратуры

1. Беларуская анамастыка: зб. артыкулаў / НАН Беларусі, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа; рэд. В.П. Лемцюгова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 173 с.

2. Беларуская анамастыка: зб. артыкулаў / НАН Беларусі, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа; рэд. М.В. Бірыла, В.П. Лемцюгова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – 447 с.

3. Лемцюгова, В.П. Беларуская айканімія. Лінгвістычны аналіз назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці / В.П. Лемцюгова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 155 с.

ЭЛЬВИРА ЯРМОЛЕНКА (г. Мінск)

**ЛАКАЛЬНЫЯ МОЎНЫЯ РЫСЫ Ў “ЖЫЦЦІ АЎРААМІЯ
СМАЛЕНСКАГА” (ПА СПІСЕ XVII СТ.)**

Са старажытных часоў захавалася вялікая колькасць тэкстаў (богаслужбовых кніг і іншых кніг высокай царкоўнай літаратуры), напісаных на царкоўнаславянскай мове. Спецыфікай гэтых тэкстаў абумоўлены той факт, што ў іх толькі спарадычна траплялі лакальныя моўныя асаблівасці. Перапісчыкі імкнуліся па магчымасці дакладней перадаваць тэкст, а адпаведна, і арфаграфію арыгінала [1, с. 106]. Ступень пранікнення ў тэкст элементаў роднай гаворкі аўтара рукапісу знаходзілася ў прамой залежнасці ад яго граматычнасці, адукаванасці, асабістай вывучкі, а таксама ад таго, з’яўляўся рукапіс копіяй стараславянскага тэксту або арыгінальным творам. Таму для гісторыка-дыялекталагічных даследаванняў помнікі царкоўнаславянскай мовы даюць параўнальна невялікую колькасць інфармацыі. Аднак пры высвятленні пытання аб месцы ўзнікнення таго ці іншага спіса або аб этнічнай прыналежнасці яго аўтара звесткі гэтых помнікаў становяцца важнымі і запатрабаванымі.

Характарыстыка лакальных моўных асаблівасцей старажытных помнікаў – задача складаная, паколькі, як слушна заўважыў С.І. Каткоў, “нават і параўнальна поўнае адлюстраванне на пісьме асаблівасцей мясцовага маўлення не дае непасрэднай яе карціны, паколькі побач з адлюстраваннем прамым мае месца і ўскоснае, якое патрабуе правільнай расшыфравкі, прычым часам магчыма некалькі варыянтаў інтэрпрэтацыі” [2, с. 3].

Сярод агіяграфічных твораў, створаных на ўсходнеславянскіх землях, вылучаецца “Жыцце Аўраамія Смаленскага”, якое было напісана ў хуткім часе пасля смерці святога каля 1238 г. яго вучнем Яфрэмам. Г. Бугаслаўскі пісаў: “Абставіны манашаскага жыцця прападобнага Аўраамія Смаленскага так рэзка вылучаліся на фоне сучаснага жыцця, што нявольна спынялі на сабе ўвагу прыхільнікаў аскетычнага жыцця, і таму спісы жыццеапісання яго, або як у старажытнасці выражаліся “жытія и терп нія” прападобнага Аўраамія Смаленскага, шырока былі распаўсюджаны на Русі як на поўдзень ад Смаленска, так і на поўнач” [3, с. 107].

Вядомыя на сённяшні дзень спісы “Жыцця Аўраамія Смаленскага” прадстаўляюць адну рэдакцыю (Яфрэмаўскую), аднак яны падзяляюцца на тры тыпы: 1) спісы асноўнага (поўнага) тыпу, 2) спісы пролагавага (скарочанага) тыпу, 3) пераробкі.

Спіс “Жыцця Аўраамія Смаленскага” XVII ст. з “Жыццiйніка рускіх святых” (“Житiйникъ русскихъ святыхъ”) Пагодзiнскага збору Расiйскай нацыянальнай бiблiятэкі № 650 уяўляе пераробку жыцця святога, адметнасцю якой з’яўляецца наяўнасць у тэксце загаловаў, імя бацькі Аўраамія і мірскага імя Аўраамія, напісання *Седалище* замест *Селище* і інш. Мова рукапісу царкоўнаславянская. Наша даследаванне

прысвечана аналізу лакальных моўных асаблівасцей, якія спарадычна сустракаюцца ў названым тэксце.

Аўтар Пагодзінскага спіса паслядоўна прытрымліваецца строгіх царкоўнаславянскіх норм і толькі часам адступае ад іх, напрыклад, пры ўжыванні форм множнага ліку на месцы парнага: *руце и нозе иссуши* (75)¹, але: *написа ... дв иконы* (70), *дасть имъ* (65). Адхіленні ад этымалагічна-марфалагічных напісанняў, з'яўленне якіх у тэксце можна звязаць з уплывам жывога вымаўлення перапісчыка, у дадзеным спісе нешматлікія.

Адзінкавыя прыклады сведчаць аб наяўнасці ў маўленні аўтара рукапісу акання. Побач з традыцыйным словаўжываннем *Златоустыи* (70) у тэксце адзначаны напісанні з *a* на месцы *o*: *Златаустаго* (67), *Златаустемъ* (69). Ускосна пра наяўнасць акання сведчыць адваротная з'ява – гіперкарэктнае ўжыванне *o* на месцы *a* *Афонасей* (66).

Як адлюстраванне якання мы кваліфікуем напісанне літары *я* ў першым пераднаціскным і першым паслянаціскным складзе на месцы літары *e*: *времяни* (73, дзве фіксацыі), *времяни* (77), *имянемъ* (65), *имянемъ* (78), *христоимянитой* (83), *четырьдесять* (66).

Ужыванне варыянта *гряжане* (79) паралельна з *гражане* (74) у Жыціі дазваляе меркаваць аб наяўнасці ў гаворцы аўтара рукапісу мяккага *р*. Па назіраннях М.М. Дурнаво, у паўночна-ўсходняй частцы беларускіх гаворак мяккі *р* ужываецца непаслядоўна, сустракаюцца выпадкі з мяккім *р* як на месцы старога мяккага *р*, так і на месцы старога цвёрдага *р* [4, с. 176]. П.А. Растаргуеў таксама адзначыў ужыванне мяккага *р* на месцы цвёрдага *р* у смаленскіх гаворках, напрыклад: *ряма, вірябей* [5, с. 63].

Напісанні *началника* (67), *далнии* (67) указваюць на ацвярдзенне *л* перад *н*, што характэрна, як засведчыў М.М. Дурнаво, для значнай часткі беларускіх гаворак, як паўночнабеларускіх, так і паўднёвабеларускіх [4, с. 176]. Ён жа заўважыў, што “не адзначана *л* у падобных выпадках у паўночнабеларускіх цокаючых гаворках” [4, с. 176].

У даследаваным спісе “Жыція Аўраамія Смаленскага” зафіксавана слова *чеп хъ* (76), дзе ўжыванне літары *ч* на месцы *ц* можна разглядаць як адлюстраванне цокання, але калі ўлічыць прыведзенае вышэй выказванне М.М. Дурнаво, а таксама тое, што такое самае напісанне зафіксавана і ў старажытнейшым з вядомых на сённяшні дзень спісе Жыція (Увараўскі спіс № 350, Дзяржаўны гістарычны музей, Масква), то напісанне *ч* на месцы *ц* варта звязаць хутчэй з правапіснай традыцыяй або з уплывам мовы пратографа.

Звяртаюць на сябе ўвагу напісанні *ж, жж* у словах *бездажжие* (74), *бездажжи* (76), *дожь* (76), *дожжа* (77). Паралельна фіксуюцца

¹ Мова “Жыція Аўраамія Смаленскага” даследавалася па спісе, надрукаваным С.П. Разанавым у кнізе: Жития преподобного Авраамия Смоленского и службы ему / С.П. Розанов // Памятники древнерусской литературы. – Вып. 1. – СПб., 1912. – С. 64–84. Працытаваны матэрыял прыведзены па гэтым выданні. У дужках указана старонка выдання.

традыцыйныя напісанні з *жд: дождь* (77). П.А. Растаргуеў адзначаў, што “афрыката *дж* маецца толькі ў нямногіх гаворках Смаленшчыны, менавіта ў паўночна-заходняй частцы...” [5, с. 87]. А.М. Булыка, характарызуючы арфаграфічныя рысы старабеларускай мовы, якія склаліся пад уплывам жывога маўлення, заўважае, што спецыяльнай літары для адлюстравання на пісьме новага гука *дж* не было, на пісьме ён перадаваўся па-рознаму, літарамі *ч*, *ж*, спалучэннямі *дч*, *дж*, напрыклад: *дожжу* [6, с. 123].

Зафіксавана напісанне літары *ы* пасля *ц* на месцы традыцыйнага *ци*, што сведчыць аб зацвярдзенні гука *ц*: *Владычицы* (65), *Богородицы* (65), *в сердцы* (79).

Адзначаны выпадкі ўжывання *х* на месцы *к*: *кто* (80) паралельна з *кто* (67), *х коему* (80), *мяху* (82). Я.Ф. Карскі прывёў значную колькасць прыкладаў падобных хістанняў з помнікаў старабеларускай пісьменнасці [7, с. 373–374].

У даследаваным спісе выяўлены выпадкі знікнення пачатковага ненаціскавага гука ў прыназоўніках і прыстаўцы *из* (*ис*), што таксама характэрна для смаленскіх гаворак, параўн.: *из монастыря с Высокоседалного* (69) – *из монастыря из Высокоседалного* (69).

У “Жыцці Аўраамія Смаленскага” выяўлены выпадкі асіміляцыі зычных па звонкасці – глухасці: *бес печали* (66), *з божию* (68), *бес правды* (73), *з богобоязнымы* (76), *з женами* (79), *збысться* (79), *опцаго* (79), а таксама выпадкі зліцця зычных: *на трицати* (75).

Яшчэ меншая колькасць адхіленняў ад традыцыйнай царкоўнаславянскай нормы, якія можна кваліфікаваць як лакальныя моўныя рысы, выяўлена на марфалагічным узроўні.

Назоўнікі мужчынскага роду ў форме роднага склону адзіночнага ліку спарадычна ўжываюцца з канчаткам *-у*: *отроча мужска полу* (65), *полно народу* (72). Як вядома, працэс аб’яднання форм з ранейшымі ановамі на *-о* і на *-и* пачаўся вельмі рана. А.М. Сялішчавым прыведзены прыклады форм роднага склону адзіночнага ліку ранейшых асноў на *-о* з канчаткам *-оу* са стараславянскіх помнікаў [8, с. 94]. Даследчыкі гісторыі беларускай пісьменнасці адзначаюць, што ў беларускай літаратурна-пісьмовай мове XVI–XVII стст. “пры афармленні роднага склону неадушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду... вядучую ролю ва ўсіх без выключэння жанрава-стылявых разнавіднасцях старабеларускай пісьменнасці набыў канчатак *-у/-ю*” [9, с. 16]. Ужыванне такіх форм у “Жыцці Аўраамія Смаленскага” можа быць звязана з лакальнымі моўнымі асаблівасцямі, а таксама з правапіснымі тэндэнцыямі.

Больш паказальным для лакалізацыі помніка з’яўляецца ўжыванне формы давальнага склону *Лук*: *явися Господь преподобному Лук Просину* (72). Як вядома, для беларускай мовы характэрна захаванне свісцячых перадсклонавых канчаткаў назоўнікаў з асновай на *г*, *к*, *х* [гл.: 10, с. 70–71]. Аднак М.М. Дурнаво адзначаў, што ў паўночнабеларускіх гаворках нярэдка сустракаюцца і формы, у якіх *г*, *к*, *х* захоўваюцца [4, с. 172].

Як характэрную рысу беларускай мовы М.М. Дурнаво называе таксама захаванне канчатка *-i* ў формах давальнага і меснага склонаў адзіночнага ліку назоўнікаў з былой асновай на *-a*, а таксама меснага склона назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду з асновамі на мяккія [4, с. 172]. У “Жыцці Аўраамія Смаленскага” зафіксавана ўжыванне назоўнікаў жаночага і ніякага роду ў форме меснага склона адзіночнага ліку з канчаткам *-и (ы)*: *на земли* (64), *в сердцы* (79).

Шэраг адзначаных намі ў даследаваным спісе “Жыцця Аўраамія Смаленскага” лакальных моўных рыс (аканне, яканне, наяўнасць мяккага *r* на месцы старога *p* цвёрдага, ацвярдзенне *л* перад *н* і інш.) дазваляюць выказаць меркаванне, што названы рукапіс быў створаны на тэрыторыі Смаленшчыны або яго аўтар быў носьбітам смаленскіх гаворак.

Праведзенае даследаванне прадстаўляе толькі спробу магчымай лакалізацыі аднаго са спісаў “Жыцця Аўраамія Смаленскага”. Для больш грунтоўнага заключэння неабходна правесці таксама аналіз графічных асаблівасцей рукапісу, лексічны і сінтаксічны аналіз мовы помніка.

Спіс літаратуры

1. Хабургаев, Г.А. Локальная письменность XVI–XVII вв. и историческая диалектология / Г.А. Хабургаев // Изучение русского языка и источниковедение. – М. : Наука, 1969. – С. 104–126.
2. Котков, С.И. Южновеликорусское наречие в XVII столетии / С.И. Котков. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 255 с.
3. Редков, Н. Преподобный Авраамий Смоленский и его житие, составленное учеником его Ефремом / Н. Редков // Смоленская старина. – 1909. – Вып. 1. – Ч. 1. – С. 1–173.
4. Дурново, Н.Н. Введение в историю русского языка / Н.Н. Дурново. – М. : Наука, 1969. – 295 с.
5. Расторгуев, П.А. Говоры на территории Смоленщины / П.А. Расторгуев. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1960. – 207 с.
6. Булыка, А.М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы / А.М. Булыка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 174 с.
7. Карский, Е.Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. – Вып. 1: Исторический очерк звуков белорусского языка / Е.Ф. Карский. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1955. – 475 с.
8. Селищев, А.М. Старославянский язык. – Ч. II / А.М. Селищев. – М. : Гос. уч.-пед. издат. Министерства просвещения РСФСР, 1952. – 206 с.
9. Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст. / А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, У.М. Свяжынскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1988. – 319 с.
10. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М. Янкоўскі. – Мінск : Выш. школа, 1989. – 301 с.

БЕЛАРУСКІ ЛІНГВАКУЛЬТУРНЫ ФЭНОМЕН

ГАННА ВАЛОЧКА (г. Мінск)

ПРАЦА СА СЛОЎНІКАМІ ПРЫ НАВУЧАННІ ПЕРАКЛАДУ

Пры перакладзе тэкстаў з адной мовы на іншую (нават калі добра ведаеш мовы, з якой і на якую перакладаеш) даводзіцца карыстацца слоўнікамі, даведнікамі. Гэта дазваляе зрабіць найбольш удалы выбар сэнсавага ці стылістычнага адпаведніка. Часцей за ўсё карыстаюцца двухмоўнымі слоўнікамі, бо якраз слоўнікі такога тыпу ўстанаўліваюць адпаведнікі паміж словамі (спалучэннямі слоў) розных моў.

У практыцы перакладу даводзіцца карыстацца не толькі двухмоўнымі, але і тлумачальнымі слоўнікамі (каб лепш зразумець значэнне пэўнага слова і, зыходзячы з яго, правільна падабраць адпаведнік), фразеалагічнымі, тэрміналагічнымі, слоўнікам сінонімаў і іншымі.

Пераацэньваць магчымасці двухмоўных слоўнікаў не варта, як, дарэчы, і любых іншых слоўнікаў. Ніякі, нават самы багаты, слоўнік не можа змясціць усё багацце лексікі, фразеалогіі пэўнай мовы. Слоўнік – толькі тая крыніца, да якой перакладчык звяртаецца па дапамогу, шукае падказку. Бывае, што ні адзін з тых адпаведнікаў, якія прыводзяцца ў слоўніку, не можа задаволіць перакладчыка, і ён шукае (і знаходзіць) свой, іншы варыянт.

Двухмоўныя слоўнікі – гэта зборнікі лексічных адпаведнікаў паміж мовамі, але той, хто хоць бы адзін раз браўся за пераклад тэксту, ведае, як няпроста бывае вырашыць, якое з пералічаных у слоўнікавым артыкуле слоў найбольш падыходзіць да канкрэтнага выпадку. Так, напрыклад, да дзеяслова *завернуть* слоўнік падае некалькі адпаведнікаў, з якіх патрэбна выбраць адзін: *загарнуць, запакаваць, закруціць, укруціць, завінуць, захінуць, павярнуць, загнуць, закасаць, падкасаць, зайсці, заехаць, заглянуць, завітаць* і інш. [1].

Такія сітуацыі ўзнікаюць таму, што паміж сітэмамі розных моў аб'ектыўна існуюць вельмі глыбокія разыходжанні, якія тлумачацца разыходжаннем сістэм паняццяў ці мнагазначнасцю моўных знакаў і несупадзеннем гэтай мнагазначнасці ў розных мовах.

Прадмет суадносіцца з моўным знакам (такая суаднесенасць мае назву дэнататыўнай), але ў рэальным, канкрэтным выказванні выступае рэальнае значэнне слова, г.зн. значэнне слова ў пэўным кантэксце. Толькі з пазіцыі кантэксту і трэба падыходзіць да пэўнага значэння таго ці іншага слова.

У двухмоўных слоўніках звычайна падаюцца моўныя адзінкі толькі ў тых значэннях, якія з'яўляюцца фактамі мовы. Іншымі словамі, двухмоўныя слоўнікі звычайна ўстанаўліваюць адпаведнасць паміж словамі дзвюх моў толькі на ўзроўні мовы, а не маўлення, без уліку канкрэтнага кантэксту або толькі арыентуючыся на тыповыя кантэксты. З улікам пэўнага кантэксту, падбіраючы адпаведнік да прыведзенага

вышэй дзеяслова *завернуть*, мы можам сказаць *загарнуць у паперу, запакаваць бандэроль, павярнуць за вугал, закруціць гайку, закасаць рукавы, падкасаць штаніну, захінуць крысо пінжака, завітаць у госці і г.д.*

Гэта прымушае вельмі асцярожна ставіцца да двухмоўных слоўнікаў і ацэньваць іх, як справядліва адзначаюць Г.М. Стралкоўскі і Л.К. Латышаў, “толькі ў варыятыўным плане, а не ў абсалютным” [2, с. 21], памятаючы, што слоўнік падае толькі некаторыя з магчымых адпаведнікаў, а не абсалютнае значэнне слова.

Каб правільна і хутка карыстацца двухмоўнымі слоўнікамі, вучні павінны валодаць неабходнымі ўменнямі працы з імі. Асноўныя такія ўменні: 1) уменне хутка знайсці патрэбнае слова ў слоўніку і 2) уменне правільна арыентавацца ў структуры слоўнікавага артыкула.

Каб хутка знайсці патрэбнае слова ў слоўніку, трэба перш за ўсё ведаць алфавіт, бачыць месца слова ў слоўніку ў залежнасці ад яго другой, трэцяй літары. Неабходным з’яўляецца і ўменне вызначаць пачатковую форму слова, бо, як вядома, усе словы ў слоўніку падаюцца ў пачатковай форме. Ужо пры вывучэнні раздзела “Лексіка” вучні знаёмяцца з рознымі відамі слоўнікаў (у тым ліку і двухмоўнымі) і вучацца карыстацца імі. Такім чынам, першапачатковыя навыкі, звязаныя з выкарыстаннем слоўнікаў, фарміруюцца і ўвесь час удасканалюцца на ўроках мовы.

Уменне правільна арыентавацца ў структуры слоўнікавага артыкула двухмоўнага слоўніка фарміруецца непасрэдна на ўроку перакладу. Вучні знаёмяцца са структурай слоўнікавага артыкула, вучацца арыентавацца ў паметах, якія даюць пэўную граматычную характарыстыку загалоўнага слова, у спецыяльных значках і лікавых абазначэннях, якія размешчаны паміж загалоўным словам і яго перакладам-адпаведнікам; вучацца размяжоўваць ілюстрацыйны матэрыял і іншую інфармацыю, якая ёсць у слоўнікавым артыкуле.

Асобны від уменняў і навыкаў са слоўнікам складае ўменне правільнага выбару неабходнага адпаведніка са слоўнікавага артыкула, што звязана, як ужо адзначалася, з суаднясеннем слова і кантэксту, уменнем суадносіць значэнне слова, якое падаецца ў слоўнікавым артыкуле, з яго кантэкстуальным значэннем.

Практыкаванні, накіраваныя на развіццё ўмення карыстацца двухмоўнымі слоўнікамі, вельмі неабходныя пры навучанні пісьмоваму перакладу, а таксама маюць больш шырокае значэнне, паколькі валоданне гэтым уменнем непасрэдна звязана з уменнем знаходзіць аналагі (магчымыя адпаведнікі), што неабходна, каб выбраць з некалькіх магчымых варыянтаў адзіна правільны ў кожным канкрэтным выпадку, каб умела карыстацца сінанімічным багаццем беларускай мовы, яе мнагазначнасцю, аманіміяй, антаніміяй.

Матэрыялам для практыкаванняў могуць быць асобныя выказванні на мове арыгінала, якія маюць адно і тое выдзеленае слова са складанай, шырокай семантыкай (*конек, колючий, жидкий, оба і інш.*). У заданнях да практыкаванняў патрабуецца спачатку апісаць значэнні

выдзеленых слоў, затым выпісаць з руска-беларускага слоўніка адпаведнікі да іх і вызначыць, які з прыведзеных адпаведнікаў падыходзіць да кожнага канкрэтнага кантэксту, а потым перакласці і запісаць выказванні, звяртаючы ўвагу на правільны падбор адпаведнікаў да выдзеленых слоў.

Мэта такіх практыкаванняў – навучыць карыстацца двухмоўным слоўнікам, наглядна паказаць вучням іх асаблівасці і межы той дапамогі, якую можа аказаць такі слоўнік, а таксама недапушчальнасць механічнага, бяздумнага карыстання імі.

Карыснымі з’яўляюцца і практыкаванні, звязаныя з падборам адпаведнікаў да амонімаў рускай мовы (*лихо, есть, водяной, засыпать, крайний, зерно, корм* і інш.), складанне з імі словазлучэнняў, сказаў.

Такія практыкаванні звычайна выконваюцца калектыўна ў класе. З іх дапамогай у вучняў фарміруецца ўяўленне пра сістэмныя адносіны лексічных адзінак. А гэта стварае аснову для выпрацоўкі аперацыянальнага ўмення рабіць падстаноўкі ў працэсе перакладу тэкстаў з адной мовы на другую.

Часам з дапамогай двухмоўных слоўнікаў цяжка бывае ўсвядоміць сістэмнае значэнне слова ў мове арыгінала, а значыць, і падабраць да яго патрэбны адпаведнік. У такіх выпадках неабходна звяртацца да тлумачальных слоўнікаў. Толькі ўсвядоміўшы рэальнае значэнне слова, якое вынікае з кантэксту, можна знайсці яму дакладны адпаведнік у іншай мове.

Спіс літаратуры

1. Русско-белорусский словарь : в 2-х т. – Минск : БелСЭ, 1982. – Т. 1.
2. Стрелковский, Г.М. Научно-технический перевод / М.Г. Стрелковский, Л.К. Латышев. – М. : Просвещение, 1980. – 214 с.

АЛЕНА ВОШАВА, АЛЕНА ПАЛУЯН (г. Гомель)

**НАЙМЕННІ КУЛІНАРНЫХ ВЫРАБАЎ У ГАВОРКАХ
ГОМЕЛЬСКАГА РЭГІЁНА**

Вывучэнне дыялектнай лексікі, у прыватнасці, рознабаковае даследаванне яе разнастайных лексіка-семантычных груп застаецца паранейшаму адной з самых актуальных праблем беларускага мовазнаўства. “Вывучэнне мовы, лексікі праз гісторыю культуры, матэрыяльнай і духоўнай, уяўляецца вельмі перспектыўным. Безумоўна, узбагачэнне тут мае ўзаемазалежны характар. Веданне этымалогіі слова, яго структуры дапамагае глыбей пранікнуць у гісторыю названай рэаліі, зразумець яе быццам знутры” [1, с. 20].

Аналіз лексікі, звязанай з намінацыямі страў, прадуктаў харчавання, напояў, мае важнае значэнне для даследавання гісторыі беларускага народа, высвятлення культурных і моўных зносін паміж народамі перш за ўсё таму, што “ў параўнанні з іншымі элементамі матэрыяльнай культуры лексіка, звязаная з народнай кулінарыяй, больш устойліва захоўвае старыя традыцыі, што асабліва тычыцца святочнай і абрадавай ежы” [2, с. 127].

Аб’ектам нашага даследавання з’явіліся кулінарныя назвы, якія выкарыстоўваюцца на тэрыторыі Гомельшчыны. Прадметна-тэматычная класіфікацыя адзначаных назваў выяўляе іх шматлікасць і разнастайнасць:

I. Кулінарныя назвы расліннага паходжання.

1. Найменні рэдкіх страў:

а) кіслая вараная страва: *агурэчнік*, *расольнік* ‘суп з бульбы, кіслых агуркоў, пярловых круп’ Гаруны Добр.; *вара* ‘звараная кіслая страва’ М. Аўцюкі Калінк.; *халадзец*, *халаднік* ‘халодны боршч з бацвіння, шчаўя з дабаўленнем цыбулі, агурка’ Капань Рэч.; *боцвінне* ‘боршч з бураковай батвы’ Прудок Маз.; *боршч* ‘агульная назва рэдкай кіслай стравы’ Уць Добр. Як указваюць даследчыкі, боршчом называлі вараную страву і з буракоў, і з капусты (кіслай і свежай), і са шчаўя, і з бацвіння [3, с. 121].

б) прэсная вараная страва, назвы няваранай рэдкай стравы: *жыдуха*, *жыдзюха*, *жыдзёнка*, *жыдзёха*, *жыдушка* ‘рэдкі суп’ Станкі, Казацкія Балсуны Ветк.; *кандзёр* ‘бульбяны суп, часцей з проса’ Насовічы Добр., Б.-Мошава Б.-Каш.; *бульбешнікі* ‘страва з варанай тоўчанай бульбы з каноплямі’ Івакі Добр.; *булён* ‘бульбяны суп, іншы раз з дабаўленнем круп’ Раманішчы Акцябр.

2. Найменні мучных страў: *наліснікі*, *аблуткі* ‘бліны’ Харомцы Акц.; *учыняныя бліны* ‘бліны на дражджах’ Баравікі Светл.; *калатуша*, *колатуша* ‘рэдкая страва з мукі, заваранай у кіпені або малацэ’ Тонеж Лельч.; *галушкі* ‘рэдкая страва з шарыкамі з мукі’ Замосце Калінк.; *голое* ‘страва з канпель і мукі’ Мілашэвічы Лельч.; *завіванец* ‘блін з начынкай’ Падварак Лельч.; *каліноўнік*, *каліноўка* ‘страва з каліны і мукі’ Астражанка Лельч.; *кулага* ‘страва з грэцкай мукі’ Капань Рэч.

3. Найменні страў з круп: *каша* ‘густая страва са звараных круп; каша з прасяных круп; астатнім кашам даецца назва па назве круп: *грэчка, пшонка, пярлоўка*’ Яланы Светл.; *касавіца* ‘пахлёбка з пярлоўкі ці аўсянкі з сушанымі чарніцамі’ Засінцы Ельск.; *груца* ‘рэдка звараная каша з тоўчанага ячменю’ Пярэдзелка Лоеўск.; *жур* ‘рэдкі аўсяны кісель’ Багуцічы Ельск., Насовічы Добр.; *крупелі, крупнік* ‘каша з любых круп’ Первамайск Лоеўск. Крупнікі гатавалі рознай гушчыні – ад зусім рэдкага да вельмі густога.

4. Найменні выпечкі: *коржык, балабкі* ‘пячэнне; крэндзелі’ Слабада, Шалахоўка Ветк.; *вухватнік* ‘скавароднік, блін з хлебнага цеста’ Аздамічы Жытк.; *вертун* ‘піражок’ Ліпяны Лельч.; *вярэнік* ‘пірог з начынкаю’ Пярэдзелка Лоеўск.; *мядовік* ‘пернік з медам’ Р.-Бурыйцкая Лоеўск.; *вярэнік* ‘пірог з начынкаю’ Пярэдзелка Лоеўск.

5. Найменні страў з агародніны: *гарбузянка* ‘каша з гарбуза’ Тонеж Лельч.; *варыва* ‘любая квашаная гародніна’ Карпаўка Лоеўск.; *капусняк* ‘квашаная капуста і расол у ёй’ Івакі Добр.; *квасоля* ‘вараная фасоля’ Прудоўка Добр.

6. Найменні страў з бульбы: *бабчанік* ‘блін з бульбы’ Антонаўка Добр.; *дранікі* ‘бліны з дранай бульбы’; *бараболя, барабулі* ‘звараная з лупінамі бульба’ Забалацце Акц., Запясочча Жытк.; *адваранка* ‘адвараная бульба’ Майскае Жлоб.; *баба* ‘бульбяная каша, камы; бабка з дранай бульбы’ Тураў, М. Аўцюкі Калін.; *жаранікі* ‘смажаная бульба’ Дзяражычы, Ручаёўка Лоеўск.

7. Найменні страў з грыбоў: *грыбкаўка* ‘страва з грыбамі’. Амелькаўшчына Хойн.; *грыбоўнік* ‘пірог з грыбамі’ Любань Б.-Каш.

8. Найменні прыправы да ежы: *задобра, зажарка* ‘прыправа да стравы’ Хізы Ветк., Ст. Рудня Жлоб.; *закраса* ‘тлушчавая, мясная і інш. прыправа да ежы’ Івакі Добр.; *заправа* ‘вострая прыправа ў ежу (ліст, перац, лук і інш.)’ Прудоўка Добр.

II. Кулінарныя назвы жывёльнага паходжання.

1. Назвы малочных страў: *мачанне* ‘страва з сыру і смятаны’ Ручаёўка Лоеўск.; *абыдзеннічак* ‘густая смятана’ Неглюбка Ветк.; *верхаўё* ‘смятана’ Камаровічы Петр.; *парнічок* ‘малочны суп’ Бялёў Жытк.

2. Назвы страў з яек: *глазур’я* ‘страва з яек’ Івакі Добр.; *бельмачы* ‘ежа з разбітых, неразбоўтаных і запечаных у тлушчы яец’ Калінаўка Лельч.; *імглецік* ‘амлет’ Асінаўка Чач.

3. Назвы вырабаў з мяса: *бікусы* ‘падсмажанае свіное сала з мясам’ Глухавічы Браг.; *адбіцік* ‘адбіўная катлета’ Загор’е Б.-Каш.; *вантрабянка* ‘страўнік або кішкі, начыненныя свіннымі вантрабамі’ Азяраны Раг.; *драглі* ‘квашаніна, студзень’ Вуглы Нар.

4. Назвы страў з рыбы: *юха* ‘страва са свежай рыбы з прыправамі; рыбны адвар’ Бабічы Рэч.; *галка* ‘кавалак фаршыраванай рыбы’ Станкі Ветк.; *надзеванка* ‘фаршыраваная рыба’ Запясочча Жытк.; *начынанка, начынянка* ‘фаршыраваная рыба’ Дзяражычы Лоеўск.; *патраўка* ‘юшка са свежай і сушанай рыбы’ Глухавічы Браг.; *пеканка* ‘печаная на вуголлі рыба’ Запясочча Жытк.

Прааналізаваны матэрыял паказвае, што пераважная большасць лексем адносіцца да спрадвечнай лексікі беларускай мовы: *завіванец, крышонка, варыва, жаранікі, мачанне, парнічок, начыньянка, варонуха, каша, вяртун, баўтуха, адваранка* і г.д.

Многія з іх маюць празрыстую семантычную структуру. Аналізуючы матываванасць канкрэтна-прадметных намінацый, правамерна адрозніваць структурную і семантычную матывацыю. Пад структурнай матывацыяй звычайна маюцца на ўвазе дэрывацыйныя адносіны паміж утваральнай і вытворнай асновамі.

У працэсе аналізу былі выдзелены два асноўныя тыпы структурнай матывацыі намінацый кулінарных вырабаў: аддзеяслоўныя дэрываты і адыменныя ўтварэнні. З ліку аддзеяслоўных дэрыватаў выключную перавагу маюць суфіксальныя ўтварэнні тыпу: *варыва, мачанне, вяртун, надзеванка, начынанка, адваранка, крышонка, завіванец* і г.д.

У складзе адыменных дэрыватаў найчасцей сустракаюцца назвы, структурна матываваныя найменнем прадмета, асновай назоўніка: *квасоўка, мядовік, агурэчнік, бульбешнікі, капусняк*.

Сустракаюцца адыменныя дэрываты, структурна матываваныя назвай якасці – асновай прыметніка: *бярозавік* ‘напой з бярозавага соку’; *кленовік* ‘кляновы сок’; *варонуха* ‘гарэлка з мёдам і рознымі прыправамі’. Аналіз семантычнай матывацыі назваў кулінарных вырабаў ў гаворках Гомельскага рэгіёна паказаў наступныя прадуктыўныя тыпы матывацыі:

а) многія назвы страў матываваныя прадуктам, з якога гатуюцца: *бульбешнікі* ‘страва з варанай тоўчанай бульбы з каноплямі’; *капусняк* ‘квашаная капуста’; *агурэчнік* ‘суп з бульбы, кіслых агуркоў, пярловых круп’; *грыбоўнік* ‘пірог з грыбамі’; *каліноўнік* ‘страва з каліны і мукі’; *горохоўка* ‘гарошавы суп’; *соднік* ‘блін на содзе’;

б) прадуктыўным тыпам з’яўляецца матывацыя спосабам прыгатавання ежы: *адваранка* ‘адвараная бульба’; *жаранікі* ‘смажаная бульба’; *квасоўка* ‘квашаная капуста’; *кліпанік* ‘пірог з начынкай’; *крышані* ‘сушоныя рэзаныя яблыкі’; *лепні* ‘варэнікі’; *мнянка* ‘пюрэ’; *нячышчанкі* ‘нячышчаная вараная бульба’; *печанка* ‘печаная бульба’;

в) назвы ежы могуць быць матываваны знешнім выглядам стравы: *жыдуха* ‘рэдка суп’; *густыш* ‘густая стравы’; *дрыжая* ‘студзень’; *плеценка* ‘булка ў выглядзе касы, чаго-н. пераплеценага’.

г) найменні ежы могуць быць матываваны іх якасцю: *гарэлік* ‘прыгарэлая зверху бульбіна’; *гнилка* ‘груша-гнилушка’; *кісляк* ‘кіслае малако’; *мурза* ‘страва з чарніц’; *салёнікі* ‘салёныя грыбы’.

Аднак пэўная колькасць найменняў ежы і пітва з’яўляецца запазычанымі з розных моў – **з нямецкай мовы**: *бікусы* ‘падсмажанае свіное сала з мясам’; *багук, богук, бегук* ‘свіны страўнік, начынены мясам’; *гугель* ‘густы крупнік’; *груца* ‘рэдка звараная каша з тоўчанага ячменю’; *жур* ‘страва з аўсянай мукі’; *смалец, шмалец, смальц* ‘ператопленае сала’; *панпушка, панпушка, панпуха* ‘невялікія піражкі з кіслага цеста’; **з польскай**: *галганы* ‘клёцкі з дрэннай бульбы, звараныя ў малацэ’; *вантрабянка* ‘страўнік або кішкі, начыненыя свінымі

вантробамі'; **з балтыйскіх моў:** *баланда* 'калатуша з мукі'; *бонда* 'свежына, якую суседзі даюць адзін аднаму'; *мурсоўка* 'зацірка з мукі, вады і алею; **лацінскай:** *калдуны, галдуны* 'клёцкі, начыненыя мясным або іншым фаршам'; *канхвета* 'цукерка'; *канпат* 'кампот'; *маляс* 'павідла'; *алей, оліва* 'алей'; **грэчаскай:** *куцця, куця, куцја* 'каша з цэлых ячных зёрнаў, абабраных ад шалупіння; памінальная страва'; *макарон* 'макароны'; **з французскай мовы:** *булён* 'бульбяны суп'; *сальцісон* 'свіны страўнік або тоўстыя кішкі, начыненыя адваранымі вантробамі і спрэсаваным пад грузам', **фіна-угорскіх моў:** *лында* 'страва з бульбы і ільнянога сямя'; **арабскай:** *марцыпаны* 'вараныя буракі' [4].

Такім чынам, найменні кулінарных вырабаў, зафіксаваныя на тэрыторыі Гомельскага рэгіёна, уяўляюць сабой разнастайную ў лексіка-семантычных і генетычных адносінах групу і з'яўляюцца часткай матэрыяльнай культуры беларусаў.

Спіс літаратуры

1. Сендровиц, Е.М. О месте экстралингвистических факторов в изучении заимствований // Вестник Московского ун-та. Сер. 9. Филология. – 1989. – № 4. – С. 16–22.
2. Милюс, В. Пища и домашняя утварь литовских крестьян в ХІХ – нач. ХХ вв. // В. Милюс. Балтийский этнографический сборник. – М., 1956. – С. 127–169.
3. Пяткевіч, Ч. Рэчыцкае Палессе / Ч. Пяткевіч. – Мінск, 2004.
4. Станкевіч, А.А. Лексіка іншамоўнага паходжання ў гаворках Гомельшчыны / А.А. Станкевіч. – Гомель, 1996.

ТАЦЦЯНА ГРАЧЫХА (г. Віцебск)

**НАЙМЕННІ ДЖГІР І ЁРШ У ДЫЯЛЕКТНАЙ І ЛІТАРАТУРНАЙ
МОВАХ**

Беларуская літаратурная мова сфарміравана на дыялектнай аснове. Лексіка народных гаворак з’яўляецца адной з галоўных крыніц папаўнення і ўнармавання літаратурнай мовы, у тым ліку і яе тэрміналагічных сістэм. Узаемадзеянне дзвюх форм нацыянальнай мовы выразна прасочваецца ў іхтыялагічнай наменклатуры. У народных гаворках налічваецца шмат сінонімаў і варыянтаў у адносінах да эквівалентных ім па значэнні навуковых номенаў. Народная наменклатура рыб – састаўная частка лексічнай сістэмы дыялектнай мовы, у якой адлюстраваны моўныя асаблівасці баларускіх гаворак: уласналексічныя, лексіка-фанематычныя, лексіка-словаўтваральныя, лексіка-семантычныя.

Праблемы ўпарадкавання і ўнармавання навуковай беларускай іхтыянаменклатуры на сённяшні дзень да канца не вырашаны. Вырашыць іх у пэўнай ступені дапамагае вывучэнне функцыянавання ў дыялектнай мове народнай наменклатуры рыб. Напрыклад, спрэчным уяўляецца ўжыванне ў навуковым стылі дублетаў *джгір* і *ёрш*. Разгледзім іх функцыянаванне ў літаратурнай і дыялектнай мовах.

Ёрш звычайны – прадстаўнік беларускай іхтыяфауны. Ён адносіцца да сям’і Акунёвых (рус. ерш обыкновенный, лац. *Aserina serpa L*), мае калючыя плаўнікі і слізкае цела. У навуковай літаратуры ў якасці наменклатурных намінацый існуюць розныя назвы: *джгір звычайны* (*ёрш звычайны*) паводле пяцітомнага выдання “Энцыклапедыя прыроды Беларусі” (1983-1986) [1, II, с. 171]; *ёрш звычайны* паводле выдання “Биологическая терминология и номенклатура: Словарь русско-белорусско-латинский, белорусско-русский” (1993) [2, с. 75]; *джгір* паводле “Анаціраванага спісу хрыбетных жывёл Беларусі” (1993) [3, с.10]. “Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы” (1996) падае толькі лексему *ёрш* і не ўключае найменне *джгір* [4, с. 197]. У дыялекталагічных выданнях сабраны багаты і разнастайны матэрыял бытавання народных намінацый дадзенага прадстаўніка рыб. Вывучэнне іх арэальнага пашырэння ў дыялектнай мове дазволіць вырашыць пытанне ўнармавання гэтых намінацый у літаратурнай мове, перш за ўсё ў навуковым стылі.

Моўны аналіз дыялектнага матэрыялу паказвае, што самай пашыранай і агульнавядомай на ўсёй тэрыторыі Беларусі з’яўляецца намінацыя *ёрш* і адпаведныя ёй лексіка-фанетычныя варыянты [5, к. 322]: *ёрш* (Палессе, Гродзеншчына, Міншчына), *ерж*, *іри* (Гродзеншчына), *ёрж*, *джэрш*, *жэрш* (Заходняе Палессе) [5, I, к. 322; 6, с. 69-70; 6, с. 117]. Адзначаны на Палессі (Лельчыцкі і Столінскі раёны) лексіка-словаўтваральныя варыянты: *ярша^ак*, *яршу^ан*, *жэ^арыш^ак* [6, с. 69; 7, с. 117]. Спарадычна сустракаюцца памяншальна-ласкальныя ўтварэнні: *і^арыш^ак*, *ё^арыш^ак*, *е^арыш^ак* [5, к. 322]. Засведчана намінацыя

ершоўка ў Лельчыцкім раёне і назва *пад'ёршык* 'дробны ёрш' у Сенненскім раёне [9, с. 97]. Назву *ёрш* і яе відазмяненні звязваюць з літоўскім *tis* 'цярноўнік', латышскім *ērškis* 'калючка' [8, II, с. 27].

Наменклатурная намінацыя *джгір* і лексіка-фанетычныя варыянты да яе *джгір*, *джыгрі*, *ажгір*, *жгір*, *аджгір*, *джэгур*, *джэгір* з'яўляюцца малавядомымі ў беларускіх гаворках, адзначаны ў некаторых населеных пунктах Гомельскага Палесся, у Іўеўскім, Бераставіцкім раёнах Гродзеншчыны, Уздзенскім раёне Мінскай вобласці [5, к. 322; 6, с. 69; 9, с. 96-97; 10, с. 29]; параўн. украінскае палескае *джигір* 'ёрш данскі' [11, с. 8]. Дадзеныя словы з'яўляюцца ўтварэннямі ад асновы дзеяслова *джгаць*, *жгаць* 'пячы', 'калоць'⁸ [7, с. 118].

Больш кампактны арэал пашырэння мае сутучная з найменнем *джгір* намінацыя *яжгур* (*яджгур*) і разнастайныя фанетычныя варыянты да яе, паходжанне якіх даследчыкі звязваюць з літоўскім *ežgā*, *ežgūš* 'ёрш' [7, с. 117]. Бытаванне ў польскай мове падобных назваў *jazdz*, *jazgar*, *jezgarz*, *jazgarek*, *jazgotka* і інш., на думку мовазнаўцаў, указвае на іх утварэнне ва ўмовах беларуска-польска-літоўскага моўнага ўзаемадзеяння [7, с. 117-118; 9, с. 96].

Намінацыя *яжгур* і фанетычныя варыянты да яе *яжгур*, *ячгур*, *яджгур*, *ужгур*, *ужгур*, *ажгур*, *джгур*, *яжжур*, *ачгур*, *яжтур*, *іжгур*, *іжгуры*⁸, *ажгір*, *яджгур*, *аджгір*, *яджа*, *яжга* пашыраны на сумежжы з Літвой у паўночна-заходняй зоне, у асноўным гэта полацка-мінскія гаворкі паўночна-ўсходняга дыялекту. Дадзеныя назвы адзначаны ў Полацкім, Пастаўскім, Глыбоцкім, Браслаўскім, Докшыцкім, Шаркаўшчынскім, Ушацкім, Бешанковіцкім, Чашніцкім раёнах Віцебскай вобласці, у Мядзельскім раёне Міншчыны, у Смаргонскім, Іўеўскім, Шчучынскім, Гродзенскім, Астравецкім раёнах Гродзенскай вобласці. Найменне *аджгур* адзначана ў Стаўбцоўскім раёне, *язгір* ва ўкраінскіх гаворках, *яжгур* – у Даўгапілскім раёне Латвіі [5, I, к. 322; 6, с. 69; 9, с. 96; 10, с. 572; 12, V; 13, I].

Акрамя супрацьстаўленняў *ёрш-джгір-яжгур*, у беларускіх народных гаворках спарадычна бытуюць і менш вядомыя сінонімы. Напрыклад, найменне з эмацыянальна-экспрэсіўным адценнем, дадзенае яршчу з-за слізі, якая пакрывае яго цела, *саплівец*, а таксама фанетычныя і словаўтваральныя варыянты да яго: *соплівец*, *саплюк*, *сопляк*, *сопэль*. Дадзеныя найменні адзначаюцца ў асноўным ва ўсходнепалескіх гаворках [5, с. 69; 9, с. 95-96]. Па гэтай жа знешняй прымеце ўтвораны такія абсалютныя сінонімы, як *слюнька* (Шклоўскі, Лоеўскі, Чэрыкаўскі, Касцюковіцкі, Краснапольскі раёны) і лексіка-словаўтваральныя варыянты да яго: *слюняй* (Рэчыцкі раён), *слюняўчык* (Брэстчына); параўн. украінскае палескае *слюмка*⁸ [5, I, к. 322; 6, с. 69-70; 9, с. 95-96; 14, с. 331]. З такім жа эмацыянальна-экспрэсіўным адценнем ужываюцца рэдкія намінацыі *смарка*⁸ (Петрыкаўскі, Нараўлянскі раёны), *слізун*, *слізунец* (Палессе) [6, с. 69], параўн. украінскае палескае *слизьяк* 'ёрш' [11, с. 8]. У Дзятлаўскім і Карэліцкім раёнах адзначаны назвы з пераносным значэннем *калючка* ж., *калючык* м. [6, с. 70]. У Круглянскім раёне засведчана намінацыя

кале^ска м., у Сенненскім і Круглянскім – курме^сль м., у Навагрудскім, Стаўбцоўскім, Бярэзінскім раёнах – ваўчо^ск, у Вілейскім – воўк [6, с. 70, 9, с. 96]. Разнастайнасць уласналексічных адрозненняў пашыраюць і такія найменні, як ба^сбка і бірж (Нараўлянскі раён), бабы^ср (бабу^ср) (Гомельшчына), цар (ца^срык) (Прыпяць), егарь (сгарь) (Гродзеншчына), пу^сўкаж. ад латышкага *rīse, rīke, rīkis* [7, с. 118].

У басейне Дняпра пашыраны і такі прадстаўнікі іхтыяфауны, як ёрш-наса^ср (джгір-наса^ср). Для яго абазначэння ў народных гаворках Магілёўшчыны і Гомельшчыны бытуюць наступныя намінацыі: астрамы^с (астрamu^с), астрamu^ссік, чырано^с, наса^ср, біручо^ск [6, с. 70].

Для такіх найменняў, як курме^сль, ваўчо^ск (воўк), яжо^ск, клапо^ск характэрна лексіка-семантычная варыянтнасць, якая ўзнікла ў выніку пераносу назвы з аднаго прадмета на другі. Так, назвы яжо^ск ‘ёрш’ і яжо^ск ‘памянш. ад ёж, ‘вожык’ аб’ядноўвае тое, што абодва прадстаўнікі фауны маюць калючкі. З-за малых памераў атрымаў ёрш назву насякомага клапо^ск. Такія лексіка-семантычныя адрозненні, як курме^сль ‘ёрш’ і курме^сль ‘пячкур’, а таксама ваўчо^ск (воўк) ‘ёрш’ і ваўчо^ск ‘калюшка’ і ‘падкаменшчык’ узніклі, відаць, у выніку зблытвання адзначаных вышэй прадстаўнікоў іхтыяфауны.

Як бачым, вывучэнне найбольш вядомых у беларускіх народных гаворках намінацый у абазначэнні такога прадстаўніка фауны рыб, як ёрш, і вызначэнне геаграфіі іх пашырэння ў дыялектнай мове паказала, што найменне з’яўляецца агульнаўжывальным на тэрыторыі Беларусі. Паўночна-заходнюю зону вызначае пашырэнне лексемы *яжгу^ср* і адпаведных ёй фанетычных варыянтаў. Лексема *джгір*, выбраная ў якасці навуковага номена і літаратурнай намінацыі, як і шматлікія пералічаныя вышэй рэдкаўжывальныя дублеты, з’яўляецца лакальным рэгіяналізмам. Таму з’яўляецца немэтазгодным пры суцэльным макраарэале ў беларускіх гаворках лексема *ёрш* (на другім месцы па пашырэнні – лексема *ерш*) аддаваць перавагу менш пашыранай назве *джгір*. Відавочна, каб унікнуць непажаданай дублетнасці ў галіне іхтыянаменклатуры, у якасці номена дастаткова пакінуць звыклую і зразумелую, агульнавядомую намінацыю *ёрш*.

Спіс літаратуры

1. Энцыклапедыя прыроды Беларусі : у 5 т. / гал. рэд. І.П. Шамякін. – Мінск : БелСЭ, 1983–1986. – Т. 2.
2. Радкевич, В.А. Биологическая терминология и номенклатура : Словарь русско-белорусско-латинский, белорусско-русский / В.А. Радкевич, Л.М. Вардомацкий, А.А. Лешко; лингв. ред. Н.В. Бирилло. – Минск : Выш. школа, 1993. – 479 с.
3. Анаціраваны спіс хрыбетных жывёл Беларусі : метадычныя рэкамендацыі / Мін. дзярж. пед. ін-т імя М. Горкага. – Мінск, 1993. – 42 с.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – Мінск : БелЭН, 1996. – 784 с.

5. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. – Мінск: Фонд фундаментальных даследаванняў РБ, 1993–1998. – Т. 1 : Раслінны і жывёльны свет / Г.У. Арашонкава, М.В. Бірыла, А.П. Груцо [і інш.] ; рэд. М.В. Бірыла, Ю.Ф. Мацкевіч, 1993. – 160 с., 368 карт.
6. Жывёльны свет : Тэматычны слоўнік / склад. В.Д. Астрэйка [і інш.] ; рэд. Л.П. Кунцэвіч, А.А. Крывіцкі. – Мінск : Беларус. навука, 1999. – 239 с.
7. Лексічныя ландшафты Беларусі : Жывёльны свет. – Мінск : Навука і тэхніка, 1995. – 255 с.
8. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / М.Фасмер. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1986.
9. Грачыха, Т.А. Фауністычныя найменні ў беларускай мове : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Т.А. Грачыха. – Мінск, 1999. – 173 с.
10. Сцяшковіч, Т.Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці / Т.Ф. Сцяшковіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 671 с.
11. Дейниченко, Н.П. Зоологическая лексика в восточно-полесском говоре украинского языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Н.П. Дейниченко; Киев. гос. пед. ин-т. – Киев, 1995. – 22 с.
12. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : у 5 т. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979–1986. – Т. 5.
13. Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі : у 2 т. – Мінск : Універсітэцкае, 1990. – Т. 1.
14. Янкова, Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т.С. Янкова ; рэд. М.В. Бірыла, А.А. Крывіцкі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.
15. Рыбы : Попул. энцикл. справ. / Беларус. Сов. Энцикл. Ин-т зоологии АН БССР ; под ред. П.И. Жукова. – Мінск : БелСЭ, 1989. – 311 с.

НИНА ДАЎБЕШКА (г. Віцебск)

ПАЭМА Я. КОЛАСА “СЫМОН-МУЗЫКА”: ЛІНГВАТЭКСТАЛАГІЧНЫЯ НАЗІРАННІ

Якуб Колас – мастак яркай творчай індывідуальнасці. Глыбокі мысліцель, ён здолеў асэнсаваць важнейшыя філасофскія пытанні рэчаіснасці і адлюстраваць у сваіх творах гістарычныя заканамернасці грамадскага развіцця сваёй эпохі. Вялікую цікавасць творы пісьменніка ўяўляюць і як факты мовы. На адметнасць коласаўскага слова неаднаразова звярталі ўвагу даследчыкі творчасці пісьменніка. Напрыклад, Д.І. Гальмакоў, характарызуючы стыль прозы Якуба Коласа, адзначае: “Яна [моўная манера] абумоўлена шырынёй і шматграннасцю сувязей індывідуальнага почырку мастака з невычэрпным багаццем агульнанароднай мовы. Гэта сувязь выяўляецца і ў прынцыпах адбору лексічнага матэрыялу, і ў спецыфіцы выкарыстання вобразна-выяўленчых сродкаў, і ў метадах асваення розных стылёвых пластоў агульнанароднай мовы” [1, с. 182]. Сказанае ў поўнай меры адносіцца і да паэтычных твораў аўтара, у тым ліку паэмы “Сымон-музыка” – адной з найбуйнейшых з’яў у творчай спадчыне Я. Коласа.

Як вядома, паэма нараджалася даволі доўга. Праца над ёй была распачата ў канцы лістапада 1911 года, аднак, напісаўшы дзесяць раздзелаў, пісьменнік прыпыніў працу і зноў вярнуўся да яе толькі ў лістападзе 1917 года, а да канца 1918 года напісаў тры апошнія часткі. Акрамя першапачатковага, вядомы яшчэ два варыянты твора. Рукапіс аднаго з іх (1924 г.) быў страчаны ў час вяртання Я. Коласа з Кіславодска, а другі быў здадзены ў друку у маі 1925 года. У гэтую, апошнюю рэдакцыю без змен перайшла толькі чвэрць зыходнага тэксту, таму яна значна адрозніваецца ад варыянта 1911–1918 гг. [2, с. 58]. Паглыбленне ідэйнай задумы твора абумовіла не толькі перасэнсаванне ўсёй аўтарскай канцэпцыі, новую трактоўку вобразаў, але і ўдасканаленне рытмічнага ладу, рыфмоўкі, мілагучнасці радка. Пісьменнік вельмі дэталёва папрацаваў над павышэннем вобразнасці слова ў паэме, удакладненнем семантыкі моўных адзінак, наданнем асобным урыўкам стылістычнай аднароднасці.

У варыянце 1918 г. можна заўважыць значную колькасць русізмаў. Гэта зразумела, бо напісанне Я. Коласам паэмы “Сымон-музыка” прыходзіцца на перыяд, калі ўплыў рускай мовы на беларускую быў вельмі адчувальным. У апошняй рэдакцыі пісьменнік таксама выкарыстоўвае словы рускай мовы (*трудна, стада, праішчайце, мыслі, дзерава, няждана, умаляць, прыказанне, пуць* і інш.), аднак іх колькасць значна меншая ў параўнанні з першапачатковым тэкстам. Адмаўляючыся ад русізмаў, аўтар паэмы замяняе іх словамі беларускай мовы з тым жа значэннем ці канструкцыямі абсалютна іншага лексічнага нападзення і сінтаксічнай будовы.

Замена русізмаў семантычна тоеснымі беларускімі адпаведнікамі ў большасці выпадкаў дыктуецца магчымасцю захаваць рытмічную

арганізацыю тэксту. Такія праўкі можна ў пэўным сэнсе назваць механічнымі, бо яны ніякім чынам не ўплываюць на семантыку радка або ўрыўка. Параўн.: *Але дудка замірае, / Як бы той дзявочы ўздох...* [1918, 499] – *Але дудка замірае, / Як бы той дзявочы ўздох...* [1991, 26]; *А вакруг так ціха, гожа...* [1918, 524] – *А вакол так ціха-гожа...* [1991, 79]; *Цьма халодная маўчала, / Матцы кідала укор...* [1918, 509] – *Цьма халодная маўчала, / Матцы кідала дакор...* [1991, 48]; *Млеў і таяў весь Сьмонка...* [1918, 493] – *Замляваў увесь Сьмонка...* [1991, 15] і інш.

Даволі часта праўка на ўзроўні “слова рускай мовы – слова беларускай мовы” спалучаецца з удасканаленнем суседняга кантэксту. Параўн.: *І тагды вакруг Сьмонкі / Шум у хаце заціхаў...* [1918, 521] – *І тады вакол Сьмонкі / Ўсе збіваліся цясней...* [1991, 71]. Русізм *вакруг* (рус. *вокруг* ‘в окружности, кругом чего-нибудь’) эквівалентны слову беларускай мовы *вакол* ‘кругом чаго-небудзь’. Аднолькавая колькасць складоў у гэтых словах не парушае рытмічнай арганізацыі верша, таму праведзеная замена не патрабуе іншых правак. Аднак аўтар адмаўляецца ад фанетычна відазмененага русізма *тогда – тагды* і цалкам мяняе другі радок, па-новаму адцяняючы тым самым незвычайныя здольнасці хлапчука. Песня Сымонавай скрыпкі не проста прымушала сцішыцца ўсё навокал, але і прыцягвала да сябе, гуртавала.

Канструкцыі адвольнай будовы, якімі пры рэдагаванні пісьменнік нярэдка замяняе русізмы, вызначаюцца большай або меншай ступенню семантычнай суаднесенасці з зыходным словам або выразам. Сінтаксічна яны могуць быць арганізаваны як спалучэнні слоў, словазлучэнні, сказы. Параўн.: *Знай Сьмонка, як салодка / Жыць усягды сабой самім.* [1918, 498] – *Ведаў хлопчык, як салодка / Жыць вась так, сабой самім.* [1991, 24]; *Выйдзеш з хаты надасвеце, – / От бы воздух так і піў...* [1918, 524] – *Выйдзеш з хаты надасвеце, / Так і піў бы дух зямлі...* [1991, 79]; *Слаўны быў такі дзянёк, / Весь дзень парыла, а ўрэшце / Ўзняўся ціхі вецярок.* [1918, 524] – *Слаўны выдаўся дзянёк! / Моцна парыла, а потым / Стаў навейваць вецярок.* [1991, 79]; *“Польза будзе хоць якая”, – / Маці думала аб ім...* [1918, 505] – *“Ну, што ж? хлопец не загіне”, / – Маці думала аб ім...* [1991, 40]; *Вот ён ўзняўся над крыжамі, / Плаўна ў воздусі паплыў...* [1918, 511] – *Вось узняўся над крыжамі / І паплыў, паплыў, паплыў...* [1991, 25] і інш.

Лексічныя нормы ў 10-я – 20-я гг., калі стваралася паэма, яшчэ толькі выпрацоўваліся, прычым выпрацоўваліся якраз пад непасрэдным уплывам жывых народных гаворак. Якуб Колас, як вялікі знаўца мовы, разумеў, што далёка не ўсё з лексічнага “бязмежжа” пачатку ХХ-га стагоддзя павінна стаць здабыткам літаратурнай мовы, што пры вялікай колькасці гутарковых слоў у творы зніжаецца яго эстэтычная вартасць. Рэдагуючы паэму, пісьменнік уносіў лексічныя праўкі, шукаў адпаведнікі маларазумелым словам сярод агульнаўжывальных або ўвогуле адмаўляўся ад іх. Напрыклад, у першапачатковым варыянце неаднаразова выкарыстоўваецца лексема *марá*, характэрная беларускім гаворкам. Пры перапрацоўцы тэксту Я. Колас адмаўляецца ад яе. Параўн.: *І сама ўжо скрыпка грала, / Покі лопнула струна, / А як*

лопнула – прапала / Гэта дзіўная **мара**. [1918, 513] – I сама ўжо скрыпка грала, / Покі лопнула струна, / А як лопнула – прапала / Сну праявіна-мана [1991, 56]. У іншай сітуацыі слова **мара** выкарыстоўваецца ў гаворцы дзеда-жабрака: – Ну, не плач, браток, не трэба, а я думаў, ты – **мара** [1918, 518]. У другой рэдакцыі паэмы урывак значна зменены і прыведзеная рэпліка ўвогуле адсутнічае. Прыкладзём іншыя прыклады аўтарскага адмаўлення ад мясцовых слоў: Там цяпер ралля чарнела, / **Глызы** ўскопанай зямлі... [1918, 503] – Там цяпер ралля чарнела / **Глыбы** ўскопанай зямлі... [1991, 35]; А як хлопцу кепска стане, / Як **заныдзіца** чаго, – / Успомніць скрыпку – радасць гляне... [1918, 504] – А як часам горка стане / Ці **засмуціца** чаго, / Скрыпку ўспомніць – сонца гляне, / Асвятляючы ўсяго... [1991, 39]; Але вочкі ўскідае / На Сымонку ды ізноў / **Сарамяжліва** спускае... [1918, 531] – Але вочкі ўскідае / На Сымонку ды ізноў / іх **саромліва** спускае... [1991, 89] і інш.

Пэўная колькасць слоў, ад якіх адмаўляецца Я. Колас пры рэдагаванні тэксту, занатавана ў слоўніках сучаснай беларускай мовы. Менавіта такія адзінкі даюць магчымасць чытачу прасачыць, як дабіваўся пісьменнік максімальнай дакладнасці і выразнасці слова, як шліфаваў паэтычную думку. Параўн.: *Хто дае ім [краскам] клёк і сілы?* [1918, 500] – *Хто дае ім моцы, сілы?* [1991, 27] Лексему *клёк* ‘жыццёвая сіла, сокі’ аўтар замяняе лексмай *моц* ‘трываласць, мацунак’. Робячы такую праўку, пісьменнік пазбаўляецца ад своеасаблівай таўталагіі, паколькі словы *клёк і сіла* ў кантэксте ўжыты ў адным значэнні. Прыкладзём яшчэ адзін прыклад. Сымон, выгнаны з дому, вымушаны ісці ў свет: *І ён шоў. Куды? не ведаў, / Дый аб тым і не пытаў. / Пад убогі крыжык дзедаў / Неўзаметкі прыдыбаў...* [1918, 510] Дзеяслоў *прыдыбаць* ‘прыйсці куды-небудзь з цяжкасцю’, які дзеля захавання рытму аўтар ўжывае са зменай націску, пры рэдагаванні выпраўлены на *прыблукіць* ‘блукіаючы, апынуцца дзе-небудзь’. Першы з дзеясловаў называе мэтанакіраванае дзеянне суб’екта, другі – стыхійнае. Відавочна, што кантэкст патрабуе якраз слова *прыблукіць*. Тое, як уважліва Я. Колас выбіраў самую прыдатную адзінку, адзінку, якая б выказвала патрэбнае значэнне, адпавядала маўленчай сітуацыі, кантэксту, ілюструюць і такія прыклады: *Ён [дзед] не ўздумаў далей жыць...* [1918, 503] – *Дзед не ўздужаў далей жыць...* [1991, 35]; *Азірнуўся – зноў магіла, / Зноў пагнутыя крыжы.* [1918, 512] – *Азірнуўся – зноў магілы / І пахілыя крыжы.* [1991, 54]; *Сэрца ў хлопца страсянецца...* [1918, 493] – *Сэрца ў хлопчыка заб’ецца...* [1991, 12]; *Глуха могількі глядзяць.* [1918, 510] – *Глуха могількі маўчаць.* [1991, 52] і г.д.

Як ужо адзначалася, канчатковы варыянт паэмы адрозніваецца ад першага паглыбленнем ідэйнай задумы твора, узмацненнем у ёй рамантычнага пачатку. Такія кардынальныя змены не маглі не знайсці адлюстравання і ў тых сродках, пры дапамозе якіх аўтар характарызуе герояў, апісвае падзеі і сітуацыі. Так, абсалютна процілеглымі па настроі з’яўляюцца варыянты пейзажнай восеньскай замалёўкі: *Нікла жыцце ў лесе шумным, / Агаляўся твар зямлі, / І ляцелі з крыкам сумным / Над*

балотам жураўлі. [1918, 503] – *Нікла жыцце ў шумным лесе, / Агаляўся твар зямлі, / І ляцелі ў паднябессі / З звонкім крыкам жураўлі.* [1991, 34] Чаканне Сымонам надыходу вясны Я. Колас перадае адным сказам: *Ждаў даўно вясны, як дзіва...*[1918, 503] – *Ждаў вясеньку, ждаў, як дзіва...*[1991, 72] Выкарыстанне ў другім варыянце выдзеленых лексем надае радкам паэтычную ўзнёсласць, рамантычнасць, у той час як у пачатковым тэксце апісанне бачыцца надзвычай будзённым і прыземленым. Аналагічныя змены ўносіў пісьменнік і пры характарыстыцы герояў. Я.Колас піша пра Сымона: *Цяпер адкрылася тое, / Чаго шчыра так жадаў...*[1918, 496] – *Цяпер пазнаў ён тое, / Чаго шчыра так шукаў...*[1991, 20]. Дзеяслоў *жадаць* ‘хацець што-н. ажыццявіць, зрабіць, займаць’ аўтар папраўляе на дзеяслоў *шукаць* ‘1. Старацца знайсці, выявіць (скрытае, схаванае, згубленае). 2. Імкнуцца, крочыць да чаго-небудзь новага, перадавога, больш дасканалага’. Ён, на наш погляд, характарызуе героя як чалавека, які ўвесь час імкнецца да пэўнай мэты ў жыцці, а не проста чакае, што ўсё само да яго прыйдзе, тады як дзеяслоў *жадаць* указвае на пасіўны стан суб’екта. Калі ўлічыць, што ў другой рэдакцыі пісьменнік дае, па сутнасці, новую трактоўку вобраза Сымона, праўка ўяўляецца абсалютна дарэчнай.

Такім чынам, разгледжаны матэрыял дазваляе гаварыць пра надзвычайную скрупулёзнасць Я. Коласа ў выбары слова. Шматгадовая праца пісьменніка над удасканаленнем тэксту не была дарэмнай: паэму “Сымон-музыка” можна лічыць вялікім дасягненнем беларускага ліра-эпасу, класічным творам нацыянальнага прыгожага пісьменства.

Спіс літаратуры

1. Гальмакоў, Д.І. Стыль прозы Якуба Коласа / Д.І. Гальмакоў. – Мінск, 1973. – 224 с.
2. Мушынскі, М.І. Паэма Якуба Коласа “Сымон-музыка” / М.І. Мушынскі // Роднае слова. – 2000. – № 6. – С. 54–59.

АЛЕНА ДЗЯДОВА, КАЦЯРЫНА ВІНАКУРАВА (г. Віцебск)

**НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦЫФІКА КАНЦЭПТА
“ПАДМАН” У БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ**

У апошнія дзесяцігоддзі ў беларускай лінгвістыцы назіраецца перамяшчэнне навуковых даследаванняў у сферу канцэптualaнага аналізу. З’явы навакольнага свету і нацыянальнай культуры знаходзяць сваё адлюстраванне ў канцэптах. Канцэпт выступае як адзінка нацыянальнай свядомасці; ён мае моўнае выражэнне і валодае этнакультурнай інфармацыяй. Па словах В.А. Маславай, “канцэпт – гэта семантычнае ўтварэнне, якое адзначана лінгвакультурнай спецыфікай і якое тым ці іншым чынам характарызуе носбітаў пэўнай этнакультуры” [1, с. 36]. Канцэпты знаходзяць сваё выяўленне ў змесце лексічных і фразеалагічных адзінак, парэміялагічным фондзе, у сістэме ўстойлівых параўнанняў, у якіх адлюстраваны вобразы-эталоны, што характэрны для пэўнага моўнага калектыву.

Нацыянальныя асаблівасці моўнага светапогляду беларусаў даволі выразна выяўлены ў фразеалагізмах. Канцэпт падману, у прыватнасці, фразеалагізуецца як у ідыёмах, якія адлюстроўваюць канкрэтны аспект чалавечых паводзін (*корчыць дурня ‘падманваць’, акулеры настайляць ‘уводзіць у зман, паказваючы што-небудзь у фальшывым, скажоным, але выгадным для сябе выглядзе*), так і ў ідыёмах, якія характарызуюць асабістыя якасці чалавека (*сабе найме ‘вельмі спрытны, хітры’, нячысты на руку ‘схільны да крадзяжу, махлярства’*).

Паводзіны людзей падвяргаюцца дастаткова жорсткаму рэгламентаванню ва ўсіх сацыяльна значымых сферах жыцця. Фразеалагізмы, якія адлюстроўваюць паводзіны чалавека, у тым ліку падман, служаць, як правіла, не для апісання пэўных дзеянняў, якія не адпавядаюць маральным нормам, а ўжываюцца для выражэння стану, прычынай узнікнення якога стала нейкая канфліктная сітуацыя, абазначаюць паводзіны з адмоўнай ацэнкай.

Моцная эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка фразеалагічных адзінак, у якіх рэалізуецца канцэпт “падман”, звязана з нарматыўнай карцінай свету нашага народа, у якой адлюстраваны яго багаты гістарычны вопыт і асаблівасці светабачання. Большасць ідыём са значэннем падману носіць адмоўную канатацыю, бо падман, хлусня, ашуканства – гэта тое, што ва ўсе часы асуджалася беларусамі і выклікала ў іх негатыўную рэакцыю.

У моўнай карціне свету беларускага народа канцэпт “падман” дастаткова поўна выражаны ў семантыцы фразем, якія звычайна фіксуюць адхіленні ад правільных, агульнапрынятых у грамадстве нормаў паводзін. Увасабленне дадзенага канцэпта ў фразеалагічных адзінках адбываецца часцей за ўсё дзякуючы працэсу метафарызацыі, што ў выніку прыпадабнення “нараджае” вобразна-асацыятыўныя ўяўленні. Падманваць – гэта наўмысна гаварыць няпраўду, а значыць, перашкаджаць іншаму правільна, адэкватна ўспрымаць навакольнае

асяроддзе. Акаляючы свет успрымаецца чалавекам пры дапамозе некалькіх органаў пачуццяў, уздзейнічаючы на якія можна пазбавіць чалавека магчымасці арыентавацца ў навакольным свеце [гл. 2, с. 50]. Пераасэнсаванне розных дзеянняў і перанясенне іх на органы пачуццяў і сталі асновай для ўтварэння фразеалагізмаў дадзенага семантычнага тыпу. У якасці найбольш ужывальных саматычных кампанентаў для абазначэння падману, выражэння ідэі няшчырасці выкарыстоўваюцца назоўнікі *галава* (*марочыць* (*дурыць*, *тлуміць*, *туманіць*, *чмурыць*) *галаву* ‘знарок падманваць, уводзіць у зман’), *вочы* (*замыльваць* (*замазваць*, *сляпіць*, *туманіць*) *вочы*, *пускаць пыл у вочы*, *жвір у вочы сыпаць* ‘уводзіць у зман, ашукваць, пазбаўляць здольнасці правільна разбірацца ў чым-небудзь’), *мазгі* (*пудрыць* (*кампасціраваць*) *мазгі* ‘падманваючы, знарок гаварыць што-небудзь няправільнае), *нос* (*вадзіць за нос* ‘уводзіць у зман, ашукваць’), *вушы* (*лапішу на вушы вешаць* ‘т.с’), *зубы* (*зубы загаворваць* ‘т.с’), *палец* (*абвесці* (*абкруціць*) *вакол пальца* ‘спрытна, хітра ашукаць, падмануць’). Думаецца, што для фразеалагізацыі канцэпта падману выкарыстанне назваў частак цела чалавека ў якасці вобразных асноў невыпадковае. Так, напрыклад, узнікненне фразеалагізма *марочыць галаву* мае, несумненна, міфалагічную аснову. Корань *мор-* напрамую ўказвае на сувязь з язычаскай багіняй усходніх славян Морай (Марай). Згодна з павер’ямі, Мора душыла і мучыла соннага чалавека, навальваючыся яму на грудзі. Таму *марочыць галаву* – гэта як бы часова “адключаць” свядомасць. Падобныя сітуацыі ляглі ў аснову ўтварэння і такой ідыёмы, як *дурыць* (*тлуміць*, *туманіць*, *чмурыць*) *галаву* і інш. [гл. 3, с. 51]. Значэнне ж памянёных вышэй фразеалагізмаў з апорным кампанентам *вочы* лёгка тлумачыцца тым, што пры пападанні ў вочы мыла, пяску, туману і інш. чалавек страчвае на некаторы час здольнасць бачыць.

Апрача названых саматычных кампанентаў, для абазначэння падману, выражэння няшчырасці ў моўнай свядомасці беларусаў выкарыстоўваецца назоўнік *душа*, напрыклад: *кывіць душой* ‘быць няшчырым, крывадушнічаць’. Назоўнікавы кампанент *душа* як “неіснуючы аналаг” сэрца, у якім, згодна з уяўленнямі рускіх і беларусаў, канцэнтруюцца пачуцці і эмацыянальныя перажыванні чалавека, нараджае вобраз здрадніцтва сваім уласным пачуццям, якія ідуць ад сэрца, і фарміруе значэнне ‘быць двудушным, грэбаваць, не кіравацца ў сваёй дзейнасці сапраўднымі пачуццямі’.

Нацыянальная маркіраванасць, спецыфічная нацыянальна-культурная афарбоўка этнафразем са значэннем падману абумоўлена таксама асаблівасцямі этнакультурнага развіцця беларускага народа, яго сацыяльна-гістарычнага вопыту. Так, рэалізацыя канцэпта “падман” у ідыяматычных спалучэннях нярэдка адбываецца праз выкарыстанне назваў рэалій і прадметаў побыту, якія характарызуюць сялянскае жыццё, адлюстроўваюць уяўленні, звязаныя з працоўнай і гаспадарчай дзейнасцю беларусаў. Напрыклад: *вудачка* (*браць* (*падчаниць*, *злавіць*) *на вудачку* ‘хітраваць, дабівацца чаго-небудзь ашуканствам’), *кручок* (*падчаниць* (*злавіць*) *на кручок* ‘ашукаўшы, выведаць што-небудзь

важнае; перахітрыць), *калёсы* (*падпускаць турысы на калёсах* ‘выдумляць, маніць’), *дугі* (*гнуць дугі* ‘падманваць, гаворачы няпраўду’), *акуляры* (*акуляры настаўляць* ‘гл. вышэй’), *грошы* (*прадаць і грошы палічыць* ‘спрытна, хітра ашукаць, падмануць’), *лапці* (*абуваць у лапці* ‘паступаць нядобрасумленна, ашукваць, хітраваць’), *мякіна* (*на мякіне не правядзеш* ‘не ашукаеш, не перахітрыш’), *баланда* (*травіць баланду* ‘хлусячы, старацца падмануць’), *поле* (*выводзіць у поле* ‘спрытна, хітра ашукваць, падманваць’), *сцежка* (*ісці па крывой сцежцы* ‘жыць нядобрасумленна, пры дапамозе хітрыкаў і падману’) і інш. У аснове прыведзеных фразеалагічных выразаў ляжаць пэўныя вобразныя асацыяцыі ці параўнанні, якія фіксуюць сувымярэнне ўласцівасцей чалавека, яго паводзін з “нечалавечымі” рэаліямі і адлюстроўваюць светапогляд нашага народа.

Семантычны кампанент падману прысутнічае ў пэўнай ступені і ў такіх нацыянальна маркіраваных фразеалагізмах, як з *ветру вярэйкі віць* ‘пляткарыць, выдумваць’, *наводзіць цень на пляцень* ‘наўмысна ўносіць няяснасць у якую-небудзь справу, заблытваць каго-небудзь’, *плесці лапці*, *раць дарогу*, *гарадзіць плот* ‘гаварыць абы-што, выдумваць’, у якіх этнакультурная семантыка заключана ў назоўнікавых і дзеяслоўных кампанентах *вяроўка*, *пляцень*, *плот*, *раць*, *гарадзіць*.

Як сведчыць даследаванні матэрыял, амаль усе фразеалагічныя адзінкі са значэннем падману маюць неадабральнае значэнне, нясуць у сабе адмоўны элемент ацэначнасці і ўжываюцца, як правіла, у жывой гутарковай мове беларускага народа.

Асобныя метафарычныя мадэлі фразеалагічных выразаў, у якіх увасоблены канцэпт “падман”, утрымліваюць назвы жывёл, частак іх цела ці дзеянні, уласцівыя жывёлам. І гэта невыпадкова. Як сцвярджае У.І. Коваль, “чалавек мінулага разглядаў і ацэньваў сябе ў непарыўнай сувязі з навакольным светам, у тым ліку з жывёламі” [3, с. 4], а таму зразумела, што “назіранні за іх паводзінамі і адносінамі захаваліся ў нашай мове” [3, с. 4]. Так, выразнае пераасэнсаванне падману адбываецца ў наступных фразеалагізмах з анімалістычным кампанентам: *віляць (круціць) хвастом* ‘хітраваць, крывадушнічаць, ашукваць’, *гуляць у ката і мышку (у кошкі-мышкі)* ‘хітраваць, стараючыся падмануць каго-небудзь’, *настаўляць рогі* ‘ашукваць мужа, стаўшы палюбоўнікам яго жонкі’ і інш.

Даследаванне нацыянальна-культурнай спецыфікі фразеалагізмаў са значэннем падману дазваляе сцвярджаць, што ідыяматычныя адзінкі дадзенага тыпу з’яўляюцца адным са шляхоў пазнання спецыфікі нацыянальнай карціны свету беларускага народа, яго культуры, спасціжэння асаблівасцей светабачання і непаўторнага спосабу мыслення беларусаў.

Спіс літаратуры

1. Маслова, В.А. Когнітивная лінгвістыка : Учеб. пособие / В.А. Маслова. – Мінск : ТетраСистемс, 2004. – 256 с.

2. Данич, О.В. Менталитет белорусов и русских. Отражение в мифологии, фольклоре, фразеологии : Учеб.-метод. пособие / О.В. Данич. – Витебск : ВГУ, 2004. – 84 с.

3. Коваль, У.І. Чым адгукаецца слова: Фразеалогія ў павер'ях, абрадах і звычаях / У.І. Коваль. – Мінск : Народная асвета, 1994. – 48с.

ВОЛЬГА ЗАЯЦ (г. Гродна)

ПРОБЛЕМА ЦЕННОСТИ В ЛИНГВОКОГНИТИВНОМ ОСВОЕНИИ

Отмечаемая исследователями научной методологии аксиологизация научного знания есть следствие господствующей в современной науке антропоцентрической парадигмы, которая ставит в центр научного творчества человека. Антропоцентризм в лингвистике проистекает из того, что язык является продуктом языкотворческой деятельности народа-носителя языка. Неспроста в XX веке в связи с осознанием того, что язык представляет собой систему, моделирующую мир в сознании отдельного человека, этноса и составляющих его социальных групп, был предложен иной, в принципе противоположный, путь исследования сущего (бытия, мира, культуры): от слова – к вещи, обозначенной словом, или, иначе, путь познания сущего «через слово». Сегодня и философия, и лингвистика стремятся извлечь из словаря данные о сущем, о реалиях. Иначе говоря, стоит задача через «вселенную» языка познать вселенную как реальность [1, с. 41].

Таким образом, ключевыми для понимания сути современного направления исследований в области языка и культуры можно считать слова «познание культуры через язык».

На сегодняшний день уже является общепризнанным тот факт, что между языком и культурой существует тесная взаимосвязь. Однако вопрос о взаимодействии языка и культуры далёк от своего разрешения, хотя корни этой проблемы лежат ещё в глубокой древности. В наиболее явном виде связь «язык – культура» обнаруживается в трудах немецкого учёного В. Фон Гумбольдта, который рассматривал язык как хранилище народного духа, культуры, «объединяющую энергию народа, чудесным образом запечатлённую в определённых звуках» [2, с. 68]. В дальнейшем этой проблемой занимались и занимаются по сей день многие учёные (А.А. Потебня, А. Вейстербер, Ю.М. Лотман, Д.С. Лихачёв, И.С. Услуханов, Н.И. Толстой, В.М. Лейчик, С.Г. Тер-Минасова). С.Г. Тер-Минасова в своей книге «Язык и межкультурная коммуникация» характеризует взаимоотношения языка и культуры с разных позиций, по разным направлениям их реализации: язык как зеркало культуры, в котором отражается не только реальный мир, но и национальный характер, образ жизни, традиции, обычаи, система ценностей; язык как сокровищница культуры, которая хранит культурные ценности – в лексике, в грамматике, в идиоматике, в фольклоре; язык как передатчик, носитель культуры, который передаёт сокровища национальной культуры из поколения в поколение; язык как орудие культуры, которое формирует личность человека, носителя языка, через навязанные ему языком и заложенные в языке видение мира, менталитет, отношение к людям [3, с. 15].

Эти исходные положения означают, что язык действительно отражает реальный мир, однако, между языком и реальным миром стоит человек – носитель языка и культуры. Именно он воспринимает и

осознаёт мир посредством органов чувств, создаёт на этой основе свои представления о мире [4, с. 87]. В результате взаимодействия человека с миром формируется некоторая модель мира, которая в философско-лингвистической литературе именуется картиной мира.

Вопрос о существовании картины мира был поднят ещё в античности как попытка объяснить окружающую природу, космос и место человека в нём. Сам термин «картина мира» возник в рамках физики на рубеже XIX – XX веков. С 60-х годов прошлого столетия проблема картины мира стала рассматриваться в рамках семиотики, антропологии и лингвистики. Картина мира – это целостный, глобальный образ мира, лежащий в основе мировидения человека, репрезентирующий сущностные свойства мира в понимании ее носителей и являющийся результатом всей духовной активности человека [5, с. 20].

Этот образ мира отражается в языке, формируя то, что именуется «языковой картиной мира». Между картиной мира, как отражением реального мира, и языковой картиной мира, как фиксацией этого отражения, существуют сложные взаимоотношения. Исследователи, сопоставляющие эти две картины мира, постоянно подчёркивают не тождественность понятий «языковая картина мира» и «картина мира», поскольку язык не выступает в качестве самостоятельной креативной силы и не создаёт собственной картины мира. Он лишь отображает концептуальную картину мира человека, первоначальным источником которой является реальный мир [6, с. 69].

Таким образом, картина мира, отображённая в сознании человека, или иначе концептуальная картина мира, есть вторичное существование объективного мира, а языковая картина мира есть своеобразная материальная форма, в которой концептуальная картина мира человека закрепляется и реализуется [7, с. 49]. Понимание языка как «промежуточного мира» между субъектом познания и существующей реальностью представляет возможность рассматривать язык как уникальную коллекцию результатов конкретных познавательных актов, имевших место в исторической эмпирике того или иного этноса, посредством которого «рядовой, обычный человек, не творец культурных ценностей сам входит в культуру, а в некоторых случаях влияет на нее» [8, с. 42].

Способ отражения действительности в сознании и языке народа обуславливается всей совокупностью географических, культурно-исторических, психологических и социальных факторов, т. е. формируется из целостности национальной жизни. Культурное своеобразие народа, а следовательно, и национально-культурная специфика его картины мира во многом определяется системой ценностей и их иерархией. Ценности являются внутренней основой и сущностно-смысловым ядром культуры, определяющим её содержание и специфику [9, с. 34]. Следовательно, языковая картина мира, отображая особенности картины мира, свойственные той или иной национальной культуре, отображает и специфику её системы ценностей. Заведующий научно-исследовательской лабораторией «Аксиологическая лингвистика»

при Волгоградском государственном педагогическом университете профессор Карасик В.И. в качестве попытки комплексного осмысления ценностей в языке предлагает модель ценностной картины мира, исходя из того, что наряду с языковой картиной мира (в качестве её аспекта), объективно выделяется ценностная картина мира в языке, в которой существуют наиболее существенные для данной культуры смыслы, ценностные доминанты, совокупность которых и образует определённый тип культуры, поддерживаемый и сохраняемый в языке [10, с. 5].

Методика изучения ценностных доминант в языке базируется на понятии «концепт». Существует несколько научных направлений, рассматривающих концепт с различных позиций. Первое направление, представителями которого являются Ю.С. Степанов, С.Г. Воркачëв, рассматривает концепт как культурологическое понятие, а сама культура понимается как совокупность концептов. Ю.С. Степанов определяет понятие концепта следующим образом: «Концепт – это как бы ступок культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека [8, с. 41]. Согласно С.Г. Воркачëву, “концепт – это единица коллективного знания / сознания (отправляющая к высшим духовным ценностям), имеющая языковое выражение и отмеченная этнокультурной спецификой [11, с. 70]. Второе направление (Н.Д. Арутюнова, А.Д. Шмелев, Н.Д. Булыгина, Н.Ф. Вежбицкая) постулирует семантический подход к концепту, считая семантику языкового знака единственным средством формирования содержания концепта. В рамках этого направления концепт определяется как единица когнитивной семантики, которую можно анализировать при помощи соответствующего метаязыка. Представители третьего подхода (Лихачëв Д.С., Кубрякова Е.С.) утверждают, что концепт выполняет заместительную функцию и является посредником между словами и действительностью. Концепт не возникает из значения слова, а является результатом столкновения словарного значения с личным, народным опытом человека. В самом широком смысле в число концептов включаются лексемы, значения которых составляют содержание национального языкового сознания и формируют «наивную картину мира» носителей языка [12, с. 4].

Следует отметить, что на сегодняшний день объективно выделяется и четвёртое направление в понимании концепта, представленное научно-исследовательской лабораторией “Аксиологическая лингвистка”. Г.Г. Слышкин и В.И. Карасик понимают концепт как “многомерную ментальную единицу с доминирующим ценностным элементом” [13, с. 109].

Существование множества определений концепта свидетельствует о том, что до сих пор нет его точной дефиниции, не выявлены существенные признаки. Однако при ближайшем рассмотрении можно заметить, что данные дефиниции не являются взаимоисключающими, но лишь подчёркивающими различные стороны формирования концепта. Под формированием концепта понимается процесс редукции результатов опытного познания действительности до пределов

человеческой памяти и соотнесения с ранее усвоенными культурно-ценностными доминантами, выраженными в религии, идеологии, искусстве и других сферах культуры. Такое определение подводит к вопросу о соотношении понятий “концепт” и “ценность”.

Из определения ценности следует, что ценным для человека является то, что играет существенную роль в его жизни. Важнейшим объективным показателем актуальности той или иной сферы действительности для конкретного сообщества или, иначе говоря, свидетельством ценности выступает семантическая плотность – представленность в языке в прямых и переносных значениях, синонимических корреляциях, во фразеологическом фонде, т.е. многостороннее обозначение в языке [14, с. 7]. Этот критерий значимости, лежащий в основе ценности, является решающим для выделения базовых концептов культуры, поскольку не все факторы реальной действительности и человеческого существования получают культурную отмеченность, т.е. приобретают знаковую функцию в культурных текстах [15, с. 154].

Итак, лингвистически ценности могут быть описаны в виде культурных концептов – многомерных смысловых образований, имеющих образное, понятийно-дефиниционное и ценностное измерения, и опредмеченных в той или иной языковой форме. Образная сторона концепта – это зрительные, слуховые, тактильные, вкусовые, воспринимаемые обонянием характеристики предметов, явлений, событий, отражённых в нашей памяти, это релевантные признаки практического знания. Понятийная сторона концепта – это языковая фиксация концепта, его обозначение, описание, признаковая структура, дефиниция, сопоставительные характеристики данного концепта по отношению к тому или иному разряду концептов. Ценностная сторона концепта – важность этого психического образования как для индивидуума, так и для коллектива. Ценностная сторона концепта является определяющей для того, чтобы концепт можно было выделить. Совокупность концептов, рассматриваемых в аспекте ценностей, образует ценностную картину мира [13, с. 129].

Таким образом, лингвистический анализ базовых концептов культуры позволит объективно установить ценностные приоритеты той или иной культуры.

Список литературы

1. Новикова, Н.С., Черемисина Н.В. Многомирие в реалии и общая типология языковых картин мира // Филологические науки. – 2000. – № 1. – С. 40–49
2. Гумбольдт, В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – 398 с.
3. Тер-Минасова, С.Г. Язык и межкультурная коммуникация / С.Г. Тер-Минасова. – М. : Слово, 2000. – 80 с.
4. Грушевицкая, Т.Г. Основы межкультурной коммуникации / Т.Г. Грушевицкая, В.Д. Попков, А.П. Садохин. – М. : Юнити, 2002. – 282 с.

5. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира / отв. ред. Б.А. Серебрянников. – М. : Наука, 1988. – 216 с.
6. Красных, В.В. Картина мира vs. языковая картина мира / В.В. Красных. – М. : Гнозис, 2003.
7. Кузнечик, Т.А. О некоторых направлениях в исследовании языковой картины мира / Т.А. Кузнечик, О.С. Сафонкина // С. 48–52.
8. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю.С. Степанов. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1997. – 824 с.
9. Выжлецов, Г.П. Аксиология культуры в системе культурфилоофского знания / Г.П. Выжлецов // Вестник Новгородского государственного ун-та им. Я. Мудрого. – 2000. – № 16. – С. 32–36.
10. Карасик, В.И. Культурные доминанты в языке / В.И. Карасик // Языковая личность: культурные концепты : сб. науч. тр. – Волгоград – Архангельск : Перемена, 1996. – С. 3–16.
11. Воркачѳв, С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт : становление антропологической парадигмы в языкознании / С.Г. Воркачѳв // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.
12. Лихачѳв, Д.С. Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачѳв // Известия РАН. Серия литературы и языка. – Т. 52. – 1993. – № 7. – С. 3–8.
13. Карасик, В.И. Языковой круг. Личность, концепты, дискурс // В.И. Карасик. – М. : Гнозис, 2004. – 392 с.
14. Бабаева, Е.В. Культурно-языковые характеристики отношения к собственности : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 1997. – 27с.
15. Жданова, В.В. Пословицы и поговорки как источник изучения русского языкового сознания / В.В. Жданова // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / отв. ред. В.Н. Телия. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 151 – 159.

ВОЛЬГА ЗЕЛЯНКО (г. Мінск)

**ВЫКАРЫСТАННЕ ТВОРАЎ Ф. ЯНКОЎСКАГА ПРЫ
ФАРМІРАВАННІ ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛАГІЧНАЙ КАМПЕТЭНЦЫІ
ВУЧНЯЎ**

Асноўнымі задачамі вывучэння прадмета “Беларуская мова” ў агульнаадукацыйных установах з’яўляецца фарміраванне і развіццё ў школьнікаў моўнай, камунікатыўнай і лінгвакультуралагічнай кампетэнцый. Апошняя, як адзначаецца ў вучэбнай праграме, звязана з “усведамленнем вучнямі мовы як феномена культуры, у якім знайшлі адбітак яе праяўленні; выпрацоўкай уменняў карыстацца культуразнаўчымі звесткамі з мэтай забеспячэння паўнацэннай камунікацыі” [1, с. 6].

Да кампанентаў зместу адукацыі, што забяспечвае фарміраванне лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі, адносяцца:

- нацыянальна маркіраваныя словы і намінатыўныя словазлучэнні (назвы рэалій беларускай культуры; безэквівалентная лексіка; гаваркія словы; сталыя эпітэты; тапонімы і антрапонімы; параўнанні, заснаваныя на супастаўленні характарыстык чалавека з рысамі жывёл, уласцівасцямі раслін; фразеалагізмы; прыказкі і прымаўкі; словы-сімвалы нацыянальнай культуры);
- формулы беларускага маўленчага этыкету;
- запазычаныя лексемныя знакі іншых культур;
- тэксты з нацыянальна-культурным кампанентам.

Пераважная большасць указаных моўных адзінак з’яўлялася прадметам лінгвістычных даследаванняў Ф. Янкоўскага. Выдадзеныя ім кнігі “Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі” (1957), “Крылатыя словы і афарызмы” (1960), “Роднае слова” (1967), “Беларуская фразеалогія. Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне” (1968), “Беларускія народныя параўнанні” (1973) і інш. засведчылі цікавасць вучонага да адзінак мовы, у якіх знайшлі адбітак нацыянальнае светабачанне і светаразуменне. Філалагічныя эцюды, абразкі, апавяданні, мініяцюры Ф. Янкоўскага, што склалі кнігі “Абразкі” (1975), “Прыпыніся на часіну” (1979), “Радасць і боль” (1984), “І за гарою пакланюся” (1982), “Само слова гаворыць” (1986), адкрылі перад чытачом непаўторны свет жывога, трапнага, дасціпнага беларускага слова. “Сіла эстэтычнага, псіхалагічнага, жыццядайнага ўздзеяння такіх твораў, – адзначыў Г. Шупенька, – не ў іх фабуле, а ў тым, што ў адным імгненным кадры прыадкрываецца душа чалавечая” [2, с. 5].

Высокі культуралагічны патэнцыял навуковай спадчыны і мастацкіх твораў Ф. Янкоўскага даў падставу ўключыць яго тэксты ў сучасныя школьныя падручнікі. Выкарыстоўваючы працы лінгвіста, аўтары вучэбных дапаможнікаў вырашаюць наступныя дыдактычныя задачы:

- паглыбленне ведаў школьнікаў пра сістэму мовы і заканамернасці функцыянавання моўных сродкаў у маўленні (заўвагі

Ф. Янкоўскага-вучонага падаюцца ў рубрыцы “Паслухайце мовазнаўцаў”);

- развіццё і ўдасканаленне ўменняў і навыкаў вучняў у розных відах маўленчай дзейнасці (фрагменты з твораў Ф. Янкоўскага-празаіка разглядаюцца ў якасці практычнага матэрыялу).

Пры гэтым цікавыя моўныя факты, якія прыцягнулі ўвагу філолага, ствараюць магчымасць для далучэння школьнікаў да нацыянальнай духоўнай культуры, што з’яўляецца адным з напрамкаў рэалізацыі лінгвакультуралагічнага падыходу да навучання роднай мове.

Напрыклад, падручнік для 6-га класа школ з рускай мовай навучання змяшчае тэксты Ф. Янкоўскага, што раскрываюць нацыянальную самабытнасць роднай мовы, у якой ёсць гаваркі дзеяслоў *ганараваць* і выслоўе “*Людзей ганараваць меш, то й людзі цябе ганараваць муць*” [3, с. 11], “дарагія словы” *матуля, мамуся, матухна, матачка* [3, с. 67], вобразны выраз *крэпкае нутро* [3, с. 196–197] і інш. Сямікласнікі маюць магчымасць пазнаёміцца з абразком Ф. Янкоўскага “*Я й за гарою пакланюся*” [4, с. 92–93], тэкстам пра незвычайны падарунак – бохан “*чыстага жытняга хлеба, з прасеянае мукі, з хлебнае дзяжы, з поду вясковае хаты, смачнага і пахучага-пахучага*” [4, с. 108], абразком “*Казала, расказвала*”, у якім тлумачыцца сэнс фразеалагізма *адрэзаная луста* [4, с. 154]. Вучні 8-га класа могуць папоўніць свой лексічны запас гаваркімі словам *пустадомак* ‘дрэнны гаспадар’ [5, с. 196–197], фраземай *тыльлы біць* [5, с. 197], на аснове тэксту абразка “*Клічуць*” [5, с. 198] выказаць уласнае разуменне неабходнасці ветлівай формы запрашэння.

Аўтары падручнікаў для 10 – 11-х класаў знаёмяць старшакласнікаў пераважна з навуковай спадчынай Ф. Янкоўскага (тэксты пра лексічныя запазычанні ў беларускай мове [6, с. 146], зліццё спалучэнняў зычных [7, с. 50–51], адметныя рысы фразеалагізмаў [7, с. 107–108], беларускую мову як “неацэнную крыніцу для славiстычнай навукі” [8, с. 11], вымаўленне спалучэння *шс* [8, с. 43]).

Прадэманструем магчымасці выкарыстання ў якасці дыдактычнага матэрыялу мастацкіх твораў Ф. Янкоўскага з мэтай фарміравання лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі ў вучняў 10 – 11-х класаў.

Цікавасць да вывучэння тэмы “Лексічнае значэнне слова” (10 клас) можа выклікаць фрагмент з абразка “Словы! Людзі!”:

Вясёлка і бліскавіца, згода і Мілавіца (зорка Венера), журавіны і парэчкі, смачны і смаката, цукроўкі і папяроўкі (яблыкі), гародніна і садавіна, вяселле (вяселлейка) і немаўляткі...

Можна скласці цэлы слоўнік гаваркіх слоў, беларускіх экзатычных слоў. Іншы раз “смакату” самога слова адчуеш, калі пранікнеш у яго паходжанне, у яго этымалогію або хоць паставіўшы побач з гэтым словам іншыя слоўцы ад таго самага караня [9, с. 136].

Аналіз семантычнай структуры прыведзеных у абразку гаваркіх слоў дазволіць вучням адчуць іх “смакату” і можа заахвоціць да пошуку ў роднай мове падобных слоў-вобразаў.

Раскрыццю перад школьнікамі трапнасці жывога народнага слова (тэма “Утварэнне слоў, стылістычныя магчымасці словаўтварэння”, 10 клас) будзе спрыяць знаёмства з наступным абразком Ф. Янкоўскага:

Этнограф у экспедыцыі на Любаничыне. Пытаецца ў цёткі:

– *Ваши абрус даматканы?*

– *Як-як? Не разабрала, што сказалі мне, – кажа цётка.*

– *Абрус ваш даматканы?*

– *Ці дома, пытаецца, тканы?*

Этнограф не разумее пытання на пытанне.

– *Ваши абрусы, пытаюся, і ручнікі вашы – даматканыя?*

– *А! Дома, чалавеча, **сама я дома ткала**. Ручнікі, праўда, ткала не ў хаце: было цёпла, дык мы ў клеці кросны ставілі, каб пылу менш было... У мяне ў дыванкі былі **саматканыя**, ў ручнікі **саматканыя**, ў кужэльнае палатно **саматканае**. **Дома** – а дзе ж? – **сама ткала** [10, с. 110–111].*

Разважанне над тым, якое слова – *даматканы* ці *саматканы* – найбольш дакладна выяўляе сутнасць прыметы “вытканы ў хатніх умовах саматужным спосабам”, пераканае вучняў, што, услухоўваючыся ў гучанне слоў, задумваючыся над іх утварэннем, чалавек адкрывае таямніцы роднай мовы. Акрамя таго, слоўнікавая праца з указаным тэкстам прадугледжвае раскрыццё лексічных значэнняў слоў-назваў рэалій матэрыяльнай культуры *абрус, ручнік, кужаль, клець, кросны*.

Усвядоміць неабходнасць дакладнага і дарэчнага ўжывання ў маўленчай практыцы беларускіх этыкетных формул (тэма “Беларускі маўленчы этыкет і асноўныя правілы суразмоўніцтва”, 11 клас) вучням дапаможа аналіз наступнага абразка Ф. Янкоўскага:

– *Мы вам горача дзякуем, таварыш шафёр, што падвезлі нас...*

– *Няма за што, – адказаў і жартам дадаў нібы самому сабе: – Сёння мне, шафёру, і без “горачага дзякуя” горача.*

А калі падвезеныя адышліся, шафёр і яго спадарожнікі пасміхаліся з “горача дзякуем”.

– *Не так зробіш – дырэктар так падзякуе, што горача стане. Сонца насмаліць – горача стане. А то небыліца-несусвецца: “горача дзякаваць” [10, с. 114].*

Ацэнка лексічнай спалучальнасці дзеяслова *дзякаваць* з асобнымі прыслоўямі прывядзе старшакласнікаў да высновы, сфармуляванай Ф. Янкоўскім: “*На што ж гатовае нашае **шчыра**? **Шчыра** вітаць, **шчыра** дзякаваць, **шчыра** сказаць*” [10, с. 114].

Такім чынам, мастацкія творы Ф. Янкоўскага змяшчаюць багаты і разнастайны культурна афарбаваны моўны матэрыял, які дазваляе разглядаць іх як тэксты з нацыянальна-культурным кампанентам і на гэтай падставе выкарыстоўваць у якасці дыдактычнага матэрыялу з мэтай фарміравання ў школьнікаў лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі.

Спіс літаратуры

1. Беларуская мова: V – XI класы: вучэб. праграма для агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навуч. / М-ва адукацыі

Рэсп. Беларусь. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2008. – 72 с.

2. Шупенька, Г. “Ведаў, як мала хто...” / Г. Шупенька // Радасць і боль : апавяданні, навелы, мініяцюры / Ф. Янкоўскі. – Мінск, 1995. – С. 3–8.

3. Беларуская мова : падручнік для 5-га кл. агульнаадукац. школы з рус. мовай навуч. / Г.М. Малажай [і інш.]. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2003. – 384 с.

4. Малажай, Г.М. Беларуская мова : падручнік для 7-га кл. устаноў, якія забяспечваюць атрыманне агул. сярэд. адукацыі з рус. мовай навуч. з 12-гадовым тэрмінам навуч. / Г. М. Малажай, Н. М. Чалюк. – 2-е выд. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2004. – 239 с.

5. Малажай, Г. М. Беларуская мова : падручнік для 8-га кл. устаноў, якія забяспечваюць атрыманне агул. сярэд. адукацыі з рус. мовай навуч. з 12-гадовым тэрмінам навуч. / Г.М. Малажай, З.М. Заіка, Н.М. Чалюк. – 2-е выд. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2005. – 256 с.

6. Беларуская мова : падручнік для 10 – 11-х кл. агульнаадукац. школы з рус. мовай навуч. / В.І. Несцяровіч [і інш.]. – Мінск : Народная асвета, 1999. – 271 с.

7. Гваздовіч, Г.А. Беларуская мова : падручнік для 10-га кл. устаноў, якія забяспечваюць атрыманне агул. сярэд. адукацыі, з беларус. мовай навуч. з 11-гадовым тэрмінам навуч. / Г.А. Гваздовіч, М.М. Кругалевіч, У.П. Саўко. – 2-е выд. – Мінск : Народная асвета, 2004. – 239 с.

8. Гваздовіч, Г.А. Беларуская мова : падручнік для 11-га кл. устаноў, якія забяспечваюць атрыманне агул. сярэд. адукацыі, з беларус. мовай навуч. з 11-гадовым тэрмінам навуч. / Г.А. Гваздовіч, М.М. Кругалевіч, У.П. Саўко. – 2-е выд. – Мінск : Народная асвета, 2004. – 221 с.

9. Янкоўскі, Ф. Радасць і боль: апавяданні, абразкі / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Юнацтва, 1984. – 222 с.

10. Янкоўскі, Ф. Прыпыніся на часіну : апавяданні, абразкі / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1979. – 208 с.

ВОЛЬГА ЛЯШЧЫНСКАЯ (г. Гомель)

КАДЗІРАВАННЕ ВЕДАЎ У ФРАЗЕАЛАГІЗМАХ З КАМПАНЕНТАМ СЭРЦА (НА МАТЭРЫЯЛЕ МОВЫ ЯНКІ КУПАЛЫ)

Чалавек у творчасці Янкі Купалы выяўляецца праз кампанентны склад саматызмаў у структуры фразеалагізмаў з галавы да ног і ад пят да галавы, але ўсё ж цэнтрам асобы беларуса, з’яўляецца *сэрца*. Найбольш колькасна ў фразеалагічных адзінках (далей – ФА) рэалізаваны кампанент *сэрца*, і паводле кампанентнага аналізу ФА ён складае найбольш прадуктыўную групу саматычных фразеалагізмаў (далей – СФ) у мове твораў Янкі Купалы (зафіксавана 111 ФА). ФА з гэтым кампанентам самыя розныя паводле структуры, семантыкі, але найбольш выклікаюць цікавасць і прыцягваюць да сябе ўвагу з боку выяўлення назапашанай і захаванай у іх культурнай інфармацыі, адлюстравання ў іх семантыцы спосабаў пазнання і ўспрымання чалавекам свету, навакольнага асяроддзя, сфармуляваных у выслоўях, як пісаў Ф.І. Буслаеў, “і маральных законаў, і здоровага сэнсу”, што пакінулі нам і новым пакаленням нашыя продкі. Не менш цікавым з’яўляецца пытанне аб выкарыстанні ФА з кампанентам *сэрца* ў мове твораў аднаго мастака слова як сродкаў раскрыцця вобразаў, найперш вобраза беларускага мужыка.

Вядома, што *сэрца* як цэнтральны орган кровазвароту чалавека чуйна рэагуе на хвалі ўзбуджэння біяэнергіі ў целе чалавека пульсацыяй крыві, біццём, а таму як бы заканамернымі з’яўляюцца ўтвораныя фразеалагізмы тыпу *зжымаецца сэрца* ‘хто-н. зазнае душэўны боль, хваляванне’, *лопнула сэрца* ‘хто-н. памёр’, *сэрца абамлела* ‘хто-н. траціць прытомнасць’, *сэрца баліць* ‘хто-н. моцна перажывае, журыцца, тужыць па чым-н., каму-н.’, *сэрца б’ецца* 1) ‘хто-н. зазнае пачуццё ўзбуджэння, прыліву сіл’ і 2) ‘хто-н. жыве, выяўляе прыкметы жыцця’, *сэрца дрогне* ‘хто-н. адчуе жаласць да каго-н., паспачувае каму-н.’, *сэрца дрыжыць* ‘хто-н. вельмі хвалюецца, зазнае пачуццё вялікай трывогі’, *сэрца забілася* ‘хто-н. адчувае прыліў сіл’, *сэрца млее* ‘хто-н. замірае ад якога-н. моцнага пачуцця’, *сэрца скача* ‘хто-н. адчувае пачуццё радасці, вялікага задавальнення, прыемнага ўзрушэння’, *сэрца сціскаецца* ‘хто-н. зазнае душэўны боль, хваляванне і пад. у прадчуванні чаго-н.’, *сэрца трасецца* ‘хто-н. знаходзіцца ў стане трывогі, непакою’ і інш. [1].

Гэтыя і многія іншыя фразеалагізмы з кампанентам *сэрца* дапамагаюць паэту паказаць свайго галоўнага героя, а яго чытачам уявіць беларускага мужыка, для якога *сэрца* выступае з квазісімвальным значэннем цэнтра глыбокіх эмацыянальных перажыванняў, крыніцай пачуццяў у іх супрацьлегласці. Праўда, найбольш у творчасці мастака ў СФ перадаюцца эмоцыі адмоўнага характару: 1) трывога, перажыванне, хваляванне, напрыклад: *плача сэрца* ‘хто-н. гаруе, бядуе, зазнае трывогу’ – *Толькі плача маё сэрца, / Песня мая плача* (“Як тут весела спяваці?”, II, 170) [2]; *сэрца дрыжыць* ‘хто-н. вельмі хвалюецца, зазнае пачуццё вялікай трывогі’ – *Сэрцы дрыжаць нашы, кроўю абліты, / Грудзі*

пылаюць змучэння сьнём. (“Бяседа”, II, 179); **сэрца разрываецца** ‘хто-н. зазнае моцнае перажыванне, узбуджэнне, трывогу і пад.’ – [Марыля:] *І толькі больш жалю задаеш, ажно толькі сэрца на кускі разрываецца*. (“Раскіданае гняздо”, VII, 252); **сэрца ные** ‘хто-н. перажывае, мае мукі з-за чаго-н.’ – *Як ён [верабейка], край шаную родны, / Не ляту ў чужыя, / І з зімой б’юся халоднай, / Хоць-та сэрца ные*. (“Я не сокал... I, 179); **сэрца рвецца** ‘хто-н. знаходзіцца ў стане ўсхвалявання, узбуджэння, узрушэння’ – *Дык ідзі, бо загубіш мяне і сябе, / Бо кіпіць мая кроў, сэрца рвецца з грудзей!* (“Не глядзі”, I, 107); 2) страх, прадчуванне бяды і пад., напрыклад: **сэрца ледзянее** ‘хто-н. знаходзіцца ў стане моцнага страху, трывогі’ – *Ажно сэрца ледзянее, / Як успамінаю*. (“Кацярына”, VI, 342); **заныла на сэрцы** ‘хто-н. адчувае страх, жаль, боль’ – *Тут болей затросся, / Заныла на сэрцы, страх нейкі пранёсся*. (“Адплата каханьня”, VI, 39); **сэрца брэдзе** ‘хто-н. адчувае пачуццё страху’ – *Снуюцца цені... сэрца брэдзе...* (“Сон на куццо”, I, 278); **сэрцайка трасецца** ‘хто-н. знаходзіцца ў стане трывогі, непакою’ – *Уходзіць [падарожны] у сенцы, аж гнуцца каленцы, / А сэрца трасецца, баліць*. (“З дарогі”, I, 253); **чые сэрца** ‘хто-н. прадчувае што-н., мае прадчуванне чаго-н. (звычайна чаго-н. нядобрага)’ – *Чую – доля не ўзыйдзе мне светлай зарою. / Чую я, чые сэрца маё жаласлівае*. (“Адповедзь”, I, 185); **сэрцам чуць** ‘адчуваць, разумець, зведаць, перажываць што-н.’ – *І саладка сэрцам сваім не раз чую, / Што я не жадаю цябе, а люблю*. (“Да N”, I, 97); 3) смутак, журба, туга, напрыклад: **сэрца скрыгаціць** ‘хто-н. знаходзіцца ў стане трывогі, смутку, журбы’ – [1-ы:] (да 2-га) *Пі! Што глядзіш, як бы нясмела? / Пі, каб аж сэрца скрыгатала!* (“Сон на кургане”, VII, 98); **сэрцу балесне** ‘хто-н. адчувае боль, перажыванне, хваляванне ад чаго-н.’ – *Ну, слухай, хоць сэрцу балесне – / З тваёй мая доля ня!* (“Зімою”, VI, 11) і інш.

І толькі адзінкавыя СФ з кампанентам *сэрца* перадаюць такія станоўчыя пачуцці, як радасць, задавальненне, напрыклад: **смяялася сэрца** ‘хто-н. адчувае радасць, цешыцца’ – *Смяялася сэрца: / “Без бацькоў я засталася / Сіратой на свеце; / І адзін ён на ўсім свеце, / Мяне верна любіць*. (“Гайдамакі”, VI, 321); **сэрца скача/заскача** ‘хто-н. адчувае пачуццё радасці, вялікага задавальнення, прыемнага ўзрушэння’ – *Калі пусціцца скакаці, – / Ажно сэрца скача; / Лепшых танцаў і ўвесь Піцер / Бадай што не бачыў*. (“Ігнату Буйніцкаму”, III, 8); *Сэрца з радасці заскача, / Кроў адвагай забурліцца*. (“Як у госці сын прыехаў...”, V, 75).

Сэрца ў складзе СФ, ужытых у творах Купалы, выступае эталонам: 1) станоўчай ацэнкі чалавека: **маё сэрца** ‘аб кім-н. добрым, знаёмым пры звароце да яго’ – *Бабуленька, маё сэрца, / Скажы, калі знаеш...* (“Таполя”, VI, 246); **слязлівае сэрца** ‘чуллівы, жаласлівы чалавек’ – *Стаю на могільках і думу / Ў слязлівым сэрцы калышу, / Ганю ад жыццёвага шуму / Ў загробны край сваю душу*. (“На могільках”, II, 172); **сэрца добрае** ‘шчыры, спагадлівы, добры чалавек’ – *Сэрцу добраму давайце / Добрыя паклоны*. (“Падсякайце тое дрэва...”, III, 153); **сэрца залатое** ‘добры характарам, спагадлівы, чулы чалавек’ – *Сэрца меў ён [Мікіта] залатое*. (“За чужую елку”, II, 57); **сэрца чуткае** ‘ўражлівы, успрымальны

чалавек' – *І як цяжанька / Сэрцу чуткаму / З гэтай брыдасцю / Сустракаціся!* (“З песень нядолі”, I, 105); 2) ацэнкі аб’ектаў рэчаіснасці: **да сэрца** ‘даспадобы, да густу каму-н.’ – *Ўсё да сэрца штось гавора.* (“Грайце, песні”, III, 32); **пад сэрца** ў адпаведнасці з настроем, у лад’ – *Джамбулу я песню сягоння пяю, / Пад сэрца і думу настроіў сваю.* (“Джамбулу”, V, 126); **з-пад сэрца** ‘ад шчырасці, сардэчнасці’ – *Была песня, што з-пад сэрца / На свет вылятала* (“Тарасова доля”, VI, 175); **сэрца ляжыць** ‘хто-н. выяўляе, мае цікавасць, прыхільнасць, сімпатыю да каго-, чаго-н.’ – [Янка:] *Цікава, да каго ж у цябе, Аленка, сэрца ляжыць?* [Аленка:] *Вучыцца і навучыцца, навучаць і вучыцца. Вось да чаго маё сэрца ляжыць.* (“Тутэйшыя”, VII, 280); **сэрца не ляжыць** ‘хто-н. не мае цікавасці, прыхільнасці, сімпатыі да каго-, чаго-н.’ – [Аленка:] *Не ляжыць у таткі сэрца да іх, ой не ляжыць!* (“Тутэйшыя”, VII, 280); 3) ацэнкі ўзаемаадносін людзей: **рваці сэрца** ‘наносіць вялікую маральную траўму, празмерна хваляваць каго-н.’ – *Годзе сэрца жалем рваці.* (“Хай жа вам так не здаецца...”, I, 102); **сэрца ад’ядаць** ‘мучыць каго-н. чым-н., даводзіць да знямогі, нецярплівасці, раздражнення’ – [Лявон:] *Нашто дарма сабе і другім сэрца ад’ядаць.* (“Раскіданае гняздо”, VII, 213); **сэрца скрываўіць** ‘нанесці крыўду каму-н.’ – [Галька:] *А сэрца дзе? Ты, Янка, дзе? .. / Я адамшчу, спялю цябе, / Бо сэрца вельмі скрываўіў мне, / Бо маці я, жонка твая.* (“Галька”, IX, 40); **сэрца зраніць** ‘нанесці душэўную траўму каму-н., маральна апустошыць каго-н.’ – *І як бы хто сэрца зране, – / Нейкі боль чуваць у ім.* (“Мая доля”, I, 50); **сэрца на камень засушыць** – ‘давесці каго-н. да стану крайняй дэпрэсіі, зрабіць абьякавым, бязжаласным’ – [Хор:] *Бог сэрца ёй за штосьці / На камень засушыў.* (“Урывак з драматычнай паэмы”, VII, 134) і інш.

Сэрца як орган чалавека ў складзе фразеалагізмаў выступае ў вобразе цвёрдага прадмета, суадноснага ці з прыладай працы селяніна тыпу сякеры, касы, якія можна падваргаць уздзеянню, напрыклад: **сэрца тачыць** ‘вельмі перажываць, непакоіцца; зазнаваць мукі сумлення’ – *Аж ізноў тачыць стаў сэрца / Нядолі чарвяк.* (“Усе разам”, I, 99); **прытупіць сэрца** ‘ачарсцвець, стаць нячулым’ – *Прытупіў сэрца я аб жарстве / Год цяжкіх, што мінулі, як здань.* (“Аб дзяўчыне”, IV, 155); **па сэрцах ударыць** ‘выклікаць хваляванне, непакой, трывогу ў каго-н. чым-н.’ – *Разгудзіцца мой звон ад акон да акон, / Душы збудзіць, па сэрцах удара* (“Песня званара”, II, 96), ці пэўнай рэчы, якая можа суадносіцца з раслінай: **рэзаць сэрца** ‘мучыць, хваляваць каго-н., выклікаць непакой, трывогу ў каго-н.’ – *Рэжа сэрца мне горай касы / Зменнасць, хітрасць агністых вачэй!* (“Чаго б я хацеў”, I, 55); **сэрца сушыць** ‘не мець радасці, мучыць каго-н.’ – *Гэтак сэрца маё сушыш [доля], Што аж сам я ссох, як хорт!* (“Мая доля”, I, 49); **вырваць з сэрца** ‘прымусіць сябе забыць каго-, што-н., перастаць шкадаваць, кахаць, любіць і пад.’ – *І сіл не маю вырваць з сэрца жаль.* (“Па шляху”, III, 195).

З сэрцам суадносіцца вобраз агню: **сэрца спапялее** ‘хто-н. становіцца абьякавым, неадчувальным да чаго-, каго-н.’ – *Кветка прыйдзе сама ў рукі, / Толькі сэрца спапялела* (“У купальскую ноч”, III, 27); **сэрца запаліць** ‘выклікаць у каго-н. накал пачуццяў, перажыванняў

і пад.’ – Чые злыя рукі / Душу ў целе закавалі, / Сэрца запалілі / І сілаю гругановай / Думы распусцілі? (“Сон”, VI, 235).

Сэрца ўяўляецца сасудам ці посудам, які мае дно: **у сэрцы на дне** ‘глыбока падсвядома, тайна, унутрана’ – *Моладасць, радасць, / Думкі, надзеі / Злажыў навекі / Праз жыцця веі / Ў сэрцы на дне.* (“З песень бедака”, I, 118), у які можна паглядзець: **у сэрца глянуць** ‘паспрабаваць разабрацца ў патаемных думках, пачуццях’ – *Толькі ў сэрца глянь сваё ты.* (“Не шукай...”, III, 162), ці ў якім можна штосьці схаваць: **у сэрцы пахаваць** ‘не выказаць словамі, утрымаць у памяці’ – *А дзе ж твае думы, ружовыя кветкі?.. / Каму ты іх, дружа, каму перадаў? / Ці, можа, навекі ў сэрцы пахаваў?* (“Сон”, VI, 236). У сэрцы, як у посудзе, можа “варыцца” штосьці: **у сэрцы кіпіць** ‘хто-н. зазнае мукі перажывання’ – [Галька:] *Ой, каб ты, мой Ёнтак, знаў, / Што ў сэрцы тут кіпіць, – / Ажно боязна казаці.* (“Галька”, IX, 39).

Такім чынам, у мове Янкі Купалы назіраюцца разнастайныя фразеалагізмы з кампанентам *сэрца*, якія падкрэсліваюць выключную ролю для чалавека так званага цэнтра пачуццяў і перажыванняў. Эмацыянальныя адносіны чалавека у іх выяўляюцца з дапамогай кадзіравання зрокавых, слыхавых і тактыльных адчуванняў адносна сэрца. Іх ужыванне ў мове твораў беларускага мастака дапамагае найбольш дакладна і вобразна прадставіць беларуса, які **мае сэрца**: – *О, я знаю: сэрца маеш,* (“Песня аб песнях”, I, 182), **з добрым сэрцам**: *Ён з добрага сэрца ў мароз, / Як толькі вужаку найрэў, / Узяў і да хаты прынёс / На печы ў цяпле адагрэў.* (“Мужык і вужака”, I, 269), гатовы, калі палюбіць ці перакананы ў чым-небудзь, **сэрца аддаць**: *Эй, сказаць жа, чаго я хачу? / За што нават бы сэрца аддаў?* (“Чаго б я хацеў”, I, 55), у яго ад крыўды і абразы **сэрца абліваецца крывёй**: *Сэрца забытых крывёй абліваецца, / Доля няшчаснага ў полі бадзяецца.* (“Над ніваю ў непагоду”, III, 139) і інш.

Спіс літаратуры

1. Ляшчынская, В.А. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы / В.А. Ляшчынская, З.У. Шведава. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2007. – 312 с.
2. У дужках указваецца назва твора, том і старонка па выданні: Купала, Янка. Поўны збор твораў : у 9-ці тамах / Янка Купала. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1995–2003.

МІХАІЛ МАКАРЭВІЧ (г. Мазыр)

ЛЕКСІКА РЫБАЛОЎНАГА ПРОМЫСЛУ (СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ АСПЕКТ)

Рыбалоўны промысел і лексіка, што яго абслугоўвае, маюць старажытныя карані. Яго народныя вытокі абумовілі наяўнасць аб'ёмнага пласта адпаведнай лексікі, які засведчаны ў шматлікіх дыялектных слоўніках.

Станаўленне нацыянальнай тэрмінасістэмы рыбалоўнага промыслу пачалося ў 20-я гады ХХ ст. з выхадам у свет серыі тэрміналагічных слоўнікаў “Беларуская навуковая тэрміналогія”. На вялікі жаль, у межах гэтай серыі не быў выдадзены спецыялізаваны слоўнік тэрміналогіі рыбалоўнага промыслу. Яго асобныя тэрмінаадзінкі адлюстраваны на старонках слоўніка “Назвы жывёл” (НЖ-12).

У наш час наяўнасць нацыянальна уніфікаванай тэрміналогіі рыбалоўства – сур'ёзная праблема, абумоўленая беларуска-рускім двухмоўем, калі пераважная большасць навукавай і навукова-папулярнай літаратуры па адзначаным промысле выдаецца на рускай мове. Пры гэтым востра адчуваецца недахоп уласнамоўных тэрмінаадзінак, нераспрацаванасць адпаведнай тэрмінасістэмы. Беларускамоўныя выданні (працы) не могуць выправіць гэтага становішча, бо з'яўляюцца адзінкавымі. Сярод іх можна згадаць кнігу І. Браіма [1], асобныя артыкулы А. Крывіцкага [2], А. Баханькова [3], П. Яворскага [4].

Развіццё рыбалоўнага промыслу ў апошняй чвэрці ХХ ст., яго тэхнічнае ўдасканаленне вымагала ўтварэння новых тэрмінаадзінак для абслугоўвання гэтай сферы.

Утварэнне тэрмінаў рыбалоўства адбывалася і адбываецца агульнамоўнымі спосабамі, сярод якіх асноўнымі з'яўляюцца *марфалагічны* і *сінтаксічны*. Гэты факт пацвярджаецца шэрагам прыкладаў: *таўсталобік, джгір-насар, ласось-таймень, краснапёрка, падкаменишчык* (ЭПБ); *нерасцілішча, нерасціцца, нераставаць* (РБСГ) і інш. – марфалагічны спосаб; *невад (блізняцовы невад, грунтавы невад, закінны невад, запорны невад, кашальковы невад)* (РБСГ); *таўсталобік (таўсталобік звычайны, таўсталобік стракаты); карась (карась залаты, карась сярэбраны); карп (карп лускаваты, карп люстраны, карп голы); корушка (корушка азёрная, корушка еўрапейская)* (ЭПБ) і інш. – сінтаксічны спосаб.

Пры ўтварэнні аднаслоўных намінацый у сферы рыбалоўства марфалагічны спосаб займае вядучае месца. Гэта тлумачыцца тым, што новыя словы ўтвараюцца на базе ўжо існуючых слоў пры дапамозе разнастайных словаўтваральных афіксаў, а таксама шляхам складання слоў і асноў. Складанне асноў з'яўляецца дамінуючым у межах марфалагічнага спосабу.

Напрыклад, агульнамоўная лексема *рыба* выступае ўтваральнай асновай многіх тэрмінаадзінак, якія называюць новыя паняцці і рэаліі,

звязаныя з навукова-тэхнічным развіццём рыбалоўнага промыслу. Шляхам далучэння да асновы *рыб-* іншых асноў і суфіксаў утвараецца рад слоў з утваральнай асновай у прэпазіцыі. Утвораныя тэрмінаадзінкі, а таксама іншыя падзяляюцца на некалькі тэрмінаўтваральных тыпаў:

1. Тэрмінаўтваральны тып “апорная аснова назоўніка + інтэрфікс + аснова назоўніка + суфіксацыя”: *рыбалоўства* ← *рыб-а-лоў-ств-а*; *рыбаводства* ← *рыб-а-вод-ств-а*; *рыбаводчы* ← *рыб-а-вод-ч-ы*; *рыбавяндлярня* ← *рыб-а-вяндляр-н-я*; *рыбасушыльня* ← *рыб-а-сушы-льн-я*; *рыбагадавальнік* ← *рыб-а-гадава-льн-ік*; *рыбакамбінат* ← *рыб-а-камбінат* (РБСГ); *верхаходка (рыба)* ← *верх-а-вод-к-а* (ПСБТ).
2. Тэрмінаўтваральны тып “апорная аснова назоўніка + інтэрфікс + назоўнік”: *рыбазавод* ← *рыб-а-завод* (РБСГ) і інш.

Сінтаксічны спосаб з’яўляецца другім найбольш пашыраным спосабам утварэння рыбалоўнай тэрміналогіі. Дзякуючы яму ўтвараюцца тэрмінаадзінкі ў форме іменных словазлучэнняў субстантыўнага характару (тэрміны-словазлучэнні). У якасці апорнага кампанента ў тэрмінах-словазлучэннях, якія абазначаюць катэгорыі прадметаў і з’яў, ужываюцца субстантывы з прадметным значэннем. Яны выступаюць найменнямі родавых паняццяў. Дапасаваныя азначэнні выконваюць відавую функцыю.

Напрыклад, лексема *стронга* пры далучэнні відавых азначэнняў утварае тры тэрмінаадзінкі: *стронга пярэстая*, *стронга азёрная* (НЖ-12); *стронга ручаёвая* (ЭПБ). Азначэнні ў пералічаных тэрмінаадзінках указваюць на відавья адметнасці названай рыбы адносна яе тэрытарыяльнага распаўсюджвання.

Намінацыя *гаць* пры далучэнні відавых азначэнняў утварае тры тэрміны-словазлучэнні з родавым паняццем у постпазіцыі: *плятнёвая гаць*, *прудавая гаць*, *донная гаць* (РБСГ). Азначэнні ўдакладняюць назвы гацей адносна іх месцазнаходжання і матэрыялу, з якога яны выраблены.

Лексема *мінога* выступае ў якасці апорнага кампанента ў трох тэрмінах-словазлучэннях: *балтыйская мінога*, *еўрапейская ручэйная мінога* (РБСГ); *мінога ўкраінская* (ЭПБ). Азначэнні выконваюць тут функцыю дыферэнцыяцыі: указваюць на асобныя віды адной і той жа рыбы ў розных водных сістэмах.

Тэрмінаадзінка *нераст* далучае да сябе відавья азначэнні, у выніку чаго ўтвараюцца чатыры тэрміны-словазлучэнні: *масавы нераст*, *парны нераст*, *расцягнуты нераст*, *франтальны нераст* (РБСГ). Дапасаваныя азначэнні дэталізуюць тэрмінаадзінку *нераст* адносна функцыянальных характарыстык працэсу і спосабу яго працякання.

Лексема *волак* выступае ўтваральным элементам для двух тэрмінаў: *марлевы волак*, *ручны волак* (РБСГ). У першым выпадку залежны прыметнік абазначае матэрыял, з якога выраблены волак, а ў другім – тып волака паводле спосабу яго выкарыстання.

Пералічаныя вышэй тэрмінаадзінкі сінтаксічнага ўтварэння ілюструюць сістэмнасць тэрміналогіі рыбалоўнага промыслу, якая

рэалізуецца праз гіпанімічныя адносіны. Пры гэтым выдзяляецца два тыпы слоў: гіпонімы (выражаюць відавья паняцці) і гіперонімы (выражаюць родавья паняцці). З прыведзеных вышэй прыкладаў відаць, што пры выражэнні сістэмных адносін паміж тэрмінамі змест відавога паняцця аказваецца шырэйшы чым змест родавага, а аб'ём – вузейшы. З гэтага вынікае, што значэнне гіпонімаў уключае ў сябе большую колькасць семантычных кампанентаў, чым значэнне гіперонімаў.

Па марфалагічным тыпе галоўнага слова сярод прааналізаваных адзінак вылучаюцца пераважна субстантыўныя словазлучэнні з назоўнікам у ролі галоўнага кампанента і залежным прыметнікам (простым ці складаным): *лопацияпёрыя рыбы, праянёвья рыбы, пласцінажаберныя рыбы* (ПСБТ). Прыметнікі ў дадзеным выпадку ўказваюць на дыферэнцыяльныя прыметы родавых паняццяў: канкрэтызуюцца віды рыб паводле іх анатамічных асаблівасцей. Відавья азначэнні ў двух з трох пералічаных тэрмінаў-словазлучэнняў з'яўляюцца складанымі, бо ўтвораны шляхам асноваскладання: *лопацияпёрыя* ← *лопасць* + *я* + *пярэ*; *пластынажаберныя* ← *пластына* + *а* + *жабры*. Кампаненты словазлучэнняў звязаны азначальнымі адносінамі. Тып сувязі – дапасаванне.

Такім чынам, марфалагічны і сінтаксічны спосабы адыгрываюць значную ролю ў тэрмінаўтварэнні адзінак рыбалоўнага промыслу. Гэтыя спосабы выкарыстоўваюцца для стварэння тэрмінаў-наватвораў, асноўная задача якіх – намінацыя новых аб'ектаў, іх прымет і ўласцівасцей. Пры гэтым назіраецца высокая прадуктыўнасць адзначаных спосабаў тэрмінаўтварэння ў межах тэрмінасістэмы рыбалоўнага промыслу.

Спіс літаратуры

1. Браім, І. Рыбалоўства ў Беларусі / І. Браім. – Мінск, 1976.
2. Крывіцкі, А. Из словаря полесских рыболовов // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика) / под ред. Н.И. Толстого. – М., 1968. – С. 162–174.
3. Баханькоў, А. З рыбалоўнай лексікі Полаччыны / А. Баханькоў // З народнага слоўніка / рэд А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск, 1975. – С. 218–225.
4. Яворскі, П. З лексікі рыбалоўнага Мазыршчыны / П. Яворскі // Беларуская мова / Гомел. дзярж. ун-т. – Мінск, 1980. – Вып. 7. – С. 70–76.
5. Бардовіч, А.М. Марфемны слоўнік беларускай мовы / А.М. Бардовіч, А.М. Шакун. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Выш. школа, 1989. – 718 с.

Скарачэнні:

ПСБТ – Падручны руска-беларускі слоўнік біялагічных тэрмінаў / Беларус. дзярж. ун-т. Каф. бел. мовы і літ. – Мінск : БДУ, 1992. – 88 с.

- НЖ-12** – Беларуская навуковая тэрміналогія: Назвы жывёл. – Мінск : Інбелкульт, 1926. – Вып. 12. – 72 с.
- РБСГ** – Руска-беларускі слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі / Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа АН Беларусі. – Мінск : Ураджай, 1994. – 560 с.
- ЭПБ** – Энцыклапедыя прыроды Беларусі : у 5 т. / пад рэд. І.П. Шамякіна [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1983–1986. – Т. 1–5.

НАТАЛЛЯ МАКАРЭВІЧ (г. Брэст)

**НАЙМЕННІ ЎДЗЕЛЬНІКАЎ КУПАЛЬСКАГА АБРАДУ
Ў БЕЛАРУСКАЙ КАЛЯНДАРНА-АБРАДАВАЙ ПАЭЗІІ**

У беларускай каляндарна-абрадавай паэзіі апагей лета звязаны з вялікім старажытным святам – Купаллем, якое адзначалася ў пару найвышэйшага росквіту прыроды. У купальскіх песнях, што суправаджалі гэтае свята, адлюстравалася жыццё селяніна-земляроба, яго клопат пра ўраджай у тую пару, калі даспявала збожжа. Але ўсё ж такі цэнтральнае месца займаюць тыя песні, у якіх гучаць матывы любові і замужжа, бо пара найвышэйшага росквіту прыроды была парой кахання. Купалле – свята моладзі, і асноўнымі яго ўдзельнікамі былі маладыя хлопцы і дзяўчаты.

Для агульнай назвы ўдзельнікаў купальскага рытуалу ў абрадавай паэзіі ўжываецца асабовая назва **купальнічак**: *Хазяечка не ляжы, На вуліцу выхадзі, На вуліцу выхадзі, Купальнічку падары...*(КП;89). У сувязі з тым, што ў купальным абрадзе, як і ў іншых абрадах, прымала ўдзел група моладзі, асабовае найменне **купальнічак**, як правіла, ужываецца ў форме множнага ліку: *Добры вечар, добрым людзям! Дарыце нас, не пазніце. Спасіба вам, падарылі, Купальнічкаў не пазнілі* (КП;90). У купальскіх песнях асабовая форма **купальнікі** выкарыстоўваецца ў адносінах толькі да асоб мужчынскага полу і часта спалучаецца з характарыстычным найменнем **удальнічкі**, якое ўтворана суфіксальным спосабам ад прыметніка *ўдалы* 'смелы, адважны, хвацкі': *Усе купальнічкі – удалнічкі* (КП;117).

Са значэннем 'удзельнікі купальскага абраду мужчынскага полу' ў фальклорнай лірыцы зафіксавана асабовая назва **купалцы**: *Як на нашай вуліцы Тры купалцы-малойцы* (КП;116). Выкарыстаны ў прыведзеным кантэксце прыдатак *малойцы*, непасрэдна ўказваючы на мужчынскі пол удзельнікаў свята, характарызуе хлопцаў як статных, атлетычна складзеных маладых людзей.

Са значэннем 'удзельнікі купальскага абраду жаночага полу' ў народных песнях ужываецца асабовае найменне **купалачкі**, форма множнага ліку якога ўказвае на тое, што ў абрадзе ўдзельнічала пэўная колькасць дзяўчат. Актывізацыя кананататыўнага кампанента зместу гэтага наймення выяўляе станоўчыя адносіны да ўдзельніц абраду: **Купалачкі, галубачкі, падружанькі мае...** (КП;309).

Пэўная роля ў купальскім рытуале адводзілася **Купалу**. Удзел гэтай асобы ў абрадзе фіксуе толькі "Слоўнік беларускай мовы" І. Насовіча: "так называецца вь пьсняхь первенствующее лице вь забавахь, бываемыхь вь ночь предь днемь рожества Івана Крестителя, какь и Купалишь, Купалка, Купалочка" [1, с. 259]. Сучасныя даследчыкі купальскага абраду, напрыклад, А. Ліс, удзел гэтага персанажа ў рытуале не вылучаюць, атаясамліваючы яго з Купалкай.

У тэкстах купальскіх песень асабовае найменне **Купала**, семантыка якога развілася на аснове метанімічнага пераносу назвы язычніцкага

бога, ужываецца ў форме мужчынскага і жаночага роду, што абумоўлена, на думку Р.М. Кавалёвай, “дваістай прыродай Купалы як андрагіна” (наяўнасць у асобы аднаго полу прыкмет другога полу) [2, с. 11]: **Ішла Купала** сялом, сялом, *Закрыўшы вочкі пяром, пяром* (КП;69); **Ехала Купала** да сялом, сялом, *Накрыўшы вочы белым шатром* (КП;120); – *Дзе, Купала, начавала?* – *Начавала ночку ў зялёным лясочку, Пад асінкаю з Максімкаю, Пад арэшкаю з Цярэшкаю, Пад елкаю ды з дзейкаю* (КП;129); *Сядзіць Купалля на плоце, Яго галоўка ў злоце...* (КП;70). Пол Купалы можа мяняцца нават у межах аднаго кантэксту: **А йшоў Купала** ўсё сялом, *І ірвай цыбулю ўсё гразном, І ірвай цыбулю ўсё гразном, Кідаў на вуліцы ўсё пяром. Звала Купала* Івана цыбулю есці... (КП;101). У асобных выпадках найменне **Купала** ўжываецца ў форме ніякага роду, што таксама, мабыць, ускосна сведчыць пра андрагінную прыроду Купалы: **Ішло Купала** сялом, *За ім следам дзевачкі гужком* (КП;124).

Наконт паходжання слова **Купала** выказваюцца розныя меркаванні. Сучасныя этымологі В. Іваноў, У. Тапароў, В. Мартынаў паняцце Купала звязваюць з агнём у яго сакральным, ачышчальным значэнні. Даследчык беларускага фальклору А. Ліс згаджаецца з меркаваннямі гэтых навукоўцаў, бо салярны матыў быў зыходным у святкаванні Купалля [3; с. 27]. Уяўленні аб тым, што сонца ў гэты дзень узыходзіць незвычайна яркім, дапускае і сувязь слова Купала са значэннем “ярыцца”, якое вызначалі ў ім Ф. Буслаеў і А. Афанасьеў, пра што піша і Я. Карскі [4, с. 288]. Мы не ставім перад сабой задачу вырашыць праблему этымалагізацыі слова Купала, бо даследуем не назвы святаў, а толькі персанальныя назоўнікі, аднак спашлёмся яшчэ на гіпотэзу, якая больш, чым названая, пераклікаецца з задачамі нашага даследавання. Б. Рыбакоў мяркуе, што лексема Купала этымалагічна звязана таксама з каранем *куп-*, які ўтварае рад слоў, што абазначаюць групу людзей: “вкупе”, “купно”, “совокупно”, “купножитие”. Зыходзячы з гэтага, даследчык сцвярджае, што “праздник Купалы должен рассматриваться как языческое сходбище людей...” [5, с. 396].

У кантэкстах некаторых купалак са значэннем ‘Купала як персанаж купальскага свята’ ўжываюцца ўласныя імёны **Іван-Мар’я: Іван-Мар’я** *завуць: Хадзіце, жаночкі, У купельню сядзець, трох змяёў сярэч!* (КП;100). Як мяркуе Р.М.Кавалёва, менавіта “ўяўленне аб андрагіннай прыродзе Купалы дало магчымасць гэтай асобе “легалізавацца” з дапамогаю ўласных імён Іван-Мар’я. І не мае значэння, адбылася намінацыя выпадкова ці пад уплывам... дня Івана Прадцечы і імя славянскай багіні смерці Мары (Марэны), важна тое, што спатрэбілася дваіное імя аднаго персанажа” [2, с. 12].

Уплыў хрысціянскай рэлігіі (Купалле і Янаў дзень адзначаюцца адначасова) на язычніцкую ўрачыстасць прывёў да таго, што ў назве свята і ў песнях, што суправаджаюць яго, з’явіліся імёны **Іван, Ян**, а таксама здвоенае імя **Іван (Ян) Купала: На Яна Купала Дзейка зелле капала** (КП;78). Гэтыя асабовыя імёны ўжываюцца ў народных песнях і са значэннем ‘персанаж купальскага рытуалу’, выконваючы тую ж

самую абрадавую функцыю, што і Купала: *А ішоў Іван Купала сялом, сялом, Ай, насіў кулагу гаршком, гаршком... (КП;90); Хадзіў Іван на вуліцы, Ой, рана на Івана, Маніў дзевак на вуліцу... (КП;85); Ходзіць Ян на вуліцы, Завець дзяўчат у купаллю (КП;82); Святы Ян ідзець купалле нясець (КП;131).*

Часам імёны **Іван, Ян** ужываюцца з суфіксам **-ішч-** (а), які надае гэтым імёнам павелічальна-ўзмацняльнае значэнне: – *Хадзі, Ёванішча, ка мне на йгрышча (КП;96); Купалка Ёвана на вуліцу звала: – Іван-Іванішча, хадзі на йгрышча (КП;99). То-то-то! Ян-Янішча, пойдзем на йгрышча, то-то... (КП;100); – А Ян-Янішча, пойдзем на йгрышча – Чаго на йгрышча? – Будзем май паліць, Ведзьму смаліць (КП;99).*

Важную ролю ў купальскім абрадзе выконвала дзяўчына, якую выбіралі са свайго гурта дзяўчаты-купальшчыцы. Называлася яна **Купалка**: *Ішла Купалка сялом, сялом, Давала дзеўкам чалом, чалом (КП;87); Ішла Купалка сялом, сялом, Закрыла вочкі пярком, пярком. Ішла Купалка нявезыла, Краскамі вочкі завесіла (КП;121); Ехала Купалка да сялом, сялом Накрыўшы вочкі белым шатром (КП;120).* Асабовае найменне **Купалка**, утворанае суфіксальным спосабам ад назоўніка **Купала**, абазначае ўдзельніцу купальскага абраду, указваючы тым самым на яе функцыю ў рытуале. Купалка запальвала купальскі агонь, варажыла на вянках. Выяўлены ў рытуальных песнях дэмініўтыў **Купалачка** сведчыць пра паважлівыя адносіны да гэтай асобы: *Не маю часу, Купалачка, Гэту ночку мне не спаці, Нада жыта ўсяго пільнаваці... (КП;95); – Дзе ж ты была, Купалачка? – У тваім садку, Іванічка, Красачкі рвала, Іванічка (КП;131).*

У песенных кантэкстах зафіксаваны шэраг словаўтваральных варыянтаў наймення **Купалка (Купаленька, Купалінка, Купалінька, Купалначка, Купалёначка)**, якія ўтвораныя пры дапамозе суфіксаў суб'ектыўнай цэнкі і служаць сродкам выражэння станоўчых адносін да адной з асноўных удзельніц купальскага свята: *Ішла Купаленька на вуліцы Краскамі вочы завесіўшы (КП;119); Купалінка, Купалінка, цёмная ночка. Цёмная ночка, дзе твая дочка? (КП;132); – Ты, Купалінька, Рана-рана Да і дзе ты была, Да што ты рабіла? (КП;131); Прыехала Купалначка ў сяло Да пытаецца аб тых вароцеіках: чаму то залатым замком замкнёны Да кітайкаю завешаны? (КП;115); Божа мой! Купалёначка купалася, божа мой... (КП;110).*

У асобных выпадках да асабовага наймення **Купалка** дадаецца агентыўны назоўнік **Русалка** (у кантэксте гэтыя абедзве назвы звычайна ўжываюцца з адценнем памяншальнасці): *Русалачка-Купалачка Дзе твая дачка Ганулечка? (КП;139).* Атаясамліванне Купалкі з Русалкай адбываецца, магчыма, таму, што, як лічылася, у ноч на Купалу душы памёрлых (русалак) прачынаюцца ад доўгага сну і купаюцца у вадаёмах – рэчках і азёрах.

У больш позні час, як адзначаюць А. Ліс, В. Ліцьвінка, у купальскім рытуале з'яўляецца асоба **Купаліша**, што і адлюстоўваецца ў абрадавых песнях: *Ай, нету-нету Купаліша, Да як над нашага Яначка... (КП;115).*

Персанальны назоўнік **Купаліш** называе аднаго з галоўных удзельнікаў купальскага абраду – хлопца, якога выбіралі “главою плясок и игръ во время забавъ, отправляемыхъ въ ночь передъ днёмъ Рождества Іоана Крестителя” [1, с. 260].

У некаторых купалках са значэннем ‘галоўны персанаж купальскага абраду мужчынскага полу’ ўжываюцца сінанімічныя асабовыя назоўнікі **купальны** і **найкупальшы**. Адметным з’яўляецца тое, што субстантываваны адносна прыметнік *найкупальшы* ў кантэксце абрадавай песні мае значэнне простаі формы найвышэйшай ступені параўнання: *Да нет у нас купальнага Над Колечку нет старшага...*(КП; 116); *Няма найкупальшага, Як Іван нашага...*(КП; 116).

Такім чынам, выяўленыя ў купальскіх песнях намінацыі ўдзельнікаў абраду адлюстроўваюць этнічныя асаблівасці нашага народа, адметнасць яго светаўспрымання. Разгледжаныя найменні выяўляюць асаблівасці кожнага абрадавага этапу; асабовыя назвы ўказваюць на пэўны канкрэтны статус удзельніка абрадавай дзеі.

Спіс літаратуры

1. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І. Насовіч. – Мінск : БелСЭ, 1983. – 792 с.
2. Кавалёва, Р.М. Вобразна-тэматычная структура купальскіх песень / Р.М. Кавалёва // Веснік Беларускага дзяржаўнага ун-та. Сер. 4. Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія. – 1994. – № 3. – С. 10–14.
3. Ліс, А.С. Каляндарна-абрадавая творчасць беларусаў / А.С. Ліс. – Мінск : Бел. навука, 1998. – 187с.
4. Карскі, Я. Беларусы / Я. Карскі – Мінск : Бел. кнігазбор, 2001. – 640 с.
5. Рыбаков, Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М. : Русское слово, 1997. – 824 с.
6. Купальскія і пятроўскія песні / Уклад. А.С. Ліс, С.Т. Асташэвіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – 631 с.

НАТАЛЛЯ МІСНІК (г. Брэст)

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА МІКРАТАПОНІМАЎ І МЯНУШАК ВЁСКИ РАСНА КАМЯНЕЦКАГА РАЁНА

Расна – слова старажытнаславянскае. Яно адпавядае некалькім паняццям, з якіх тапоніму найбольш адпавядае значэнне “прыгожа”, “шчодр”. На стараславянскай мове – “Расно” азначала жаночае ўпрыгожванне – каралі ці падвеска. Ёсць яшчэ адно меркаванне паходжання назвы Расны – “багатая ягада”, калі многа ягад – гаварылі “Расно”. Наступная этымалогія паходжання назвы вёскі звязана з тым, што паверхня сажалкі ў цэнтры вёскі летам заўсёды пакрывалася раскай. Можна лічыць, што назва гэтага населенага пункта паходзіць ад удалага размяшчэння сялення на беразе маляўнічай рэчкі Пульвы (Полвы). У Камянецкім раёне намі былі даследаваны і ахарактарызаваны мікратапонімы і мянушкі в.Расна.

Сабраныя мікратапонімы і мянушкі запісаны спрощанымі арфаграфічнымі сродкамі беларускай мовы ў палявых умовах метадам апытвання. У навуковай літаратуры гаворка в.Расна адносіцца да заходнепалескага дыялекту.

Паводле структурных асаблівасцей мікратапанімічных назвы можна падзяліць на невытворныя, вытворныя і састаўныя. Пераважная большасць мікратапонімаў – найменні апелятыўнага паходжання, і толькі нязначная частка ўтворана ад антрапонімаў.

Паводле значэння ўтваральных асноў мікратапонімы апелятыўнага паходжання падзяляюцца на некалькі падгруп: **а) мікратапонімы, якія асацыіруюцца з назвамі рэльефу:** *Кар’е⁵р* – глыбокая мясціна, дзе многа вады; *Кіпя⁵чка* – крынічка (Людзі казалі: “Пойду по кіпячу воду”. Летам там вада была сцюдзёная, зімой – цёплая); *Смуга⁵* – не да канца высахлае (высмогшае) балота (Зімой гэтае месца не замярзала, а летам ад яго цягнула страшэнным холадам); *Ле⁵жачка* – месца (паварот), дзе ляжаў камень у выглядзе купала; *Васьмісо⁵тка* – надзел калгаснай зямлі, дзе мяжа паміж Беларуссю і Польшчай цягнецца на 800 метраў; *Россо⁵хатэц* – па вясне залівала вадою, а калі было вельмі гарача, гэтае месца высыхала і трэскалася; *Глінкі* – месца, дзе капалі гліну; *Подсы⁵тэцке поле* – поле, дзе мяккая зямля, быццам прасеяная цераз сіта, там сеялі пшаніцу. **б) назвы флоры:** *Бырэсты⁵на* – у бацькі было васьмёра сыноў, у гонар якіх ён пасадзіў 8 бяроств; дрэвы, падобныя на вязы, жывуць да 1000 гадоў; *Ворохово* (лес) – у лесе было шмат арэхаў; **в) назвы збудаванняў, прадметаў:** *Кляшто⁵р* – паходзіць ад таго, што раней там было 5 манастыроў (кляштар – каталіцкі манастыр); *Жолобы⁵* – месца, падобнае на жолаб; *Млінэ⁵ць* – на гэтым месцы раней быў вадзяны млын; *Аэрадром* (поле) – раней там садзіўся самалёт і запраўляўся рознымі мінеральнымі ўгнаеннямі; *Луг каля Асфальтавога* – недалёка знаходзіцца асфальтавы завод; *Поле каля Хіміі* – разгружалі цягнікі з мінеральнымі ўгнаеннямі; **г) назвы, звязаныя з працоўнай дзейнасцю**

чалавека: *Пільця* – узвышша, назва якога звязана з легендай: за грахі людзей царква ўвайшла пад зямлю. Месца гэтае называлі царковішча. Для таго, каб прагрэць храм, людзі пілавалі дровы. Гукі пілы былі чутны вельмі далёка.

Амаль усе сабраныя мікратапонімы вытворныя. Яны складаюць прыкладна 80 % ад агульнай колькасці мікратапонімаў (усяго сабрана 23 мікратапонімы). Сустракаюцца і вытворныя мікратапонімы, якія ўтвораны ад антрапонімаў (прыкладна 20 %): *Кулакоўскі* (сад) – калісьці жыў пан Кулакоўскі; *Любовіцкаго* (поле) – хутар, дзе жыў мужчына па прозвішчы Любавіцкі.

Сярод невытворных мікратапонімаў апелятыўнага паходжання можна вылучыць наступныя: *Кляшто*^{5р} – паходзіць ад таго, што раней там было 5 манастыроў (кляштар – каталіцкі манастыр); *Жолобы*⁵ – месца, як жолаб: па бакам узвышшы, а ўнізе падобны на жолаб; *Аэрадром* (поле) – раней там садзіўся самалёт і запраўляўся рознымі мінеральнымі ўгнаеннямі.

Большасць вытворных мікратапонімаў утварылася пры дапамозе суфіксаў: -к-, -ін-, -ын-, -эц-, -іх-, -ат- і іншыя. Напрыклад:

-к-, -ын-/ін-, -іх-: *Кіпячка, Лежачка, Коваліха, Бырэстына* (ж.р., адз.л.);

-ат-, -эц-, -ін-: *Россохатэц, Млінэц, Марцэлін* (м.р., адз.л.);

-ын-, -эц-, -к-: *Лідыно* (поле), *Подсітэцке* (поле) (н.р., адз.л.);

-к-: *Глінкі* (мн.л.);

-ов-: *Ворохово* (нескл. наз.).

Найбольш прадуктыўнымі з’яўляюцца суфіксы -ын-/ін-. Яны выкарыстоўваюцца для ўтварэння мікратапонімаў усіх трох родаў.

Сустракаюцца і словы, утвораныя прэфіксальна-суфіксальным спосабам: *Подсітэцке, Россохатэц*.

Састаўныя мікратапонімы складаюць невялікую групу: *Васькова Бэрэзына*. Кампаненты звязаны паміж сабой спосабам дапасавання прыналежнага прыметніка да назоўніка. *Луг каля Асфальтоваго* – спосаб прыназоўнікавага кіравання (прыназ. каля). *Поле каля Хіміі* – спосаб прыназоўнікавага кіравання (прыназ. каля). Сярод азначаных мікратапонімаў сустрэлася адна складаная назва: *Васьмісотка* – надзел калгаснай зямлі, дзе мяжа паміж Беларуссю і Польшчай (800 метраў). Утворана слова спосабам складання асноў.

Частка мікратапонімаў мае антрапанімічнае паходжанне: *Поле Лідыно* – жыла багатая, але непрыгожыя дзяўчына Ліда. У яе было шмат зямлі, але замуж яна не выйшла. Тады яна раздала ўсю зямлю бедным; *Марцэлін* – участак зямлі, на якім калісьці жыў вельмі бедны і адзінокі яўрэй, якога звалі Марцэль. Гэтая зямля была неўрадлівая; *Коваліха* – на беразе рачушкі жыў каваль, які даглядаў яе: абсажваў дрэвамі, чысціў; *Кулакоўскі сад* – калісьці жыў пан Кулакоўскі; *Любовіцкаго* (поле) – хутар, дзе жыў мужчына па прозвішчы Любавіцкі.

Сярод разнастайных тыпаў антрапонімаў ў в. Расна шырока ўжываюцца найменні, утвораныя ад прозвішчаў, імён, найменні, звязаныя з сацыяльна-побытавымі асаблівасцямі жыцця чалавека і г.д.

Неафіцыйнае прозвішча – гэта другое, бытавое прозвішча, якое існуе паралельна з афіцыйным, толькі не замацоўваецца ў дакументах. Такія найменні называюць мянушкамі. Але некаторыя даследчыкі сцвярджаюць, што неафіцыйныя прозвішчы можна называць мянушкамі толькі тады, калі яны захоўваюцца за трэцім пакаленнем. Менавіта такой думкі прытрымліваецца М.В. Бірыла Намі вылучаныя найменні ўмоўна аднясём да мянушак.

Так, збіраючы матэрыял па в. Расна, мы вылучылі наступныя тэматычныя групы мянушак: 1) Мянушкі, якія асацыіруюцца з фізічнымі якасцямі чалавека: *Почка* – калісьці рабілі аперацыю і выразалі нырку; *Лобошко* – дзед меў вельмі вялікі лоб; *Помідоў* – твар круглы і тоўсты, увесь час чырвоны; *Ме⁵лкій* – высокі і худы; *Бізо⁵н* – тоўсты, няўклюжы; *Боры⁵сік* – звалі Барыс, вельмі вялікі і здаровы; *Муля⁵він* – вельмі падобны знешне да спевака Мулявіна; *Бе⁵рыя* – знешняе падабенства; *Светва⁵на* – невыразна выгаворвае літару “л”; *Цяны⁵чка* – бацьку гэтай жанчыны звалі Санька, а ён дрэнна вымаўляў літару “с”, таму на сябе казаў Цянька. 2) Мянушкі, звязаныя з сацыяльна-бытавымі асаблівасцямі жыцця чалавека: *Сэ⁵мовы* – дзед Сямён едзіў у Амерыку, а там Сямён – гэта Сэм; *Партыза⁵н* – уцякаў са школы і хаваўся ў ямках, якія сам выкопваў; *Не⁵мец* – у час першай сусветнай вайны не пайшоў у бежанцы, а застаўся ў вёсцы, якую акупіравалі немцы; *Немчык* – сын чалавека, мянушка якога Немец; *Кара⁵сь* – аднойчы хваліўся, якога вялікага карася злавіў; *Бабу⁵ля* – працавала даяркай, перад пенсіяй паставілі працаваць дыспетчарам у гараж, моладзь звярталася – *бабуля*; *Бос* – любіў насіць майку з надпісам “Бос”; *Прымак* – прыйшоў у прымы; *Балда* – не зусім добра паводзіў сябе на танцах; *Нябесны* – меў завышаную самаацэнку, пра сябе гаварыў: “Я чалавек не зямны, а нябесны”; *Кісель* – ад прозвішча яўрэя (Кісель), які жыў у вёсцы. Па натуре быў сварлівым, задзірлівым, шкодлівым; *Жытнік* – яго дзед краў зжатыя снапы жыта з чужых палосак і прыносіў на сваю “рыску”; *Котік* – на ўсіх казаў “котік”; *Сэрцэ* – усіх называў “ты сэрцэ мое”; *Мыхалюсі* – іх бабуля кахала дзеда і казалла на яго “Мій Мыхалюсько”; *Свісцёлік* – худы, бедны, называлі яго “бедны, як свісцёл”; *Чорык* (зв.Анатоль) – першы раз у сваім жыцці глядзеў фільм “Девчата”, сядзеў на 1-м радзе, убачыў, як едзе машына, і спалохаўся. Стаў уцякаць і пры гэтым крычаў: “Чорыку капут!”; *Профэсор* – не скончыў гімназію, любіў паўтараць, што яго вучылі розныя прафесары; *Васька Несмелый* – вельмі сціплы, але ад яго зацяжарыла дзяўчына, з якой ён вымушаны быў ажаніцца. 3) Мянушкі, звязаныя са ступенямі сваякасці: а) *мянушкі, якія паходзяць ад імя мужа*: *Мыхасянка* – муж Міхась; *Гошыха* – муж Гоша (Георгій); *Павлыха* – мужа яна называе Павол; *Паталоніха* – мянушка мужа – Паталон; *Марчукова* – муж Марк; *Ларыкова* – муж Іларыён (Ларык). б) *мянушкі, якія паходзяць ад прозвішча*: *Кендысянка* (Кендысь); *Іванючка* (Іванюк), *Нічыпорушка* (Нічыпарук), *Демедючка* (Дземідзюк); *Плісуніха* (Плісун), *Пехотіха* (Пехота); *Богданіша* (Багданава); *Тёшча* – сын прывез з Расіі сваю маці, каб жыла разам з ім і яго сям’ёй; *Доня* – адзіная дачка ў галоўнага бухгалтара, вельмі любіў яе, нават працавалі разам; *Андрос* –

прозвішча Андарасюк; *Базыль* – прозвішча Васілеўскі, скарочана называлі Вася, а Вася – гэта Базыль; *Мікітка* – дзеда звалі Мікіта, унукаў называюць Мікіткі; *Паталон* – сапраўднае імя Мікалай, мянушка Паталон, бо кагосьці з роду звалі імем Паталон; *Мамон* – сапраўднае імя яго дзеда Мамон; *Попычка* – прадзед яе мужа быў святаром, а святара называлі папом; *Гурэйча* – ад прозвішча Гурэй; *Юзыпатокі* – дзеда звалі Іосіф, а па-польску гэта Юзік. 4) *Мянушкі, звязаныя з месцам нараджэння і жыхарства:* *Калуга* – прыехаў у вёску з Калугі; *Курскі* – мужчына з Курскай вобласці; *Малдаван* – яго маці па нацыянальнасці малдаванка; *Кормыха* – муж з г. Кармы Гомельскай вобл; *Куляцкій* – прозвішча Міхальчук, родам з в. Кулякі Іванаўскага р-на; *Амур* – службыў на Амуры, у яго там была свая сям’я, потым ён іх пакінуў і прыехаў жыць у нашу вёску. 5) *Мянушкі, звязаныя з родам заняткаў, прафесіяй:* *Шкурадёр* – вырабляў скуру; *Каскадёр* – вадзіцель у калгасе, вельмі хутка ездзіў; *Капітан* – службыў у Савецкай Арміі, даслужыўся да гэтага звання; *Смерць андатрам* – заядлы рыбак, калі рыбачыў, яшчэ і забіваў андатраў; *Блудный* – нічым не займаўся, вёў разгульны лад жыцця; *Марыман* – службыў у марфлоце; *Чабан* – пасвіў авечак (у азіятаў пастух – гэта чабан); *Корэспондент* – пісаў артыкулы ў раённую газету; *Душман* – службыў у Аўганістане.

Паводле структурных (дэрывацыйных) асаблівасцей названыя мянушкі можна падзяліць на невытворныя, вытворныя і састаўныя. Колькасць вытворных і невытворных прыкладна аднолькавая. Найбольш тыповымі сярод невытворных мянушак з’яўляюцца: *Мелкій, Душман, Калуга, Мамон, Сэрцэ, Базыль, Доня, Прымак, Балда, Кісель* і інш. Сярод вытворных можна вылучаць наступныя мянушкі: *Немчык, Жытнік, Свісцёлік, Гошыха, Паталоніха, Багданша, Плісуніха, Андрос, Попычка* і інш.

Найбольш распаўсюджанымі ўтваральнымі суфіксамі з’яўляюцца:

-ык/-ік/-к- (памяншальна-ласкальнае значэнне): *Чорык, Свісцёлік, Котік, Жытнік, Борысік, Мікітка (м.р., адз.л.);*

-ых/-іх: *Гошыха, Павлыха, Паталоніха, Кормыха, Плісуніха, Піхотіха (ж.р., адз.л.);*

Менш прадуктыўнымі з’яўляюцца наступныя суфіксы:

-ов-: *Ларыкова, Марчукова (ж.р, адз.л.);*

-янк-: *Кендысянка, Мыхасянка(ж.р., адз.л.);*

-ш-: *Богданша (ж.р., адз.л.);*

-ч-: *Гурэйча (ж.р., адз.л.);*

-н-: *Небесный (м.р., адз.л.).*

Сустракаюцца мянушкі, утвораныя спосабам усячэння: *Андрос*; шляхам складання асноў: *Шкурадёр*. Зусім невялікую колькасць складаюць састаўныя мянушкі: *Васька Несмельый, Смерць андатрам*.

Мянушкі жыхароў вёскі Расна складаюць прадуктыўны клас неафіцыйных імён. Яны шырока ўжываюцца ва ўсіх раёнах Брэсчыны. Характэрнай лексіка-семантычнай асаблівасцю іх з’яўляецца сувязь з прозвішчам. Яны індывідуальныя па сваім утварэнні, узнікаюць у выніку самых розных адступленняў ад прынятых норм маўлення. Мянушкі

ўжываюцца ў асяроддзі, абмежаваным пэўнай групай людзей, выконваюць інфарматыўную і кантактную функцыі.

ВОЛЬГА ПЕРАХОД (г. Брэст)

ОТНОШЕНИЕ К СЛОВУ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА РУССКИХ И БЕЛОРУСОВ

Изучение языковой картины мира русских и белорусов мы осуществляли в одном из ее фрагментов – в отношении к слову, при этом слово понимали широко: как язык, речь, саму способность говорить, разговор, беседу, говор, слух, что-л. сказанное, мнение, вывод, суждение, обещание и др. Материалом для анализа стали паремии (пословицы и поговорки русского и белорусского народа), представляющие собой самостоятельно функционирующие, синтаксически и композиционно организованные завершенные поэтические произведения. Паремии не имеют контекстуальной привязанности, поскольку привязанность – показатель жанровой незавершенности. Они всегда выступают в форме предложения и в своем строении опираются на продуктивные модели и ведущие тенденции в синтаксическом строе народного языка. Паремии заключают в себе иносказательный смысл, выражают предельно общие суждения, характеризуются слаженностью звучания, лаконичностью речи и, как правило, общим гуманистическим характером высказывания. Паремии не допускают использования слов, конкретизирующих значение синтаксической структуры в пространственном, временном и конкретно-личном отношении. Следует обратить внимание еще на одну особенность паремий: они имеют антропоцентрический характер, т.е. непосредственно связаны с человеком и характеризуют различные стороны его жизни. Паремиологический фонд белорусского и русского языков отражает осознанное отношение народа к слову, к тому, что, как, где и когда говорится. Через отношение к слову выражается народная система ценностей: взгляды на человека и его характер (добрый, злой, умный, глупый, ленивый, работающий, болтливый, молчаливый, серьезный, ветреный, красноречивый, косноязычный), на подобающий уклад жизни, эстетические пристрастия, т.е. в отношении к слову проявляется массовый (национальный) уровень сознания народа.

Народные представления о слове (об отношении человека к слову, о речевой характеристике человека, о воздействующей силе слова, о творящей силе слова) связываются с константными в народной философии понятиями добра и зла. Слово, как творящее начало, может творить добро, но может порождать и зло. Народ понимал силу слова на интуитивном уровне, поэтому в народных сентенциях содержится призыв думать о том, на что воздействуешь словом и что творишь словом и делом. Пословица и поговорка, отражающие народный взгляд на мир, предостерегают от зла, заключенного в слове или словом вызванного. Народная философия направлена на добро, поэтому поучает, назидает и предостерегает человека от небрежного, необдуманного, безответственного отношения к словесной материи.

Поскольку слово творящая сила, постольку, в народном понимании, словесный материал нельзя расходовать напрасно, небрежно и необдуманно. Слово сродни энергии, которую нужно накапливать и расходовать взвешенно, обдуманно и экономно.

Анализ структурно-семантического пространства паремий, выражающих народные взгляды на слово, выявил ряд соотношений, группирующихся вокруг базовых понятий «добро» и «зло». Частные проявления этих понятий образуют паремии, интерпретирующие слово как добро («**слово – благо, добро**», «**слово – молчание**», «**слово – ум**», «**слово – мудрость**»), и паремии, связанные с представлением о слове как зле («**слово – вред, зло**», «**слово – глупость**», «**слово – враг**», «**слово – болтовня, досужие разговоры**», «**слово – пустой звук, пустое обещание**», «**слово – молва**»).

В смысловом пространстве паремий доминируют пары:

«слово – благо, добро»: бел. Прыемнае слова – вясенні дзень; Добрае слаўцо лепш, чым піўцо; З добрым падыходам і кот гарчыцу есць; З мядком і цвік праглынеш; На добрае пытанне – добрае і адпавяданне; рус. Доброе слово лучше мягкого пирога; На добрый привет добрый ответ; Ласково слово и ласковый вид и свирепого зверя к рукам приманит; Ласково слово кость ломит, а жестоко гнев движет; Покорное слово гнев укрощает; Доброе слово лучше мягкого пирога.

«слово – вред, зло»: бел. Млын меле – мука будзе, язык меле – бяда будзе; Языча, языча! Ці ліха цябе мыча: ува мне сядзіш, а мне дабра не зычыш? Меч раніць цела, а слова – душу; Рана загаіцца, а ліхое слова ніколі; Ад слова горш балюча, чым ад рук; рус. Слово не стрела, а пуще стрелы разит; Слово не обух, а от него люди гибнут; Недоброе слово больней огня жжет; Речь как меч: сечет и правого и виноватого; Кто много говорит, тот беду на себя накликает.

«слово – молчание»: бел. Маўчанка не квяліць, але славу велічыць; Хто гаворыць – сее, хто маўчыць – жне; Слухаць – добрай рады не шкодзіць; рус. Держи язык за зубами, а рот на привязи; В рот, закрытый глухо, не залетит и муха; Умей сказать, умей и смолчать.

«слово – дело»: бел. Меней гавары – болей рабі; Многа гавораць языком, ды мала рукамі; Слоў – на мех, а спраў – на смех; рус. Не спеши языком, торопись делом; Кто словом скор, тот в деле редко спор; Много доуки, да нечего в руки; От красивых слов не прибавляется масла в каше.

Восполняют картину такие соотношения, как:

«слово – ум»: бел. Меней гавары – болей ведаць будзеш; Сачы за тым, што гаворыш, а не за тым, што думаеш; рус. Мудра голова – короткий язык; Умный товарищ – половина дороги.

«слово – глупость»: бел. Хто меле языком, той лічыцца неразумным; рус. От глупого языка приходит много бед.

«слово – враг»: бел. Язык мой – вораг мой; рус. Язык мой – враг мой: прежде ума рыщет, беды ищет; Язык враг: прежде ума глаголет.

«слово – болтовня, досужие разговоры»: бел. Пераліваць з пустога ў парожняе; Таўчы ў ступе ваду; Нагаварыў мех і торбу; Пустая

гаворка дарагі час занімае; рус. Много говорено, да мало сказано; Говорить впустую – что стрелять вхолостую; Пустые слова – что орехи без ядра; Переливать из пустого в порожнее; Не столько намолотил, сколько цепом голову наколотил.

«слово – пустой звук, пустое обещание»: бел. Кідаць словы ў бяздонную бочку; Абяцанкі – цацанкі, а дурню – радасць; Хто багата абяцае, той мала дае; Многа чуецца, ды мала верыцца; І шыла, і мыла, і прала, і ткала – і ўсё языком; З языком – і туды, і сюды, а на справе – нікуды; рус. Обещанного три года ждут; На посуле, что на стуле: посидишь да встанешь; Обещанная шапка на уши не лезет; Много сулят, мало делают; На словах – как на гусях, а на деле – как на балалайке.

«слово – молва»: Свіння скажа бораву, а бораў усяму гораду; Скажы адной курыцы, а яна ўсёй вуліцы; Дзед бабе па сакрэту, а яна ўсяму свету; Сказала кума куме – і пайшло па сяле; Чуе звон, ды не ведае, дзе ён; Чуў, што звоняць, ды не знае, у якой цэркві; Гавараць, гаманяць, але не ведаюць, дзе званяць; рус. Знала б соседка, узнает и соседка; Скажешь курице, а она всей улице; Слышал звон, да не знает, откуда он; Слышал звон, да не знает, с какой колокольни.

«слово – мудрость»: бел. У прыказцы – праўда святая; Умелая прыказка, як пры мяшку прывязка; Добрая прыказка не ў брыво, а ў вока; рус. Пословица – мудрость народна, пословица век не сломится; Пословица неспроста (не зря, не даром) молвится.

В центре смыслового пространства, образуемого паремиями, стоит соотношение «слово – молчание». Славянский характер отождествляется с немногословностью, уравновешенностью, умением скорее слушать и воспринимать, чем говорить. Молчание считается признаком ума и миролюбия, ср.: бел. Больш слухай – менш гавары; Меней гавары – болей ведаць будзеш; Маўчок – пятачок, а два – грывеннік; Слухаць – добрай рады не шкодзіць; Не ўсё тое казаць, што на рот лезе; Прамоўчанае слова не псуець; Меней гаварыць – сабе ўрадзіць; рус. Слово серебро – молчание золото; Говори меньше – умнее будешь; Больше думай – меньше говори; Много знай, да мало болтай; Ешь пирог с грибами, а держи язык за зубами; Держи уши пошире, а рот поуже; Умей сказать – умей и смолчать. Как видим, семантика и лексическое наполнение паремий в русском и белорусском языках практически аналогично, что свидетельствует об общей системе ценностных ориентиров. Часть паремий представляет собой сентенции, выражающие народные представления о ценности, значимости слова, ответственности за слово произнесенное, другая же часть представляет собой императивные формулы. Все приведенные паремии построены на антитезе. Контраст базирується на разных основаниях. Например, сопоставляются положительно оцениваемые реалии, но по степени качества денотаты, с которыми сравнивается молчание, дороже, чем объекты, с которыми сравнивается слово: *золото – серебро, пятачок – гривенник*. Антитеза может основываться на разнополюсных характеристиках, выраженных типизированными лексическими элементами с антонимическим значением: *больше – меньше, много – мало, пошире – поуже*. В составе

паремий обнаруживаются контекстуальные противопоставления: *гавары – слухай, думай – гавары, знай – болтай, сказать – смолчать*. Примечательно, что паремии содержат соматическую лексику, связанную с процессами порождения речи и перцепции (язык, зубы, рот, уши, глаза, очи): *Закрый рот, адкрый вочы; Очи ушей вернее; Не верь чужим речам, а верь своим очам; Лес не сякуць языкамі; Не ўсё тое казаць, на што рот лезе; Выказаннага слова да губы не вернеш*. В паремиях предписывается: *держат язык за зубами, держать уши пошире, держать рот на замке, язык не распускать* и т.д. Вера в силу воздействия слова, в то, что слово материально, вещественно, связано с неконвенциональной трактовкой слова в народном сознании. Считается, что слово не только называет, обозначает предмет, но и является его неотъемлемой частью, поэтому и обращаться со словом надо осторожно, не все произносить вслух, а лучше промолчать. Истоки такого восприятия слова – в первичном синкретизме отражения мира в человеческой психике: сходные и смежные явления отождествляются, временная последовательность явлений воспринимается как причинно-следственная связь, а имя как сущность человека или предмета. Эти народные представления и рекомендации находят подтверждение и в библейской традиции, где словоблудие, несдержанность в речах считается грехом, т.е. христианская традиция во взглядах на слово основывается на сложившихся народных представлениях, и в этом народная и христианская традиции гармоничны.

Литература

1. Proverbia et dicta: Шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў / Н.А. Ганчарова, І.М. Шчарбакова, Л.Г. Калядка і інш.; пад рэд. Н.А. Ганчаровай. – Мінск : Універсітэцкае, 1993.
2. Пословицы русского народа / Сборник В. Даля, 1984. – Т. 1–2.

ГЕНАДЗЬ ПРАНЕВІЧ (г. Брэст)

КУЛЬТУРА, МОВА І ПРАБЛЕМЫ НАЦЫЯНАЛЬНА-ДУХОЎНАЙ САМАІДЭНТЫФКАЦЫІ БЕЛАРУСАЎ У СУЧАСНЫМ СОЦЫУМЕ

Агульначалавечае і палітычнае значэнне фактару захавання нацыянальна-культурнай адметнасці і самабытнасці народаў прымушае беларускае грамадства сур'ёзна задумацца аб шляхах і спосабах аднаўлення ўласнай нацыянальнай і еўрапейскай ідэнтнасці, аб перспектывах існавання і развіцця краіны і нацыі ва ўлонні сучаснай еўрапейскай цывілізацыі.

Яшчэ на пачатку ХХ ст. адзін з лідэраў беларускага нацыянальна-дэмакратычнага і адраджэнскага руху А. Луцкевіч зазначаў, “што, імкнучыся да як мага поўнага развіцця духоўнай моцы народу, дэмакратыя павінная як найвышэйшае дабро ацэнваць скарбы нацыянальнай культуры, нацыянальную адметнасць. Адсюль ідзе патрабаванне дэмакратыі забяспечыць поўную свабоду культурнага развіцця кожнай нацыі, павага да яе адметнасці і адметных патрэбаў” [14, с. 373].

Па агульным прызнанні, беларусы – адзін з карэнных аўтахтонных еўрапейскіх народаў, а ягоная культура і мова належаць да ліку самых старажытных і адметна-самабытных ва ўсім славянскім свеце. На думку некаторых мовазнаўцаў, сярод індаеўрапейскіх моў “беларуская мова захавала не толькі найбольшы пласт санскрыцкай лексікі, але яшчэ і санскрыцкую традыцыю развіцця мовы <...> данесла праз глыбіню тысячагоддзяў усе рысы арыйска-праславянскай мовы” [15, с. 13–14].

Наконт выдатных мастацка-выяўленчых і ментальных духоўных якасцяў роднай мовы і культуры неаднойчы выказваліся ў сваёй публіцыстычнай і мастацкай творчасці такія выдатныя дзеячы Беларусі, як Ф. Скарына, С. Будны, В. Цяпінскі, Л. Сапега, А. Філіповіч, А. Міцкевіч, Я. Чачот, Ул. Сыракомля, Ф. Багушэвіч, А. Ельскі, Я. Купала, Я. Колас, М. Багдановіч, В. Ластоўскі, М. Гарэцкі і інш.

Свой патрыятычны асветніцкі і кнігадрукарскі подзвіг – выданне на старабеларускай мове кніг “Бібліі” – Ф. Скарына, як вядома, тлумачыў найперш той акалічнасцю, што яго “милостивый бог с того языка на свет пустил” [13, с. 18]. “Власным языком руским”, “окрасой и оздобой” свайго здаўна слаўнага народа называў родную мову ў прадмове да “Евангелля” В. Цяпінскі, разглядаючы яе як сінонім дасведчанасці і вучонай мудрасці свайго народа, якую “многократ постороние ученые народы <...> мусели похвалять и овшем се от них учить” [17, с. 199]. На выдатную літаратурную распрацаванасць, гарманічнасць і цудоўную прастату беларускай мовы неаднойчы звярталі ўвагу А. Міцкевіч, У. Сыракомля, А. Ельскі, рускі даследчык А. Бясонаў. Апошні ў прадмове да “Беларускіх песень” пісаў, што “беларуская мова малазразумелая для велікаросаў, мае сваю выдатную незалежную, здзіўляюча жыццяздольную адметнасць” [9, с. 343]. Канчаткова канцэпцыя нацыянальнай самабытнасці і самадастатковасці беларускай культуры і

мовы была сфармулявана і ўсебакова абгрунтавана ў навуковых працах Я. Карскага, які ў сваёй шматтомнай фундаментальнай працы “Беларусы” пераканаўча “паказаў перад шырокім светам самабытнасць, выразную нацыянальную адметнасць беларускага народа, раскрыў бяздоннае багацце яго традыцыйнай культуры, усе характэрныя асаблівасці і прыроднае хараство яго мовы” [3, с. 19].

Праведзеныя А. Ельскім, А. Кіркорам, М. Янчуком, М. Баброўскім, І. Даніловічам, П. Уладзіміравым, П. Шпілеўскім, Е. Раманавым, Я. Карскім і іншымі вучонымі шырокія даследаванні дадзеных беларускай мовы, літаратуры, гісторыі, фальклору, этнаграфіі адначасна засведчылі, што пры ўсёй сваёй самабытнасці і адметнасці, глыбокай закаранёнасці ў архаіку індаеўрапейскай і праславянскай даўніны культура і мова беларусаў носіць адкрыты еўрапейскі характар, які выявіўся ў яе гуманізме, дэмакратызме, талерантнасці, чуйнай і адэкватнай рэакцыі на ўплывы і культурныя імпульсы знешняга свету, здольнасці да абнаўлення і самаразвіцця.

Для сучаснай Еўропы, з’арыентаванай на полікультурнасць і зараджанай імпульсамі глабальнай інтэграцыі, вопыт развіцця беларускай культуры можа быць цікавым і павучальным не толькі ў якасці аднаго з найбольш яскравых гістарычных прыкладаў неканфліктнага суіснавання і плённага інтэграцыйнага ўзаемадзеяння і ўзаемаўзбагачэння розных, часам вельмі далёкіх культур і народаў, але і далёкасяжнымі вынікамі і наступствамі гэтага свайго выбару.

Як вядома, фактар цэнтральнаеўрапейскага месцазнаходжання колішняга Вялікага княства Літоўскага і Беларусі на скрыжаванні цывілізацый, рэлігій і культурных традыцый рымска-каталіцкага Захаду і праваслаўна-візантыйскага Усходу, пратэстанцкай Поўначы і мусульманскага Поўдня, самым непасрэдным чынам паўплываў на выпрацоўку полікультурнай мадэлі нацыянальна-духоўнага быцця беларусаў.

У эпоху Рэнесансу і Рэфармацыі сінтэтызм і полілінгвізм становяцца адной з найбольш адметных рыс беларускай культуры, якая здолела сінтэзаваць і спалучыць у сабе гуманістычны індывідуалізм Захаду і абшчынна-родавы калектывізм Усходу, традыцыйны хрысціянскі гуманізм і этыку пратэстантызму. Тут доўгі час знаходзілі форму бесканфліктнага суіснавання праваслаўная царква і касцёл, мячэць, сінагога і пратэстанцкія абшчыны. З часоў Рэнесансу і на працягу стагоддзяў мірна суіснавалі і дапаўнялі адна адну дзве еўрапейскія моўна-графічныя сістэмы пісьма – кірыліца і лацініца, на аснове якіх была створана адна з арыгінальных у тагачаснай Еўропе кніжных літаратур. Менавіта з той пары дайшлі да нас і пісанья арабскімі літарамі на беларускай мове святых для мусульман кнігі “Аль-кітаб”.

Такім чынам, талерантнасць, гуманізм і культурная разнастайнасць не з’яўляюцца для Беларусі нечым новым, а, хутчэй, старым забытым вопытам нашага ўласнага нацыянальнага быцця. Асабліва, калі прыпомніць, што досьвед талерантнага, паважлівага

стаўлення да іншых культур, рэлігій і моў тагачасная Еўропа пераймала менавіта ад нашых продкаў – ліцвінаў. Цікавыя факты аб трывалым замацаванні традыцый нацыянальна-культурнай і рэлігійнай талерантнасці ў свядомасці жыхароў Беларусі прыводзіць у сваім “Дзённіку” беларускі пісьменнік ХVIII ст. Ф. Еўлашоўскі, расказваючы, як дзівіліся слугі-італьянцы, калі канонік віленскі князь Балтрамей Нядзведзкі запрасіў яго, евангеліка (г.зн. прыналежага да адной з рэфармацыйных цэркваў) да сябе на абед. А калі канонік пераклаў ім, “што ў нас з-за гэтага ніякай нянавісці не ўзнікае і што сардэчна зносімся мы, як добрыя сябры, хвалілі гэта італьянцы, кажучы, што тут бог жыве і ганілі сваё дамовае права, а яшчэ больш норавы” [10, с. 67].

Здавалася б, наш сённяшні беларускі шлях у Еўропу – гэта як бы абсалютна прамы і зразумелы шлях вяртання праз самаідэнтыфікацыю да саміх сябе, да той полікультурнай мадэлі нацыянальнага быцця, якая была выпрацавана на нашых землях яшчэ ў эпоху гуманізму. Не варта забывацца, аднак, на адну вельмі істотную акалічнасць: надзвычай прывабная паводле сваёй дэмакратычнай і гуманістычнай сутнасці мадэль полікультурнага нацыянальнага жыцця беларусаў аказалася ў тых канкрэтных умовах няздольнай супрацьстаяць націску такіх татальна арганізаваных у рэлігійным і нацыянальна-культурным плане народаў, як палякі і рускія. Трагічны заняпад беларускай культуры перыяду позняга ВКЛ і Рэчы Паспалітай, як і цяжкая барацьба за яе адраджэнне ва ўмовах Расійскай імперыі, засведчылі, што ва ўмовах полікультурнасці культуры карэнных этнасаў павінны быць дастаткова моцныя: па-першае, каб не быць паглынутымі і знівеліраванымі ўзрастаючым арэалам іншакультурных асяродкаў; па-другое, каб і надалей выконваць сваю кансалідуруючую і стабілізуючую ролю ў грамадстве. Інакш кажучы, полікультурнасць не павінна прывесці да разбурэння нацыянальнага суб’екта, растварэння таго этнічнага ядра, якое служыць закваскай, дражджамі нацыі, забяспечваючы яе адзінства, цэласнасць і мажлівасць устойлівага развіцця.

Апошнія палітычныя падзеі ў Еўропе, звязаныя з пашырэннем права-кансерватыўных настройў сярод выбаршчыкаў Італіі, Аўстрыі, Францыі, засведчылі, прынамсі, што і глабалісцкая культура постіндустрыяльнага грамадства аказалася не ў стане вырашыць праблему нацыянальна-культурнай ідэнтычнасці, знайсці прымальную формулу ўзаемадачыненняў іншакультурных асяродкаў і нацыянальнай культуры як цэлага.

Па дадзеных прэсы, “імігранты, якія прыбываюць з краін трэцяга свету, не інтэгруюцца ў еўрапейскае грамадства. Узаемапранікнення культур і іх узаемаўзбагачэння не адбываецца. Паспрабуйце растварыць расліннае масла ў шклянцы вады, і вы зразумеце, што адбываецца. У буйных еўрапейскіх гарадах утвараюцца своеасаблівыя анклавны (астраўкі) курдаў, аўганцаў, пакістанцаў... Чым буйнейшыя анклавны, тым больш згуртаванымі і закрытымі яны становяцца. Закрытымі для мясцовых органаў улады. У першую чаргу для паліцыі і падаткавых службаў...” [7, с. 11].

Яшчэ больш спецыфічныя пагрозы ўзнікаюць у сувязі з нацыянальна-культурнай самаідэнтыфікацыяй часткова асіміляваных дзяржаватворчых этнасаў і нацый у посттаталітарных грамадствах Усходняй Еўропы. З аднаго боку, гэта рэлікты старога савецкага інтэрнацыяналізму і ўваскрослага расійскага імперыялізму, з другога, амерыкана-еўрапейскі глабалізм з яго наднацыянальнымі праявамі, якія ў роўнай ступені, аб'ектыўна супрацьстаяць адраджэнню і станаўленню новых посттаталітарных еўрапейскіх дзяржаў як дзяржаў нацыянальных.

Шмат хто ўвогуле лічыць, што нацыянальная эпоха ў гісторыі Еўропы беззваротна мінула, таму, маўляў, непазбежным з'яўляецца “адмаўленне ад ідэі нацыянальнай дзяржавы на карысць глабальнай эканомікі і глабальнага соцыума” [10, с. 68].

Складваецца парадаксальная сітуацыя, калі, з аднаго боку, кожная нацыя імкнецца ўмацаваць і абараніць сваю адметнасць і ўнутраную нацыянальна-культурную тоеснасць, у той час як любая больш-менш развітая іміграцыйная культура разам з глабальнымі ўплывамі культураў сусветных суперэтнасаў (скажам, рускага ці амерыканскага) беспакarana разбураюць гэтую самую тоеснасць звонку і знутры.

Калі, напрыклад, прырода і механізм расійскага культурнага экспансіянізму дастаткова добра вядомыя, дык ЗША, як краіна, народ і дзяржава, – гэта далёка яшчэ не завершаны і не бясспрэчны эксперымент, каб Еўропе можна было без асцярогі капіраваць іх мадэрнавы вопыт і рухацца іх шляхам.

Па-першае, у культуралагічным і паліталагічным лексіконе ЗША на сёння аб'ектыўна адсутнічае само паняцце дзяржаватворчага этнасу. Поліэтнічная культура гэтай краіны ўяўляе сабой мазаічнае спалучэнне самых разнастайных культур і ў параўнальна-тыпалагічным плане знаходзіцца фактычна ў пераднацыянальнай стадыі, якую Еўропа перажыла яшчэ ў эпоху Рэнесансу і Рэфармацыі. Таму вяртанне Еўропы да полікультурнасці магчымае толькі з улікам фундаментальнага вопыту нацыянальна-культурнага і дзяржаўнага будаўніцтва, набытага ёю ў XVIII–XX стст., які вызначаў і працягвае вызначаць культурную парадыгму і светаадчуванне еўрапейцаў. Некаторыя староннія назіральнікі перакананыя, напрыклад, што тыя ж “немцы гатовыя і здольныя адмовіцца ад любога *фашызму* (гэтае паняцце, безумоўна, ужытае тут аўтарам як эмацыянальнае азначэнне нацыяналізму – Г.П.) – экстрэмальнага і бытавога, аднак не глыбіннага, таго, што ў крыві... Калі хочаце, культурнага...” [9, с. 7]. І з такім меркаваннем нельга не пагадзіцца, бо нацыяналізм як аб'ектыўная форма грамадскай свядомасці, уласцівая для эпохі індустрыяльнага грамадства, “у латэнтнай форме <...> існуе і ў развітых дэмакратычных краінах, будучы фундаментам нацыянальнага кансэнсусу” [12, с. 37].

На думку сучаснага палітолага Р.Інглегарта, “культура адлюстроўвае ўсю гістарычную спадчыну і вопыт жыцця дадзенага народа. Яна самым найцяснейшым чынам звязана з праблемамі палітычнай улады, таму яе нельга звесці да выпадковага набору

каштоўнасцяў, вераванняў і звычак прадстаўнікоў дадзенага грамадства; яна ўяўляе сабой стратэгію выжывання. У любым соцыуме, які здолеў захавацца на працягу доўгага гістарычнага перыяду, культура, як гэта бывае, знаходзіцца з эканамічнай і палітычнай сістэмамі ў “адносінах узаемнага спрыяння” [8, с. 278, 282].

Што да беларускай культуры, дык яна выжыла і выстаяла амаль у чатырохсотгадовым змаганні з чужой каланіяльнай уладай, якая заўсёды імкнулася адлучыць беларусаў ад уласнай культуры, знішчыць яе здабыткі, дыскрэдытаваць вартасці гэтай культуры і яе творцаў у вачах уласнага народа. Паводле некаторых дадзеных, толькі 1,5 % ад культурных каштоўнасцяў, створаных за вякі беларускім народам, застаецца сёння ў нашым прамым нацыянальным валоданні і распараджэнні. І калі згадзіцца з думкай Р. Інглегарта, што кожная культура ўяўляе сабой стратэгію адаптацыі і выжывання народа, дык гэта азначае найперш, што беларуская культура і мова валодаюць на сёння вельмі сціплымі магчымасцямі для ўласнага самаўзнаўлення і развіцця і маюць безадкладную патрэбу ў спрыянні і падтрымцы з боку дзяржавы.

На жаль, праблемы нацыянальнага адраджэння, абароны і развіцця беларускай культуры і мовы, а таксама культур і моў нацыянальных меншасцяў, выкарыстання іх у дзяржаўным і грамадскім жыцці не знайшлі пакуль адэкватнага навукова абгрунтаванага асэнсавання ў ідэалогіі і практычнай палітыцы цяперашняй Рэспублікі Беларусь.

Так, нягледзячы на тое, што ў часе апошняга перапісу 1999 г. 81,2 % насельнікаў Беларусі прызналі сябе беларусамі, а 85,6 з іх назвалі беларускую мову роднай, у краіне па-ранейшаму адбываецца дыскрымінацыя культуры і мовы карэннага этнасу практычна ва ўсіх сферах дзяржаўнага і грамадскага жыцця, пачынаючы ад мажлівасцяў атрымання адукацыі на роднай мове, да вытворчасці рэкламы. У сістэме вышэйшай адукацыі краіны па-ранейшаму няма ніводнага ВНУ з беларускай мовай навучання. У перыяд з 1996 г. рэзка скарацілася колькасць беларускамоўных школ і класаў у сістэме сярэдняй адукацыі, а таксама беларускамоўных садкоў і груп у сістэме дашкольнай падрыхтоўкі. Так, напрыклад, у Мінску, горадзе з двухмільённым насельніцтвам, толькі 4 ліцэі і 2 агульнаадукацыйныя школы працуюць на роднай мове, а ў абласных цэнтрах краіны з насельніцтвам ад 300 да 800 тысяч жыхароў увогуле няма ніводнай беларускамоўнай школы.

Такая ж сітуацыя ў дзяржаўных СМІ, на тэлебачанні, ва ўстановах культуры, рэкламным і шоў-бізнесе, якія амаль цалкам перайшлі ў сваёй працы на рускую мову. На думку журналістаў газеты “День”, “прыняты ў 1997 годзе закон аб рэкламе патрабуе дапрацоўкі, паколькі пытанне амаль адназначна было вырашана на карысць рускай мовы, якая пасля рэферэндума 1995 г. атрымала дзяржаўны статус, што ў сваю чаргу, стала законным апраўданнем для вытворцаў рэкламы, якія выкарыстоўваюць у сваёй працы пераважна рускую мову. У той час, як у краінах Балтыі каля 90% рэкламнай прадукцыі выходзіць на мове

тытульнай нацыі. З адпаведным паказчыкам у 60% паступова дасягае агульнапрынятых стандартаў Украіна. У Еўропе, ахопленай працэсамі глабалізацыі, да мовы, што выкарыстоўваецца ў рэкламе, таксама вельмі трапяткое стаўленне: існуе разуменне, што мова з'яўляецца адным з найбольш эфектыўных спосабаў папулярызавання не толькі канкрэтнага прадукта, але і цэлай краіны [1, с. 4].

У гэтым праблемным кантэксце надзвычай актуальна гучаць сёння думкі вядомага пісьменніка і этнографа XIX ст. А. Ельскага, які, адстойваючы права на свабоднае развіццё нацыянальных моў, іх дыялектаў і паддыялектаў, пісаў, што “ніводзін свавольны капрыз не здолее беспакarana адкінуць патрэбу гарманічнай разнастайнасці ў прыродзе. Калі немагчыма стварыць аднастайныя формы, фарбы, звычаі і інстынкты ў звяроў аднаго роду, але розных парод <...> то чаму ж можна было б змешваць народы ці блізкія паддыялекты ў адзін застылы, спраектаваны зверху дыялект і пасля гэтага зліць усе дыялекты ў адну агульную, усечалавечую мову? Таямніцу гэтай з'явы, якая захапляе мудрасцю, прырода цудоўна захавала ў сабе, чалавек жа – атам сярод стварэння – павінен мець прынамсі столькі розуму, каб зразумець, што без гармоніі адрозненняў свет выглядаў бы мёртва, без зместу, нібы шэры фон, які не мае ні контураў, ні перспектывы, ні ўсяго таго, што робіць разнастайным выгляд, ажыўляе дзеянні...” [9, с. 330]. Адметнасць і самабытнасць роднай мовы А. Ельскі звязваў найперш з магчымасцю весці на ёй сакральна-інтымны дыялог з усёй нацыяй, адкрываць праз яе самыя патаемныя глыбіні народнай душы. “Родная мова ў дакладным значэнні ёсць самая любімая спадчына нацыі; праз яе пасрэдніцтва лягчэй за ўсё пранікнуць у душу нацыі, закрануць пачуцці, праясніць розум, падштурхнуць адпаведную думку, заклікаць да дзеяння, змагацца са страсцямі, ствараць дабрачыннасці! Навошта ж іншыя фактары, менш блізкія або чужыя?” [9, с. 331] – палемічна завастраў пытанне вядомы беларускі культурнік XIX ст.

Падобным чынам трактаваў ролю роднай мовы ў выхаванні і станаўленні чалавечай асобы вялікі нямецкі філосаф Гегель, які лічыў, што толькі ў сферы роднай мовы чалавек можа спаўна самарэалізавацца і раскрыцца як асоба [2, с. 202]. Бо толькі праз далучэнне да аўтэнтчнай культуры і мовы свайго народа чалавек спасцігае сваю унікальнасць і непаўторнасць, выпрацоўвае адметную філасофію жыцця, адкрывае змястоўнасць і паўнацэннасць уласнага быцця ў свеце. І хоць кімсьці даўно і правільна заўважана, што чалавек столькі разоў чалавек, колькі ён ведае моў, аднак дастаткова разарваць натуральную павязь з роднай мовай, каб ён назаўсёды страціў нешта непаўторнае ў сваім прыродным абліччы, чалавечай самабытнасці і глыбіні. Адмаўленне ад роднай мовы альбо страта яе і пераход на іншую – працэс зусім небяскрыўдны, звязаны з складанай перабудовай усёй маральна-псіхалагічнай і духоўна-светапогляднай сферы чалавека. Уваходзячы ў чужую моўную стыхію, чалавек пачынае думаць і пачуваць сябе іначай – у адпаведнасці з іншай ментальнасцю: чужая мова па-іншаму парадкуе лад думак, задае свой стыль, тэмп і інтанацыю маўлення, падсвядома

ўплывае на характар мыслення і ўчынкаў чалавека, а, галоўнае, паступова адчужае яго ад роднага асяроддзя, прыроды, звыклага прадметнага свету, з якімі духоўна і душэўна ён быў некалі звязаны праз родную мову. Нездарма слова і прадмет альбо з’ява, якія яно абазначае, нават пры блізкім альбо падобным гучанні набываюць у кожнай мове сваю непаўторную гукавую афарбоўку, спецыфічнае асацыятыўна-вобразнае напаяненне. Паэт Алесь Разанаў бліскуча прадэманстраваў гэты феномен у сваіх вершаках на тэму “зімы”: Беларуская з і м а – зямля, услаяная небам. Літоўская z i e m a “жме”: яе дужасць добра адчувае і аўкштайт, і жэмайт. Руская з і м а не толькі з’ява прыроды, але і грамадскае мерапрыемства – вялікі агітацыйны “ізм” [11, с. 423].

Клопат пра захаванне і развіццё традыцыйных культураў і моваў, заахвочванне і развіццё полікультурнасці маюць сёння прамое дачыненне да духоўнага і эканамічнага прагрэсу народаў, відочна ўплываюць на стварэнне атмасферы даверу і духоўнага адзінства ўнутры нацыі, маральны клімат і камфортнасць пражывання насельніцтва, забяспечваюць стабільнае і згоднае развіццё нацыі. У той час, як штучнае насаджэнне і прапаганда з мэтай асіміляцыі чужой мовы і культуры маюць зусім іншыя вынікі: нацыя разбураецца знутры, правакуюцца канфлікты, ксенафобія, узнікаюць недавер і нянавісць да носбітаў чужой агрэсіўнай культуры, а ўнутры народа фарміруюцца комплексы нацыянальнай другаснасці і непаўнавагаснасці.

Выдатны рускі інтэлігент і вучоны Дз. Ліхачоў, які цудоўна бачыў і разумеў інтэгратыўную і стабілізуючую ролю нацыянальнай культурнай традыцыі, роднай мовы і гісторыі, нездарма не стамляўся паўтараць, што чалавек павінен жыць “асела” – гэта значыць умацоўваць сувязь з родным краем і асяроддзем, гісторыяй, культураў і мовай свайго народа, ашчаджаць і паглыбляць гэтыя сувязі з радзімай як неацэнны скарб сённяшніх і будучых пакаленняў [6, с. 484-486].

Ужо самым фактам свайго існавання кожная культура і мова даводзяць сваё боскае паходжанне, сваю абумоўленасць і дэтэрмінаванасць пэўнымі прыроднымі і сацыяльна-гістарычнымі ўмовамі і патрэбамі. У гэтым сэнсе глыбока самабытны і ў той жа час адкрыты еўрапейскі характар беларускай культуры і літаратуры, такія іх адметныя рысы, як гуманізм, высокая маральнасць, дэмакратызм, талерантнасць, культурны сінтэтызм з’явіліся не толькі вынікам аб’ектыўнага ўзаемадзеяння і ўплыву разнастайных гістарычных, геапалітычных і прыродна-кліматыхных умоў і спосабу жыцця народа, але і фактарам яе жыццяздольнасці, дэманстрацыяй умення жыць і выжываць у драматычных калізіях еўрапейскай і сусветнай гісторыі.

Прыродная і “духоўная аселасць” беларусаў на сваёй зямлі, іх незнішчальная “тутэйшасць”, апора на здабыткі традыцыйнай народнай культуры і фальклору – вось што яшчэ трымае нас у свеце, дапамагае захоўваць сваю нацыянальную адметнасць і самабытнасць. Да пазітыўных фактараў, якія забяспечваюць жыццяздольнасць беларускай культуры і мовы, трэба аднесці таксама высокую канцэнтрацыю і шчыльнасць карэннага беларускага этнасу ў межах тэрыторыі сваёй

краіны, якая, паводле перапісаў 1989 і 1999 гг., стабільна складае больш за 80 % ад агульнай колькасці насельніцтва.

Невыпадкова, што і класічныя творы беларускага мастацтва і літаратуры, пачынаючы ад “Песні пра зубра” М. Гусоўскага і да “Новай зямлі” Я. Коласа, паэмы “Яна і я” Я. Купалы, “Людзей на балоце” І. Мележа, раманаў К. Чорнага і аповесцяў В. Быкава, п’ес А. Дударова дэманструюць нам найперш такі тып беларуса – селяніна-працаўніка, воіна, інтэлігента, усімі сіламі сваёй душы прыкаванага да роднай зямлі, які жыве паводле няпісаных законаў, спрадвечных ісцін і традыцый свайго народа.

Асноўны прадукт любой культуры – чалавек. І калі на заходніх і ўсходніх рынках працы беларусаў яшчэ і сёння адрозніваюць і цэняць за працавітасць, надзейнасць, сумленнасць, дык гэта таму, што традыцыйная беларуская культура пакінула нам у спадчыну адметны тып чалавека, перакананага, што ягонае жыццё, лёс і дабрабыт залежаць толькі ад яго працы, кваліфікацыі і ведаў, ад умення працаваць у калектыве, ладзіць і знаходзіць кантакт і ўзаемаразуменне з іншымі людзьмі.

У гэтым сэнсе разбурэнне беларускай культуры і мовы азначала б яшчэ і непапраўную страту крыніц і інструмента ўзнаўлення так патрэбнага сённяшняй Беларусі ды і ўсяму індустрыяльна-эканамічнаму свету тыпу асобы, на якім адвеку стаяла Беларусь са сваімі Міхаламі і Антосямі, Васілямі і Ганнамі, Петрыкамі і Сцепанідамі; страту не толькі непаўторных духоўнага свету і адметных рыс нацыянальнага характару беларуса, але і таго, што сучасная паліталогія называе “чалавечым капіталам”.

Такім чынам, для беларускага грамадства яшчэ і сёння застаецца актуальным прагалошаны Я. Купалам амаль стагоддзе назад у п’есе “Тутэйшыя” лозунг аб праве народа на выяўленне і абарону сваёй нацыянальна-культурнай адметнасці: “Мы павінны душу нашу народную выявіць у сваім “я”, у сваёй самабытнасці і смела сягнуць па сваё неадымнае права распараджацца гэтым сваім “я” [4, с. 436].

Абавязак дзяржавы і грамадства садзейнічаць працэсам нацыянальна-культурнага адраджэння ў Рэспубліцы Беларусь, дабівацца стварэння перадумоў для дасягнення моўна-культурнай тоеснасці карэннага этнасу і нацыянальных меншасцяў у тых параметрах, якія вынікаюць з нацыянальна-этнічнага складу і ўнутранага парытэту нацыі.

Спіс літаратуры

1. Андреев, Д. Купляйце беларускае... / Д. Андреев // День. – 2002. – 16 мая.
2. Гегель. Сочинения / Гегель. – Москва : Изд-во соц.-экон. лит., 1958. –Т. XIУ : Лекции по эстетике.
3. Карскі, Я. Беларусы / Я. Карскі; уклад. і камент. С. Гараніна і Л. Ляўшун; навук. рэд. А. Мальдзіс; прадм. Я. Янушкевіча і К. Цвіркі. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001.

4. Купала, Я. Паэмы. Драматычныя творы / Я. Купала; уклад. А.А. Сляпцовай. – Мінск : Маст літ., 1989.
5. Кушніров, М. Оборотная сторона медалі / М. Кушніров // Известия. – 2002. – 16 мая. – С. 7.
6. Лихачев, Д.С. Избранные работы: в 3 т. / Д.С. Лихачев – Ленинград : Худож. лит., 1987. – Т. 2 : Великое наследие; Смех в Древней Руси: Монографии; Заметки о русском.
7. Николюк, С. Конец Европы? / С. Николюк // Наша Свабода. Спецыяльны праект “Політыка”. – 2002. – 4 июня.
8. Новая постіндустрыяльная волна на Западе. Антологія / под ред. В.Л. Иноземцева. – Москва : Academia, 1999.
9. Пачынальнікі. З гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст. / укл. Г.В. Кісялёў; рэд. В.В. Барысенка, А.І. Мальдзіс. – Мінск : Навука і тэхніка, 1977.
10. Помнікі мемуарнай літаратуры Беларусі XVII ст. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983.
11. Разанаў, А. Танец з вужакамі: Выбранае /А. Разанаў. – Мінск : Маст. літ., 1999.
12. Ровдо, В. Теория перехода к демократии: сравнительный анализ моделей трансформации / В. Ровдо // Філаматы. – 1999. – № 1.
13. Скарына, Ф. Творы: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія / Ф. Скарына. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990.
14. Цыт. паводле: Смалянчук, А.Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. /А.Ф. Смалянчук. – СПб. : Неўскі прасцяг, 2004.
15. Суднік С. Падарожжа ў краіну арыяў / С. Суднік // Літаратура і мастацтва. – 1994. – 9 верас. – С. 13–14.
16. Тэрборн, Ё. Еўропа сёння і заўтра (Еўрапейская мадэрнасць і далейшасць: траекторыі еўрапейскіх грамадстваў 1945-2000) / пер з англ. ; пад рэд. І. Бабкова. – Мінск : ЭўроФорум, Беларускі Фонд Сораса, 1997.
17. Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры / склад. А. Коршунаў. – Мінск : Дзярж. выд. БССР, 1959.

ІРЫНА САВІЦКАЯ (г. Мінск)

**МІФАЛОГІЯ І ЭТНАГРАФІЯ БЕЛАРУСАЎ
У “СЛОЎНІКУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ” І. НАСОВІЧА**

І.І. Насовіч вядомы ў гісторыі беларускага мовазнаўства ХІХ ст. не толькі як лексікограф, складальнік “Слоўніка беларускай мовы”, але і як збіральнік моўных адзінак – прыказак, прымавак і загадак, якія “складаюць для простага народа маральна-практычную філасофію” [1, с. 4]. Таму заканамерна, што ў сваім славутым Слоўніку І. Насовіч у якасці рэестравых адзінак і кампанентаў ілюстрацыйнага матэрыялу змясціў словы і словаспалучэнні – выразнікі міфалагічных поглядаў і этнаграфічнай характарыстыкі беларускага народа (прынамсі, жыхароў усходнебеларускага, крывіцкага арэалу, які аўтар лічыў найбольш “чыстым” у этнагенетычным плане).

Сярод рэестравых адзінак такога кшталту сустракаюцца словы, прэцэдэнтныя для беларускай этнічнай свядомасці, якія даюць звесткі пра нацыянальныя звычаі, прымхі, аднак выступаюць у якасці лексічных або граматычных варыянтаў да лексем – назваў хрысціянскіх святаў: **Івань Купала** – *по нѣкоторымъ народнымъ нѣснямъ Іоаннь Креститель, и въ особенности день рождества Іоанна Крестителя, празднуемый 24 Іюня. 1) Въ этихъ нѣсняхъ приписывается Івану Купалѣ: а) Плодородіе пчель. б) Покровительство полевой ржи. 2) У простолюдиновъ есть повѣрье, что въ ночь на 24 Іюня вѣдьмы отнимаютъ молоко у дойныхъ коровъ: почему женщины въ воротахъ хлѣва подвѣшиваютъ страстную свѣчу, вѣря, что вѣдьма не пройдетъ въ ворота, гдѣ виситъ свѣча, и искушаетъ ея. 3) Есть повѣрье, что солнце, появляясь на горизонтѣ въ день рождества Іоанна Крестителя, играетъ, принимаетъ разные цвѣта и прыгаетъ въ честь его. 4) Есть также повѣрье, что въ ночь предъ днемъ рождества Іоанна Крестителя разцветаетъ папоротникъ въ лѣсу и мгновенно отцвѣтаетъ. Кто подстережетъ этотъ цвѣтъ и возьметъ его, предъ тѣмъ открываются всѣ клады или сокровища, зарытыя въ землѣ; но при наблюдении за цвѣтущимъ папоротникомъ, различные представляются страхи, такъ что самый отчаянный искатель кладовъ не можетъ устоять противъ этихъ страшныхъ явленій [2, с. 223]; **Коляда** – 1) Доброхотное даяніе крестьянъ священно и церковно-служителямъ, ѣздящимъ по деревнямъ для сбора хозяйственныхъ продуктовъ. 2) Вознаграждение священнику, ходящему съ крестомъ по домамъ во время праздника Рожд. Христова. 3) Разносортные предметы. 4) Поздравитель, употр. только въ нѣсни. Главное лицо изъ поздравляющихъ [2, с. 243].*

Пры гэтым самі назвы хрысціянскіх святаў таксама падаюцца ў размоўнай форме, распаўсюджанай у сялянскім побыце: **Ганны** – *употр.*

во множ. Праздникъ Успенія св. Анны, матери Пресв. Богородицы, 25 Юля [2, с. 109], **Змітро** – День св. Дмитрія, празднуемый 26 Октября [2, с. 211], **Зьявенне** – 1) церк. День Богоявленія Господня. 2) Чудное явленіе [2, с. 221], **Мікола** – 1) Имя отъ крещенія Николай. 2) Святит. Николай. 3) Праздникъ св. Николая. 4) Церковь свят. Ніколая [2, с. 284] і інш.

Відаць, для І.І. Насовіча было важна не проста пералічыць звычайныя лексемы канфесійнага ўжывання, а і перадаць менавіта іх этнаграфічную адметнасць: **Зеленые-Святки** – 1) Праздникъ Сошествія Св. Духа (отъ украшенія храмовъ и домовъ зелеными вѣтвями и отъ освященія въ день св. Троицы различныхъ, приносимыхъ въ храмъ травъ, которыя потомъ съ вѣрою употребляются простолюдинами въ болезняхъ). 2) Еврейскій праздникъ Пуримъ, бывающій чрезъ 50 дней послѣ Еврейскаго Пэйсаха или праздника Опрѣсноковъ [2, с. 207]; **Радоница** – День, посвященный поминовению усопшихъ, обыкновенно въ Бѣлоруссіи совершаемому во вторникъ Өаминой недѣли надъ могилами на кладбищахъ. Радость о воскресеніи Христовомъ въ этотъ нарочитый день передается живыми усопшимъ своимъ родственникамъ съ словами: "Христось воскресъ", которыя обыкновенно произносятся три раза при катаніи красного яйца по могилѣ. День этотъ имѣетъ три характера: до обѣда рабочій, послѣ обѣда печальный, къ вечеру веселый, по выраженію самыхъ Бѣлорусцевъ: На радоницу д'обѣда пашуць, п'обѣдзѣ плацуць, а вечеромъ скамуць [2, с. 544].

Прэзентуючы ў Слоўніку найменні-этнографізмы, І.І. Насовіч не толькі па-навуковаму дасканала і вычарпальна семантызуе іх, але і падае гістарычныя звесткі пра іх узнікненне, ускосным шляхам пацвярджаючы этнічную даўніну і аўтэнтычнасць "тѣхъ мѣстностей, которыя нѣкогда населяло Кривичское племя" [2, уступ да Слоўніка]: **куница** – 1) Платежъ помѣщику за дѣвицу, выдаваему въ замужество, а особенно въ чужое имѣніе. Въ древности куніцы, или куньи шкурки употреблялись вмѣсто денегъ. 2) Кандалы. Въ старину при каждой церкви находилась прикованная къ стѣнѣ, близь входа, желѣзная цѣпь съ таковымъ же наручникомъ, или ножникомъ, или ошейникомъ, называвшаяся кунцею, которую надѣвали на явныхъ грѣшниковъ, присужденныхъ къ публичному покаянню. Даже въ началѣ XIX столѣтія, видны были еще въ древнихъ Бѣлорусскихъ православныхъ церквахъ такъ называемыя куніцы, наводившія страхъ на простолудиновъ. Нынѣ нигдѣ нѣтъ куніць; но слово это еще живетъ въ говорѣ простолудиновъ, какъ историческое [2, с. 259].

Міфалагічныя ўяўленні беларусаў у "Слоўніку беларускай мовы" знайшлі адлюстраванне, у прыватнасці, у рээстравых адзінках – найменнях міфічных істот, персанажаў з народных казак і прымхаў:

вовколак [2, с. 62], **доброхот** [2, с. 135], **домовик** [2, с. 139], **клетник** [2, с. 238], **ледацук** [2, с. 267] і інш.

Заўважана, што пры семантызацыі такіх слоў І. Насовіч робіць спасылку на “суевѣрыя прастолюдиновъ”, аднак пры гэтым не прыніжае іх, а часта абараняе, удакладняючы ілюстрацыйныя звесткі згодна з прымальнымі для самога складальніка перакананьнямі: **кляскун** – <...> 2) По суевѣрыю простолюдиновъ, как пишуть нѣкоторые Бѣлорусскіе мѣологи, Лѣсной духъ, называемый также доброхотомъ. Но у настоящихъ Бѣлоруссовъ нѣт ни малѣйшаго намека о какомъ либо кляскунѣ, живущемъ въ лѣсу въ родѣ духа; о доброхотѣ же есть повѣрье [2, с. 239]; **Купала** – Такъ называютъ Бѣлорусскіе простолюдины святаго Іоанна Крестителя, котораго память празднуется 24 Іюня. Вмѣсто Іоаннъ Креститель, они говорятъ Иванъ Купала, на Ивана Купалу, предъ Иваномъ Купалою, слѣдовательно существованіе, по мнѣнію Славянскихъ мѣологовъ, какогo-то древняго, баснословнаго божества Купалы, которому будто поклонялись древніе Славяне, есть очевидная выдумка <...> Въ Бѣлорусскихъ пѣсняхъ, приноворожденныхъ къ этому гуляню протонародной молодежи, нѣтъ ни малѣйшаго намека о боготвореніи небывалаго божества Купалы. Въ одной же изъ пѣсенъ Бѣлорусскихъ, изданныхъ въ 1855 г. Яномъ Чечетомъ, въ Вильнѣ, латинскимъ шрифтомъ, слова: “Самъ Богъ купався”, ясно указываютъ, что по мнѣнію самихъ простолюдиновъ Иван Купала есть Іоаннъ Креститель [2, с. 259].

Змяшчаючы словы – назвы міфалагічных і этнаграфічных рэалій у слоўніку, які меркаваўся як строга навуковае выданне, аўтар такім чынам “узаконіў” духоўную самабытнасць беларусаў. І хоць беларускі этнас склаўся ў XIV – XVI стст, па вядомых прычынах яго саманазва, а значыць, і самасвядомасць, з’явілася толькі ў к. XIX – пач. XX стст. Безумоўна, матэрыял “Слоўніка беларускай мовы” І.І. Насовіча паспрыяў станаўленню самасвядомасці беларусаў як нацыі.

Спіс літаратуры

1. Гедзімін, Л.А. Иван Насовіч – чалавек-загадка / Л.А. Гедзімін // Спадчына Івана Насовіча і беларускае мовазнаўства: матэрыялы навуковых чытанняў, прысвечаных 220-годдзю з дня нараджэння Івана Іванавіча Насовіча (18 лютага 2008 года, г. Мінск) / адк. рэд. М.Р. Прыгодзіч; Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. – Мінск: Права і эканоміка, 2008. – С. 3–15.
2. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І. Насовіч. – Мінск: БелСЭ, 1983. – 792 с.

ВАСІЛЬ СЯНКЕВІЧ

(Польшча, Седльцэ)

**НАМНАТЫЎНАЯ АРХЕАЛОГІЯ Ў НАВУКОВАЙ СПАДЧЫНЕ
ПРАФЕСАРА Ф.М. ЯНКОЎСКАГА**

1.1 У артыкуле “Гаваркое, неасцярожнае і вельмі “нятое” слова прафесар Ф. Янкоўскі шматкратна ўжывае выраз **“нятое слова”**: *Выпісаў радкі і ўбачыў, што тут, мабыць, горшае за неасцярожнае слова. Тут – зусім “нятое” слова; ...Хіба па-беларуску? Не. Вельмі “нятое”, вельмі “нятыя словы”!* І я ж чытаю, слухаю. Бачу, чую слова і я. Яно бывае халоднае, абьякавае, “штампаванае”. Сустрэкаецца **“нятое”**, “вельмі нятое слова”. Ці добра, ці трэба: “патрэбна па гаспадарцы”, “клопаты па дачы”? Ці **тое** тут слова?” [1, с. 29]

У рускай літаратуры асабліва часта сутыкаюцца з **“нятым”** героі твораў А.М.Талстога.

Князь Няхлюдаў (раман “Воскресенье”). У XXIII раздзеле 2 главы, які займае 3 старонкі, выраз **“не то”** сустракаецца 7 разоў: *Так что семейная жизнь оказалась ещё более “не то”, чем служба и придворная должность. Более же всего “не то” было его отношение к религии. Он думал, что он верит, но между тем больше, чем в чем-либо другом, он всем существом сознавал, что эта вера его была что-то совсем не то; ...он больше чем когда-нибудь почувствовал всё это “не то”, и ему стало мучительно грустно* (А.Н. Толстой. Воскресенье).

Іван Ільіч (“Смерть Ивана Ильича”) ...ему вдруг пришло в голову: *а что, как и в самом деле вся моя жизнь, сознательная жизнь, была “не то”; Её одежда, её сложеніе, выражение её лица, звук её голоса – всё сказало ему одно: Не то. Всё то, чем ты жил и живёшь, – есть ложь, обман, скрывающий от тебя жизнь и смерть <...> “Да, всё было не то, – сказал он себе, – но это ничего. Можно, можно сделать “то”. Что ж “то” – спросил он себя и вдруг затих...и ему открылось, что жизнь его была не то...* (А.Н.Толстой. Смерть Ивана Ильича).

Айцец Сергій (“Утро помещика”). *И он покачал головой. “Нет, это не то. Это обман. Но других я обману, а не себя и не бога. Не величественный я человек, а жалкий, смешной”* (А.Н.Толстой. Отец Сергий).

Выразы “*тое*”, *нятое*” фігуруюць таксама ў творах А.П. Чэхава, Янкі Брыля і іншых рускіх і беларускіх пісьменнікаў. Адзначанае становішча правакуе думку, што існуе п а н я ц і й н а я, і прычым фундаментальная, катэгорыя, якая маніфестуецца праз “*тое-нятое*”. Заканамерна ўзнікаюць пытанні: Якая ж рэальнасць стаіць за дадзенымі выразамі? Як іх інтэрпрэтаваць? Чаму каштоўнасцю валодае менавіта “*тое*” (а не, напрыклад, *гэтае*)?

1.2. На першы погляд можа здацца, што займеннік **тое** ў адзначаных фрагментах указвае на пэўную неадпаведнасць: “*не тое*” – значыць ‘неадпаведнае’. Аднак такі погляд будзе памылковым, таму што займеннік *тое* выражае ідэю не адпаведнасці, а абсалютнага

падабенства, г.зн. т о е с н а с ц і: *тое – тое<самае>* (параўн: пол. *tożsamość*).

Тоеснасць асэнсоўваецца як нязменнасць: *застацца тым самым* – значыць не змяніцца. Могуць адбывацца перамены, але нешта (нехта) застаецца *тым самым*, не ператвараецца ў *д р у г о г а*. Ідэяй тоеснасці матываваны этычныя в е ч н ы я катэгорыі “*дабро*” і “*ісціна*” – канстанты, якія не здольны змяніць час. Добрым мы называем стан, які маніфестуецца выразам “*сама то*”. З тоеснасці ўзнікае паняцце існага (ісцінага) – таго, што ё с ц ь (параўн.: рус. *т.е. – то есть*). У сучасным мовазнаўстве найбольш верагоднай прызнаецца этымалогія слова *ісціна* В.М. Тапарова, які адзначае спрадвечнасць сэнсу ‘т о й самы, іменна той’ у сувязі з займеннікавай канструкцыяй **is-to* (параўн. далей **jb*, **tb*), тоеснай лац. *iste, ista, istud* ‘т о й, іменна, такі іменна’ (ЭССЯ 8, 246). “Быццё сведчыцца тым, што *яно ёсць*; менш, бядней нічога нельга сказаць аб прадмеце, як *тое, што ён ёсць*”, – адзначае А.І. Герцан [2, с. 100].

1.2.1 Тоеснасць і звязаныя з ёй катэгорыі (імя, закон, *дабро*, *ісціна*, *быццё*) – катэгорыі, па-першае, не лагічныя, а этычныя. Акрэсліць, што такое *тое*, нельга. У дачыненні да яго некарэктным будзе лагічнае азначэнне “*тое – гэта...*”. Нельга сказаць, ш т о яно такое, аднак можна ў меру кампетэнтнасці сфармуляваць, я к яно называецца, г.зн. выразіць яго намінацыяна. Па-другое, тоеснасць, будучы катэгорыяй не фармальнай (граматычнай), паўстае як неакрэсленая віртуальная субстанцыя, замест якой у мове ўжываецца займеннік *нешта*: ***Нешта тут не тое. Нешта тут ёсць***. Па-трэцяе, тоеснасць – катэгорыя не гістарычная, а а р х а і ч н а я. *Архэ* (грэч. *archē*) – тэрмін старажытнагрэчаскай філасофіі, які азначае не пачатак, а “зыход, адпраўны пункт”. Калі функцыянальнае гістарычнае *гэтае* мае пачатак і канец, то развіццёвае архаічнае *тое* – толькі паходжанне. Паходжаннем (а не гісторыяй!) слоў займаецца навука э т ы м а л о г і я. Адны словы маюць сваю гісторыю ўтварэння – яны вытворныя словы. Аднак ёсць словы (дакладней адзінкі), якія не ўтварыліся, а ўзніклі, паходзяць – літаральна “*пайшлі ад...*” Мы звыкла пытаемся: “*Адкуль пайшла назва...*” – і прапануем розныя версіі паходжання. Гісторыя – гэта веды пра ўсё, што б ы л о. Археалогія ёсць звесткі пра т о е, ш т о а д б ы в а л а с я.

1.2.2 Істотна зразумець, што *былое* не ёсць *мінулае*. Былога няма. А мінулае ёсць, але ў дадзены момант яно можа быць не актуальнае. Былое

– рамантычнае. Згадкі пра *былое* ёсць ва ўсіх рамансах: *Я вступіў у вас, і ўсё былое в аджывішым серцые ажило* (Ф. Тютчев); *Зорка Венера ўзышла над зямлёю, светлыя згадкі з сабой прынясла...*(М. Багдановіч). *Чаго не стала ўспамінам, таго не было* (Я. Брыль);

– агульнае. Былое – гэта заўсёды *ўсё былое*. *Вот і всё, что было...*(З песні);

– славесна-камунікатыўнае. Гісторыі, як і казкі, расказваюцца. “Повествование делает из всякой вещи п р и з р а к (разрядка наша – В.С.) самой себя, о т д а л я е т (разрядка наша – В.С.) ее, перебрасывает за горизонт актуальности. Рассказанное уже “было” и это “было” – форма, которую оставляет в настоящем та сущность, что теперь уже отсутствует, как кожу, сброшенную змеей” [3, с. 103].

Архаічнае *мінулае*, наадварот, не рамантычнае, а рэалістычнае, не агульнае, а татальнае, не важнае, а актуальнае, не камунікатыўнае, а інфарматыўнае; у ім няма гістарычнага былога – ёсць *архе*. Так, у хрэстаматыўным вершы польскага паэта Адама Асныка размова ідзе не пра былое, а пра мінулае – тое, што адбывалася. Яно называецца *nic*.

*Między nami **nic** nie było!*
Żadnych zwieżeń, wyznań żadnych,
Nic nas z sobą nie łączyło

Prócz wiosennych marzeń zdradnych (Adam Asnyk).

1.3 Выраз *археалогія мовы* – перафрастычная назва э т ы м а л о г і і – зусім не гістарычнай навукі. Этымалогія як навукa развілася са старажытнай гнэсеалагічнай спрэчкі: 1) імёны рэчаў не выпадковыя, яны адпавядаюць прыродзе рэчаў (Парменід, Геракліт); 2) імёны рэчаў выпадковыя і не маюць нічога агульнага з сутнасцю рэчаў (Дэмакрыт) [4, с. 35]. Грэчаскае слова *etymologia* выразна акрэслівае кола інтарэсаў дадзенай навукі: *etymon* – і с ц і н а, *logos* – слова, вучэнне. Навукa *этымалогія* спрадвечна разумелася як навукa, звязаная з ісцінай і яе ўвасабленнем у гукавой адзінцы. Разуменне існага як “таго, што ёсць”, дазваляе прыняць забытую трактоўку этымалогіі Платонам. Паводле Платона, этымалогія – гэта ўтварэнне з дапамогай слова *ісцінай* (а не правільнай!) *мадэлі рэчы*. Этымалогія мае на мэце зрабіць заключэнне пра тое, наколькі дакладна імя “ўгадвае” сутнасць рэчы. Этымалогія – справа штодзённай практыкі людзей, якія ствараюць неалагізмы. Паэты, ствараючы словы, ацэньваюць іх гучанне, “смак” і нават “пах”, для таго, каб вырашыць, наколькі поўна яны выразілі сутнасць рэчы, наколькі ў д а л ы м з’яўляецца тое ці іншае імя [4, с. 36].

З этымалагічнай практыкай (у Платонаўскім разуменні) мы і сустракаемся ў творах праф. Янкоўскага ва ўсіх выпадках яго медытацыі (роздуму) над словам: “Ці добра, ці трэба: ...” “*Добраўка, Дараўка... <...> І не пустамолы, не якія балбатуны далі такія назвы вёскам – Добраўка, Дараўка! Венера! ...Не слова, а свята! ...А Мілавіца? – Што гэта? – Не ведаеш? Народная назва зоркі Венеры. – Праўда? Хораша! Яно такое роднае і далікатнае; Інфарматар не захацеў (не скажу: не ўмеў) пачуць назву вёскі Гары-вада* (Ф. Янкоўскі).

Дэрывацыйны акт з’яўляецца не валявым дзеяннем, а разумовай а п е р а ц ы я й. Дэрывацыя разумеецца як працэс узнікнення ў мове другасных адзінак, якія могуць быць растлумачаны з дапамогай адзінак, што прымаюцца за зыходныя – выведзены з іх шляхам прымянення тых ці іншых аперацый [5, с. 129]. Праца аператара – гэта заўсёды праца “ў імя”.

Шматграннае “*мое*” – называецца шматлікімі імёнамі, якія, схопліваючы сутнасць з’явы, высвечваюць тая ці іншыя яе грані. Прафесар Ф.М. Янкоўскі нічога не сказаў пра “*мое*”, аднак ён адкрыў (высвеціў) не адну яго грань.

Спіс літаратуры

1. Янкоўскі Ф. Само слова гаворыць. Філалагічныя эцюды. Абрэзкі. Артыкулы / Ф. Янкоўскі – Мінск : Мастацкая літаратура, 1986.

2. Герцен, А.И. Письма об изучении природы // Избранные философские произведения: В 2 т. / А.И. Герцен / Акад. наук СССР. Ин-т философии. – М. : Госполитиздат, 1948. – Т. 1. – С. 89–284.

3. Ортега-и-Гассет, Х. Эстетика. Философия культуры / Х. Ортега-и-Гассет : Сб. ст. / Переводы. – М. : Искусство, 1991. – 588 с.

4. Камчатова, А.М., Николина Н.А. Введение в языковедение / Камчатова А.М., Николина Н.А. / Учеб. Пособие для филол. факультетов университетов и педагогических вузов. – 2-е изд., – М. : Флинта: Наука, 2000. – 232 с.

5. Лингвистический энциклопедический словарь / Акад. наук СССР. Ин-т языковедения; Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 682 с.

ТАЦЦЯНА УДОВІНА (г. Брэст)

О НЕКОТОРЫХ СЕМАНТИЧЕСКИХ И ГРАММАТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ВЫРАЖЕНИЯ ОЛИЦЕТВОРЕНИЯ ВО ФРАЗЕОЛОГИИ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКОВ)

“Олицетворение – троп, состоящий в приписывании неодушевленным предметам признаков и свойств живых существ. Ср.: **О чем ты воешь, ветер ночной, о чем так сетуешь безумно?** /Тютчев/” [5, с. 175]. Олицетворение достаточно широко представлено ФЕ русского и белорусского языков. Наиболее ярко оно проявляется в первичных значениях фразеологизмов. В данной работе предпринята попытка проанализировать это явление в семантико-грамматическом аспекте. В целях сокращения перечисления фактического материала в качестве примеров ФЕ приводятся только такие, которые либо не имеют своих межъязыковых эквивалентов, либо, имея межъязыковую параллель, отличаются по своему компонентному составу.

Семантически олицетворение во фразеологии выражается с помощью компонентов, называющих 1) действия, которые свойственны только одушевленным существам: людям и животным, – и 2) действия, которые в равной мере могут быть произведены как одушевленными существами, так и неодушевленными предметами (в том числе различными механизмами и приспособлениями). Фразеологические единицы 1-ой группы значительно преобладают. Выявлено также несколько ФЕ, в которых олицетворение выражается не глаголом, а прилагательным, характеризующим какое-либо человеческое качество или поступок, и отглагольным существительным. В 1-ой группе превалируют единицы с компонентом – глаголом движения: **идти своим чередом – сваім парадкам ісці, сваім ладам ісці; входит в силу – у сілу /у сілачку/ ўбірацца; выйти /вылезать/ боком – праз бок вылезці, вомегам вылезці; выскочить/вылететь из головы – з галавы выйсці /выпасці/, з думкі вылецець; сошло с рук – дарма прайшло, з вадю збегла, так мінулася; сойти на нет – на нішто з’ехаць** [5, с. 57]; бел. **ісці з ветрам /разм./; стрэліць угалаву** и др; рус. **дело пойдет /пошло/ на поправку; дело пойдет на статью** (устар.); **дело зашло далеко; дело клонится /идет/ к чему-либо; врозь идет /пошло/ – “Не ладится, не спорится”; край подходит; тут и конец пришел; не куды пошло – “Независимо от результатов, начнем; будь что будет”; даром не пройдет; идти по языкам** (устар.); **идти/пойти/ в тук/** (устар.) – “Быть полезным”; **мозга за мозгу заходит /заскакивает/; время обошло стороной** кого-либо; **волосинка за волосинкой бегаёт с дубинкой** (прост., шутл.) – “О редких, плохо растущих волосах”; **для отвода глаз** и др.

Выделяется некоторое количество ФЕ со значением статистического состояния, возникшего в результате целенаправленного двигательного акта: **лечь в душу – к сэрцу прыпасці, у вока ўпасці;**

сидеть в печенках – у знакі дацца, у печані ўсціся [3, с. 95]; *сидеть в голове – сядзець /засесць/ /цвіком/ у галаве* [1, 2, с. 25]; *душа/дух/ вон і кішкі /жылы/ на тэлефон* (груб., праст.) [1,1, с. 354]; бел. *стаяць у галаве* каму, чыёй; *стаяць уваччу; стаяць увушшу; стаяць напорці свайго веку* [2, 2, с. 458]. Многие ФЕ имеют в своем составе компоненты-глаголы, обозначающие иные действия, свойственные человеку: рус. *вера горами двигает; утюжить воздух* (жарг., ирон.); *волосы встали на дыбки* (обл.); *оседлать нос очками* (устар., шутл.); *время возьмет /покажет/ свое; дело не поет; ваше не пляшет* [4, с. 147] и мн. др.; бел. *наступаць на душу; не дабраць ладу; браць уцям* и др.

Имеют место и ФЕ, которые передают олицетворение значениями своих грамматически зависимых компонентов – существительных */волю, рукам, языку* и под., ибо волю можно дать только одушевленному существу и т.п./: рус. *не давать выход* (книжн.); *по воле случая; не давать ни отдыху, ни сроку* и т.д.; бел. *не даваць веры /сваім/ вачам; не даваць веры /сваім/ вушам; не даваць быту /збыту/ – “Назаляць, дакучаць, парушаючы чый-небудзь спакой”* [2, 1; с. 354]. Некоторые межъязыковые ФЕ – параллели своим компонентным составом ярко демонстрируют взаимосвязь всего сущего в Творении: живого/одушевленного/ мира и так называемого неживого /неодушевленного/ мира материальных предметов и нематериальных абстракций – и своим опорным глагольным компонентом подчеркивают предположение о том, что в Творении все живое. Ср.: *собираться с силами – збірацца з сіламі /сілай/; собираться с духом – збірацца з духам, собираться с мыслями – збірацца з думкамі* и др.

В следующих ФЕ с семантически опорным компонентом – глаголом или отглагольным существительным – также представлено действие, которое может совершаться одушевленными существами или возможно только в отношении одушевленных существ. Ср. рус.: *ловить/поймать/ случай; гонять чай; знать копейку* (устар.); *не верится глазам* (устар., разг.); *бранью изба не рубится*. Встречаются и ФЕ со значением состояния /произвольного или вызванного какой-л. причиной со стороны/: рус. *глаз отдыхает* (устар.); *глаз радуется; время терпит; бумага все терпит /не краснеет/* и др. К этому ряду можно присовокупить ФЕ со значениями: а) ментальных операций; б) психического воздействия и в) проявления эмоций, например: а) *прах разберет* (устар.); б) *грех попутал* (прост.); в) *денежка счет любит; по нем веревка плачет* [4, с. 153, 53]. Единичны фраземы со значением обладания собственностью: бел.: *мець слова; валодаць словам* и их русские эквиваленты.

Выделяются в особый ряд глагольные ФЕ со значением речи и звуковой передачи: *кишка кишке весть /кукиш/ подает /кажет/ – кішка з кішкою сварыцца, салаўі ў жываце спяваюць; когда рак /на горе/ свистнет – як воўк шчанём будзе і брахаць хвостом будзе* [3, с. 72] ; рус. *морда кирпича просит; камни вопиют*

(книжн.); **называть вещи своими именами; волотина волотину кличет** (обл., шутл.).

Значение физического действия (подчас изрядно грубого свойства) проявляется в глаголах фразеологизмов: **набить оскомину – нагнаць аскомы** [3, с. 75]; бел. **кроіць сэрца** чыё – “Выклікаць вялікі душэўны боль, пакуты”; рус. **дурь ударила в голову, моча в голову ударила** (грубо-прост.); **зашибать /зашибаться/ хмелем /хмельным делом/** (устар., прост.); **бить языком /язык/; за сердце ест** (прост.); **убивать время** и мн. др. К перечисленным единицам по смыслу примыкают ФЕ, включающие в свой состав номинацию со значением одушевленного лица: рус. **кондратий хватит /хватил/** (устар., прост.) – “Кого-л. может разбить или разбил паралич”; **кондрашка пришиб /ла/, /прихватил -а/, хватил /-а/; Кондратий явился /Кондратий/ Иванович/ пожаловал** /Сопоставляется с именем Кондратия Булавина, который был предводителем крестьянского восстания и который в 1707 г. безжалостно уничтожил («хватил») целый отряд противника/ [4, с. 249].

Довольно большое количество ФЕ имеют в своем составе глаголы в безличной форме: **как варом обдало – как агнём апякло** [3, с. 68]; бел. **у пяткі /у пяты/ кальнула /закалола/** – “1) Кто-н. мощно напалохаўся. Сін. ...мароз на скуры прабягае; 2) Кто-н. мощно расхваляваўся”; рус. **захлестнуло память** (прост.) и мн. др. Весьма часто безличная форма глаголов наблюдается в ФЕ со значением проклятий: **чтоб тебя приподняло да шлепнуло – каб табе добра было, а каб табе пяткі назад завярнула; чтоб тебя разорвало – каб цябе парвала, каб табе вантробы вырвала; чтоб ты лопнул – дух з цябе вон, пара стаўбом; каб табе духі заняло** [3, с. 104] и др.

Действия, свойственные только человеку, иногда запечатлены в ФЕ в форме полных и кратких причастий (однако следует отметить, что это характерно для русского языка). Ср.: **уму непостижимо – розумам не дастаць /не сягнуць/, розум не йме; подбитый ветром – завярні – галава, фіёлкі ў галаве скачуць, шал у галаве, вецер у галаве** [3, с. 87, 101].

Многочисленным является ряд глагольных ФЕ, в которых обозначаемое действие может быть присуще как одушевленным, так и неодушевленным предметам: **не укладывается в голове – у галаве не тойніцца** [3, с. 80]; **повисать в воздухе – павісаць у паветры; крутится в мозгу /в галаве/ – круціцца /верціцца/ ў галаве, срываться с языка – зрывацца /злятаць/ з языка** и мн. др.

В словарях фиксируется несколько примеров ФЕ, в которых грамматически опорным является компонент, выраженный отглагольным существительным: рус. **игра воображения; последний крик моды**; бел. **гульня слоў; ігра на нервах; дар слова /мовы/** и их русские эквиваленты.

Олицетворение во фразеологии сопоставляемых языков довольно активно выражается с помощью прилагательных – определений, характеризующих качества, свойства, присущие только человеку (или в основном человеку): бел. **чэснае слова; на чэснам слове; на добрым**

слове и их русские эквиваленты, а также рус. **живая вода** (фольк.); **мертвая вода** (фольк.) и их белорусские эквиваленты; рус. **остаться мертвой буквой; вера без дел мертва; больной вопрос** (книжн.); **щекотливый вопрос; дело нечисто; дело пропащее; худой глаз; бешеные деньги; шальные деньги; невооруженным /простым/ глазом; ходячая газета** (разг., ирон.) [4, с. 104]; **святая истина; доброе старое время /в добрые старые времена/** [4, с. 88] и мн. др.

Как видим из приведенных примеров, издревле человек воспринимал все сущее в Мироздании как живое и тесно взаимодействующее, что нашло свое отражение в компонентном составе ФЕ исследуемых языков. Тенденция выражения олицетворения элементами компонентного состава ФЕ актуальна, как показывают многие примеры, и в наши дни. Лексико-семантические и грамматические различия в выражении олицетворения в первичных значениях ФЕ связаны с национальными особенностями восприятия и языкового отображения картины мира носителями обоих близкородственных языков.

Список литературы

1. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы /І.Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. школа, 1993.
2. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы /І.Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. школа, 2008.
3. Санько, З. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем / З. Санько. – Мінск : Выш. школа, 1991.
4. Фразеологический словарь русского языка / Сост. М.И. Степанова. – СПб, 2003.
5. Розенталь, Д.Э., Теленкова, М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов /Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – М., 1985.

ЛЮДМІЛА ЦАЛКО (г. Мазыр)

**НЕКАТОРЫЯ АСПЕКТЫ ПЕРАКЛАДУ МЕТАФАРЫЧНЫХ
ВОБРАЗАЎ А. ПУШКІНА НА БЕЛАРУСКУЮ МОВУ**

Ўздзеянне пушкінскіх традыцый на беларускую мову, культуру і літаратуру з’яўляецца шматгранным. Гэта адносіцца не толькі да выкарыстання беларускімі пісьменнікамі некаторых стылёвых рыс А. Пушкіна, але і ўласцівых яго творам стылістычных сродкаў. Гэта і духоўнае ўздзеянне творчасці А. Пушкіна, якая мае агульначалавечую каштоўнасць.

Даследчыкі звяртаюць увагу на тое, што адбор слоў і выказаў у творчасці А. Пушкіна падпарадкоўваецца прынцыпу “суразмернасці і ўзгодненасці”. В. Жырмунскі адзначае, што для А. Пушкіна “вельмі вялікае значэнне мае сэнсавая вага асобнага слова і сэнсавы прынцып спалучэння слоў” [1, с. 61].

Адзначаныя рысы ідыястылю А. Пушкіна вызначаюць і асаблівасці ўжывання ім вобразных сродкаў, з якіх найбольш прыкметнай з’яўляецца метафара. Сярод іх найбольш распаўсюджаныя тыя, у склад якіх уваходзяць назвы прыродных з’яў: *бура, вихрь, туча*; водных стыхій: *море, река, ручей*; нябеснай і зямной прасторы: *солнце, месяц, звёзды*; паняццяў агню, святла і цемры: *огонь, пламя, жар, луч, светило, искра, факел, мрак, сумрак, тьма*. У тэкстах А. Пушкіна адзначаныя метафары ўжываюцца для вобразнай характарыстыкі з’яў разумовай дзейнасці і пачуццяў, змен у сацыяльнай сферы жыцця. Метафары з адзначанай семантыкай утвараюць парадгмы; у правы элемент, які параўноўваецца, уваходзяць словы з наступнымі значэннямі: чалавечыя пачуцці (*любовь, страсть, душа, волнение, восторг*); часткі цела чалавека (*сердце, грудь, рука, чело, очи*); моўнае ўздзеянне на адрасата (*рассказ, стихи, речь, сатира, шутка*); дзеянні, падзеі, якія патрабуюць ад іх удзельнікаў вышэйшага напружання (*бой, битва, война, труд*) і інш. Варта адзначыць, што многія з гэтых вобразаў з левымі элементамі *огонь, жар, светило* і інш. маюць архітэпічны характар і ўзыходзяць да глыбокай старажытнасці.

Неабходна адзначыць і такую важную сферу ўздзеяння пушкінскай спадчыны на беларускую культуру і літаратуру, як практыка мастацкага перакладу яго твораў на беларускую мову. Вялікая цікавасць да творчасці рускага паэта актыўна стымулявала дзейнасць па перакладу яго твораў, якім актыўна займаліся многія вядомыя майстры, у іх ліку і класікі беларускай паэзіі – Я. Купала, Р. Барадулін, А. Куляшоў, М. Танк і інш.

Пераклад з адной блізкароднаснай мовы на другую, у прыватнасці з рускай на беларускую, мае свае асаблівасці. Так, блізкасць культуры і нацыянальна-псіхалагічнага складу беларускага і рускага народаў ставіць на першы план праблему пераадолення розных лакун моўнага характару. Асаблівасцю лексіка-стылістычнай сістэмы беларускай мовы з’яўляецца амаль поўная адсутнасць царкоўнаславянізмаў. Наяўнасць

стылістычных лакун гэтага тыпу абумоўлена гістарычнымі прычынамі, у прыватнасці “неадначасовым развіццём у рускай і беларускай мовах суадносных функцыянальных стыляў, неаднолькавым характарам запазычаных элементаў, рознай ступенню суаднесенасці літаратурных норм з жывой народнай мовай” [2, с. 3-4]. Вялікая колькасць недакладных, прыблізных адпаведнікаў у перакладах пушкінскіх метафар абумоўлена таксама фактарамі пабудовы верша, неабходнасцю захавання пэўнага рытму або рыфму. Менавіта па гэтай прычыне перакладчыкі часта аддаюць перавагу беларускім словам, якія сугучныя з іх рускімі эквівалентамі, нягледзячы на тое, што паводле семантыкі і стылістычнай афарбоўкі гэтыя словы не супадаюць з рускімі. Гэтыя ж фактары могуць уплываць на ўключэнне ў пераклады русізмаў.

Праведзены аналіз (больш за тысячу прыкладаў) сведчыць аб тым, што пры перакладзе вобразных сродкаў А. Пушкіна рознымі аўтарамі ўзнікаюць неадпаведнасці, якія адносяцца да чатырох асноўных груп. Да першай групы мы аднеслі ўсе выпадкі эквівалентных перакладаў, дзе метафарычныя словы замяняюцца іх беларускімі адпаведнікамі, якія адлюстроўваюцца ў слоўніках. У другую групу ўвайшлі пераклады з заменай метафарычных элементаў сінонімамі, гіперонімамі і тэматычна блізкімі словамі. Да трэцяй групы адносяцца прыклады замены вобразных выразаў нявобразнымі. У чацвёртай групе ўжываюцца вобразныя сродкі на месцы нявобразных.

Разгледзім гэтыя тыпы больш падрабязна. У **першай групе** вялікае месца займаюць выпадкі амаль што адэкватнага перакладу: *правды свет – праўды свет (Р. Барадулін), души светил – душы свяціл (А. Міклашэўскі), музыки гром – музыкі гром (А. Куляшоў)*. Такая “аднолькаваасць” абумоўлівае вельмі блізкую накіраванасць вобразных асацыяцый.

Большая ступень разыходжання ў ўзроўні канатацыі мае месца тады, калі беларускія эквівалентныя словы ў складзе метафар па гукавым складзе разыходзяцца з рускімі, напрыклад: *ручы любви – ручаі кахання (А. Міклашэўскі), туча стрел – хмара стрэл (А. Александровіч), славы ... луч случайный – славы ... прамень выпадковы (В. Сёмуха)* і інш. Наяўнасць такіх эквівалентаў уносіць у пераклад пэўны беларускі каларыт.

У некаторых выпадках мае месца мастацкі білінгвізм. Так, пушкінскі выраз **ночная мгла** Я. Купала перадае як **начная мгла** (замест беларускага **імгла**). У перакладзе метафары **мрак изгнания** Я. Колас захоўвае слова **мрак** (*мрак выгнання*) замест беларускага эквівалента **змрок**. Метафарычнае словазлучэнне **гроза царей** у перакладным тэксце П. Глебкі падаецца як **гроза цароў**, пушкінскі метафарычны выраз *деревья в зимнем серебре* ў перакладзе А. Куляшова выглядае як *гаі ў зімовым серабры*.

У групе неэквівалентных перакладаў сродкаў вобразнасці ступень разыходжання з арыгіналамі аказваецца больш значнай (**другая група**), але ў вялікай колькасці прыкладаў гэтай групы галоўныя накірункі метафарызацыі захоўваюцца.

Вельмі часта метафарычныя словы замяняюцца такімі, якія займаюць блізкае да іх месца ў лексічнай сістэме. Так, на месцы метафарычнага слова з арыгінальнага тэксту можа ўжывацца перакладзены на беларускую мову сінонім: *огонь души – пыл души* (А. Куляшоў), *пламя позднее любви – каханьня позняга агні* (А. Александровіч), гіперонім: *луч дней – святло дзён* (В. Вітка), тэматычна аднароднае слова. Галоўную ролю ў выбары такіх адпаведнікаў адыгрывае традыцыйны характар дадзенага кірунку метафарызацыі і ўстойлівае ўжыванне такіх слоў у ролі метафар як у рускай, так і ў беларускай паэзіі. Прыклады такога перакладу ёсць у самых розных аўтараў: *бездны глас – бяздоння сказ* (А. Астрэйка), *в шуме бурь – у шуме навальніц* (П. Глебка), *как величавая луна – як зорка ясная адна* (А. Куляшоў), *забвенье жизни в бурях света – і забыццё ў віхурах света* (А. Куляшоў).

Пераклады некаторых метафар звязаны з іх значнай лексічнай і граматычнай перабудовай. Ролю фокуса метафары або залежнага ад яе элемента ў такіх выпадках можа прымаць на сябе іншая, чым у перакладзе, часціна мовы, напрыклад: *морозной пылью серебрится его брововой воротник – срэбрам зые снег на брововым каўняры* (А. Куляшоў), *бури жизни шумной – у жыццёвай буры шумнай* (Н. Гілевіч).

Вядомы і больш складаныя прыклады такога роду пераканструявання, калі пры захаванні семнага складу фокуса метафары ў яе склад уносяцца новыя дэталі, якія ў арыгінале адсутнічаюць: *упорно, медленно оно / в огне страстей раскалено – упарта, спахваля яно / праходзіць палкасці гарно* (Я. Колас).

Пераклады, якія адносяцца да **трэцяй групы**: *от суетных оков освобожденный – пазбыўшыся ад мітусні людской* (А. Шахавец). У большасці выпадкаў яны не вядуць да значных страт у эстэтычных якасцях, таму што неадэкватнасць асобных сродкаў вобразнасці кампенсуецца на ўзроўні ўсяго перакладнага тэксту.

Даволі распаўсюджаны ў перакладах прыклады **чацвёртай групы**: *Татьяна слушала его – заслала вочы ёй імгла* (А. Куляшоў); *Сияют в блеске голубом – гараць у сонцы залатым* (М. Танк). Адзначаны прыём замены нявобразных моўных сродкаў вобразнымі абумоўлены імкненнем перакладчыкаў да своеасаблівай кампенсацыі страт у перадачы непаўторнага пушкінскага каларыту, які непазбежныя пры перакладзе тэкстаў А. Пушкіна на любую іншую мову.

Як правіла, такія метафары належаць да найбольш засвоеных у творчасці А. Пушкіна парадыгм метафар “з’явы вогненнай стыхіі”, “паняцці колеру”, “паняцці расліннага свету” і інш. На аснове іх можна гаварыць пра фарміраванне своеасаблівага перакладчыцкага стылю, які інтэгруе рускія і беларускія лексічныя элементы.

Такім чынам, пры перакладзе метафарычных вобразаў А. Пушкіна на беларускую мову ўзнікае неадпаведнасць лексічнага, граматычнага, стылістычнага і іншага характару, што выклікана неабходнасцю захаваць накірунку метафарычнай вобразнасці класіка рускай

літаратуры. Да ліку перакладчыцкіх прыёмаў у межах адзначаных груп адпаведнасцей адносяцца такія, як запаўненні, кампенсацыі, білінгвізм, перабудова метафар з заменай асобных кампанентаў.

Спіс літаратуры

1. Жирмунский, В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика: избр. тр. / В.М. Жирмунский. – Л. : Наука, 1977. – 407 с.
2. Булахов, М.Г. Основные вопросы сопоставительной стилистики русского и белорусского языков / М.Г. Булахов. – Минск : БГУ, 1979. – 40 с.

ТАМАРА ШЧУР (г. Мазыр)

АСАБОВЫЯ НАМІНАЦЫІ Ў МОВЕ ТВОРАЎ Ф. ЯНКОЎСКАГА

Састаўной часткай намінацыйнай сістэмы ўсходнеславянскіх моў з’яўляюцца асабовыя намінацыі. Яны шырока функцыянуюць у народна-дыялектнай мове і замацоўваюцца ў нарматыўнай. Бывучэнне семантычных і дэрывацыйных асаблівасцей гэтага лексіка-семантычнага разраду лексікі садзейнічае больш дакладнаму разуменню агульных тэндэнцый развіцця лексічных і словаўтваральных сродкаў усходнеславянскіх моў, што ў сваю чаргу станоўча ўплывае на магчымасць упарадкавання новаўтварэнняў да ўзроўню статуса лексічнай нормы.

Мэта нашай публікацыі – прасачыць функцыі і словаўтваральныя асаблівасці асабовых афіцыйных і неафіцыйных намінацый у абразках і апавяданнях Фёдара Янкоўскага. Такія асабовыя намінацыі ў творах пісьменніка з’яўляюцца не толькі намінацыйным моўным сродкам, але выконваюць і мастацкую ролю: служаць для стварэння этнаграфічна-бытавога і рэгіянальнага каларыту, які дапамагае больш глыбока ўвайсці ў мастацкі характар, выявіць яго знешнія і ўнутраныя якасці, а значыць і духоўны свет. Апошняе ў пэўнай меры прадвызначыла шырокае ўвядзенне Ф. Янкоўскім у мастацкія творы асабовых намінацый, якія складаюць дастаткова аб’ёмны сэнсава шматпланавы лексіка-семантычны разрад слоў. Яны абазначаюць асобу як:

– абагуленую неафіцыйную назву чалавека, які не толькі нарадзіўся і пражыў у гэтай мясцовасці, але па духу свайму, быту і культуры з’яўляецца тутэйшым жыхаром: *Як на сённышнія меркі, то гэтае жыццё нецікавае: у вёсцы жылі адны, толькі свае, людзі; не прыезджалі сюды новыя, не з’язджалі адсюль тутэйшыя [ЗГП, с. 94]; Я не з тутэйшага краю, хоць і не вельмі здалёку [ЗГП, с. 146].* Лексема тутэйшы напоўнена пачуццём сардэчных адносін да чалавека, які жыве на роднай зямлі і працягвае з пашанай адносіцца да спадчыны сваіх продкаў: *Але дзед убачыў, што роспытай не трэба: кажа настаўнік жа, тутэйшы чалавек. Тут нарадзіўся, хрысціўся, вучыўся і вучыў гадоў з дзясць [ЗГП, с. 153].* Названая намінацыя ў мове твораў Ф. Янкоўскага набывае індывідуальна-аўтарскае нападненне семантыкі: акрамя значэння “родам з гэтай мясцовасці, жыве і працуе тут, не прыезджы”, абазначае “свой, родны сын народа, Беларусі”: параўн., у ТСБМ: *І гэта ўжо былі тутэйшыя людзі, з гутаркі можна было адразу пазнаць і з выгляду. Чорны // А мы тут спрадвеку жывём, на зямлі калупаемся, зямлі сваёй трымаемся. Як і ўсе нашы суседзі, мы – тутэйшыя [ЗНД, с. 90].*

У якасці антанімічнай намінацыі тутэйшы ўжываў пісьменнік лексему чужынец. Чужынцамі ён называў тых, хто рабаваў і прыніжаў беларускі народ, забараняў карыстацца роднай мовай: *Фашысты падыходзілі ўжо да самага лесу, як адтуль затрашчалі чатыры аўтаматы, хвасянулі кулі. Каго з чужынцаў адразу прышылі да зямлі, а*

хто сам кінуўся на зямлю. Туліліся, прыціскаліся да яе. Ні адзін не патрэбны гэтай зямлі [ЗНД, с. 116]; Абаранялі свае вёскі, сваіх людзей, сваю святую зямлю. Сама ўзгоркавая і лясістая мясцовасць – здаецца, яна сама – пасылала смерць прышэльцам-чужынцам [ЗГП, с. 186]. Як шырокаўжывальная зафіксавана намінацыя чужынец у ТСБМ: “чужы, нетутэйшы чалавек; іншаземны вораг, захопнік”: *Даўно разбіты вораг. Нават каскі чужынцаў засмактаў днёмпроўскі іл...* Панчанка [ТСБМ, 5, с. 320]. Часта ў сваіх апавяданнях выкарыстоўваў аўтар намінацыю нетутэйшы: *То глядзі ж. Яны тут новенькія. Як твая мама сказала, нетутэйшыя, бо не гэтак гавораць* [ЗГП, с. 216]; *Адзін малады – я пачуў, як ён гаворыць, – нетутэйшы* [ЗГП, с. 35]; *То вы ведаеце? І нетутэйшы, здаецца...*[ЗГП, с. 48]; *У беларускай вёсцы, на захадзе ад Мінска ён быў “двадцать пятый приписник”, нетутэйшы хлопец з параненых акружэнцаў* [ЗНД, с. 152]; *Дзён праз колькі зноў нейкія прыехалі. Пазвалі Лішку й старасту. Стаяць на вуліцы. Тады адзін прыезджы, нетутэйшы ўзяў лісток і чытаюць* [ЗГП, с. 178];

– афіцыйныя асабовыя намінацыі паводле прыналежнасці да пэўнай нацыянальнасці: *асеціны, асецін, беларусы, беларус, беларускія, беларускі, палякі, паляк, славак, фіны, чэх, украінцы, украінец, украінец, японцы, японец*: *Той мінёр, асецін Чочыеў, ні ў агні не гарэў, ні ў вадзе не тануў* [ЗНД, с. 103]; *Абодва дарагія мне. Адзін – родны бацька. Другі – той, хто, як ніхто да яго, сказаў свету пра Беларусь і беларусай, каго ў друку не раз называлі – Бацька* [ЗНД, с. 64]; *Казай: “Беларус карміць мне – карміць, рана лечыць – лечыць, беларус мне любіць – любіць, зямля твая хадзіць – хадзіць”* [ЗГП, с. 200]; *Роднае слова павінна весці новыя пакаленні славакаў, як і беларусай, як і чэхаў, да новых культурных заваёў, да пазнання новых вышын і даляў* [ЗГП, с. 195]; *Трэба было паглядзець на сённяшнія карэльскія і фінскія лясы, убачыць фінаў і як яны жывуць* [ЗГП, с. 84]; *Іду паміж падвод не адзін, са мной малады дасціпны ўкраінец з Кіева* [ЗГП, с. 205]; *“Бярыце, – каж а тады рускі цар на японцаў, – што вам трэба...”* [ЗГП, с. 130];

– афіцыйныя і неафіцыйныя асабовыя намінацыі паводле назваў населеных пунктаў: *бараніцкія – Баранічы, баркаўцы, баркавец – Баркаўцы, градзенчукі – Гродна (Гродзенічына), жодзінцы, жодзінскія, жодзінскі – Жодзіна, мінчукі, мінчук, мінчане – Мінск, кляценцы – Клетнае, лекараўцы, лекараўскія, лекараўская – Лекараўка, петрыковец – Петрыкаў, радашкоўскія – Радашковічы, туравец – Тураў*. Такія асабовыя назвы шырока ўжываў Ф. Янкоўскі ў апавяданнях і абразках: *Завіталі і ў Баранічы. Адных бараніцкіх ужо зусім няма* [ЗНД, с. 61]; *Яны, “абодва градзенчукі”, не паверылі аўтару...*[ЗНД, с. 121]; *Жодзінскі аўтаінспектар слізгануў ліхтарыкам і вокам па маіх дакументах і адразу аддаў іх мне* [ЗНД, с. 82]; *Убачылі жодзінаў, пачулі іх галасы, назаўсёды пабагацелі дабынёю простых, добрых людзей з тых вёсак пры самай аўтамагістралі, што зрасліся з новым, індустрыяльным Жодзінам* [ЗНД, с. 83]; *Мінчука гэтага нашы не паспелі мабілізаваць... мінчукоў-гасцей* [ЗНД, с. 92, 161, 208]; *Абзацы – з Лекараўкі, лекараўскія. Яна, Лекараўка, – з маіх, нашых родных*

лекаравак, што не за светам, на чужыне. З даўняй даўніны, спраку-веку, лекараўцы – ролічы і Ролічы [ЗНД, с. 135]; Хоча пачуць вядомую і яму, пачутую ў вайну, радашкаўскую гаворку (дарэчы, там і казалі і кажуць): радашкаўскі чалавек, радашкаўская школа, радашкаўскае поле, радашкаўская бальніца; там пачуў я: прыйшлі ў Радашкавічы – і з Радашкавіч не рады [ЗГП, с. 205];

– афіцыйныя асабовыя намінацыі паводле назваў вуліц, геаграфічных мясцін, калгасаў, саўгасаў, тыпаў пасялення: *местачкоўцы, местачковец, хутаранцы, хутаранец, вяскоўцы, пасялкоўцы, пасялковец, палешукі, паляшук, паляшучка, нашанівец: Відаць, паратаваў вынесенага параненага нейкі хутаранец, або местачковец, або пасялковец [ЗГП, с. 157]; Здзівіліся вяскоўцы: каб нанач карову замыкаць? [ЗГП, с. 95]; – Ці ж змаўчаць? – сказаў паляшук: Даворныя расказвалі: каля мігаўскіх хутароў, дзе некалі жыў грамадзец і нашанівец Уласаў...[ЗГП, с. 100]. Пры неабходнасці ўдакладнення выкарыстоўваюцца асабовыя намінацыі паводле назвы вёсак, якія ўваходзяць у склад гэтага калгаса, саўгаса, мястэчка ці нават хутара: Пасылаць іх на мігаўскае і сярэбранскае чыстаполле было горш чым небяспечна.*

Шырока ўжываў пісьменнік і спалучэнні прыметніка з назоўнікам: *палескія людзі, польскія жайнеры*, а таксама апісальныя звароты тыпу *чалавек з-пад Нароўлі ці Брагіна* [ЗГП, с. 120]; *хлопец з-пад Капыля* [ЗГП, с. 121]; *родам з-пад Наваградка, з-за Міра* [ЗНД, с. 126], *кабета з вёскі Лекараўка*. Аўтар сам называе гэтае слова гаваркім: *якое ж гаваркое яно, гэта слова! Якое дарагое яно – Лекараўка!* Такімі зваротамі Ф. Янкоўскі называе свае аповяданні: *Ганніны, з Лекараўкі; з-пад Вязынкі, цётка Гэля з Камарнікаў, з Палесся, на Палессі; Міхайловіч з Полацкага “Светача”.*

Акрамя семантычнай мнагапланавасці, асабовыя намінацыі маюць структурна-дэрывацыйную разнастайнасць. Колькасны склад вытворных лексем, ужытых Ф. Янкоўскім, залежыць ад таго, хто быў яго літаратурны герой: многія ці толькі адна асоба, мужчыны або жанчыны. Самыя шматлікія з такіх намінацый з’яўляюцца назоўнікі ў форме множнага ліку: *акружэнцы, баркаўцы, бежанцы, вяскоўцы, прышэльцы-чужынцы і інш.* Меншую групу складаюць назоўнікі мужчынскага роду: *кніжнік, пісарчук, нарысіст, пачатковец, бяdotнік, уласавец.* Параўнальна невялікую – жаночага: *жаглаўка, лекараўка, маладзіца, нябожчыца, паляшучка і інш.* Пэўную цікавасць уяўляюць неафіцыйныя назвы жыхароў, якія не называюць канкрэтны населены пункт, а толькі ўказваюць на пэўныя асаблівасці таго або іншага чалавека: *бежанец, вусаты, зямляк, кніжнік, пісарчук, пачнік-ляпіта, нарысіст, чужынец, прышэлец.*

Асабовыя намінацыі множнага ліку дэрывацыйна ўзыходзяць ад утваральных поўных ці ўсечаных асноў пры дапамозе суфіксаў **-ц(ы)**: *баркаўцы, жодзінцы, петрыкоўцы.*

Найбольш прадуктыўным словаўтваральным афіксам для ўтварэння асоб мужчынскага полу ў народна-дыялектнай мове выступае

суфікс **-ец**, які паслужыў асновай для ўтварэння складаных варыянтаў - **анец**, **-ынец**; **-ук (-юк)**, **-ач**, **-чук**, **-ік**, **-нік**: *жлобінец, кобрынец, хутаранец, чужынец, мінчук, пінчук, ражанчук, бяdotнік, нябожчык, нямчук, пісарчук, кніжнік, вусач, паляшук.*

Жаночыя асабовыя намінацыі ўтвараюцца ад аднакарэнных пры дапамозе суфікса **-к(а)**: *беларус – беларуска, градзянчук – градзянчука, лекаравец – лекараўка, паляшук – паляшучка.*

Асабовыя намінацыі ў мове мастацкіх твораў Ф. Янкоўскага складаюць арганічную частку народнага слоўніка беларускай мовы. Яны ўтвораны паводле наяўных у мове словаўтваральных тыпаў і мадэляў і з’яўляюцца шырокаўжывальнымі ў сучаснай беларускай мове.

Умоўныя скарачэнні

1. ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / рэдкал. К.К. Атраховіч (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1977 – 1984. – Т. 5. Кн. 1 : С – У. – 1983. – 663 с.; Т. 5. Кн. 2. : У – Я. – 1984. – 608 с.

2. Янк. ЗНД – Янкоўскі, Ф. З нялёгкіх дарог. Выбранае / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Маст. літ., 1988. – 399 с.

3. Янк. ЗГП – Янкоўскі, Ф. І за гарою пакланюся: Апавяданні, абразкі, нарысы / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Маст. літ., 1982. – 237 с.

АСПЕКТЫ МОЎНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ (ЛЕКСІКАЛОГІЯ, ЛЕКСІКАГРАФІЯ, ГРАМАТЫКА)

АЛЕСЯ АНДРЭВА (г. Мінск)

СУФІКСАЛЬНАЕ ЎНУТРЫДЗЕЯСЛОЎНАЕ СЛОВАЎТВАРЭННЕ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Словаўтварэнне дзеяслова цесна звязана з катэгорыяй трывання, паколькі даная катэгорыя маркіруе ўсю дзеяслоўную лексіку, г. зн., што ўсе дзеясловы валодаюць пэўным трывальным значэннем. Катэгорыя трывання, якая з'яўляецца ў беларускай мове катэгорыяй класіфікуючага тыпу, не мае спецыяльных словазменных афіксаў для выражэння граматычнага значэння. У якасці сродку выражэння трывання выступаюць многія словаўтваральныя па сваёй прыродзе афіксы. На жаль, асаблівасці ўзаемадзеяння дэрывацыйных працэсаў і катэгорыі трывання яшчэ слаба даследаваны [гл., напр., 1] і патрабуюць далейшага вывучэння і глыбокага асэнсавання.

Суфіксальны спосаб, побач з прэфіксальным, займае цэнтральнае месца ва ўнутраным словаўтварэнні дзеяслова. Як сведчыць даследаваны фактычны матэрыял, на долю згаданага спосабу прыходзіцца ўтварэнне амаль паловы (7181 з 15529) дэрыватаў. У параўнанні з прэфіксацыяй даны спосаб вызначаецца больш вузкім наборам словаўтваральных фармантаў (усяго 4): **-ну-**, **-ану-** (**-яну-**), **-а-** (**-я-**), **-ва-** (**-іва-**, **-ыва-**, **-оўва-**). У якасці матывавальных выступаюць дзеясловы закончанага і незакончанага трывання, зрэдку – двухтывальныя дзеясловы.

Высокапрадуктыўным, асабліва ў размоўным стылі, з'яўляецца словаўтваральны тып дзеясловаў закончанага трывання з суфіксам **-ну-**, які выражае значэнне аднаразовага, раптоўнага дзеяння (адзначана 358 слоў): *ахаць – ах-нуць (разм.), віляць – віль-нуць, ікаць – ік-нуць, калоць – каль-нуць, ліць – лі-нуць, нукаць – нук-нуць (разм.), рэзаць – рэз-нуць (разм.), скрыпець – скрып-нуць, чхаць – чх-нуць, штурхаць – штурх-нуць і інш.* Дэрываты матывуюцца ў асноўным дзеясловамі, што абазначаюць дзеянне, падзеленае на мноства аднародных актаў: *войкаць – войк-нуць (разм.), глытаць – глыт-нуць, дыхаць – дых-нуць, капаць – кап-нуць, махаць – мах-нуць, тупаць – туп-нуць (разм.), хлопаць – хлоп-нуць, шчоўкаць – шчоўк-нуць і інш.* Зафіксаваны выпадкі ўтварэння і ад лексем, што маюць значэнне нерасчлянёнай працягласці: *глядзець – гляд-нуць, крычаць – крык-нуць, крытыкаваць – крытык-нуць (разм.), рызыкаваць – рызык-нуць, спекуляваць – спекуль-нуць (разм.).*

Значэнне аднаразовасці, раптоўнасці з дадатковым адценнем інтэнсіўнасці або экспрэсіўнасці, рэзкасці дзеяння перадае словаўтваральны тып дзеясловаў закончанага трывання з суфіксам **-ану-** (**-яну-**) (усяго 56 слоў): *бадаць – бад-ануць, газаваць – газ-ануць (разм.), дзюбаць – дзюб-ануць (разм.), лупіць – луп-януць (разм.), матаць – мат-ануць (разм.), сыпаць – сып-ануць (разм.), трэсці – трас-януць (разм.),*

церці – *цер-ану-ць* і інш. СТ праяўляе прадуктыўнасць у размоўным стылі. Дэрываты ўтвараюцца звычайна ад лексем, што выражаюць многаактовае дзеянне: *бойтаць* – *байт-ану-ць* (разм.), *грэбці* – *граб-яну-ць* (разм.), *круціць* – *крут-ану-ць*, *махаць* – *мах-ану-ць* (разм.), *стукаць* – *стук-ану-ць*, *храпіць* – *храп-ану-ць* (разм.) і інш. Зрэдку дэрываты матывуюцца дзеясловамі са значэннем нерасчлянёнай працягласці: *сказаць* – *сказ-ану-ць* (разм.), *фарсіць* – *фарс-ану-ць* (разм.), *шыкаваць* – *шык-ану-ць* (разм.).

У беларускай мове існуюць паралельныя ўтварэнні з суфіксамі **-ну-** і **-ану-** (**-яну-**): *бад-ну-ць* і *бад-ану-ць*, *дрыг-ну-ць* (разм.) і *дрыг-ану-ць* (разм.), *кус-ну-ць* і *кус-ану-ць*, *маз-ну-ць* і *маз-ану-ць*, *сёрб-ну-ць* і *сёрб-ану-ць*, *штурх-ну-ць* і *штурх-ану-ць* і інш. Як бачна, ва ўказаных парах сэнсавае адрозненне паміж дэрыватамі выяўляецца асабліва яскрава. На жаль, у тлумачальных слоўніках і, у прыватнасці, у “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” ў 5 тамах такія дзеясловы семантычна не размяжоўваюцца і даюцца з аднолькавым значэннем аднаразовасці. Адценне ж інтэнсіўнасці, рэзкасці дзеяння ў лексемах з фармантам **-ану-** (**-яну-**), як правіла, не ўказваецца. Дзеля справядлівасці адзначым, што ў “Словаўтваральным слоўніку беларускай мовы” А.М. Бардовіча, М.М. Круталевіча, А.А. Лукашанца дзеяслоўныя лексемны з суфіксамі **-ану-** (**-яну-**) наогул не прадстаўлены. У “Словообразовательном словаре русского языка” А.М. Ціханова дзеясловы, якія выражаюць відавочнае адценне інтэнсіўнасці або рэзкасці дзеяння, часта падаюцца як дэрываты з афіксам **-ну-**: *маха-ну-ть*, *сказа-ну-ть*, *толка-ну-ть* і інш. Між тым правільнае вызначэнне словаўтваральнага фарманта і адпаведна словаўтваральнага тыпу мае важнае як тэарэтычнае, так і практычнае значэнне.

Часам дзеясловы проціпастаўляюцца і па стылістычнай прыкмеце (дэрываты з суфіксам **-ну-** нейтральныя, з **-ану-** (**-яну-**) – размоўныя): *грыз-ну-ць* (нейтр.) і *грыз-ану-ць* (разм.), *мах-ну-ць* (нейтр.) і *мах-ану-ць* (разм.), *сып-ну-ць* (нейтр.) і *сып-ану-ць* (разм.), *шчып-ну-ць* (нейтр.) і *шчып-ану-ць* (разм.).

Словаўтваральныя фарманты **-ну-**, **-ану-** (**-яну-**) надаюць дзеясловам незакончанага трывання не толькі дадатковыя элементы лексічнага значэння, але і значэнне закончанага трывання. Так, суфіксальныя дэрываты адрозніваюцца ад матывавальных тым, што яны абазначаюць завершанае, раптоўнае (іншы раз з адценнем інтэнсіўнасці, рэзкасці) дзеянне. Такім чынам, афіксы **-ну-**, **-ану-** (**-яну-**), акрамя асноўнай, словаўтваральнай функцыі, выконваюць і дадатковую, граматычную – выступаюць сродкам выражэння трывання.

Значэнне працяглага, неабмежаванага дзеяння рэалізуюць высокапрадуктыўныя тыпы дзеясловаў незакончанага трывання з суфіксамі **-а-** (**-я-**) (усяго 2020 дэрыватаў) і **-ва-** (**-іва-**, **-ыва-**, **-оўва-**) (4757): *абгульніць* – *абгульн-я-ць*, *выключыць* – *выключ-а-ць*, *раздзяліць* – *раздзял-я-ць*, *удакладніць* – *удакладн-я-ць*; *аддаць* – *адда-ва-ць*, *выпісаць* – *выпіс-ва-ць*, *параўнаць* – *параўн-оўва-ць*, *разліць* – *разлі-ва-ць* і інш. Гэтыя афіксы не закранаюць лексічнага значэння матывавальных

слоў і служаць толькі для выражэння трывання. З дапамогай адзначаных афіксаў ад дзеясловаў закончанага трывання ўтвараюцца тоесныя па семантыцы дзеясловы незакончанага трывання (такі працэс прынята называць імперфектывацыяй). Суфікс **-ва-** можа далучацца і да двухтывальных дзеясловаў: *атакаваць – атакоў-ва-ць, канфіскаваць – канфіскавоў-ва-ць, ліквідаваць – ліквідоў-ва-ць (разм.), дараваць – дароў-ва-ць (каз.)*. У даным выпадку афікс не змяняе тывальнага значэння матывавальных слоў, паколькі яно ўжо прадстаўлена ў дзеяслоўнай аснове, а толькі маркіруе яго, выступаючы ў ролі фармальнага паказчыка незакончанага трывання. Шляхам утварэння суфіксальных дзеясловаў з дакладна выражаным граматычным значэннем (як і прэфіксальных дэрыватаў таксама) ліквідуецца тывальная аманімічнасць, недыферэнцыраванасць, неадназначнасць, уласцівая двухтывальным дзеясловам.

Такім чынам, адметная асаблівасць афіксаў **-а-** (**-я-**), **-ва-** (**-іва-**, **-ыва-**, **-оўва-**) як словаўтваральных сродкаў звязана з тым, што яны не мадыфікуюць семантыкі матывавальных дзеясловаў, а ўжываюцца для перадачы граматычнага значэння і фарміруюць тывальныя пары – апазіцыі, якія складаюць ядро катэгорыі трывання. Акрамя таго, суфіксы з’яўляюцца даволі рэгулярнымі сродкамі ўтварэння дзеясловаў незакончанага трывання. Фактычны матэрыял паказвае, што ў беларускай мове асноўная колькасць дзеясловаў закончанага трывання (6777 з 9195) мае адпаведныя імперфектыўныя карэляты. Гэта дае падставы лічыць, што граматычная функцыя афіксаў па значнасці прыраўноўваецца да функцыі словаўтваральнай, а самі суфіксы выяўляюць істотныя рысы падабенства са словазменнымі сродкамі. Трэба адзначыць, што ў аспекталогіі шырокае распаўсюджанне атрымала словазменная трактоўка працэсу імперфектывацыі [гл., напр., 6–8]. Такі пункт погляду грунтуецца на двух крытэрыях – семантычным (лексічная тоеснасць членаў тывальнай пары) і структура-граматычным (рэгулярнасць і паслядоўнасць утварэння дзеясловаў незакончанага трывання ад дзеясловаў закончанага трывання). Даследаванні, праведзеныя на базе рускай і беларускай моў [гл., напр., 9; 10; 1], паказалі недастатковасць даных крытэрыяў для прызнання суфіксальных карэляцый формамі аднаго слова. Па-першае, паміж членамі тывальных пар няма абсалютнай семантычнай тоеснасці, што абумоўлена наяўнасцю ў мнагазначных дзеясловаў несуднасных лексічных значэнняў. Па-другое, працэс імперфектывацыі не выяўляе такой рэгулярнасці, якая ўласцівая для ўтварэння граматычных форм. У беларускай мове амаль трэць дзеясловаў закончанага трывання не мае адпаведных суфіксальных карэлятаў. Утварэнне дзеясловаў незакончанага трывання залежыць ад лексічнага значэння прэфіксальных дзеясловаў, а таксама ад “тэхнічнай” магчымасці / немагчымасці далучэння афікса да дзеяслоўнай асновы, што галоўным чынам характэрна для словаўтварэння. Акрамя таго, дзеясловы незакончанага трывання часта выступаюць у якасці матывавальных слоў для пэўных груп лексем, г. зн. удзельнічаюць у працэсе дэрывацыі.

Усё гэта, а таксама некаторыя іншыя факты [гл. 1, с. 18–19] дазваляюць сцвярджаць, што імперфектывацыя – чыста словаўтваральны працэс, а суфіксы **-а-** (**-я-**), **-ва-** (**-іва-**, **-ыва-**, **-оўва-**) адпаведна – дэрывацыйныя сродкі.

Такім чынам, унутраная суфіксацыя, якая выступае адным з найбольш пашыраных спосабаў дзеяслоўнага словаўтварэння, прадстаўлена некалькімі высокапрадуктыўнымі тыпамі. Яе спецыфіка заключаецца ў здольнасці афіксаў выражаць трывальнае значэнне. У гэтым праяўляецца глыбокая ўзаемасувязь катэгорыі трывання і ўнутрыдзеяслоўнага словаўтварэння.

Спіс літаратуры

1. Андрэева, А.У. Катэгорыя трывання дзеяслова ў беларускай мове (граматыка-словаўтваральны аспект) : дыс. ... канд. філалаг. навук : 10.02.01 / А.У. Андрэева. – Мінск, 2005. – 185 с.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 тамах (6 кнігах). – Мінск : БСЭ, 1977–1984.
3. Бардовіч, А.М. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А.М. Бардовіч, М.М. Круталевіч, А.А. Лукашанец. – Мінск : Беларуская навука, 2000. – 413 с.
4. Тихонов, А.Н. Словообразовательный словарь русского языка : в 2 томах / А.Н. Тихонов. – М. : Русский язык, 1985.
5. Шуба, П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналогія. Марфалогія / П.П. Шуба. – Мінск : Універсітэцкае, 1987. – 335 с.
6. Маслов, Ю.С. Роль так называемой перфективации и имперфективации в процессе возникновения славянского глагольного вида / Ю.С. Маслов. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 39 с.
7. Бондарко, А.В. Вид и время русского глагола (значение и употребление) / А.В. Бондарко. – М. : Просвещение, 1971. – 239 с.
8. Ломов, А.М. Очерки по русской аспектологии / А.М. Ломов. – Воронеж : Изд-во Воронежского университета, 1977. – 140 с.
9. Авилова, Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова / Н.С. Авилова. – М. : Наука, 1976. – 328 с.
10. Кузнецов, П.С. О принципах изучения грамматики / П.С. Кузнецов. – М. : Изд-во Московского университета, 1961. – 100 с.

ЛЮДМІЛА БЕЛКА (г. Гомель)

ЛЕКСІКА-ТЭМАТЫЧНАЯ КЛАСІФІКАЦЫЯ НАЗВАЎ ЛАЦІНСКАГА ПАХОДЖАННЯ АФІЦЫЙНА-ДЗЕЛАВОЙ СФЕРЫ ЎЖЫВАННЯ

Слоўнікавы склад любой мовы ўключае ў сябе запазычаную лексіку. “Засваенне пэўнай мовай іншаземных слоў – натуральны вынік эканамічных, палітычных і культурных сувязяў з іншымі народамі, вынік цесных моўных кантактаў. Як правіла, запазычаныя словы прыходзяць у мову як новыя разам з новымі рэаліямі і паняццямі, радзей – як сінономы да вядомых слоў” [1, с. 38].

Запазычанні вельмі разнастайныя паводле паходжання. Як адзначаюць даследчыкі гісторыі беларускай мовы, “пераважную большасць запазычанняў складаюць лексічныя адзінкі, што праніклі ў старабеларускія пісьмовыя помнікі з заходніх славянскіх і неславянскіх моў – польскай, чэшскай, лацінскай, нямецкай, грэчаскай, італьянскай і інш. Меншай колькасцю прадстаўлены запазычаныя з цюркскіх і балтыйскіх моў” [2, с. 65].

Справядліва гэта і ў адносінах да лексікі, якая ўжываецца ў афіцыйна-дзелавой сферы.

Прадметам нашага даследавання з’яўляецца лексіка беларускай мовы, якая ўжываецца ў сферы справаводства. Крыніцай фактычнага матэрыялу паслужылі “Альбом форм арганізацыйна-распорядцельных дакументаў” [3] і “СТБ 6.38-2004. Уніфікаваныя сістэмы дакументацыі Рэспублікі Беларусь. Сістэма арганізацыйна-распорядчай дакументацыі. Патрабаванні да афармлення дакументаў” [4]. Паходжанне запазычанняў падаецца паводле “Слоўніка іншамоўных слоў” А.М. Булькі [5].

У складзе прааналізаванай намі лексікі афіцыйна-дзелавой сферы ўжывання вельмі вялікая група слоў лацінскага паходжання. Гэта можна растлумачыць тым, што, “з’яўляючыся працягла час дзяржаўнай мовай многіх краін Еўропы, лацінская мова ў перыяд сярэднявекі зрабілася міжнароднай мовай навукі, школы, філасофіі, дыпламатыі. У выніку гэтага лексічныя багацці лацінскай мовы былі глыбока засвоены раманскімі, германскімі, заходнеславянскімі мовамі. З гэтых моў, пераважна праз польскую, лацінізмы ў XVI – XVII стст. шырокім патокам праніклі і ў старабеларускую мову. Пэўная колькасць іх, лічаць даследчыкі, магла быць засвоена і непасрэдна з лацінскай мовы, паколькі на ёй у тагачаснай Беларусі пісаліся дзяржаўныя акты, друкаваліся трактаты, вялося богаслужэнне ў каталіцкай царкве. Лацінскую мову добра ведалі і пісалі на ёй беларускія асветнікі” [2, с. 69].

Прааналізаваныя намі лацінізмы справаводчай дзейнасці можна падзяліць на некалькі лексіка-тэматычных груп:

назвы для абазначэння агульных і прыватных паняццяў справаводчай сферы: *аргумент* ‹ лац. argumentum, *дакументацыя* ‹ лац. documentum, *інфармацыя* ‹ лац. informatio, *кампетэнцыя* ‹ лац. competentia, *камунікацыя* ‹ лац. communicatio, *канфіскацыя* ‹ лац.

confiscatio, *канцэпцыя* † лац. conceptio, *карэктурa* † лац. correctura, *карэктый* † лац. correctus, *карэспандэнцыя* † с.-лац. correspondentia, *квартал* † с.-лац. quartalis, *колер* † лац. color, *комплекс* † лац. complexus, *матыў* † с.-лац. motivum, *момант* † лац. momentum, *мэта* † лац. meta, *норма* † лац. norma, *перспектыва* † лац. perspicere, *прафесія* † лац. professio, *працэс* † лац. processus, *прынцып* † лац. principium, *прэмія* † лац. praemium, *публікацыя* † лац. publicatio, *рэдакцыя* † лац. redactus, *рэзультат* † с.-лац. resultatum, *сігналізацыя* † ад лац. signalis, *табулятар* † ад лац. tabula, *традыцыя* † лац. traditio, *тэрмін* † лац. terminus, *фармат* † лац. formatus, *фіксацыя* † лац. fixus, *форма* † лац. forma, *эфект* † лац. effectus;

назвы, якія характарызуюць арганізацыю дзяржаўнага кіравання, выканаўчую дзейнасць чыноўніцкага апарату, абазначаюць паняцці і рэаліі са сферы дзяржаўна-адміністрацыйнага кіравання: *апарат* † лац. apparatus, *арэнда* † с.-лац. arenda, *дыцыпліна* † лац. disciplina, *ініцыятыва* † лац. initiare, *інстанцыя* † лац. instantia, *канферэнцыя* † лац. conferentia, *ліквідацыя* † с.-лац. liquidus, *персанал* † лац. personalis, *рэарганізацыя* † лац. re- + с.-лац. organisatio, *рэгістрацыя* † с.-лац. registratio, *рэгламент* † лац. regula, *рэжым* † лац. regimen, *рэзерв* † лац. reservare, *рэспубліка* † лац. respublica, ад res + publicus, *санкцыя* † лац. sanctio, *тэрыторыя* † лац. territorium, *фінансы* † лац. finantia, *фонд* † лац. fundus, *функцыя* † лац. functio, *цэнтралізацыя* † ад лац. centralis, *штат* † лац. status;

назвы адміністрацыйных і дзяржаўных органаў і ўстаноў: *арганізацыя* † с.-лац. organisatio, *камісія* † лац. commissio, *камітэт* † лац. committere, *канцылярыя* † с.-лац. cancellaria, *міністэрства* † лац. ministrare, *пошта* † лац. postus;

назвы відаў дакументаў і дзелавых папер: *акт* † лац. actus, *артыкул* † лац. articulus, *арыгінал* † лац. originalis, *дакумент* † лац. documentum, *дублікат* † лац. duplicatus, *інструкцыя* † лац. instructio, *кантракт* † лац. contractus, *копія* † лац. copia, *наменклатура* † лац. nomenclatura, *нарматыў* † лац. normatio, *пошта* † лац. postus, *праект* † лац. proiectus, *статут* † лац. statutum, *факсіміль* † лац. fac simile, *экзэмпляр* † лац. exemplar;

назвы рэквізітаў (састаўных элементаў) і частак рэквізітаў дакументаў: *віза* † ад лац. visus, *дата* † лац. datum, *індэкс* † лац. index, *код* † ад лац. codex, *рэзалюцыя* † лац. resolutio, *рэквізіт* † лац. requisitus, *тэкст* † лац. textum;

назвы элементаў і знакаў, якія выкарыстоўваюцца пры афармленні дакументаў: *ініцыялы* † лац. initialis, *інтэрвал* † лац. intervallum, *лінія* † ад лац. linea, *літара* † лац. littera, *нуль* † лац. nullus, *нумар* † лац. numerus, *пункт* † лац. punctum, *серыя* † лац. series, *элемент* † лац. elementum;

назвы асоб-удзельнікаў справаводчага працэсу па адміністрацыйных пасадах, выканаўчых службовых функцыях, па прафесіі, спецыяльнасці, роду заняткаў: *аўтар* † лац. auctor, *дырэктар* † с.-лац. director, *інспектар* † лац. inspector, *карэспандэнт* † с.-лац.

correspondens, -ntis, *рэдактар* † с.-лац. redactor, *сакратар* † с.-лац. secretarius, *спецыяліст* † лац. specialis, *эксперт* † лац. expertus, *юрысконсульт* † лац. iurisconsultus;

назвы прылад працы і прыстасаванняў для механізаванай працы:
апарат † лац. apparatus, *камп'ютэр* † лац. computare, *машына* † ад лац. machina, *нумаратар* † лац. numerator, *пульт* † лац. pulpitum, *факс* † ад лац. fac simile, *факсімiле* † лац. fac simile;

назвы прадметаў або з'яў, сістэматызаваных у пэўным парадку:
альбом † лац. album, *каляндар* † лац. calendarium, *нумарацыя* † лац. numeratio, *план* † лац. planum, *структура* † лац. structura, *табель* † лац. tabella, *табліца* † лац. tabula, *уніфікацыя* † ад с.-лац. unificare;

назвы вытворчых і працоўных працэсаў: *атэстацыя* † лац. attestatio, *рэвізія* † лац. revisio, *экспертыза* † лац. expertus;

прыметы і якасці працэсаў і прадметаў: *апэратыўны* † лац. operativus, *оптымальны* † ад лац. optimus, *афіцыйны* † лац. officialis, *вертыкальны* † лац. verticalis, *генеральны* † лац. generalis, *глабальны* † лац. globus, *дакументальны* † лац. documentum, *дысцыплінарны* † лац. disciplina, *індывідуальны* † лац. individuum, *інфарматыўны* † лац. informatio, *калегіяльны* † с.-лац. collegialis, *камунікатывы* † лац. communicativus, *канкрэтны* † лац. concretus, *комплексны* † лац. complexus, *лакальны* † лац. localis, *максімальны* † с.-лац. maximalis, *матэрыяльны* † лац. materialis, *нарматыўны* † лац. norma, *нацыянальны* † н.-лац. nationalis, *персанальны* † лац. personalis, *прафесіянальны* † с.-лац. professionalis, *прыватны* † лац. privatus, *рэгулярны* † лац. regularis, *спецыяльны* † лац. specialis, *стабільны* † лац. stabilis, *унітарны* † лац. unitas, *цэнтральны* † лац. centralis, *эфектыўны* † лац. effectivus, *юрыдычны* † лац. iuridicus;

абазначэнні дзеянняў розных груп і станаў грамадства: *арандаваць* † с.-лац. arendare, *атэставаць* † лац. attestari, *ідэнтыфікаваць* † с.-лац. identificare, *інструктаваць* † лац. instruere, *інтэграваць* † лац. integrare, *інфармаваць* † лац. informare, *каардынаваць* † с.-лац. coordinare, *карэктываваць* † лац. correctus, *ліквідаваць* † с.-лац. liquidus, *нумараваць* † лац. numerare, *прапанаваць* † лац. proponere, *рэгістраваць* † с.-лац. registrare, *рэдагаваць* † лац. redigere, *фарміраваць* † лац. formare, *функцыяніраваць* † ад лац. functio, -onis.

Такім чынам, можна сказаць, што лацінізмы займаюць значнае месца сярод запазычанняў, якія ўжываюцца ў сферы прававодства.

Прааналізаваўшы словы лацінскага паходжання справаводчай дзейнасці, можна сказаць, што, акрамя тэрмінаў і паняццяў афіцыйна-дзелавой сферы, у склад гэтага разраду лексікі ўваходзіць шмат нейтральных агульнаўжывальных лексічных сродкаў, якія і складаюць лексічную аснову афіцыйна-дзелавой мовы. Многія словы з'яўляюцца мнагазначнымі і ўжываюцца таксама і ў іншых сферах дзейнасці. А наяўнасць вялікай колькасці прыметнікаў і дзеясловаў даказвае моцны ўплыў лацінскай мовы на беларускую і непасрэдна на беларускую дзелавую пісьменнасць.

Спіс літаратуры

1. Сучасная беларуская літаратурная мова. Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія. Фразеаграфія. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка і арфаграфія [Тэкст] / Пад рэд. Ф.М. Янкоўскага – Мінск : Вышэйшая школа, 1976. – 192 с.
2. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы [Тэкст] / Пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
3. Альбом форм організацыйна-распорядительных дакументаў [Тэкст] / Авт.-разраб. Э.Н. Давыдова [и др.] – 4-е изд., перераб. – Мінск : БелНИИДАД, 2006. – 144 с.
4. СТБ 6.38-2004. Уніфікаваныя сістэмы дакументацыі Рэспублікі Беларусь. Сістэма арганізацыйна-распарадчай дакументацыі. Патрабаванні да афармлення дакументаў [Тэкст]. – Увед. 01.07.2005. – Мінск : Дзяржстандарт, 2005. – 39 с.
5. Булыка, А.М. Слоўнік іншамойных слоў [Тэкст] : у 2 т. / А.М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999.

ЗОЯ ЗАІКА (г. Брэст)

МАДЭЛІ АДТАПАНІМНЫХ ДЭРЫВАТАЎ У АРЭАЛЕ ЗАХОДНЯГА ПАЛЕССЯ

Адтапанімныя дэрываты (ад'ектонімы і катайконімы) нараджаюцца звычайна пад уплывам афіцыйна-дзелавога стылю праз грамадска-сацыяльныя інстытуты. Аднак нярэдка для адной тэрыторыі тыповымі аказваюцца адны мадэлі, для другой – іншыя. Гэта тлумачыцца тым, што катайконімы і ад'ектонімы ўзнікаюць і функцыянуюць у сістэмах розных дыялектных зон, а таму знаходзяцца ў залежнасці ад моўных асаблівасцяў, характэрных для гэтых сістэм. У літаратурную мову рэгулярна трапляюць мадэлі з розных дыялектаў, што з'яўляецца адной з асноўных прычын адсутнасці строгіх нормаў. Таму існуе патрэба ў актывізацыі заканамернасцяў у адтапанімнай словаўтваральнай сістэме. Сучасная адтапанімная намінацыя не губляе сувязяў з дыялектна-бытавой асновай і мясцовымі традыцыямі, што пацвярджаецца варыятыўнасцю адтапанімных утварэнняў.

Матывуючае слова, з асновай якога звязаны адтапанімныя дэрываты, у пераважнай большасці – тапонім. Найчасцей мадэлі катайконімаў і ад'ектонімаў утвараюцца суфіксальным спосабам. Для адтапанімнага словаўтварэння, у першую чаргу, істотнымі з'яўляюцца толькі прадуктыўныя суфіксы. Аднак і малапрадуктыўныя мадэлі, варыянтныя мадэлі таксама з'яўляюцца цікавымі для беларускай адтапанімнай словатворчасці. Прааналізуем гэтыя з'явы на прыкладзе ад'ектонімаў арэала заходнепалескіх гаворак.

Для вытворнай асновы характэрны тры структурныя кампазіцыі:
а) вытворная аснова поўнасцю супадае з утваральнай асновай матывуючага кампазіта (*Столін – столінскі, Бор – борскі, Гай – гайскі*); б) утваральная аснова матывуючага слова большая па структуры за вытворную аснову (*Альшанка – альшанскі, Бярозайка – бярозайскі*); в) утваральная аснова матывуючага слова меншая за вытворную аснову і таму патрабуе складанага суфікса (*Глінка – глінкаўскі, Пёскі – пёскаўскі, Хваросна – хвараснянскі*) [1].

Усячэнне канцавых (фінальных) марфем і іншых гукавых сегментаў пры пераўтварэнні матывуючага слова ў вытворную аснову адбываецца тады, калі фіналлю матывуючага слова з'яўляюцца суфіксы -к-а-, -ік-, -іх-а, -н-е, -шчын-а-. У сістэме адтапанімных вытворных у заходнепалескіх гаворках гэты працэс адбываецца перад фармантамі -ск, -ец, -ан/-ян: *Пясчанка – пясчанскі, Дзямідаўшчына – дзямідаўскі, Галынка – галынаўскі, Альхойка – альхойскі*. У некаторых выпадках на стыку марфем утвараюцца дадатковыя фонамарфалагічныя працэсы, якія могуць быць нехарактэрнымі для спалучэння гукаў у беларускай (заходнепалескай) мове. У такім разе пачынае дзейнічаць закон усячэння асновы матывуючага слова.

Некаторыя фарманты матывуючага слова не ўсякаюцца або ўсякаюцца спарадычна. Фарманты -ан-ы/-аў/-оў, -ін/-ын/-іч-ы/-ыч-ы перад суфіксам -ск- у ад'ектонімах, як правіла, выступаюць

абавязковымі марфемамі вытворнай асновы: *Ляхавічы – ляхавіцкі, Волкаў – волкаўскі, Альшаны – альшанскі, Столін – столінскі*.

Перад словаўтваральным суфіксам -ск- у арэале заходнепалескіх гаворак (як і ў сучаснай беларускай мове) фанема **к** у складзе марфемы -**ок** у выніку чаргавання і асіміляцыі з пачатковай суфіксальнай фанемай **с** змяняе сваю якасць (*Давыд-Гарадоцкі*) або патрабуе складанага словаўтваральнага фарманта (*Хутарок – хутаранскі*). Націск у вышэйпрыведзеных мадэлях нефіксаваны, ён рухомы. Аднак у вытворных лексемах ён найчасцей захоўвае акцэнталогію матывуючага слова. Усячэнне асновы матывуючага слова і нарашчэнне вытворнай асновы – працэсы, што знаходзяцца ў апазіцыйных словаўтваральных адносінах. Аднак трапляюцца выпадкі (у сувязі з марфаналагічнымі асаблівасцямі), калі мадэль адначасова ўключае абодва працэсы (усячэнне і нарашчэнне): *Ваічанка – ваічанайскі, Дзераўная – дзеравенскі*. Складаныя суфіксы -аўск-/-оўск-, -інск-/-ынск- садзейнічаюць аптымальнаму ўтварэнню адтапанімічных дэрыватаў без структурных змен: *Высокае – высокаўскі, Боркі – боркаўскі, Пелішча – пелішчанскі* [2].

У дэрывацыйным працэсе ўтваральная аснова са словаўтваральным суфіксам можа аб'ядноўвацца спосабам фузіі (дыфузіі). Галоўнаю прычынай фузіі з'яўляюцца шматлікія гукавыя змены, што адбываюцца на марфемным шве. На думку В.А. Гарпініча, існуюць усе падставы думаць, што прычына фузіі ляжыць значна глыбей. Выяўляецца неабходнасць прывядзення марфемнага шва ў адпаведнасць з артыкуляцыйна-арфаэпічнымі нормамі мовы на пэўным этапе яе развіцця.

У сістэме адтапанімнага словаўтварэння спосабамі матэрыяльнай рэалізацыі фузіі выступаюць часткова накладанне (аплікацыя) марфем і чаргаванне гукаў. Пры частковай аплікацыі на фіналь асновы накладаецца пачатковы гук суфікса, у выніку чаго пасля адпаведных фанетычных працэсаў знікае выразная мяжа паміж марфемамі і ствараецца “марфемны вузел”: *Баранавічы – баранавіцкі, Камянец – камянецкі, Радчыцк – радчыцкі (радчанскі)*.

Аналіз мадэляў адтапанімічных дэрыватаў (ад'ектонімаў) паказаў, што і ўсячэнне, і нарашчэнне шырока ўжываюцца як у гутарковым стылі, так і ў афіцыйна-дзелавым стылі. Аднак усячэнне асновы матывуючага слова найчасцей адбываецца ў гутарковым стылі, а складаныя суфіксы часцей ужываюцца ў афіцыйна-дзелавым.

Для арэала Заходняга Палесся характэрныя, у асноўным, тыя ж мадэлі адтапанімічных дэрыватаў (ад'ектонімаў), што і, у цэлым, па Беларусі.

Спіс літаратуры

1. Гарпініч, В.А. Оттопонимические производные в белорусском языке / В.А. Гарпініч. – Запорожье, 1978.
2. Заіка, З.М. Слоўнік тапонімаў і адтапанімічных дэрыватаў у арэале заходнепалескіх гаворак / З.М. Заіка. – Брэст, 2001.

ДЗМІТРЫЙ КАНАНЕНКА (г. Брэст)

ВАРТАВАЦЬ, КАБ ЗБЕРАГЧЫ

Вобразнасць у мастацкім творы, як вядома, дасягаецца рознымі моўнымі сродкамі, і не толькі часта ўжывальнымі метафарамі і эпітэтамі. Рытміка, мелодыка аповеду ствараюць пэўную настраёнасць, танальнасць твора. Розныя часціны мовы таксама з'яўляюцца стылеўтваральнымі сродкамі, нараджаючы яркія вобразы ў мастацкім апісанні прыроды і жыцця людзей, перадаючы асаблівасці светаўспрымання народа.

“Праўда, да слова не заўсёды лёгка падступіцца і прыступіцца, не проста яго аглядзець і ўглядзець. Словы – загадкавыя рэчы” [3, с. 245.]. Пры ўспрыманні аднаго і таго ж слова могуць узнікаць розныя індывідуальныя вобразы. Так, прачытаўшы назву абразка Фёдара Янкоўскага „**Варта вартаваць**”, адзін чалавек зрэагуе на прадмет (што вартаваць?), другі – на прычыну такога дзеяння (чаму вартаваць?), трэці ўбачыць проста неабходнасць дзейнічаць, выконваць вартаванне і г.д. І толькі ўважліва прачытаўшы гэты невялікі твор пісьменніка, разумееш, што ў сэнсе такога спалучэння слоў закладзены яшчэ і вобраз малой радзімы, з якой пачынаецца вялікая. У прыведзенай вышэй цытаце з твора Ф. Янкоўскага пра загадканасць слова абазначана і асэнсоўваецца гісторыя і праблема выбару слова для стварэння вобраза, выражэння думкі, пачуцця, стану, якія пісьменнік хацеў перадаць, і магія самога слова, якое выступае формай існавання думкі. Як сапраўдны майстар, аўтар абразка „**Варта вартаваць**” паказвае, як адно слова можа ўключаць у сябе розныя паняцці ці розныя адценні паняцця. І калі слова паводле сваёй абагульняльнай прыроды мнагазначнае, то ў розных людзей пры ўспрыманні яго могуць узнікаць розныя вобразы. Так, апісваючы рэаліі і паняцці, абазначаныя словам „**варта**”, аўтар філалагічнага эцюда паказвае нібы непрыкметна развіццё і пашырэнне сэнсу слова, пранікненне яго ў лексікон і душу моўцы. Чужое паводле паходжання слова **варта** (польск. *warta*, ад ням. *Warte* –1) ахова, каравул; 2) вартаванне, абавязкі па ахове чаго-н. [1, с. 274]), якое асацыятыўна звязана са знаёмымі і блізкімі сэрцу паняццямі, выкарыстоўваецца моўцамі як сродак эканоміі моўных адзінак пры неабходнасці абазначэння новых прадметаў і з'яў (параўн.: у ТСБМ: **Варта**¹, -ы, ДМ -рце, ж. 1. Група людзей, прызначаная ахоўваць каго-, што-н. 2. Вартаванне, абавязкі па ахове чаго-н. 3. Месца, пункт вартавання; пост. **Варта**², безас. у знач. вык. 1. з *інф.* Неабходна, трэба; мае сэнс; карысна. 2. каму. Па заслугах, так і трэба. 3. з *інф.* У саставе складаных сказаў абазначае ўмову хуткага з'яўлення наступных падзей [2, с. 465]).

Развіццё значэнняў аманімічнай пары, як можна заўважыць, ідучы ўслед за аўтаравай думкай, заключае сінкрэтызм: пазіцыі распаду полісеміі і выпадковага, нематываванага, невідавочнага з пункту

погляду сучаснай літаратурнай мовы супадзення ў абазначэнні гэтым гукавым комплексам розных паняццяў.

Паступовасць укаранення запазычанага слова, пашырэння яго семантыкі і ўжывання ў літаратурнай мове яскрава выяўляецца праз паказаную Фёдарам Янкоўскім наяўнасць названага згаданым словам у народнай мове атрыбута (знака) абавязку па ахове сяла, які існаваў на Глушчыне: „**Варта** – моцны і з вагою кій, абгладжаны і дагледжаны, з нібы бугаркамі і „выступамі” там, дзе былі сучкі” [3, с. 245]. Кій перадавалі з адной хаты ў другую, каб з ім „**вартаваць** вёску, хадзіць з **вартаю** па вёсцы, глядзець, каб не здарылася чаго нядобрага, каб не зрабілася што нядобрае, каб адразу пачуць, убачыць той, хто на **варце**, тое „нешта не так”. Гэта – з даўніх часоў, з даўніх традыцый, з дарагога суседства” [3, с. 246]. Ф. Янкоўскі піша, што гэта ад талакі і руплівасці чалавека пра чалавека. Пісьменнікам-філолагам раскрываецца, матывуецца слоўнікавая адзінка. Аўтар абразка не толькі тлумачыць сэнс слова, а паказвае прадмет, ім абазначаны. У структуры твора ўзнікае аснова для новага вобраза і назвы – мікратапоніма **Варта**. Мы нібы бачым лагічны працяг развіцця эканомнасці моўнай сістэмы, уяўляючы, як узнікла назва мясціны **Варта** („кудзеркі” хваёвага лесу). Там, каля лесу, стаяла некалі **варта**, каб не пускаць нікога туды, дзе не было мору. Гэта была першая мера дзеля ратунку людзей ад эпідэміі халеры. **Вартаванне** было неабходнасцю. Гэта была **вартасная** [**Варта**²¹(карысна)], годная справа – **вартаваць**, якую выконвала **варта** і **вартаўнікі**, **вартавыя**.

Як бачым, звычайнае слова, некалі даўно ўведзенае ў сістэму моўных адзінак з чужой мовы, стала родным і роднасным, каб зберагчы памяць, гісторыю, традыцыю руплівасці і чалавечнасці, думку многіх і аднаго чалавека, які нёс і нясе **варту** і выратуе сваё. У нашым выпадку – радзіму, бо яна **вартая** таго, каб яе бараніць.

Спіс літаратуры

1. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў / А.М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999. – Т.1. – 735 с.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск : БелСЭ, 1977–1984. – Т.2. – 1978. – 768 с.
3. Янкоўскі,Ф. Само слова гаворыць / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1986. – 318 с.

ІРЫНА КАНДРАЦЕНЯ (г. Мінск)

АДДЗЕЯСЛОЎНЫЯ НАЗОЎНІКІ З НУЛЯВЫМ СУФІКСАМ У “СЛОЎНІКУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ” І.І. НАСОВІЧА

У сувязі з тым, што працэс актывізацыі ўжывання ў вусным і пісьмовым маўленні нульсуфіксальных назоўнікаў, які пачаўся ў канцы ХХ стагоддзя, працягваецца і зараз, варта прасачыць іх кадыфікацыю ў адным з першых слоўнікаў беларускай мовы.

Аддзеяслоўныя назоўнікі з нулявым суфіксам у “Слоўніку беларускай мовы” І.І. Насовіча складаюць невялікую групу слоў (прыкладна 1%) ад агульнай колькасці лексем, уключаных у названае выданне. Большасць з іх ужываецца ў сучаснай беларускай мове і зафіксавана лексікаграфічнымі даведнікамі: *дозволь, доглядъ, зам съ, записъ, зачепъ, зборы, згуба, здрада, напоръ, нацёкъ, нацискъ, образа, обходъ, перевозъ, переликъ, перемова, подходъ, приворотъ, помста, разрывъ, расходъ, сваръ, скоки, спов дзь, уцискъ, уцёкъ* і інш.

Цікавасць выклікаюць у большай ступені лексемы, семантыка якіх так ці інакш змянілася ў параўнанні з той, якая пададзена ў Слоўніку І.І. Насовіча, і словы, якія ў сучаснай беларускай мове не функцыянуюць.

Напрыклад, назоўнікі *впоръ, заб ги, загонъ, заломъ, заходъ, находъ, проводъ, прорва, р зь, упоръ* і інш. добра вядомы зараз карыстальнікам беларускай мовы. Аднак, калі параўнаць семантычнае значэнне гэтых адзінак, зафіксаванае ў Слоўніку І.І. Насовіча, з тым, што замацавана за імі ў сучасных лексікаграфічных даведніках, становіцца відавочнай істотная розніца ў семантыцы шэрагу лексем, параўн.:

Лексема	Значэнне ў слоўніку І.І. Насовіча	Лексема	Значэнне ў ТСБМ
впоръ	Сопротивление. <i>Против вбору нечего ищи.</i>	упор	1. Дзеянне і стан паводле дзеясл. <i>упіраць – уперці</i> (у 3 знач.) і <i>ўпірацца – уперціся</i> (у 1 знач.). 2. Прадмет, месца, у якое ўпіраюцца. 3. Падпора, якая падтрымлівае што-н. 4. <i>перан.</i> Сканцэнтраван-не ўвагі на адным чым-н.
заломъ	Колосья, заломленные и перепутанные, чтобы причинить вред хозяевам посева.	залом¹	1. Дзеянне паводле дзеясл. <i>заломваць – заламаць</i> (у 1 знач.). 2. Заломленае месца на чым-н. 3. Зблытаны і заламаны чараўніком пук жытніх сцяблоў.
заходъ	1. Заботливость, издержка. 2. Забота. 3. Отхожее м сто. 4. Бродяга.	заход	1. Дзеянне паводле дзеяслова <i>заходзіць, зайсці</i> (у 1, 4 знач.) // Асобнае дзеянне з тых, што паўтараюцца.

			2. Прыём (ужываецца з колькаснымі лічэбнікамі). ...перанеслі ў два заходы.
опадзь	Падежъ скота. <i>Опадзь на коровъ.</i>	апад	Плады, што апалі з дрэў ад ветру, непагоды.
опаль	1) Тожэ, што Опалка. <i>Дровъ на опаль не даюць.</i> 2) Солнечный л тній жаръ. <i>Опал на двор , усе попалило въ пол .</i>	апал¹	1. Дзеянне паводле знач. дзеясл. <i>апальваць – апаліць.</i> 2. Тое, чым што-н. апальваецца (дровы, торф і пад.). 3. Апрацоўка гліняных вырабаў высокай тэмпературай.
переводъ	Уничтоженіе, истребленіе, смерть. <i>Переводъ племени.</i>	перавод	1. Дзеянне паводле знач. дзеясл. <i>пераводзіць – перавесці.</i> 2. Грашовае адпраўленне праз банк, па пошце, тэлеграфіе. <i>Разм. Бланк для такога адпраўлення.</i> 3. Рэйкавы пучы для пераходу саставаў вагонаў з адной каляі на другую.
перевозъ	1) Переправление через р ку. <i>Заплати за перевозъ.</i> 2) Перевозное судно. <i>Перевозъ усихъ не подыймець.</i> 3) Плата за перевозъ. <i>Заплати перевозъ, тогда перевезу.</i>	перавоз	1. Дзеянне паводле знач. дзеясл. <i>перавозіць – перавезці.</i> 2. Месца пераправы цераз раку, возера на пароме, лодцы і пад. <i>Прыціх натоўп на перавозе: шафёры, цеслі, рыбакі.</i>
подступъ	Коварство, коварный умысел. <i>Не чаявъ я отъ тебе такого подступу.</i>	подступ	1. Дзеянне паводле дзеяслова <i>падступаць – падступіць</i> і <i>падступаць-ца – падступіцца</i> (у 1 знач.). 2. Месца, шлях да падыходу, прыбліжэння да чаго-н.
продуха	1) Переведеніе духа, дыханія. <i>Циснець работою и продухи не даець.</i> 2) Отдых. <i>Тольки въ недз лю продуху маемъ; а то коженъ дзень на робоц .</i>	прадуха	<i>Разм. 1. Адтуліна для выхаду паветра, дыму, пары. Вось і ўюны таксама шукаюць прадуху, каб падыхаць, значыцца...</i> 2. Тое, што дае выхад якім-н. пачуццям, ім-кненням. <i>А цяпер вось у Бульгавым кутку асеў, а прадухі няма.</i>
р зъ	1) Убой. <i>Подкормиць свинню, вола на р зъ.</i> 2) Часть пахатной земли изв стной м ры. <i>Три р зы земли занявъ.</i>	рэз	Месца разрэзу чаго-н., разрэз. <i>...Васіль ужо без дапамогі інструктара зваліў некалькі дрэў, хоць рэз і атрымліваўся касы.</i>
спадъ	1) Скатъ. <i>Спадъ горы.</i> 2) Стокъ. <i>Для спаду воды прокопаць рыштъ.</i>	спад	Дзеянне паводле дзеяслова <i>спасці</i> (у 2 і 3 знач.: паніжэнне ва ўзроўні, стаць меншым у сіле праяўлення).
спускъ	1) Уступка. <i>Спуску никому не дамъ.</i>	спуск	1. Дзеянне паводле дзеяслова <i>спусціцца.</i>

	2) Прощеніе вины. <i>Ни въ чомъ спуску не даецъ.</i> 3) Мазь, сд ланная изъ растопленнаго воска съ деревяннымъ масломъ и саломъ. <i>Приложи рану спускомъ.</i>		2. Месца, па якім спускаюцца ўніз. 3. Прыстасаван-не, якое прыводзіць у рух курок пры выстрале. 4. Шлюз у млыне для прапускання вады. 5. Доўгі сталярны рубанак. 6. Прагал у верхняй частцы старонкі перад пачаткам раздзела кнігі (спец.)
р зь	1) С чка, изрубленная солома для корма скота. 2) Боль в животе.	рэзь	Рэзкі, востры боль. ...не скардзіцца на рэзь у жываце.

Як вынікае з прапанаванага матэрыялу, адбыліся зрухі ў семантычным аб'ёме прыведзеных назоўнікаў: у некаторых выпадках ён пашырыўся (*впоръ – упор, заломъ – залом, опаль – апал, подступъ – подступ, спускъ – спуск*), у некаторых – звужыўся (*перевозъ – перавоз, р зь – рэзь*). У пазіцыях *заходъ – заход, переводъ – перавод, опадзь – апад, подступъ – подступ*, магчыма, правамерна канстатаваць з'явы аманіміі, паколькі ў гэтых парах значэнне слоў зусім не супадае.

У шэрагу выпадкаў аддзяяслоўныя нульсуфіксальныя назоўнікі, што зафіксаваны ў Слоўніку І.І. Насовіча, супадаюць толькі з пэўнымі формамі слоў у сучаснай беларускай мове, напрыклад:

Направа. 1) Починка. Направа церкви. 2) Исправленіе. *Хлопцу гето будзецъ направою.*

Направа. прысл. У правы бок.

Переводы. Сплетни, переносимые изъ дома въ домъ.

Пераводы. Форма мн.л. назоўніка *перавод* (у 2 знач., *грашовыя пераводы*).

Заб ги. Забеганіе для снисканія расположенія. *Даремны твое заб ги.*

Забегі. Форма мн. л. назоўніка *забег* (спарт., *два напярэднія забегі*).

Многія з нульсуфіксальных субстантываў, хоць і належаць да агульнабеларускіх прадуктыўных тыпаў [3, 263], але не ўласцівы літаратурнай мове.

Находъ. Стечение, нахождение со стороны. *Великій находъ народу.*

Заб ла. Сметана для приправы кушанья.

Мань. Обманщикъ. *Мань, ты мань, досыць тоб мантащиць. Мань.* Обманъ. *Гето ўсё мань.*

Лупъ. Взятка. *Хорошій взявъ лупъ.*

Опадзь. Падеж скота. *Опадзь на коровъ.*

Отправа. 1. Совершение молитвеннаго служения. *Отправа службы божей.*

Отпустъ. 1. церк. Окончательная молитва при Богослужении. *Къ самому отпусту пришовъ въ церковь.*

Покотъ. Тонкія бревна, решетины изъ бревенъ для кровли, накатникъ. *Покоту пригатовивъ на хату.*

Порва. 1) Разорваніе. *Порву чужой верёвки ничемъ не поправишь...* 2) Порча внутрэнностей отъ напряженія. *Гетакая ценжарь-порва коню.* 3) Надрывъ отъ смеха. *Порва берець, якъ ёнъ скаець, говориць.*

Улевъ. Проливный дождь. *За улeвами с но погнило.* **Улива.** Продолжительный дождь. *За уливою выйти вонъ не можно.*

У сучаснай моўнай практыцы, асабліва публіцыстыцы, мастацкай літаратуры актыўна ўжываюцца назоўнікі ўказанага словаўтваральнага тыпу. Як паказвае разгледжаны матэрыял, гэтая з’ява ўласціва беларускай мове і ўключэнне слоў, утвораных нульсуфіксальным спосабам, у вуснае і пісьмовае маўленне, з’яўляецца заканамерным працэсам.

Спіс літаратуры

1. Насовіч, І. Слоўнік беларускай мовы. / І. Насовіч. – Мінск : БелСЭ, 1983. – 792 с.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / АН БССР, Ін-т мов-ва ; пад аг. рэд. К.К. Атраховіча. – Мінск : БелСЭ, 1977–1984.
3. Сцяцко, П. Беларускае народнае словаўтварэнне. / П. Сцяцко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1977. – 320 с.

ГАЛІНА КАНЦАВАЯ (г. Брэст)

СІНАНІМІЧНЫЯ СЛОВЫ Ё ГАЗЕТНЫМ ТЭКСЦЕ

Словы-сінонімы ё газетным тэксце выконваюць разнастайныя функцыі: ад перадачы найтанчэйшых адценняў паняцця да надання тэксту публіцыстычнага гучання. Вельмі важна пры гэтым выбраць менавіта тое слова, якое адпавядае характару, мэтам, задачы і адрасату паведамлення.

Трэба заўважыць, што ё газетных тэкстах часта раўназначнымі становяцца словы, якія не з'яўляюцца агульнамоўнымі сінонімамі, не ўключаюцца ё слоўнікі сінонімаў. Справа, мабыць, у тым, што слоўнікі фіксуюць толькі тыя сэнсавыя адносіны, якія аб'ектыўна існуюць у нашай лексіцы. Канкрэтны ж матэрыял паказвае, што паміж словамі і словазлучэннямі, якія выступаюць у газетных тэкстах як сінонімы, існуюць спецыфічныя адносіны. Асабліва часта гэта назіраецца ё мастацка-публіцыстычных жанрах, дзе словы могуць узаемазамяняцца з улікам іх вобразнасці. Напрыклад: *«Увесь людскі паток нырнуў у тунель»* (Звязда). Ужыты ё гэтым кантэксце дзеяслоў *нырнуў* адцясняе на другі план лагічныя сувязі паміж словамі. Гэтыя сувязі ўступаюць месца асацыяцыям.

Такі выбар сінонімаў дазваляе стварыць амаль нябачныя малюнкi. Вось як змянілася б інфармацыя, калі б на месцы аўтарскіх (выдзеленых намі) стаялі словы, прапанаваныя ё дужках: *«Серабрысты снег **зіхацеў** [блішчэў] пад промнямі студзеньскага сонца. Мароз-**задзіра** [мароз-забіяка] паспрабаваў было **спужаць** [напалохаць] людзей, але **дарма** [бескарысна, марна]»* (Народная трыбуна).

У газеце выпрацаваны свой прынцып адносінаў паміж словамі, які дазваляе выкарыстоўваць у якасці сінонімаў словы і словазлучэнні, што не маюць агульнай паняццiйнай асновы: *карэнная рэканструкцыя – другое нараджэнне*. У паведамленні *«Уздоўж вясковай вуліцы»* для назвы прыстасавання для сядзення выкарыстаны рад: *зэдлік, лайка, прылада для сядзення*. *«Сюды ж бліжэй да адзінаццатай гадзіны – хто з уласным зэдлікам, хто з лайкай – кіруюцца вяскоўцы. ...і мы, дзятва, разам з дарослымі спяшаліся ё цэнтр з уласнымі прыладамі для сядзення»* (НТ). Кожнае з гэтых найменняў падкрэслівае нейкія якасці прадмета.

У паведамленні *«Брукаванка»* праезджая частка дарогі названа *каменная дарога, брукаванка, дарога-брукаванка* *«Вядома ж, лепш хадзіць і ездзіць па каменных дарогах... з простага камення можна так проста выкладваць праезджыя часткі дарог. Яшчэ зусім нядаўна шмат было дарог-брукаванак. Была калісьці ... брукаванка і ё Брэсце...»* (НТ). Такія сінонімы пашыраюць рамкі абазначанага паняцця, і чым больш важнае паняцце, тым больш шырокае кола сінонімаў, больш метафарычных яго характарыстыкі. У публікацыі *«Сваё сапраўднае імя ён не назваў»* (НТ) самы папулярны турыстычны аб'ект у Белавежскай пушчы называецца *памесцем Дзеда Мароза, рэзідэнцыяй беларускага Дзеда Мароза (казачнай рэзідэнцыяй, чароўнай рэзідэнцыяй), сядзібай*

нашага Дзядулі. Сінонімы дазволілі аўтару публікацыі адзін і той жа сэнс выразіць па-рознаму. Тут не проста перададзена інфармацыя, але і зроблена гэта прыгожа: «...рэзідэнцыя беларускага Дзеда Мароза адзначае першае пяцігоддзе. Наперакор скептыкам чароўная рэзідэнцыя вырасла... няхай не за адну ноч, ды менш чым за паўгода ... Спачатку ўсе прысутныя ... абышлі казачную рэзідэнцыю... Маскоўскія журналісты прызналі ...сядзібу нашага Дзядулі проста чароўнай. Сваё пяцігоддзе памесце Дзеда Мароза сустракае ў абноўленым выглядзе».

У чаргаванні ацэначных і нейтральных элементаў выказвання, якія называюць адно і тое ж паняцце, праяўляецца галоўны прынцып газетнага маўлення – чаргаванне стандарта і экспрэсіі: *пачын – ініцыятыва – слаўны пачатак*.

У якасці сінонімаў часта выкарыстоўваюцца прыдаткі. У рэпартажы «Шчаслівая», змешчаным у ЛіМе да юбілею Нінэль Шчаснай, мастачка названа *палачанкай, трымальніцай «салона па серадах»*. Выкарыстаныя прыдаткі далі магчымасць журналісту рэгуляваць ступень экспрэсіўнасці тэксту.

У газеце, дзе плошча друкаваных матэрыялаў абмежаваная, асаблівую важнасць набывае такая ўласцівасць сінонімаў, як зніманне паўтараў. Чаргаванне ў тэксце розных слоў пры апавяданні пра адну падзею, з'яву, асобу дапамагае пазбегнуць таўталогіі, лексічнай манатоннасці маўлення, стылістычна разнастаіць выказванне. *«Учора ў музеі Беларускага Палесся прайшла прэзентацыя нядаўна створанага гарадскога клуба народных умельцаў «Палескія майстры». Аматырскае аб'яднанне па інтарэсах працуе пры метадычным цэнтры культуры. Амаль два дзесяткі членаў «Палескіх майстроў» паказалі свае работы на выставе» (НТ)*.

Асабліва важныя шматлікія дзеясловы мовы і думкі ў жанры справаздачы, у карэспандэнцыях пра канферэнцыі і г.д. У інфармацыі пра Міжнародную навуковую канферэнцыю «Рэгіянальнае, нацыянальнае і агульначалавечае ў літаратуры» чытаем: *Дырэктар бібліятэкі і загадчык аддзела бібліятэчнага маркетынгу **распавялі**, якую дзейнасць праводзіць установа па збіранні матэрыялаў пра пісьменнікаў-землякоў...**расказалі**, якой грунтоўнай дапамогай у гэтым з'яўляецца для іх актыўны ўдзел саміх пісьменнікаў» (ЛіМ)*.

У газетных тэкстах многія словы часта паўтараюцца ў адных і тых самых (станоўчых ці адмоўных) кантэкстах. Такія словы могуць замацоўваць за сабой ацэначныя характарыстыкі, несці дадатковую сэнсавую і эмацыянальную інфармацыю. Так, слова *ваяж* набыло ў газеце негатыўна-ацэначную, іранічную афарбоўку (у адрозненне ад сінонімаў *паездка, візіт*).

Стылістычная неаднароднасць сінонімаў прыводзіць да ўзнікнення ў іх антанімічных адносінаў, што дазваляе супастаўляць (і нават супрацьпастаўляць) іх у кантэксце: *не жывуць, а існуюць; не раздаваць, а ўручаць*. Такое ўжыванне слоў дазваляе фіксаваць увагу на тонкіх сэнсавых нюансах. Выкарыстоўваючы падобныя сінанімічныя словы, аўтары імкнуцца скіраваць увагу чытача на тое, чым адрозніваюцца

гэтыя словы, і тым самым дасягнуць дакладнасці ў выражэнні сваіх думак.

Вядзяляць тую ці іншую думку можа і такі прыём, як нанізванне сінонімаў. Нанізванне сінонімаў звычайна стварае асаблівае гучанне тэксту, з дапамогай сінонімаў аўтары ўдакладняюць агульную прымету ці ўласцівасць, падкрэсліваюць нешта адметнае: «*Нашчадкі ацэняць шляхі і сцежкі паэткі*» (НТ); «*І пачыналася лёгкая, нязмушаная гутарка*» (НТ); «*Мастацтва не прафесія – гэта жыццё. Майстэрства, прафесіяналізм – сродкі, неабходныя для гэтага жыцця*» (Культура); «*Яна яго ведала і бачыла сярод людзей сардэчным і шчырым*» (НТ); «*Выстаўка «Гісторыя Беларусі: станаўленне беларускай дзяржаўнасці» аб'ядноўвае ў сабе вельмі шмат рэдкіх работ, даследаванняў, якія раней не былі вядомы*» (Культура). У некаторых выпадках для характарыстыкі адной і той жа з'явы даецца апісанне не аднаго, а некалькіх прадметаў. І калі гэтыя прадметы валодаюць адной і той жа прыметай, то для яе выражэння выкарыстоўваюцца словы-сінонімы: «*Ёсць утульная канферэнц-зала, маецца буфет*» (Новае Палессе).

Аднак каб сінонімы сталі дзейсным сродкам, неабходна захоўваць такія ўмовы іх функцыянавання, пры якіх яны маглі б найбольш дакладна рэалізаваць свой сэнс, свае эстэтычныя якасці, а значыць, выклікаць адпаведныя ўражанні ў чытача. Выбар слова патрабуе ўдумлівых адносінаў, любая недакладнасць зніжае яго эфектыўнасць. Неапраўдана часта, напрыклад, ужываюцца словы, якія без страты для зместу ў пэўных кантэкстах можна замяніць сінонімамі: «*Вайна **заспела** яго, нядаўняга васьмікласніка, у Гродне*» (ЛіМ) – чаму не **застала?**; «*І ўвесь гэты час пісьменніка не пакідае думка, што, можа, тыя, хто **палёг** у вайну, напісалі б лепшыя кнігі*» (ЛіМ) – чаму не **загінуў?**

Сустракаюцца выпадкі няўдалай пабудовы градацыі, калі наступны сінонім не ўзмацняе сэнсу папярэдняга, нічога не дадае да яго зместу: «*Ніхто нават не думаў сумаваць і маркоціцца*» (НТ); «*Да вырашэння гэтых пытанняў варта падыходзіць сістэмна, улічваючы і першапачатковыя, зыходныя абставіны*» (Культура).

У газетных радках з дапамогай сінонімаў аўтары рэпартажаў імкнуцца перадаць свае адносіны да сказанага, здзейсніць эмацыянальна-экспрэсіўнае ўздзеянне на чытача: «*Але ў гэты дзень практычна не паспяваюць ахапіць увесь калектыў, у якім шчыруе 563 чалавекі*» (Новае Палессе).

Такім чынам, словы, якія ўступаюць у сінанімічныя адносіны ў газетных тэкстах, адрозніваюцца ад агульнамоўных сінонімаў. Многія сінанімічныя словы ў мове сродкаў масавай інфармацыі замацоўваюцца за пэўнымі маўленчымі сітуацыямі і атрымліваюць станоўчую ці адмоўную ацэначнасць. Умелае выкарыстанне такіх слоў, іх правільны выбар дапамагаюць газеце выконваць галоўныя функцыі – функцыю паведамлення і функцыю ўздзеяння.

СВЯТЛАНА КЛУНДУК (г. Брэст)

**КАМПАЗІТЫ-АСНОВАСЛОВАСКЛАДАННІ
Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ**

Статус асновасловаскладання як спосабу словаўтварэння ў сучаснай дэрывацыйнай навуцы канчаткова не вызначаны. І тут яшчэ больш праблемаў, чым з іншымі відамі складаных слоў. Можна сказаць, гэты спосаб наогул застаецца па-за ўвагай даследчыкаў. Так, большасць мовазнаўцаў, аўтараў падручнікаў, даведнікаў па беларускай мове спосаб асновасловаскладання зусім не выдзяляюць ці не адрозніваюць ад асноваскладання або разглядаюць як разнавіднасць асноваскладання. Калі ж гэты спосаб і выдзяляецца асобна ад асноваскладання, то невыразна тлумачыцца іх адрозненне. Так, у энцыклапедыі “Беларуская мова” адзначаецца, што ў асноваскладанні “можна выдзеліць дзве падгрупы лексем. У адной з іх частка складанага слова з’яўляецца ўтваральнай асновай, а другая – утваральным словам: *кон-е-гадоўля* ад *конь-(Ø) + гадоўля*; *нов-а-будоўля* ад *нов-(ая) будоўля*; *агульн-а-народны* ад *агульн-(ы) + народны*; *насенн-я-сховішча* ад *сховішча для насенн-(я)*...” [2, с. 515]. Хутчэй за ўсё аўтары артыкула мелі на ўвазе спосаб асновасловаскладання.

“Школьны словаўтваральны слоўнік беларускай мовы” (2006) – доўгачаканы, харошы дарадчык па словаўтварэнні, аднак зноў жа спосаб асновасловаскладання нават і не прыгадваецца [1, с. 6]. Словы, якія яскрава ілюструюць згаданы спосаб, адносяцца да асноваскладання (*бавоўнасушылка* – асновасклад., ад *сушылк-а* для *бавоўн-ы* [1, с. 59], *бавоўнаўборка* – асновасклад., ад *уборк-а* *бавоўн-ы* [1, с. 59], *дрэвапрацоўка* – асновасклад., ад *працоўк-а* *дрэв-а* [1, с. 153] і мн. інш. прыклады). Магчыма, такі падыход звязаны з тым, што даведнік скіраваны на школьную праграму і прызначаны вучням агульнаадукацыйных школ, гімназій, ліцэяў, тэхнікумаў.

У вучэбна-метадычных дапаможніках Я.М. Адамовіча, Н.В. Гаўрош “Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія” пад рэдакцыяй Ф.М. Янкоўскага (1980), Э.Д. Блінавай, Н.В. Гаўрош “Беларуская мова” пад рэдакцыяй М.С. Яўневіча (1991), Л.І. Бурака “Сучасная беларуская мова” пад рэдакцыяй Л.М. Шакуна (1985), Я.М. Адамовіча, Л.А. Акаловіча і інш “Беларуская мова. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Словаўтварэнне. Марфалогія” пад рэдакцыяй Я. М. Адамовіча (1987), Л. М. Шакуна “Словаўтварэнне” (1978) спосаб асновасловаскладання зусім не ўзгадваецца. І тут, думаем, можна прывесці яшчэ нямала крыніц вучэбнага зместу, якія пакінуць пастаўленую праблему адкрытай.

У дапаможніку “Беларуская мова ў пытаннях і адказах” В.М. Сіўковіч (2005) радуе тое, што вызначаецца асновасловаскладанне, аднак адметнасць гэтага спосабу дакладна так і не патлумачана (параўн.: “Асновасловаскладанне – такі спосаб утварэння слоў, пры якім першая частка ўключае ў сябе ўтваральную аснову, а наступная з’яўляецца цэлым словам: *праўдападобны* ← *праўд-* + *падобны*, *цёмна-*

зьялены ← *цёмн-* + *зьялены*” [5, с. 117] і “Асноваскладанне – спосаб утварэння складанага слова шляхам зліцця дзвюх ці некалькіх асноў (або частак асноў): *крыгаход* ← *крыг-а* + *хадз-і-ць*, *чарнавокі* ← *чорн-ы* + *воч-ы*. Асновы могуць аб’ядноўвацца злучальнымі галоснымі **о** (**а**) ці **е** (**я**) або нулявым афіксам: *ільновалакно*, *чарназём*, *зернефураж*, *далягляд*, *Слайгарад*” [5, с. 116]. Аўтар дапаможніка не падае яскравага тлумачэння для размежавання гэтых двух спосабаў, ды і прыклады прыведзены даволі-такі непразрыстыя.

Асноваскладанне ўзгадваецца і ў вучэбным дапаможніку па рускай мове Т.А. Грыдзінай [3, с. 91]. Так, у марфалагічным словаўтварэнні аўтар выдзяляе некалькі відаў складання, сярод якіх пэўнае месца займае і “осново- и словосложение – образование нового слова на базе одной или нескольких производящих основ и целого слова (*вода* + *грязь* + *лечебница* – *водогрязелечебница*)” [3, с. 91]. На гэтым тлумачэнне названага спосабу заканчваецца. Зноў жа не зразумела, як адмежаваць гэты спосаб ад “чистого сложения”, паколькі, на думку Т.А. Грыдзінай, “чистое сложение – образование слов на базе двух слов при помощи соединительной гласной или без нее (*хлебозавод*, *табурет-контейнер*)” [3, с. 91]. У чым жа адрозненне ва ўтварэнні дэрыватаў *водогрязелечебница* і *хлебозавод*?

У рускай словаўтваральнай навуцы таксама нямае непаразумеў у стаўленні да складання наогул і да асновасловаскладання ў прыватнасці. Так, У.М. Ціханаў выдзяляе некалькі відаў складання, сярод якіх прысутнічае “сложение производящей основы и производящего слова: *овц-е-бык*, *лес-о-степь*, *тигр-о-лез*, *лес-о-тундра*, *вод-о-стойкий*, *чёрн-о-белый*, *сер-о-бур-о-малиновый*, *цар-е-убийца*, *вод-о-гряз-е-лечебница..*” [6, с. 30]. Як відаць, У.М. Ціханаў у асновасловаскладанне ўключае словы, пераважная большасць якіх утвараецца, на нашу думку, у працэсе асноваскладання. А.І. Маісееў таксама выяўляе сярод кампазітаў асновасловаскладання, аднак не прыводзіць грунтоўных палажэнняў па размежаванні названых відаў складання. У асновасловаскладанне дэрываталаг уключае словы тыпу *русско-французский*, *хлебозавод*, *железобетон*, *лесопарк*, *грузополучатель*, *юго-восток* і інш. [4, с. 118].

Дык усё-такі, што такое асновасловаскладанне і як яго адрозніць ад іншых відаў складання? Правільна было адзначана, што **асновасловаскладанне – такі спосаб утварэння слоў, пры якім першая частка ўключае ў сябе ўтваральную аснову, а наступная з’яўляецца цэлым утваральным словам**. Аднак такая трактоўка не дасць поўнага разумення сутнасці гэтага спосабу, паколькі даволі часта пры асноваскладаннях другая частка таксама нібыта мае форму асобнага самастойнага слова, напрыклад *крыгаход*, *ветрабой*, *чарнабровы*, *рэдказубы*, *малалюдны*, *чатырохдзённы*, *ціхаводны* і мн. інш.

Пры размежаванні асновасловаскладання і асноваскладання (асноваскладання з суфіксацыяй, асноваскладання з нулявой суфіксацыяй) трэба мець на ўвазе, што:

1. Першая частка асновасловаскладанняў – дадатковы кампанент, які ўяўляе сабой аснову назоўніка і злучаецца з другой часткай з дапамогай інтэрфікса, як і пры асноваскладаннях, асноваскладаннях з суфіксацыяй, асноваскладаннях з нулявой суфіксацыяй (*балотаўтварэнне, бавоўнаарыхтоўка, чаапрацоўка*);

2. Другая частка такіх кампазітаў – апорны кампанент,

- які часцей уяўляе сабой аддзеяслоўны назоўнік (*хлебавдача, хлебапячэнне, чаяпіцце, шоўкапрадзенне*);

- які можа выкарыстоўвацца і як асобнае самастойнае слова (*футраапрацоўка*). Аднак словы тыпу *вадакачка, мышалоўка, снапавязалка* не асновасловаскладанні, паколькі ў сучаснай мове не існуе слоў *качка* (у значэнні “працэс дзеяння”), *лоўка, вязалка*. Названыя дэрываты ўтвараюцца толькі складанасуфіксальным спосабам, што адлюстравана і ў словаўтваральным слоўніку, напрыклад: *вадакачка* – асноваскладанне + суф., ад *качаць ваду* [1, с. 87], *мышалоўка* – асноваскладанне + суф., ад *лавіць мышэй* [1, с. 279].

3. Другая частка асновасловаскладання – самастойнае слова, якое суадносіцца сваёй семантыкай з семантыкай усяго кампазіта (*бавоўнапрадзенне* “выраб пражы з бавоўны” – *прадзенне* “працэс вырабу нітак” *бавоўны, зернеачыстка* – *ачыстка зерня, землекарыстанне* “карыстанне зямлёй, сельскагаспадарчая эксплуатацыя яе” – *карыстанне зямлёй, кнігадрукаванне* – *друкаванне кніг, снегаўборка* – *уборка снегу*). Як правіла, другая частка (назоўнік) абазначае пэўны працэс, стан, вынік дзеяння, называе асобу паводле дзеяння і сам кампазіт таксама абазначае працэс, стан, вынік дзеяння, называе асобу паводле дзеяння. Ад такіх слоў трэба адрозніваць кампазіты, у якіх другая частка – таксама самастойнае слова (назоўнік), але значэнне гэтага кампанента не суадносіцца са значэннем усяго кампазіта. Так, не з’яўляюцца асновасловаскладаннямі словы тыпу *кававарка, сакаварка, каранярэзка, мясарэзка, хлебярэзка, зубачыстка, мясарубка*, паколькі апорны кампанент разыходзіцца значэннем з семантыкай усяго кампазіта: *варка, рэзка, чыстка, рубка* – словы са значэннем працэсу, а *кававарка, сакаварка, каранярэзка, мясарэзка, хлебярэзка, зубачыстка, мясарубка* – утварэнні, якія абазначаюць пэўныя механізмы, інструменты, прылады працы. Такогога тыпу дэрываты трэба разглядаць толькі як складанасуфіксальныя дэрываты (асноваскладанні з суфіксацыяй): “*кав-а-вар-к-а* – асноваскладанне + суф., ад *варыць каву*” [1, с. 205], а не ад *варка кавы*; “*каран-я-рэз-к-а* – асноваскладанне + суф., ад *рэзаць карані*” [1, с. 220], а не ад *рэзка каранёў*; “*мяс-а-руб-к-а* – асноваскладанне + суф., ад *рубіць мяса*” [1, с. 280], а не ад *рубка мяса*.

4. Кампазіт-асновасловаскладанне можна разгарнуць у словазлучэнне з падпарадкавальнай сувяззю, першы кампанент якога ўдакладняе другі, апорны, кампанент (*вершаскладанне* – *складанне вершай, кнігапрадавец* – *прадавец кніг, кнігасховішча* – *сховішча для кніг, нафтаздабыча* – *здабыча нафты*). Немажлівасць разгарнуць дэрыват у словазлучэнне з захаваннем значэння паказвае на тое, што ўтварэнне не можа быць асновасловаскладаннем.

Такім чынам, з улікам названых палажэнняў мэтазгодным будзе многія словы, зафіксаваныя ў “Школьным словаўтваральным слоўніку беларускай мовы” [1] як асноваскладанні ці асноваскладанні з суфіксацыяй і пры словаўтваральным аналізе разгорнутыя ў словазлучэнне з апорным кампанентам – другой часткай кампазіта, разглядаць як асновасловаскладанні, напрыклад: *авечкагадоўля* – *гадоўля авечак* [1, с. 32], *бомбакіданне* – *кіданне бомб* [1, с. 74], *веравучэнне* – *вучэнне пра веру* [1, с. 94], *вершаскладанне* – *складанне вершаў* [1, с. 95], *вуглевыпальванне* – *выпальванне вугалю* [1, с. 102], *землекарыстанне* – *карыстанне землямі* [1, с. 190], *золатаздабыча* – *здабыча золата* [1, с. 197], *зубалячэнне* – *лячэнне зубоў* [1, с. 198], *кнігадрукаванне* – *друкаванне кніг* [1, с. 220], *нотадрукаванне* – *друкаванне нот* [1, с. 307], *шоўкапрадзенне* – *прадзенне шоўку* [1, с. 499].

Як бачым, значэнне апорнага элемента як самастойнага слова суадносіцца са значэннем усяго кампазіта. Да асновасловаскладанняў можна аднесці і многія іншыя словы, якія не зафіксаваны ў “Школьным словаўтваральным слоўніку”, напрыклад: *бомбатрымальнік* “прыстасаванне для падвешвання бомбаў на самалётах” – ад *трымальнік* “прыстасаванне для чаго-н.” *бомбаў*, *гораўтварэнне* “працэс утварэння гор” – ад *утварэнне гор*, *шоўкаматальшчык* “рабочы, які займаецца шоўкаматаннем” – ад *матальшчык* “той, хто займаецца матаннем (нітак, пражы і пад.)” *шоўку*.

У той жа час трэба адзначыць, што некаторыя дэрываты могуць разглядацца і як асноваскладанні з суфіксацыяй, і як асновасловаскладанні, напрыклад: *вершаскладальнік* – асноваскладанне з суфіксацыяй, ад *складаць вершы* [1, с. 95] і *вершаскладальнік* ← ад *складальнік* “той, хто складае што-н., аўтар” *вершаў*; *конегадоўля* – асноваскладанне з нулявой суфіксацыяй, ад *гадаваць коні* [1, с. 233] і *конегадоўля* ← ад *гадоўля* “развядзенне, вырошчванне каго-небудзь” *коней*.

Спіс літаратуры

1. Бардовіч, А.М. Школьны словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А.М. Бардовіч, М.М. Круталевіч, А.А. Лукашанец ; пад рэд. А. М. Бардовіча. – Мінск : Аверсэв, 2006. – 512 с.
2. Беларуская мова : Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск : БелЭн, 1994. – 655 с.
3. Гридина, Т. А. Современный русский язык. Словообразование : теория, алгоритмы анализа, тренинг : учебное пособие / Т.А. Гридина, Н.И. Коновалова. – М. : Наука : Флинта, 2007. – 160 с.
4. Моисеев, А.И. Основные вопросы словообразования в современном литературном языке / А.И. Моисеев. – Ленинград : ЛГУ, 1987. – 206 с.
5. Сіўковіч, В.М. Беларуская мова ў пытаннях і адказах / В.М. Сіўковіч. – Мінск : УніверсалПрэс, 2005. – 592 с.
6. Тихонов, А.Н. Словообразовательный словарь русского языка : в 2-х т. / А.Н. Тихонов. – М. : Рус. яз., 1985. – Т. 1. – 856 с.

КАЦЯРЫНА ЛЮБЕЦКАЯ (г. Мінск)

ШЛЯХІ ФАРМІРАВАННЯ І ўПАРАДКАВАННЯ СПЕЦЫЯЛЬнай ЛЕКСІКІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ў ПАЧАТКУ ХХІ СТАГОДДЗЯ

Распрацоўка тэарэтычных і практычных пытанняў беларускай тэрміналогіі, задача яе ўпарадкавання і аналізу функцыянавання ва ўмовах відавочнага звужэння сфер выкарыстання беларускай мовы застаецца важнай і актуальнай. Сённяшні ўзровень развіцця беларускай тэрміналогіі (яе недастатковае ўладкаванне і часам адсутнасць распрацаваных тэрмінасістэм па розных галінах ведаў) не зусім адпавядае сучаснаму стану беларускай навукі і значна адстае ад узроўню вырашэння гэтай праблемы ў іншых краінах свету. Усведамленне неабходнасці развіцця адукацыі і навукі на ўласнай моўнай аснове яшчэ не заўсёды належным чынам асэнсавана ў беларускім грамадстве, што прыводзіць да недаацэнкі творчых магчымасцяў беларускай мовы як інструмента навуковага пазнання. "Некаторыя навукоўцы нават сцвярджаюць, што няма неабходнасці пашыраць беларускую мову ў навуковую сферу" [1, с. 229]. Разам з тым, калі паглядзець на бібліяграфію тэрміналагічных слоўнікаў, падрыхтаваных на працягу ХХ ст., то высвятляецца, што "шмат у чым не маюць падстаў нараканні на нераспрацаванасць тэрміналогіі на беларускай мове, якія нярэдка гучаць з вуснаў тых, хто адмаўляе ў праве на жыццё беларускамоўнай навукі і беларускамоўнаму навучанню, у тым ліку і ў ВНУ" [2, с. 6].

Тэндэнцыя да інтэграцыі навуковых даследаванняў як у самім працэсе гэтых даследаванняў, так і ў іх тэрміналагічным афармленні вымагае правядзення мэтанакіраванай дзейнасці па ўпарадкаванні тэрміналагічнага апарату розных галін ведаў. Гэта прадугледжвае перадусім арганізацыю работы па прывядзенні тэрмінаў да адзінай формы і сістэмы, што забяспечыць іх адпаведнасць універсальным крытэрыям пабудовы тэрмінасістэм і мае істотнае значэнне для ўдасканалення мовы навукі. У сувязі з гэтым актуальнай задачай беларускай тэрміналогіі з'яўляецца "вывучэнне практыкі ўжывання тэрмінаў у навуковых тэкстах і публікацыя слоўнікаў рэкамендуемых тэрмінаў" [3, с. 119].

Задача ўладкавання нацыянальнага тэрміналагічнага фонду абумоўлівае правядзенне першапачаткова гісторыка-лінгвістычнага аналізу. "Асабліва важна ўлічваць існаванне і функцыянаванне тэрміналогіі ў часе, яе ўключанасць у гістарычны працэс, яе суадносіны і сувязі з нетэрміналагічнай лексікай на кожным канкрэтным гістарычным этапе, таму што гэтым у значнай меры былі абумоўлены пошукі прынцыпаў і шляхоў распрацоўкі нацыянальнай тэрміналогіі" [4, с. 8]. Уяўляецца, што асэнсаванне папярэдняга тэрміналагічнага вопыту дапамагае кваліфікацыі ўзроўню назапашанага ў розных тэрмінасферах беларускай навукі, сістэматызацыі здабыткаў, што ў цэлым спрыяе вырашэнню сучасных праблем беларускай тэрміналогіі.

Арганізацыя работы такім чынам абумоўлівае перадусім вылучэнне фактаў пазітыўнай тэрмінаграфічнай дзейнасці, што знайшлі далейшае пашырэнне і замацаванне як у сферы функцыянавання, так і ў сферы фіксацыі. З другога боку, асэнсаванне папярэдняга вопыту дазваляе пазбегнуць памылковых і няўдалых рашэнняў у справе ўпарадкавання асобных тэрмінасфер. Уважлівае вывучэнне асаблівасцей фарміравання асобных галін ведаў у часовай прасторы з'яўляецца неабходным для больш выразнага акрэслення спецыфікі ўтварэння і функцыянавання тэрміналагічных намінацый і выпрацоўкі рэкамендацый па іх ўпарадкаванні. "Праектаванне тэрміналагічных сістэм з зададзенымі характарыстыкамі з'яўляецца актуальнай праблемай сучаснай тэрміналагічнай работы" [5, с. 22].

Ажыццяўленне гэтага на практыцы ўяўляецца магчымым пры аўтаматызацыі інфармацыйных працэсаў. Фарміраванне аўтаматызаваных банкаў дадзеных па розных галінах ведаў мае шэраг пераваг, якія ў цэлым могуць быць зведзены да наступнага: 1) згаданыя банкі даных значна спрашчаюць і ўдасканалюць працэс вывучэння фактаў мовы; 2) забяспечваюць паўнату падачы ўсяго наяўнага (нармаванага і неўнармаванага (праектнага)) тэрміналагічнага матэрыялу; 3) робяць магчымым фарміраванне на матэрыяле шырокай базы прыватных даследчых корпусаў; 4) дэманструюць панарамны агляд усіх рашэнняў па ўпарадкаванні тэрмінасфер; 5) дазваляюць ацаніць стан развіцця тэрмінагаліны ў пэўны перыяд або на працягу ўсёй гісторыі яе станаўлення. Усё адзначанае вышэй прадугледжвае замену інтуітыўнага падыходу аргументаваным, што вядзе да аб'ектыўнасці атрыманых вынікаў і значнага павышэння ўзроўню лінгвістычных даследаванняў, а таксама ў цэлым пазбаўляе магчымасці суб'ектыўнага падыходу да асэнсавання фактаў мовы, абумоўлівае сапраўдную ацэнку тэндэнцый фарміравання і развіцця спецыяльнай лексікі беларускай мовы.

Стварэнне камп'ютэрных банкаў дадзеных цалкам знаходзіцца ў рэчышчы сучаснай міжнароднай практыкі і ўвогуле адпавядае тэндэнцыі міжнароднай уніфікацыі тэрмінасістэм. У сувязі з гэтым сродкам фіксацыі міжнародных рашэнняў па ўпарадкаванні семантыкі тэрмінаў становяцца шматмоўныя банкі дадзеных, што дазваляюць назапасіць і захаваць інфармацыю аб асаблівасцях тэрмінаў, іх ужыванні, шматмоўных эквівалентах і ступені ўпарадкавання. Задача падрыхтоўкі шматмоўных банкаў дадзеных бачыцца перадусім у пашырэнні паняццевай базы беларускай тэрміналогіі, а таксама арыентацыі яе на больш высокі ўзровень, дасягнуты ў іншых больш развітых у дадзеным кірунку мовах: рускай, англійскай, нямецкай, французскай і інш. Сённяшнія намаганні па гарманізацыі тэрміналогіі прадугледжваюць інтэрнацыяналізацыю тэрмінаў – суаднясенне значэнняў блізкіх па форме разнамоўных тэрмінаў з вызначэннем паміж імі дакладных адпаведнасцяў, а таксама выбар з ліку сінонімаў тэрмінаў з інтэрнацыянальнымі формамі. У гэтых адносінах беларуская тэрміналогія значна адстае ад міжнароднага вопыту. Уключэнню беларускай тэрміналогіі ў міжнародныя стандарты перашкаджае

перадусім недастатковая уніфікаванасць нацыянальнага тэрміналагічнага фонду.

У сувязі з гэтым адной з асноўных задач сучаснага этапу развіцця беларускай тэрміналогіі з'яўляецца яе уніфікацыя і стандартызацыя. Уніфікацыя, як вядома, забяспечвае адназначную адпаведнасць паміж сістэмай паняццяў і тэрмінасістэмай. "Тэндэнцыя да уніфікацыі структуры тэрміналогіі дыктуе нам неабходнасць звяртацца да шырокага сусветнага вопыту развіцця тэрміналогіі, а не звужаць свае пошукі якім-небудзь адным "вектарам" [6, с. 5]. У выпадку, калі адступленні ад дакладнага адназначнага ўжывання тэрміна выключаюцца, можна казаць пра стандартызацыю, якая мае на мэце стварэнне стандарту на тэрміны і азначэнні. Задачы стандартызацыі, як правіла, зводзяцца да фіксацыі тэрмінаў і азначэнняў сучаснага ўзроўню навуковых ведаў, гарманізацыі нацыянальнай і міжнароднай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, вызначэння і ліквідацыі недахопаў тэрміналексікі. Аб'ектам стандартызацыі з'яўляюцца, як правіла, асноўныя паняцці адпаведнай галіны ведаў. "У агульнапрынятым сэнсе тэрмін *стандарт* прадугледжвае абавязковасць выкарыстання і абазначае дакумент, які ўтрымлівае адзіныя дзяржаўныя нормы і патрабаванні, што прад'яўляюцца да прамысловай сыравіны і гатовай прадукцыі" [7, с. 94]. Адметным выступае тое, што стандартызаваныя тэрміны абавязковыя для выкарыстання ў сферы функцыянавання, ва ўсіх відах дакументаў і літаратуры. У выніку дзейнасці па уніфікацыі і кадэфікацыі павінен рыхтавацца зборнік рэкамендаваных тэрмінаў або дзяржаўны стандарт на тэрміны і азначэнні.

У нашай краіне ў XX ст. быў створаны Камітэт па стандартызацыі, метралогіі і сертыфікацыі Рэспублікі Беларусь (Белстандарт), у задачы якога ўвайшла распрацоўка тэрміналагічных стандартаў і іх азначэнняў. У выніку практычнай работы Белстандарту на працягу 90-х гадоў была распачата работа па стварэнні тэрміналагічных стандартаў і на беларускай мове. Беларуская тэрміналогія ўвайшла ў стандарты, што вызначаюць тэрміны, азначэнні і абазначэнні асноўных паняццяў у галіне выдавецкай прадукцыі, інфармацыйных тэхналогій, вытворчасці прадуктаў харчавання з бульбы і тэхналагічных працэсаў іх апрацоўкі, трыкатажных вырабаў, створаных з розных відаў сыравіны і па розных тэхналогіях, тэкстыльных валокнаў і ніцяў, швейных вырабаў побытавага прызначэння, а таксама ў сферы тэрмінаў, што маюць дачыненне да абутку, пажарнай бяспекі, аховы навакольнага асяроддзя (тэрміны водаспажывання і водаадводу ў рыбнай гаспадарцы), каштоўных папер (выраб, абарот і захаванне папер і дакументаў з пэўнай ступенню абароны, што адносяцца да фінансавай дзейнасці), інавацыі і інавацыйнай дзейнасці, інфармацыйнай тэхналогіі (асноўныя паняцці, што маюць дачыненне да мікрапрацэсарных сістэм).

Такім чынам, тэрміналагічная практыка патрабуе як пэўнай аўтаномнасці тэрміналагічных падсістэм у адносінах да сістэмы нацыянальнай мовы, так і абавязковай цеснай сувязі гэтых падсістэм з ёй. Сёння пры ўпарадкаванні галіновых тэрмінасфер з'яўляецца

відавочным абавязковае прыцягненне найноўшых методык стварэння і аналізу фактаў мовы, да ліку якіх перадусім далучаюцца камп'ютэрныя магчымасці. Робячы агульнае заключэнне аб асаблівасцях стандартызацыі беларускай тэрміналогіі, трэба адзначыць, што гэты працэс толькі распачаўся ў 90-я гады ХХ ст. Яго далейшае развіццё вызначаецца як умовамі функцыянавання беларускай тэрміналагічнай сістэмы, так і агульнай тэндэнцыяй інтэграцыі навуковых даследаванняў, што знаходзіць выражэнне ў звужэнні колькасці моў, якія выконваюць функцыі мовы навукі. Трэба думаць, што створанае ў галіне стандартызацыі беларускамоўных тэрмінаў, будзе выкарыстана ў далейшай працы і паспрыяе працэсу уніфікацыі і гарманізацыі беларускай тэрміналогіі.

Спіс літаратуры

1. Красней, В.П. Функцыянальна-стылявая дыферэнцыяцыя беларускай літаратурнай мовы / В.П. Красней // Беларуская мова. Ополе, 1998.
2. Цыхун, Г.А. Беларуская тэрміналогія ў тэрміналагічных слоўніках (1918 – 1998) / Г.А. Цыхун // Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918 – 1998 гг.: Бібліягр. давед. – Мінск, 2000.
3. Антанюк, Л.А. Беларуская навуковая тэрміналогія: Фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыяніраванне / Л.А. Антанюк. – Мінск, 1987.
4. Красней, В. Пошукі прынцыпаў і шляхоў распрацоўкі беларускай нацыянальнай тэрміналогіі на пачатку ХХ ст. / В. Красней // Тэрміналагічны бюлетэнь. Мінск, 1997. – Вып. 1.
5. Антанюк, Л.А. Праблемы беларускага тэрміназнаўства ў новых умовах / Л.А. Антанюк // Тэрміналагічны зборнік "87–"88. – Мінск, 1988.
6. Цыхун, Г. Шляхі ўладкавання беларускай тэрміналогіі / Г. Цыхун // Тэрміналагічны бюлетэнь. – Мінск, 1997. – Вып. 1.
7. Головин, Б.Н. Лингвистические основы учения о терминах / Б.Н. Головин, Р.Ю. Кобрин. – М., 1987.

СВЯТЛАНА МАРОЗ, МАРЫНА РЖАВУЦКАЯ (г. Мінск)

**ДЗЕЯСЛОВЫ ПАСЕСІЎНАЙ СЕМАНТЫКІ
ЯК ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЯ ГРУПА**

Функцыянальна-семантычная катэгорыя пасесіўнасці ў сучаснай беларускай літаратурнай мове выступае як сістэма рознаўзроўневых (лексічных, марфалагічных, сінтаксічных) моўных сродкаў. Тлумачыцца гэта перш за ўсё неаднароднасцю паняцця “пасесіўнасць”, вылучэннем у ім розных значэнняў і адценняў гэтых значэнняў. У апошні час корпусны метада даследавання, заснаваны на вывучэнні пасесіўных канструкцый у дыскурсе, даў магчымасць лінгвістам устанавіць тэматычныя класы прэдыкатаў, якія ўжываюцца ў пасесіўных канструкцыях [2, с. 26–29]. Аднак, як вядома, крытэрыі выдзялення тэматычных класаў слоў адрозніваюцца ад крытэрыяў адбору адзінак лексіка-семантычнай групы (ЛСГ), у аснове вылучэння якой ляжаць чыста семантычныя прыкметы.

Аналізуючы структурна-семантычныя асаблівасці пасесіўных адзінак, даследчыкі прыйшлі да вываду: катэгорыя пасесіўнасці не з’яўляецца адзіным нячленным паняццем, а ўключае ў свой склад дзве субкатэгорыі – прыналежнасць і валоданне. Кожная з гэтых субкатэгорый характарызуецца адметнасцю семантыкі і пэўным комплексам сродкаў выражэння. Названыя субкатэгорыі выразна праяўляюцца ў групе дзеясловаў пасесіўнай семантыкі тыпу *валодаць*, *мець*, *належаць* і пад. У свой час Р.М. Гайсіна пісала, што названая група ўключае ў свой склад “глаголы обладания, принадлежности, а также приобретения” [1, с. 64].

Аналіз фактычнага матэрыялу паказаў, што сярод дзеясловаў пасесіўнай семантыкі вылучаюцца адзінкі, для якіх значэнні прыналежнасці і валодання з’яўляюцца нязменнымі, статычнымі, і дзеясловы, што выражаюць дынаміку пасесіўных адносін. Прычым для першай групы семы ‘належаць’ і ‘валодаць’ з’яўляюцца катэгарыяльнымі, для другой групы інтэгральнымі семантычнымі прыкметамі выступаюць семы ‘набыць’ (пазітыўнае валоданне) і ‘страціць’ (негатыўнае валоданне).

Ядром ЛСГ пасесіўных дзеясловаў з’яўляюцца словы *валодаць*, *мець* і *належаць*, а таксама сюды можна ўключыць *вадзіцца* (*весціся*), *дзяржаць*, *трымаць* і *ўладаць* (фактычны матэрыял атрыманы шляхам суцэльнай выбаркі з “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” ў 5-ці тамах (6 кнігах) (Мінск, 1977–1984 гг.)). Дзеясловам *валодаць*, *дзяржаць*, *мець*, *трымаць* і *ўладаць* характэрная семантыка валодання, бо галоўным кампанентам у канструкцыі выступае назоўнік-пасэсар (я маю дом), дзеяслоў *належаць* выражае значэнне прыналежнасці (дом належыць мне), дзейнікам у сказе выступае назоўнік, што абазначае аб’ект прыналежнасці.

Катэгарыяльна-граматычнымі семамі для названых лексем выступаюць семы ‘быць (з’яўляцца) уладальнікам’ і ‘быць (з’яўляцца) уласнасцю’.

Дынамічныя пасесійныя адносіны – гэта такія адносіны, якія выражаюць актыўнае валоданне якім-небудзь прадметам. Для такіх дзеясловаў характэрныя катэгарыяльна-граматычныя семы ‘зрабіцца (станавіцца) уладальнікам’ і ‘зрабіцца (станавіцца) уласнасцю’. Кожная з катэгарыяльных сем у кантэксце ўдакладняецца інтэгральнымі, сярод якіх сустракаем ‘набыць’, ‘назапасіць’, ‘узяць’, ‘атрымаць’, ‘купіць’, ‘забяспечыць’, ‘дастаць’, ‘здабыць’, ‘знайсці’, ‘прынесці’ і пад. Дзеясловы, якія маюць агульныя інтэгральныя семы лёгка ўступаюць у сінанімічныя адносіны, утвараючы сінанімічныя рады. Так, напрыклад, інтэгральная сема ‘набыць’ характэрная дзеясловам *абжыцца, абзаводзіцца, абрасці, абсталявацца, агораць, адхапіць, атрымаць, выдурыць, гарнуць, дастаць, займець, зарабіць, купіць, набраць, нажыцца, нажыць, пазабіраць, прыдбаць, падхапіць, падчапіць, расстарацца, справіць*. Сема ‘атрымаць’ аб’ядноўвае адзінкі *абмяняць, агрэбці, выбіць, выдраць, выкупіць, выпрасіць, даатрымаць, жывіцца, заграбаць, здабыць, падчапіць, прыдбаць, упаляваць*. Семантычны кампанент ‘купіць’ уласцівы прэдыкатам *браць, дакупіць, набраць, павыкупляць, перакупіць, скупіць, скупліваць, справіць, хапаць*. Для дзеясловаў *абмяняць, атрымаць, выдраць, забраць, завалодаць, захапіць, пабраць, пазычыць, пераняць, прыняць* характэрна агульная інтэгральная сема ‘ўзяць’. Інтэгральная сема ‘забяспечыць’ аб’ядноўвае словы *абсталяваць, аснасіцца, жывіцца, запусціцца, сема ‘страціць’ (перастаць мець) – згубіць, прадаць, страціць, патраціць, знішчыць, ліквідаваць*.

Найбольш выразна пасесійная семантыка выражаецца дзеясловамі, што з’яўляюцца ядром дадзенай ЛСГ. Перыферыійныя сродкі ствараюць неабходную магчымасць выбару той адзінкі, якая найбольш дакладна перадасць сэнс выказвання.

Спіс літаратуры

1. Гайсіна, Р.М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке / Р.М. Гайсіна. – Саратов: Изд-во Саратовск. Ун-та, 1981. – 195 с.

2. Кибрик, А.Е. Русские посессивные конструкции в свете корпусно-статистического исследования / А.Е. Кибрик [и др.] // Вопросы языкознания. – 2006. – № 1. – С. 16–45.

ТАЦЦЯНА ПАЛЯВАЯ (г. Гомель)

**ЦВЕТООБОЗНАЧАЮЩАЯ ЛЕКСИКА
КАК СПОСОБ ВЫРАЖЕНИЯ ИМПЛИЦИТНОЙ ОЦЕНКИ**

Слова, обозначающие различные цвета, в любом языке появляются на самых ранних стадиях его развития. Этими лексическими единицами человек постоянно пользуется для описания окружающей его действительности, и благодаря своей стилистической нейтральности они широко используются во всех сферах общения.

Частое употребление цветообозначающей лексики привело к тому, что она приобрела собственную коннотацию, а это, в свою очередь, обуславливает возможность ее использования для создания либо выражения имплицитной оценки предмета речи.

Основная цель данной статьи – выявление оценочной коннотации основных цветов на материале английского языка.

Слова, обозначающие черный цвет, во всех языках мира несут в себе наибольшее количество негативных коннотаций. Это связано с тем, что черный цвет ассоциируется с грязью, темнотой, трауром, а в переносном значении употребляется в значениях 'безнадежный' и 'злой'. Использование слова **black** 'черный' в переносном значении в сочетаниях с существительными позволяет придать практически любому словосочетанию негативный смысл. Так, например, слово *black* в сочетаниях типа *black market* и *black economy* подчеркивает, что данная деятельность является нелегальной, происходит в темноте (в переносном смысле), то есть, большое количество сделок на черном рынке является «темными», скрытыми от государства. Например: *The two girls sell it all on the black market and use the money to buy flashy costume jewelry and cheap perfume.*

Часто слово *black* используется в значении 'несчастливый' как в сочетаниях *black spot* 'место, где постоянно происходят аварии, несчастные случаи', либо *black days*.

Еще одним случаем негативного значения лексемы *black* является ее использование в сочетании *to black-ball smth/smb*. История появления данного выражения восходит к тем временам, когда при голосованиях различного рода использовались шары белого и черного цвета. Черный цвет обозначал несогласие, голос, поданный против чего-либо, и таким образом появилось данное выражение. Например: *If he's not careful, he'll be black-balled by his state medical association and kept out of the hospitals.*

Лексема **grey** 'серый' в английском языке также наиболее часто передает негативную оценку предмета речи. При использовании данного слова для описания цвета лица человека адресант подчеркивает плохое самочувствие человека либо его грусть и скуку. Если словом *grey* описывается какой-то процесс или деятельность, подразумевается, что этот процесс недостаточно разнообразен, интересен или понятен для людей (в последнем случае используется ассоциация с серым цветом тумана). Например: *The UNCAC Convention does in fact attempt to regulate*

the demand side, but there is still a grey area concerning facilitation payments that has to be taken into account.

Blue 'голубой; синий' в английском языке часто используется для выражения негативной имплицитной оценки чего-либо в связи с ассоциацией голубого и синего цвета с холодом, нездоровьем и скукой. Например: *Goddam money. It always ends up making you blue as hell.*

Сочетание *blue-collar* 'голубой воротничок, неквалифицированный работник, рабочий' обладает отчетливым негативным оттенком, так как оно подчеркивает низкий уровень образования у человека и обычно используется для описания людей с небольшой заработной платой и плохими условиями жизни.

Слово **green** 'зеленый' в английском языке может передавать как позитивную, так и негативную имплицитную оценку. В первом случае в качестве основы используется ассоциативная связь зеленого цвета с растениями, с жизнью в широком смысле слова. Именно это подчеркивает употребление слова *green* в значении 'заботящийся об окружающей среде; не вредный для природы'.

Еще одна положительная коннотация слова *green* – употребление в значении разрешения. Несмотря на то, что светофоры появились в истории человечества не так давно, использование названия красного цвета для запрещения и зеленого для разрешения чего-либо широко используется в языке, к примеру, в сочетании *to give smb/smth green light* (ср. в русском – *дать кому-л. зеленую улицу*). Например: *MEPs give green light for new EU waste legislation with binding 2020 targets* (заголовок статьи на официальном сайте Европейского Парламента).

Негативный смысл *green* может подчеркивать либо неопытность кого-нибудь, и тогда говорящий использует ассоциацию зеленого цвета с незрелыми овощами и фруктами, либо эмоциональное и физическое состояние, и тогда цвет лица выражает либо ревность, зависть и подобные им чувства, либо тошноту, нездоровье. Например: *It was a rough crossing and the passengers looked distinctly green.*

Название красного цвета является одним из наиболее противоречивых с точки зрения выражения имплицитной оценки.

С одной стороны, слово **red** может подчеркивать животное начало, кровожадность и агрессивность, примером чего является выражение *red in tooth and claw*. Кровь как признак совершенного преступления взята в основу выражения *to catch smb red-handed* ('поймать кого-л. с руками, обгаженными кровью'). Например: *Obama Caught Red-Handed in Abortion Lie* (заголовок статьи на сайте *LifeSiteNews.com*).

Благодаря образности слова *red-handed* данное выражение имеет намного более сильное воздействие, чем более нейтральное выражение *to be found guilty*, что широко используется в публицистическом стиле речи.

Red часто выражает негативную оценку при описании эмоций человека, поскольку красный цвет лица ассоциируется с гневом, яростью либо смущением. Например: *'What nonsense!' declared the red-faced colonel, and swung away from the chaplain with dignity and annoyance. Major Danby turned red and squirmed and squinted uneasily.*

Отрицательную оценку *red* выражает и в сочетании *red-neck* (досл. – *красная шея*), что обозначает человека, живущего в сельской местности, который имеет низкий уровень образования и придерживается строгих консервативных взглядов.

Red tape (от названия красной ленты, которой перевязывались официальные документы) является средством выражения отрицательной оценки чего-либо, поскольку в настоящее время имеет значение 'бюрократизм, канцелярица'.

С другой стороны, *red* используется и для выражения положительной коннотации. Так как красный цвет является цветом крови, он может выражать сильное жизненное начало, жизненную энергию кого-либо, как в сочетании *red-blooded young males*. *Red-letter day* соответствует русскому выражению *красный день календаря* и обозначает не только праздники и важные даты, но и дни, которые запоминаются чем-то хорошим для отдельной личности. Красная дорожка является атрибутом торжественных мероприятий, и словосочетания *red carpet* или *red carpet welcome* используются для обозначения радушного, теплого приема гостей. Например: *President Nicolas Sarkozy was accused yesterday of transgressing France's secular constitution after rolling out the red carpet for the Pope and calling for greater acceptance of religion*.

Способность красного цвета привлекать внимание используется как символ запрещения, что ведет к появлению резко отрицательных коннотаций. Так, в выражении *to give smb red light* 'запретить кому-л. что-л.' слово *red* используется именно в таком значении. Традиция освещения улицы перед публичными домами красным цветом привела к появлению эвфемизма *red-light district*, образованного по способу метонимии. Хотя изначальная цель использования эвфемизма – смягчить, завуалировать отрицательный смысл выражения *публичные дома*, его тесная связь с референтом привела к тому, что и само выражение *red-light district* получило отрицательные коннотации.

Использование названия белого цвета в различных выражениях и словосочетаниях обычно является способом выражения положительной имплицитной оценки, так как реализуются следующие значения слова **white**: 'добрый, чистый, светлый'. Данная лексическая единица может придавать положительное значение даже словам с явным негативным смыслом, например, как в сочетании *white lie* (досл. *белая ложь*).

Сочетание *white collar*, в отличие от рассмотренного выше словосочетания *blue collar*, несет в себе положительную оценку, поскольку подразумевает человека, занятого умственным трудом и имеющего определенную квалификацию. Например: *White-collar Ford employees in their 30s and early 40s have enjoyed premium pay and benefits that most couldn't get elsewhere, and now even high achievers are concerned about their jobs*.

Интерес представляет сочетание *to whitewash smth* ('обелить что-л.'), где изначальное положительное значение слова *white* становится

противоположным – отрицательным, поскольку речь идет о попытке укрыть какие-либо неприятные факты.

Название желтого цвета **yellow** в английском языке используется для отрицательной оценки предмета речи, в частности, обозначая трусливое поведение, страх, испуг. Например: *That's a real royal screwing they're getting ready to give me just because you're too goddam yellow to fly any more missions, isn't it?*

Также отрицательные коннотации слово *yellow* проявляет в сочетании *Yellow Press*, так как желтый цвет страниц бульварных газет стал прочно ассоциироваться с низким качеством и недостоверностью информации, а также с низким культурным уровнем их аудитории.

Таким образом, цветообозначающая лексика английского языка предоставляет огромные возможности для имплицитного выражения как позитивной, так и негативной оценки. Способностью передавать оценочное отношение обладают не только названия белого и черного цветов, но и названия цветов спектра.

ВОЛЬГА РАДЗЮК (г. Віцебск)

З ГІСТОРЫІ ДЭМАКРАТЫЧНАГА ПЕРЫЯДУ РАЗВІЦЦЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІНГВІСТЫЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ (1917 ГОД)

Фарміраванне тэрміналагічнай лексікі неаддзельнае ад умоў развіцця і функцыянавання мовы, станаўлення і нармалізацыі яе літаратурнай формы, стыляў і адпаведных лексічных сродкаў.

На думку У.К. Жураўлёва, які даследаваў знешнія і ўнутраныя фактары моўнай эвалюцыі, развіццё тэрміналагічнай сістэмы – частка агульнага працэсу станаўлення нацыянальнай літаратурнай мовы. У сваёй працы аўтар выкарыстоўвае тэрмін *дэмакратызаваная літаратурная мова*, пад якім разумее авалодванне шырокімі народнымі масамі нормаў літаратурнай мовы, узаемаадаптацыю маўленчага ўзаемадзеяння (лінгвемы) і моўнага калектыву (сацыялемы) пры змене сацыяльнага зместу апошняй. Паводле канцэпцыі даследчыка, названы працэс актывізуецца ў эпоху фарміравання сацыялістычных нацый.

У паслякастрычніцкі час пачынаецца працэс дэмакратызавання беларускай літаратурнай мовы, які абумоўлены развіццём народнай адукацыі, пераходам да агульнай пачатковай адукацыі, пашырэннем кнігадрукавання на роднай мове і яго арыентацыяй на масавага чытача. Гэты працэс характарызуецца пашырэннем функцый літаратурнай мовы і павелічэннем народна-дыялектных элементаў у яе структуры. Павышэнне ўдзельнай вагі народнай мовы ў падмурку нацыянальнай літаратурнай мовы часцей за ўсё адзначаецца, калі перарываецца кніжна-літаратурная традыцыя, што абумоўлівае пераарыентацыю тэкставай базы новай літаратурнай мовы на народна-дыялектную. На першы план вылучаецца “фундаментальная супрацьлегласць паміж пісьмовай і вуснай формамі існавання мовы” [1, с. 200]. Дэмакратызаваная беларуская літаратурная мова заключаецца ва ўздыме народна-размоўнай мовы да ўзроўню літаратурнай, у фактычнай адмове ад нацыянальнай старапісьмовай традыцыі. Беларуская народная мова, якая раней функцыянавала пераважна ў вуснай форме, набывае кніжную, пісьмовую форму існавання, што выклікае працэс “інтэнсіўнага, але дастаткова стыхійнага складвання літаратурных норм новай беларускай літаратурнай мовы” [2, с. 53]. У выніку назіраецца моўная неўпарадкаванасць, асабліва ў слоўнікавым складзе беларускай мовы, якая, на думку І.К. Германовіча, “у першыя гады пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі нават узмацнілася” [3, с. 4], што тлумачыцца працэсам пашырэння спецыяльнай літаратуры на роднай мове і выпрацоўкі функцыянальных стыляў беларускай літаратурнай мовы, і навуковага ў тым ліку.

Збліжэнне пісьмовай і вуснай формы мовы суправаджаецца ўсведамленнем неабходнасці нармалізацыі і стабілізацыі літаратурнай мовы. Пашырэнне кнігадрукавання на роднай мове, развіццё нацыянальнай навукі і народнай адукацыі з’явіліся моцным стабілізуючым фактарам беларускай літаратурнай мовы і патрабавалі

тэрміновай нармалізацыі яе граматычнага ладу, графікі, правапісу і вымаўлення. Як вядома, першыя спробы замацавання норм беларускай нацыянальнай мовы былі зроблены яшчэ ў 1917 годзе: брашура А. Луцкевіча “Як правільна пісаць па беларуску” (надрукавана лацінкай) і артыкул Я. Лёсіка “Граматыка і родная мова”.

Стабілізацыя літаратурнай мовы адбываецца ў двух напрамках: звужэнне знешняй (адбор сярод моўных утварэнняў найбольш прэстыжных на ролю сродкаў літаратурнай мовы) і ўнутранай (нармалізацыя вар’іравання асобных моўных элементаў у сферы адзінай моўнай сістэмы) варыятыўнасці, якая ў перыяд станаўлення норм літаратурнай мовы ахоплівае ўсе ярусы моўнай сістэмы. Гэтыя працэсы характарызуюцца наяўнасцю гетэрагенных элементаў, якія ўплываюць на фарміраванне літаратурнай мовы: дыялектныя формы, запазычанні, інтэрнацыяналізмы. Звужэнне дыяпазону варыятыўнасці пачынаецца перш за ўсё з пісьмовай формы мовы, “менавіта пісьмовая мова ляжыць у аснове нармалізатарскага працэсу, пачатага яшчэ ў данацыянальны перыяд” [1, с. 213] і цесна звязана са стылістычнай дыферэнцыяцыяй мовы, бо наяўнасць функцыянальных стыляў магчымая толькі пры наяўнасці пэўных норм. Неабходнасць развіцця функцыянальных стыляў – яшчэ адзін стымул нармалізацыі літаратурнай мовы. Выпрацоўка навуковага стылю літаратурнай мовы вылучае на першы план праблему спецыяльнага тэксту, які з’яўляецца стабілізуючым фактарам функцыянавання і развіцця тэрміналагічнай лексікі.

Развіццё нацыянальнай тэрміналогіі паслякастрычніцкага перыяду абумоўлена працэсам дэмакратызацыі беларускай літаратурнай мовы, які суправаджаецца яе стабілізацыяй і нармалізацыяй, што з’яўляецца ўмовай станаўлення функцыянальных стыляў. Гэты працэс выкліканы значным пашырэннем функцый літаратурнай мовы і ўздымам вуснай формы народнай мовы да ўзроўню літаратурнай, што і дазваляе яго назваць дэмакратычным, “уласцівым шырокім сляям простага люду” (ТСБМ, т. 2), народным. На нашу думку, дэмакратызацыя беларускай літаратурнай мовы арганічна ўключае дэмакратызацыю яе норм і лексічных сродкаў. Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі ў сувязі з адзначанымі вышэй працэсамі востра паўстала задача стварэння нарматыўных граматык, якія б замацоўвалі агульнапрыняты правапіс і граматычныя нормы, адпаведна і тэрміналагічныя сродкі, з дапамогай якіх будуць перадавацца навуковыя паняцці. Паколькі фарміраванне тэрміналогіі неадрыўнае ад станаўлення літаратурнай мовы, мы лічым мэтазгодным і абгрунтаваным экстрапаліраваць тэрмін У.К. Жураўлёва і назваць перыяд стабілізацыі мовазнаўчай тэрміналогіі, які пачынаецца з 1917 года, дэмакратычным. Менавіта ў гэты час пачынаецца мэтанакіраванае ўзбагачэнне беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі.

У 1917 годзе ў Вільні Антонам Луцкевічам выдаецца брашура “Як правільна пісаць па беларуску”, у газеце “Вольная Беларусь” друкуюцца артыкулы Язэпа Лёсіка “Граматыка і родная мова” і А. Д – ча “Навучаньне беларускай мове ў пачатковай школе”, дзе ўжываюцца разнастайныя тэрмінаадзінкі *буквы, літары, зык, глаголы, граматыка,*

доўгае, кароткае у, канчукі, літэратурная мова, наветалізмы, правінцыяналізмы, правапіс і інш. (усяго 30 тэрмінаў). Большасць адзінак, выкарыстаных аўтарамі, не вылучаецца ў сучаснай лінгвістычнай тэрмінасістэме: *вымова, наветалізмы, правінцыяналізмы, канчукі, зыкі, поўнагалосныя зыкі, сугалосныя зыкі, галосныя зыкі, сугалосныя зыкі цвёрдыя, сугалосныя зыкі мяккія, сугалосныя зыкі сярэднія, акцэнт*. Тэрміны *буквы, глаголы, ударэньне* з'яўляюцца прамымі запазычанымі з рускай мовы і таксама ў сучасным мовазнаўстве не ўжываюцца. Затое адзінкі *літара, літэратурная мова, правапіс, кароткае у, доўгае у, асоба* (Я. Лёсік), *фонэтычны правапіс* (А. Д – ч), *літара, кропка, склад, адзіночныя гукі* (А. Луцкевіч) выкарыстоўваюцца і па сённяшні час. Не вызначаецца аднастайнасцю і выбар моўных сродкаў для найменняў навуковых паняццяў. Па большай частцы, гэтыя словы, якія ўжо існавалі ў народнай мове або ўжываліся яшчэ ў дакастрычніцкі перыяд: *зык, гук, літара, ударэньне, акцэнт, мова, буква*. Адзначым, што найменне *канчук*, ужытае Я. Лёсікам у артыкуле “Граматыка і родная мова”, мае размоўны характар і перарывае традыцыю ўжывання ў ранейшых крыніцах адпаведнай тэрмінаадзінкі *канчатка*. Я. Лёсік і А. Д – ч выкарыстоўваюць калькаваны з рускай мовы тэрмін *правапіс* у адрозненне ад ужывальнага ў пачатку 20 наймення стагоддзя *правапісьмо*. Такім чынам, першыя працы, прысвечаныя пытанням новай беларускай літаратурнай мовы, адзначаюцца пэўным корпусам лінгвістычных тэрмінаў, якія хоць і адлюстроўваюць адзінкавыя факты апісання моўнай сістэмы, закладваюць фундамент пад сучасную мовазнаўчую тэрмінасістэму.

1917 год вызначаецца намі як першапачатковы этап дэмакратычнага перыяду развіцця беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі. Гэта той час, калі “пашырэнне грамадскіх функцый і сацыяльнай базы беларускай літаратурнай мовы выклікала змены ў структуры самой мовы, асабліва ў галіне лексікі” [4, с. 100]. Каб зрабіцца сродкам навуковай камунікацыі, беларуская літаратурная мова павінна была ў спешным парадку знайсці сродкі для слоўнага выражэння з’яў і паняццяў, якія ў іншых мовах пранікалі на працягу доўгага часу. Гэта паскоранасць найбольш выразна праявілася ў папаўненні складу нацыянальнай тэрміналогіі, “таго пласта лексікі, які да рэвалюцыі быў найменш распрацаваны ў беларускай літаратурнай мове і вызначаўся беднасцю, недасканаласцю, штучнасцю, кустаршчынай, паколькі абавязковых, апрабаваных агульнамоўнай практыкай тэрмінаў было надзвычай мала” [5, с. 195].

Такім чынам, мэтанакіраванае і паскоранае станаўленне тэрміналагічнай лексікі, якое распачалося адразу пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі і вызначана намі як першапачатковы этап дэмакратычнага перыяду развіцця беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі, абумоўлена наступнымі фактарамі: 1) працэсам дэмакратызацыі беларускай літаратурнай мовы, які выкліканы актывізацыяй функцый літаратурнай мовы, павелічэннем народна-дыялектных элементаў у яе структуры і фактычным перарывам кніжна-літаратурнай традыцыі; 2)

усведамленнем неабходнасці нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы, што цесна звязана са станаўленнем яе функцыянальных стыляў, асабліва навуковага; 3) актыўным ужываннем у навуковай сферы народна-дыялектнай лексікі, што выклікала супярэчнасць паміж абмежаванымі магчымасцямі лексікі, набытымі ў дарэвалюцыйны час, і запатрабаванасцю ў сродках навуковай намінацыі ў сувязі са зменай грамадскага статусу мовы.

Спіс літаратуры

1. Журавлёв, В.К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции / В.К.Журавлёв ; отв. редактор Ю.Д. Дешериев. – М. : Наука, 1982. – 373 с.

2. Лукашанец, А.А. Сучасныя працэсы ў словаўтварэнні беларускай мовы: да праблемы міжмоўнага збліжэння і адштурхоўвання / А.А. Лукашанец // Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. Фалькларыстыка. III Міжнародны з'езд славістаў (Любляна, 2003): Доклады беларускай дэлегацыі / НАН Беларусі, Беларускі камітэт славістаў. – Мінск : Беларуская навука, 2003. – С. 52–69.

3. Германович, И.К. Нормализация лексики белорусского литературного языка в 20 – 30-ых годах XX века : автореф. ... дис. канд. филол. наук / И.К. Германович ; Академия наук БССР. – Минск, 1963. – 16 с.

4. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / АН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.

5. Шакун, Л.М. Нарысы гісторыі беларускай літаратурнай мовы : дапаможнік для студэнтаў філал. факультэтаў ВНУ / Л.М. Шакун. – Мінск : Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выдавецтва Міністэрства асветы БССР, 1960. – 217 с.

Крыніцы

1. Łuckiewić, Ant. Jak prawilna pisać pa bielarusku. Casc 1. / Ant. Łuckiewić. – Wilnia: Drukarnia M. Kuchty, 1917. – 12 s.

2. Лёсік, Я. Граматыка і родная мова / Я. Лёсік // Вольная Беларусь. – 1917. – № 17. – С. 1- 2.

3. Д – ч, А. Навучаньне роднай мове ў пачатковай школе / А. Д – ч // Вольная Беларусь. – № 34. – С. 2.

СВЯТЛАНА СОЛАХАВА (г. Баранавічы)

**АСАБЛІВАСЦІ ВЫКАРЫСТАННЯ ПРЫМЕТНІКА ВЯЛІКІ
Ў МОВЕ ГАЗЕТЫ “НАША НІВА”**

Лексічны склад мовы газеты “Наша Ніва” шматгранны і рознабаковы. Сярод шматлікай колькасці лексічных адзінак вылучаецца прыметнік *вялікі* (*вялики*), які сустракаецца ў газеце 122 разы.

Прыметнік праславянскага паходжання *вялікі* (*velikъ < *velьjъ [1, с. 300]) ва ўсходнеславянскі перыяд абазначаў ‘значны па велічыні, аб’ёме’, ‘дарослы’, ‘шматлікі’, ‘моцны паводле ступені праяўлення’, ‘вядомы’, ‘вядомы ў параўнанні з іншымі’ [2, с. 384 – 386]. У старабеларускай мове гэты прыметнік шырока выкарыстоўваецца з першасным значэннем ‘значны па велічыні, памеры, аб’ёме’. У гаворках Лоеўскага раёна лексема *вялікі* ўжываецца ў значэннях ‘вялікі’, ‘працяглы’ [3, с. 76].

У мове газеты “Наша Ніва” прыметнік *вялікі* (*вялики*) выкарыстоўваецца з прамым намінацыйным значэннем ‘значны па велічыні, памеры, аб’ёме’ ў кантэксце з канкрэтнымі неадушаўлёнымі назоўнікамі: *Каля нас недаўна згарэла вялікая вёска Солишки, ў каторай было 112 гаспадароў. На палудзень ад нашай Эўропы ляжыць вялікі край – Афрыка* [4, с. 399]. Лексема ўвабрала ў сябе і сэнсавыя адценні ‘значны па колькасці’, ‘дарагі’: *На гэтых днёх вярнулася з Амура адна вялікая сямья за тым толькі, што па “бумагах выходзіла”, быццам ім на Амур ня можна ехаць; Падрады на жалезных дарогах аддаюцца казною за непамерна вялікую цэну* [4, с. 399].

На аснове першаснага значэння ўтвораны пераносныя ‘высокаразвіты’, ‘багаты’: *Узноў жэ Польшча мае так сама вялікую культуру, і беларусам вельмі добра скарыстаць з гэтага, колькі можна. Ведамаж, што гэты саюз [саюз рускаго народу] граець ў адну дудку з графамі ды і з вялікімі памешчыкамі і чыноўнікамі* [4, с. 399].

Спалучаючыся з абстрактнымі назоўнікамі, прыметнік *вялікі* (*вялики*) выяўляе значэнне ‘які патрабуе вялікіх намаганняў’: *..як скаціна стаіць раз тут, други там, то без вялікаго клопату будзеш мець роўна утопаны і сыры, вільготны гной* [4, с. 399]. З сэнсавым адценнем ‘значны па сваёй сіле, інтэнсіўнасці, якасцях’ прыметнік выступае ў наступным кантэксце: *Вялікая радасць агарнула маё сэрцэ, калі прачытаў.. вестку аб беларускай вечарынцы* [4, с. 399].

Прыметнік *вялікі* (*вялики*) абазначае ‘неардынарны па сваім размаху, значэнні, важнасці’ і часцей за ўсё спалучаецца з абстрактнымі назоўнікамі: *Наша справа жывая, ды справа вялікая, і яна ёсць сімвалам жыцця, сімвалам сьвету. ... на Усходзі – ў Пэрсіі, Кітаі і т.д. – робяцца вялікія перамены* [4, с. 399]. Сэнсавы адценне ‘геніяльны, таленавіты’ прыметнік перадае праз спалучэнні з асабовымі назоўнікамі: *Артур Гротгер.. быў вялікім польскім артыстам* [4, с. 399].

У спалучэнні з лексемамі *падаткі, цэны* прыметнік *вялікі (вялики)* мае значэнне ‘які перавышае звычайную меру’: *Хоць падаткі і вяликие, але ж на гарэлку не шкадуюць людзі грошэй. Трэба. недаць фабрыкантам можнасьці згаворвацца меж сабой і назначаць непамерне вяликие цэны* [4, с. 399].

У мове газеты прыметнік *вялікі (вялики)* служыць і абазначэннем састаўной часткі назваў, тытулаў: *У 1129 гаду вялікі кіеўскі князь Мсьціслаў забраў Полацкае і Мінскае княжствы і сына свайго пасадзіў на полацкім пасадзе* [4, с. 399].

Пры спалучэнні з назвамі раслін, дрэў прыметнік *вялікі (вялики)* ужываецца са значэннем ‘высокі, шматгадовы’: – *Вяликие, старые липы! Вы веки стаяли спакойна над белым панским палацом!* [4, с. 399].

У мове газеты “Наша Ніва” семантыка прыметніка *вялікі (вялики)* пашырылася ў параўнанні з усходнеславянскім перыядам. Названая лексема набыла новыя значэнні ‘які патрабуе вялікіх намаганняў’, ‘неардынарны па сваім размаху, значэнні, важнасці’, ‘высокі, шматгадовы’.

З эмацыянальнай, экспрэсіўнай, вобразнай і характарыстычнай функцыяй выкарыстоўваюцца ўстойлівыя выразы з прыметнікам *вялікі (вялики)* у якасці першага кампанента: *вяликая дарога, вяликая заповедзь, вялікая карысць, вялікі крок, вялікія вочы, вялікія грошы. Недалёка ад вялікай дарогі, прытуліўшыся на беразі невялічкай рэчкі, стаяла вёска Лапцэвічы. Усім Ты даў [Божэ] заповедзь – вяликую заповедзь – у цяжкай працы, потам крывавым даставаць хлеб свой. З гэтаго будзе вяликая карысць для ўсіх, хто да крамы прылучыўся, бо тавары ім абойдуцца танней. А гэта вялікі крок, унярод: хай бы зрабіла яго ўся вясковая Беларусь! Шэпталіся людзі вялікімі вачамі на расказчыка угледаючыся. Каб была добрая рыбная гаспадарка, то возеры давали бы вяликие грошы* [4, с. 399].

У сучаснай беларускай мове семантычны аб’ём лексемы *вялікі* наступны: ‘значны па велічыні і памерах’, ‘значны па колькасці’, ‘значны па сваёй сіле, інтэнсіўнасці, якасцях’, ‘выдатны па сваім значэнні’, ‘геніяльны, таленавіты’, ‘большы, чым патрэбна; які перавышае звычайную меру’, ‘дарослы’, ‘састаўная частка назваў, тытулаў’, ‘у значэнні назоўніка вялікія’ [5, с. 600]. У сучаснай беларускай мове прыметнік *вялікі*, акрамя значэнняў, з якімі выкарыстоўваецца ў мове газеты, ужываецца і ў ролі назоўніка.

У мове газеты “Наша Ніва” сустракаюцца формы суб’ектыўнай ацэнкі *вялізны, вялізарны*, простая форма вышэйшай ступені параўнання з суфіксам *-ш-* *вялікшы*, а таксама складаныя прыметнікі *вяліка-княжацкі, вялікарасейскі, вялікаруссы*, першы кампанент якіх паходзіць ад асновы прыметніка *вялікі*: *Мужыкі чакаюць гэтай помачы [500 тысяч пудоў хлеба] з вялізным нецярпеньнем. У Вільні згарэў да шчэнту вялізарны магазын Залкінда. У вялікшых гарадох як Полацк, Мінск, Туроў, вечэ мела вялікую сілу і часта праганяло непадабаўшагося народу князя і выбірало новаго. Kali buy wybran na Wialika-kniażeski pasad Litwy i Rusi Kazimir Jahajłowič, kraj iznoy paśai prychodzić u*

paradok. У **вялікарасейскіх** губэрнях, селяне знаходзяцца, бадай, у горшых чым нашыя варунках і вось там даход с хатняго рэмесла яўляецца вялікай падмогай селяном. Ня можна сказаць каб беларус быў кепски земляроб: беларусы гаспадараць лепш за **вялікарусой** [4, с. 398].

Формы суб'ектыўнай ацэнкі *вялізны*, *вялізарны* адзначаюцца ў гаворках Чэрвеньшчыны [1, с. 300].

Такім чынам, прыметнік *вялікі* (*вялики*) шырока выкарыстоўваецца ў мове газеты “Наша Ніва” і выступае як у прамым, так і ў пераносным значэнні, а таксама служыць для ўтварэння новых слоў. Як паказвае прааналізаваны матэрыял, прыметнік *вялікі* (*вялики*) у мове газеты ўжываецца з большым семантычным аб'ёмам, чым ва ўсходнеславянскі перыяд. З тым жа семантычным аб'ёмам лексема функцыянуе ў сучаснай беларускай мове. Форма вышэйшай ступені параўнання *вялікішы* ў сучаснай беларускай мове не ўжываецца.

Спіс літаратуры

1. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Гал. рэд. В. У. Мартынаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978. – Т. 2.
2. Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) : в 10 т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. яз., 1988. – Т. 1.
3. Янкова, Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т. С. Янкова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.
4. Слоўнік мовы “Нашай Нівы” (1906 – 1915) : у 5 т. / Пад рэд. В. П. Лемцюговай. – Мінск : Тэхналогія, 2003. – Т. 1.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / Пад рэд. К.К. Атраховіча. – Мінск : БелСЭ, 1977. – Т. 1.

ВОЛЬГА ШАВЕЛЬ (г. Баранавічы)

ФУНКЦЫЯНАЛЬНА-СТЫЛІСТЫЧНЫ ПАРАМЕТР У СТРУКТУРЫ СЛОЎНІКАВАГА АРТЫКУЛА

Найбольш адметная асаблівасць развіцця сучаснай лексікаграфіі – гэта разнастайнасць падыходаў у даследаванні асаблівасцяў структуры слоўнікавага артыкула.

Надзённым з’яўляецца падыход, які акцэнтуюе ўвагу на функцыянальных магчымасцях слова. Функцыянальныя і сістэмныя асаблівасці слова не з’яўляюцца ізаляванымі адны ад другіх. Сфармуляванае ў навуцы агульнае палажэнне аб адзінстве структуры і функцыі мае самыя непасрэдня адносіны да структуры слоўнікавага артыкула. Любую функцыю слова цяжка разумець, калі разглядаць яе саму па сабе, у адрыве ад той сістэмы, у якой слова развіваецца.

“Сістэмны падыход з характэрным для яго адлюстраваннем рэчаіснасці, – піша В.П. Кузьмін, – зыходзіць перш за ўсё з якаснага аналізу цэласных аб’ектаў і раскрыцця механізмаў іх інтэграцыі” [1, с. 8].

Сістэмнае, цэласнае ўяўленне пра аб’екты з’яўляецца адной з асноўных мэт пазнання і неабходнай умовай эфектыўнасці прымянення ведаў пра аб’ект для вырашэння практычных задач.

У лексікаграфіі сістэмны падыход дазваляе інтэграваць і сістэматызаваць назапашаныя веды, фармуляваць новыя навуковыя гіпотэзы, ствараць сістэмныя апісанні лексікаграфічных паняццяў.

Галоўны структурны кампанент слоўніка – слоўнікавы артыкул, які ўяўляецца карыстальнікам, у залежнасці ад тыпу слоўніка, больш ці менш складанай сістэмай.

Слоўнікавы артыкул валодае унікальнымі характарыстыкамі, з’яўляецца складаным утварэннем, што развіваецца па аб’ектыўных законах, якія грунтуюцца на лексікаграфічнай традыцыі. Разнастайнасць падсістэм, якімі слова характарызуецца і ў якія ўключаецца, абумоўлівае разнастайнасць і якасць слоўнікавага артыкула.

Выкарыстанне ідэі цэласнасці ў лексікаграфічных даследаваннях магчымае ў разнастайных аспектах. Перш за ўсё яно вызначаецца пазнаннем таго, што аб’ект даследавання – цэласны і да яго можна прымяніць паняцці цэласнасці і гарманічнасці. У аснову структуравання слоўнікавага артыкула павінен быць пакладзены не адвольны набор з мноства памет, а структура-сістэма. Выкарыстанне такіх характарыстык, як прапарцыянальнасць частак, паўната складу, у якасці кантрольных крытэрыяў дазволіць пазбегнуць магчымых памылак пры складанні слоўнікаў розных тыпаў.

Калі слоўнікавы артыкул разглядаць як нейкую сістэму, то галоўная задача заключаецца ў тым, каб выявіць складнікі гэтай з’явы і спосабы іх арганізацыі. Менавіта ў гэтым плане, мяркуем, варта праводзіць тэарэтычныя і практычныя даследаванні, якія дапамогуць вызначыць

сутнасць і месца функцыянальна-стылістычнага параметра ў складанай сістэме слоўнікавага артыкула.

Аналізуючы слоўнікавы артыкул з пазіцый сістэмнага падыходу, недастаткова канстатаваць, што ён з'яўляецца цэласным. Неабходна раскрыць сістэмныя асновы і базавую сістэмную якасць гэтай з'явы, зразумець адзіную пабудову, яе заканамернасці. Агульнаметадалагічныя працэдуры, якія распрацоўваюцца сістэмным падыходам, адносяцца да вывучэння законаў утварэння цэлага, функцыянавання, развіцця цэлага, адносін з'явы (сістэмы) з родавай сістэмай, адносін з'явы (сістэмы) з другімі сістэмамі, узаемадзеянне з'явы (сістэмы) са знешнім светам [2, с. 91]. Гэтыя працэдуры з'яўляюцца істотнымі звёнамі любога працэсу навуковага пазнання. Сістэмны падыход у даследаванні слоўнікавага артыкула патрабуе разгляду яго ў некалькіх планах:

1. Як нейкай якаснай адзінкі, як сістэмы, якая мае свае спецыфічныя заканамернасці.

2. Як часткі сваёй родава-відавой макраструктуры, у якую слоўнікавы артыкул уключаны.

3. У плане мікрасістэм, заканамернасцям якіх ён таксама падпарадкоўваецца [1].

Пачатковым этапам аналізу любога мноства як сістэмы з'яўляецца групоўка яго элементаў, падзел на падмноствы (падсістэмы).

Падзел на падмноствы адбываецца на аснове адносін эквівалентнасці. Пры гэтым мяркуецца, што: а) існуе працэдура, якая дазваляе знайсці падабенства і адрозненне элементаў мноства, у выніку падобныя (неадрозныя выбранай працэдурай) элементы трапляюць у адзін клас – адрозныя – у розныя; б) няма праблемы выдзялення саміх элементаў; в) мы маем справу з дыскрэтнымі мноствамі. У рэальных мноствах элементы могуць валодаць некалькімі прыметамі. Таму адно і тое ж мноства можа быць разбіта на разнастайныя падмноствы [2].

Калі колькасць апісанняў, якія прапануюцца ў структуры слоўнікавага артыкула пераўзыходзіць аб'ём успрымання, узнікае неабходнасць групоўкі, умацавання адзінак успрымання і на аснове прынцыпу блізкасці можна ажыццявіць групоўку падмностваў (элементаў) па падабенстве, на аснове адносін парадку яны могуць аб'ядноўвацца ў рады, упарадкоўвацца.

Наяўнасць родава-відавых адносінаў паміж паняццямі робіць натуральнай для сістэмы структуру іерархіі: Слова-Параметр-Памета.

Сістэма існаваць не можа, пакуль, па-першае, не вылучаны сістэмаўтваральная аснова, якая аб'ядноўвае элементы, што ўваходзяць у сістэму як адносна аднародныя, па-другое, не ўказаны характар сувязяў паміж гэтымі элементамі і, урэшце, не абазначана яшчэ больш шырокая сістэма, у якую ўваходзіць дадзеная канкрэтная сістэма.

Сістэмаўтваральнай асновай слоўнікавага артыкула, мяркуем, можа выступаць тып слоўніка, які вызначае змястоўныя кампаненты артыкула.

Сістэмнае бачанне будовы слоўнікавага артыкула адкрывае заканамернасці развіцця і функцыянавання параметра як “элемента” сістэмы.

У тым выпадку, калі функцыянальна-стылістычны параметр разглядаць як “элемент” больш шырокіх сістэм, то адкрываецца магчымасць выкарыстання метадалогіі сістэмнага падыходу. Сістэмная метадалогія аналізу развіцця параметра ўключае наступныя палажэнні:

1. Параметр выступае як “элемент” разнастайных сістэм, у якіх ён набывае і выражае характэрныя гэтым сістэмам разнастайныя якасці.

2. Параметр можа быць вывучаны і зразумелы пры абавязковай умове аналізу гісторыі і эвалюцыі сістэм, у якіх ён развіваўся.

3. Сістэмная метадалогія як задачу даследавання выдзяляе пытанне пра неабходнасць узнікнення феномена параметра, пра тое, “для чаго патрэбен параметр” у працэсе развіцця слоўнікавага артыкула.

4. Сістэмны аналіз непазбежна звяртаецца да пошуку тых “асноў” сістэм, пры дапамозе якіх адбываецца ўзаемадзеянне параметра са зместам усяго слоўнікавага артыкула.

Само слова “параметр” у лінгвістычнай літаратуры стала зараз адным з самых распаўсюджаных і па ўжывальнасці набліжаецца, напэўна, да тэрміна “сістэма”. Канкрэтнае напэўненне тэрміна “параметр” вызначаецца кантэкстам, у якім ён выкарыстоўваецца, але ў агульным выпадку згаданым тэрмінам акрэсліваюць некаторую велічыню, характарыстыку, меншую, як правіла, за лінгвістычную адзінку адпаведнага апісання, якая па функцыі супадае з дыферэнцыяльнай прыметай.

Параметр часцей за ўсё разумеецца як некаторы аб’ём інфармацыі аб моўнай структуры, які ў пэўным выпадку можа ўяўляць для карыстальніка самастойны інтарэс, але, як правіла, выступае ў сувязі з іншымі квантамі (параметрамі) і знаходзіць спецыфічнае выражэнне ў слоўніках. Выкарыстанне тэрміна “параметр” пры апісанні і класіфікацыі лексікаграфічнай інфармацыі ўяўляецца апраўданым, паколькі будучы, з аднаго боку, характарыстыкай мовы, параметр можа знаходзіць рознае выражэнне ў слоўніках у залежнасці ад мэт, якія слоўнік рэалізуе, і спецыфікі моўнай структуры, якую ён адлюстроўвае. Параметр служыць тым самым адрозненню саміх слоўнікаў.

Па сваёй велічыні, ёмістасці параметры, будучы адлюстраваннем усёй моўнай структуры, з’яўляюцца зусім рознымі, часта непараўнальнымі адзін з адным. Так, з аднаго боку, мы маем такі адносна просты параметр, як націск, з другога – адзін з самых складаных – функцыянальна-стылістычны.

Што датычыцца фармальнага выражэння значэнняў параметраў, то яны замацоўваюцца, як правіла, у сістэме слоўнікавых памет, але ёсць параметры (напрыклад, дэфініцыя, арфаграфія), якія спецыяльных памет не маюць. Паметы аднолькавага парадку могуць быць і значэннямі аднаго параметра, дапускаючы яго большую ці меншую дэталёвасць.

Кожны параметр, а экстрэмальна — кожнае значэнне параметра, імкнецца стаць асобным слоўнікам. Гэта значыць, што максімальная глыбіня распрацоўкі аднаго параметра прыводзіць да ідэі універсальнага слоўніка.

Выяўленне ўзроўняў слоўнікавага артыкула дазваляе апісаць яго як арганізаваную цэласнасць, вызначыць месца і ролю любога параметра ў сістэме.

Істотнай характарыстыкай шматузроўневых сістэм з'яўляецца адносна аўтаномія кожнага з узроўняў і іх пэўная ўзаемазалежнасць. Гэта складае найважнейшую ўмову самарэгуляцыі сістэм. Сістэмны падыход патрабуе разглядаць з'явы ў іх развіцці, ён неабходным чынам грунтуецца на прынцыпах развіцця. Статычная сістэма з'яўляецца толькі момантам развіцця.

Функцыянальна-стылістычны параметр – характарыстыка слова паводле аднесенасці да розных стыляў, сферы ўжывання, эмацыйнасці і экспрэсіўнасці. Таму ён можа разглядацца як сродак выканання слоўнікам яго нарматыўнай ролі, як сродак фарміравання камунікатыўнай кампетэнтнасці суб'ектаў – карыстальнікаў слоўнікамі.

Спіс літаратуры

1. Кузьмін, В.П. Принцип системности теории и методологии К. Маркса / В.П. Кузьмін. – М. : Политиздат, 1980. – 312с.
2. Ломов, Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 444с.
3. Анохин, П.К. Очерки по физиологии функциональных систем / П.К. Анохин. – М. : Медицина, 1975. – 447с.

ІРЫНА ЯЛЫНЦАВА (г. Мінск)

**МАТЫВАЦЫЙНЫЯ БАЗЫ ПОЛІМАТЫВАВАНЫХ АСАБОВЫХ
НАЗОЎНІКАЎ У СУЧАСНЫХ БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ**

Актуальнасць супастаўляльнага вывучэння моў, тым больш блізкароднасных, якімі з’яўляюцца беларуская і руская, не выклікае сумненняў. Агульнавядома, што даследаванні такога роду магчымыя і неабходныя на любым моўным узроўні, а іх вынікі могуць прыводзіць да шырокіх абагульненняў.

Як у беларускай, так і ў рускай літаратурных мовах у складзе адушаўлёных назоўнікаў выдзяляюцца лексемы, якія абазначаюць асоб, – так званыя асабовыя назоўнікі. Гэтыя назоўнікі семантычна надзвычай разнастайныя. У склад адзначанай групы ўваходзяць уласныя асабовыя імёны, прозвішчы, псеўданімы ці мянушкі людзей (*Максім, Талаш, Янка Купала, “Сокол”*). Асабовыя назоўнікі могуць указваць на палітычную, сацыяльную ці нацыянальную прыналежнасць асоб (*дэмакрат, ліберал, селянін, беларус*), на род ці від іх дзейнасці, прафесію, пасаду або званне (*хлебароб, дэпутат, аграром, спявак, урач, акадэмік*), на месца жыхарства, знаходжання, пражывання або месца дзейнасці (*мінчанін, вясковец, сібірак*), на сваяцкія, сяброўскія і розныя іншыя адносіны паміж людзьмі (*брат, таварыш, калега*), на знешнія ці ўнутраныя якасці асобы, пол, рост, узрост, характар, стан, паводзіны, вонкавае аблічча і г. д. (*мужчына, асілак, падлетак, дзівак, дабрадзеі, свавольнік, баязлівец, весялун, герой, патрыёт*) і інш. [1, с. 31] Матэрыялам для аналізу паслужылі поліматываваныя асабовыя назоўнікі са значэннем мужчынскага і жаночага полу (маскулінатывы і фемінінатывы) у сучасных беларускай і рускай літаратурных мовах з пункту погляду матывацыйных баз гэтых назоўнікаў. Для аналізу ўзяты беларускія і рускія карэляты з аднолькавымі словаўтваральнымі фармантамі. Карані назоўнікаў пры гэтым могуць быць рознымі. Такога роду аналіз у беларускім мовазнаўстве праводзіцца ўпершыню. Пры аналізе не закранаецца стылістычны бок беларускіх і рускіх адзінак, а ўлічваюцца словы розных разрадаў лексікі.

Нагадаем, што пад множнасцю (неадзінасцю) матывацыі разумеюць такую моўную з’яву, калі матываванае слова можа быць суаднесена не з адной, а з дзвюма і больш матывавальнымі асновамі. У тым выпадку, калі ў матываванага два і больш значэнні, множная выводнасць павінна разглядацца для кожнага з гэтых значэнняў паасобна. Супастаўляльны аналіз фактычнага матэрыялу паказаў, што матывацыйнымі базамі для поліматывавальных асабовых назоўнікаў са значэннем мужчынскага полу – маскулінатываў (ад англ. *masculine* – мужчынскі) у беларускай і рускай мовах могуць быць як адзіночныя словы, так і словы, якія ўваходзяць у склад таго ці іншага наймення, т. зв. матывацыйныя палі. Фактычны матэрыял узяты з наступных лексікаграфічных крыніц: “Словаўтваральнага слоўніка беларускай мовы” (Мінск, 2000), “Словообразовательного словаря русского языка” ў

2-х тамах А.М. Ціханава (М., 1985). У працэсе аналізу быў выкарыстаны таксама “Беларуска-рускі слоўнік” у 3-х тамах (Мінск : БелЭн, 2003),

Так, большая частка поліматывавальных маскулінатываў утвараецца ад:

назоўніка і прыметніка, напрыклад: бел. атамнік-(Ш) (атам-(Ш) → атам-**нік**-(Ш) і атамн-(ы) → атамн-**ік**-(Ш) – рус. атомник-(Ш) (атом-(Ш) → атом-**ник**-(Ш) і атомн-(ый) → атомн-**ик**-(Ш); бел. сакрэтнік-(Ш) (сакрэт-(Ш) → сакрэт-**нік**-(Ш) і сакрэтн-(ы) → сакрэтн-**ік**-(Ш) – рус. секретник-(Ш) (секрет-(Ш) → секрет-**ник**-(Ш) і секретн-(ый) → секретн-**ик**-(Ш); бел. дыпломнік-(Ш) (дыплом-(Ш) → дыплом-**нік**-(Ш) і дыпломн-(ы) → дыпломн-**ік**-(Ш) – рус. дипломник-(Ш) (ад диплом-(Ш) → диплом-**ник**-(Ш) і дипломн-(ый) → дипломн-**ик**-(Ш)). Згодна з “Словообразовательным словарем русского языка” А.М. Ціханава, пэўная колькасць рускіх маскулінатываў мае адну матывавальную аснову (напрыклад, дипломник ад диплом). Аднак, нягледзячы на гэта, мы адносім гэтыя дэрываты да поліматывавальных, кіруючыся пры гэтым агульнапрынятымі правіламі ўтварэння неадзінаматывавальных слоў (гл., напрыклад, “Русскую грамматику”);

назоўніка і дзеяслова, напрыклад: бел. калекцыянер-(Ш) (калекцыя-(я) → калекцыя-**янер**-(Ш) і калекцыя/ірава/- (ць) → калекцыя-**ер**-(Ш) – рус. коллекционер-(Ш) (коллекция-(я) → коллекция-**онер**-(Ш) і коллекцион/ірова/- (ть) → коллекцион-**ер**-(Ш); бел. саўдзельнік-(Ш) (удзельнік-(Ш) → **са**-ўдзельнік-(Ш) і саўдзель/ніча/- (ць) → саўдзель-**нік**-(Ш) – рус. соучастник-(Ш) (участник-(Ш) → **со**-участник-(Ш) і соучаст/вова/- (ть) → соучаст-**ник**-(Ш).

Радзей у якасці матывавальных для маскулінатываў могуць выступаць:

два назоўнікі, напрыклад: бел. судакладчык-(Ш) (дакладчык-(Ш) → **су**-дакладчык-(Ш) і судаклад-(Ш) → судаклад-**чык**-(Ш) – рус. содокладчик-(Ш) (докладчик-(Ш) → **со**-докладчик-(Ш) і содоклад-(Ш) → содоклад-**чик**-(Ш); бел. контрразведчык-(Ш) (разведчык-(Ш) → **контр**-разведчык-(Ш) і контрразвед/к/- (а) → контрразвед-**чык**-(Ш) – рус. контрразведчик-(Ш) (разведчик-(Ш) → **контр**-разведчик-(Ш) і контрразвед/к/- (а) → контрразвед-**чик**-(Ш); дзеяслоў і прыметнік, напрыклад: бел. паскуднік-(Ш) (паскудз/і/- (ць) → паскуд-**нік**-(Ш) і паскудн-(ы) → паскудн-**ік**-(Ш) – рус. паскудник-(Ш) (паскуд/у/- (ть) → паскуд-**ник**-(Ш) і паскудн-(ый) → паскудн-**ик**-(Ш);

назоўнік і лічэбнік, напрыклад: бел. дваінік-(Ш)¹ (двай/нят/- (ы) → дваін-**ік**-(Ш) і дво-(е) → дваін-**нік**-(Ш) – рус. двойник-(Ш)¹ (двойн-(я) → двойн-**ик**-(Ш)¹ і дво-(е) → двой-**ник**-(Ш)¹); бел. сотнік-(Ш) (сотн-(я) → сотн-**ік**-(Ш) і ст-(о) → сот-**нік**-(Ш) – рус. сотник-(Ш) (сотн-(я) → сотн-**ик**-(Ш) і ст-(о) → сот-**ник**-(Ш).

Зафіксаваны выпадкі, калі поліматывавальна асабовыя назоўнікі маюць тры матывавальныя асновы:

назоўнік і два дзеясловы, напрыклад: бел. запраўшчык-(Ш) (ад запраў/к/- (а), запраў/і/- (ць) і запраўл/я/- (ць) – рус. запраўщик-(Ш) (ад запраў/к/- (а), запраў/у/- (ть) і запраўл/я/- (ть); бел. наладчык-(Ш) (ад

налад/к/-(*а*), наладз/і/-(*ць*) і наладж/ва/-(*ць*) – рус. налад-**чик**-(*Ш*) (ад налад/к/-(*а*), налад/и/-(*ть*) і налаж/ива/-(*ть*);

дзеяслоў і два назоўнікі, напрыклад: бел. згон-**шчык**-(*Ш*) (ад зган/я/-(*ць*), згон/к/-(*а*) і згон/Ш/-(*Ш*) – рус. сгон-**щик**-(*Ш*) (ад сгон/я/-(*ть*)², сгон/к/-(*а*) і сгон/Ш/-(*Ш*);

два назоўнікі і два дзеясловы, напрыклад: бел. падказ-**чык**-(*Ш*) (ад падказ/Ш/-(*Ш*), падказ/к/-(*а*), падказ/а/-(*ць*) і падказ/ва/-(*ць*) – рус. подказ-**чик**-(*Ш*) (ад подказ/Ш/-(*Ш*), подказ/к/-(*а*), подказ/а/-(*ть*) і подказ/ыва/-(*ть*).

Сярод поліматывавальных беларускіх маскулінатываў зафіксаваны дэрыват *зраднік*, матывавальнымі да якога выступаюць прыметнік і два дзеясловы (*зрадн*-(*ы*) → *зрадн-ік*-(*Ш*), *зрадз*/і/-(*ць*) → *зрад-нік*-(*Ш*) і *зрадж*/ва/-(*ць*) → *зрад-нік*-(*Ш*). У рускай мове дэрывату *зраднік* адпавядае асабовы назоўнік *изменник*, утвораны ад назоўніка і двух дзеясловаў (*измен*-(*а*) → *измен-ник*-(*Ш*), *измен*/и/-(*ть*)² → *измен-ник*-(*Ш*) і *измен*/я/-(*ть*)² → *измен-ник*-(*Ш*). Нягледзячы на тое, што “Словарь русского языка” фіксуе прыметнік *изменный* [2, 647], дадзеная лексема не можа выступаць матывавальнай да названага вышэй назоўніка, паколькі адносіцца да ўстарэлай лексікі (множнасць матывацыі – з’ява сучаснай мовы (як беларускай, так і рускай. – І.Я.).

Аналіз фактычнага матэрыялу паказаў, што для беларускай і рускай моў характэрнае ўтварэнне поліматывавальных асабовых назоўнікаў, матывавальнай базай для якіх могуць выступаць:

назоўнік і матывацыйнае поле, напрыклад: бел. *брыгад-нік*-(*Ш*) (ад *брыгад*-(*а*) і член **брыгад**-(*ы*) – рус. *бригад-ник*-(*Ш*) (ад *бригад*-(*а*) і член **бригад**-(*ы*);

прыметнік і матывацыйнае поле, напрыклад, бел. *завочн-ік*-(*Ш*) (ад *завочн*-(*ы*) і студэнт **завочн**-(*ага*) *навучання*) – рус. *заочн-ик*-(*Ш*) (ад *заочн*-(*ый*) і студэнт **заочн**-(*ого*) *обучения*). У якасці ўтваральных да асабовых назоўнікаў са значэннем жаночага полу – фемінінатываў (ад англ. *feminine* – жаночы), як правіла, выступаюць два назоўнікі, напрыклад: бел. *няўдачніц*-(*а*) (*няўдач*/нік/-(*Ш*) → *няўдач-ніц*-(*а*) і *няўдачн*/ік/-(*Ш*) → *няўдачн-іц*-(*а*) – рус. *неудачниц*-(*а*) (*неудач*/ник/-(*Ш*) → *неудач-ниц*-(*а*) і *неудачн*/ик/-(*Ш*) → *неудачн-иц*-(*а*) бел. *сукватарантк*-(*а*) (*сукватарант*-(*Ш*) → *сукватарант-к*-(*а*) і *кватарантк*-(*а*) → **су**-*кватарантк*-(*а*) – рус. *соквартирантк*-(*а*) (*квартирантк*-(*а*) → **со**-*квартирантк*-(*а*) і *соквартирант*-(*Ш*) → *соквартирант-к*-(*а*); бел. *ануч-ніц*-(*а*) (ад *ануч*/нік/-(*Ш*) і *ануч*-(*а*) – рус. *тряпич-ниц*-(*а*) (ад *тряпич*/ник/-(*Ш*) і *тряпич*-(*а*). У слоўніках рускай мовы зафіксаваны і маскулінатыў *тряпочник* (ад *тряпка*) са значэннем “То же, что и т р я п и ч н и к” [3, с.1073] (тое, што і *анучнік* у беларускай мове), аднак адпаведны яму фемінінатыў *тряпочница* ў рускіх лексікаграфічных крыніцах адсутнічае.

У беларускай мове зафіксаваны групы фемінінатываў, якія, згодна з “Беларускай граматыкай”, могуць мець некалькі матывавальных асноў. Так, напрыклад, лексемы тыпу *вязальшчыца*, *прыбіральшчыца* і пад., утвораныя ад дзеясловаў, могуць суадносіцца таксама з назвамі асоб мужчынскага полу на **-льнік** і разглядацца як утвораныя ад ад іх з

дапамогай суфікса **-іц-а** [4, с. 255]. У рускай мове ім адпавядаюць лексемы, якія маюць толькі адну матывавальную аснову: бел. *вязальшчыца-(а)* (*вяза-(ць)*) → *вяза-льшчыца-(а)* і *вязальшч/ык/-(-Ш)* → *вязальшч-ыца-(а)* – рус. *вязальщица-(а)* (*вязаць/ик/-(-Ш)*) → *вязальшч-ыца-(а)*; бел. *прыбіральшчыца-(а)* (*прыбіра-(ць)*) → *прыбіра-льшчыца-(а)* і *прыбіральшч/ык/-(-Ш)* → *прыбіральшч-ыца-(а)* – рус. *уборщица-(а)* (*убор/щик/-(-Ш)*) → *убор-ыца-(а)*. Адсубстантыўныя фемінінатывы тыпу *буфетчыца*, *газетчыца* і пад. могуць суадносіцца таксама і з назоўнікамі мужчынскага полу і разглядацца ў такім выпадку як утварэнні з суфіксам **-іц-а** [4, с. 254-255]: бел. *буфетчыца-(а)* (ад *буфет(-Ш)* і *буфет/чык/-(-Ш)*) – рус. *буфетчица-(а)* (ад *буфет(-Ш)* і *буфет/чик/-(-Ш)*); бел. *газетчыца-(а)* (ад *газет-(а)* і *газет/чык/-(-Ш)*) – рус. *газетчица-(а)* (ад *газет-(а)* і *газет/чик/-(-Ш)*). Такім чынам, пры ўтварэнні поліматывавальных маскулінатываў зафіксавана 11 камбінацый часцін мовы, якія выступаюць у якасці матывавальных баз, а пры ўтварэнні поліматывавальных фемінінатываў – усяго тры. Для некаторых поліматывавальных маскулінатываў характэрныя тры матывацыйныя базы.

Спіс літаратуры

1. Наркевіч, А.І. Назоўнік. Граматычныя катэгорыі і формы / А.І. Наркевіч. – Мінск : Выд-ва БДУ імя У.І. Леніна, 1976. – 248 с.
2. Словарь русского языка : в 4-х т. / Под ред. А.П. Евгеньевой. – М. : Русский язык, 1981–1984. – Т.1. – 1981. – 698 с.
3. Словарь современного русского литературного языка” : в 17-ти тт. – М.-Л. : Наука, 1950 – 1965. – Т. 15. – 1963.
4. Беларуская граматыка : у 2 ч. / М.В. Бірыла [і інш.] ; Акад. навук БССР ; Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М.В. Бірылы, П.П. Шубы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1 : Фаналогія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – 431 с.

АСПЕКТЫ МОЎНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ (ФРАЗЕАЛОГІЯ)

МІКОЛА АЛЯХНОВІЧ (г. Брэст)

АСАБЛІВАСЦІ ФУНКЦЫЯНАВАННЯ ЎСТОЙЛІВЫХ АДЗІНАК У МІЖМОЎНЫМ КАНТЭКСЦЕ

Крыніца фразеалогіі кожнай мовы – матэрыял першасны, спаконвечны – слова. Ад слова да свабоднага словазлучэння, а далей – да ўстойлівай адзінкі, – такі, звычайна шлях нараджэння і станаўлення фразеалагізма. Але нават пры павярхоўным азнаямленні з лексічным і фразеалагічным фондам канкрэтнай мовы выяўляецца значнае кантрастнае разыходжанне паміж колькасцю слоў (іх семантычных варыянтаў) і фразеалагізмаў.

Так, у 5-цітомным ТСБМ (шэсць кніг) пададзена 97935 слоў і 7121 фразеалагічны ці тэрміналагічны выраз. (У апошняй кнізе гэтага выдання ва ўступным слове “Ад рэдакцыйнай калегіі” гаворыцца: “У шасці кнігах гэтага выдання сабрана і растлумачана 105056 слоў і фразеалагічных выразаў сучаснай мовы беларускага народа” [ТСБМ: У 5-ці т. Т. 5. Кн. 2. У – Я. – Мн., 1984. – 608 с. – С. 5].

Тлумачальныя ж даведнікі ўстойлівых адзінак “новай” беларускай мовы (дыялектнай і літаратурнай) больш чым за паўтара стагоддзя, па нашых падліках, занатавалі каля 25 тысяч фразеаўжыванняў дыялектных устойлівых адзінак і каля сямі з паловай тысяч адзінак беларускай літаратурнай мовы: у ФСБМ (І.Я. Лепешава) – 5755 фразеалагізмаў.

Такое ж колькаснае разыходжанне адзначаем у слоўнікавым і фразеалагічным складзе іншых моў: так, у ФСРЯ (пад рэд. А.І. Малаткова) ~ 4000 ФА, у ФСУМ (2 тамы) ~ каля 10000 ФА.

У гэтай дыспрапорцыі “вінаватыя” і непасрэдна сістэма мовы, і яе карыстальнікі. Вядома, што ў самім працэсе ўтварэння ўстойлівых адзінак задзейнічаны толькі самыя актыўныя лексічныя адзінкі, найперш з канкрэтным працэсуальна-рэчавым значэннем (адзначым перавагу ў структуры ФА субстантываў і вербатываў).

Параўнальны аналіз структуры і семантыкі ФА блізкароднасных (славянскіх) і неблізкароднасных моў сведчыць, што для значнай колькасці ўстойлівых адзінак зыходным з’яўляецца першаснае значэнне галоўнага кампанента. Прыгадаем, для прыкладу, значны пласт фразеалагізмаў з саматычнымі кампанентамі ў розных мовах (рука, галава, вока...) – (назвы больш чым 30 асноўных частак цела чалавека):

бел.: закрыць (заплюшчыць) вочы на што. Знарок не заўважаць чаго-н. важнага, значнага (ФСБМ, 1, 400);

рус.: закрыть глаза на что. Намеренно не обращать никакого внимания на что-либо, не замечать чего-либо (ФСРЯ, 166);

укр.: заплющувати (закривати, замикати і т. ін.) очі на що. Навмисне не помічати чого-небудь, не звертати уваги на щось (ФСУМ, 1, 316);

балг.: затварям/ затваря прочте си пред (сьщо за) нещо. Закривать / закрыть глаза на что-либо (БРФС, 387);

венг.: Szemet huny vmi fölött.

Па сутнасці мы маем справу з поўнымі міжмоўнымі фразеалагічнымі эквівалентамі, калі праяўляецца функцыянальна-сэнсавая суаднесенасць устойлівых адзінак. Тоеснасць семантычных і канатацыйных паказчыкаў грунтуецца якраз на знешнім лексічна-граматычным супадзенні ФА: значыць, станаўленне ўстойлівай фразеалагічнай семантыкі (сігніфікат) непасрэдна ідзе ад пашырэння і пераасэнсавання першаснага значэння (дэнатат), прычым па адной схеме ў розных мовах (супадзенне вобразнай асновы, што характэрна далёка не ўсім ФА).

Агульнамоўныя законы праяўляюцца на ўсёй сістэме сэнсавых адносін: ад развіцця семантыкі канкрэтнага слова праз яго фармальна-дэрывацыйныя магчымасці да замацавання яго патэнцыяльнай здольнасці праявіцца ў сутнасці і змесце адзінак іншых моўных ярусаў – сінтаксічнага, фразеалагічнага.

Так, слова вецер у сучаснай беларускай літаратурнай мове даецца як адназначнае – ‘рух паветра ў гарызантальным напрамку’ (ТСБЛМ, 111). Аналагічную дэфініцыю адзначаем у слоўніку рускай мовы: ‘движение, поток воздуха в горизонтальном направлении’ (СРЯ, 66). Тым не менш адзінка вецер з’яўляецца актыўным кампанентам пры ўтварэнні фразеалагізмаў. Для прыкладу, даведнікі беларускай мовы фіксуюць каля паўсотні ўстойлівых выразаў з гэтым кампанентам: *з ветрам у галаве, з лёгкім ветрам!, ісіці з ветрам, як ветрам здзьмула, падбіты ветрам, якім ветрам (занесла), ад ветру валіцца, пляваць супраць ветру, хістацца ад ветру, шукай ветру ў полі, вецер нясе, вецер у спіну, куды вецер дзьме і інш.* (ФСБМ, 1, 166–168; БФ, 82–83). У большасці выразаў агульная семантыка “падказваецца” канкрэтным значэннем былой лексемы вецер.

Аналагічная сітуацыя праяўляецца і ў фразеалагічным корпусе іншых моў, найперш славянскіх, дзе адзначаем наяўнасць значнай колькасці агульных ці блізкіх па структуры і семантыцы ўстойлівых адзінак: рус. – *бросать на ветер, ветер в голове (свистит, гуляет, ходит), ветер свистит в карманах, каким ветром занесло, откуда ветер дует, ищи ветра в поле, держат нос по ветру* и др. (ФСРЯ, 62); укр. – *викидати на вітер, звідки вітер віє (дме), на вітер, вітер у кишенях свистить, як вітер звяв (здмухнув), підбитий вітром, піти за вітром, як вітром здуло і інш.* (ФСУМ, 1, 131–133).

Разам з тым у фразеалогіі выразна выяўляецца нацыянальна-культурная адметнасць мовы: бел. – *з лёгкім ветрам!* ‘пажаданне шчаслівай дарогі’ (ФСБМ, 1, 166), *з ветру вярэйкі віць* ‘гаварыць, сцвярджаць што-н. без усякіх падстаў; пляткарыць, выдумваць’ (ФСБМ, 1, 176), *ветры ганяюць каго* ‘пра таго, хто невядома дзе ходзіць, не дома’

(БФ, 83), *хоць з ветрам пускай* ‘много, вельмі многа /работы/’ (СБНФ, 290), *хоць на ветры пускай* ‘вельмі лёгкі і зусім не засцерагае ад холаду’ (ФСБМ, 2, 233); укр. – *пустий вітер* ‘1. Легковажна, ненадійна людина; 2. Що-небудь незначне, не варте уваги’ (ФСУМ, 1, 1993, 132), *під три вітри* ‘1. Геть; 2. Уживається як лайливий вислів, коли проганяють або проклинають когось’ (ФСУМ, 1, 1993, 132), *на вітер підняти* ‘приводить вь чувство упавшего в обморок, вынося его на чистый воздух’, *іди по три вітри* ‘ступай к чорту’, *вітер мае* ‘уже неть’ (СУМ, Гринч, 1907, 1, 241); рус. – *на (все) четыре ветра* ‘куда угодно, куда только захочется (идти, убираться, прогонять, отпускать и т. п.)’ (ФСРЯ, 1986, 62).

Скарачэнні і цытаваная літаратура

БРФС – Болгарско-русский фразеологический словарь; сост. А.К. Кошелев, М.А. Леонидова. – Москва : Русский язык, София : Наука и искусство. – 1974. – 635 с.

БФ – Янкоўскі, Ф. Беларуская фразеалогія: фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне / Ф. Янкоўскі; пад рэд. М. Яўневіча, А. Баханькова. – Мінск : Выш. школа, 1968. – 451 с.

СБНФ – Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі / Е.С. Мяцельская, Я.М. Камароўскі. – Мінск : БДУ, 1972. – 320 с.

СРЯ – Ожегов, С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов; под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – 17-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 1985. – 797 с.

СУМ (Гринч.) – Словарь української мови. Зібрала редакція журналу “Кіевская Старина”. Упорядкував, з додатком матеріялу, Борис Грінченко. Том I. А – Ж. – Київ, 1907. – 496 с.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65 000 слоў / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – 3-е вид. – Мінск : БелЭн, 2002. – 784 с.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5-ці т. – Мінск : Галоўная рэдакцыя Беларускай Савецкай Энцыклапедыі, 1977 – 1984.

ФСБМ – Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. У 2-х т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1993.

ФСРЯ – Фразеологический словарь русского языка / Л.А. Войнова, В.П. Жуков, А.И. Молотков, А.И. Федоров; под ред. А.И. Молоткова. – 4-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 1986. – 543 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови. У 2-х книгах / Уклад. : В.М. Білоноженко [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1993.

ІРЭНА БОРДАК (г. Гомель)

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ З СЕМАЙ ЧАСУ

Паняцце часу даследуецца шматлікімі навуковымі дысцыплінамі, кожная з якіх прыходзіць да свайго разумення названай катэгорыі. І гэта натуральна, паколькі часам абумоўлена ўсё, што чалавек рабіў, робіць ці збіраецца зрабіць. Нават само чалавечае жыццё – гэта не што іншае, як пэўны адрэзак часу. Як адзначае В.А. Маслава, “час – неад’емная частка зместавага боку мовы, якая знаходзіць выражэнне ў адзінках розных моўных узроўняў: марфалагічных, лексічных, сінтаксічных” [1, с. 74]. Час знаходзіць таксама адлюстраванне і ў адзінках фразеалогіі, якая параўнальна нядаўна выдзелена ў асобны ярус мовы, – фразеалагізмах.

Тэмпаральныя фразеалагічныя адзінкі (далей – ФА) беларускай мовы падзяляюцца на дзве вялікія групы: 1) ФА, у склад якіх уваходзіць кампанент з часавым значэннем, тыпу *час-часом* ‘праз няпэўныя прамежкі часу, непастаянна, зрэдку’ [2, с. 555]; *на векі вякоў* ‘назаўсёды, навечна’ [1, с. 163]; *гады ў рады; рады ў гады* ‘занадта рэдка, з вялікімі, працяглымі прамежкамі (бываць дзе-н., бачыцца, сустракацца з кім-н., зайсці куды-н. і пад.)’ [1, с. 245]; *на <адну> мінуту (мінутку); на <адну> хвіліну (хвілінку)* ‘на вельмі кароткі час, зусім ненадоўга (выйсці, змоўкнуць, затрымацца і пад.)’ [2, с. 40]; *з секунды на секунду* ‘ў самы бліжэйшы час’ [2, с. 329]; *і дзень і ноч* ‘увесь час, пастаянна’ [1, с. 333]; 2) ФА, семантыка якіх і без часавага кампанента ўключае сему час. Заўважым, што другая група колькасна пераважае (для параўнання: з часавым кампанентам зафіксавана 121 ФА, з семай час – 248 ФА). Найбольшую колькасць сярод ФА другой групы складаюць акалічнасныя фразеалагізмы з семай часу, ці ФА, якія суадносяцца з прыслоўем, выконваюць у сказе сінтаксічную функцыю акалічнасці і ўтрымліваюць у значэнні ўказанне на час. Усяго іх налічваецца 152 ФА.

Аналіз акалічнасных ФА паводле часовай характарыстыкі дазваляе адзначыць, што сема час па-рознаму абазначана і пры гэтым не мае дакладнага ўказання на прамежак часу ў розных фразеалагізмах. Так, сема час можа ўтрымліваць у сабе ўказанне на мяжу працякання дзеяння, падзеі, з’явы, якая адбываецца, але з улікам:

а) яго пачатку: *у першую галаву* ‘першапачаткова, раней за што-н. іншае’ [1, с. 256]; *першым дзелам* ‘спачатку, раней за што-н. іншае’ [1, с. 331]; *ад (з) калыскі* ‘з самага маленства’ [1, с. 480]; *з першых крокаў (з першага кроку)* ‘з самага пачатку якіх-н. дзеянняў, якой-н. дзейнасці’ [1, с. 530]; *з малаком маці (мацеры)* ‘з дзіцячага ўзросту, з самых ранніх гадоў’ [2, с. 14]; *(пачынаць) з нуля* ‘з самага пачатку’ [2, с. 100]; *з першага слова* ‘адразу ж, з самага пачатку размовы’ [2, с. 355]; *з пялёнак* ‘з ранняга дзяцінства, з самага маленства’ [2, с. 242];

б) яго канца: *на закуску* ‘пад канец, на заканчэнне’ [1, с. 400]; *пад заслону* ‘ў самым канцы (рабіць, зрабіць што-н.)’ [1, с. 413]; *да трэціх пейняў* ‘да самага світаньня (быць дзе-н., займацца чым-н. і інш.)’ [2, с.

185]; *на разбор шапак* (прыходзіць, паспець, трапіць і пад.) ‘пад самы канец чаго-н., з вялікім спазненнем’ [2, с. 254]; *на шапачны разбор* (паспець, прыходзіць, ісці і пад.) ‘пад самы канец чаго-н., з вялікім спазненнем’ [2, с. 254]; *к шапачнаму разбору* (прыходзіць, паспець і пад.) ‘пад самы канец чаго-н., з вялікім спазненнем’ [2, с. 254];

в) прыблізнага часу працякання ў мінулым: *ад Адама* ‘з даўніх часоў’ [1, с. 49]; *за дзедам шведам* ‘вельмі даўно (было, будавалася што-н. і пад.)’ [1, с. 330]; *здавён-даўна* ‘з далёкіх часоў, спрадвечу’ [1, с. 435]; *за царом гарохам* ‘вельмі даўно; невядома калі (было, адбывалася што-н. і пад.)’ [2, с. 538]; *пры цару гароху* ‘вельмі даўно; невядома калі (было, адбывалася што-н. і пад.)’ [2, с. 538];

г) прыблізнага часу працякання ў будучым: *вось-вось (во-во; вот-вот)* ‘у найбліжэйшы час, вельмі скоро, зараз жа (адбудзецца, здарыцца што-н.)’ [1, с. 186]; *не за гарамі (не за гарой)* ‘скора, неўзабаве, у хуткім часе наступіць, адбудзецца што-н.’ [1, с. 261]; *доўга не думаючы; не доўга думаючы* ‘зараз жа, адразу, неадкладна (зробіць што-н.)’ [1, с. 348–349].

Другую разнавіднасць акалічнасных фразеалагізмаў складаюць тыя, значэнне якіх паказвае на ступень інтэнсіўнасці працякання пэўнага дзеяння паводле часу. Пры гэтым вызначаюцца дзве супрацьлеглыя групы паводле значэння:

а) хутка: *без аглядкі* ‘вельмі хутка, паспешліва (бегчы, імчацца і пад.)’ [1, с. 47]; *<браць (узяць)> ногі за пояс* ‘як можна хутчэй (бегчы, уцякаць і пад.)’ [1, с. 126]; *колькі <было> духу* (бегчы, імчацца і пад.) ‘вельмі хутка’ [1, с. 139]; *высалатіўшы язык* ‘вельмі хутка, спяшаючыся (бегчы, бегаць і пад.)’ [1, с. 228]; *сямімільнымі крокамі* (ісці, рушыць, набліжацца і пад.) ‘вельмі хутка. Пра развіццё чаго-н.’ [1, с. 530]; *адна нага тут другая там* ‘вельмі хутка (збегаць, схадзіць куды-н.)’ [2, с. 63];

б) павольна: *нага за нагу* (ісці (пайсці), плесціся, брысці і пад.) ‘вельмі марудна, з нежаданнем’ [2, с. 64]; *з нагі на нагу* ‘вельмі марудна, павольна (ісці, плесціся, пераступаць і пад.)’ [2, с. 65].

Да гэтай разнавіднасці акалічнасных фразеалагізмаў адносяцца і кампаратывныя фразеалагізмы са злучнікамі *як, што*, якія таксама ў залежнасці ад асноўнага часавага значэння падзяляюцца на дзве супрацьлеглыя характарыстыкі дзеяння паводле інтэнсіўнасці яго працякання:

а) хутка: *як апараны <кіпнем>* ‘вельмі рэзка, імкліва (выскачыць, ускочыць і пад.)’ [1, с. 77]; *як бачыш* ‘вельмі хутка (зробіць што-н.)’ [1, с. 90]; (расці, вырастаць, з’яўляцца і пад.) *як грыбы <пасля дажджу>* ‘вельмі хутка і ў вялікай колькасці’ [1, с. 290]; *як на дражджах* (расці, папраўляцца і пад.) ‘вельмі хутка і добра’ [1, с. 344]; *як дуж* ‘вельмі хутка (бегчы, кідацца, уцякаць і пад.)’ [1, с. 347]; *што ёсць (было) духу* ‘вельмі хутка (бегчы, уцякаць, ляцець і пад.)’ [1, с. 353–354]; *як вокам згледзець* ‘адразу ж, вельмі хутка, імгненна (зробіць што-н.)’ [1, с. 434]; *як на пажар* ‘вельмі хутка (бегчы, ляцець, несціся, гнаць і пад.)’ [2, с. 132];

б) павольна, марудна: *як мокрае гарыць* ‘вельмі марудна, павольна, не спяшаючыся (рабіць што-н.)’ [2, с. 44]; *як (нібы) назаўтра трэба*

‘вельмі марудна, зусім не спяшаючыся (рабіць што-н.)’ [2, с. 462]; як *чарапах* ‘вельмі марудна (ісці, паўзіці, цягнуцца і пад.)’ [2, с. 553].

Акрамя таго, кампаратыўныя фразеалагізмы выражаюць і іншыя характарыстыкі. У прыватнасці, гэта можа быць:

а) працягласць дзеяння: (плакаць, расплакацца) як *бабёр* ‘доўга і жаласліва’ [1, с. 84]; (круціцца) як *(што) вавёрка ў коле ў* пастаянных занятках, клопаце’ [1, с. 144]; як *свет светам* ‘заўсёды, спрадвечна, усё жыццё’ [2, с. 323]; (круціцца, выкручвацца) як *уюн (вуж) на <гарачай> патэльні (скаварадзе)* ‘бесперастанку і не знаходзячы выйсця з цяжкіх абставін’ [2, с. 505];

б) раптоўнасць: як *гром (пярун) з (сярод) яснага неба* ‘зусім нечакана, раптоўна. Звычайна пра якое-н. здарэнне, няшчасце, бяду і пад.’ [1, с. 247];

в) дакладнасць: як *штук* (быць, з’явіцца і пад.) ‘абсалютна дакладна, у патрэбны час’ [1, с. 583];

г) адначасовасць: як *на камандзе* ‘адначасова, разам (зрабіць што-н.)’ [1, с. 481];

д) імгненнасць: (падаць (упасці), валіцца і пад.) як *падкошаны (-ая, -ае, -ыя)* ‘імгненна’ [2, с. 120–121].

Такім чынам, сема часу адлюстроўваецца ў фразеалагізмах не толькі пры дапамозе лексем з часавым значэннем, якія ўваходзяць у іх склад, гэта значыць на лексіка-кампанентным узроўні, але і на семантычным, калі тэмпаральнасць выяўляецца праз наяўнасць у значэнні фразеалагізма семы часу. І калі на лексічным узроўні мы маем справу з канкрэтнымі найменнямі часу (на гэта ўказваюць кампаненты-назвы часавых адрэзкаў тыпу *век, год, час, гадзіна, мінута, секунда* і інш.), то на семантычным вылучаюцца ўжо асобныя характарыстыкі інтэнсіўнасці працякання дзеяння паводле часу: хутка, павольна, працягла, раптоўна, марудна і г. д.

Спіс літаратуры

1. Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика / В.А. Маслова. – Минск : ТетраСистемс, 2004. – 256 с.

2. Тут і далей у дужках указваецца том і старонка па выданні: Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 1993.

АЛЕНА ДЗЯБЁЛАЯ (г. Брэст)

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ Ё ТВОРАХ Ф.М. ЯНКОЎСКАГА

Слова Ф. Янкоўскага – гаваркое, лаканічнае, такое непаўторнае – кранае кожнага чытача, прымушае задумацца, здзіўляе сваёй прастатой і шчырасцю. Ашчадныя адносіны пісьменніка-лінгвіста да кожнага слова выяўляюцца ва ўменні сцісла, даступна і ё той жа час надзвычай вобразна, жыва апісваць пэўныя падзеі і рэаліі, тонка перадаваць душэўны стан чалавека, шліфуючы кожную фразу, дакладна ўжываючы пэўнае слова ці фразеалагізм. Ф. Янкоўскі, аб’ектам даследавання якога былі на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў устойлівыя выразы, не толькі надзвычай удумліва выкарыстоўвае іх, але і папулярызуе малавядомыя фразеалагізмы: *І не падказвай бы, а шукалі б і знайшлі б удвух з ім тэму, а не якое там перасыпанне “са збанкоў у слоікі”, не “перагаворванне” даўно запісанага, сфармуляванага (“Чытаючы Лукаша Калюгу”)*. Назоўнікавы фразеалагізм *перасыпанне са збанкоў у слоікі* мае структурнае падабенства з агульнавядомым *пераліванне з пустога ў парожняе* (‘марная трата часу на бескарысны занятак’; ‘пустая балбатня’), але набывае ё кантэксте новае семантычнае напаяненне – ‘марная трата часу на тое, што ўжо вядома, што кімсьці зроблена’.

Не адлюстраваныя ё слоўніках фразеалагізмы, выяўленыя ё творах Ф. Янкоўскага, утвараюцца найчасцей па мадэлі агульнамоўных фразеалагічных адзінак: *О, дзед! – казала Тамашова суседка – Ён кацяняці чужога за свой век не спалохаў /мухі не пакрыўдзіў/ (“Дзед Тамаш”)*; *Была, а потым спынілася з тым аўтарам перапіска, памуўся, што на-ранейшаму лецечка ў лецечка адпачывае і грунтоўна плануе /з году ў год/ (“Абяцанкі-цацанкі”)* і інш. Паралельнае ўжыванне аўтарам узуальнай і аказіянальнай ФА дазваляе чытачам без асаблівых цяжкасцей семантычна асвоіць “фразеалагічны наватвор”: *А што было, а што знеслі зямелька й людзі – на сухі лес ды на ніцыя лозы тое (“На сухі лес...”)*.

Значную частку “фразеалагічнай нерушы” (І.Я. Лепешаў) на старонках твораў Ф. Янкоўскага складаюць ацэначныя ўстойлівыя выразы: *і бога ашукае і ў чорта адхопіць; і смыкам і языкам; пусціцца за языком; і за гарою пакланюся*. Напрыклад, у абразку “Рухавы – граніц яму няма” пісьменнік падае цэлую нізку характарыстычных устойлівых адзінак, якія падкрэсліваюць незвычайную працоўную добрасумленнасць і шчырасць калгасніцы-пенсіянеркі, што расказвае, як і працуе, спрытна і шпарка: *...Мне – каб на працы. І каб між людзей... А не тое што лахтаць з кута ў кут.../. / Спыталася, каб дзе што рабіць...Бачу – не на мне гэта... Гэта як бы з кута ў кут смецце перамятаць.../. / Люблю да люстра вывесці ўсё... каб на люстра вывесці... Дамыцца, каб блішчэла... Шматкроп’і сігналізуюць пра яшчэ нерастрачаны патэнцыял энергіі гераіні, якая можа не толькі лаканічна і шматзначна гаварыць, але так жа проста, “бліскуча” працаваць.*

Варыянтныя ФА (да люстра вывесці, на люстра вывесці) акцэнтуюць увагу на няўрымслівасці, спрытнасці і акуратнасці жанчыны.

Ф. Янкоўскі імкнецца не толькі адлюстроўваць агульнанародныя разнавіднасці фразеалагізмаў на старонках сваіх твораў, але і выкарыстоўвае тыя варыянты ФА, што дапамагаюць больш дакладна, дэталёва апісаць рысы характару, паводзіны людзей: **“Не поле засеянае”**, – паўтараю сам сабе, каб не забыцца тут пачуае, хоць чуў не раз ад людзей з-пад Бялыніч, з-пад Круглага, Талачына. Чуў разнавіды: **хіба поле засеянае? Не поле пасеянае** (“Не поле засеянае”); **Зірнуў Міхасёнак на ардынарцавага каня, і ўпаў яму ў вока гэты конь** /запасці (упасці) у вока/ (“Зайчык”); **Мякенькі – ну, хоць яго ў вуха схавай, далікатненькі – чыстая панначка** /хоць у вуха кладзі (пакладзі)/ (“Воўчы рот...”); – **Уцякалі, але вельмі лыткі калаціліся ды трэсліся, дык палавілі і пасудзілі** /лыткі (калені, каленкі) дрыжаць (трасуцца)/ (“Лыткі калаціліся”). Пераважаюць у прозе пісьменніка лексічныя варыянты фразеалагізмаў, у якіх найчасцей назіраецца субстытуцыя дзеяслоўных кампанентаў: **наклоны сцяліць (біць), рукавы звесіўшы (спусціўшы), драць (рваць) на сабе валасы** і інш.

Адной з адметнасцей творчай манеры Ф. Янкоўскага з’яўляецца насычанасць яго твораў лексічнымі і фразеалагічнымі сінонімамі. Як падкрэслівае Л.І. Яўдошына, “значная колькасць сінанімічных слоў і выказаў на старонках кніг Ф. Янкоўскага – гэта паказальнік імкнення аўтара да дакладнасці і вобразнасці, рознабаковага адлюстравання рэчаіснасці, сведчанне неаднастайнага і шматфарбнага мастацкага стылю” [1, с. 17].

Так, у сваім апавяданні “Цётка Гэля з Камарнікаў” пісьменнік неаднаразова ўжывае ФА са значэннем ‘зусім блізка, недалёка’, але яны не паўтараюцца і адрозніваюцца стылістычнай афарбоўкай: – **У вас тут і лес пад бокам** (разм.). **Грыбы і ягады пад носам** (праст.). **Поле добрае. І да дарогі як каменем дакінуць** (праст.); **Мы ведалі, што ад Камарнікаў рукою падаць** (разм.) **да гарнізонаў з немцамі, уласаўцамі, паліцаямі** (“Цётка Гэля з Камарнікаў”). Паўтор ФА выконвае найчасцей прагматычную функцыю, узмацняе ўздзеянне на чытача, падкрэсліваючы інтэнсіўнасць дзеяння, працэсу: **Вярталіся дахаты загарэлыя і – кідалася ў вочы – лёгкія і нібы падсушаныя: дзень пры дні на сонцы, дзень пры дні праца, дзень пры дні на поснай страве** (“Цвілі, цвітуць рамонкі”). Тройчы мяняючы слоўнае акружэнне фразеалагізма **дзень пры дні**, Ф.М. Янкоўскі як бы дамалёўвае яркімі штрыхамі вобразы, закладзеныя ў прыметніках **загарэлыя, лёгкія, падсушаныя**: тут і стомленасць, і асаода ад штодзённай працы на сонцы, ад шчаслівага адчування еднасці з прыродай.

Выкарыстанне фразеалагізма непасрэдна за сінанімічнай лексмай дапаўняе яе семантыку вобразнасцю, выразнасцю: **Мокры – хоць выкручвай, худы – скура ды рэбры** (“На дарозе”); **А першае выданне праштудзіраваў, як некалі формулы скарачанага множання. Усю назубок, ад дошчакі да дошчакі** /ад дошкі да дошкі/ (“Такая сустрэча”). Дэмінутывы ў кампанентным складзе ФА ў абразку “Такая

сустрэча” вельмі тонка падкрэсліваюць ліслівасць і паддобраванне віншавальніка да аўтара перавыдадзенай кніжкі. Зусім іншую канатацыю – спачування, шкадавання – надаюць памяншальна-ласкальныя суфіксы ўстойліваму выразу ў апавяданні “Падумаць толькі”: – *Прынесла ўкольчык. Толькі дзе мне ў вас знайсці **жывую мясцінку?***

Пры ўмове сінанімізацыі фразеалагізмаў і лексем назіраецца тоеснасць іх катэгарыяльных значэнняў. Напрыклад, катэгарыяльнае значэнне прыслоўнасці дазваляе ўключыць у сінанімічны рад адвербіяльную ФА і прыслоўі, якія ў пэўнай ступені ўдакладняць, канкрэтызуюць яе семантыку: *Гэтым вечарам, як і **дзень пры дні**, як і штовечар і штораніцы, як ўсю-ўсенькую зіму, круціцца кола самапрадкі* (“Трэба ж дапрадаць”). Адным з “улюбёных” прыёмаў Ф.М. Янкоўскага можна назваць ампліфікацыю фразеалагізмаў, пры якой кожная наступная ФА акцэнтую папярэднюю: *...Не вярнуліся з фронту ўсе тры сыны: сем’і – іхняя і цётчына – жылі, як помняць, **душа ў душу, звон у звон*** (“Рукі баляць”); *Што б ні было, а **рукі ў яе не ападуць, носа не спусціць**, не будзе ратавацца кленічамі і праклёнамі* (“На сухі лес...”) і інш.

У творах Ф. Янкоўскага нярэдка назіраецца “фразеалагізацыя” рэплік персанажаў: *Ты ёй самую чыстую праўду скажы, а яна – **ліха ведае** яе – **чортам скідаецца*** (“Чортам скідаецца”); *Трапілася была такая побач – ну, **сэрца ад’яда! Сэрца ад’яда** – дый годзе. Чуць што – на цябе. А ці мала як трапляецца? Штось не так – **вады прамытае не дасць**. Здаецца, толькі ў гатова, **каб у рожкі брацца** ...* (“Каб у рожкі...”); – *Расьце, цвіце, а **душа баліць**. Гэткім кручаным часам...То хапаюць і **ў свет** звозяць, то, глядзі, чорту якому нерагатаму **ў вока ўпадзе*** (“Самому сабе”). Такая канцэнтрацыя ацэначных фразеалагізмаў надае экспрэсіўнасць усяму выказванню, дапамагае вельмі трапна ахарактарызаваць асобу, асаблівасці паводзін у пэўны перыяд, дазваляе намаляваць і самога апавядальніка. Невыпадкова, гаворачы пра абразкі Ф.М.Янкоўскага, Г. Шупенька падкрэслівае: “І ўсё ж сіла эстэтычнага, псіхалагічнага, жыццядайнага ўздзеяння такіх твораў не ў фэбуле, а ў тым, што ў адным імгненным кадры прыадкрываецца душа чалавечая” [2, с. 5].

Уважлівы да слова, Ф.М. Янкоўскі і пры ўжыванні фразеалагізмаў выяўляе здольнасць у простым знаходзіць шматзначнае, у агульнавядомым – самабытнае, непаўторнае.

Спіс літаратуры

1. Яўдошына, Л.І. Слова ў мастацкім кантэксце: Манаграфія / Л.І. Яўдошына. – Брэст : БРДУ імя А.С.Пушкіна, 2002. – 115 с.
2. Шупенька, Г. “Ведаў, як мала хто...” / Г. Шупенька // Янкоўскі, Ф. Радасць і боль : Апавяданні, навелы, мініяцюры / уклад. С.А. Янкоўскай і І.Ф. Янкоўскай; прадм. Г.С. Шупенькі. – Мінск : Маст. літ., 1995. – 476 с.

ЛЮБОЎ ЖУРАЎСКАЯ (г. Мазыр)

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ З ФАУНІСТЫЧНЫМІ КАМΠΑНЕНТАМІ Ў МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ (СТРУКТУРНА-СЕМАНТЫЧНЫ АНАЛІЗ)

У артыкуле ставіцца мэта выявіць і апісаць структурна-семантычныя асаблівасці фразем з фауністычнымі кампанентамі.

Задачы даследавання:

- выявіць семантычныя групы фразеалагізмаў з фауністычнымі кампанентамі;
- апісаць іх структурныя асаблівасці;
- параўнаць прадуктыўнасць розных семантычных груп гэтых фразеалагізмаў у беларускай літаратурнай мове.

Матэрыял даследавання – “Фразеалагічны слоўнік” Н.В. Гаўрош, І.Я. Лепешава, Ф.М. Янкоўскіага (Мінск, 1973).

Такі аспект даследавання фразем беларускай мовы дае магчымасць паказаць механізм утварэння фразеалагізма, выявіць нацыянальную асаблівасць моватворчасці беларускага народа.

Паводле таго, назвы якіх відаў фауны з’яўляюцца кампанентамі фразем, мы выдзяляем наступныя семантычныя групы фразеалагізмаў:

- а) фраземы з кампанентамі-назвамі жывёл;
- б) фраземы з кампанентамі-назвамі птушак;
- в) фраземы з кампанентамі-назвамі насякомых, рыб, земнаводных;
- г) фраземы з кампанентамі-прыметнікамі, утворанымі ад назваў пералічаных відаў фауны Беларусі.

1. Так, намі выдзелена 15 фразем з кампанентамі-назвамі жывёл: з кампанентам “сабака” – 5, “казёл (каза)” – 1, “баран” – 1, “конь” – 1, “кот” – 2, “воўк” – 1, “бык” – 1, “свіння” – 1, трус” – 1.

Як паказвае матэрыял, гэтыя назвы пераважна хатніх жывёл, звычкі, характар якіх добра вядомы чалавеку. Фраземы з кампанентам “сабака” нясуць у асноўным негатыўную інфармацыю, падкрэсліваючы такія асаблівасці ў паводзінах чалавека, як нахабства, бессаромнасць, пустое баўленне часу. Напрыклад, фразема “ў сабакі вачэй пазычыўшы” мае значэнне “нахабна, бессаромна”: Ідзі зноў у яго прасіць, *у сабакі вачэй пазычыўшы* (К. Крапіва. Мядзведзічы) [1, с. 228]; сабаку з’еў на чым, у чым – “мае вялікі вопыт, навык”: І пайшло ад сучкі сучцы – Хто каго ні стрэў, Што той Лыска ў навуцы *сам сабаку з’еў* [1, с. 257]; сабакам сена касіць: 1) займацца пустою, непатрэбнаю справаю: Пайшоў *сабакам сена касіць* твой дзядзька Лаўрэн, – сказала Тэкля; 2) хавацца ад сям’і: – А дзе ён? – *Сабакам сена касіць* [1, с. 257].

У фраземах з кампанентам “кот” падкрэсліваецца малая колькасць чаго-небудзь, малы рост чалавека: *кату* па пяту – “вельмі малога росту, недаростак”. – Бач які герой. *Сам кату па пяту*, а распараджаецца (К. Чорны) [1, с. 150]; як *кот* наплакаў – “вельмі мала”. Дзень працы, а знаку – *як кот наплакаў* (Ц. Гартны) [1, с. 155].

Фразема з кампанентам “конь” – быў на кані і пад канём – “усяляк прыходзілася: і добра, і кепска” – ужываецца са значэннем “бывалы чалавек”: Я хоць і стары, ды пацягаўся па божым свеце; *быў і на кані і пад канём* (В. Дунін-Марцінкевіч) [1, с. 32].

Фразема з кампанентам “баран” – на барана (браць) – “за плечы, падтрымліваючы рукамі (браць і насіць дзіця)” – дае вобразнае ўяўленне пра дзеянне: Старая зноў *брала* дзяўчынку на плечы, “*на барана*” [1, с. 182].

Фразема з кампанентам “казёл” – казёл адпушчэння – ужыта для абазначэння чалавека, на якога звальваюцца чужыя грахі: – Ну, злітуйцеся над “*казламі адпушчэння*” [1, с. 33], запазычанне з царкоўнаславянскай мовы. У Бібліі расказваецца пра старажытнаўрэйскі абрад “казлаадпушчэнне”: адзін раз у год, у дзень адпушчэння грахоў, прыводзілі ў пэўнае месца казла, і на яго галаву першасвяшчэннік (вярхоўны жрэц) ускладаў абедзве рукі, што сімвалізавала перакладанне грахоў усяго народа на казла, якога пасля праганялі (“адпускалі”) у пустыню [2, с. 66].

2. У якасці кампанентаў-назваў птушак у фауністычных фраземах выступаюць словы варона (3 фразеалагізмы), кура (1 фразема), верабей (1 фразема). Так, фразема “белая варона” мае значэнне “чалавек, які выдзяляецца сярод іншых людзей сваімі паводзінамі ці знешнім выглядам”: Бацькі яе глядзелі на мяне *як на белую варону* [1, с. 26]. Фразема “воран касцей не занясе” ўжываецца са значэннем “недасягальна далёка”: Ды сюды і *воран касцей не занясе!* (казка “Удовін сын”), агульнаўсходнеславянскага фальклорнага паходжання. Фразеалагізм “лавіць варон” мнагазначны: 1. Быць разявакам, няўважлівым; 2. Бяздзейнічаць, нічога не рабіць [1, с. 161]. У аснову метафарызацыі пакладзена такая асаблівасць вароны, як цікаўнасць, павольнасць у рухах з-за гэтага. Негатыўную інфармацыю нясе фразема “курам на смех” – “пра што-небудзь недарэчнае, бяссэнсавое”: Работа ў іх – *курам на смех* [1, с. 160]. У аснове фразеалагізацыі такая асаблівасць птушкі, як яе неразумнасць, і калі ўжо куры смяюцца, то гэта варта ўвагі.

3. Сярод фразем з кампанентамі-назвамі насякомых, рыб, земнаводных намі выяўлена 5 фразем: з кампанентам “муха” – 3, з кампанентам “камар” – 1, з кампанентам “мурашкі” – 1.

Фраземы з кампанентам “муха” нясуць, як правіла, адмоўную ацэнку: “мець мух у носе”, “мухі ў носе” – характарызуюць “чалавека упартага, узбаламучанага”; фразема “якая муха ўкусіла” мае значэнне “што здарылася з кімсьці; чым растлумачыць дзіўныя паводзіны, кепскі настрой”: Якая *муха* цябе *ўкусіла* сёння? (Я. Колас) [1, с. 228]; Фразема “з мухі слана зрабіць” мае значэнне “вельмі перабольшыць, драбніцу паказаць як значнае, вялікае”, дае адмоўную характарыстыку з’яве, нясе асуджэнне, папрок, узнікла на аснове метафары – зрабіць немагчымае, у выразе выкарыстоўваюцца антонімы муха – слон, жывёлы розных прыродных умоў існавання.

Фразеалагізм “камар носа не падточыць” у беларускай літаратурнай мове мае значэнне “не падкапаешся, не прыдзярэшся”, паводле паходжання агульнаславянскі, узнік на аснове метафарызацыі – падабенства з’яў – тонкі нос камара, укус непрыкметны.

Фразема “мурашкі бегуюць (пабеглі, забегалі, запоўзалі, заёрзалі) па целе (скуры, спіне)” мае ў беларускай літаратурнай мове значэнне “адчувае нехта страх, хваляванне”: Максім пачуў, што *па спіне ў яго запоўзалі мурашкі* (Я. Колас) [1, с. 170]. І зноў у аснове фразеалагізацыі метафарызацыя свабоднага словазлучэння: рэальнае адчуванне таго, што па спіне пабеглі (папаўзлі) мурашкі, вядома, выкліча страх у чалавека.

У аснове ўзнікнення фразеалагізма “біцца як рыба аб лёд” са значэннем “без выніку і плёну намагацца, старацца, шукаючы выйсця з бядоты”, таксама метафара – падабенства прызнакаў: бездапаможнасць рыбы, выкінутай на лёд, немагчымасць трапіць у ваду – бездапаможнасць чалавека, які трапіў у безвыходнае становішча.

Гэтаксама ўзнікла і фразема з кампанентам “вуж” – “як вуж круціцца (віцца, выкручвацца)” мае значэнне “хітрыць, лаўчыцца”: у аснове яе метафарызацыя свабоднага словазлучэння.

4. Паводле структуры фраземы з кампанентам-прыметнікам, утвораным ад фауністычных назваў, як правіла, двухкампанентныя: назоўнік + прыметнік: “воўчае мяса” – “пра сабаку, каня, каб выказаць незадавальненне”, узнік як кленіч, бо дрэнны конь, сабака не памочнікі селяніну” [1, с. 49];

“воўчы білет” – у царскай Расіі: дакумент, які сведчыў пра палітычную ненадзейнасць або непрыгоднасць да якой-небудзь працы [1, с. 18];

“на курынай ножцы” – “вельмі маленькая (мізэрная) хатка, агульны для беларускай і рускай моў, фальклорнага паходжання [1, с. 199];

“на вераб’іным харчы” – “вельмі слаба харчавацца; есці тое, што трапляецца выпадкова [1, с. 184], зноў жа ў аснове ўзнікнення – метафарызацыя на аснове падабенства прыкметы “есці мала, як верабей”.

Даследаваны матэрыял паказаў, што фауністычныя кампаненты ў складзе фразем – назвы жывёл, птушак, рыб, насякомых, што ёсць у фауне Беларусі, і чалавек добра ведае звычкі, характары жывых істот, што акружаюць яго, знаходзіць падабенства ў паводзінах чалавека. Таму большасць аналізаваных намі фразем мае крыніцай свайго паходжання жыццё, побыт чалавека-беларуса.

Паводле паходжання гэта агульнаславянскія фраземы, адзінкавыя царкоўнаславянскія (“казёл адпушчэння”) ці запазычанні з рускай мовы (“воўчы білет”), некаторыя маюць фальклорнае паходжанне (“воран касцей не занясе”, “хатка на курыных ножках”).

Большасць фразем з фауністычнымі кампанентамі нясе негатыўную ацэнку прадметаў, з’яў рэчаіснасці, асабліва з такімі кампанентамі, як сабака, воўк, варона, муха, вуж: надаюць адценне

неадабрэння, асуджэння, ствараюць гумарыстычны эфект (лавіць варон, на вераб'іным харчы).

Такім чынам, фразеалагізмы з фауністычнымі кампанентамі, як і фразеалагізмы іншых структурна-семантычных груп – невычэрпная крыніца выяўленчых сродкаў нацыянальнай мовы.

Спіс літаратуры

1. Гаўрош, Н.В. Фразеалагічны слоўнік / Н.В. Гаўрош, І.Я. Лепешаў, Ф.М. Янкоўскі. – Мінск : Нар. асвета, 1973. – 352 с.
2. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Нар. асвета, 1981. – 160 с.

ЛЮДМІЛА ЗАЙЦАВА (г. Гомель)

СЕМАНТЫЧНАЯ СУАДНЕСЕНАСЦЬ САМАТЫЧНЫХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ БЕЛАРУСКАЙ І АНГЛІЙСКАЙ МОЎ

Фразеалагічны фонд любой мовы ўяўляе сабой адну з самых своеасаблівых крыніц пазнання і асэнсавання кожнага народа, яго светапогляду, уяўлення пра свет. Праз вывучэнне фразеалагізмаў розных моў выкрываецца тое адметнае, што робіць пэўную мову і ўвогуле культуру самабытнай і непаўторнай, “выяўляецца цэлы комплекс культурных традыцый” [1, с. 6]. І ўсё ж фразеалагізмы розных моў маюць не менш агульнага, што дазваляе разглядаць у параўнальна-супастаўляльным плане фразеалагічныя адзінкі (далей – ФА) беларускай і англійскай моў (на матэрыяле толькі ФА з саматычным кампанентам).

Усе ФА беларускай і англійскай моў падзяляюцца на:

- міжмоўныя фразеалагічныя эквіваленты, якія характарызуюцца тоеснай семантыкай, структурна-граматычнай арганізаванасцю і кампанентным складам. Напрыклад: *Ахілесова пята / Achilles' heel* ‘найбольш паражальнае месца, слабы бок у каго-н.’; *вока за вока / eye for eye* ‘адплата злом за прычыненае зло’; *разбіваць сэрца / to break smb's heart* ‘рабіць каго-н. няшчасным, прычыняючы яму душэўныя пакуты’ і інш.;

- безэквівалентныя фразеалагізмы, якія не маюць адпаведнікаў у фразеалагічнай сістэме іншай мовы. Напрыклад: бел. *соль у вочы* ‘выказванне нядобрага пажадання таму, хто гаворыць не тое, што трэба; выказванне засцярогі ад уроку’; *разуй вочы* ‘паглядзі ўважліва, як трэба’; *з п’яных вачэй (воц)* ‘будучы нецвярозым, у стане ап’янення’; *лішні рот* ‘чалавек, які абцяжарвае іншых як ядок’ і інш. і англ. *to win smb.'s heart* ‘дамагчыся чыйго-н. кахання’; *an albatros about one's neck* ‘напамінак аб чыёй-н. віне; сумная акалічнасць’; *box smb.'s ears* ‘уляпіць аплявуху’; *flesh and blood* ‘чалавек, жывыя людзі’ і інш.

- міжмоўныя фразеалагічныя аналагі, якія выражаюць аднолькавыя ці тоесныя значэнні, але характарызуюцца поўным адрозненнем ці прыблізным падабенствам унутранай формы. Напрыклад: бел. *язык у роце не месціцца* і англ. *one's tongue is too long for one's teeth* (дасл. – чый-н. язык даўжэйшы за зубы / занадта вялікі для чый-н. зубоў) – ‘хто-н. не можа стрымацца, каб не загаварыць, не расказаць пра што-н.’; бел. *<толькі> адны вочы засталіся* і англ. *a bag of bone* (дасл. – сумка з касцямі) – ‘хто-н. вельмі схуднеў’ і інш.

З трох груп ФА спынім увагу на апошнюю, паколькі міжмоўныя фразеалагічныя аналагі складаюць самую вялікую колькасць ФА, што тлумачыцца “наяўнасцю ў розных народаў вялікай колькасці ўстойлівых выразаў з аднолькавым або амаль аднолькавым значэннем, рознаструктурнасцю супастаўленых моў” [2], а таксама тым, што “кожны народ можа мець менавіта дадзены набор рэалій і ніякі іншы ў сілу розных экстралінгвістычных фактараў” [3, с. 167].

Так, напрыклад, у беларускай і англійскай мовах зафіксаваны ФА са значэннем ‘ратавацца ўцёкамі, уцякаць’ – *паказаць пяткі / падмазваць пяткі (пяты) / to show a clean pair of heels*; ‘вельмі нізкага росту, зусім малы’ – *жабе на калена / knee-high to a mosquito / knee-high to a grasshopper* і інш.

Выклікае цікавасць англійская ФА *have smth. at one’s fingers’ ends* ‘ведаць што-н. вельмі добра, у дасканаласці’ (дасл. – мець што-н. на канцах пальцаў). Названая ФА мае ФА-аналаг у беларускай мове (ведаць, вывучыць) *як свае пяць пальцаў* ‘вельмі добра, грунтоўна, да дробязей’. Аднак у англійскай ФА веданне чаго-н. выяўляецца ў большай меры. Аналагічнае назіраецца і ў ФА *by the skin of one’s teeth* ‘ледзь-ледзь’ (дасл. – эмаллю зубоў).

Яшчэ адна ФА – *be all thumbs* ‘быць нязграбным’ (дасл. – быць з усімі вялікімі пальцамі) – мае ФА-аналагі беларускай мовы *не адтуль растуць рукі* ‘хто-н. не мае якіх-н. здольнасцей, не можа зрабіць што-н.’ і *рукі кароткія* ‘няма права, магчымасці, сілы зрабіць, ажыццявіць што-н.’ Супастаўленне дадзеных ФА паказвае, што для беларусаў выконванне якой-небудзь справы якасна звязана з асноўным “інструментам” чалавека – рукамі (параўн. – *абедзвюма рукамі* ‘вельмі моцна і з вялікай зацікаўленасцю брацца, трымацца і пад.’). Тое ж назіраем і ў англійскай мове, але вобраз у кожнай ФА розны.

ФА *drenched to the skin* ‘які поўнаасцю змок’ (дасл. – прамокнуць да скуры) мае семантычны адпаведнік у беларускай мове *сухога рубца (сухой ніткі) няма (не было, не засталася)* ‘хто-н. вельмі моцна прамок, змок’. Атрымліваецца, што беларусы, апынуўшыся пад дажджом, адчуваюць яго праз вопратку, у той час як англічане адчуваюць вільгаць на сваёй скуры. На нашу думку, такое ўяўленне тлумачыцца спецыфічнымі кліматычнымі ўмовамі, якія дзейнічаюць на тэрыторыі Англіі і не з’яўляюцца характэрнымі для Беларусі.

Асобна выдзяляюцца ФА-аналагі *дубовая галава* ‘тупы, неразумны чалавек; тупіца’, *галава яловая* ‘бесталковы, дурны чалавек’ і *a wooden head* ‘дурны чалавек’ (дасл. – драўляная галава). Заўважым, што кампанент *wooden* ‘драўляны’ ў складзе ФА англійскай мовы з’яўляецца родавым паняццем, у той час як беларускія кампаненты *дубовы, яловы* – відавочнымі. Узнікае пытанне: чаму менавіта дуб і яліна абраны для характарыстыкі неразумнага чалавека? На нашу думку, атаясамліванне някемлівай асобы з дубам звязана з цвёрдай драўнінай гэтага дрэва. Цікавым з’яўляецца тое, што ўзнікненне і замацаванне ФА з негатыўнай канатацыяй *дубовая галава* адбылося нягледзячы на ўяўленні славян аб дубе як аб святым дрэве. Адносна ФА *галава яловая* адзначым, што тут сэнсаваўтваральную функцыю адыгрывае семантыка лексемы *елка* ‘вечназялёнае хваёвае дрэва з конусападобнай кронай і доўгімі лускаватымі шышкамі’ [4, с. 19]. Можна меркаваць, што гэтая ФА ўзнікла паводле рада наступных асацыяцый: вечназялёны → зялёны → недаспелы → нявопытны – ФА *галава яловая* ‘бесталковы, дурны чалавек’.

Бел. ФА з *галавой* і англ. *a man with brains* (дасл. – чалавек з

мазгамі) з'яўляюцца міжмоўнымі аналагамі і маюць агульнае значэнне 'вельмі разумны, здольны, здатны', але кампанентныя адрозненні ўказваюць на тое, што для беларусаў, каб праявіць пэўныя разумовыя здольнасці, дастатковым для чалавека з'яўляецца наяўнасць толькі кампанента *gалава*. Англічане ж вылучаюць менавіта лексему *brains* 'мазгі', што тлумачыцца алегарычнымі ўяўленнямі народа пра мозг і "абумоўлівае аналогію ў вобразнасці ФА з адпаведнай семантыкай" [5, с. 17]. Да рада ФА, дзе саматызму беларускай мовы *gалава* адпавядае стрыжнёвы англійскі кампанент *brains* 'мазгі', адносяцца яшчэ і ФА *dull brain* 'тупы, неразумны чалавек' (дасл. – тупы мозг) і *rack one's brains* 'напружана думаць, задумвацца, стараючыся зразумець, разгадаць што-н.' (дасл. – мучыць, катаваць мазгі).

Супастаўленне дзвюх ФА – бел. *адсохні мне язык* 'клятвеннае запэўненне ў справядлівасці сказанага' і англ. *to cross one's heart* 'клясціся' (дасл. – перахрысціць сэрца; указвае на рэлігійнасць англічан) – паказвае, што для беларусаў запэўненне ў чым-н. падмацоўваецца негатыўным нагаворам у свой адрас, а англічане падмацоўваюць свае словы святым крыжам, тым самым прызываючы ў сведкі Бога.

Англійская ФА *have a green thumb (fingers)* 'быць выдатным садоўнікам або агароднікам' (дасл. – мець зялёны вялікі палец / зялёныя пальцы) характарызуе толькі прадстаўнікоў пэўнай прафесіі ці людзей, для якіх праца ў садзе ці агародзе з'яўляецца хобі. У беларускай мове не зафіксавана ФА з падобнай семантыкай, аднак існуе ФА з больш шырокім значэннем *залатыя рукі* 'хто-н. умелы і здольны ў сваёй справе чалавек'. Параўнанне адвербіяльных кампанентаў дзвюх ФА *green* 'зялёны' і *залаты* паказвае, што беларусы ацэньваюць спрактыкаванасць і працаздольнасць найвялікшай цаной, а менавіта – золатам. Што да англійскай ФА, то, у дадзеным выпадку, мець менавіта "зялёныя пальцы" для садоўніка з'яўляецца крытэрыем, паказчыкам яго здольнасцей. Такім чынам, аналіз супастаўлення беларускіх і англійскіх ФА-аналагаў з кампанентам-саматызмам указвае на значныя фразеалагічныя рэпрэзентацыйныя адрозненні розных канцэптаў у беларускай і англійскай фразеалогіі пры аднолькавым ці тоесным значэнні фразеалагічных адзінак.

Спіс літаратуры

1. Маслова, В.А. Введение в лингвокультурологию : учебн. пособие / В.А. Маслова. – М. : Наследие, 1997. – 207 с.
2. Арсентева, Е.Ф. Типы соответствий фразеологических единиц английского, русского и татарского языков / Е.Ф. Арсентева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://turkolog.narod.ru/info/tat-8.doc>. – Дата доступа : 07.09.2008.
3. Швыдкая, Л.И. Сопоставительный анализ английских и русских пословиц / Л.И. Швыдкая // Фразеологическая система языка : сб. науч. ст. – Челябинск : Челябинский пединститут, 1976. – С. 165–170.
4. Раслінны свет : Тэматычны слоўнік / навук. рэд. Л.П. Кунцэвіч, А.А. Крывіцкі; уклад. Л. П. Кунцэвіч і др. – Мінск : Беларуская навука,

2001. – 655 с.

5. Долгополов, Ю.А. Сопоставительный анализ соматической фразеологии (на материале русского, английского и немецкого языков) : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. фил. наук / Ю.А. Долгополов; Казанский ордена Трудового Красного Знамени гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина. – Казань, 1973. – 27 с.

ВІКТАР НЕСЦЯРОВІЧ (г. Віцебск)

ПРА ПАХОДЖАННЕ АДНАГО ФРАЗЕАЛАГІЗМА

Фразеалагізм *ні пораху ні сіняга* ‘анічога’ быў запісаны Фёдарам Міхайлавічам Янкоўскім у Глускім і Любанскім раёнах і пададзены ў зборніку “Беларуская фразеалогія” [1, с. 272]. З “Этымалагічнага слоўніка фразеалагізмаў” І.Я. Лепешава мы даведваемся, што *сіль* – гэта ‘чорны’, а *порах* – ‘пыл’ і што структура фразеалагізма перабудавалася з *ні сіль пораху* [2, с. 102]. *Ні пылу, ні чорнага* – так літаральна можна прачытаць гэты выраз. Нічога не маючы супраць такой трактоўкі ўнутранай формы фразеалагізма, выкажам сваё меркаванне ў якасці другой гіпотэзы.

Перш за ўсё фразеалагізм *ні пораху ні сіняга* выдзяляецца сваёй малапрадуктыўнай структурай у беларускай мове. Адзінкі тыпу “ні + назоўнік + ні + прыметнік” яўна саступаюць у колькасных адносінах структурнай разнавіднасці “ні + назоўнік + ні + назоўнік” (або “ні + слова любой часціны мовы + ні + слова той самай часціны мовы”). Напрыклад, у зборніку Ф. Янкоўскага “Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы” падобны па структуры да фразеалагізма *ні пораху ні сіняга* толькі адзін – *ні славецка ні беднага*. Можна ўзгадаць яшчэ *ні каліва ні беднага*, але назваць гэтую мадэль прадуктыўнай наўрад ці можна. У той жа час фразеалагізмаў другой мадэлі налічваецца тры дзесяткі: *ні сват ні брат, ні два ні тры, ні стуль ні ссюль* і пад. [3, с. 455–456].

Колеравая суадноснасць “сіні – чорны” выяўляецца ў некаторых славянскіх дыялектах, у прыватнасці рускіх, а вось беларускія лексікаграфічныя крыніцы гэтага не адлюстроўваюць. На такую асаблівасць абавіраецца і “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы” (ЭСБМ) са спасылкай на працу Н.І. Талстога, калі этымалагізуецца кампазіт *сіль-порах* [4, с. 87]. Пры гэтым лексема *порах* тлумачыцца не толькі як ‘пылінка’, але яшчэ і ‘парушынка’ са спасылкай на “Слоўнік беларускай мовы” І.І. Насовіча. Між тым значэнні гэтых слоў хоць і блізкія, але нятоесныя: *пылінка* – гэта часцінка пылу [5, с. 527], а *парушынка* – маленькая часцінка чаго-небудзь (у тым ліку, зразумела, і пылу – аўт.), якая *запарушвае* вока [5, с. 446]. Матывацыйныя прыметы гэтых лексем, як відаць, розныя. *Сіль-порах* у слоўніку І.І. Насовіча падаецца так: ***сіль-порохъ, сіль-пороха***, с. м. *Самая малі́йшая частъ, пылінка. На сіль-порохъ усё побравъ, ничого не заставивъ. Сіль-пороха не было въ роцѣ. А ни сіль-порохъ не починавъ дзѣлаць* [6, с. 579].

Высвятляецца, што пра *парушынку* тут зусім няма размовы, а лексему *пылінка* карэктным тлумачэннем можна прызнаць хіба што з агаворкай. У першым сказе *сіль-порохъ* з’яўляецца проста часткай фразеалагізма *побравъ на сіль-порохъ* у значэнні ‘нічога не пакінуў’, што і запісаў следам І.І. Насовіч (гл. першую ілюстрацыю). У другой і трэцяй ілюстрацыях *сіль-порах* – вобразнае спалучэнне, якое абазначае ‘нічога’. Такім чынам, *сіль порах* у слоўніку І.І. Насовіча – па сутнасці фразеалагізм, у структуры якога знаходзіцца кароткі прыметнік.

Дэфіснае напісанне фармальна перавяло яго ў наш час у разрад кампазітаў, што і прадэманстраваў ЭСБМ. Лексема *пылінка* ў тлумачэнні фразеалагізма паявілася таму, што лексікограф, зрабіўшы спробу растлумачыць агульнае значэнне ўсяго вобразнага выслоўя, дадаткова патлумачыў значэнне кампанента *порах*, палічыўшы яго не выбуховым рэчывам, а пылінкай (гл. таксама слоўнікавы артыкул *порохъ* [6, с. 475]).

Што да ўжывання кампанента *сінь* у кароткай, а не ў поўнай форме, то на яе замацаванне маглі ўплываць многія фактары, у прыватнасці ўстойлівасць самой адзінкі, бытаванне кароткай формы прыметнікаў у беларускай мове XIX ст., што пацвярджаецца, напрыклад, арабскаалфавітнымі тэкстамі XIX ст. (кітабамі), а магчыма, і не узуальнае значэнне лексемы *сіні*.

Этымалагізацыя фразеалагізма *ні пораху ні сіняга* як ‘ні чорнай пылінкі’ дае таксама падставы сцвярджаць, што лексема *чорная* выглядае сэнсава празмернай, *лішкам*. *Ні пылінкі* – было б цалкам карэктнае і дастатковае выказванне, калі падразумяваць ‘нічога’. Але што ёсць, тое ёсць. Вось толькі чаму ўнутраная форма фразеалагізма матывуецца пылінкай *чорнага*, а не *шэрага*, *сівога* ці якога іншага колеру, мы не ведаем. Дык *сіні*, можа, тут не ‘чорны’ і ўвогуле не шосты колер светлавой гамы?

Другі кампанент фразеалагізма *порах* як свабодная лексема з’яўляецца шматзначнай – ‘пылінка’ (парахня) і ‘выбуховае рэчыва’. Цікава паглядзець, якое з гэтых значэнняў рэалізавана ў іншых фразеалагізмах. У самым аўтарытэтным беларускім фразеалагічным слоўніку І.Я. Лепешава фіксуецца наступныя: *ёсць яшчэ порах у парахайніцах, нюхаць порах, порах не выдумляць, порах сыплецца, траціць порах, трымаць порах сухім, бочка з порахам, пахне порахам (у паветры), пораху не хапае* [7, с. 199]. Пры замене кампанента *порах* на лексему *пылінка* (*парахня*) высвятляецца, што толькі адзін з пералічаных (*порах сыплецца*) этымалагізуецца такім чынам. У складзе астатніх *порах* – выбуховае рэчыва. Дык, можа, у выслоўі *ні пораху ні сіняга* мы маем *порах* не той, што ‘пылінка’, а той, што гарыць і ўзрываецца?

Калі чытаеш фразеалагізм *ні пораху ні сіняга*, то адразу згадваюцца дзве асаблівасці арабскай мовы – сінтаксічная і лексічная. Паводле першай, у арабскай мове парадак размяшчэння азначэння і азначаемага слова строга абумоўлены: азначэнне заўсёды займае постпазіцыю. Напрыклад: *прачытай кнігу новую, нядаўна пабудавалі дом высокі*. Структура фразеалагізма *ні пораху ні сіняга* цалкам адпавядае сінтаксічнай норме арабскай мовы.

Другая асаблівасць – лексічная: *сіні* صینی па-арабску азначае 1. кітайскі, 2. кітаец [8, с. 452]. Калі падставіць слова *кітаец* замест *сіні*, атрымаецца *ні пораху ні кітайца*. Тое, што трэба. Порах, выбуховае рэчыва, быў вядомы ў Кітаі ўжо ў VII ст., па некаторых крыніцах – у IX ст., але іменна Кітай называецца першай дзяржавай, дзе быў выкарыстаны (магчыма, вынайзены) *порах* [9, с. 577]. Потым ад кітайцаў тэхналогія вырабу *пораху* стала вядома арабам. У Еўропе *порах* пачалі выкарыстоўваць яшчэ пазней, прыкладна з XIII ст. Тэхналогія

вырабу, зразумела, аберагалася і доўгі час была тайнай. Можна думаць, што з кітайцамі на гэты конт дамаўляліся. Але ці моцнай была дамоўленасць? *Ні пораху ні сіняга (кітайца)*.

Што да *сініх кітайцаў*, то гэтыя словы – сінонімы. Для нас *сіні* – колер паміж блакітным і фіялетавым, г.зн. шосты ў светлавой гаме, для арабаў – кітаец або кітайскі. Прыгадаем, што словам *Паднябесная*, якім дэкларуецца колер, называюць Кітай. Наша ходкае *made in China* [мэйд ін чайна] ёсць “мэйд ін *сіні*”. Гук [с] у арабскай мове з’яўляецца эмпатычным, двухфокусным. Вымаўленне яго пачынаецца ў гартані і заканчваецца ў пярэдняй вобласці маўленчага апарату, іншым этнасам, напрыклад, еўрапейцам або кітайцам, гэты гук даецца кепска, таму і вымаўляецца як [ч] або [ц]. Кітай – шосты рэгіён апошняй старажытнай цывілізацыі, яго культура, рытуалы, традыцыі прасякнуты шасцёркай і сінім колерам [10].

Такім чынам, *сіні* – арабізм. Гучыць неверагодна. І тым не менш. Прамых кантактаў беларусаў і арабаў гістарыяграфія не фіксуе. Фразеалагізм *ні пораху ні сіняга* пераняты з рускай мовы, дзе ён і ўзнік. Іменна ў рускай мове сустракаецца вялікая колькасць лексем і фразеалагічных адзінак, паходжанне якіх раскрываецца з дапамогай арабскіх каранёў. Тут можна спаслацца на працы (якія, праўда, акадэмічнай навукай успрымаюцца неадназначна) арабіста М. Вашкевіча [11], які абгрунтоўвае арабска-рускае моўнае ўзаемадзеянне і такім чынам этымалагізуе многія фразеалагізмы, як, напрыклад, *адстайной казы* (*казі* – араб. ‘суддзя’) *барабанишчык*, *купіць ката* (*кут* – араб. ‘яда’) *у мяшку*, руск. *устал как собака* (*сабік* або *сабек* – араб. ‘прызавы конь, які выйграў скачкі’), *гол как сокол* (арабскі корань *СКЛ* – ‘счышчаць’, ‘агаляць’) (літаральна: “голы голлю”) і пад.

Калі прапанаваную этымалогію фразеалагізма *ні пораху ні сіняга* прызнаць карэктнай, то гэта дае падставы меркаваць, што ў беларускай мове ён не адзіны з кампанентам арабскага паходжання.

Спіс літаратуры

1. Янкоўскі, Ф. Беларуская фразеалогія: фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Выш. школа, 1968. – 451 с.
2. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Нар. асвета, 1981. – 160 с.
3. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / Склаў Ф. Янкоўскі. – Выд. 3-е, дапрац., дапоўн. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 491 с.
4. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Т. 12. – Мінск : Бел. навука, 2008. – 366 с.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. – 3-е выд. – Мінск : БелЭн імя П.Броўкі, 2002. – 783 с.
6. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І. Насовіч. – Мінск : БелСЭ імя П. Броўкі, 1983. – 778 с.
7. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы / І.Я. Лепешаў. – У 2-х т. – Т. 2. – Мінск : БелЭн імя П.Броўкі, 1993. – 607 с.

8. Арабско-русский словарь / Сост. Х.К. Баранов. – Изд. 6-е, стереотипное. – Москва : Русский язык, 1985. – 943 с.
9. Новый иллюстрированный энциклопедический словарь. – Москва : Большая Российская энциклопедия, 2005. – 909 с.
10. Падрабязна пра гэта гл. Вашкевич, Н.Н. Утраченная мудрость или что в имени твоём. Истоки древних цивилизаций. Тайны слова. Именное кодирование / Н.Н. Вашкевич. – Москва, 1996.
11. Вашкевич, Н.Н. Системные языки мозга / Н.Н. Вашкевич. – Изд. 2-е. – Москва : Белые альвы, 2002. – 399 с.

НАТАЛЛЯ ПАЛЯШЧУК (г. Мінск)

**ТРАФАРЭТНЫЯ ВЫРАЗЫ Ё СТАРАБЕЛАРУСКІХ ДЗЕЛАВЫХ
ДАКУМЕНТАХ**

На сучасным этапе развіцця дыяхранічнага мовазнаўства асаблівую актуальнасць набывае кампазіцыйна-стылістычнае даследаванне дакументальных тэкстаў, накіраванае на апісанне іх *фармуляра*, г.зн. выяўленне структурных частак дакумента, іх колькасць, парадак размяшчэння, і зафіксаваных у ім *формул*, г.зн. словазлучэнняў і сказаў, якія маюць устойлівую сінтаксічную структуру, адносна стабільны слоўнікавы склад, вызначаюцца паўтаральнасцю ў актах адпаведнага жанру (напрыклад, пацвярджэнняў, тэстаментнаў, статутаў і інш.).

Адзін з найбольш выразных і частотных тыпаў формул у старабеларускай дзелавой пісьменнасці прэзентуюць трафарэтныя выразы. *Трафарэтнымі выразамі называюць канструкцыі, з'яўленне і выкарыстанне якіх абумоўлена наяўнасцю ў тэкстах пэўнай жанравай разнавіднасці традыцыйных сітуацыйных схем і традыцыі іх афармлення.* Для абазначэння падобных моўных адзінак у работах па гістарычнай стылістыцы існуюць намінацыі стэрэатыпныя шаблоны, стылістычныя формулы, стылістычныя шаблоны, стылявыя трафарэты, традыцыйныя формулы, традыцыйныя сітуацыйныя формулы, гатовыя формулы, формулы-сказы, формулы-адрэзкі, формульныя стэрэатыпы. В.Я. Дзярагін адзначаў: “Выкарыстанне разнастайных абазначэнняў... не мяняе справу па сутнасці. Гэтыя пошукі тэрміна толькі ўказваюць на тую акалічнасць, што формула з'яўляецца адзінкай узроўню тэксту” [1, с. 98].

Вылучэнне трафарэтных выказаў мэтазгодна праводзіць наступным чынам: 1) адабраць для аналізу акты аднаго жанру (зыходзячы з пададзенай вышэй дэфініцыі трафарэтных выказаў), 2) правесці падзел іх на часткі (клаўзы) – закончаныя па думцы выказванні, якія прэзентуюцца простымі ці складанымі сказамі, 3) устанавіць іх колькасць і вызначыць месца ў агульнай схеме пабудовы акта, 4) выявіць у кожнай клаўзе формулы, вызначыць іх статус (фразеалагізм, фразеалагізаваная адзінка, трафарэтны выраз і інш.), 5) ахарактарызаваць іх структуру, лексіка-фразеалагічны склад, 6) вылучыць іх базавыя (граматычна і сэнсава дамінуючыя) элементы.

Трафарэтныя выразы, з'яўляючыся сродкам вербалізацыі тыповых сітуацый, істотных для дзелавога паведамлення, *зайсёды* маюць строга фіксаваную пазіцыю ў адпаведным раздзеле дакумента. Гэта дае падставы гаварыць, што яны выконваюць сігніфікатыўную функцыю, паколькі выступаюць у якасці паказчыка межаў той ці іншай часткі тэксту (*invocatio, intitulatio, inscriptio, salutatio, promulgatio, narratio, dispositio, sanctio, corrobatio, datum, apprecatio*).

У фармуляры пацвярджэнняў², дакументаў урадавага паходжання, якімі замацоўваліся правы феадалаў на ўласнасць, атрыманую па спадчыне ці ад вялікага князя за належнае выкананне службовых абавязкаў, могуць быць вылучаны наступныя трафарэтныя выразы (выбраныя для аналізу акты змешчаны ў “Кнізе запісаў”, том 28 Метрыкі ВКЛ [2])³.

Так, для раздзела *invocatio* (прысвячэнне богу) паказальная формула *Во имя отца и сына и святого духа. Аминь*. Яе выкарыстанне ў дакументальных тэкстах сведчыла аб намеры адрасата дзейнічаць справядліва, у адпаведнасці з існуючымі прававымі нормаў. Лічыцца, што гэты выраз, які сваімі вытокамі ўзыходзіць да рэлігійных тэкстаў, у актах вялікакняжацкай канцылярыі з’явіўся пад уплывам заходнееўрапейскай дакументацыі.

У раздзеле *intitulatio* (абазначэнне асобы, ад якой зыходзіць дакумент) знаходзіла рэалізацыю формула *божью милостью*, якая не тычылася асноўнага зместу пацвярджэння, а толькі спрыяла акцэнтацыі ўвагі на адрасаце, падкрэсліванню яго значнасці: *Жикгимонт Август, Божью м(и)л(о)стью король полский, великий кн(я)зь лит(о)вский* [2, акт 128], *Жикгимонт, Божью м(и)л(о)стью* [2, акт 18].

Promulgatio (публічнае аб’яўленне) прэзентавалася трафарэтнымі выразамі з базавым элементам фразеалагізмам *чинити знаменито* ‘даводзіць да ведама’: *Чинимъ знаменито симъ н(а)шимъ листомъ, хто на него посмотритъ або чтучи его услышитъ, нынешнимъ и напотомъ будучимъ, кому будетъ потребъ того ведати* [2, акт 139].

Narratio (выклад зместу асноўнага пытання, якое з’явілася падставай для стварэння пацвярджэння) уключае трафарэтны выраз, пабудаваны па наступнай мадэлі: фразеалагізм *бити чоломъ* (у форме 3-й асобы адзіночнага ці множнага ліку прошлага часу) + дзеяслоў *поведити* + спалучэнне займенніка з прыназоўнікам *передъ нами*. Характэрна, што названыя складнікі гэтага выразу абавязкова суправаджаліся пераменнымі кампанентамі, прадстаўленымі антрапонімамі і намінацыямі асоб па пасадах і сацыяльнаму становішчу: *Биль намъ чоломъ дворенинъ н(а)шъ, панъ Иван Немирич и поведиль перед нами о томъ, штожъ которое имене у Валевоўской волости наймя Городищо вымениль он с дозволеньемъ н(а)шимъ на вечность у чернцовъ киевскихъ светого Николы монастыра Пустынского* [2, акт 56]. Назіранні паказалі, што значэнне полісемантычнага фразеалагізма *бити чоломъ* уплывае на лексічнае напаўненне трафарэта і адпаведна на яго структуру (у старабеларускай мове *бити чоломъ* меў значэнні ‘звяртацца, кланяцца’, ‘прасіць’, ‘прад’яўляць іск’, ‘паведамляць’). Пры рэалізацыі семантыкі ‘звяртацца’ ён фіксуецца ў названым вышэй выразе; калі ж мае значэнне ‘прасіць’, то суправаджаецца выключна

² У кампазіцыйнай будове пацвярджэнняў адзначаны наступныя часткі (клаўзы): *invocatio, intitulatio, promulgatio, narratio, dispositio, corroboratio, datum*.

³ У дадзеным артыкуле прыводзяцца найбольш частотныя трафарэтныя выразы, зафіксаваныя ў прааналізаваных пацвярджэннях.

займеннікам *намъ*: И били намъ чоломъ, абыхмо при томъ селе Улине и земли и купли их зоставили и тые листы их листомъ н(а)шим имъ на вечность потвердили [2, акт 128].

Dispositio (распараджэнне) прадстаўлена пераважна трафарэтам *на ее (его) чоломбитье то вчинили (дали)*, які мог ускладняцца спалучэннямі зъ ласки *нашое, зъ ласки нашое господарское*.

Corroboratio (пацвярджэнне пастановы) знаходзіла рэалізацыю праз выраз *тымъ листомъ нашимъ потвержаемъ*, які часта размяшчаўся ў раздзеле dispositio. Другі дастаткова пашыраны трафарэт – *И на то дати* (у форме 1-ай асобы множнага ліку прошлага часу) *сесь нашъ листь з нашою печатью*. Як правіла, гэта мадэль дапаўнялася за кошт уключэння ў яе склад імя і прозвішча асобы або асабовага займенніка ў давальным склоне: И на то есмо имъ дали сес н(а)шъ листь з н(а)шою печатью [2, акт 120].

Datum (указанне на час і месца стварэння дакумента) знаходзіла рэалізацыю праз трафарэт з наступнымі кампанентамі: дзеепрыметнік залежнага стану прошлага часу ад дзеяслова *писати* + назва населенага пункта + спалучэнне *подъ лето Божего нарощенья* + год + назва месяца (у родным склоне) + нумар дня тыдня + адзінка старога царкоўнага летазлічэння, роўная 15 гадам (*индиктъ*): *Писан у Вильни, под лет(о) Божего нарощенья* 1541, м(е)с(я)ца нояб(ря) 20 ден(ь), индикт 15 [2, акт 7].

Пазіцыйная замацаванасць у пэўным раздзеле дакумента дазваляе раскласіфікаваць трафарэтныя выразы на формулы пачатковага пратакола (*invocatio, intitulatio*), асноўнай часткі (*promulgatio, narratio, dispositio, corroboratio*) і эсхатакола (*datum*).

З улікам фіксацыі ўнутры кампазіцыйнай часткі (пачатак, сярэдзіна, канцоўка) разгледжаныя канструкцыі адносяцца да формул-зачынаў.

Назіранні паказваюць, што змест раздзелаў *invocatio, promulgatio, corroboratio, datum* абмяжоўваецца выключна трафарэтнымі выразамі; у *narratio* і *dispositio* яны з'яўляюцца ўводзінамі да асноўнага зместу. Параўнайце: Биль намъ чоломъ б(о)гомолец н(а)шъ, попъ з волости Полоцкое наймя Михайло Федорович, изъ сынми своими Андреемъ а Матфеемъ и поведили перед нами, ижъ дей предок их Трухон Болото ещо за великого кн(я)зя Витовта купиль село наймя Улино у землянки полоцкое Машки Отрушковое... (*narratio*) [2, акт 128] – зъ ласки н(а)шое г(оспода)рское на чоломъбитье их то вчинили, и при тыхъ землях выше йописаных ихъ зоставуемъ. Мають они тые земли со всимъ, яко ся здавна в себе мають, держати и вживати до воли и ласки н(а)шое г(о)с(по)д(а)рское. А намъ с тых службу земскую посполъ з ынъшыми бояры кричовскими мають они служити (*dispositio*) [2, акт 126] – И на то есмо имъ дали сес н(а)шъ листь з н(а)шою печатью (*corroboratio*) [2, акт 120].

У структурных адносінах трафарэтныя выразы неаднастайныя. Яны маюць структуру словазлучэння: *для памети записаный* – запіс у канцелярскіх ці судовых кнігах заяў, дакументаў, спраў, якія маглі б

служыць як доказ у будучым; *божью милостью; твоя/ваша милость, его/ее милость, твоя/ваша мощь*; простага сказа: *ознаймуемъ симъ нашимъ листомъ; и на то даемъ сесь нашъ листъ з нашою печатью; мы на его чоломъбитье то вчинили*; складанага сказа: *Чинимъ знаменито симъ нашимъ листомъ, хто на него посмотрят або чтучы его услышит, нынешнимъ и напотом будучым, кому будет потребъ того ведати.*

У складзе трафарэтаў мэтазгодна вылучыць базавыя кампаненты (*чинити знаменито, бити чоломъ*), варыянтныя кампаненты, прысутныя ў трафарэце, але залежныя ад базавых, прадстаўленыя спалучэннямі лексем, якія пашыраюць або канкрэтызуюць іх (*билъ намъ чоломъ и просилъ насъ, билъ намъ чоломъ... и поведилъ передъ нами; билъ намъ чоломъ..., жалуючи передъ нами*), пераменныя кампаненты, прадстаўленыя антрапонімамі, намінацыямі асоб па пасадах, сацыяльнаму становішчу, намінацыямі афіцыйнай дакументацыі і г.д. (Била намъ чоломъ воеводиная троцкая пани Григоревая Григоревича Остиковича пани Альжбета Станиславовна и поведила перед нами... И на то есмо имъ дали сес н(а)шъ листъ з н(а)шою печатью [2, акт 18] – Била намъ чоломъ скарбная н(а)ша, пани Микитиная Андреевича Ганна Ивановна, и поведила перед нами... И на то есмо имъ дали сес н(а)шъ листъ з н(а)шою печатью [2, акт 18]). Дзеяслоўныя базавыя кампаненты ў трафарэтах адзначаюцца, як правіла, на першым месцы, што абумоўлена імкненнем падкрэсліць важнасць абазначаных імі дзеянняў.

У ходзе аналізу выяўлена, што ў трафарэтных выразах базавыя кампаненты могуць падвяргацца марфалагічнаму вар'іраванню: *мы на его чоломъбитье то вчинили* – *мы на его чоломъбитье то есмо вчинили*; *на то дали ему сесь нашъ листъ* – *на то есмо дали ему сесь нашъ листъ* (аналітычны і сінтэтычны спосабы афармлення перфекта).

Мовазнаўцамі-дыяхраністамі, прыхільнікамі шырокага разумення гістарычнай фразеалогіі (А.С. Аксамітаў, Л.І. Каламіец, Г.С. Селіванаў, Л.Я. Касцючук, А.Г. Ломаў, А.І. Генсерскі, В.Я. Лапцева і інш. (гл., напрыклад, [3], [4], [5], [6])), трафарэтныя выразы ўключаюцца ў фразеалагічную прастору мовы. Крытэрыямі для гэтага з'яўляюцца іх узнаўляльнасць, агульнавядомасць, звышслоўнасць, устойлівасць, якая разумеецца найперш як паўтаральнасць спалучэння, пастаянства іх кампанентнага складу. Зразумела, што гэта перыферычныя адзінкі фразеалогіі. Ад ядзерных адзінак фразеалогіі (фразеалагічных зрашчэнняў, фразеалагічных адзінак, фразеалагічных спалучэнняў) і іншых перыферычных адзінак (напрыклад, фразеалагізаваных серыйных устойлівых словазлучэнняў тэрміналагічнага зместу) трафарэты адрозніваюцца найперш мінімальнай ці нават нулявой ідыяматычнасцю (высокая частотнасць выкарыстання адпавядае нулявой ідыяматычнасці) і структурнай разнастайнасцю (словазлучэнне – просты сказ – складаны сказ).

Такім чынам, наяўнасць і паслядоўнасць фіксацыі трафарэтных выразаў, як і іншых тыпаў формул – гатовых моўных адзінак, у тэкстах пэўнага жанру (у нашым выпадку пацвярджэнняў) сведчыць пра

існаванне сістэмы норм стварэння і афармлення актаў, матываваны адбор лексіка-фразеалагічных, марфалагічных і сінтаксічных адзінак для выкладу зместу. Гэта ў сваю чаргу дазваляе гаварыць пра *дзелавы этыкет* у канцылярыі Вялікага княства Літоўскага – комплекс уяўленняў складальнікаў дакументаў пра форму тэксту і ўласцівы для гэтай формы корпус моўных сродкаў, якія забяспечвалі адпаведнасць дакумента мэце яго стварэння і сферы выкарыстання.

Спіс літаратуры

1. Дерягин, В.Я. Об историко-стилистическом исследовании актовых текстов / В.Я. Дерягин // Вопр. языкознания. – 1980. – № 4. – С. 97–107.

2. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка тэкстаў да друку і навуковы апарат : В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Мінск: АТННАЕUM, 2000. – 312 с.

3. Аксамітаў, А.С. Беларуская фразеалогія / А.С. Аксамітаў. – Мінск : Выш. школа, 1978. – 224 с.

4. Коломиец, Л.И. Фразеология украинского языка второй половины XVI первой половины XVII вв. (генезис и стилистическое использование) : автореф дис. ... докт. филол. наук: 10.02.02 / Л.И. Коломиец; Киев. гос. ун-т. – Киев, 1978. – 48 с.

5. Ломов, А.Г. К вопросу об устойчивых словесных комплексах в древнейших русских летописях / А.Г. Ломов // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц : Материалы межвуз. симпозиума, ноябрь 1968 / Тульский гос. пед. ин-т; редкол.: В.А. Архангельский (отв. ред.) [и др.]. – Тула, 1968. – С. 300–303.

6. Селиванов, Г.А. Фразеология русской деловой письменности XVI–XVII вв. : автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.01 / Г.А. Селиванов; Московский гос. пед. ин-т. – М., 1973. – 50 с.

АНАСТАСІЯ РАГАЎЦОВА (г. Магілёў)

ЗАПАЗЫЧАННЯ НАЗОЎНІКІ ЯК КАМПАНЕНТЫ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

У фразеалагізмах сучаснай беларускай літаратурнай мовы сустракаюцца запазычанні з розных моў: індаеўрапейскіх, цюркскіх, фіна-угорскіх, семіта-хаміцкіх і кітайска-тыбецкіх (пры вызначэнні крыніц паходжання назоўнікаў выкарыстоўваліся ЭСБМ [1], ЭСРЯ М. Фасмера [2], двухтомны “Слоўнік іншамоўных слоў” А.М. Булыкі [3]).

1. Запазычанні з індаеўрапейскіх моў. У фразеалагізмах сустракаюцца назоўнікі, што трапілі ў беларускую мову з германскіх, раманскіх, балтыйскіх, іранскіх і славянскіх моў.

1.1. Запазычанні з германскіх моў (галандскай і англійскай).

1.1.1. Галандызмы. Гэта назоўнікі (б), якія трапілі ў беларускую мову праз рускую: *апельсіны* (апельсин ад гал. *appelsien*), *буксір* (буксир ад гал. *boegseeren*), *кнопка* (кнопка ад гал. *knoop* – ‘гузік’), *матрос* (матрос ад гал. *matroos*), *руль* (руль ад гал. *roef*), *флаг* (флаг ад гал. *vlag*). Яны сустракаюцца ў фразеалагізмах (разумець, разбірацца) як *(што) свіння ў апельсінах⁴, браць (узяць) на буксір, націскаць (націснуць) на ўсе кнопкі, ні ў салдаты ні ў матросы ні (а) падмазваць калёсы, без руля і без ветразяў, флаг у рукі*. Фразеалагічная актыўнасць галандызмаў нізкая: кожны з 6 назоўнікаў ужываецца ў 1 фразеалагізме.

1.1.2. Англіцызмы. Да іх адносяцца 3 назоўнікі, якія ўвайшлі ў беларускую мову праз пасрэдніцтва рускай: *стоп* (*stop* – ‘спыняць’), *тунэль* (*tunnel*) і *магіканін* (*Mohican*): *стоп машына, святло ў канцы тунэля, апошні з магікан*.

1.2. Запазычанні з раманскіх моў (іспанскай). Праз польскую мову ў беларускую трапіў іспанізм *табака* (ст.-п. *tabaka* < ісп. *tabaco* ад індз. *tobako*): *на табе чорт (чорце) табакі, на панюх (на нюх) табакі, ні за панюх (за нюх) табакі* (прападаць / прапасці, гінуць / загінуць і пад.), *табаку важыць*.

1.3. Запазычанні з балтыйскіх моў.

1.3.1. Латышызмы. З латышскай мовы запазычаны назоўнік *шайка* (*šaiķa*), што ўжываецца ў фразеалагізме *адна шайка-лейка*.

1.3.2. Літуанізмы. Гэта назоўнік *дзёгаць* (*degūtas*): *лыжка дзёгію у бочцы мёду*.

1.4. Запазычанні з іранскіх моў. У фразеалагізме *сядзець на чамаданах* ужываецца персізм *чамадан* (тат. *čamadan* < перс. *jāmadan*).

1.5. Запазычанні са славянскіх моў (польскай). Гэтыя назоўнікі ўвайшлі ў старабеларускую мову непасрэдна з польскай (21): *вантробы* (*wątroby*), *дуля* (*dula*), *замак* (*zamek*), *зброя* (*zbroja*), *звада* (*zwada*), *кавадла* (*kowadło*), *карак* (*karak*), *кішэнь* (*kieszęń*), *ксіндз* (*ksiądz*), *моц* (*moc*), *пан* (*pan*), *пані* (*pani*), *пыха* (*pycha*) і інш. Назоўнікі ўжываюцца ў фразеалагізмах *пераяда вантроб, з’есці дулю, наветранья замкі*,

⁴ Прыклады фразеалагізмаў прыводзяцца паводле двухтомнага “Слоўніка фразеалагізмаў” І.Я. Лепешава: [4].

вастрыць зброю, ні да рады ні да звады, між (паміж) молатам і кавадлам (быць, трапіць, апынуцца і пад.), у карак, у кожнай кішэні па жмені, (дагадзіць) як ксёндз Магдусі, на поўную моц, замуж за пана Пясоцкага (збірацца), сама сабе пані, скідаць (скінуць) пыху з сэрца.

Фразеалагічная актыўнасць паланізмаў наступная: у адзінкавых выказах ужываецца 15 назоўнікаў (*зброя, ксёндз, пані, кавадла, пыха* і інш.). У 4 фразеалагізмах сустракаецца назоўнік *вантробы*, у 6 – *пан, моц*, у 7 – *дуля*, у 14 – *карак*, у 18 – *кішэня*. Сярэдняя і даволі высокая фразеалагічная актыўнасць назоўнікаў тлумачыцца іх частотнасцю ў мове і мнагазначнасцю. Напрыклад, полісеманты *пан* і *кішэня* з’яўляюцца высокачастотнымі ў беларускай мове (265⁵ і 73 адпаведна), а назоўнікі *моц* і *карак* – менш частотнымі (7).

Праз польскую мову ў беларускую трапіла многа слоў з іншых моў (больш за 100 назоўнікаў, што з’яўляюцца кампанентамі фразеалагізмаў). У навуковых крыніцах адзначаецца, што “на працягу другой палавіны XVI і першай палавіны XVII ст. польская мова служыла для беларускай перадачыцай шматлікіх еўрапейзмаў, якія ў той час пачалі адыгрываць ролю крыніц навуковай і грамадска-палітычнай тэрміналогіі, а таксама лексікі з класічных моў” [6, с. 98]. Так, праз польскае пасрэдняства ў беларускім лексіконе замацаваліся, напрыклад: а) лацінізмы *манета* (*moneta* ад лац. *moneta*), *мінута* (*minuta* ад лац. *minuta* – ‘паменшаная, малая’): *разменная манета, без п’яці мінут*; б) грэцызмы *д’ябал* (*diabel* < ст.-чэш. *diabel* < лац. *diabolus* ад грэч. *diabolos*), *каштан* (*kasztan* < с.-в.-ням. *kastāne* < лац. *castanea* ад гр. *kastanon*): *да д’ябла, цягаць каштаны з агню*; в) германізмы *варта* (*warta* ад ням. *Warte*), *кавалак* (*kawalek* ад с.-н.-ням. *kavele*): *стаяць на варце, адрэзаны кавалак*; г) італьянізмы *карэта* (*kareta* ад іт. *carretta*), *коўдра* (*kołdra* ад іт. *coltra*): (прыйсця, прыдацца і пад.) *як вол да карэты, цягнуць коўдру на сябе*; д) галіцызмы *боты* (*boty* ад фр. *bottes*), *кампанія* (*kompania* ад фр. *compagnie*): *два боты пара, не кампанія*.

2. Запазычанні з цюркскіх моў. Большасць цюркізмаў (19) “прышла ў беларускую мову на працягу 14 – 17 стст. у выніку непасрэдных кантактаў беларускага насельніцтва з прадстаўнікамі цюркскіх народаў (пераважна з крымскімі татарамі) і праз пасрэдняства суседніх моў – рускай, украінскай, польскай” [7, с. 216].

Непасрэдна з цюркскіх моў у старабеларускую трапілі назоўнікі *барсук* (цюрк. *borsuk*), *каўпак* (тур., кр.-тат. *kalpak*), *кафтан* (тур., кр.-тат. *kaftan* ад перс. *kaftan*), *торба* (цюрк. *torba*), *чарга* (цюрк. *čarga*), *харч* (тат. *charč*, тур. *harç* ад ар. *harğ*). Яны з’яўляюцца кампанентамі фразеалагізмаў *паказаць як барсук сваіх дзяцей гладзіць, пад каўпаком, трышкаў кафтан (каптан), кот у торбе, у першую чаргу, вераб’іны харч*.

Праз рускую мову ў старабеларускі лексікон увайшлі цюркізмы *алмаз* (ст.-рус. *алмазь* < тат. *almas* < ар. *ālmās* ад гр. *adamas* – ‘адамант’), *аршын* (ст.-рус. *аршинъ* ад тат. *aršyn*), *ізіум* (ст.-рус. *изюмъ* ад тур.

⁵ Частотнасць падаецца паводле “Частотнага слоўніка беларускай мовы: Мастацкая проза” [5].

üsüm), *кінжал* (кинжал ад тур., кр.-тат. chandžar < ар. chandžar), *набат* (ст.-рус. набать < цюрк. naubāt ад ар. nauba), *ярлык* (ярлык ад цюрк. jarlyk). Гэтыя назоўнікі ўжываюцца ў фразеалагізмах *неба ў алмазах* (убачыць, пабачыць), *аршын з шапкай, не фунт ізюму, рыцар плашча і кінжала, ударыць у набат, навешванне ярлыкоў*.

Праз украінскую мову запазычаны цюркізмы *гарбуз* (ст.-укр. гарбузь ад кр.-тат., тур. kağruz), *казак* (ст.-укр. козакъ ад кр.-тат., тур. kazak – ‘вольны чалавек’). Гэтыя назоўнікі сустракаюцца ў фразеалагізмах *атрымліваць (атрымаць) гарбуз (-а), вольны казак*.

Пазней у беларускую мову праз рускую трапілі цюркізмы *каравул* (караул ад цюрк. kağaul) і *карандаш* (карандаш ад цюрк. кага – ‘чорны’ + tas – ‘камень’). Яны з’яўляюцца кампанентамі фразеалагізмаў *хоць ты каравул крычы, браць (узяць) на карандаш*. У выразе *баш на баш*, запазычаным з рускай мовы, ужыты неўжывальны па-за фразеалагізмам назоўнік *баш* (цюрк. baş – ‘галава’).

Сярод цюркізмаў, што з’яўляюцца кампанентамі фразеалагізмаў, можна вылучыць так званыя экзатызмы: *алах і джын (адзін алах ведае, выпускаць (выпусціць) злога джына)*.

Фразеалагічная актыўнасць цюркізмаў у цэлым нізкая: 15 з 19 назоўнікаў сустракаюцца ў 1–3 фразеалагізмах і толькі 4 назоўнікі – больш, чым у 4: *торба, ярлык* (у 5), *алах* (у 7), *аршын* (у 8).

Як адзначаецца ў мовазнаўчых працах, цюркізмы ў беларускай мове – пераважна словы з канкрэтным значэннем [6, с. 138; 8, с. 76; 9, с. 14]. Гэта адносіцца і да цюркізмаў, што ўжываюцца ў фразеалагізмах: *барсук, гарбуз, казак, карандаш, кінжал, кафтан, каймак, набат, торба* і інш.

3. Запазычанні з фіна-угорскіх моў (фінскай і венгерскай).

3.1. Фінізмы. Праз рускую мову запазычаны назоўнік *лямка* (лямка ад фін. lämsä – ‘пятля, повад, аркан’): *цягнуць лямку*.

3.2. Венгрызмы. Гэтыя назоўнікі ўвайшлі ў беларускі лексікон праз польскую мову: *шэрэнга* (ст.-польск. szereg ад венг. seřeg) – *у першых шэрэнгах (шэрэнгах)* і *шэраг* (польск. szereg ад венг. seřeg) – *у першых шэрагах*.

4. Запазычанні з кітайска-тыбецкіх моў. Праз цюркскую мову ў беларускую трапіў кітаізм *чай* (цюрк. çaj ад кіт. chā): *на чай* (даць, атрымаць і пад.).

5. Запазычанні з семіта-хаміцкіх моў. У фразеалагізмах ужываюцца 2 арабізмы: *каліф / халіф* (chalīfa – ‘спадчыннік, наступнік’) і *кава* (польск. kawa < тур. kahve ад ар. kahva): *каліф (халіф) на час, (цікавы) як Марцін да кавы*.

Такім чынам, у кампанентным складзе фразеалагізмаў сустракаюцца 34 запазычаныя назоўнікі з індаеўрапейскіх моў (21 паланізм, 6 галандызмаў, 3 англіцызмы, 2 балтызмы, 1 іспанізм і 1 персізм), 19 – з цюркскіх, 3 – з фіна-угорскіх (2 венгрызмы і 1 фінізм), 2 – з семіта-хаміцкіх (арабізмы) і 1 – з кітайска-тыбецкіх (кітаізм). У цэлым фразеалагічная актыўнасць назоўнікаў нізкая, бо толькі пятая частка з адзначаных вышэй запазычанняў ужываецца ў больш як трох

фразеалагізмах. Назоўнікі, што маюць сярэдняю ці даволі высокую фразеаактыўнасць, з'яўляюцца полісемантамі (75 %), а некаторыя з іх і высока-ці сярэднечастотнымі ў мове (каля 42 %).

Спіс літаратуры

1. ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск : Навука і тэхніка; Бел. навука, 1978–2008. – Т. 1–12.
2. ЭСРЯ – Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.
3. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. / А.М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999. – Т. 1. – 736 с.; Т. 2. – 736 с.
4. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1. – 672 с.; Т. 2. – 704 с.
5. Мажэйка, Н.С. Частотны слоўнік беларускай мовы : Мастацкая проза / Н.С. Мажэйка, А.Я. Супрун. – Мінск : БДУ, 1976. – 232 с.
6. Жураўскі, А.І. Запазычаная лексіка ў старабеларускай мове / А.І. Жураўскі // Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / Рэд. А.Я. Баханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р. Суднік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – С. 81–160.
7. Беларуская мова : Энцыкл. / пад рэд. А.Я. Міхневіча; рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – 655 с.
8. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
9. Булыка, А.М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст. / А.М. Булыка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1980. – 256 с.

АКСАНА САЗАНОВІЧ (г. Гродна)

**СІНТАКСІЧНАЯ СУВЯЗЬ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ
СА СЛОВАМІ-СУПРАВАДЖАЛЬНІКАМІ**

Сярод фразеалагізмаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы значную групу складаюць фразеалагізмы з валентна абмежаваным значэннем. У слоўніку І.Я. Лепешава [1] іх налічваецца каля 1420 адзінак. Фразеалагізмы з валентна абмежаваным значэннем не могуць функцыянаваць у маўленні без слоў-суправаджальнікаў, што з'яўляюцца канкрэтызатарамі іх значэнняў. Паміж фразеалагізмамі і словамі-суправаджальнікамі, у ролі якіх ужываюцца знамянальныя часціны мовы, узнікаюць сінтаксічныя сувязі. Гэтыя сувязі з'яўляюцца аналагічнымі сінтаксічным сувязям слоў у словазлучэннях. Фразеалагізм можа быць як граматычна галоўным, так і граматычна залежным. 97% слоў-суправаджальнікаў займаюць граматычна вядучае становішча ў адносінах да фразеалагізмаў. Галоўны і залежны кампаненты лексічна-фразеалагічнай канструкцыі звязваюцца паміж сабой пры дапамозе дапасавання, кіравання ці прымыкання.

Назоўнікі-суправаджальнікі займаюць граматычна галоўнае становішча ў спалучэнні з прыметнікавымі фразеалагізмамі. Гэта тлумачыцца тым, што для прыметнікавых выразаў, як і для прыметнікаў, «характэрным з'яўляецца выражэнне якасных прымет або прымет, суаднесеных з іншымі прыметамі, з'явамі, працэсамі» [2, с. 96]. Фразеалагізмы гэтага разраду ў адпаведнасці са сваёй структурай дапасуюцца ці прымыкаюць да назоўніка-суправаджальніка. Так, выразы, стрыжнёвы кампанент якіх выражаны дзеепрыметнікам, звязваюцца са сваім суправаджальнікам сувяззю дапасавання: *каўбаса пальцам піханая, богам забыты куток, вёска, выкінутыя на вецер грошы*. Нязменныя выразы, структура якіх не адпавядае іх катэгарыяльнаму значэнню, і стрыжнёвы кампанент, калі ён у наяўнасці, не прадвызначае іх прыналежнасць да прыметнікавых, прымыкаюць да слоў-суправаджальнікаў: *анекдот, навіна, жарт з бародой, бульба ў мундзірах, дзень адкрытых дзвярэй*.

У спалучэнні з дзеяслоўнымі і прыслоўнымі фразеалагізмамі назоўнікі-суправаджальнікі знаходзяцца ў залежным становішчы. Дзеяслоўныя выразы пераважна кіруюць залежнымі ад іх словамі, яны, «як і дзеясловы свабоднага ўжывання, валодаюць у высокай ступені здольнасцю падпарадкоўваць сабе ў сказе іншыя словы і спалучэнні, у першую чаргу назоўнікі» [3, с. 55]: *пускаць на вецер грошы, сродкі, час, грэбці лапатай грошы, класці на бочку грошы, грызці граніт навукі*. Насуперак погляду на тое, што фразеалагічная адзінка ў цэлым кіруе залежным словам, нашы назіранні сведчаць аб тым, што дзеяслоўны фразеалагізм, утвораны спалучэннем дзеяслова і назоўніка з прыназоўнікам ці без яго, з'яўляецца семантычна непадзельным, але кіравальную функцыю выконвае толькі дзеяслоў, назоўнік і прыназоўнік яўнага ўдзелу ў кіраванні не прымаюць. Як відаць з прыкладаў, для

дзеяслоўных фразеалагізмаў з валентна абмежаваным значэннем характэрна беспрыназоўнікавае моцнае кіраванне. Гэта выклікана тым, што дзеяслоўныя кампаненты фразеалагізмаў *пускаць, грэбці, класці, грызці* валодаюць ускоснай пераходнасцю, пры свабодным ужыванні «патрабуюць» развіцця вінавальным склонам і захоўваюць гэты ж тып кіравання і ў складзе фразеалагічнай адзінкі. Залежнымі назоўнікамі-суправаждальнікамі кіруюць і прыслоўныя фразеалагізмы. У пераважнай большасці гэта беспрыназоўнікавае кіраванне: грошай *куры не клююць*, турбот, клопот *повен рот*, злосці *поўныя косці*. У спалучэнні *тры чвэрці* да смерці прыслоўны фразеалагізм кіруе залежным назоўнікам-суправаждальнікам пры дапамозе прыназоўніка *да*.

Прыметнікі суправаджаюць прыслоўныя фразеалагізмы, выконваючы пры гэтым ролю граматычна галоўнага кампанента. Такія спалучэнні заснаваны на сінтаксічнай сувязі прымыкання, паколькі да прыслоўных адносяцца большым чынам граматычна нязменныя фразеалагізмы, якія здольны толькі прымыкаць да тых ці іншых слоў у якасці залежнага члена словазлучэння: [Туляга:] – Але вы не ведаеце, што гэты палкоўнік быў падобны на мяне *як дзве кроплі вады* (К. Крапіва); Нячутна, быццам не ступаў па шарпаку, а нізка плыў, ліс ішоў голым *як бубен* пагоркам (А. Калодзежны). Тут фразеалагізмы *як дзве кроплі вады, як бубен* прымыкаюць да слоў-суправаждальнікаў *падобны, голы*.

Займеннікі-суправаждальнікі падпарадкоўваюць сабе прыслоўныя фразеалагізмы: Карова за ноч здрабяжыла нагамі пад сабой усё *на свеце* – рэзалі недзе камары – і стаяла цяпер у гразі... (І. Пташнікаў); Нешта ты сёння размахайся надта... *Усіх да аднаго* грызеш (І. Пташнікаў). Тут выразы *на свеце, да аднаго* прымыкаюць да суправаждальніка *ўвесь*. Займеннік-суправаждальнік *мая* дапасуецца да несуднасных фразеалагізмаў *справа старана, хата з краю*: Таварыш Гарошкін! Ты Моцкіна не чапай! *Мая хата з краю*, я распісак не пісаў (А. Макаёнак).

Лічэбнікі суправаджаюць толькі прыслоўныя выразы, якія прымыкаюць да іх: Пад ліпай, што галлём чарнее, стаяла хата ў тры акны. Жыла там цётка Паланея, адна *як перст* пасля вайны (С. Законнікаў); Ой, і не пытайся, любачка, адна я цяпер, *як вока ў ілбе*... Усе мае за светам жывуць... (А. Галубовіч).

Дзеясловы-суправаждальнікі ў спалучэнні з назоўнікавымі, прыметнікавымі, займеннікавымі, дзеяслоўнымі і прыслоўнымі фразеалагізмамі займаюць граматычна галоўнае становішча. Назоўнікавыя фразеалагізмы звязваюцца з дзеясловам сувяззю кіравання, моцнага ці слабага, прыназоўнікавага ці беспрыназоўнікавага: схапіць *лахі пад пахі*, блытаць, змешваць *боб з гарохам*, плесці *смаловы дуб*, давесці *да торбы*, дасягаць, дагаварыцца *да геркулесавых слупоў*. Займеннікавымі выразамі дзеясловы кіруюць без дапамогі прыназоўнікаў: не ведаць *ні бельмеса*, атрымаць *гулу асмаленую*, даць *дулю з макама*. Прыметнікавыя, дзеяслоўныя і прыслоўныя фразеалагізмы прымыкаюць да дзеясловаў-суправаждальнікаў: хадзіць, сядзець *хмара хмарай*, не ўмець *звязаць*

двух слоў, навучыцца брахаць на сабак, апынуцца на краі свету, ісці, гнаць да д'ябла, звездаць, зразумець, скарыстаць да самага дна.

Прыслоўі-суправаджальнікі ў спалучэнні з фразеалагізмамі могуць быць граматычна галоўнымі ці граматычна залежнымі. Так, яны падпарадкоўваюцца дзеслоўным выразам, але займаюць граматычна пануючае становішча пры прыслоўных фразеалагізмах: дарэмна, дарма *траціць порах*, шмат, многа, нямала *вады сплыло*, шмат, многа *папсаваць крыві*, *ціха як у вуху*, ясна як *двойчы два*. З усімі фразеалагізмамі прыслоўі звязваюцца сувязю прымыкання.

Словы катэгорыі стану падпарадкоўваюць сабе назоўнікавыя, займеннікавыя, дзеяслоўныя і прыслоўныя фразеалагізмы. Яны кіруюць займеннікавымі выразамі: няма *ні роду ні племені*, няма *і звання*, няма *ні дня ні ночы*. Спалучэнні безасабова-прэдыкатыўных слоў з іншымі разрадамі фразеалагізмаў заснаваны на сувязі прымыкання: *вока ды вока трэба*, *пара і чэсць знаць*, *трэба да зарэзу*.

Суправаджальнікі назоўнікі і займеннікі, што ўжываюцца ў назоўным склоне, разам з дзеяслоўнымі і прыметнікавымі фразеалагізмамі ўтвараюць прэдыкатыўнае спалучэнне, дзе яны выступаюць у ролі дзейніка, а фразеалагізмы – у ролі выказніка (вясна, восень, раніца, змрок *уваходзіць у сілу*, п'еса, драма *сыходзіць са сцэны*, усё, гэта *сыходзіць з рук*, морда *цаглины просіць*): Тым часам раніца *ўваходзіла ў сілу*. Небасхіл на ўсходзе гарэў шырокім і яркім полымем (І. Сіняўскі); Некаторыя з гэтых п'ес, у прыватнасці «Пяюць жаваранкі», «Канстанцін Заслонаў», заслужана карыстаюцца папулярнасцю ў народзе, *не сыходзяць са сцэны* тэатраў (А. Макаёнак). Такі від сувязі адны навукоўцы вызначаюць як каардынацыя [4, с. 30; 5, с. 208; 6, с. 548], другія – як дапасаванне [7, с. 45; 8, с. 53; 9, с. 213]. На нашу думку, найбольш прымальны погляд на сувязь галоўных членаў сказа выкладзены ў падручніку «Сучасная руская літаратурная мова», дзе гаворыцца: «Сувязь дзейніка і выказніка называецца прэдыкатыўнай сувязю. Яна не можа быць атаясамлена ні з падпарадкавальнай, ні са злучальнай, не аналагічнай сувязі слоў у словазлучэнні. Актыўная роля ў выражэнні гэтай сувязі належыць выказніку. Паказчыкамі прэдыкатыўнай сувязі з'яўляюцца формы слоў, спецыяльныя службовыя словы – часціцы-звязкі, а таксама парадак слоў і інтанацыя. Асноўны паказчык – тыя словазмяняльныя формы выказніка, якія матывуюцца дзейнікам, іншыя паказчыкі з'яўляюцца дадатковымі, а пры адсутнасці асноўнага – адзінымі» [10, с. 324].

Такім чынам, у сказе словы-суправаджальнікі часцей падпарадкоўваюць сабе фразеалагізмы. Так, назоўнікі-суправаджальнікі займаюць граматычна галоўнае становішча ў спалучэннях з прыметнікавымі фразеалагізмамі, з якімі могуць звязвацца сувязю дапасавання ці прымыкання. Да прыметнікаў-, займеннікаў-, лічэбнікаў- і прыслоўяў-суправаджальнікаў прымыкаюць залежныя прыслоўныя выразы. Дзеясловы-суправаджальнікі з'яўляюцца граматычна галоўнымі кампанентамі ў спалучэннях з назоўнікавымі, прыметнікавымі,

займеннікавымі, дзеяслоўнымі і прыслоўнымі фразеалагізмамі. Яны кіруюць назоўнікавымі і займеннікавымі выразамі, з іншымі разрадамі фразеалагізмаў звязваюцца сувяззю прымыкання. Да граматычна галоўных слоў катэгорыі стану, што ўжываюцца ў ролі слоў-суправаджальнікаў, прымыкаюць назоўнікавыя і дзеяслоўныя фразеалагізмы. Залежныя займеннікавыя выразы кіруюцца безасабова-прэдыкатыўнымі словамі. У некаторых прыкладах словы-суправаджальнікі падпарадкоўваюцца граматычна галоўным фразеалагізмам. Так, залежнымі назоўнікамі-суправаджальнікамі кіруюць дзеяслоўныя і прыслоўныя выразы. Займеннікі-суправаджальнікі дапасуюцца да несуднасных фразеалагізмаў. А прыслоўі-суправаджальнікі прымыкаюць да дзеяслоўных фразеалагізмаў. Назоўнікі- і займеннікі-суправаджальнікі разам з дзеяслоўнымі і прыслоўнымі фразеалагізмамі могуць утвараць прэдыкатыўныя спалучэнні, абодва элементы якіх з'яўляюцца граматычна галоўнымі. Сувязь, што ўзнікае паміж імі вызначаецца як прэдыкатыўная, і не можа лічыцца ні падпарадкавальнай, ні злучальнай.

Спіс літаратуры

1. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск, 1993. – Т. 1–2.
2. Наркевіч, А.І. Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове / А.І. Наркевіч. – Мінск, 1972. – 335 с.
3. Цой, Л.П. Объектная сочетаемость глагольных фразеологизмов : автореф. ... дис. канд. филол. наук: 10.02.01 / Л.П. Цой; Ташкен. гос. ун-т. – Ташкент, 1994. – 20 с.
4. Граматыка беларускай мовы : у 2 т. / рэдкал.: К. Крапіва [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1962–1966. – Т. 2: Сінтаксіс / К. Крапіва, М. Булахаў. – 1966. – 756 с.
5. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М. : Сов. Энцикл., 1969. – 608 с.
6. Грамматика современного русского литературного языка / ред. Н.Ю. Шведова. – М. : Наука, 1970. – 767 с.
7. Беларуская мова: у 2 ч : падручнік для навучэнцаў педвучылішчаў і каледжаў. – 2-е выд., перапрац. і дап. / Я.М. Адамовіч, Л.А. Акаловіч [і інш.]; пад рэд. Л.М. Грыгор'ева. – Мінск : Выш. шк., 1998. – Ч. 2. – 222 с.
8. Тамашэвіч, Т.І. Беларуская мова : Падручнік для 8 класа агульнаадукацыйнай школы з рускай мовай навучання / Т.І. Тамашэвіч. – Мінск : НМЦЭНТР, 1999. – 190 с.
9. Лепешаў, І.Я. Практыкум па беларускай мове: вуч. дапам. / І.Я. Лепешаў, Г.М. Малажай, К.М. Панюціч. – Мінск : Універсітэцкае, 2001. – 320 с.
10. Современный русский литературный язык : учеб. для студентов филол. спец. пед. ин-тов. 3-е изд. / под ред. П.А. Леканта. – М. : Высш. шк., 1996. – 408 с.

ТАЦЦЯНА ШЭЎЧЫК (г. Гродна)

СЕМАНТЫЧНЫЯ КРЫТЭРЫІ СІНАНІМІЧНАСЦІ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

Сярод крытэрыяў сінанімічнасці звычайна вылучаюць наступныя: блізкасць значэнняў, абазначэнне аднаго аб'екта ці аднаго паняцця, аднесенасць да адной часціны мовы, узаемазамыняльнасць у маўленні, аднолькавая спалучальнасць, структурнае падабенства. Дадзеныя крытэрыі мэтазгодна падзяліць на дзве групы: семантычныя і несемантычныя. Да першай групы можна аднесці такія абавязковыя характарыстыкі сінонімаў, як блізкасць значэнняў, абазначэнне аднаго аб'екта ці паняцця, аднесенасць да адной часціны мовы. Усе яны так ці інакш закранаюць менавіта семантыку аналізуемых адзінак. Узаемазамыняльнасць адзінак у маўленчай плыні, аднолькавая спалучальнасць і структурнае падабенства сінонімаў вызначаюцца знешнімі, несемантычнымі характарыстыкамі адзінак. Дадзеная праца прысвечана менавіта крытэрыям першай групы.

Блізкасць значэнняў. На гэты крытэрыі сінанімічнасці спасылаюцца многія лінгвісты. Але дагэтуль яшчэ не высветлена, у якой меры блізкімі павінны быць значэнні тых ці іншых моўных адзінак, каб іх з упэўненасцю можна было лічыць сінонімамі. Магчыма, таму і з'явіліся ідэі аб існаванні розных ступеняў сінанімічнасці моўных адзінак.

Найбольш мэтазгоднае выйсце з дадзенай сітуацыі прапанаваў Ю.Д. Апрэсян. Ён лічыць, што ёсць магчымасць вылічыць меру блізкасці значэнняў моўных адзінак. Ён вызначыў, што “дзве лексемы прызнаюцца сінанімічнымі, калі супадаючая частка іх тлумачэнняў перавышае суму іх адрозненняў” [1, с. 15]. Але нават пры такім супастаўленні патрэбна браць ва ўлік семантычную змястоўнасць і каштоўнасць усіх элементаў тлумачэння, а таксама звяртаць увагу на тое, у якой частцы тлумачэнняў вызначаны супадзенні [1, с. 18]. Што датычыцца розніцы паміж зместам семантычных структур сінанімічных фразеалагізмаў, то прынята лічыць, што яны павінны адрознівацца толькі адценнямі значэнняў. Аднак супярэчнасць заключаецца ў тым, што само паняцце адцення значэння дагэтуль канчаткова не высветлена.

Калі мы возьмем пару зваротаў (C_0 і C_1), дзе C_1 – маркіраваны член апазіцыі (ён мае пэўны дадатковы элемент значэння), а C_0 – немаркіраваны член вызначанай апазіцыі, бо такога элемента не мае, то разглядаемыя звароты будуць сінанімічнымі, калі гэты элемент змяняе сабою ў семантыцы C_1 у параўнанні з C_0 толькі колькасць пэўнай характарыстыкі, але не яе якасць.

Д.М. Шмялёў лічыць, што “існуюць такія сітуацыі, у якіх гэтыя несупадаючыя элементы значэння становяцца неістотнымі, і, як вынік, дадзеныя словы робяцца ўзаемазамыняльнымі. І наадварот –

узаемазамяняльныя ў пэўных сітуацыях словы ў іншых выпадках выступаюць як супрацьпастаўленыя адно аднаму” [2, с. 139].

Такім чынам, нават калі пэўныя фразеалагічныя адзінкі і адчуваюцца намі як блізкія па значэнні, гэта ўвогуле не значыць, што яны абавязкова будуць сінанімічнымі. Крытэрыі блізкасці значэнняў заўсёды павінны разглядацца ў сувязі з такімі крытэрыямі, як узаемазамяняльнасць і тое, ці падобная спалучальнасць зваротаў.

Азначэнне аднаго аб’екта ці паняцця. Здаецца бяспрэчнай уласцівасць сінонімаў абазначаць адзін аб’ект. Тады паводле дадзенага крытэрыю трэба лічыць сінонімамі словы, якія звязваюць родавідавыя адносіны, і тэрміналагічную лексіку. Аднак з такім пунктам гледжання не пагаджаюцца А.Б. Шапіра [3, с. 81], Ю.М. Дзянісаў [4, с. 16] і даказваюць, што такія адносіны маюць іншую спецыфіку, чым сінанімічныя.

Д.М. Шмялёў адзначае, што “магчымасць выбару паміж разнастайнымі словамі, здольнымі называць адзін і той ж прадмет, сама па сабе ўвогуле часта не залежыць ад якога-небудзь семантычнага падабенства або нават тэматычнай аднастайнасці дадзеных слоў” [2, с. 116]. Тады мы ігнаруем такія неабходныя крытэрыі сінанімічнасці, як блізкасць значэнняў параўноўваемых адзінак. Можна прывесці прыклады, калі аднаго і таго ж чалавека можна ахарактарызаваць па імені, прафесіі, пасадзе ці іншых знешніх і ўнутраных якасцях, але сінанімічнымі гэтыя адзінкі не з’яўляюцца. Таму можна зрабіць выснову, што сінанімічныя адзінкі павінны апісваць не толькі адзін аб’ект, але і абавязкова адзін яго бок, але тады мы ўжо павінны весці гаворку не пра абазначэнне аднаго прадмета, а пра абазначэнне аднаго паняцця.

Доказы таго, што абазначэнне аднаго паняцця лічыцца рапашучым пры вызначэнні сінанімічных адзінак можна знайсці ў працах У.П. Жукава [5, с. 4], І. Сунь [6, с. 12] і іншых даследчыкаў. Пад тэрмінам “паняцце” Ю.Д. Абрэсян прапануе разумець “думку аб прадмеце, якая выдзяляе яго істотныя прыкметы” [7, с. 85]. Важным тут з’яўляецца размежаванне істотных і неістотных прыкмет. Даследчык падтрымлівае палажэнні дыялектычнай логікі аб тым, што магчымы пераход неістотнай характарыстыкі ў істотную. Са знікненнем былых ці з’яўленнем новых істотных прыкмет адбываецца перараджэнне самога паняцця ў новае. Змены ў колькасці неістотных характарыстык не могуць змяняць паняцце такім чынам. Таму, калі мы спрабуем вызначыць, ці з’яўляюцца дзве адзінкі сінанімічнымі, мы павінны ўлічваць, якімі прыкметамі адрозніваюцца гэтыя адзінкі – істотнымі ці неістотнымі, бо ад гэтага залежыць вызначэнне таго, адно альбо розныя паняцці яны абазначаюць. Тады відавочна, што сінонімы павінны не толькі называць адзін і той жа аб’ект ці сітуацыю, але і абазначаць адно паняцце.

Аднесенасць да адной часціны мовы. На значнасць дадзенага крытэрыю пры вызначэнні сінанімічных адзінак спасылаюцца многія даследчыкі (У.П. Жукаў [5, с. 4], І.Я. Лепешаў. [8, с. 82] і іншыя). Але пры дэталёвым аналізе можна заўважыць, што, па-першае, граматычныя

класы, з якімі можна суаднесці словы і фразеалагізмы, не супадаюць, а па-другое, адзін і той жа фразеалагізм можа суадносіцца больш чым з адной часцінай мовы, а таму патэнцыяльных магчымасцей уступасць у сінанімічныя зносіны з іншымі фразеалагізмамі ў яго болей, чым у слоў. Прынамсі, круг такіх адзінак не абмяжоўваецца крытэрыем суаднесенасці толькі з пэўнай часцінай мовы.

Тым не менш, відавочна, што ўступаць у сінанімічныя зносіны могуць толькі фразеалагічныя адзінкі пэўных тыпаў. Вельмі цікавая класіфікацыя фразеалагізмаў была прапанавана А.У. Малюгінай [9, с. 9]. Яе тыпалогію фразеалагічных адзінак можна звесці ў наступную табліцу:

№	Тып фразеалагічнага канцэпту	Змест
1	Канцэпт-карцінка	прыкметы субстанцыянальнага характару
2	Канцэпт-схема	прыкметы меры
3	Канцэпт-фрэйм	апісанне стану
4	Канцэпт-сцэнарый	прыкметы руху і працэсу

У беларускай мове можна знайсці наступныя прыклады, што адпавядаюць розным відам фразеалагічных канцэптаў:

- канцэпт-карцінка – як *(што) бубен* [10, Т.1, с. 133], *(твар) хоць хрэн дзяры* [10, Т.1, с. 339], *варона ў паўлінавых пёрах* [10, Т.1, с. 153], *галава варыць* [10, Т.1, с. 247];
- канцэпт-схема – *да <самага> дна* [10, Т.1, с. 339], *з коптурам* [10, Т.1, с. 519];
- канцэпт-фрэйм – *ля разбітага карыта* [10, Т.1, с. 495], *карта біта* [10, Т.1, с. 494];
- канцэпт-сцэнарый – *далёка заходзіць* [10, Т.1, с. 418], *адпускаць лейцы* [10, Т.1, с. 67].

З дапамогай прыведзеных прыкладаў становіцца зразумела, што кожны тып фразеалагічных канцэптаў з'яўляецца значна шырэйшым за граматычны клас. Можна заўважыць, што, напрыклад, да першага тыпу адносяцца не толькі назоўнікавыя фразеалагізмы, але і прыметнікавыя. Галоўны крытэрыі у дадзеным выпадку – апісанне аднаго і таго ж аспекту істоты, прадмета, з'явы, дзеяння і г.д.

Акрамя аднолькавага граматычнага класа, многія лінгвісты прапануюць як дадатковы крытэрыі сінанімічнасці наяўнасць аднолькавай граматычнай парадэгмы. Асаблівую ўвагу ў гэтым аспекце прыцягвае дзеяслоў і дзеяслоўныя фразеалагічныя адзінкі, іх трывальныя пары дзеяслова і пытанне, ці можна лічыць сінанімічнымі адзінкі, у адной з якіх стрыжнёвым з'яўляецца дзеяслоў закончанага трывання, а ў другой – як закончанага, так і незакончанага або толькі незакончанага і наадварот. У дадзеным выпадку А.П. Яўтеньева ўводзіць паняцце дэфектнай парадэгмы. Зразумела, папаўненне такой парадэгмы можа адбывацца пры дапамозе суплетыўных форм (параўн.: *брацца за розум і ўзяцца за розум*), але гэта не заўсёды магчыма. А.П. Яўтеньева адзначае, што “ў такой складанай часцінай мовы, як дзеяслоў, сінанімічныя сувязі набываюць асаблівы характар.

Выступаючы ў якасці эквівалента толькі ў асобных частках парадыгмы, сінанімічны дзеяслоў не ізаляецца ад усіх іншых форм, якіх не хапае ў яго, але якія мае іншы дзеяслоў, а суадносіцца з імі тым жа чынам, што і дзеяслоў, які іх мае” [11, с. 8].

Відавочна, што як семантычныя, так і несемантычныя крытэрыі сінанімічнасці фразеалагізмаў не з’яўляюцца абсалютнымі і самастойнымі. Кожны з іх патрэбна разглядаць толькі ў цеснай сувязі з астатнімі. Толькі тады можна аргументавана сцвярджаць, што пэўныя фразеалагізмы з’яўляюцца сінанімічнымі.

Спіс літаратуры

1. Апресян, Ю.Д. В какой мере можно формализовать понятие синонимии? / Ю.Д. Апресян // Облик слова / Рос. акад. наук, Ин-т рус. яз. им. В.В. Виноградова. – М., 1997. – 383 с.
2. Шмелев, Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д.Н. Шмелев. – 2-е изд., стер. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 243 с.
3. Шапиро, А.Б. Некоторые вопросы теории синонимов на материале русского языка) / А.Б. Шапиро // Доклады и сообщения института языкознания АН СССР. – 1955. – № 8. – С. 69–87.
4. Денисов, Ю.Н. Синонимия и семантическая структура слова : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ю.Н. Денисов. – Тамбов, 2000. – 22 с.
5. Жуков, В.П. Толковый словарь фразеологических синонимов русского языка / В.П. Жуков, М.И. Сидоренко. – 2-е изд., стер. – М.: АСТ, 2005. – 443 с.
6. Сунь, И. Синонимия русских фразеологизмов в сопоставлении с семантическими аналогами китайского языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. Сунь. – М., 1998. – 24 с.
7. Апресян, Ю.Д. Проблема синонима / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1957. – № 6. – С. 84–88.
8. Лепешаў, І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : вучэб. дапам. для філал. фак. ВДУ / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. шк., 1998. – 271 с.
9. Малюгина, А.В. Типы фразеологических концептов и способы их контекстной репрезентации : автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.В. Малюгина. – Воронеж, 2007. – 23 с.
10. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 1993.
11. Евгеньева, А.П. Синонимические и парадигматические отношения в русской лексике / А.П. Евгеньева // Синонимы русского языка и их особенности. – Л.: Наука, 1972. – С. 5–22.

ІРЫНА ЦІВУНЧЫК (г. Гродна)

СЕМАНТЫЧНАЕ ПОЛЕ Ў МЕЖАХ ФРАЗЕАЛОГІІ

Большасць даследаванняў метадам семантычнага поля праводзілася на лексічным матэрыяле, аднак з сярэдзіны 70-х гадоў XX стагоддзя з'явіўся шэраг прац, прысвечаных апісанню фразеалагічных палёў, што звязана з пільнай увагай да пытанняў семантыкі фразеалагічных адзінак (Н.Н. Амосава, І.І. Чарнышова, А.І. Пічкур, Л.І. Антропава і інш.). Тэрмін «фразеалагічнае поле» ўпершыню быў выкарыстаны Л.І. Райзензонам і Ю.Ю. Аваліані ў артыкуле «Сучасныя аспекты вывучэння фразеалогіі». Аўтары вызначаюць названы тэрмін «як супольнасць лагічных, псіхалагічных, а таксама ўласна «быццёвых» сфер, якія спараджаюць аднолькавае ў цэлым (з частковымі варыяцыямі) кола фразеалагічных з'яў» [1, с. 74]. На неабходнасць вывучэння семантычных палёў у межах фразеалогіі ўказваецца ў працах А.В. Куніна: «Для гэтага [маецца на ўвазе вывучэнне фразеалогіі як сістэмы. – І.Ц.] неабходна даследаванне семантычных палёў фразеалагічных адзінак, фразеалагічнай дэрывацыі і разнастайных сувязей фразеалогіі з лексікай» [2, с. 35].

Вывучэнне фразеалагічных адзінак па семантычных палях у сучасным мовазнаўстве з'яўляецца актуальным. Прымяненне тэорыі семантычнага поля да фразеалогіі спрыяе больш глыбокаму раскрыццю сістэмных адносін унутры фразеалагічнага фонду мовы і больш дэталёвай семантычнай характарыстыцы фразеалагізмаў. Паколькі ў семантычным полі ва ўзаемаадносіны ўступаюць менавіта асобныя значэнні моўных адзінак [3, с. 15], то асновай для пабудовы як лексіка-семантычнага, так і фразеа-семантычнага поля з'яўляецца значэнне. А.У. Баляснікаў характарызуе фразеа-семантычнае поле «як незамкнёнае адзінства розных відаў фразеалагічных адзінак, якія замацаваны узусам мовы, адносяцца да адной паняццевай сферы і ўступаюць у пэўныя імпліцытныя адносіны ...» [4, с. 14]. Н.Н. Кірылава дае наступнае азначэнне фразеа-семантычнага поля: «Фразеа-семантычнае поле разумеецца як сукупнасць фразеалагічных адзінак, якія належаць да адной паняццевай сферы і характарызуюцца пэўнымі сітэмнымі адносінамі паміж сабой» [5, с. 54].

Існуе два кірункі даследаванняў семантычнага поля на фразеалагічным матэрыяле. Прадстаўнікі першага кірунку (В.П. Губараў, М. Золатава, Е.А. Ножын, М.І. Сямко) трактуюць фразеа-семантычнае поле як частку агульнага лексіка-семантычнага поля. Так, Е.А. Ножын піша: «Спачатку можна выказаць меркаванне, што семантычныя групы лексікі і фразеалогіі «суіснуюць», г. зн., што большасць пэўных агульных паняццяў, якія пераважаюць, суадносяцца як у лексіцы, так і ў фразеалогіі. З гэтай прычыны ўяўляецца цалкам рэальным пабудова лексіка-фразеалагічных палёў» [6, с. 10]. У даследаваннях гэтай групы ў аснову пабудовы адзінага лексіка-фразеалагічнага семантычнага поля кладзецца прынцып функцыянальнай і семантычнай суаднесенасці

часткі лексікі і фразеалогіі, якая праяўляецца ў шэрагу агульных рыс, аднак не адмаўляецца пэўная спецыфіка іх праяўлення ў лексіцы і фразеалогіі. Пад лексіка-фразеалагічным полем разумеецца сукупнасць лексічных адзінак і ўстойлівых слоўных комплексаў, што аб'яднаны агульнай ідэяй і характарызуюцца ўнутрысістэмнымі парадыгматычнымі адносінамі і стылістычнай неадназначнасцю. Фразеа-семантычная група разглядаецца як падсістэма ў самім семантычным полі. На думку даследчыкаў дадзенага кірунку, «ядро фразеа-семантычнай групы складае сінанімічны рад лексічных і фразеалагічных адзінак, што аб'яднаны агульным для іх інварыянтам і належаць да аднаго стылістычнага пласта» [7, с. 10].

Другая частка вучоных разглядае фразеа-семантычнае поле як самастойную сістэму (Л.А. Бутарава, В.А. Дашэўская, З.Ф. Скар, В.І. Смірнова і інш.).

На нашу думку, аб'яднанне лексічных і фразеалагічных адзінак у адзінае семантычнае поле немэтазгоднае з прычыны ўскладненасці фразеалагічнага значэння. Вывучэнне фразеа-семантычнага поля як замкнёнай мікрасістэмы, што суадносіцца экстралінгвістычнымі і лінгвістычнымі сувязямі з адпаведным лексічным полем, можна лічыць больш абгрунтаваным.

У сучаснай лінгвістычнай літаратуры, якая прысвечана вывучэнню фразеа-семантычных палёў, існуюць розныя крытэрыі аб'яднання слоў у такія сістэмы. Адным з найбольш распаўсюджаных з'яўляецца крытэрыі, згодна з якім адзінства вылучанай групы грунтуецца на наяўнасці ў значэннях усіх фразеалагізмаў агульнай семантычнай прыметы, якая ўваходзіць у семантычную структуру любой адзінкі вылучанага поля і з'яўляецца інтэгральнай для дадзенага поля. У аснове размеркавання фразеалагічных адзінак па фразеа-семантычных палях ляжыць ідэнтыфікацыя гэтых адзінак асобнымі словамі, словазлучэннямі ці разгорнутымі апісаннямі, у семантыцы якіх ёсць агульныя інтэгральныя кампаненты. Такім інтэгральным кампанентам семантыкі фразеалагічнай адзінкі з'яўляецца сема, што выступае ў якасці мікраэлемента значэння і абазначае канкрэтныя прыметы дэнатату. Паняцце семы з'яўляецца базавым пры пабудове семантычнага поля. Тэрмін «сема» ўпершыню выкарыстаў чэшскі лінгвіст В. Скалічка для абазначэння мікраэлемента плана зместу. «Семы – гэта своеасаблівыя «атамы» значэння, якія ўваходзяць у састаў макраэлементаў – аспектаў значэння» [8, с. 34].

А.В. Кунін вызначае семы як мікраэлементаў значэння, што абазначаюць рэальныя ці ўяўныя прыметы дэнататаў [9, с. 161]. Вылучаюцца тры тыпы сем: архісемы (агульныя семы родавага значэння), дыферэнцыйныя семы відавога значэння і патэнцыяльныя семы, якія адлюстроўваюць пабочныя характарыстыкі абазначанага аб'екта.

Рознымі даследчыкамі (Г.С. Шчурам, Л.І. Антропавай, Н.І. Пічкур і інш.) у аснову выдзялення фразеа-семантычных палёў, незалежна ад спецыфікі канстытуентаў поля, пакладзены таксама

інварыянтны прынцып. На думку Г.С. Шчура, толькі прымяненне інварыянтнага прынцыпу гарантуе вылучэнне груп, што характарызуюцца статусам поля [10, с. 160]. Пад лінгвістычным інварыянтам разумеецца тое агульнае, што аб'ектыўна выяўляецца ў класе адносна аднародных прадметаў і з'яў. «Інварыянт – ёсць ідэальны аб'ект, які можа быць выкарыстаны для вывучэння агульных уласцівасцей дадзенага класа прадметаў і любога прадмета, які ўваходзіць у гэты клас. Інварыянт – гэта тое, што існуе ў варыянтах як агульнае ў асобным» [11, с. 214]. «Інварыянтны прынцып групоўкі элементаў дае магчымасць адлюстраваць парадыгматычныя, г.зн. унутрыкласавыя адносіны элементаў, вывучэнне якіх непасрэдна звязана з праблемай семантычнай структуры лексічных адзінак» [7, с. 12].

Нягледзячы на разнастайнасць тэрміналогіі пры вылучэнні фразеа-семантычных палёў (інтэгральныя і дыферэнцыйныя семы, архісемы, інварыянты і варыянты), у значэнні фразеалагічных адзінак абавязкова прысутнічае галоўны кампанент, паводле якога вызначаецца прыналежнасць фразеалагічнай адзінкі да пэўнага семантычнага поля. «Кожны фразеалагізм характарызуецца спецыфічным наборам адзінак сэнсу, мінімальным сэнсавым кампанентаў – сем, інтэгральных і дыферэнцыйных» [12, с. 37]. Такія семы дазваляюць аднесці тую ці іншую фразеалагічную адзінку да пэўнага семантычнага поля. Інтэгральная сема складае семантычную аснову поля і ў кожным асобным мікраполі ўдакладняецца з дапамогай дыферэнцыйных сем. «Інтэгральныя элементы значэння паказваюць на падабенства адной фразеалагічнай адзінкі да другой» [13, с. 26]. Што да дыферэнцыйных семантычных прымет, то яны адлюстроўваюць семантычную своеасаблівасць фразеалагізма.

Фразеа-семантычнае поле, як і лексіка-семантычнае, мае сваю структуру і складаецца з ядра (цэнтра) і перыферыі. Відавочна, што фразеалагізмы размяркоўваюцца нераўнамерна ўнутры поля. Ядро кансалідуецца вакол кампанента-дамінанты. Да ядзернай зоны адносім фразеалагізмы, якія маюць інтэгральную ядзерную сему і адрозніваюцца дыферэнцыйнымі семамі. Перыферыю складаюць фразеалагічныя адзінкі, якія ўскладненыя дадатковым сэнсам, але валодаюць адной з сем, што належыць да ядзернай зоны. На перыферыі поля сустракаецца з'ява перасячэння палёў.

Вылучэнне пэўнага фразеа-семантычнага поля з корпуса слоўніка ўскладняецца мнагазначнасцю фразеалагічных адзінак, а таксама дыфузнасцю іх значэнняў, у выніку чаго адзін і той жа фразеалагізм адным са сваіх значэнняў можа ўваходзіць у розныя фразеа-семантычныя палі, якія выразна акрэсленыя, але не з'яўляюцца замкнёнымі. Гэта тлумачыцца тым, што дыферэнцыйныя семы аднаго фразеа-семантычнага поля могуць выступаць інтэгральнымі для іншага. Напрыклад, нялёгка правесці мяжу паміж такімі фразеа-семантычнымі палямі, як «фізічны стан чалавека» і «псіхічны стан чалавека». Так, фразеалагізм (напіцца) *да парасячага піску*, абазначае: 1) вельмі моцна

(напіцца), 2) да стану бессвядомасці (значыць, да ненармальнага псіхічнага стану, памутнення розуму). Фразеалагічная адзінка *ні жывы ні мёртвы* можа быць уключана ў фразеа-семантычнае мікраполе «страх» фразеа-семантычнага макраполя «псіхічны стан чалавека» ў адпаведнасці з яе значэннем ‘страшэнна спалоханы’, а таксама ў фразеа-семантычнае мікраполе «агульны стан здароўя» фразеа-семантычнага макраполя «фізічны стан чалавека» са значэннем ‘знямелы’.

Фразеалагізмы аб’ядноўваюцца ў фразеа-семантычныя палі менавіта па наяўнасці агульнай семантычнай прыметы, якая ўваходзіць у семантычную структуру любой адзінкі і з’яўляецца інтэгральнай і рэгулярна паўтараецца ва ўсіх фразеалагічных адзінках поля. Дыферэнцыйныя прыметы дазваляюць адрозніваць адно фразеалагічнае значэнне ад другога. Яны выступаюць дадатковымі семантычнымі прыметамі, адлюстроўваюць другарадныя ўласцівасці і характарыстыкі абазначанай з’явы і проціпастаўляюць фразеалагічныя адзінкі ў межах структуры поля.

Адназначнае разуменне фразеалагічных адзінак і інтэрпрэтацыя іх сэнсу немагчымыя без аналізу шырокага кантэксту, сітуацыі, і, перш за ўсё, ведання семантычных асаблівасцей і прымет гэтых адзінак, што пазнаму ў іх спалучаюцца. Выяўленне і вывучэнне гэтых асаблівасцей шляхам аб’яднання фразеалагізмаў у семантычныя палі дазваляе ажыццявіць тэорыя семантычных палёў фразеалагічных адзінак.

Спіс літаратуры

1. Ройзензон, Л.И., Авалиани, Ю.Ю. Современные аспекты изучения фразеологии / Л.И. Ройзензон, Ю.Ю. Авалиани // Вопросы фразеологии и задачи её изучения в высшей и средней школе. – Вологда, 1967. – С. 74.
2. Кунин, А.В. Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины и создание англо-русского лингвистического словаря : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.02 / А.В. Кунин. – М., 1964. – 1229 л.
3. Караулов, Ю.Н. Структура лексико-семантического поля / Ю.Н. Караулов // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1972. – № 1. – С. 15.
4. Балясников, А.В. К изучению конъюнкционных фраземо-семантических полей / А.В.Балясников // Труды Самаркандского гос. ун-та им. Алишера Навои. Новая серия, вып. 277. Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1972. – С. 14.
5. Кириллова, Н.Н. Сопоставительная фразеология романских языков : учеб. пособие / Н.Н. Кириллова ; Гос. пед. ин-т им. А.И. Герцена. – Л., 1986. – 81 с.
6. Ножин, Е.А. Англо-русский фразеологический словарь по семантическим группам / Е.А.Ножин // ВИИЯ, Иностранные языки. – 1966. – № 2. – С. 10.

7. Антропова, Л.И. Лексико-фразеологическое поле с общим значением «порицать» в современном немецком языке : автореф. дис. ...канд. филол. Наук : 10.02.04 / Л.И. Антропова ; Моск. гос. пед. инст. ин. яз. им. Мориса Тореза. – М., 1978. – 25 с.
8. Стернин, И.А. Лексическое значение в речи / И.А.Стернин. – Воронеж, 1985. – 170 с.
9. Кунин, А.В. Курс фразеологии современного английского языка : учебник для студентов ин-тов и фак. иностр. яз. / А.В.Кунин. – М. : Высшая школа, 1986. – 336 с.
10. Щур, Г.С. Теория поля в лингвистике / Г.С. Щур. – М. : Наука, 1974. – С. 160.
11. Солнцев, В.М. Язык как системно-структурное образование / В.М. Солнцев. – М. : Наука, 1977. – 340 с.
12. Арсентьева, Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц (на материале фразеологических единиц, семантически ориентированных на человека в английском и русском языках) / Е.Ф. Арсентьева: Изд-во Казанского университета, 1989. – 125 с.
13. Жуков, В.П. Семантика фразеологических оборотов / В.П. Жуков. – М. : Просвещение, 1978. – 160 с.

ГАННА ЮДЗЯНКОВА (г. Мазыр)

**ПРЭЦЭДЭНТНЫ АНТРАПОНІМ ЯК КАМПАНЕНТ
АНАМАСТЫЧНАЙ ПЕРЫФРАЗЫ**

Разуменне мастацкага тэксту залежыць ад здольнасці чытача ўспрымаць твор, улічваючы не толькі добрае веданне мовы, але і гісторыка-культурную кампетэнтнасць рэцыпіента. У некаторых выпадках значны культуралагічны патэнцыял можа ўтрымлівацца ў анамастычных адзінках. Такія ўласныя імёны, якія выкарыстоўваюцца ў соцыуме не для ідэнтыфікацыі канкрэтнага чалавека (сітуацыі, горада, арганізацыі і інш.), а ў якасці своеасаблівага культурнага знака, сімвала пэўных якасцей, падзей, лёсаў, адносяць да ліку прэцэдэнтных (Д. Гудкоў, В. Красных, Д. Багаева, Ю. Гурская) (параўн.: у сусветнай культуры – *Абломай, Гамлет, Калумб, Ламаносаў, Моцарт*; у беларускай культуры – *Рагнеда, Барбара Радзівіл, Усяслаў Чарадзеі, Вітаўт, Альгерд, Машэка, Няміга, Чарнобыль*). У гэтым артыкуле мы разглядаем прэцэдэнтныя імёны з рэальным дэнататам (антрапонімам, які называе рэальную асобу) у складзе перыфраз, ужытых у мове мастацкіх твораў В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча.

У галіне тэарэтычнага асэнсавання тэрміна перыфраза оёння яшчэ не існуе агульнапрынятага вызначэння (параўн.: працы і артыкулы В. Ахманавай, Ю. Бельчыкава, В. Калінкіна, Г. Малажай, Л. Сінельнікавай і інш.). У сучаснай лінгвістыцы Л. Гукавай і Л. Фаміной праведзены падрабязны аналіз і агляд разнастайных падыходаў да гэтых адзінак, а таксама вызначана адсутнасць разыходжанняў у тым, што “перыфраза ўяўляе сабой апісальны спосаб намінацыі, які дазваляе пазбегнуць паўтарэння адных і тых жа слоў ці выразаў, вылучае некаторыя характэрныя прыметы, істотныя для дадзенай сітуацыі, ...адлюстроўвае індывідуальна-аўтарскае ўспрыманне свету” [3, с. 74].

Пачатак тэорыі анамастычнай перыфразы закладзены ўкраінскім лінгвістам В. Калінкіным, які сцвярджае, што “анамастычнай перыфразай можна лічыць толькі такі спосаб намінацыі (асобы, аб’екта, з’явы і г.д.), пры якім унутры выказвання прамая намінацыя адсутнічае, а тая намінатыўная канструкцыя, што яе замяняе, уяўляе сабой троп ці з’яўляецца іншасказальнай хаця б мінімальна” [4, с. 224]. Паводле аб’ектаў перафразавання, В. Масквін перыфразы ўласных імёнаў адносіць да апелятыўных, а стылістычны прыём замены ўласнага імя такой перыфразай – да антанамазіі (ад грэч. *antonomasia* “перайменаванне”) [5, с. 75]. Некаторыя беларускія лінгвісты (І. Ратнікава і інш.) апісальныя выразы з прэцэдэнтнымі імёнамі адносяць да анамастычных метафар, вылучаючы сярод іх наступныя тыпы: антрапанімічныя, тапанімічныя, ідэанімічныя, паэтанімічныя [6, с. 13].

У мастацкіх тэкстах беларускай літаратуры другой паловы XIX стагоддзя (творах В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча) намі выяўлена 12 субстантыўных антрапанімічных перыфраз (як аднаго з відаў анамастычнай перыфразы): *стваральнік “Марыі”, стваральнік*

“Валенрода”, творца “Караля Замчышча”, аўтар “Песняў нашых”, паэт з Чарналясу, мова Каханоўскага, кляштар нашчадкаў Лаёлы, паслядоўнік Лаёлы, Пане Каханку, Пані Арэшчыха, час нашэсця шведаў за Карлам XII, часы Кейстута і Ягелы. У адпаведнасці з прапанаванай В. Калінкіным класіфікацыяй анамастычных перыфраз паводле канструктыўна-семантычнага ўдзелу апелятываў у іх фарміраванні, мы вылучаем наступныя групы такіх адзінак:

1. Перыфразы, якія складаюцца з агульнага назоўніка і оніма-загалоўка і скіроўваюць да прэцэдэнтнага антрапоніма: **стваральнік “Марыі”** – ‘А. Мальчэўскі’, **стваральнік “Валенрода”** – ‘А. Міцкевіч’, **творца “Караля Замчышча”** – ‘С. Гапчынскі’ (Апроч стваральнікаў “Марыі”, “Валенрода”, Якіх імёны будуць гонарам народа, Мінаючы і творцу “Караля замчышча”... Зрабіўшы пераскок, скажу: і пол прыгожы Сваім мастацкім пісьменствам хваліцца можа [2, с. 280–281]); **аўтар “Песняў нашых”** – ‘А. Пянькевіч’ (А аўтар “Песняў нашых” ці сягоння піша? [2, с. 282]). На думку В. Масквіна, перафрастычныя выразы такой будовы можна суаднесці з фрагментам крыжаванкі [5, с. 74].

2. Перыфразы, якія складаюцца з агульнага назоўніка і прэцэдэнтнага антрапоніма і скіроўваюць да агульнага назоўніка: **кляштар нашчадкаў Лаёлы** – ‘кляштар езуітаў’ (Раскажу і пра кляштар нашчадкаў Лаёлы; Я ўладаю цяпер іх зямлёй з божай волі [2, с. 302]); **паслядоўнік Лаёлы** – ‘езуіт’ (Вось узняўся юнак, паслядоўнік Лаёлы, Хоча ўсцішыць іх кроў, устрымаць ад сваюлі [2, с. 318]). Для дэкадзіравання перыфраз такога тыпу чытач павінен валодаць хаця б фонавымі ведамі пра антрапанімічны кампанент (параўн.: Ігнацы Лаёла (1491–1556) – іспанскі дваранін, заснавальнік ордэна езуітаў. Выпрацаваў арганізацыйныя і маральныя прынцыпы ордэна).

3. Перыфразы, якія складаюцца з антрапоніма і скіроўваюць да антрапоніма: **Пане Каханку** – ‘Радзівіл Кароль Станіслаў (1734–1790), віленскі ваявода’ (Бедны шляхціц-юнак на жыццёвым світанку Ў кунтушы абшарпаным, толькі смеласцю шчасны, Ён адвагу і моц аддаў Пане Каханку [2, с. 241]); **пані Арэшчыха** ‘Эліза Ажэшка (1841–1910)’ (онім-загалолак “Яснавельможнай пані Арэшчысе” Ф. Багушэвіч выкарыстаў для свайго верша, напісанага ў 1891 г. з нагоды 25-й гадавіны літаратурнай дзейнасці гэтай польскай пісьменніцы [1, с. 99]). Такія вобразныя перыфразы выконваюць у тэксце эмацыянальна-экспрэсіўную функцыю, перадаючы адносіны аўтара да носьбіта ўласнага імя.

4. Перыфразы, якія складаюцца з агульнага назоўніка і тапоніма-ідэнтыфікатара: **паэт з Чарналясу** – ‘Ян Каханоўскі (1530–1584), вялікі польскі паэт эпохі Адраджэння’ (Калі магутнага паэта з Чарналясу Грымела лютня, дык не толькі што шляхціцка, А нават дочка гетмана ці кашталянка Не пагарджала роднай мовай [2, с. 81]) (параўн.: Чарналяс – спадчынны маёнтак, дзе паэт стварыў свае лепшыя лірычныя вершы, у якіх апаэтызаваў сялянскае паўсядзённае жыццё мясцовых жыхароў). Такая мадэль перыфразы з’яўляецца прадуктыўнай

для мовы мастацкай літаратуры (параўн.: *сыны Дзвіны і Нёмана* – ‘беларусы’ [7, с. 120]; *пясняр Нарачы* – ‘М. Танк’ [7, с. 102]; *адродкі Белай Русі* – ‘беларусы’ [7, с. 19] і інш.).

5. Перыфразы, якія складаюцца з ад’ектыва літаратурнага прэцэдэнтнага антрапоніма і субстантыва “мова” і скіроўваюць да мовы, на якой пісаў гэты вядомы аўтар: **Каханойскага мова** – ‘польская мова’ (*І дзяўчаты не зналі Русо і Вальтэраў, Не прымалі, як сёння, чужацкіх манераў І французскае мовы таксама не зналі, – Каханойскага мову яны ужывалі* [2, с. 303]). Акрамя мовы, “культурным атрыбутам” для перафрастычнай намінацыі можа быць і краіна, гонарам якой з’яўляецца сам аўтар ці яго творы (параўн.: *радзіма Скарыны* – ‘Беларусь’ [7, с. 103]; *краіна Шаўчэнкі і Франка* – ‘Украіна’ [7, с. 65] і інш.).

6. Перыфразы, якія складаюцца са спалучэння антрапоніма з агульнымі назоўнікамі і скіроўваюць да пэўнага храналагічнага адрэзка, атрыбутам якога выступае носьбіт прэцэдэнтнага імя: **час нашэсця шведаў, за Карлам XII** – ‘Паўночная вайна (1700–1721)’ (*...мне расказвалі, ... што ў час нашэсця шведаў, за Карлам XII, кляштар гэты разам з касцёлам ператвораны быў у груд друзу...*) [2, с. 300]; **часы Кейстута і Ягелы** – ‘росквіт Вялікага княства Літоўскага’ (*Верш чытаеш – і быццам бы Рым герайчы Паўстае ў вачах, – люд да подзвігаў звычны, Што змагаўся ў Кейстута часы і Ягелы І што перамагаў* [2, с. 303]).

Такім чынам, спецыфіка анамастычнай перыфразы з прэцэдэнтным антрапонімам вызначаецца, перш за ўсё, планам зместу самой прэцэдэнтнай адзінкі. Патрэбна таксама ўлічваць, што не ўсе анамастычныя перыфразы адносяцца да глабальна прэцэдэнтных (добра вядомых ва ўсім свеце) ці хаця б да нацыянальна прэцэдэнтных (добра вядомых большасці носьбітаў адпаведнай нацыянальнай мовы), паколькі з’яўляюцца індывідуальна-аўтарскімі і не заўсёды пераходзяць у традыцыйныя. Таму вельмі часта для дэкадзіравання такіх адзінак, ужытых у мове мастацкіх тэкстаў В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча, сучаснаму чытачу патрэбен рэальны аўтарскі каментар ці адпаведная гістарычная даведка.

Спіс літаратуры

1. Багушэвіч, Ф. Творы: Вершы, паэмы, аповяданні, артыкулы, лісты / Ф. Багушэвіч; уклад. і прадм. Я. Янушкевіча. – Мінск : Маст. літ., 1991. – 309 с.
2. Дунін-Марцінкевіч, В. Творы / В. Дунін-Марцінкевіч. – Мінск : Маст. літ., 1984. – 527 с.
3. Гукова, Л.Н., Фомина, Л.Ф. Топонимическая перифраза: введение в проблему / Л.Н. Гукова, Л.Ф. Фомина // Логос ономастики. – 2006. – № 1 (1). – С. 72–74.
4. Калинин, В.М. Поэтика онима / В.М. Калинин. – Донецк : Юго-Восток, 1991. – 408 с.
5. Москвин, В.П. О разновидностях перифразы / В.П. Москвин // Русский язык в школе. – 2001. – № 1. – С. 74–77.

6. Ратникова, И.Э. Ономастические единицы вне прямой референции в русском публицистическом тексте : автореферат дис. ... докт. филол. наук / И.Э. Ратникова. – Минск, 2003. – 33 с.

7. Малажай, Г.М. Беларуская перыфразы (кароткі слоўнік) / Г.М. Малажай; навук. рэдактар Ф.М. Янкоўскі. – Мінск : Выш. школа, 1974. – 160 с.

ПАЭТЫКА МАСТАЦКАГА ТЭКСТУ

ВОЛЬГА БАРЫСЕНКА (г. Мазыр)

ТЫПЫ І СПАСАБЫ ВЫРАЖЭННЯ ПАРАЎНАННЯ Ў ПАЭЗІІ СЯРГЕЯ ГРАХОЎСКАГА

У лінгвістычных і літаратуразнаўчых даследаваннях з'яўляецца прызнаным, што параўнанне – гэта троп са сваім механізмам трапеізацыі: сумяшчэнне двух семантычных планаў – “літаральнага” і сітуацыйнага сэнсаў.

Аналізуючы параўнанні, філолагі (Д.Э. Разенталь, М.А. Целянкова, А.П. Квяткоўскі, Л.І. Цімафееў, А.А. Макарэвіч і інш.) выдзелілі асноўныя тыпы гэтага трыпа: адмоўнае, простае, разгорнутае.

Адмоўнае параўнанне будзецца шляхам супрацьпастаўлення, а не супастаўлення дзвюх з'яў, прадметаў або дзеянняў. Сінтаксічным сродкам сувязі такіх параўнанняў з'яўляецца парны злучнік *не – а, не, не – а, ні, ні – а*. Простае параўнанне – гэта збліжэнне дзвюх з'яў або двух прадметаў паводле якой-небудзь агульнай прыметы. Разгорнутае параўнанне пабудавана на супастаўленні некалькіх падобных рыс.

Параўнанне ў мове твораў Сяргея Грахоўскага выражаецца часцей за ўсё творным склонам назоўніка: *Глядзіць у неба і ратунку просіць **крутой слязою застылая** смала, і толькі пошчак з глушы даносіць, як снег рыпіць і як звініць піла* [1, с. 33]; *Пульс у сэрца, і **празрыстым цнем вяртаецца** самотны мой дваінік* [1, с. 68]; *Шукаю, клічу, – усё дарэмна, – нідзе спакою не знайсці, і **нарастае гул падземны жалобным маршам** пры жыцці* [1, с. 172]; *Дратавалі калісьці працаднём і прыгонам, **калацілася ліццем** ты ў таварных вагонах* [1, с. 192]; *Пасля адлігі закруціў мароз, ударыла завіруха, **шыпшынік** у гародчыку **аброс празрыстым лебядзіным пухам*** [1, с. 228]; *Хлусні страшэнная **хвароба вузлом звязала бракароба*** [1, с. 252] і г. д.

У параўнальных зваротах аснова параўнання (суб'ект) у мове паэта выражаецца наступнымі самастойнымі часцінамі мовы: дзеясловамі, назоўнікамі і прыметнікамі.

Дзеясловы характарызуюць дзеянне, працэс, рух, перамяшчэнне, стан, зрокавыя і слыхавыя ўспрыманні: *Я спадзяваўся некалі на ўдачы, наступнае **свяціла, як маяк**, але жыццё паставіла задачы, што аднаму не вырашыць ніяк* [2, с. 54]; *Мой валасаты прапчур асцярожны, відаць, быў самы першы эгаіст: над прорвамі і кручамі трывожна **дрыжаў** ад страху, **як апошні ліст*** [2, с. 60]; *Пасля трывожнае разлукі і снегу Пушчын не атрос, схпіў таварыша на рукі і, **як дзіця**, у дом **панёс*** [2, с. 68]; *Сагрэла раніцаю золкай і выклікала з небыцця жывыя гукі, казкі, песні, што не сціхаюць у вушах, і веру, што ізноў **ускрэсне, нібы пралеска на прадвесні**, ад слова роднага душа* [2, с. 82].

Назоўнікі абазначаюць прадметы, расліны, прыродныя з’явы, аб’екты, чалавека, жывых істот: *Гукаюць рассяяныя травы і пасівельныя лугі, дзе, як шаломы вечнай славы, насталі статныя стагі* [2, с. 25]; *У замеці коціца звонкі дзявочы гарэзлівы смех, і падаюць стылыя гронкі, нібыта крывінікі, на снег* [2, с. 9]; *Гараць у завею рабіны ў зарыве позняй зары, сняжынікі, як пух галубіны, страшаюць на дол снегіры* [2, с. 9]; *Па стракатых старонках прабягаюць радкі, быццам вершаў калонкі, – гарады, гарадкі* [2, с. 18]; *І ходзіць з радаснаю мінай: парык блішчыць, як антрацыт – сама кабета, як вітрына, дзе выстаўляюць дэфіцыт* [2, с. 131]; *Зайжды ўсмешачка на твары, нібы службовы віцмундзір. Ён без разбору рэжа творы і асцярожна кроіць сыр* [2, с. 135] і інш.

Прыметнікі абазначаюць колер, фізічныя, душэўныя, псіхічныя якасці чалавека, прыметы ландшафту: *Ад маці – першыя барозны на абугленай зямлі, і вочы ясныя, як вёсны, і на далонях мазалі* [2, с. 34]; *А мне яно сніцца і сніцца ў пыле пячаных дарог, апошні званар на званіцы, глухі і ссівелы, як бог* [2, с. 46]; *Чаго ты стыдаешся? Слова яе, празрыстага, чыстага, быццам званочак? Яна ж не гаворыць, а ціха няе: “Вярніся дадому, сыночак”* [2, с. 10]; *Нібы дыпламат, самавіты, благога не скажа ўслых: разумны і таленавіты нягоднік страшэйшы за ўсіх* [2, с. 108] і г. д.

Найбольш часта ў паэтычным арсенале Сяргея Грахоўскага ўжываюцца параўнальныя звароты з асновай, выражанай дзеясловам. Паводле спосабу ўвядзення ў сказ пераважаюць злучнікавыя дзеяслоўныя параўнальныя звароты, бо іменна пры дапамозе злучнікаў працэсы, дзеянні, рухі, супастаўляюцца: *Я ўпаду адразу, як ад кулі, на паўкроку абарвеца след, моцна сцісну вусны, каб не чулі, як шкада пакінуць гэты свет* [2, с. 49]; *Вось у пярсцёнках слізкая рука то прадае, то зноў купляе: да пальцаў, як да слімака, усё чужое прыліпае* [2, с. 89]; *Мяне апаноўвалі страты і страты, я з гора выскакваў, нібыта з агню, – не меў ні скарынікі, ні світкі, ні хаты, і толькі не траціў сяброў і радню* [2, с. 96]; *Жыў колісь вытанчаны лірык, яго шчымлівыя радкі гучалі, як узнёслы выраз, як пульс заўсёды трапяткі* [2, с. 105]; *Жыццё закончу, быццам казку, хоць цяжка ў ёй канцы звязаць* [2, с. 107]; *Так непрыкметна праяцелі гады, як лёгкія стрыжы, і вось зіма. А ў кволым целе гарыць агонь святой душы* [2, с. 112].

Вельмі часта такія параўнальныя звароты паэт выкарыстоўвае ў прыродаапісальных вершах. Часцей ён ужывае дзеяслоўныя параўнальныя звароты са злучнікамі як, нібы, быццам. Параўнальныя звароты з асновай, выражанай назоўнікам, набываючы метафарычнасць, дапамагаюць паэту выявіць і дэталізаваць форму суб’ектаў, прыродных з’яў, раслін. Напрыклад: *То мароз, то адліга, ні хмурынкі няма, і як белую кнігу разгарнула зіма* [2, с. 18]; *Самалёцік паволі ледзь плыве, як сляпы, і шматкроп’ем на полі разышліся слупы*

[2, с. 18]; *Забілася сэрца: відаць, дарэмна ноч не спаў, – мой верш на тоненькай паперцы, нібы вясновы снег, растаў* [2, с. 44]; *Яе [вясну], нібы скульптуру, лепяць тугія сінія вятры, пад ветраўмі белы лебедзь плыве з далёкае пары* [2, с. 38]; *А вось сустрэў аднойчы “друг” і распяваўся, як ашуг, – такі ўважлівы, рахманы, здаецца, прыкладзі да раны, сама загоіцца яна* [2, с. 126]; *Тваіх “сумніцельных гасцей”, нібыта новыя вароты, ён дзёгцем мажа ўсё гусцей* [2, с. 127]; *Няхай гады, як спуджаныя коні, знікаюць у барвовай вышыні, каб зоры давідна не дагарэлі, каб не апёк халодны бляск ляза, каб сэрцы назаўсёды падабрэлі, а шчасце павялічвала сляза*” [2, с. 55]; *Наросхліст дзверы. Вузкай сцэжкай, па наледзі, як востры нож, паэт з арапскаю ўсмешкай бяжыць насустрач басанож* [4, с. 68]; *Вось і ліпа зацвіла ў пару дакосін, але ўсё няма цяпла, лівень, быццам восень* [4, с. 79]; *Пад пугаўём звяняць глякі, як ветразі, шумяць шпалеры, пяюць сляпыя жабракі і круцяць змуляныя леры* [2, с. 114] і інш.

Сродкам сувязі назоўнікавай асновы з аб'ектам параўнання з'яўляюцца злучнікі *як, нібы, быццам, бы*. Назоўнікавыя параўнальныя звароты могуць быць у прэпазіцыі і ў постпазіцыі ў адносінах да аб'екта параўнання: *На дарозе клок саломы, быццам злітак дарагі, і, як срэбныя шаломы, за аселяй – стагі* [3, с. 52]; *Пералескі за смугою, як пражытыя гады, некранутай, дарагою вабяць памяццю сюды* [3, с. 52]; *Мяне не было і не будзе, а зараз, пакуль яшчэ ёсць, жыву, як звычайныя людзі, сабе гаспадар, а не госьць* [3, с. 62]; *Зайнелыя елкі. Снягі і снягі, і агеньчык за сінім пагоркам, як слязінка, ад радасці ці ад тугі, з небасхілу скацілася зорка* [3, с. 90] (постпазіцыя); *Мінула шчасце так даўно, прайшлі дажджы і навальніцы, а мне, як хмельнае віно, вясна чаромхавая сніцца* [3, с. 16]; *Міналі тыдні і гады, былі, як будні, святы. Забыўся ты, што малады ў нялёгкім чыне таты* [3, с. 25]; *Бяздоннае неба і водар травы, за Прудкаю і на Балонні, як здані, буланыя коні ў блакітным тумане* [3, с. 90] (прэпазіцыя).

Малаўжывальнымі з'яўляюцца прыметнікавыя параўнальныя звароты, а ўжытыя прыметнікі маюць колеравыя значэнні: *Мы думалі, куды цяпер падацца, і раптам хмара, чорная, як дым, плыла і пачынала загарацца на страх або на радаць маладым* [1, с. 59]; *Але канчаўся мой налег, над галавой вісела хмары, сляпілі вочы колкі снег і белыя, як бельмы, фары* [2, с. 43]; *Я ведаю, ніхто мне не адкажа, не дазванюся і не напішу. Глухая ноч, жалобная, як сажа, павольна завалаквае душу* [1, с. 96]; *Калі клубіўся ранак сіні, на вусны белыя, як мел, зляталі з вецця апельсіны, што зрэзаў нечаканы стрэл* [2, с. 80]; *Надыдзе чорная, як сажа, ноч непазбежная мая, і “Добры дзень” ніхто не скажа, а скажа, – не пачую я* [2, с. 106].

Аналіз параўнальных зваротаў паказаў, што для ідыястылю Сяргея Грахоўскага найбольш характэрныя дзеяслоўныя, назоўнікавыя, прыметнікавыя параўнальныя канструкцыі, параўнальныя звароты са злучнікамі *як, нібы, нібыта, быццам*. Кожны тып параўнання, нягледзячы на тое, якой часцінай мовы ён выражаны, дапамагае паэту

па-мастацку апісваць з'явы, прадметы, выразна і дакладна перадаваць стылістычныя асаблівасці, індывідуальна вызначаць прыметы і гэтым ствараць сваю асабістую сістэму тропажывання, якая характарызуе творы і стыль С. Грахоўскага як адметны ад іншых мастакоў слова.

Спіс літаратуры

1. Грахоўскі, С. Недапісаная кніга: Вершы / С. Грахоўскі – Мінск : Мастацкая літаратура, 1996. – 271 с.
2. Грахоўскі, С. Асеннія гнёзды: Кніга новых вершаў / С. Грахоўскі. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1982. – 142 с.
3. Грахоўскі, С. Кругі надзеі: Кніга новых вершаў / С. Грахоўскі – Мінск : Мастацкая літаратура, 1985. – 111с.

СВЯТЛАНА БУТ-ГУСАІМ (г. Брэст)

ПРАГМАТЫЧНАЯ РОЛЯ ЎЛАСНЫХ АСАБОВЫХ ІМЁНАЎ У КАНТЭКСЦЕ ТВОРАЎ Г. ДАЛІДОВІЧА

Генрых Далідовіч – прызнаны мастак-псіхолаг, нястомны даследчык сучаснага жыцця і айчыннай гісторыі. Для пісьменніка ад самага пачатку творчасці галоўным аб'ектам мастацкага асэнсавання стала псіхалогія чалавека, свет яго думак і пачуццяў. Надзвычай уважлівы пісьменнік да ўнутранага свету сваіх персанажаў. Г. Далідовіч добра раскрывае характары герояў як у грамадскім жыцці, так і ў бытавых, сямейных абставінах. Перадаючы шматграннасць жыцця нашых продкаў і сучаснікаў, пісьменнік звяртаецца да такога паказальнага ў плане нацыянальнай і культурнай адметнасці складніка мовы, як антрапанімічная лексіка, кампанентам якой з'яўляюцца асабовыя імёны.

Героі мастацкай прозы Г. Далідовіча – жыхары вёсак, мястэчак, хутароў роднай пісьменніку Стаўбцоўшчыны. Таму натуральна і арганічна ўплятаюцца ў моўную тканіну твораў пісьменніка формы імёнаў, якія адлюстроўваюць рысы народнай мовы: замену гука [ф] гукам [п] (**Афанасій – Апанас**), ужыванне прыстаўнога [г] (**Алена – Галена, Іпаліт – Гіполь**). Многа ў прааналізаваных творах пісьменніка формаў клічнага склону антрапонімаў. З іх дапамогай перадаецца багатая палітра эмоцый і пачуццяў: павага, захапленне, жартаўлівы папрок, і інш., напр.: – *Ну, раскажы, раскажы, **пане Яне**, як ты з пападзянкамі пад ручку па вёсцы шпацыраваў* (“Гаспадар-камень”); *Вы, дзядзька **Ігнаце**, мусіце ўзяць усё ў свае рукі* (“Гаспадар-камень”); *А што датычыць вас, **дарагі Алесю**, дык працуйце* (“Гаспадар-камень”).

У творах пісьменніка па-майстэрску выкарыстаны стылістычныя магчымасці асабовых імёнаў з іх багаццем афіцыйных і неафіцыйных эмацыйна афарбаваных варыяцый: **Іван – Ваня – Ванюша – Ясь – Ясік – Янак – Янка – Яначка; Міхайла – Міша – Мішук; Уладак – Уладачак; Вацлаў – Вацік; Ванда – Вандзя; Пятро – Пётрык – Пятрусць – Петрусёк; Соф'я – Зося – Зоська – Зосечка; Вікенцій – Вінецук – Віця; Аляксандр – Алесь – Алесік – Алеська; Мікола – Колька – Колечка; Чэсь – Чэсік** і інш. Праз ужыванне шматлікіх формаў асабовых імёнаў пісьменнік перадае найтанчэйшыя адценні ўзаемаадносінаў герояў. Выкарыстанне кожнай варыяцыі імені абумоўлена прагматычным кантэкстам. Такі кантэкст вызначаецца сацыяльным статусам носбіта імені, а таксама характарам і танальнасцю адносінаў героя з іншымі людзьмі. Так, паказчыкам павагі да чалавека, а таксама пасведчаннем афіцыйнасці ўзаемаадносінаў з'яўляецца ўжыванне пашпартнай формы імені ў спалучэнні з іменем па бацьку. **Імя па бацьку**, або **патронім**, узыходзіць да старажытнага наймення, якім называлі чалавека па імёнах яго продкаў па мужчынскай лініі. Даследчыкі этыкету адзначаюць, што “на Беларусі імёны па бацьку на **-віч** – з'ява досыць позняя і з'явіліся яны пад

уплывам рускай мовы” [1, с. 39]. Мы знаходзім адзінкавыя прыклады антрапаформулы “імя + імя па бацьку” ў гістарычным рамане “Кліч роднага звона”. Такая форма ўжываецца для іменавання дворскага галіцка-валынскага князя Данііла **Андрэя Іванавіча**. Што да твораў, у якіх ствараюцца карціны савецкага перыяду айчыннай гісторыі, то адзінкавыя прыклады звароту да асобы па імені па бацьку знаходзім у рамане “Заходнікі”, у якім апісваецца жыццё беларускай вёскі ў першыя пасляваенныя гады. Імёны па бацьку ўжываюцца для называння прадстаўнікоў савецкай улады: старшыні сельсавета **Ананаса Лукіча**, сакратара **Валянціны Казіміраўны** і інш. У рамане ёсць паказальныя радкі: *Франя не назвала Кураглядава па імені па бацьку. Цяжка прывыкаць заходнікам да гэтага: запамнілі змалку, што ў вёсцы маладых называюць толькі па імені, а калі трэба загаварыць да жанатых і замужніх, да пажылых, то да імені дадаюць словы **дзядзька** або **цётка**.*

Адлюстроўваючы тонкія нюансы міжасабовых адносінаў, імёны ў разнастайных жыццёвых сітуацыях ужываюцца ў шматлікіх скарочаных і эмацыйна-ацэначных формах. Айцец Павел Фларэнскі пісаў: “Імёны гнуткія і ёмістыя, здольныя змясціць самыя розныя прыватныя абставіны, у якіх жыве асоба” [2, с. 190]. Дыяпазон эмоцый і пачуццяў, што выражаюцца з дапамогай варыяцый імёнаў, надзвычай шырокі. Гэта пяшчота, сяброўская фамільярнасць, насмешка, іронія, пагарда, абраза, спачуванне. Багата прадстаўлены эмацыйна-ацэначныя формы імёнаў у творах Г. Далідовіча. Утвараюцца гэтыя формы марфалагічным спосабам з дапамогай разгалінаванай сістэмы суфіксаў. Успрыманне экспрэсіўнай афарбоўкі варыяцый ўласнага асабовага імені залежыць ад узросту, паводзінаў носбіта імені, аўтарскіх адносінаў да героя. Напрыклад, розныя эмацыйна-экспрэсіўныя адценні выражаюць так званыя памяншальна-ласкальныя варыяцыйнікі онімаў. У творах Г. Далідовіча адлюстравана народная традыцыя называць дзяцей і падлеткаў формамі імёнаў, якія выражаюць цеплыню і пяшчоту, напр.: *Дзеці, **Янка** і **Франак**, здаровыя, дзякуй Богу, добра мне памагаюць. А вот **Ірка** наша хварэе і хварэе (“Гаспадар-камень”); Так, мы тутэйшыя, але не без роду і племені. Ты, **Кастусёк**, беларус (“Гаспадар-камень”); Ён з замілаваннем убачыў, што дачка **Анька**, раскрытая, у кашульцы, цмокаючы вуснамі, спала ў калысцы (“Быць разам”).*

Максімальна насычаны любоўю і пяшчотай скарочаныя і памяншальна-ласкальныя формы імёнаў каханых, дарагіх, родных людзей: *“**Яначка**, родненькі... – Зося зашаптала – Дурненькі мой, харошанькі... Хіба ж ты не бачыш: пакутую я” (“Гаспадар-камень”); – А гэта я, **Сеня**... Вось цяпер я ажно ўздрыгнуў – якраз ад гэтага пяшчотнага “**Сеня**”: іменна так, ласкава, некалькі гадоў таму пачала называць мяне адна дарагая мне жанчына (“Рэня”); “**Вася** просіць, каб ты зайшла ўвечар з Юляю...” – узрадавалася Рая, часта-часта заміргала і, здаецца, моцна закусіла ніжнюю губу. У Жэні зноў зашчымеў даўні, глыбокі, крыўдны і горкі боль – цяпер ужо ад гэтага Раінага ласкавага “**Вася**”. Як той ні цяжка было апошнія гады, хоць і*

траціла без пары маладосць, усё роўна кахае некалі рослага, прыгожага, а цяпер вельмі хворага Васіля (“Жыццё-быццё”).

Адценне насмешкі, пагарды мае памяншальная форма оніма, якая ўжываецца ў адносінах да героя рамана “Заходнікі”, возчыка, а пазней, з лёгкай рукі Кураглядава, намесніка старшыні калгаса **Мішкі**. Выкарыстаная для называння дарослага чалавека, тым больш прадстаўніка вясковага кіраўніцтва, дэмініватыўная форма выражае адмоўнае стаўленне да слабага, амаральнага чалавека, які не можа несці адказнасць ні за сябе, ні за сям’ю, ні за падначаленых: *Па праўдзе сказаць, несалідны з **Мішкі** возчык. Драбязя Мала таго, што малога росту, дык яшчэ неадукаваны, грубаваты, з непаважанай у вёсцы сям’і. Кураглядаву трэба якраз гэты абібок і вяртун, які не любіць многіх у вёсцы і можа часамі быць яго добрым памочнікам.*

Г. Далідовіч тонка выкарыстоўвае прагматычны патэнцыял уласнага асабовага імені як паказчыка шкалы духоўнай дыстанцыі паміж людзьмі. Надзвычай ярка рэгулятыўныя магчымасці онімаў рэалізаваны пісьменнікам у цыкле апавяданняў пра жанчын “Жар каханя”. У творы “Асуджаны” няма разгорнутых апісанняў пачуццяў герояў. Мужчына імкнецца не выказаць свае эмоцыі, а вось гераіня, не вельмі шчаслівая ў сям’і жанчына, не можа стрымаць душэўны парывы. Скаванасць героя і адкрытасць, эмацыйнасць гераіні праяўляюцца ва ўжыванні ў іх маўленні розных варыяцый уласных імёнаў, ад сухіх, афіцыйных да максімальна насычаных эмоцыямі формаў суб’ектыўнай ацэнкі: “Ты перажываеш, **Сяргейка**, што я прычэпілася?” – усміхнулася яна, калі ўжо выехалі з горада. “Чаго перажываць, **Ніна Савельеўна?**” – адказаў ён, зірнуўшы на яе, але стараючыся не затрымаваць гэтага позірку, каб міжволі не любавалася яе вобнасцю. “Перастань! – таўханула яго срытым пальцам. – Якая я табе **Савельеўна?**! Называй проста **Ніна** альбо **Яня**. А то можаш назваць яшчэ ласкавей: **Янечка**, **Янінка**”. Паслядоўнае ўжыванне розных варыяцый онімаў выконвае ў мастацкім творы функцыю перадачы дынамікі вобраза. Змена формы імені сведчыць аб змяненні сацыяльнага статусу персанажаў. Так, ператварэнне вясковай дзяўчыны ў вядомую на Беларусі і за яе межамі спявачку вядзе да змены формы наймення, якое з’яўляецца пасведчаннем значнасці, вагі асобы ў грамадстве: *Помню, як **Гэльку Шабуню** не хацеў з вёскі адпускаяць. Цяпер яна – **Галіна Адамаўна**, народная артыстка, лаўрэат розных прэмій, адным словам, слаўтасць. Тады ж, у маё старшынёўства, было мізэрненькае, але дбайнае і працавітае дзяўчо (“Заходнікі”).*

Асабовае імя – паказчык суб’ектывацыі (надзялення чалавека статусам асобы (суб’екта), прызнання яго грамадскай і асобнай значнасці). П. Фларэнскі адзначаў: “Імя ёсць выяўленне ў слове пачатку асобы, найпяшчотнейшая, а таму найбольш адэкватная плоць асобы” [2, с. 7]. Пры адчуванні да індывіда чужасці, непавагі, пагарды ўласнае імя звычайна не ўжываюць. Гэтая заканамернасць была заўважана і выкарыстана пісьменнікам. Сродкам адмоўнай характарыстыкі персанажаў у творах Г. Далідовіча з’яўляецца адсутнасць уласных імёнаў

гэтых герояў. Так, шматграннага асобаснага статусу пазбаўлены персанажы рамана “Заходнікі”, прадстаўнікі савецкай улады, тыя, хто пасля Вялікай Айчыннай вайны насаджаў на Заходняй Беларусі новы парадак: **Піавараў, Мірзоеў, Бычэнка, Сысункоў**. Героі гэтыя ідэнтыфікуюцца выключна праз пасрэдніцтва прозвішчаў. Жыццёвае крэда персанажаў выражана Афонькам Кураглядавым: *“Цісні, даві ўсіх незадаволеных і няўгодных! Калі трэба, то – і свайго бацьку ды дзядзьку! Вось тады ты – кіраўнік!”*. Заўважым, што многія з прозвішчаў (**Клопікаў, Бычэнка, Сысункоў**) утвораны марфалагічным спосабам (з дапамогай суфіксаў) ад назваў жывёл і насякомых. Найменні гэтыя, ужываючыся пераносна, метафарычна, з’яўляюцца сутнаснай ацэначнай характарыстыкай людзей.

Аналізуючы чалавечыя ўзаемаадносіны ў даўнейшым і сучасным грамадстве, Г. Далідовіч умела выкарыстоўвае прагматычны патэнцыял уласных асабовых імёнаў. Яны з’яўляюцца важным сродкам намінацыі, характарыстыкі і ацэнкі літаратурных персанажаў і іх стасункаў.

Спіс літаратуры

1. Старавойтава, Н. П. Гісторыя і сучаснасць беларускага слоўнага этыкету / Н. П. Старавойтава. // Роднае слова. – 2006. – № 6. – С. 39–42.
2. Флоренский, П. Имена / П. Флоренский. – М. : Купина, 1994. – 216 с.

ВАЛЧОНКАВА НИНА (г. Бранск)

**ТВОРЧЕСКОЕ ЧТЕНИЕ “МАЛЕНЬКОГО ПРИНЦА”
А. ДЕ СЕНТ-ЭКЗЮПЕРИ БУДУЩИМИ СПЕЦИАЛИСТАМИ:
ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫЙ АСПЕКТ**

Главная цель литературного образования личности – самопознание, возможность самосовершенствования и самореализации человека путем осознания идейно-эстетического содержания текста через творческое чтение художественных произведений в контексте духовной культуры человечества. Литература воздействует не на отдельные стороны психики человека, а на его личность в целом: «Мыслит не мышление, чувствуют не чувства, стремится не стремление – мыслит, чувствует и стремится человек» [3, с. 237]. Осознанная потребность в чтении побуждает читателя проявлять активность, заставляет прилагать усилия и преодолевать препятствия, чтобы восполнить неудовлетворенность в ситуации дефицита нужной информации, проявляется в виде читательских интересов и установок, разнообразных мотивов чтения. В практике обучения чтению имеются существенные недостатки в организации работы по развитию познавательного интереса к предмету: формирование у детей устойчивых читательских интересов, изучение художественного произведения в соответствии с его природой, приобщение школьников к основам родной культуры не может быть осуществлено в полной мере без всестороннего изучения проблемы интересов. Поэтому для эффективного проведения такой работы необходимо позаботиться о развитии креативной среды педагога с целью мотивации, стимулирования потребности творческой деятельности младших школьников.

Современные учебные программы по литературе предоставляют возможность для развития потенциала нравственного воспитания, однако решение этой задачи возможно лишь при неукоснительном и систематическом соблюдении учителем психолого-педагогических требований, о которых говорят как авторы программ, так и ведущие педагоги и психологи. Принципиальны в этом отношении соответствие литературного материала возрастным и индивидуальным особенностям учащихся, их жизненному опыту, что позволяет «запустить» механизм эмоциональной вовлеченности, сопереживания и интериоризации ценностей; организация практической деятельности в связи с усваиваемыми ценностями и нормами (для приобретения жизненного опыта и демонстрации действенности воспринятых принципов); связь с общим развитием ребенка, создание ситуации творческого поиска и диалога на уроке, стимулирование познания, партнерские отношения в системе «учитель-ученик». Ко всему вышесказанному хотелось бы добавить *личный пример учителя – носителя духовных ценностей, высокая степень профессиональной подготовки.*

Остановимся подробнее на том, как в процессе диалога между преподавателем и студентом, студентом и студентом на семинарах по

методике развития речи на продуктивном уровне реализуется потребностно-мотивационная сфера личности будущего специалиста в процессе творческого чтения сказки «Маленький принц» А. де Сент-Экзюпери по Образовательной системе «Школа 2100». В течение всего семестра мы помнили о главной цели наших встреч – *уяснении будущим педагогом общности гуманистических тенденций в жизни и литературе* через раскрытие центральной темы «Человек на планете людей». Сказка для взрослых «Маленький принц» Экзюпери открывала нам дверь в творческую лабораторию писателя, способствовала восприятию и осмыслению философских и эстетических проблем произведения, выводила на духовно-нравственные ценности Храма жизни.

Подготовка к сочинению по прочитанному произведению началась с знакомства главами в учебнике для начальной школы (Р.Н. Бунеев, Е.В. Бунеева «Маленькая дверь в большой мир». Книга для чтения во 2 классе, Ч. 2), *творческого пересказа и восприятия* (к великому удивлению, первичного: многие не читали вообще или давным-давно).

Следующий этап – выбор и обоснование темы собственного проекта: «Зорко одно лишь сердце...», «Мы в ответе за тех, кого приручили», «Что может сказка?», «Где именно твоя планета?», «Сказка о добре и мудрости». Потребность разрешить проблему непонимания в семье реализовалась у многих студентов через тему «Странные эти взрослые». *Диалог с автором* был организован по просьбе молодых коллег до того, как они написали мини-сочинения по первой фразе мастера. Мысль *Татьяны К.*: «Крылатых выражений много, о каждом хочется сказать особо!» - послужила мотивом и стимулом к прочтению всего произведения. Выход на личность творца – информацию о писателе – *Яна Г.* включила в технологическую карту «Дополнительный материал для учителя».

Творческое чтение («чтение пешком») способно обеспечить полноценное восприятие и понимание художественной литературы, развить творческое воображение: чем глубже и полнее воспринято читателем произведение, осознано им, тем большее воздействие на личность оно оказывает. «Технике восприятия нужно учить», – считает А.А. Леонтьев [2, с. 56]. С.Л. Рубинштейн под восприятием понимает чувственное отражение предмета или явления объективной действительности, воздействующей на наши органы чувств [6]. В процессе чтения, по утверждению Л.С. Выготского, происходит не просто усвоение прочитанного, а осуществляется взаимодействие обыкновенного содержания с личным опытом человека, с имеющимися у него представлениями, понятиями и образами. В результате этой работы ума возникает осознание своего отношения к произведению искусства. А чтобы восприятие произведения было более полноценным, требуется предельное внимание к каждому слову, несущему на себе определенные изобразительные нагрузки. Психологи отмечают, что восприятие произведения как деятельность не представляет собой чисто познавательного акта. Наряду с познавательным компонентом в восприятие входит и эмоционально-эстетический. По мнению Л.Н.

Рожиной, «полноценное восприятие художественного произведения не исчерпывается его пониманием. Оно представляет собой сложный процесс, который непременно включает возникновение того или иного отношения как к самому произведению, так и к той действительности, которая в нем изображена» [5, с. 4]. Поскольку художественный текст допускает возможность различных трактовок, в методике принято говорить о творческом чтении. Здесь уместно привести интересную и глубокую мысль М. Цветаевой о том, что представляет собой сам процесс чтения текста: «... это разгадывание, извлечение тайного, оставшегося за строками, за пределами слов... Чтение – прежде всего сотворчество». Чтение раскрывает перед читателем идею всего произведения, показывает авторское понимание явлений и событий нашей жизни, но, чтобы «разгадать» текст и извлечь из него то, что «осталось за строками, за пределами слов», необходимо понять, как текст организован [1, с. 69].

Мысли В.А. Сухомлинского: «...чтение обогащает жизнь детей лишь при условии, когда слово затрагивает сокровенные уголки их сердец», «играет, трепещет, переливается красками и мелодиями окружающего мира» [7, с. 188] – помогли студентам проиграть роль учеников, подключить воображение, ведь младшие школьники проявляют два типа отношения к художественному миру произведения: 1 – *эмоционально-образный* – представляет собой непосредственную эмоциональную реакцию ребенка на образы, стоящие в центре произведения, характеризуется сопереживанием и особой эмоциональностью, позволяющей всей личности школьника активно включаться в восприятие, 2 – *интеллектуально-оценочный* – зависит от житейского и читательского опыта ребенка, в котором присутствуют элементы анализа, проявляется в полноте и самостоятельности восприятия произведения, в интуитивном выборе в тексте понравившихся фрагментов, стремлении осмыслить их художественное содержание и высказать свое отношение к произведению в целом. Эмоционально верно воспринятая книга вызывает у ребенка устойчивое эмоциональное отношение, которое помогает ему осознать нравственные переживания, возникающие у него при чтении. Эта органическая слитность обогащает и духовно развивает личность ребенка. Таким образом, возрастная динамика понимания художественного произведения может быть представлена как некий путь от сопереживания конкретному герою, сочувствия ему к пониманию авторской позиции и далее к обобщенному восприятию художественного мира и осознанию своего к нему отношения, к осмыслению влияния произведения на свои личностные установки. Уроки литературного чтения представляют широкие возможности для интеллектуального творчества учащихся начальных классов и их познавательного развития. В процессе работы над текстом формируются творческое воображение, фантазия, эстетические вкусы, нравственные качества, но для творчества важна независимость мышления от стереотипов и внешнего влияния: творческий человек самостоятельно ставит проблемы и автономно решает их. Все вышесказанное определило содержание

фрагмента урока, разработанного студентами-консультантами по литературной сказке А. де Сент-Экзюпери и проведенного в аудитории для воображаемых коллег на так называемых курсах повышения квалификации.

Занятие начинается со слов ведущего о том, что Маленький принц твердо усвоил правило: «встал поутру, умылся, привел себя в порядок – и сразу приведи в порядок свою планету». Каждый день он чистил вулкан и вырывал ростки баобабов. *Обобщение*: «У каждого человека – свои звезды. Одним, – тем, кто странствует, они указывают путь, для других – это просто маленькие огоньки», – так говорил Маленький принц, а Экзюпери учит нас видеть сердцем души тех, кто дорог и близок нам, любить тех, кого мы приручили. *На дом*: 1) мини-сочинение по первой фразе мастера; 2) для творческого проекта фразу, понравившуюся больше всего, поместить в центр листа А4, а остальные крылатые выражения расположить в соответствии со своим мировидением.

Многим знакома формула К.Э. Циолковского, приоткрывающая завесу над тайной рождения творческого ума: «Сначала я открывал истины, известные многим, затем стал открывать истины, известные некоторым, и, наконец, стал открывать истины, никому еще неизвестные» [4, С. 16]. Видимо, это и есть путь становления творческой стороны интеллекта. Творчество – сложный психологический процесс, связанный с характером, интересами личности. Оно дает начало способности к открытиям, помогает находить способы решения задач и проблем, возникающих перед человеком, мотивировать потребность создания чего-то оригинального и лично значимого через реализацию такой особенности восприятия, как *целое и часть*. Главное условие – предоставление будущему специалисту возможности *самостоятельного подбора художественных произведений, созвучных в идейно-тематическом отношении выбранной теме (еще один этап подготовки)*. На каждом этапе работы возникали проблемы, которые фиксировались в записной книжке моего коллеги на страничке «Трудности создания проекта»: тема может быть как широкой, так и узкой; микротемы «не даются в руки сами, надо поломать голову» (выбор жанра сочинения не совсем легкий (сказку написать не под силу – «не хватает основ теории и секретов народной мудрости»); стиль изложения «обязывает ко многому, ведь мы скоро будем выступать в роли учителя начальных классов»; составление плана – «мировая проблема: в среднем и старшем звене школы нас отучили это делать». Относительно последней позиции хочется сказать особо: многие студенты выбрали цитатный план, в который включили высказывания из других произведений, например, в проекте Жеребцовой Г. «Станный народ эти взрослые» читаем: 1. «Короли смотрят на мир очень упрощенно: для них все люди – подчиненные». 2. «Тщеславные люди воображают, что все ими восхищаются». 3. «Пьяница молча сидел и смотрел на выстроившиеся перед ним полчища бутылок – пустых и полных». 4. «Мне разгуливать некогда. Я человек серьезный». 5. «Тяжкое у меня ремесло». 6. «Жил человек рассеянный на улице Бассейной». 7. «Съел теленка»

утром рано, двух овечек и барана». Диалог преподавателя с будущим специалистом, на наш взгляд, не прошел даром: затронуты струнки сердца, молодые люди видят вопросы, на которые им (в свое время) ответит Жизнь.

К условиям «помогающего поведения» сегодня мы относим *постановку и представление проблемы самоидентификации с нравственным идеалом* – включение личности в творческий процесс преобразования мира и себя; *зависимость эффективности качественных решений от содержания базовых ценностей* – мотивации, видения индивидуальной картины мира, потребности интеллектуальной самооценки, психологической защиты и т.д.; *творческий поиск нового варианта развития ситуации* – устранение внутренних препятствий для проявления творчества, показ возможностей использования метафор и аналогий, поддержка воображения и фантазии, развитие восприимчивости, широты и насыщенности восприятия, создание условий для обнаружения смысла в информации и ее реализации. И еще. Какие бы мы условия ни создавали, главным остается одно – Доверие.

Список литературы

1. Запорожец, А.В. Избранные педагогические труды / А.В. Запорожец. – М. : Просвещение, 1986. – Т.1.
2. Леонтьев, А.А. Обучение чтению младших школьников: Из опыта работы / А.А. Леонтьев. – М. : Просвещение, 1981.
3. Леонтьев, А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М., 1977.
4. Никитин, Б.П. Ступеньки творчества, или развивающие игры / Б.Н. Никитин. – М., 1989.
5. Рожина, Л.Н. Психология восприятия литературного героя школьниками / Л.Н. Рожина. – М. : Просвещение, 1997.
6. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1999.
7. Сухомлинский, В.А. Сердце отдаю детям / В.А. Сухомлинский. – М. : Просвещение, 1988.

ЛЮДМИЛА ДЗЕМІДЗЕНКА (г. Гомель)

ПАРАЎНАННІ Ё МОВЕ ТВОРАЎ ПАЭТАЎ-МАЛАДНЯКОЎЦАЎ

Параўнанне з'яўляецца адным са спосабаў характарыстыкі прадметаў і з'яў рэчаіснасці. Як стылістычны прыём, заснаваны на вобразнай трасфармацыі граматычна аформленага супастаўлення, параўнанне шырока выкарыстоўваецца ў мастацкай літаратуры. Беларуская Савецкая Энцыклапедыя падае наступнае азначэнне параўнання: “акт пазнання, накіраваны на выяўленне падабенства або адрознення прадметаў і з'яў рэальнага свету” [1, с. 107]. Адсюль вынікае, што параўнанне з'яўляецца адным з метадаў пазнання аб'ектыўнай рэчаіснасці, устанаўлення пэўных сувязяў паміж з'явамі навакольнага свету. В.І. Іўчанкаў адносіць параўнанне да тропы, “у аснове якога ляжыць стварэнне імплікацыянала шляхам супастаўлення аднаго дэнатата з другім з мэтай мастацкага апісання рэферэнта першага і рэалізацыі яго значэння” [2, с. 48].

Усім гэтым тлумачыцца факт надзвычай шырокага распаўсюджвання параўнанняў як у жывой народнай мове, так і ў літаратурнай. Гэтыя тропы выступаюць як пэўны мастацкі прыём і складаюць асаблівасць стылю пісьменніка. Параўнанні з'яўляюцца адной з граматычных форм канкрэтнага, наглядна-вобразнага адлюстравання фактаў рэчаіснасці. Пры дапамозе адзначаных тропы больш дакладна і маляўніча характарызуецца прадмет, з'ява, дзеянне. Параўнанні найбольш сканцэнтраваныя увагу на вобразе, дапамагаюць глыбока і праўдзіва раскрыць яго. Дзякуючы параўнанням, усё, пра што ідзе гаворка, робіцца выразным і змястоўным. Па гэтай прычыне дадзеныя тропы шырока ўжываюцца ў мове мастацкай літаратуры, асабліва ў паэзіі.

Асноўнымі граматычнымі формамі выражэння параўнанняў у беларускай мове з'яўляюцца: параўнанні са злучнікамі, параўнанні, выражаныя назоўнікамі ў творным склоне, прыметнікамі ці прыслоўямі ў форме кампаратыва. У паэтаў-маладнякоўцаў пераважаюць параўнанні са злучнікамі. Найбольш пашыранымі з'яўляюцца канструкцыі са злучнікам **як**.

Істотная асаблівасць параўнанняў са злучнікамі заключаецца ў тым, што два прадметы, якія параўноўваюцца, даюцца паасобку, побач адзін з другім. У такіх параўнаннях мы маем як бы дзве паралельныя думкі, накіраваныя на ўстанаўленне падабенства, адрознення або тоеснасці паміж аб'ектамі: *усмешка, як хмара; росы, як перлы; лугі, як шойк; хваляванне, як вецер; вецер, як марскі прыбой; гады, як скарбы; гней, як полымя*. Параўнанні такога тыпу звычайна складаюцца з двух членаў: адзін – галоўны – прадстаўляе сабой тое, што параўноўваецца, інакш кажучы, прадмет параўнання; другі – залежны – уяўляе сабой тое, што параўноўваецца, інакш кажучы, аб'ект параўнання, які і стварае яскравае ўяўленне аб наяўнасці параўнання ў сказе: *Жыццё неўзаметку, як дым, прайшло... Пакінута недзе труна... (У. Жылка. “Сірано дэ*

Бержэрак”); Лірычнае *хваляванне* заўсёды, як *вечер*, на сэрцы маім (У. Жылка. “Сірано дэ Бержэрак”); Як *кудзеля*, *туман* яшчэ вісне ў палях (Я. Журба. “Усход сонца”); А ў душы кармазынавы *росквіт*, як *сцежкі*, зарой апавіты (П. Трус. “Ой, не яснага сокала крылле”); Як *дзяцюк* той улюбёны, ходзіць *вечер* задумёны (Я. Журба. “Ходзіць восень па палях”); Яна ж красой варожыць, чараўніца: як *гады*, віснуць *косы* з плеч (У. Жылка. “Каханне”); *Гнеў*, як *польмя*, мора імкне. І ў вякі, і ў вякі мой праклён (У. Жылка. “Праметэй”); І *ціш*, як *неба*, безаблокая, і ясна на душы маёй (У. Жылка. “Млынар заставіў застаўкі”); І *згадкі* лёгкія, як *сон*, аб сонцы радасным праменні (У. Жылка. “Смяротны пах”). Самым распаўсюджаным спосабам рэалізацыі злучнікавых параўнанняў у мове твораў паэтаў-маладнякоўцаў з’яўляецца параўнальны зварот. Ён заўсёды мае ўстойлівую сінтаксічную форму: складаецца з параўнальнага злучніка і назвы прадмета, дзеяння, прыметы, якасці, з якімі параўноўваецца галоўны прадмет або дзеянне. Прадмет параўнання і аб’ект параўнання ўтвараюць досыць цеснае сінтаксічнае адзінства, і ў многіх выпадках сам прадмет параўнання можа аказацца непаўназначным без аб’екта параўнання. Такая сінтаксічная будова параўнальных словазлучэнняў спрыяе ўзмацненню нагляднасці і канкрэтнасці вобраза, больш рэльефнаму азначэнню істотнай і характэрнай прыметы той ці іншай субстанцыі ў мэтах глыбокага і ўсебаковага пазнання яе сутнасці. У залежнасці ад спосабу выражэння выказальнага слова (аб’екта параўнання) параўнальныя звароты дзеляцца на некалькі тыпаў:

1. Аб’ект параўнання выражаны назоўнікам у форме назоўнага склону (з паясняльнымі словамі або без іх): Патухшымі вачамі глядзіш на божы свет, стары ў крук сагнуты, як *голуб*, *белы дзед* (У. Жылка. “Дзед”); І *месяц* смяецца, як *тлусты абат*, над торбай паэтавых бед (Ю. Таўбін. “Сірано дэ Бержэрак”); І бывай, паэтычная *кваласць*, – ты прайшла, як *навеяны сон* (Ю. Таўбін. “Сталасць”); І толькі *вечер* жоўтыя лісты разносіць з рогатам на задуменных гонях, як *старасць маладосці*, *выцвілыя сны* (Т. Кляшторны. “Раджаецца дзень”); Мой *сум*, як *золата пярсцёнка*, на сэрца лёг і цісне з край (У. Жылка. “Каханню нічога не трэба”); А *лугі* над зарой, як *малінавы шоўк* (Т. Кляшторны. “Залатое вязьмо”); Палі *росы*, як *пэрлы срабрыстыя*, на лістках і на травах так густа (У. Жылка. “Спадзяванне”); А ў душы кармазынавы *росквіт*, як і *сцежкі*, зарой апавіты (П. Трус. “Ой, не яснага сокала крылле”); Ці *гады*, як *тыя хвалі* на прымор’і, адшумелі (П. Трус. “Ой, у лузе, пры даліне”); Дзе *радасць-смах*, як *цвет асенніх зораў* (П. Трус. “Гады бягуць”); І *згадкі* лёгкія, як *сон*, аб сонцы радасным праменні (У. Жылка. “Смяротны пах”); Халодны *кольт* на вуліцы пустой аледзянеў, як *вострае пытанне* (Т. Кляшторны. “Пад заходняй зарой”); І цярушацца *думкі* наўсцяж, як *зярняты ў глебу*, маўляў (У. Дубоўка. “Я на ўзгорак выходжу круты”); *Каханне*, як *песні пра зоры*, лятункам заўсёды высока (У. Жылка. “Каханню нічога не трэба”).

2. Аб’ект параўнання выражаны назоўнікам у форме ўскосных склонаў (з паясняльнымі словамі або без іх): *Думкі* лятуць, як *дэпешы* без

адраса, можа ад смутку, а можа ад радасці (У. Дубоўка. “Думкі лятуць”); Ён з *рупара*, як з *клеткі* льва, мой голас выпусціў жывы (А. Астапенка. “Еўропа слухала мой верш”); Песняры, мастакі і музыкі, хараства і сугучнасці слугі, закаханыя ў буру і громы і з *душой*, як *збаночкі лілеяў* (У. Жылка. “Антону Навіне”); *Стыхію ў цуглі мы бяром*, як *рысака*, *здзічэлага на волі* (Т. Кляшторны. “У мільёнаў б’ецца Ленінскае сэрца”); Душа адданая *прынадзе*, *цяжкой і горкай*, як *палын* (У. Жылка. “Твае блакітнасці нязменны”); Стукні ў дзверы, ціха стукні ў дзверы, і *табе*, як *сонцу*, буду рад (А. Моркаўка. “Стукні ў дзверы”). У творах паэтаў-маладнякоўцаў сустракаюцца прыклады, калі пры адным прадмеце параўнання ўжываюцца два параўнанні, якія ідуць адно за адным у нарастаючым парадку: Нашы *тайны й жаданні*, як *рэчы*, як *кветы* маюць водар і якасці фарб (У. Жылка. “Нашы тайны й жаданні, як рэчы, як кветы”); І, як *таварыша*, як *друга*, як *героя*, – *цябе*, прыгожую, у думках *цалаваў* (А. Александровіч. “Паўналецце”). Такое ўжыванне параўнанняў набывае характар мастацкага прыёму, павялічваючы колькасць прадметаў і з’яў, з якімі супастаўляецца адзін прадмет. Паэты тым самым дасягаюць дзвюх мэт: па-першае, павялічваюць разнастайнасць паэтычных фарбаў апісання, па-другое, паглыбляюць пазнанне самога прадмета апісання, што і дае магчымасць чытачу бачыць прадмет у розных супастаўленнях з іншымі прадметамі жывым, канкрэтным, затрымаць на ім увагу. Прааналізаваныя прыклады сведчаць аб тым, што па сваёй функцыі параўнанні служаць для характарыстыкі прадмета, з’явы, дзеяння, калі гэтыя параўнанні выражаны спалучэннем “назоўнік + назоўнік”. Калі ж параўнанне выражана словазлучэннем “назоўнік + назоўнік і паяснёнае слова”, то галоўны прадмет апісання падаецца не толькі ў агульных рысах, але і з боку асобных прымет. Тады раскрываюцца прыватныя, уласцівыя прадмету якасці, таму аб’екты рэчаіснасці разглядаюцца ва ўсёй іх рознабаковасці і цэласнасці.

Такім чынам, параўнанні ў мове твораў паэтаў-маладнякоўцаў цесна звязаны з ідэйна-мастацкай накіраванасцю твораў, падпарадкаваны ёй. З дапамогай параўнанняў аўтары больш яскрава, поўна выяўляюць эмацыянальныя адносіны да аб’екта апісання. Характэрнай рысай параўнанняў паэтаў-маладнякоўцаў з’яўляецца тое, што амаль усе тропы гэтага тыпу маюць на мэце знайсці ў навакольным жыцці канкрэтныя прыклады, якія служаць трапнай і вобразнай аналогіяй, нагляднай формай выражэння імкненняў, перажыванняў, асаблівасцей характару чалавека.

Спіс літаратуры

1. Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. – Мінск : БелСЭ, 1975. – Т. 8. – 675 с.
2. Ивченков, В.И., Лингвостилистика тропов Юрия Козакова / В.И. Ивченков. – Минск : УП «Ред. науч.-метод. журн. «Пачатковая школа», 2002. – 112 с.

АНТОН КРАХМАЛЬНИК (г. Гомель)

ОСНОВНЫЕ ПАРАМЕТРЫ ТАКЕСИЧЕСКИХ РЕЧЕНИЙ И ИХ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Термин *такесическое речение* является «вербальным отражением» [1, с. 37] кинемы, обозначающей коммуникативно значимое касание, а также связанные с ним изменения положения тела человека в пространстве, а соответствующая кинема в подобном случае будет носить название *такесема*. Такесике как науке и комплексу коммуникативно значимых касаний в последнее время в научной лингвистической и психологической литературе уделяется довольно много внимания. Как указывает М.В. Сокольская, «такесические средства общения в большей мере, чем другие невербальные средства, выполняют функцию индикатора статусно-ролевых отношений, степени близости общающихся. Неадекватное использование человеком такесических средств может привести к конфликтам» [2]. Кроме того, выделяются три типа рукопожатий: доминирующее, покорное и равноправное [3, с. 124]. Г.Е. Крейдлин говорит о двух типах жестовых касаний: жесты приветствия и жесты прощания, а также указывает на симметричность и несимметричность исполнения знаков как проявления соответственно солидарности и уважения [4, с. 58]. Более того, отсутствие компонентов такесической подсистемы в общении снижает его эмоциональную насыщенность [5].

Основной целью нашего исследования является определение основных характеристик языкового выражения такесических компонентов в художественных текстах, а также ряда структурных и обстоятельственных особенностей такесических речений.

Объектом нашего исследования явились такесические речения романа Л.Н. Толстого «Война и мир».

Основным методом исследования является поиск соответствующих языковых репрезентаций невербальных такесических единиц по ключевым словам. Подобными словами можно считать следующие: *поцеловать, обнимать, толкнуть* (и однокоренные ему слова), *дотрагиваться, трясти, прижать* (и однокоренные слова), выражения *взять за руку, схватить за руку, упасть на грудь* и ряд других слов и выражений.

В языковой репрезентации такесической единицы принимает участие целый ряд соматизмов: например, рука (*поцеловать руку, взять за руку, трогать за руку, схватить за руку, держаться за руку, взять руку, не выпускать руки, взять под руку, схватить за обе руки, пожать руку, сжимать руку, дотрагиваясь рукой до рукава, трогать за руку, дотрагиваясь рукой до плеча*), ноги (*повиснуть на (чьих-либо) ногах, прижаться к ноге*), грудь (*упала на грудь рыдая, прижать к груди, прижимать к различным местам груди*), лицо (*не могла поднять лица, прижимать лицо к чему-либо*), усы (*тронуть усы*), плечо (*целовать в плечи, дотрагиваясь рукой до плеча, трясти за плечи*), голова

(*прижаться головой к руке, обнять голову, слегка оттолкнуть голову*), *ухо (удостоить прикосновения за ухо)*, *губы (дотрагиваться к губам, прижать к губам)*, *локоть (дотрагиваться до локтя, толкнуть (локтем) (кого-либо))*, *колени (толкнуть коленкой)*, *зад (толкнуть под зад)*.

Как видно из приведенных выше примеров, наиболее часто встречающимся соматизмом в качестве инструмента и объекта реализации такесического компонента является рука. Данный факт может быть объяснен тем, что, с одной стороны, рука является основным и наиболее удобным в повседневном общении инструментом такесического действия, а с другой стороны, наиболее близко расположенной для производящего такесическое воздействие частью тела.

Соматизмы, находящиеся в области головы человека, а также сама голова в целом в русской культуре имплицитно репрезентируют самого человека (например, умного человека называют *голова*, при обращении к человеку – в настоящее время в ироничной форме – употребляют фразу *думай, головушка*).

Заслуживает внимание и языковая реализация в составе такесического речения триады «действие-инструмент-объект». Необходимо отметить, что целостная реализация составляющих данной триады наблюдается лишь в незначительном числе такесических речений (*прижимать его [лицо – А.К.] к холодным снуркам... венгерки, прижаться головой к руке, дотрагиваясь рукой до рукава, дотрагиваясь рукой до плеча, толкнуть коленкой Раевского, толкнуть локтем Долохова*). Как видно, в состав подобных целостно выраженных такесических речений входят три глагола: *прижимать* (и однокоренные), *дотрагиваться* и *толкнуть*, причем в первых двух случаях объектом выступает какой-либо элемент тела или одежды реципиента, а в последнем случае – сам реципиент. Данный факт может быть объяснен тем, что в первых двух случаях через такесический компонент находит свое выражение реализация позитивных чувств к реципиенту, а в третьем – негативных. В остальных такесических речениях реализуется традиционная модель «действие – объект, на который направлено действие». По всей видимости, в данном случае языковая репрезентация инструмента действия не является значимой, он подразумевается в семантике действия.

В такесических речениях, построенных по модели «действие – объект, поданный как субъект, на который направлено действие», подразумевается, что контактируют не столько сами субъекты, сколько определенные части их тел, однако происходит это известным и традиционным образом, потому автор и не указывает дополнительные объекты действия. Сюда относятся такесические речения *обнимать кого-либо, расцеловать кого-либо*. Кроме того, во многих такесических единицах объектом выступает не часть тела другого человека, а его предмет одежды (*ласково притягивать за рукав вниз к стулу, держаться за полу венгерки, дотрагиваясь рукой до рукава*).

Такесические единицы помимо своей основной функции –

налаживания и поддержания контакта – могут выполнять и функцию отказа от контакта, в том числе и потенциального, а также выражения своего негативного (чаще моментного) отношения к собеседнику, что находит свое отражение в единой кинеме. Основанием для проявления подобных чувств могут служить какие-либо эмоциональные переживания, поэтому негативное отношение к собеседнику может и не являться первопричиной соответствующего поведения. В состав языкового выражения данных такесических единиц входит глагол *оттолкнуть* и однокоренные ему, однако не во всех случаях своего употребления данный глагол используется для выражения негативных чувств собеседников. Рассмотрим ряд контекстов:

– *Оставьте меня. Это неправда!* – злобно крикнула она на него. Доктор хотел остановить ее. Она **оттолкнула его** и подбежала к двери. «И к чему эти люди с испуганными лицами останавливают меня? Мне никого не нужно!»

В данном контексте имеет место эмоциональный всплеск княжны Марьи в ситуации нахождения ее отца в предсмертном состоянии, что выражается в ее стремлении ухода от любого контакта, кроме как с отцом.

– *Маменька, голубушка, простите меня! Но графиня **оттолкнула дочь** и подошла к графу.*

Данный контекст отражает явное нежелание графини Ростовой видеть и общаться со своей дочерью Наташей, что и находит свое отражение в невербальной демонстрации.

*Анатоль с своим победительным видом подошел к окну. Ему хотелось сломать что-нибудь. Он **оттолкнул** лакеев и потянул раму, но рама не сдавалась.*

Такесические единицы, как видно из контекста, зачастую используются и в целях демонстрации своего превосходства, и способ их исполнения может отличаться от приведенных ранее примеров, о чем автор может указать отдельно. Данный факт отражен в следующем контексте:

– *Я выпью, давай бутылку рому!* -- закричал Пьер, решительным и пьяным жестом ударяя по столу, и полез в окно. Его схватили за руки; но он был так силен, что **далеко оттолкнул** того, кто приблизился к нему.

Повторяющиеся такесические действия, в состав языковых репрезентаций которых входит глагол *толкать* и однокоренные, иллюстрируют особые эмоционально окрашенные коммуникативные акты, в ходе которых исполнитель данной кинемы намеревается психологически воздействовать на собеседника в целях получения от него какой-либо важной информации. Подобные действия могут носить и воспитательный характер:

– *Я тебе говорю, чтоб был кошелек, -- кричал Денисов, **тряся за плечи денщика и толкая его об стену.***

Такесические речения с указанным глаголом могут выражать и факт превосходства (социального, психологического и т.д.) одного

собеседника над другим:

*Потом эти люди с неменьшим удовольствием и страхом видели, как молодой граф, весь красный, с налитой кровью в глазах, за шиворот вытащил Митеньку, ногой и коленкой с большой ловкостью в удобное время между своих слов **толкнул его под зад** и закричал: "Вон! чтобы духу твоего, мерзавец, здесь не было!"*

Помимо выражения какого-либо негативного отношения к собеседнику или ситуации данные речения могут репрезентировать указание на кого- или что-либо:

*– Это он на мой счет забавляется, -- тихо сказал Ермолов, **толкнув коленкой** Раевского, стоявшего подле него;*

*Граф Илья Андреич, смеясь, **подтолкнул краснеющую Соню**, указывая ей на прежнего обожателя.*

Вместе с тем в тексте произведения присутствует и описание эмблематической такесемы, значение которой понятно и вне контекста. Таково такесическое речение *взять под руку*. Данная единица выражает особое расположение, доверие к собеседнику, желание и возможность делиться своими секретами.

Таким образом, при анализе такесем и их языковых репрезентаций особого внимания заслуживают входящие в их состав ключевые слова, соматизмы либо определенные элементы одежды человека, а также проявленность в речении названия действия, инструмента и его объекта, эмблематичность речения либо его выводимость из контекста. Помимо этого внутри класса такесем следует разграничивать их подклассы (например, рукопожатия, объятия и т.д.), а также указывать симметричность либо несимметричность данных единиц.

Список литературы

1. Верещагин, Е.М. О своеобразии отражения мимики и жестов вербальными средствами (на материале русского языка) / Е.М. Верещагин, Г.В. Костомаров // Вопросы языкознания. – 1981. – № 1. – С. 36–47.

2. Сокольская, М.В. Коммуникативная культура: Конспект лекций / М.В. Сокольская. – Хабаровск : Изд-во ДВГУПС, 2003. – 109 с.: ил. – Режим доступа: http://www.dvgups.ru/METDOC/CGU/PSYCHOLOG/KOMM_KULT_PER/METOD/SOKOLSKAYA/8.htm. – Дата доступа: 07.10.08.

3. Пиз, А. Язык телодвижений. Как читать мысли окружающих по их жестам / А. Пиз. – М. : Эксмо-Пресс, 2000. – 272 с.

4. Крейдлин, Г.Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / Г.Е. Крейдлин ; Рос. гос. гуманитар. ун-т. – М., 2000. – 68 с.

5. Ногерова, М.Т. Представления о субъекте затрудненного общения у учителей Кабардино-Балкарии. – Режим доступа: http://www.childpsy.ru/areferats/%CD%EE%E3%E5%F0%EE%E2%E0_%CC_%D2_8_1997.htm.

ЛЕНА ЛЕВАНЦЭВІЧ (г. Брэст)

БЕЛАЕ І ЧОРНАЕ Ё ПАЭТЫЧНЫМ КАНТЭКСЦЕ НІНЫ МАЦЯШ

Як і многія іншыя прадметы, значэнне колераў “прайшло” міфалагічны этап, і да нашых дзён колеры захоўваюць сімвалічнае значэнне. Ва ўжытку першабытных людзей колеры былі вельмі важнымі магічна-заклінальнымі сродкамі. Колер быў своеасаблівым словам – добрым або злым. Ён выконваў і найважнейшую функцыю слова – падтрымліваць зносіны паміж чалавекам і яго “багамі” або духамі.

Нашыя продкі класіфікавалі колеры ў цеснай сувязі з будовай космасу, са светам багоў і людзей. Усё самае вартаснае ў гэтым свеце адзначалася якім-небудзь колерам, і гэтыя колеры лічыліся асноўнымі. Для першабытных людзей жыццёва важнымі стыхіямі былі кроў, малако, агонь, зямля. Ім адпавядалі чырвоны, белы і чорны колеры.

Белая фарба – гэта міфалагічны эквівалент дзённага святла; гэта эквівалент малака і семені – жыватворных пачаткаў; гэта прыкмета верхніх, незямных сфер, паколькі звязаны з воблакамі, незямной чысцінёй і святлом. Белы колер – гэта мадэль вады (наталіе смагу і ачышчае цела), гэта колер добра, вылячэння, удачы, перамогі над злымі духамі (бо даспадобы добрым духам), ачышчэння.

Ул.В. Колесаў адзначае, што першапачатковае значэнне слова *белы* было ‘бліскучы, празрысты ці нябачны’ [1, с. 233]. Затым з гэтага зыходнага значэння выдзелілася ‘светлы’, адкуль ужо недалёка было і да паняцця ‘белы’ (як колер).

Чорны колер заўсёды супастаўляецца з белым і чырвоным, абазначае міфічны падземны свет. Гэта і колер ночы, цемры, магіль, і колер дажджавых хмар, урадлівай зямлі. Чорны – гэта сімвал пакуты і хваробы, смерці, а значыць, зла, няшчасця. Чорны колер амбівалентны. Як колер ночы і зямлі ён сімвалізуе зараджэнне любога жыцця. Можна, таму беларусы верылі, што “шыхуе тому дому, дзе хазяін чорны, да ката чорнаго дзержыць, да пеўня, да собаку”. Аднак чорны – гэта і знак смерці, сімвал чорнай магії.

У паэтычнай мове Ніны Мацяш колеры *белы* / *чорны* могуць утвараць бінарную апазіцыю. Яшчэ першабытныя людзі не змаглі не заўважыць пераходу супрацьлеглых з’яваў адной у другую: дзень ператвараецца ў ноч, святло – у цемру, жыццё – у смерць, белае – у чорнае, і наадварот. Таму:

І на Чорным возеры растуць

Белыя лілей (“Лілея”) [2, с. 92].

Добрае заўсёды лепш бачнае на фоне дрэннага, праўда на фоне лухты, як белае на фоне чорнага:

Сёння, калі нашы душы пад знакам

Злітнасці і паўнаты,

Зараз, калі ў іх ні следу ніякай

Лухты.

Выстыў дайно ў белых кубачках чорны

Чай на вячэрнім стале... [2, с. 114]

Памірае чалавек, яго душа імкнецца на “той свет”, у верхнія светлыя сферы, сімвалам якіх з’яўляецца белы колер. Родныя ж аплакваюць страту блізкага, смерць-бяду, сімвалам якой з’яўляецца чорны колер:

*І ў печы пячэцца твой **белы** – наш **чорны** – пірог... (“Паэма жніва”) [2, с. 133]*

Чорны колер у метафарычнай мове можа быць амбівалентным, таму што сутнасць супрацьлеглых з’яў адна, змяняецца толькі іх знешнасць. Як жаночае боства – зямля – і нараджае і ўмярцае, так і чорны колер смерці можа змяшчаць у сабе белы колер жыцця. У якасці колеру ночы і зямлі чорны колер – сімвал зараджэння любога жыцця:

*Зернейку трэба загінуць у **чорнай** раллі,*

Каб выжыць... (“Надмернасць”) [2, с. 80].

Як веснік бяды неаднаразова выступае чорны колер у “Паэме жніва”:

Васковая свечка паволі гарыць-дагарае.

*У слоік з ячменем сыходзіць **счарнелая** ніць [2, с. 133].*

*Ой, мылі, ой, мылі крылмі вокны **чорныя** вораны! [2, с. 134]*

*Вясновая **чорная** вуліца... Людзі... Літанні...*

Магіла... Аркестр... Пахаванне... [2, с. 134]

Злавесныя бліскаўкі за даляглядам

*Толькі болей згушчаюць **чарноцця** сіло [2, с. 128].*

Чорны колер полісемантычны. У метафарычнай мове ён можа набываць значэнне нязбыўнасці:

Была такой вясёлкаваю птушка (=мара-надзея) –

*Скуль на далоні **чорнае** пярэ? (“Балада мары”) [2, с. 34]*

Першапачатковыя значэнні слова “белы” – ‘бліскучы, празрысты’, ‘нябачны’, ‘светлы’, пазней ‘белы’, ‘чысты’. У сучаснай мове значэнні слова “белы” размяшчаюцца ў наступным парадку: ‘белы’, ‘чысты’, ‘светлы’. Спалучэнне “белы свет” абазначае зямныя рубяжы, нязведаны свет, які знаходзіцца вакол нас і які можна зведаць. Са значэннем ‘акаляючы свет, Зямля з усім існым на ёй’ гэтак спалучэнне ўжытае ў вершах “Снегапад”, “Заканамернасць”, “Плата”:

Замець –

*З **белага** свету ды з чыстага поля [2, с. 36].*

Мяне ўразіла б іншае:

Каб у ім без пакуты варочаўся

*Свет гэты **белы**... [2, с. 90]*

А колькі ж каштуе святло? –

Белы свет

Знае плату адну за яго спакон веку:

Жыццё чалавека [2, с. 108].

Белы набывае значэнне ‘светлага’ ў наступных радках:

...А яго закалыхала

Ноч

*На **белым** голлі саду [2, с. 55].*

За сэнс высокі, што жыццё займела,

За мой вясёлкаю замкнёны круг,

*Дажджынкай шызай ці сняжынкай **белай***

Я прыпаду к табе і паўтару... [2, с. 60]

Значэнне ‘светлы’ дапаўняецца адценнямі ‘ясны’ і, можа, нават ‘добры’, ‘станоўчы’:

*Толькі **белая** замець. Ні гора. Ні смерці.*

Белы вір раўнавагі. Ні здрады. Ні звады [2, с. 36].

...І ўскіне возера, ускалыхне

*З таемнага прадоння **белы** ранак [2, с. 37].*

У значэнні ‘моцна пасівелья валасы’ з семантычным адценнем ‘памяць продкаў’ слова “белы” выступае ў вершы “Бязладная размова”:

Цяпер, калі на валасах маіх

Усё натхнёнай чыркае галубка

*Крылом з’інула **белым**... [2, с. 51]*

Колеравы кантраст белы/чорны ў мове Ніны Мацяш заўважыла Данута Бічэль-Загнетава і ўдала абыграла гэта ў вершы “Белае возера. Ніна Мацяш”.

Спіс літаратуры

1. Колесов, В.В. Древняя Русь: наследие в слове / В.В. Колесов. – С.-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2000. – 326 с.

2. Мацяш, Н. Паварот на лета / Н. Мацяш. – Мінск : Мастацк. літ., 1986. – 158 с.

КАЦЯРЫНА МАРОЗ (г. Брэст)

ПОШУКІ І ЗНАХОДКІ ФІЛАСОФСКАЙ КРЫТЫКІ 20-Х ГАДОЎ

20-я гады – перыяд фарміравання творчай індывідуальнасці літаратурных крытыкаў розных кірункаў. Адам Бабарэка, вядучы крытык “Узвышша”, нават у маласпрыяльных умовах 1928 года будзе пісаць пра права на існаванне публіцыстычнай, эстэтычнай, філасофскай крытыкі. І гэта будзе не проста абстрактнае разважанне, а пэўная канстатацыя фактаў. Думаецца, што з некаторымі працамі даследчыкаў, пра якіх пойдзе гаворка, ён быў крыху знаёмы, нягледзячы на дзяржаўную мяжу і ідэалагічныя забароны.

Спецыфіка філасофскай крытычнай думкі заключаецца ў асэнсаванні законаў быцця, прыроды, агульначалавечых каштоўнасцяў эстэтыкі, этыкі, маралі, вечных духоўных вартасцяў і іх ролі ў самаўдасканалванні чалавецтва. Такая крытыка знаходзіць агульныя пункты гледжання з філасофіяй, узбагачаецца яе светаразуменнем, каб глыбей раскрыць прыроду мастацкай творчасці. Якраз філасофская, філасофска-эстэтычная крытыка ўяўляе сабою вельмі цікавыя старонкі яе гісторыі, а таксама сведчыць пра шырыню творчых падыходаў даследчыкаў, пошук імі самабытна беларускіх ідэяў на грунце засваення сусветных здабыткаў. Філасофская плынь крытыкі 20-х гадоў прадстаўлена працамі Ігната Канчэўскага, Уладзіміра Самойлы, Адама Станкевіча, ды і Адама Бабарэкі і яго паплечнікаў Фелікса Купцэвіча, Юркі Бярозкі і інш.

Працэс узаемапранікнення розных відаў творчасці чалавечага духу пацвярджае ўжо філасофскае эсэ І. Канчэўскага “Адвечным шляхам (Даследзіны беларускага светагляду)”, што выйшла асобнай брашурай ў 1921 годзе ў Вільні пад псеўданімам І. Абдзіраловіч. Такі шматзначны літаратурны псеўданім дапаўняў ідэю асаблівасці нацыянальнага менталітэту, сфарміраванага пад уплывам двух тыпаў культуры: Захаду (з яго цяжкім да іншадумання, кампрамісным вырашэннем праблем) і Усходу (з яго імкненнем да крайнасці, адзінства ва ўсім, нецяжкім да суіснавання розных поглядаў у грамадстве). У гэтай раздвоенасці светапогляду і адначасова непрыманні “месіянізма” суседніх народаў – гістарычная драма нашага народа. Канчэўскі папярэджвае адраджэнцаў не стварыць свайго, беларускага месіянізму: “І ў вялікім і ў малым, і для сваіх і чужых ён – прымус, зьдзек і смерць...” “Адвечны шлях” беларусаў да праўды, светачам якога стаў Ф. Скарына, увасоблены ў лепшых творах нацыянальнай літаратуры. У аснову сваёй тэорыі, якая судакранаецца з нямецкай, рускай філасофскай думкай, І. Канчэўскі паклаў ідэю творчасці ва ўсіх сферах жыцця – духоўнай, палітычнай, эканамічнай. Чым багацейшае унутранае жыццё чалавека, тым менш месца будзе ў ім розным догматам, лозунгам, ідалам-ідэалам – праявам “закасянелай” формы, якая павінна служыць чалавеку, а не падпарадкоўваць яго сабе. Сапраўдную гармонію паміж формай і зместам, невычэрпную крыніцу творчых адносінаў да жыцця аўтар

бачыць у мастацтве, якое, на яго погляд, не мае канонаў. Канчэўскі сцвярджае дыялектычны, паступовы шлях да гармоніі з сусветам, адмаўляючы рэвалюцыйны як ненармальны для творчасці мас. У непрымусовай, свабоднай творчасці, воля для якой дадзена самім Богам, аўтар разгледзеў жыццесцвярджальную аснову будучыні беларускага народа. Пры гэтым рэалізацыю творчага шляху ён звязваў з ідэяй нацыянальнай незалежнасці. Ідэі самабытнага філосафа зрабілі моцны ўплыў на літаратуру і крытычную думку Заходняй Беларусі: паэзію У. Жылкі, Л. Родзевіча, К. Сваяка, погляды У. Самойлы, А. Станкевіча і інш.

Неўзабаве, на пачатку 1923 года, І. Канчэўскі выступіў у друку з рэцэнзіяй на зборнік паэзіі Л. Родзевіча “Беларусь” (1922 г.). У вызначэнні вартасцяў кнігі, яе месца і значэння ў беларускай паэзіі, канцэптуальнасці погляду на прыроду лірыкі раскрываецца неардынарная постаць паэта і філосафа. Крытык убачыў у 16 невялікіх вершах зборніка правобраз паэмы пад той жа назвай, ідэяна-кампазіцыйнае развіццё зместу якой ён нават прыводзіць у рэцэнзіі як мажлівы варыянт напісання. Асаблівая вартасць вершаў выяўляецца ў непадробнай злітнасці пачуццяў, перажыванняў паэта з самім жыццём, яго рытмам, у “сьмелай спробе ў лірычных формах даць сінтэзу беларускага Быту”. Такі наватарскі падыход абумоўлівае, паводле канцэпцыі крытыка, самы перспектыўны шлях лірычнай творчасці ўвогуле: “Лірыка Родзевіча адзначаецца тым, што найбольшай выразістасці, шчырасці дасягае паэт і захоплівае сілай пачуцця ў тых вершах, у якіх ён глядзіць на рэчы не праз прызму сваёй асобы, а нібы беспасрэдна разліваецца ў іх. На жаль, такі “эгоцэнтрычны” спосаб гледжання на сьвет, калі асоба аўтара застаецца ў цэнтры творчасці, застаўся, як шкодная традыцыя беларускай лірыкі”. І адпаведна вершы паэта, “лірычны змест якіх праломлены праз аўтарскае “я”, Канчэўскі лічыць слабейшымі, чым тыя, у якіх паэт зліваецца з “выкліканымі да жыцця абразамі”. І далей крытык дае парады па ўдасканаленні тэхнікі вершавагага радка.

Як можна ўбачыць, у аснову сваёй творчай канцэпцыі І. Канчэўскі кладзе суадносіны філасофскіх катэгорый: “эгацэнтрызму” і, трэба думаць, “геа- і геліяцэнтрызму”. Згодна прапанаванага (што сапраўды было новым словам у крытыцы) “геліяцэнтрычнага” спосабу творчасці (калі ў цэнтры яе – Сусвет ва ўсіх праявах), крытык вымагае ад творцы непасрэднага мастацкага пераўвасаблення, суперажывання, зліцця са з’явамі жыцця і прыроды. Тым самым акрэсліваўся напрамак паэтычных пошукаў, які дапамог бы беларускай паэзіі ўзняцца на больш высокую ступень свайго развіцця. Пазней падобны погляд на паэтычную творчасць развівалі і крытыкі-ўзвышэнцы: А. Бабарэка, Я. Плашчынскі, У. Дубоўка. Трэба сказаць, што зарыентаванасць на еўрапейскі ўзровень, агульная тэарэтычная падрыхтаванасць, прафесіяналізм вызначалі твар заходнебеларускай крытыкі, яе першынство ў асэнсаванні найбольш значных мастацкіх праблем.

Самым яскравым прадстаўніком філасофскай плыні, як яго называлі, “генератарам ідэй”, быў У. Самойла. Ён з’яўляўся адным з самых адукаваных, дасведчаных па пытаннях гісторыі еўрапейскай культуры і літаратуры даследчыкаў, выступаў і як публіцыст-палеміст, таленавіты мысліцель. Яго ідэі духоўна-творчай эвалюцыі чалавека і народа, нацыянальнага аптымізму, неабходнасці пераўтварэння зла шляхам творчасці ў дабро (эсэ “Гэтым пераможаш!”, 1923 г.) вельмі актуальныя і сёння. Суліма (адзін з псеўданімаў крытыка) валодаў дасканалым мастацкім густам і тонкай інтуіцыяй. Адным з першых крытык падымае праблему творчай свабоды, незалежнасці мастака ад розных палітычных, сацыяльных і нацыянальных тэндэнцый. Выступленні Сулімы ў друку мелі шырокі грамадскі рэзананс. Прыкладам можа быць і артыкул “Праф. Зьдзехоўскі аб беларускай душы”. Твор быў выдадзены асобнай брашурай. Падставай для водгуку крытыка-філосафа стала лекцыя польскага праф. М. Зьдзехоўскага “Ул. Сыракомля. Літоўска-беларускі элемент у польскай творчасці”. Лекцыя чыталася ў Віленскім універсітэце з нагоды 100-годдзя паэта ў 1923 годзе. Суліма сцвярджае беларускасць паэта, адзначае, што і аўтар лекцыі бачыць у Сыракомлі паэта з беларускай душой. Непрымальным для крытыка з’яўляецца апраўданне “духоўнага імперыялізму” вялікіх народаў, таму што яны, як і раней, перашкаджаюць нацыянальнаму і культурнаму сцвярджанню малых народаў. Творчасць Сыракомлі разглядалася прафесарам якраз з пазіцыі вялікага народа. Ён трактаваў “бесканечную меланхолію”, што развілася пад уплывам беларускай прыроды, не толькі як асноўную ўласцівасць душы паэта, але і як агульнахарактэрную адметнасць народнай псіхікі. Пры гэтым ён лічыў, што народ асуджаны, бо “лагодная меланхолія” вядзе да растварэння душы ў сусвецце, ад яе ніколі не пазбавіцца. Суліма ў адказ ставіць пытанне, што дала душы паэта “унія” з польскім духам” для перамогі гэтай “бязмежнай меланхоліі”, з іроніяй цытуючы прафесара. У палемічным запале крытык развівае ідэі філосафаў-пазітывістаў, у прыватнасці Фіхтэ, і прыходзіць да несуцяшальнай высновы: страціўшы родную мову, ашуканая ў сваіх памкненнях, спольшчаная душа паэта асуджана была на працэс пасіўнага памірання, які адбываўся з “сумам і нудой”. Высновы Сулімы гучалі як папярэджанне ўсяму народу Заходняй Беларусі, які знаходзіўся пад прэсам палітыкі польскай асіміляцыі і акаталічвання. Крытык дае зразумець, што народ у небяспецы, таму што “польская душа... гатова памагчы беларускай у яе жаданьні расчыненьня і зніштажэння”. Гэтая “лагодная меланхолія” беларускай душы як праява пасіўнасці народа асуджаецца Сулімай як найвялікшы грэх. Крытык-філосаф развівае ідэю неабходнасці нацыянальнага аптымізму, нараджэння Беларусі “новай, радаснай, адзетай у сонца”, і гэта гучала як праграмны маніфест адраджэнскага руху. Артыкул стаў лепшым пацвярджаннем дзейнасці крытычнага слова, адваротнай сувязі паміж жыццём, літаратурай і крытыкай.

У 1924 годзе Суліма выступіць у грамадаўскай газеце з чарговым праблемным артыкулам, цікавым для нас не толькі тым, што ў ім быў

зроблены першы прафесійны разгляд паэзіі К. Сваяка, але найперш сваёй філасофскай глыбінёй і канцэптуальнасцю. “Cor ardens” (так называўся артыкул) абазначае ў перакладзе з лацінскай мовы “палымяны сэрцам”. Твор адметны і сваёй жанравай спецыфікай – медытацыйнай засяроджанасцю думкі. Суліма стварае сваю, арыгінальную канцэпцыю творчага акта, звязваючы вытокі, сілу і моц уздзеяння паэзіі з праявамі Боскага пачатку. Сутнасць паэзіі крытык разглядае як рэальнасць сусветнай гармоніі, ці праяву адзінай рэлігіі, якую ён напачатку дэкларуе як духоўную і біялагічную ўзаемасувязь чалавека, народа, прыроды з Сусветам. Але далей выяўляецца і хрысціянскае разуменне аўтарам прыроды мастацкай творчасці, ён пасвойму развівае евангельскія матывы пакут, цярпення і ачышчэння чалавечай душы. Паэтычная творчасць мае глыбока рэлігійны характар, таму што, на думку крытыка, у сапраўднай паэзіі, як і ў кожным відзе мастацтва, павінны прысутнічаць два моманты – “пакуты” і “адпушчэння”: паэтычная споведзь-сум, ці праўда жыцця, рэальнасць і “вызваляючая” душу, светлая хваля нейкай вышэйшай рэальнасці, ці “чудатворная сіла-ласка, што падымае душу... – варунак яе радаснага ўзросту”. Без гэтай сілы, ці Музыкі, як называе яе Суліма, немагчыма высокая, сапраўдная паэзія (музыка – сведчанне таленту). Але музыка слова – толькі шлях да найвышэйшага прызначэння паэзіі: выяўлення Любоўі (а Любоў, як вядома, паводле евангельскага вызначэння, ёсць Бог). Так крытык прыходзіць да сцверджання высокай духоўнай прыроды мастацтва: “Любоў, якой павінна быць пранікнута сапраўдная паэзія, павінна радзіцца ад гэтай сусветнай Музыкі... толькі тады “слова” паэзіі будзе папраўдзе Духам і Любоўю”. Цікава, што неабходнай умовай гучання Музыкі крытык лічыць і прысутнасць аптымізму (маральнага і нацыянальнага). Як можна назіраць, у сваім бачанні творчага працэсу Суліма адштурхоўваецца ад філасофскіх ідэй Гегеля, Фіхтэ, Лейбніца (абсалютная ідэя “сусветнага Духу”, ідэя адзінства супрацьлегласцяў як імпульс развіцця і інш.). Але арыгінальнасць бачання крытыкам творчасці надае рэлігійна-філасофская трактоўка, прычым не проста выкарыстанне евангельскай вобразнасці, а глыбіннае разуменне Боскай сутнасці творчасці як з’явы чалавечага быцця, прызначэнне якой, па вялікім рахунку, – падымаць чалавечую душу над гэтым быццём, спрыяць яе духоўнаму прасвятленню. Такое высокае прызначэнне паэзіі ігнаравалася некаторымі адраджэнцамі, а таксама прыхільнікамі рэвалюцыйных, пракамуністычных поглядаў, а ў Савецкай Беларусі асуджалася ды і ніколі не абмяркоўвалася па прычыне панавання атэістычнай ідэалогіі. І ў гэтым наватарства крытыка-філосафа, які далей праз прызму сваёй канцэпцыі разглядае і ацэньвае моцныя і слабыя бакі паэзіі К. Сваяка. Артыкул стаў адначасова тэарэтычным абгрунтаваннем новага погляду на прыроду мастацтва ў нашай беларускай крытыцы і практычнай апрабацыяй гэтага погляду. Гэта адна з вяршынных з’яў у крытыцы, узор метадалогіі, дзе ні гістарычны, ні сацыялагічны падыходы не вызначалі спецыфіку мастацтва, а дзе ўсвядомлена сцвярджалася духоўная прырода

творчасці, эстэтычнай вартасцю якой з'яўляецца абвешчаны сінтэз “Духа і Любові”.

Спіс літаратуры

1. Абдзіраловіч, І. Адвечным шляхам (Дасьледзіны беларускага сьветагляду) / І. Абдзіраловіч. – В., 1921. – С. 23.
2. І. А. “Беларусь” Л. Родзевіча // Наша будучыня. – 1923.– 6 студзеня.
3. Суліма. Праф. Зьдзехоўскі аб беларускай душы / Суліма // Змаганьне. – 1923. – 23 снежня.
4. Суліма. “Cor ardens” / Суліма // Сын беларуса. – 1924. – 15–24 жніўня.

ЛІЛІЯ ПАПЛАЎНАЯ (г. Гомель)

СТЫЛІСТЫЧНАЯ РОЛЯ ПАЎТОРАЎ У ПАЭТЫЧНАЙ МОВЕ ПІМЕНА ПАНЧАНКІ

Важным спосабам арганізацыі вершаванай мовы выступае такі сродак паэтычнага сінтаксісу, як паўтор. Паўтор з'яўляецца пачаткам усіх узроўняў і аспектаў паэтычнага маўлення: фанетычнага, лексічнага і сінтаксічнага.

Паўторы не з'яўляюцца паказчыкам беднасці аўтарскай мовы, абмежаванасці выкарыстання моўных сродкаў, наадварот, яны сведчаць аб умелым абыходжанні аўтара са словам. Паўторы ў паэтычным тэксце з'яўляюцца адным з асноўных сродкаў моўнай экспрэсіі, выступаючы разам з тым у якасці “неабходнай структурнай прыметы звязнага тэксту” [1, с. 182]. Яны выконваюць у паэтычнай мове дзве асноўныя функцыі:

1. Выступаюць актыўным стылістычным сродкам славесна-моўнага абазначэння ўжо названага аб'екта.

2. З'яўляюцца сродкам сувязі паміж рознымі сінтаксічнымі канструкцыямі ў тэксце.

Паўтор уяўляе сабой парушэнне пэўнай сінтагматычнай паслядоўнасці, таму пераўтвараецца ў экспрэсіўны сінтаксічны прыём. Паўтарацца могуць гукі, марфемы, словы, словазлучэнні і нават сказы. Таму выдзяляюцца розныя віды паўтараў – фанетычныя, марфемныя, лексічныя і сінтаксічныя.

Сярод фігур паэтычнага сінтаксісу ў паэзіі Пімена Панчанкі асабліва вылучаюцца ў колькасных адносінах такія фігуры паўтору, як алітэрацыя, асананс, анафара і эпіфара, якія з'яўляюцца адным з асноўных сродкаў моўнай экспрэсіі і сведчаць аб умелым абыходжанні паэта са словам.

Фанетычны паўтор заснаваны на паўторы гукаў і іх спалучэнняў, а гукавая арганізацыя вершаванай мовы з'яўляецца адным з найважнейшых прыёмаў экспрэсівізацыі паэтычнага тэксту. Фанетычныя паўторы надзвычай разнастайныя. Яны прадстаўлены ў паэзіі Пімена Панчанкі такімі стылістычнымі фігурамі, як алітэрацыя і асананс.

Алітэрацыя – старажытны стылістычны прыём узмацнення выразнасці паэтычных твораў, заснаваны на паўторы аднародных зычных гукаў у вершаваных радках.

Пімен Панчанка, ствараючы вобраз, заўсёды ўлічваў гучанне слова. Так, паўтарэнне ў пачатку слоў плаўных гукаў [л'], [л] надае радкам паэта рытмічную запаволенасць і мяккую далікатнасць: *Лечыцца трава ад спёкі ліўнямі, людзі ласкай лечыцца людской* [2, т. 3, с. 8].

Паўтарэнне шыпячага гука [ш] выкарыстоўваецца паэтам для стварэння гукавых асацыяцый, звязаных з шумам: *За акном бясконцых шын шыпенне раптам уварваўшыся ў пакой, скаланула музыка Шапэна мой шумлівы гарадскі спакой* [2, т. 3, с. 278].

Для паэтызацыі прыроды, стварэння эфекту музычнасці, меладычнасці радкоў паэт звяртаецца да паўтору свісцячых гукаў [з], [с], [с']: *Хадзіў я на лесе і сведчу: ад звонкіх аглух галасоў. на соснах зялёныя свечкі зарніцай запалены зноў* [2, т. 3, с. 172]; *На паляне ў светлым пералеску расцвілі налітыя расой сінія падснежныя пралескі пад аховай урачыстых хвой* [2, т. 1, с. 146].

Выкарыстанне алітэрацыі дапамагае паэту стварыць яркія, метафарычныя і запамінальныя вобразы.

Асананс – стылістычны прыём, які прадвызначае сугучнасць галосных гукаў у рыфме ці паўтарэнне аднолькавых галосных. Як і алітэрацыя, асананс дапамагае падкрэсліць асобныя словы, узмацніць інтанацыйна-гукавую выразнасць верша, надаць яму асаблівую мілагучнасць.

Па-майстэрску карыстаецца гэтым стылістычным прыёмам і Пімен Панчанка. Так, паўтарэнне галосных [а], [о] паэт выкарыстоўвае, каб падкрэсліць прыгажосць і непаўторнасць роднай мовы: *Льняная і жытнёвая. Сялянская. Баравая ў казачнай красе. Старажытнейшая, самая славянская, светлая, як травы ў расе. Вобразная, вольная, пязучая, мова беларуская мая* [Выбранае, с. 419].

Гукавыя паўторы істотна ўплываюць на мілагучнасць вершаванага твора, на яго сэнсавую выразнасць

Для вершаў П. Панчанкі характэрнае частае выкарыстанне такога віду паўтору, як анафара.

Анафара – стылістычная фігура, заснаваная на паўтарэнні аднолькавых гукавых спалучэнняў, слоў або сінтаксічных канструкцый у пачатку вершаваных строф з мэтай надання твору эмацыянальна-ўзвышанага тону, з'яднання ў адно цэлае частак верша.

Да асноўных разнавіднасцяў анафары ў паэтычнай мове Пімена Панчанкі адносяцца:

1. Гукавая анафара, пры якой адбываецца паўтор аднолькавых злучнікаў або прыназоўнікаў: *З працы пачынаецца Купала, з песні, што яднала ўсіх людзей, з казак, дзе крыві і слёз хапала, з калыханкі, сонца і надзей, з болю пачынаецца, з пратэсту, з прыгавору гнейнага панам* [2, т. 3, с.113]. Гукавая анафара выкарыстоўваецца для павышэння эмацыянальнасці выказвання, ягонай танальнасці і выконвае пераважна кампазіцыйную функцыю ў паэтычным тэксце.

2. Лексічная анафара, пры якой паўтараюцца аднолькавыя словы (назоўнікі, дзеясловы, прыметнікі) у пачатку вершаваных радкоў: *Снег і чорныя камяны, снег і могільнікі вясковыя* [Выбранае, с. 29]; *Пакіньце мне мову маю, пакіньце жыццё мне!* [Выбранае, с. 67]. Пры выкарыстанні лексічнай анафары словы, якія паўтараюцца, набываюць дадатковую сэнсавую нагрузку ў параўнанні з іншымі словамі ў вершаваным радку, выдзяляюцца на іх фоне і лепш запамінаюцца.

Вельмі часта словы, якія паўтараюцца, ужываюцца з розным лексічным значэннем. Такім чынам ствараецца патрэбны выразны кантэкст: *А на Палессі ўсё надробна: цяжкая спадчына вякоў, цяжкія рукі хлебаробай, цяжкія сны палешукоў* [2, т. 3, с. 84]. У дадзеным

выпадку з радка ў радок тройчы паўтараецца мнагазначны прыметнік *цяжкі*, і кожны раз у новым значэнні. Цяжкая спадчына – змрочная, невясёлая, сумная; цяжкія рукі – стомленыя; цяжкія сны – турботныя.

3. Сінтаксічная анафара, калі паўтараюцца ў пачатку радкоў аднолькавыя ці адна тыпныя сінтаксічныя канструкцыі, што ў асобных выпадках надае паэтычнаму твору выключны лірызм і ўзнёсласць: **Над пушчаю** вечар, **над пушчаю** вецер, **над пушчаю** месяц задумліва свеціць [2, т. 1, с. 140]. Аднак вельмі часта выкарыстанне сінтаксічнай анафары ў вершаваных радках Пімена Панчанкі стварае атмасферу эмацыянальнага напружання: **Не для вас** гамоняць пушчы на Палесі, **не для вас** пасуцца коні табунамі, **не для вас** красуюць гоні ячмянямі [2, т. 1, с. 57].

Часам сінтаксічная анафара вызначае кампазіцыйную будову ўсяго твора. У такім выпадку можна гаварыць пра анафарычную кампазіцыю верша: *І толькі калі мы працуем са смакам – **мы не губляем часу**. І толькі калі мы з вадою і сонцам – **мы не губляем часу**. І толькі калі мы слухаем вецер, які шуміць у лістве зялёнай, – **мы не губляем часу**. І толькі калі мы гуляем з дзецьмі – **мы не губляем часу*** [Выбранае, с. 491].

У паэтычнай мове Пімена Панчанкі анафара з’яўляецца самай пашыранай стылістычнай фігурай і выконвае дзве асноўныя функцыі: структурна-семантычную і экспрэсіўную. Першая функцыя звязана з гарманічным упарадкаваннем славесна-вобразных канструкцый, другая – спрыяе ўзмацненню эмацыянальнага напружання ў паэтычным кантэксце. Часцей за ўсё гэтыя дзве функцыі анафары ўдала сумяшчаюцца ў паэзіі Пімена Панчанкі: *Ты, зязюля, мне лепей сягоння скажы, **колькі** нашых сяброў у магілах ляжыць, **колькі** выбіта ніў, колькі спалена хат, **колькі** вытантаў кветак раз’юшаны кат?* [2, т. 1, с. 154].

Такім чынам, выкарыстанне анафары ўзбагачае паэтычную мову Пімена Панчанкі дадатковымі сэнсавымі і эмацыянальна-ацэннымі адценнямі, садзейнічае лагічнаму разгортванню думкі, надае вершаваным радкам выключны лірызм і ўзнёсласць.

Выразнасць, асаблівая рытміка-інтанацыйная структура як асноўны арганізуючы пачатак паэтычнага маўлення непасрэдным чынам адлюстроўваюцца ў экспрэсіўных магчымасцях такой фігуры паэтычнага сінтаксісу, як **эпіфара**.

Эпіфара – стылістычная фігура, супрацьлеглая анафары. Эпіфара заснавана на паўтарэнні аднолькавых гукаў, слоў ці выразаў у канцы вершаваных радкоў ці строф.

Эпіфару можна лічыць “адваротнай анафарай”, паколькі яна ўяўляе сабой той жа тып лакалізаванага паўтору, толькі “перакінутага ў канец сумежных або блізка размешчаных сказаў” [3, с. 242]. Напрыклад: *Я гаварыў **занадта гучна**, ды і пісай **занадта гучна*** [2, т. 3, с. 170].

Выяўленчая сіла эпіфары запраграмавана яе катэгарыяльнымі ўласцівасцямі, перш за ўсё, канатацыяй, якая ствараецца шматкампанентнай асновай, багатым падтэкстам.

Выяўленчыя функцыі эпіфары звязаны з “канцэнтрацыяй увагі на вынік, на яго непазбежнасць, прадвызначанасць” [4, с. 289]. З дапамогай эпіфары падкрэсліваецца стабільнасць, бяспрэчнасць канчатковага вываду. Прычым, вывад звычайна ў Пімена Панчанкі носіць песімістычную афарбоўку: *Зямлі яшчэ баліць, і мне **яшчэ баліць*** [2, т. 3, с. 28]; *Абрыдла мне дзяржаўная **палітыка**, штодзённая казённая **палітыка*** [Выбранае, с. 521]; *Ад праўды раз адкруцішся, няпраўдаю атруцішся* [2, т. 3, с. 288].

Эпіфара надае паэтычным радкам Пімена Панчанкі мастацкую выразнасць, глыбіню і змястоўнасць. Паэт вельмі часта выкарыстоўвае эпіфару для ўзмацнення пачуццёвага напалу выказвання, падкрэслівання пэўнай думкі, стварэння рытмічнага малюнка.

Аналіз функцыянальна-прагматычнай прыроды стылістычных фігур паэтычнага сінтаксісу, заснаваных на паўторах, дазваляе зрабіць вывад аб іх значным эмацыянальным, вобразным, эстэтычным напаяненні ў паэтычнай мове Пімена Панчанкі. Разгледжаныя сродкі паэтычнага сінтаксісу дапамагаюць паэту перадаць душэўны стан, адлюстраваць дынамізм і напружанасць дзеяння, надаюць паэтычнаму выказванню велічнасць і ўзнёсласць.

Спіс літаратуры

1. Сковородников, А.П. Синтаксис текста / А.П. Сковородников – М. : Наука, 1979. – 368 с.
2. Панчанка, П. Збор твораў : у 4-х т. / П. Панчанка. – Мінск : Маст. літ., 1981– 1982.
3. Ключев, Е.В. Риторика / Е.В. Ключев – М. : Изд-во ПРИОР, 1999. – 270 с.
4. Хазагеров, Т.Г. Общая риторика. Курс лекций. / Т.Г. Хазагеров, Л.С. Ширина. – Ростов -на-Дону, 1999. –317 с.

ЛЮДМІЛА ПРОЗАРВА (г. Мазыр)

УВАСАБЛЕННЕ ЯК АБ'ЕКТ ЛІНГВІСТЫЧНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

Асабліваць некаторых праблем філалогіі тлумачыцца іх прамежжавым становішчам паміж лінгвістыкай і літаратуразнаўствам, псіхалогіяй, філасофіяй і г.д. Адною з такіх праблем з'яўляецца вызначэнне моўнай спецыфікі тропаў, якія функцыянуюць у мастацкім тэксце. Звернем увагу на ўвасабленне – мастацкі сродак, які цесна звязаны з працэсамі фарміравання вобразнага мыслення чалавека. Сярод усіх іншых тыпаў трапеічнага мадэлявання рэчаіснасці гэты прыём з'яўляецца ў пэўнай ступені базавым, паколькі развіццё вобразнага мыслення чалавецтва пачалося з эпохі антрапамарфізму, калі ў свядомасці чалавека адушаўлены і неадушаўлены свет атаясамліваліся.

Так, яшчэ А.А. Патабня ў сваіх даследаваннях адзначаў, што ўвасабленне можна “разглядаць на двух узроўнях”: увасабленне ў міфалогіі і ўвасабленне як мастацкі прыём. “У міфе існуюць непарыўна вобраз і значэнне. Калі з'яўляецца разнастайнасць у свядомасці чалавека вобраза і значэння, то знікае міф – узнікае метафара”. Тэрмін “метафара” А.А. Патабня ўжывае для абазначэння ўмоўнага мастацкага прыёму, пры якім “замена паняцця не адбываецца, а ёсць толькі прыпісванне па традыцыі” [1].

Пры апісанні працэсу ўвасаблення і сумежных з ім з'яў у лінгвістычных і літаратуразнаўчых даследаваннях, у даведачнай літаратуры наглядаецца тэрміналагічная няўстойлівасць, якая тлумачыцца рознымі падыходамі да вызначэння статусу ўвасаблення і аб'ёму паняцця яго. Існуе цэлы рад дэфініцый увасаблення, аналіз якіх, на наш погляд, з'яўляецца неабходным.

Даследчыкі па-рознаму падыходзяць да вызначэння дадзенага тропа. Адны лічаць увасабленне відам метафары. Дадзенага пункту погляду прытрымліваюцца В.М. Тэлія, Н.А. Кажэўнікава, Г.М. Склярэўская У.П. Кавалёў, Н.І. Бахмутава, А.І. Рэвуцкі, В.Дз. Старычонок і інш.

Н.А. Кажэўнікава разглядае ўвасабленне як “састаўную частку метафары” і называе “антрапаморфнай метафарай” [2]. Гэтага ж пункту погляду прытрымліваецца і В.М. Тэлія [3].

У.П. Кавалёў, зыходзячы з семантычнай класіфікацыі метафар, лічыць увасабленне “асноўным відам метафарызацыі” і адзначае існаванне “шырокай персаніфікацыі”, у якой можна вылучыць дзве разнавіднасці: “ажыўленне” прадметаў нежывой прыроды – зоамарфізм, і іх “ачалавечванне”, “своеасаблівы мастацкі антрапамарфізм” [4].

Іншыя даследчыкі (А.А. Някрасава, В.С. Ахманава, В.П. Грыгор'еў, С.К. Канстанцінава і інш.) лічаць увасабленне самастойным тропам.

У “Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў” В.С. Ахманавай дадзена наступнае азначэнне ўвасаблення: “Увасабленне (персаналізацыя, персаніфікацыя, прозапапея). Троп, сутнасць якога ў тым, што неадушаўлёным прадметам прыпісваюцца ўласцівасці і прыкметы

адушаўлёных, такія, як здольнасць уступаць у адносіны, уласцівыя чалавечаму грамадству і г.д.” [5].

Е.А. Някрасава вызначае ўвасабленне як “самастойную адзінку паэтычнай мовы”, “свядомае функцыянаванне якога-небудзь прадмета (у шырокім значэнні гэтага слова)”. Аднак яна размяжоўвае антрапаморфную метафару, у аснове якой ляжыць перанос прыкмет па падабенстве, і ўласна ўвасабленне, г.зн. прыпісванне прадметам і з’явам прыроды чалавечых пачуццяў і ўласцівасцяў без “прамой сувязі з уласцівасцямі гэтых з’яў... Пры метафары дэнатат пераказваецца, а пры ўвасабленні дамысліваецца” [6].

С. К. Канстанцінава да ўвасабленняў адносіць тропы, якія “пабудаваны на асацыятыўным перанясенні прыкмет і ўнутраных характарыстык чалавека на прадметы і раслінны свет, а таксама на прыпісванні ім антрапаморфных уласцівасцяў” [7].

Даследчык Я.І. Гін прапануе разглядаць увасабленне як комплекснае паняцце, якое мае адносіны да псіхалогіі, эстэтыкі, мастацтвазнаўства і філалогіі. У гісторыка-генетычным аспекце Я.І. Гін вызначае ўвасабленне як “уласцівасць, якая належыць міфалагічнай свядомасці. Гэта перанясенне на неадушаўлёныя рэчы і з’явы рыс жывых істот ці жывёл, а таксама надзяленне жывёл якасцямі чалавека”. У літаратуразнаўчым аспекце ўвасабленне разглядаецца Я.І. Гінам як від метафары (“метафары” ў разуменні А.А. Патабні): “Важна падкрэсліць умоўнасць рытарычнага ўвасаблення ў супрацьлегласць безумоўнасці ўвасаблення міфалагічнага”. Увасабленне ў лінгвістыцы прадстаўлена, на думку Я.І. Гіна, граматычным увасабленнем [8].

Такім чынам, паказаныя вызначэнні пры некаторай варыятыўнасці ў трактоўцы статусу ўвасаблення (троп, фігура, від метафары, тып алегорыі) выяўляюць агульную рысу: сэнсавы вектар, накіраваны да чалавечай асобы або наогул да ўсяго жывога.

У сувязі з тым, што ўвасабленне можа трактавацца па-рознаму, заўважым, што мы разглядаем яго як адзін з відаў метафары, галоўнай асаблівасцю якой з’яўляецца прыналежнасць да мадэлі “неасоба – асоба”. Пры такім разуменні троп, які мы разглядаем, арганічна ўпісваецца ў сістэму іншых мадэляў метафарызацыі, такіх, як “асоба – неасоба”, “з’ява прыроды – жывая істота (неасоба)” і інш.

Традыцыйны разгляд увасаблення як самастойнага тропа, на наш погляд, таксама можна лічыць правамерным у сувязі з тым, што яно займае ў паэзіі значнае месца, і ў межах дадзенай мадэлі пераносу праяўляюцца свае спецыфічныя асаблівасці тропайтварэння.

Спіс літаратуры

1. Потебня, А.А. Эстетика и поэтика / А.А.Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 614 с.
2. Кожевникова, Н.А. Об обратимости тропов / Н.А.Кожевникова // Лингвистика и поэтика. – М. : Наука, 1979. – С. 215–225.

3. Телия, В.Н. Метафора и ее роль в создании русской языковой картины мира / В.Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 173–205.

4. Ковалев, В.П. Языковые выразительные средства русской художественной прозы / В.П. Ковалев. – Киев, 1981. – 228 с.

5. Словарь лингвистических терминов / Сост. О.С. Ахманова. – М. : Сов. энциклопедия, 1969. – 607 с.

6. Очерки истории языка русской поэзии XX века: Тропы в индивидуальном стиле и поэтическом языке. – М.: Наследие, 1994.– 421с.

7. Константинова, С.К. Семантика олицетворения / С.К.Константинова. – Курск : Изд-во КГПУ, 1997. – 112 с.

8. Гин, Я.И. Поэтика грамматического рода / Я.И. Гин. – Петрозаводск : Карельский пед. институт, 1992. – С. 33–71.

ВАСІЛЬ РАГАЎЦОЎ (г. Магілёў)

ВЕРБАЛЬНАЕ ВЫРАЖЭННЕ КАМІЧНАГА Ў ДРАМЕ УЛАДЗІСЛАВА ГАЛУБКА “ПАН СУРЫНТА”

П’еса напісана ў 1923 годзе. Упершыню надрукавана ў кнізе: Галубок, У. Пан Сурынта: Гістарычная драма канца XVII ст. у 5-ці дзеях з пралогам. Мінск : Белдзяржвыд, 1929. Першапачаткова п’еса называлася “Блуд”. Пастаўлена Другой беларускай дзяржаўнай трупай у 1923 годзе.

Гэтая п’еса, у якой вядзецца гаворка пра выспяванне народнага пратэсту супраць існуючых парадкаў у жудасныя часы феадальнага прыгнёту, дае падставы лічыць У. Галубка адным з заснавальнікаў новага ў беларускай драматургіі жанру – гістарычна-рэвалюцыйнай драмы [1, с. 91, 95–96]. На думку А. Сабалеўскага, “Пан Сурынта” – “адна з лепшых і дасканалых п’ес Галубка, яго найбольшае дасягненне ў жанры меладрамы” [2, с. 28].

Хоць п’еса прысвечана драматычным падзеям, аднак яна не пазбаўлена камічных сцэн, для стварэння якіх у драме ўжываюцца розныя вербальныя сродкі.

Каламбурь. Гэта адзін з дзейсных сродкаў стварэння камічнай экспрэсіі, які грунтуецца на абыгрыванні розных значэнняў полісеманта: [Ганна:] *Бач, якая **спелая*** [Аксіння] – *нябось на прыпечку ляжала, дык падсохла!..* Прыметнік *спелая*, ужыты ў дачыненні да жанчыны, успрымаецца чытачом у пераносным значэнні ‘які дасягнуў вопытнасці’. Аднак становіцца відавочным, што з дапамогай постпазіцыйнага вербальнага кантэксту (*нябось на прыпечку ляжала, дык падсохла!..*) актуалізуецца прамое значэнне гэтага полісеманта – ‘які выспеў, паспеў, стаў прыгодным для ўжывання’. Камізм каламбура дасягаецца, такім чынам, прыёмам “двайной актуалізацыі” – рэалізацыяй полісемантам у рэпліцы двух значэнняў (у дадзеным выпадку спачатку пераноснага як звыклага, паколькі прыметнік *спелая* характарызуе чалавека, а затым – нязвыклага, прамога).

Іранізмы. Іранічнае значэнне моўных адзінак выяўляецца з дапамогай адпаведных актуалізатараў, да якіх адносяцца:

1) вербальны кантэкст. Гэта можа быць:

а) постпазіцыйны кантэкст: [Ганна:] *Я ж поначы не цягаюся...* [Параска:] ***Святая!.. Анёльчык!.. А з Сымонам хто галубіцца?..***; [Віцька:] *А па-другое, мяцежнікаў не бойся: яны нашы прыхільнікі!..* [Агата:] *Каб іх свет не ведаў, такіх **прыхільнікаў!** Маёнткі панскія рабуюць!* Падкрэсленыя постпазіцыйныя выразы сведчаць аб тым, што словы-сказы “Святая!..”, “Анёльчык!..”, а таксама назоўнік “прыхільнікаў” ужыты з іранічным значэннем;

б) прэпазіцыйны кантэкст: [Аксіння:] *А як на развітанне... запалім панскія харомы? <...> А як жа без **падзякі** адысці?;* [Аксіння:] *Зялёная яшчэ, галубачка!* [пра Ганну]. Падкрэсленыя выразы – актуалізатары камічнага, носьбітамі якога з’яўляюцца словы “падзякі” і “галубачка”;

2) сітуацыйны (прэпазіцыйны) кантэкст: [Віцька:] **Вяльможныя паны**, на вольнай тут зямлі, перад тварам людзей вольных, папытаю вас, і вы павінны мне адказаць! Так парабак-паўстанец Віцька звяртаецца да паноў, якія, як выяўляецца з папярэдняга сітуацыйнага кантэксту, намерыліся яго павесіць. Зразумела, што ў пачцівыя словы “вяльможныя паны” персанаж, лёс якога прадвызначаны панамі, укладвае іранічна-з’едлівы, саркастычны сэнс.

Парэміі. Камічны эффект выражаюць аказіянальныя прыказкі («разавага ўжывання»), якія, у адрозненне ад моўных, што шырока ўжываюцца ў маўленні, не характарызуюцца ўзнаўляльнасцю і як неад’емны фрагмент пэўнага тэксту з’яўляюцца невядомымі для чытача. Аднак такія выразы маюць пэўныя адзнакі афарыстычнасці, у першую чаргу семантычную абагульненасць і трапнасць слоўнага выражэння: [Віцька:] **Язык моцна трымай, а то лоб трэсне!..** У аснове камічнага эфекту – адметнасць зместу парэміі (лагічная несумяшчальнасць вываду [другая частка] і перадумовы [першая частка]).

Прыказкі могуць ужывацца ў абноўленай форме: [І казак:] **Нездарма кажуць, дзе чорт не возме, баба справіцца!..** Параўн. з узуальнай прыказкай *Дзе чорт <сам> не зможа, туды бабу пашле* (‘гаворыцца пра жанчыну з неадабрэннем за які-н. непрымальны ўчынак’).

Перыфразы. Для стварэння камічнага эфекту ўжываецца перыфраза з вобразна-саркастычным зместам: [Аканом:] *А так!.. Паны нашы жаніцца збіраліся, дык мяне за свата абралі!.. Але ты ім перашкодзіў... [Віцька:] Цяпер іх **вяроўка пажэніць!..** [= павесяць]. Вылучаная тлустым шрыфтам перыфраза з уласцівай ёй адметнай унутранай формай сведчыць пра зневажальнае, гнеўна-насмешлівае стаўленне персанажа да паноў.*

Камічнае ўражанне выклікае метафарычная перыфраза і ў наступным прыкладзе: [Аканом:] *Пакарміў я Віцьку **гарохам алавяным** [= шротам] і назад...*

Экспрэсіўна-ацэначныя адзінкі. Камічны эффект выражаюць тыя з іх, якія з’яўляюцца стылістычна зніжанымі і адмоўна характарызуюць пэўнага персанажа. Да гэтых адзінак адносяцца наступныя.

1. Словы з адценнем негатыўнай ацэнкі: [Віцька:] *І прыйшло ж у галаву падсылаць дзяўчыну да гэтага **павука!***; [Параска:] *Уловіць у свае лапы, высмакча кроў, а пасля граблі ў рукі ды на сенажаць!..*; [Параска:] *Твой Сымон **смаркаты!*** [Ганна:] *А твой Дзяніс **гарбаты!***; [Ганна:] *Бач яе – **марцовая** паненка!..*; [Ганна (да Янука):] *Ды не сёрбай ты так, а то яшчэ мяне ў сваю **мяліцу** ўцягнеш!*; [Бутрым:] *Ой, прыйдзеца табе, Агата, **пастку** зачыніць!..*; [Бутрым:] *А гэта справа не твая! Маўчы і **не гайкай*** [Ганна], *а то вецер падхопіць і да пана замчыць!..*; [Бутрым (да Агаты):] *Сучка, **набрахала!*** Тут: *павук* – перан. разм. ‘той, хто эксплуатае каго-н.’, *смаркаты* – перан. зневаж. ‘малады; няўмелы’, *гарбаты* – зневаж. ‘які мае горб’, *марцовая* – неадабр. ‘распусная, блудная’, *мяліца*, *пастка* – зневаж. ‘рот’, *гайкаць* – перан. разм.

‘паклёпнічаць, нагаворваць’, *набрахаць* – праст. пагард. ‘схлусіць, зманіць’.

2. Звароткі (неразвітыя і развітыя). Гэта назвы жывёл, птушак, якія выкарыстоўваюцца ў намінацыйна-другаснай (персаніфікаванай) функцыі і маюць зніжаную эмацыйна-экспрэсіўную афарбоўку: [Янук:] *Ну, годзе, **сакатухі!**.. Спляліся ўжо!..*; [Віцька:] *Ну, годзе, **руды сабака!**..* [да аканомы]; [II казак:] *А калі такі здагадлівы, хадзі, **сабачы сын, за мною!*** (Цягне аканому.) *Я цябе навешу;* [Янук:] *Кіньце, **авечкі бясхвостыя, а то я вас інакш напрашу!**...* Тут *сакатухі* – разм. ‘тыя, хто многа, не сціхаючы гавораць’, *руды сабака, сабачы сын, авечкі бясхвостыя* – праст. груб. ‘нягоднік(і)’.

3. Параўнанні. У функцыі камічнага ўжываюцца:

а) гіпербалізаваныя параўнанні, якія характарызуюць рэаліі навакольнага свету праз перабольшанае супастаўленне іх з іншымі рэаліямі на аснове агульнай прыметы: [Параска:] *У яго [Янука] **рот, як торба!***

б) параўнальныя канструкцыі, у якіх тэма і рэма выражаны семантычнымі групамі слоў “чалавек – прадмет”: [Сурынты:] *Адзін, **як пень той у полі!**..*

Камічны эффект становіцца больш насычаным, калі экспрэсіўна зніжаныя адзінкі ўжываюцца канцэнтравана ў межах мікракантэксту (суседніх рэплік): [Аканом:] *Пан Трызна нежанаты, ды нашто яму было жаніцца, калі сябры жанатыя!* [I казак:] ***Курыны жарабец!*** [II казак:] ***Дзяркач пацёрты!*** [III казак:] ***Нос – што прасніца!*** Тут атрыбутыўнае спалучэнне *курыны жарабец* мае пераноснае зневажальнае значэнне ‘падкі да жанчын мужчына’. Эпітэт *пацёрты* і паяснёнае слова *дзяркач* ствараюць “семантычную двухпланаваць”, паколькі чытачом яны ўспрымаюцца адначасова з прамым значэннем і актуалізаваным пераносным (асноўным для маўленчай сітуацыі). Параўн.: *дзяркач* – прамое значэнне ‘стары венік без лісця’ і пераноснае пагардлівае (кантэкстава абумоўленае, асноўнае) ‘пра старога чалавека’; *пацёрты* – прамое значэнне ‘паношаны’ і пераноснае размоўнае ‘змардаваны, змарнелы’. У рэпліцы 3-га казака камічна афарбаваным з’яўляецца прэдыкатыўнае параўнанне, у якім нос пана Трызны прыпадабняецца да прасніцы.

Або: [Бутрым:] ***Авечка ты [Ганна] шалёная, майчы, а то нос на порхайку саб’ю!**..* Сінтэзаваны камічны эффект дасягаецца ўжываннем зваротку з адмоўнай экспрэсіяй *авечка шалёная*, з дапамогай якога выяўляюцца зневажальныя адносіны да іншага персанажа, і фразеалагізма *саб’ю нос на порхайку* (разм. ‘вельмі моцна’), які выклікае ў чытача камічна-вобразныя асацыяцыі.

Рыфмаванкі. Камічны эффект рыфмаванак абумоўлены іх зместам, а таксама выкарыстаннем у іх складзе скорогаворак – выразаў з канцэнтраваным ужываннем у словах тых самых або блізкагучных складоў: [Трызны:] ***Шокі-бокi, гані дзевак з-пад вянца!..; Шокі-бокi, гоцаца, гані дзевак з-пад вянца!..***

Метафары. Дабрадушны гумар выклікае зоамарфічная метафара з эпітэтам-прыдаткам, пабудаваная па мадэлі “птушка → чалавек”: [Аканом:] *Вось **гусачкі-сіваланкі!**..* [пра дзяўчын] *Ану, смялей, смялей да пана!*

Такім чынам, для выражэння камічнага эфекту ў п’есе па-майстэрску выкарыстаны як спецыялізаваныя сродкі (полісемантычныя каламбуры, іранізмы), так і (часцей) неспецыялізаваныя (парэміі, перыфразы, экспрэсіўна-ацэначныя адзінкі, метафары, рыфмаванкі, параўнанні). Важная роля ў рэалізацыі камічнага належыць актуалізатарам, а ва ўзмацненні яе – інтэнсіфікатарам.

Спіс літаратуры

1. Карабанава, Л.В. *Драматургія Уладзіслава Галубка* / Л.В. Карабанава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 128 с.
2. Сабалеўскі, А. *Уладзіслаў Галубок* / А. Сабалеўскі // *Беларуская савецкая драма*. – Мінск : Беларусь, 1969. – Кн. 1. – С. 19–36.

ЗОЯ ШВЕДАВА (г. Гомель)

**ДА ПЫТАННЯ АБ ВЫПРАЦОЎЦЫ НОРМАЎ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ
Ў ПАЭЗІІ У. ДУБОЎКІ**

У сучасным беларускім мовазнаўстве неаднаразова асвятлялася праблема развіцця і станаўлення сучаснай беларускай літаратурнай мовы, найперш яе лексікі ва ўзаемадзеянні з іншымі мовамі, закраналіся пытанні ўнармавання мовы, была дадзена агульная характарыстыка ўмоў развіцця мовы ўвогуле і асабліва яе слоўнікавага складу ў савецкі час, вызначаны крыніцы і шляхі яе ўзбагачэння, асноўныя тэндэнцыі развіцця. І ўсё ж пытанне аб ролі творчасці беларускіх мастакоў першай паловы XX стагоддзя ў працэсе развіцця і станаўлення беларускай літаратурнай мовы, яе лексічнай сістэмы, нормаў мовы на ўсіх узроўнях пакуль яшчэ не атрымала поўнага і ўсебаковага асвятлення. Разам з тым даследаванне гэтай праблемы з'яўляецца важным для вывучэння гісторыі развіцця беларускай мовы і яе сучаснага стану, для выяўлення пэўных заканамернасцяў станаўлення лексіка-фразеалагічнага складу мовы асобных аўтараў. Такое даследаванне дазволіць фактычна і аргументавана давесці ролю беларускіх пісьменнікаў ва ўзбагачэнні лексіка-фразеалагічнага складу беларускай мовы, у развіцці і станаўленні моўных нормаў, высветліць стаўленне мастакоў да жывога слова як сродку не толькі паўсядзённага ўжывання, але і вобразнага мыслення, першаэлемента паэтычнага маўлення, да шляхоў і спосабаў эстэтычнага ўзвышэння і ўзбагачэння народнай мовы, надання ёй мастацкай значнасці, выяўлення ўласцівых ёй патэнцый і інш.

У святле ўзнятай праблемы асоба беларускага паэта пачатку XX стагоддзя Уладзіміра Дубоўкі з'яўляецца адной з ключавых, што тлумачыцца, з аднаго боку, выключным талентам, адметнасцю і самабытнасцю творчасці, арыгінальнасцю вобразаў, унікальнасцю мовы паэтычных твораў мастака, а з другога – познім прызнаннем яго творчасці, паколькі У. Дубоўка ў 1930 годзе быў арыштаваны і доўгія 27 гадоў адлучаны ад творчасці. Па гэтай прычыне вывучэнне мовы твораў У. Дубоўкі няпоўнае, а дакладней, сціслае і абагуленае. Вось чаму творчасць, асабліва мова паэта патрабуе неадкладнага даследавання, і найперш з пазіцыі выяўлення яе ўплыву на развіццё сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Паэтычная творчасць першага з трох перыядаў жыцця паэта, паводле вызначэння І.Э. Багдановіч, – “зорнага”, адносіцца да 20-х гадоў, дакладней, акрэсліваецца 1921 – 1930 гадамі [1, с. 5]. Мова твораў гэтага часу прыцягвае найбольшую ўвагу, і менавіта яна з'яўляецца аб'ектам вывучэння на прадмет вырашэння пастаўленай мэты па некалькіх прычынах: часу, асобы, мовы паэзіі.

Па-першае, пры чытанні твораў паэта не ўзнікае адчування аддаленасці гадоў іх напісання, не патрабуецца, за рэдкім выключэннем каментарыяў і ўдакладненняў адносна пэўных слоў і выразаў, паасобных формаў і пад., ці ўсяго таго, што звычайна абумоўлена адсутнасцю

нормаў беларускай мовы для гэтага часу, уплывам ці моцным уздзеяннем мясцовых народных гаворак.

Па-другое, пры чытанні і асабліва пасля прачытання вершаў і паэм адразу паўстае асоба творцы, неардынарная, з вялікім багажом ведаў, інтэлектуальная, выключна адораная і адначасова ўважлівая і адказная, з уласным поглядам і спосабам выражэння думкі, здольная да ўсё новых і новых вынаходстваў і своеасаблівых праяўленняў свайго “я”, свайго ўяўлення, разумення і ўспрымання свету і падзей.

І нарэшце, мова твораў паэта сведчыць аб ярка выражаных прынцыпах адбору і выкарыстання лексікі, аб адмежаванні слоў беларускай мовы ад слоў рускай, аб разумным ужыванні і пашырэнні ўстарэлай, навуковай, тэрміналагічнай, іншамойнай лексікі, калі гэтага вымушае твор, калі гэта прыдатна і неабходна для вырашэння тэмы, мэт і задач твора.

Асноўнай крыніцай лексікі паэтычных твораў У. Дубоўкі з’яўляецца народная мова, што падмацоўвае яго выказванне аб тым, што “кожнае слова народнай мовы, а таксама і паасобных гутарак, – мае права і павінна быць уведзеным у літаратурную мову” [2, с. 5]. Але ў паэзіі У. Дубоўкі адзначанага перыяду амаль не знойдзеш вузкарэгіянальных слоў, бо аўтар кіраваўся прынцыпамі тэрытарыяльнай і маўленчай пашыранасці ўжывання слова, яго навізнай значэння ці абазначэння новага паняцця і структурна-семантычнымі сувязямі з іншымі словамі беларускай мовы. І нават тыя асобныя словы тыпу *гас* ‘страх’, *ган* ‘загана, недахоп’, *грунём* ‘бягом’, *гэри* ‘знаток, махляр’, *замста* ‘забыццё, зацьменне’, *кармазынавы* ‘малінавы’, *пагурачак* ‘пагорак, узгорак’, *цымбалей* ‘чыстацел’, *чмары* ‘чырвона-буры’ і некаторыя іншыя, якія не ўвайшлі ў склад беларускай літаратурнай лексікі, таму што не знайшлі далейшага падмацавання, не ідуць у разлік у параўнанні з выбарам астатняй лексікі і асабліва ювелірна вывераным выкарыстаннем нават гэтых слоў. Напрыклад: *Залатая, асенняя раніца! З характвом, з пекнатою – бывай! Ужо сонца за пушчу хаваецца, кармазынам гарыць небакрай...* (“Залатая, асенняя раніца...”), дзе словы ў кантэксце знітаваны гукапісным уздзеяннем і сэнсам.

Падкрэслім і яшчэ адну асаблівасць мовы твораў паэта: формаўжыванне ў яго адпавядае нормам сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Праўда, дзеля справядлівасці пералічым зафіксаваныя зноў жа адзінкавыя несупадзенні з сучасным формаўтварэннем: 1) формы назоўнікаў меснага склону з канчаткам -ох (*у шляхох* “Не дзівіся”; *у пясках* ‘Трахі чубатыя’), які прэтэндаваў на норму; 2) форма дзеяслова 3-й асобы адз. л. з адметным канчаткам -ыць (*цябе топчыць* усякі “Верас”) ці інфінітыва пяць (“*Ну чаму ж не пяць?*” – *кажаш мне* “Пацеркі”); 3) два адметныя ад сучасных формаў назоўнікі мужчынскага роду – Нарач (*Над Нарачам, усім вядомым* (“Браніслава”) і люстэрак (*пастай люстэрак ты звычайны* “Кругі”), а таксама характэрная беларускай мове ў мінулым форма клічнага склону назоўнікаў тыпу *сыне, пане, браце* (*Угледзься, браце мой, у след яго!* (“І пурпуровых ветразей узвівы...”). Пры гэтым дзеяслоў-інфінітыў сам

аўтар і папраўляе, параўн.: *не трэба мне **пяць** на Беларусі – не трэба мне **спяваць** на Беларусі* “Жыццё нас вабіць”). Але такія формы не перашкаджаюць успрыманню твораў, не затрымліваюць агульны рытм.

Зусім іншая справа, на нашу думку, з дзвюма выдзеленымі намі групамі слоў у мове твораў Дубоўкі. Словы гэтыя сапраўды прыцягваюць увагу. Дзякуючы ім творчасць Дубоўкі – неацэнны ўклад у развіццё літаратурнай мовы. У першую групу ўваходзяць складаныя словы тыпу *арфазвоннасць, векавечныя, вокамгненне, даляведныя, далягляд, добразычлівец, ліставей, лістаносец, мармурова-бела, мілагучнасць, мілагучныя, многакраць, небакрай, небасхіл, смутнагляды, сухазлоты, ціхазвонна, цудоўна-русыя, шматмілая, штогодна, штохвілінна*. Адны з гэтых слоў сёння не здзіўляюць, бо ўвайшлі ў склад літаратурнай мовы, а многія і з паметай аўтара-творцы тыпу *адлюстроўваць, ажыццяўленне, дабрабыт, мілагучны, мэтазгодны, цемрашал* [3, с. 242]; другія не ўвайшлі, але для часу напісання і для мовы паэта яны аказаліся трапнымі і, паводле слоў самога пісьменніка, “у свой час аказаліся ўведзенымі ў мову літаратурную”.

Адметнымі з’яўляюцца нешматлікія капулятыўныя, ці парныя, адзінкі мовы паэта тыпу дзеяслоўных *ждалі-чакалі, кліча-вабіць, складаем-снудем* ці субстантыўных *асілак-волат, далі-адалі, матылькі-мітульга, мора-акіян, чорт-нячыцык*, якія выкарыстоўваюцца У. Дубоўкам паводле ўзораў народна-паэтычных твораў ці ствараюцца самастойна паводле такой народнай мадэлі з пэўным мастацкім замыслам: служыць сімвалам для абазначэння мноства, паўторнасці, працягласці, інтэнсіўнасці і інш. Напрыклад: *Шум ліецца кволаю атрутаю, / кліча-вабіць ён на свой пасад* (“Кругі”); *Час даганяе ці шчасце сваё? / Новую песню складаем-снудем...* (“Кругі”).

Другую групу складаюць шматлікія словы, якія ў радках твораў паэта ўражваюць сваім незвычайным, але чароўным гучаннем, спалучанасцю са словамі кантэксту, сваім новым сэнсам, напрыклад: *абяруч, ашчаперыць, беражыстыя, вечарыца, дынаміць, жальбаваць, дакляраваць, закрынічыць, распарасонься, слупаваць, ускоўдрыць* і інш. Многія з такіх адзінак сталі літаратурнымі, а іншыя сталі словамі-вобразамі, аздобілі і зрабілі адметнай мову мастака, выявілі аўтарскія словатворчыя здабыткі, індывідуальна-аўтарскія наватворы, без якіх цяжка ўявіць паэзію ўвогуле і паэзію У. Дубоўкі.

Вось толькі некалькі радкоў з розных твораў паэта:

*Раскалыхайся, сіняе мора,
распарасонься, вада-ваданица!* (“Нафарбавала навошта вусны”);

*Калі неба ускоўдрылі хмары
і месяц твару не мые ў вадзе,
значыцца – з багуністых амшараў
едзе бяда на бядзе* (“Бра... гінь...”);

– *Ой, вечар, вечар, ды не вечарыся* (“Трыпціх”);

*Паны падышлі запалёна,
мяцеліцай віўся пясок.
Да хмар слупавалі праклёны,
і рос ля акопу акон (“Кляновыя лісты”).*

Такім чынам, толькі адзінкавыя адметнасці мовы твораў паэта, якія патрабуюць дэталёвага вывучэння асабліва праз параўнанне з моўнымі адзінкамі іншых паэтаў пачатку ХХ ст., – гэта яскравае ўвасабленне і падмацаванне тэарэтычных распрацовак пісьменніка, змешчаных у шэрагу артыкулаў, з якімі ён выступае на старонках часопіса “Узвышша”, гэта сведчанне, паводле трапнага выказвання А.А. Каўруса, паэта як “мовадбаўцы і мовазнаўцы” [4].

Спіс літаратуры

1. Багдановіч, І. “У думках я на Беларусь малюся...” / І. Багдановіч // Дубоўка, У. На ўзвышшы: Вершы, паэмы / У. Дубоўка ; уклад. і прадм. І. Багдановіч. – Мінск : Маст. літ., 2007. – С. 5–13.
2. Дубоўка, У. Фармальна-мастацкія дасягненні маладнякоўцаў / У. Дубоўка // Савецкая Беларусь. – 1925. – 25 лістапада. – С. 5.
3. Крамко, І.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – 340 с.
4. Каўрус, А. Мовадбаўца і мовазнаўца / А. Каўрус // Крыніца. – 1997. – № 8. – С. 41-43.

ЮЛІЯ ЧАГАЙДА (г. Мінск)

**НЕПРЭДЫКАТЫЎНЫЯ НАМІНАЦЫІ ДЗЕЮЧЫХ АСОБ
У АПОВЕСЦІ В. БЫКАВА “СОТНІКАЎ”**

Прадметам нашага даследвання з'яўляюцца непрэдыкатыўныя намінацыі галоўных герояў у аповесці В. Быкава «Сотнікаў». Намінацыі прадстаўлены агульнымі і ўласнымі імёнамі, а таксама асабовымі і ўказальнымі займеннікамі.

Паколькі цэнтральнымі вобразамі ў аповесці з'яўляюцца Сотнікаў і Рыбак, то і непрэдыкатыўныя намінацыі, разгледжаныя ў дадзеным артыкуле, замыкаюцца на двух гэтых персанажах.

Аб'ём прааналізаванага матэрыялу складае 1279 кантэкстных ужыванняў, прычым уласна лексічных адзінак у гэтым корпусе ўсяго 21.

З нашага пункту гледжання, ёсць сэнс у тым, каб адрозніваць тры базавыя ўзроўні, у межах якіх функцыянуюць як прэдыкатыўныя, так і непрэдыкатыўныя найменні герояў любога мастацкага твора: падзейны, наглядальны і камунікатыўны. На наш погляд, менавіта гэтыя ўзроўні неабходна і дастаткова фарміруюць змястоўныя падставы для далейшай прадметнай класіфікацыі намінатыўных форм (пад намінатыўнай формай мы маем на ўвазе тэкставыя рэалізацыі намінатыўных адзінак, гэта значыць, словаформы і словазлучэнні).

Такім чынам, тэматычна размеркаваныя (Сотнікаў – Рыбак) намінатыўныя формы аналізуюцца намі далей у межах трох базавых узроўняў.

Падзейны ўзровень прадугледжвае сюжэтнае суіснаванне з героем як з суб'ектам дзеяння або стану. Чалавека дзеючага Васіль Быкаў падае, перш за ўсё, праз уласнае імя і толькі пасля праз асабова-ўказальныя займеннікі і агульныя імёны.

Персанажы, пададзеныя праз асабова-ўказальныя займеннікі, з'яўляюцца суб'ектамі розных дзеянняў і станаў. Анамасіялагічнае поле сюжэтна абумоўленага існавання Сотнікава ў большасці выпадкаў замыкаецца на яго эмацыйных і фізічных станах – «...адчувай ён сябе кепска...»; «...знясілена і няспрытна апусціўся на ўслончык пры печы...»; «...скурчыўся, напружыўся, да болю сцяў зубы і з усяе сілы пацягнуў бурак...» і «... праз боль паварушыў параненай нагой». Рыбак жа, наадварот, часцей становіцца суб'ектам дзеяння – «...увесь час ён нецярпліва імкнуўся наперад...»; «...каторы раз авірнуўся і збавіў кроку...»; «...з гатоўнасцю падскочыў да нядайняга свайго напарніка, узяў яго пад руку...».

Трэба адзначыць, што аўтар аддае перавагу называнню герояў па прозвішчы, а не па імені, а ў падзейнай тканіне твора акцэнт робіцца на Рыбака, а не на Сотнікава: пра гэта сведчыць агульнае частотнае размеркаванне ўласных іменных форм.

Больш за тое, асабовае імя ёсць толькі ў Рыбака. Аб тым, што яго імя Мікалай (Коля), мы даведваемся ў эпизодзе, які звязаны з адзіным успамінам героя пра дзяцінства. Неабходна звярнуць увагу на тое, што

гэты адзіны ўспамін Рыбака звязаны з пэўнай падзеяй: «...сідзячы на высокім возе са снапамі, Коля важна ехаў у веску на свае гумно. Дарога была знаёмая <...>. Самым небяспечным месцам была Капцова гара – касар, спуск і вузкі ўзрвак па-над абрываў. Але і там Коля ўпраўляўся няблага <...>. Той раз бацька, відаць, наклаў у брыку трохі залішне <...>. І тады нешта ў збруі трэснула, конь не стрымаў, брыка стала хіліцца ўбок <...>. У якім бяздумным імкненні Коля кінуўся пад нахіленую брыку, падставіў пад яе край свае хлапечы плячо...».

Рэтраспектыўны план для Сотнікава В. Быкаў абмяжоўвае ўзаемаадносінамі з бацькам. Хлопчык парушыў строгія прынцыпы, у якіх яго выхоўвалі: тайком узяў імянную зброю. Ён сам прызнаўся ў гэтым бацьку, у вачах якога стаў спачатку «маладым чалавекам», потым – «хлопчыкам» («...ну, як справы, малады чалавек?» – «Тата, я браў твой маўзер» – «Як ты пасмеў без дазволу дакранацца да баявой зброі?» – «...адчуваючы, што канчаткова гіне, хлопчык, матнуў галавой, і бацька трохі спакайнеючы, уздыхнуў...»).

Імёны Рыбак і Сотнікаў, звязаныя першапачаткова з прагматычна рознымі рэтраспекцыямі, пачынаюць набываць розны агульны змест. Прычым, дыхатамія «актыўны-паспяховы» (Рыбак) – «няўдачлівы-нешчаслівы» (Сотнікаў) вытрымліваецца досыць паслядоўна. Рыбак: «...першым узлез на пагорак...» – «...каторы ўжо раз азірнуўся і збавіў кроку...» – «...спыніўся...» і «...з новым імпэтам сігануў па снезе...» – «...увесь час даволі ўпэўнена крочыў наперадзе...». Сотнікаў: «...адчуваў сябе вельмі кепска...» – «...адварнуўся ад ветру і ціха калаціўся...» – «...сашчаміў ад болю зубы...» – «...пачаў глуха кашляць...» – «...хвіліну курчыўся ад болю ў назе...» – «...потым, адкашляўшыся, сумна ўсміхнуўся...».

Наглядальны ўзровень прадугледжвае, што герой з'яўляецца дзейнай асобай, якая не ўдзельнічае ў маўленчых зносінах, але паводзіны і ўчынкі якой з'яўляюцца аб'ектам для прамых (аўтарскіх) або ўскосных ацэнак.

Тут збіраецца намінацыўны матэрыял, звязаны з ацэнкай або прагматычнай характарыстыкай героя ў сувязі з тым, што гэты герой ужо зрабіў або збіраецца здзейсніць. Рыбак у гэтай сувязі – «хлопчык смелы» (калі ў дзяцінстве выратаваў сястру і суседскую дзяўчынку), «сволач» (калі апынуўся здраднікам), «быў нязлы чалавек» і «не быў ворагам» (спрабаваў сябе апраўдаць Рыбак пасля прыняцця рашэння службы немцам). Сотнікаў – «шчанюк» (калі без дазволу ўзяў бацькаў маўзер), «большавіцкая гніда», «вырадак камісарскі» і «самайпраўца» (у вачах фашыстаў), «абуз» (у адносінах да Рыбака).

На дадзеным узроўні непрэдыкатыўныя намінацыўныя формы выражаны часцей за ўсё ўласнымі імёнамі (Рыбак, Сотнікаў) і займеннікамі (ён, той, гэты). У межах мастацкага твора ўласныя імёны і асабова-ўказальныя займеннікі набываюць розны маўленчы змест. Так, калі Сотнікаў – гэта чалавек, які «...ведаў, што доўга не працягне паранены на такім марозе...» – «...дрэнна разумеў, што з ім здарылася...» і «...не ведаў, што рабіць далей...», то Рыбак, наадварот,

паўстае чалавекам, які «...хацеў жыць!» – «...ведаў, што страх за ўласнае жыццё – першы крок да разгубленасці...» – «...зразумеў, што гэта Сотнікаў стрымлівае іх...».

Займеннікі *той* і *гэты* ў дэйктычнай функцыі В. Быкаў выкарыстоўвае з тым, каб паказаць, як нарастае аддаленне Рыбака ў адносінах да таварыша. Спачатку Сотнікаў для Рыбака – *напарнік і небарака-таварыш*, потым *гэты* і *той*: «...як бы гэты Сотнікаў не наклікаў бяды на абодвух»; «...Рыбак стаў на калені і пачаў далікатна тармашыць Сотнікава. Той, аднак, толькі стагнаў». Такім чынам, Сотнікаў выводзіцца «з асабістай сферы моўцы» [1, с. 645-646].

Дэйктычныя займеннікі *гэты* і *той* у апазіцыі да ўласнага імені або ролевага рэляцыйнага імені «замыкаюць» суб'ект у межах «чужога свету» [2, с. 54].

Да камунікатыўнага ўзроўню мы адносім усё, што звязана са сферай дыялога, інфармацыйнага абмену.

Непрэдыкатыўныя намінацыі дзеючых асоб на гэтым узроўні выступаюць, перш за ўсё, у функцыі зваротка, а таксама ў функцыі рэляцыйных (ролевых) найменняў у фрагментах мовы аўтара, якія афармляюць простую, ускосную мову, дыялогавыя рэплікі.

Самымі частотнымі намінацыямі ў мове аўтара з'яўляюцца прозвішчы герояў. Тут відавочная перавага назіраецца на карысць Рыбака. Менавіта Рыбак у большасці выпадкаў правакуе камунікатыўную сітуацыю: «...давай! Бягом!» (падганяе Рыбак Сотнікава, асцерагаючыся, што іх заўважаць), «...ты будзеш стараста?» – «...немцам служыш, стала быць – нам вораг» (кажа ён з задавальненнем ад таго, што знайшоў прычыну пазбегнуць падзямкі і перайсці на адпаведны абставінам тон); «...вас ужо бралі наверх?» (пытасць Рыбак з надзеяй, што чарга на допыт да яго не дойдзе); «...знаеш, мне прапанавалі ў паліцыю...» – «...слухай, я, здаецца, іх абхітру...» (гаворыць ён Сотнікаву, спрабуючы пераканаць яго ў неабходнасці прыняць бок ворага і ўратаваць сабе жыццё); «...далажыце следчаму...» (патрабуе Рыбак, калі вырашае ўступіць у паліцыю). У дыялогавым абмене Сотнікаў практычна не ўдзельнічае – «...сцімана павітайся...» (калі прыйшлі да старасты), «...усё часцей маўчыць...», «...адказвае не адразу...», і толькі «...буркнуў, каб Рыбак ад яго адчупіўся...» (калі Рыбак спытаў пра яго самаадчуванне).

Такім чынам, кагнітыўная дыхатамія «Рыбак» – «Сотнікаў», якая найбольш выразна праяўляецца ў падзейным плане аповяду, дастаткова паслядоўна вытрымліваецца і на дадзеным узроўні. Пры гэтым неабходна адзначыць наступнае: камунікатыўны план аповесці пачынаецца з Рыбака, але замыкаецца пераважна на Сотнікава. Менавіта таму найменні «рэляцыйнай семантыкі» [3, с. 357], адлюстраваныя ў зваротках, адрасаваны часцей Сотнікаву. У сувязі з гэтым, Сотнікаў – «*брат*» для Рыбака (калі той перад пакараннем просіць у Сотнікава прабачэння), «*сыночак*» і «*дзетачка*» (у адносінах да старасціхі), «*сыноў*» (у вачах старасты), «*малады чалавек*» (у сітуацыі высвятлення адносін з бацькам).

Сотнікаў часцей, чым Рыбак, звяртае на сябе ўвагу. Адкрыты для дыялога і зразумелы ў зносінах, Сотнікаў, нягледзячы на відавочную сваю бездапаможнасць, цікавы для тых, хто яго акружае. Яго прымаюць, ён выклікае спачуванне. Рыбак, з гэтага пункту гледжання, не выклікае цікавасці, успрымаецца абьякава.

Спіс літаратуры

1. Апресян, Ю.Д. Избранные труды / Ю.Д. Апресян. – М., 1995 – Т. 1. – 472с.
2. Пеньковский, А.Б. О семантической категории «чуждости» / А.Б. Пеньковский // Проблемы структурной лингвистики. 1985–1987. – М., 1989. – С. 52–59
3. Номинация и текст // Языковая номинация. Виды наименований. – М., 1977. – С. 304–368.

АДА ЯНИЦКАЯ (г. Брест)

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНО-ВЫРАЗИТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПУНКТУАЦИИ В ПОЭТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ

Знаки препинания – это не формальные сигналы “отдохновения”, не просто знаки, членящие текст для удобства его прочтения. Основная их функция – вскрыть глубину смысла текста, оформить или перераспределить структурные связи слов и даже заменить содержательные функции целых словесных комплексов.

В учебный план профессиональной подготовки студентов филологического факультета включён курс специализации “Теория и практика современной пунктуации”. Основной целью учебной дисциплины является изучение пунктуационной системы русского языка и “качественного” потенциала каждого отдельного знака препинания. Выпускники филологического факультета должны глубоко усвоить важнейшие теоретические положения современной русской пунктуации, а также овладеть практическими навыками пунктуационного анализа. Способность осмысленно пользоваться знаками препинания и умение анализировать пунктуационное оформление разных по жанровой и функционально-стилевой принадлежности текстов необходимы каждому выпускнику филологического факультета. Студентам-филологам крайне важно понимать роль знака препинания как изобразительно-выразительного средства. Следует отметить, что в школьный курс русского языка в выпускном классе введен небольшой по объёму, но самостоятельный раздел “Пунктуация”, в структуру которого входят темы: “Пунктуация”, “Изобразительные возможности пунктуации”. В одном упражнении даются краткие сведения об авторских знаках препинания.

На практических занятиях по названному курсу студентам было дано задание проанализировать изобразительно-выразительные возможности пунктуации в стихах В. Тушновой (автор был выбран студентами). Надо признать, что данное задание вызвало определённые трудности у молодых специалистов. Так, все выпускники отмечают, что пунктуация является важнейшим средством выразительности в художественном тексте. Однако анализ пунктуационного рисунка стихотворения В. Тушновой часто сводился к статистической выкладке (сколько знаков препинания в тексте, какие они, с какой частотностью употребляются), к определению любимого знака препинания В. Тушновой.

Обратимся к конкретным работам студентов выпускного курса.

Чаще всего встречается запятая (10): 4 раза как выделяющий знак препинания, 6 раз как отделяющий знак препинания. Точка используется реже (8), но иногда необоснованно, подменяя запятую: **...а в городок уже приходят люди. / Из горсти пьют, на дне воронки спят (Мартынюк О. о стихотворении “Городок”).**

Любимым знаком В. Тушновой является тире. Постановка этого знака препинания часто не подчинена правилам русского языка, что указывает на авторский характер знака. На мой взгляд, тире выполняет указательную функцию, ставится перед теми словами или фразами, которые для поэтессы особенно важны: (**и безнадежное до слёз – “Любимая!”**). Большое количество вопросительных знаков говорит о том, что автор находится в раздумьях, пытается найти ответы на волнующие душу вопросы (**А может быть, останусь жить? Как знать, как знать?**) (**Лыщик Л.** о стихотворении “А может быть, останусь жить”).

В стихотворении часто употребляется многоточие. Многоточие – знак достаточно ёмкий, обладает способностью передавать еле уловимые оттенки значений словесных чувств. В. Тушнова употребляет многоточие в тех случаях, когда ей трудно выразить в словах чувства, переживания. Многоточие – знак эмоционального напряжения. В поэтической ткани произведения этот знак препинания помогает осмыслить чувства, дозировать их. Многоточие подчёркивает смятение, неопределённость, недоговорённость. Этот знак препинания словно помогает автору растянуть сжатый стих угадыванием прошлого и предсказанием будущего. Многоточие В. Тушнова употребляет и в начале строки, передавая прерывистость повествования, резкий переход от одной темы к другой. Поэтесса часто использует и тире, которое выражает эмоциональность стиха. Тире наполняет стихотворение энергией, окрашивает его экспрессивно. Тире как экспрессивный знак препинания нарушает плавность фразы и тем самым создаёт эмоциональную напряжённость и остроту. Знаки препинания так же весомы и значимы в структуре текста стихотворения, как и словесный материал. Знаки препинания помогают автору в выражении мысли, в передаче эмоционального состояния (**Лукашевич Г.** о стихотворении “Как мне по сердцу вьюги такие...”).

Автор умышленно использует многоточие с целью подчеркнуть множественность, необозримость: **Навстречу сосны. Нет конца им...** “Читая” это многоточие, мы домысливаем, рисуем в своём воображении лесной пейзаж. **В лесу торжественно и тихо...** Многоточие прерывает авторское описание с целью введения противительно-уступительной конструкции: **Но я не слышу тишины, – / Ещё не умер отзвук дикой, / Железной музыки войны.** Здесь следует обратить внимание на стык знаков препинания (, –). По пунктуационным нормам в данной конструкции употребительно двоеточие как знак, выражающий пояснительные отношения. Однако очевидна тенденция выбора авторского варианта (**Оробей О.** о стихотворении “В лесу”).

Любимым знаком препинания В. Тушновой является тире. Но в этом стихотворении тире встречается только дважды. В одном случае следует отметить авторское употребление тире, противоречащее пунктуационным правилам. Тире усиливает восприятие стиха. Нормативно этот знак препинания не оправдан. В строке **Не майся –**

слишком много меня! тире подменяет двоеточие (Шульжик Т. о стихотворении “Я прощаюсь с тобой”).

В стихотворении всего 15 знаков препинания: 4 запятые, 7 точек, многоточие, двоеточие, 2 тире. Употреблённое во второй строфе тире выполняет роль фиксатора “грамматического” пропуска, заполняет словесно пустое место, пунктограмма – тире в неполном двусоставном предложении: **На облаках – сиреневые блики, / И над землёй – покой.** Данное стихотворение эмоционально, трогательно, несмотря на то что доминантным знаком препинания является точка (Демидюк Н. о стихотворении “Спокойный вечер пасмурен и мглист”).

В этом стихотворении встречаются двойные знаки. В предложении **“Я не плыву, – иду ко дну”** пунктуация дискуссионна. Запятая не вызывает сомнений, она выполняет отделяющую функцию при однородных сказуемых. Тире же несёт эмоциональную нагрузку, передавая глубину чувств, подчёркивая резкое противопоставление действий. В предложении **“Прости меня на этот раз, / и на другой, и на десятый”** запятая стоит при перечислении, подчёркивая возможность его продолжения. Далее следует пояснительная часть текста (за что прости), которая должна быть отделена при помощи двоеточия. Сочетание же запятой и тире указывает на неопределённость чувственной сферы, на душевное смятение. В конструкции **“Всё было – пар над полыньёй, / молчанье мельницы пустынной, / пересечённые лыжнёй / поляны ровности простынной”** тире стоит вопреки пунктуационным нормам: при препозитивном обобщающем слове нормативным является двоеточие. В поэтическом тексте неоднократно употреблено многоточие как в конце предложения, так и в середине: **Себя виню, тебя кляню, / бунтую, плачу, ненавижу...// Не слушай, что я говорю, / ревную, мучаясь, горюя...** Многоточие одновременно завершает градационный ряд однородности и продолжает его. Создаётся впечатление, будто лирического героя переполняют эмоции, а автор намеренно не позволяет выговорить их до конца (Шпаковская Е. о стихотворении “Раскаяние”).

Пристального внимания заслуживают знаки препинания, их изобразительно-выразительные возможности. В стихотворении употреблён 21 знак препинания. Вызывает интерес употребление тире. В конструкции **“Дурманящей, росистой чащей / черёмуха – / дыши, гляди, / ласкай, ломай...”** тире служит цели создания эмоционально экспрессивной, напряжённой ситуации. Оно словно помогает нам остановиться, вздохнуть полной грудью и оживить в своей памяти всё то, что связано в жизни с “цветущей черёмухой”, и направить свой взор в будущее. Но впереди не так уж много лет. Ощущение скоротечности жизни, чувство мимолётности счастья с особой силой вспыхивают в сердце лирической героини, выливаясь в поэтические строки: **И боль щемящая, – / как мало вёсен впереди!** Горечь, тоска, боль выражаются в необычайно ёмком знаке препинания – тире. Однако тире здесь употреблено не самостоятельно, а в сочетании с запятой, которая, как и тире, по правилам современной русской пунктуации не нужна (в

данном предложении уместнее двоеточие). Запятая и тире удлиняют поэтическую строку и заостряют взгляд и мысль на поднятой проблеме, на упомянутых чувствах, которые мучительны для каждого человека.

Особый эмоциональный накал стихотворению придают знаки конца предложения. Дважды употреблено многоточие, помогающее расширить рамки повествования, додумать, продолжить текст. Многоточие передаёт некую тайну, которую героиня не открывает нам в стихотворных строках, но утаиваемое очень волнует её, и потому читатели вместе с героиней как бы на мгновение останавливаются, сопереживают: ***Другим любовь моя завещана, в других печаль моя горька...*** (Шаринда С. о стихотворении “Черёмуха”).

Читая стихи, нужно всегда обращать внимание на знаки препинания, с помощью которых мы можем постичь духовный мир автора (**Вабищевич О.**).

Так студенты-языковеды выпускного курса филологического факультета видят, оценивают изобразительно-выразительные возможности пунктуации в поэтических текстах В. Тушновой. Очевидно то, что будущие учителя понимают важность пунктуационных знаков в системе изобразительно-выразительных средств поэтического текста, стараются понять, с какой целью поэтесса употребляет определённый знак препинания. В. Тушнова так определяет суть своего поэтического ремесла: “Поэзия – не ряд зарифмованных строк, а живое сердце человека, в котором эти строки родились”. Одним из средств передачи, описания “жизни” женского сердца является пунктуационный рисунок поэтических произведений автора. Понимание каждого знака препинания как изобразительно-выразительного средства, несомненно, окажет действенную помощь в усвоении правил постановки знаков препинания. Навыками результативно-положительного решения пунктуационных задач разных уровней сложности должны обладать выпускники и вузов, и школ.

ЛАРЫСА ЯЎДОШЫНА (г. Брэст)

ПРАГМАТЫЧНАЕ АСЭНСАВАННЕ СЛОВА Ў МАСТАЦКІМ РАДКУ ФЁДАРА ЯНКОЎСКАГА

Проза Ф. Янкоўскага – адметнае і арыгінальнае мастацтва слова, асаблівая і прыкметная з’ява ў нашай літаратуры. Творы пісьменніка адразу былі прыхільна сустрэты і чытачамі, і крытыкамі, пра што сведчаць многія тагачасныя газетныя і часопісныя публікацыі. Такую прозу нельга было не заўважыць, бо яна мела адметную форму, была шчырая, эмацыйная, зарыентаваная на чытацкі водгук. Лірызм, аўтарская непаўторнасць светаўспрымання, самабытная манера пісьма адлюстраваліся ва ўсіх мастацкіх зборніках пісьменніка. Прыкметным, пазнавальным быў і аўтарскі стыль – ён сведчыў пра тонкі пісьменніцкі густ і дасканаласць валодання словам. Да слова Фёдар Міхайлавіч Янкоўскі ставіўся асабліва ўважліва, успрымаў яго не толькі як сродак мастацкага адлюстравання рэчаіснасці, але і як саму праяву жыцця: “Мова – жывая з’ява. Жыве з чалавекам, з людзьмі. І само слова – жывая і жвавая з’ява. З людзьмі яно і ад людзей” [1, с. 259–260]. Перафразуючы думку расейскага навукоўцы М. Бахціна, можна сказаць, што ў прозе Ф. Янкоўскага мы бачым героя ў слове і праз слова, а слова бачым у героі і праз яго. Два цэнтральныя вобразы “чалавек” і “слова” непарушна звязаны ў абразках і апавяданнях пісьменніка. І знаёмства са словам, ці “ўваходзіны ў слова” (А. Васілевіч), робіцца не менш важным, чым знаёмства з чалавекам, тыповай формай выяўлення сутнасці якога часта становіцца яго моўная характарыстыка.

У мастацкіх тэкстах Фёдара Янкоўскага выявілася выразная творчая індывідуальнасць аўтара, якому ў пераважнай ступені ўласціва адчувальна-эмпірычнае асэнсаванне як рэчаіснасці, так і самой мовы. Таму слова ў яго радку часта набывае эстэтычную матывацыю вобраза, само становіцца вобразам. Думаецца, гэтаму спрыяў таксама і той факт, што ў асобе аўтара зліліся пісьменніцкі дар і прафесійная, лінгвістычная зацікаўленасць словам, мовай. Янкоўскі-празаік арганічна і вельмі своеасабліва працягваў працу і клопат Янкоўскага-лінгвіста. У літаратуру прыйшоў пісьменнік, які добра разумеў, што “абьякаваць да мовы як да вобраза – гэта таксама занябанне роднай мовы” [2, с. 32]. Менавіта таму абуджэнне першароднай вобразнасці матчынай мовы, роднага слова зрабілася адной з галоўных творчых задач празаіка. Слова ў мастацка-вобразнай сістэме Ф. Янкоўскага часта станавілася тым ідэйна-эстэтычным фокусам, праз які адбывалася своеасаблівая пісьменніцкая трансфармацыя рэчаіснасці, рэалізацыя і ўвасабленне аўтарскай задумы. Таму многія стылістычныя прыёмы ўжываліся з мэтай узмацнення гучання слова і выяўлення ў ім вобразна-эстэтычнага патэнцыялу.

На экспрэсіўнае вылучэнне слова і думкі, што ім увасабляецца, у прозе Ф. Янкоўскага скіраваны прыёмы таўталогіі і ампліфікацыі. Для аўтара, які не столькі імкнуўся дакладна апісаць пэўны выпадак,

сітуацыю, а найперш – вылучыць ва ўсім “простае, існае, істотнае” дзеля наладжвання той важнай і нябачнай воку душэўнай сувязі з чытачом, што вымушае апошняга па-сапраўднаму разважаць і думаць, паўтор асобных слоў і іх спалучэнняў станавіўся натуральнай адзнакай стылю. Таўталагічныя і ампліфікацыйныя выразы дазвалялі ўзбагаціць мастацкі радок сэнсава і эмацыйна, павысіць стылістычную і семантычную значнасць слоў-кампанентаў, што ўваходзілі ў склад гэтых выказаў. Відавочная стылёвая рыса ў Ф. Янкоўскага – паўтор аднолькавых ці блізказначных слоў (тыпу **даўно-даўно, усюды-ўсюды, чысты-чысты, роўня-равесніца, бліскавіцы-маланкі, подпіс-ропіс, самапрадка-калаўрот, агонь-полымя, моц-сіла, назва-наймя**), выкарыстанне словазлучэнняў, заснаваных на паўторы каранёвай марфемы (**свяціца свечкамі, радаваца радасцю, гневаца гневам, бедаваць бяду, клапаціць клопат, даўня даўніна, роўная роўнядзь, позняя позніца, гаспадарны гаспадар**). Па сутнасці, у такіх выпадках або павялічваецца семантычная і эмацыйная экспрэсія, або пашыраюцца асацыяцыйныя магчымасці слова. Часам пісьменнік дэманстраваў цэлыя словаўтваральныя ланцужкі: *Разам чытаем гэтыя радкі, “перабіраем” проста, напрасткі, протка, праставаць* (“А мая ты журавіначка!”); *Прыгадваліся і словы – мама, мамка, мамачка; матуля, матулька, матулечка; мамуся, мамуська, мамусечка, мамусенька; матухна, матухначка; матка і мацейка, матачка і маценька...* (“Матчына сэрца”). У такім мастацкім прыёме бачыцца сапраўднае абуджэнне ўнутранай вобразнасці слова і паказ бязмежных словаўтваральных магчымасцей роднай мовы. Тут пісьменнік імкнуўся да амаль “прадметнага” адчування слова, а разам з тым яшчэ і падкрэсліваў самыя тонкія эўфанічныя адценні беларускай мовы.

У лаканічных творах Ф. Янкоўскага ледзь не кожнае слова становіцца сэнсава і функцыянальна значным. Асабліва вылучаюцца пры гэтым моўныя лейтматывы – ключавыя словы, якія паўтараюцца на працягу апавядання, абразка і разгортваюць свой семантычны патэнцыял у перспектыве ўсяго твора. З’яўляючыся адначасова вобразнай дамінантай і элементам кампазіцыйнай будовы, яны ствараюць глыбокі эмацыйна-асацыяцыйны план характарыстыкі жыццёвых з’яў, перажыванняў, разваг герояў. Так, у цыкле абразкоў “Талака, або Радасць мая з маленства” неаднаразова паўтараецца і зведвае пераасэнсаванне слова *талака*. На пачатку твора *талака* – добры народны звычай калектыўнай дапамогі. І амаль адразу пісьменнік акцэнтаваў увагу на тым, што людзей на талацэ вызначаюць добраахвотнае жаданне і шчырыя супольныя намаганні дапамагчы таму, хто мае ў гэтым патрэбу. Далей ужыванне кантэкстуальных сінонімаў *гурт, зборня, людская дружнасць, грамада* падкрэслівае дадатковыя суб’ектыўна-аўтарскія асацыяцыі, звязаныя са словам *талака*, і выяўляе канататыўны элемент зместу гэтага слова, што, у сваю чаргу, павялічвае сэнсава-стылістычную значнасць моўнай адзінкі і яе вобразную акрэсленасць, бо *талака* выступае як сімвал і знак патрэбнай людскай еднасці і згуртаванасці. Трансфармацыя вобраза перарастае межы

згаданага твора і набывае новыя сэнсавыя прырашчэнні ў абразку “Варта вартаваць”: *Гэта ад яе, **талакі**, ад чалавечнасці і руплівасці чалавека пра чалавека*. Кантэкстуальныя сінонімы *чалавечнасць* і *руплівасць* высвечваюць нечаканасць асацыяцыйных разваг аўтара і выводзяць аказіянальны змест вобраза: **талака** становіцца сімвалам чалавечнасці ў людзях.

Лірычныя мініяцюры і апавяданні, філалагічныя эцюды Ф. Янкоўскага – сапраўдная скарбніца жывога беларускага слова, прыклад і ўзор умелага і ўдумлівага карыстання бязмежным моўным багаццем. Увядзенне дыялектызмаў часта было абумоўлена тэматыкай твораў: аўтар распавядаў пра знаёмых яму вясковых людзей, сустрэчы з якімі ён называў сваёй “жывіцай, дыханнем, энергіяй”. Пры гэтым у мастацкі кантэкст натуральна ўключалася дыялектная лексіка, якая дазваляла праўдзіва адлюстраваць побытавую і сацыяльную сферу жыцця герояў, захаваць адметнасці жывога маўлення, перадаць непаўторныя, шчырыя інтанацыі гаворкі. Напрыклад: – *Ну, бабачко, ну, пусьцеце. Я й заўтрачка назьбіраю жукоў. Назьбіраю больш за паўведзерца. Ну, пусьцеце. Зара ехацьмуць у кашару дойкі, дык і я з імі (“Алеся”); – Ідзеце здаровенькія! Пеце. Прыходзьце і пеце. Каб вам пілоса, еласа й шчэ хацеласа!* (“А каб табе!..”). Ужыванне значнай колькасці рэгіяналізмаў у прозе Ф. Янкоўскага – не збыткоўнасць стылю, а яго арганічная адзнака. Для аўтара, які ўспрымаў слова не толькі як адзінку намінацыі, а і як факт, рэальнасць, “загадкавую рэч”, рэгіянальная лексіка – адна з праяў “слоўнай” рэальнасці, грань складанага мастацкага вобраза мовы.

Як узоры багатай філалагічнай спадчыны чалавека, усё жыццё якога было працаю са словам, увайшлі ў творы Ф. Янкоўскага характарыстычныя найменні, да якіх ён некалі прапанаваў сінанімічную назву – гаваркія словы. Прызнаўшы “вялікую ўрадлівасць на гаваркія словы ў беларусаў” [1, с.263], Фёдар Янкоўскі багата і разнастайна, з тонкім пісьменніцкім густам выкарыстоўваў характарыстычнае слова ў мастацкіх творах. Найчасцей гэта ацэначныя назвы асобы з бязмежнай шкалай эмацыйных характарыстык ад выразна станоўчых (**патрэбнік, дабродзей, штукант, мілоснік, кніжнік**) да пагардлівых (**нейставака, назола, папярод, пустадомак, пайтатак, цёмнік, паганец, гнюсата**). Вобразнай характарыстычнасцю вызначаюцца таксама назвы канкрэтных і абстрактных з’яў: **злітво, тапіла, лішніца, назойка, астуда, нечаканка, перакрад, кепства** і інш. Устойлівымі семантыка-стылістычнымі прыкметамі такіх слоў з’яўляюцца іх выразная ўнутраная форма і экспрэсіўнасць. Часам аўтар утвараў характарыстычныя словаспалучэнні, у якіх за кошт нечаканасці лексічнай сувязі адно са слоў становілася гаваркім: **непрыстойная прывілея; недыпламаная, неатэставаная далікатнасць; працэментаваная пэўнасць**. У творах Ф. Янкоўскага асаблівую ўвагу звяртаюць на сябе характарыстычныя, гаваркія прыметнікі і дзеясловы пры назойніку слова. Яны пацвярджаюць адчувальна-эмпірычнае асваенне пісьменнікам моўных адзінак: **слова** ў Янкоўскага бывае

смачнае, жывое, прыгожае, яркае, дарагое, спрытнае, спакойнае, халоднае, небяспечнае, неасцярожнае, нятое. У радку пісьменніка вылучаюцца і такія словазлучэнні: **частаваць** словам; **скупец** на словы; **тайчыся** на слове; слова **гаворыць**; **прыняліся** словы; **паляваць** на словы.

Каб дасягнуць стылістычнай выразнасці слова, Ф. Янкоўскі нярэка свядома вылучаў гукавыя асацыяцыі, якія, як вядома, часта кладуцца ў аснову народнай этымалогіі. Сутыкненне дзвюх блізкіх па гучанні лексем дае магчымасць ацэнкі ці пераасэнсавання адной з іх, павялічвае экспрэсіўную значнасць слова, робіць яго гаваркім. Гэта бачна, напрыклад, у наступных радках: *Хоць з дуба на барану! Не з канцэлярыту, не з газетных штампай. Не перакладзенае і “не перакрадзенае”. Не якая там калька – “калека”* (“Хоць з дуба на барану”); *Часам ужываюць цэлыя “звароты-завароты”, а не спрытнае народнае слова* (“Спрачаліся, пыталіся, шукалі”); *Не абакрала мяне мая памяць: і сёння (пасля некароткіх пяцьдзесят!) бачу і чую таго, што ведаў, хто Тышкевіч, таго, хто ведаў Лагойск. І не па тым, што “драбютна” пішуць некаторыя сённяшнія пісакі пра дабротнае* (“Пачуае, каб не толькі пачуць”).

Проза Фёдара Янкоўскага годна дапоўніла багатую кнігу нашай літаратуры яшчэ адной адметнай старонкай. Творы пісьменніка вучаць чалавечнасці, любові да роднай зямлі, яе слова. Нязменнаю была вера Ф. Янкоўскага ў тое, што яго па-сапраўднаму вабіла і цікавіла, пра што ён так часта пісаў у сваіх абразках: “Людзі, словы... Яны – багатыя. На добрае, на дарагое. На людское і людскае, на прыгожае” [1, с. 88].

Спіс літаратуры

1. Янкоўскі, Ф. Само слова гаворыць: Філалагічныя эцюды, абразкі, артыкулы / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Маст. літ., 1986. – 318 с.
2. Яскевіч, А. Сумежжа: Мова, пераклад, вытокі прозы / А. Яскевіч. – Мінск : Маст. літ., 1994. – 253 с.

МОВА МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ І ФАЛЬКЛОРУ

ЯЎГЕНІЯ АБРАМАВА (г. Брэст)

СИСТЕМА ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА В РОМАНЕ А. ШАМАНОВА «АССИСТЕНТ»

Роман Алексея Шаманова «Ассистент» раздвигает привычные рамки традиционного российского приключенческого романа и уверенно становится одним из самых ярких книжных событий 2008 года. Он выдвинут на соискание премии «Национальный бестселлер».

Необычность романа в том, что автор вводит читателя в мир древних легенд и зачатий бурят. Это мир, где сон трудно отличить от реальности, где мысли могут убивать и воскрешать, где подо льдом Байкала ждет страшная черная глубина и где зорко высматривает погибшие человеческие души хищная женщина-птица Муу-Шубуун.

Спецификой языка романа является то, что в нем представлены посредством лингвокультурема элементы картины мира бурят.

Лингвокультурема, являясь «комбинированной межуровневой» единицей исследования, в лингвокультурологии представляет собой диалектическое единство лингвистического и экстралингвистического содержания: включает в себя сегменты не только языка (языкового значения), но и культуры (внеязыкового культурного смысла), репрезентируемые соответствующим знаком [1, с. 5]. Последнее определяется в качестве лингвокультурологического концепта, заключающего в себе всю систему знаний и сведений о данном явлении, в том числе и ассоциативного характера, и представляющего таким образом внеязыковой культурный смысл языковой единицы как концептуализированную культурологическую информацию.

Согласно текстовой лингвокультурологической классификации Г.А. Кажигаалиевой, среди лингвокультурем выделяют: 1) прямые (непосредственные) лингвокультуремы (слово, словосочетание или предложение), 2) описательные лингвокультуремы (больше, чем одно предложение), 3) фоновые лингвокультуремы (пресуппозиции). Одна и та же лингвокультурема может принадлежать нескольким классификационным разделам, являясь транслингвокультурологической единицей [2, с. 64–65].

Являясь «эстетической моделью мира», «отраженной Вселенной», текст романа А. Шаманова «Ассистент» транслирует такие спецификации бурятской национальной культуры, как теологизмы, поверья, ритуалы, обряды.

Основная масса лингвокультурологем в анализируемом тексте относится к разряду описательных, представляющих собой:

– мифы: «На самом краю срединного мира, далеко-далеко на Севере в особенном пространстве, недоступном простым смертным, растет огромная раскидистая Ель... Для причастных тайне, Ель –

лестница. Верхушка ее прорастает в Небеса, а корни питаются эманациями страданий Преисподней. На ветвях Ели – гнезда, в гнездах – яйца, в яйцах – души не рожденных шаманов. На нижних ветках – слабых, на средних – средних, а на самой вершине, на границе миров Верхнего и Срединного, – одно-единственное гнездо. Обычно оно пусто. Великий Шаман рождается на Земле раз в несколько столетий, что в мирах сопредельных означает несколько мгновений или эпох. Время в них течет по-разному. Оно, как и многое другое, подвластно Небожителям-тэнгриям, как Белым, так и Черным. Мать-Хищная Птица с орлиной головой и железными перьями садится на Дерево, сносит яйца и высиживает их. Для рождения малых шаманов требуется 1 год, средних – 2, сильных – 3, а Великого – 30 лет и 3 года. Когда душа выходит из яйца, Мать Птица отдает ее для обучения Дьяволице-Шаманке, у которой один глаз, одно плечо, и одна кость. Она укачивает душу будущего шамана в железной люльке и кормит ее запекшейся кровью. Она призывает трех черных Чертей, которые вбивают шаману в голову копьё, срывают с его тела куски мяса и разбрасывают их в разные стороны в качестве жертвы. Кости складывают в огромный котел и варят на медленном огне несколько месяцев. Потом приходят три Духа в облике Волка, Ворона и Барана. Они собирают новый скелет шамана, а если не хватает какой-либо кости, берут ее у кого-то из членов его семьи. Бывает, умирают девять, а то и больше родственников. Если столько родственников нет, умирают чужие люди, те, что рядом. Шаман рождается и уходит в срединный мир, чтобы стать проводником между мирами, а Шаманская Сила его остается в гнезде, укрытом в густой хвое Мирового Дерева...» [3, с. 9–10]; «Вселенная делится на три мира: Верхний, Срединный и Нижний. В древности владыкой Верхнего мира был старший из богов Асаранги-тэнгрий, а потом Верхний мир разбился на два враждующих лагеря – Западных, добрых тэнгриев и Восточных, злых... Со смертью Асаранги-тэнгрия начались распри за первенство в Верхнем мире между двумя великими божествами – Хан Тюрмесом и Ата Улааном. Первому удалось привлечь на свою сторону пятьдесят четыре тэнгрия, ко второму отошли сорок три» [3, с. 80];

– представления: «У каждого человека имеется душа – сынэс, которая невидима, воздушна, находится в теле. Душа обладает всеми способностями и недостатками человека, может голодать, веселиться, радоваться, злиться, мстить. Свойства ее зависят от личных качеств, возраста и физического состояния того, кому она принадлежит: у детей душа детская, у умных – умная, у сердитых и жадных – сердитая и жадная. Но человеческая душа на самом деле – это три души. Первая – добрая – имеет доступ к высшим божествам – тэнгриям – и заботится о своем хозяине. Вторая – средняя – тоже находится в теле. Иногда ее преследуют духи, ловят и едят, тогда человек заболевает и умирает. После смерти она становится бооходоом – призраком, привидением, духом. Третья постоянно находится при теле. После смерти хозяина остается на месте, оберегая его кости» [3, с. 317];

– иерархия богов и шаманов: «На самой верхней ступени описания иерархии богов стоят небожители-тэнгрии во главе с Вечным Синим Небом, Эсэгэ Малаан тэнгри. Ниже находятся его дети – ханы или хаты. Далее нойоны, великие эжины и заяны, духи знаменитых шаманов и шаманок, военачальников и родовых вождей. Следующую ступень занимают местные эжины – окрестных гор, рек, лесов, духи болезней. Особую категорию составляет низшая демонология – ада, анахай, муу шубуун...» [3, с. 82]; «По татарски – «боо», что у тунгусов зовется «шаман». «Шанар» – посвященный шаман, прошедший восемь ступеней посвящения из девяти возможных. «Дуурэн» – шаман, посредник между мирами. Дуурэн имел кнут («мина») – символ власти, «жодоо» – пихтовую кору, которой окуривают жертвенники животных для очищения, трости для перенесения в потусторонний мир для общения с богами и духами, «майхабши» – железную корону с оленьими рогами и ушами для камлания, и семь различных бубнов, «хэсэ», символизирующих шаманских коней для верховой езды. «Заарин» – величайший шаман, последняя ступень в шаманском табеле о рангах, им не был ни один человек со времен великого завоевателя Тамерлана» [3, с. 144];

– образы демонов: «Муу шбуун – «дурная птица», оборотень в виде красивой девушки с ярко-красными губами, наподобие клюва. Ими становятся девушки, умершие, не удовлетворив свое чувство любви. Они являются юношам и молодым мужчинам, стараются оболстать их, чтобы съесть их души, выклевать глаза и выпить мозги» [3, с. 178] и др.;

– ритуальное действие – поминовение усопших: «Я коснулся чистой на вид поверхности в стакане кончиком безымянного пальца левой руки и стряхнул каплю водки на грязный пол – побурханил, помянул брата Ефима» [3, с. 14]. Бурханить – производное от имени Великого Бога Бурхана, отголосок обряда жертвоприношения.

Наличие в основном описательных лингвокультурем в тексте объясняется тем, что русскому читателю мало или совсем незнакома система языческих взглядов и верований бурят. Лингвокультуремы в тексте романа позволяют автору не только отразить уникальный мир бурятской культуры, свое понимание языка, традиций, истории и фольклора бурят, но и представить уникальную картину мира народа. Важнейший интегративный фактор картины мира – глубинное мироощущение человека, в котором акцентировано эмоционально-ценностное отношение к бытию, создающее неповторимый эмоциональный колорит мировидения.

Список литературы

1. Воробьев, В.В. Лингвокультурология (теория и методы) / В.В. Воробьев. – М., 1977. – 248 с.
2. Кажигалиева, Г.А. О классификации текстовых лингвокультурологических единиц как средство репрезентации национальной картины мира на личностном (авторском) уровне / Г.А. Кажигалиева // Актуальные проблемы исследования языка и речи :

материалы междунар. научн. конференции молодых ученых, Минск, 30–31 октября 2001 г. – Минск, 2001. – 200 с.

3. Шаманов, А. Ассистент / А. Шаманов. – СПб. : Издательский дом «Азбука-классика», 2008. – 511 с.

ВОЛЬГА ГЛАДЧАНКА (г. Мінск)

ЛЮБОВНЫЕ «ПРИСУШКИ» В СВЕТЕ НАРОДНОЙ И НАУЧНОЙ ЭТИМОЛОГИЙ

Одним из значимых фрагментов славянской народной духовной культуры, в котором своеобразно переплетаются (взаимно корреспондируя) сферы лингвистики, этнографии, фольклористики, культурологии и нек. др., является любовная магия, представляющая собой совокупность действий, призванных магическими средствами влиять на межличностные отношения любовно-эротического характера. Этот древнейший вид магии, отдельные элементы которого известны ещё со времён языческой Руси, включает в себя действия, направленные на «привораживание» и «отвораживание» – как чисто акциональные, так и сопровождаемые произнесением словесных текстов – заговоров [1, с. 249]. Именно заговоры, образующие, по словам Т.А. Агапкиной, «самостоятельную жанровую группу заклинательно-магического фольклора» [2, с. 10], позволяют воссоздать особенности мышления и верования людей древнейших эпох [3, с. 3–6]. Следует отметить необычную силу воздействия, которой наделялось слово в заговорах, что связано с древними представлениями о возможности с помощью слов навязать свою волю богам, человеку, предметам и явлениям.

В народной традиции заговоры, направленные на возникновение/пробуждение любовного чувства и сохранение любви, называются «*присушками*» [4, с. 392]. Данное название, безусловно, не является случайным, так как существование и развитие языка, по словам А.И. Смирницкого, «базируется на принципе мотивированности и рациональной оправданности связи между звучанием и значением» [5, с. 87]. С точки зрения народной этимологии, любовь представляется силой, которая горит огнём, *сушит* (как в прямом, так и в переносном значении), от этого и их название – «присушки» [6, с. 26]. Любовная страсть насылается посредством заговоров как некая сверхъестественная сила, несущая другому человеку зло и разрушение. Это, как правило, не любовь, а тоска, кручина, *сухота*, да и требуют в заговорах не взаимного чувства, а того, чтобы кипело, горело, болело сердце у рабы Божией, чтобы она тосковала и горевала [7, с. 113]. Таким образом, *сухота*, насылаемая при помощи магических слов, совмещает в себе черты тоски (депрессивного состояния) и огня («сохнуть» – как результат воздействия огня и жара) [7, с. 158–159].

Любовное томление, переживание, страдание, печаль в русских народных говорах отражены в семантике лексем с корнем *-сух-*: ср. костром. *сушина* 'сильная любовь': «Уж така сушина у них, не могут друг без друга»; забайкальск. *сухарить*, *сухариться* 'испытывать взаимное чувство любви', *сухаранка*, *сухараночка*, *сухарёнка* 'возлюбленный, возлюбленная', *сухарник*, *сухарница*, *сухарочка* 'то же'; урал. *сухота сухотущая* 'сильная печаль': «Напала на меня сухота сухотущая»; сев.-двин. *засохнуть* 'истосковаться': «Он засох по дому». По

другой линии идет семантическое развитие в рус. перм. *сухая любовь* 'платоническая любовь': «Сухой любовью четыре года ходили. Надо, девушки, дружить по сухой любви, а не так, как нонче: ишло не женятся, а уже спят» [цит. по: 8, с. 57].

Существительное *присушка* образовано от глагола *присушить* 'привораживать, коловством заставлять любить кого-либо; привязывать к себе, заставлять любить себя' [курсив мой – О.Г.; 9, с. 783]. Нельзя не заметить, что значение указанного слова описывается при помощи глаголов с тем же префиксом *при-*, что указывает на семантическую значимость данного префикса при описании действия, названного глаголом *присушить*. Как отмечала исследовательница значений глагольной приставки *при-* Р.С. Кожамкулова, «между приставкой и производящим глаголом наблюдается смысловое взаимопроникновение» [10, с. 82]. По её классификации в глаголе *присушить* префикс обладает семантикой *скрепления*. Указанная тесная взаимосвязь значений приставки *при-* и глагольной основы *-суш-* подтверждает гипотезу о семантической мотивированности сочетаемости приставок с глаголами, а именно: выбор конкретной приставки и набор значений соответствующего приставочного глагола обусловлен семантикой основы, и наоборот, приставка выбирает подходящие глаголы и приспособливает их к себе [11, с. 109].

Выбор для обозначения любовных заговоров слова *присушка* можно объяснить также генетической связью значений 'любимый' и 'сухой'. Прилагательное *любимый* ('1) такой, который внушает чувство любви; дорогой, близкий сердцу; 2) пользующийся любовью преимущественно перед другими' [12, с. 426]), восходящее к праславянскому **l'ubъ(jь)*, которое продолжает и.-е. **leubho-s* с близкой исходной семантикой 'милый, дорогой, любимый; желание, вождение' [13, с. 661; 14, с. 181–182]. С другой стороны, ср. отраженное только в цслав. *liběvъ, libavъ, libivъ* значение 'сухой' при значительно более распространенном 'худой' [15, с. 419; здесь же и славянские континуанты]. Это гнездо дериватов праславянского **libъ* продолжает и.-е. **leibho-*, значение которого уверенно определяется как 'слабый' [там же]. При этом впечатляет безусловная связь уже в индоевропейском корневых морфем **leub-* и **leib-*, фонологически различающихся только дифтонгами.

Список литературы

1. Славянская мифология : Энциклопедический словарь / науч. ред. В.Я. Петрухин [и др.] – М. : Эмис лак, 1995. – 414 с.
2. Полесские заговоры (в записях 1970–1990 гг.) / Сост. Т.А. Агапкина, Е.Е. Левкиевская, А.Л. Топорков. – М. : Индрик, 2003. – 752 с.
3. Таямніцы замоўнага слова : зб. / Фонд фундам. даслед. Акад. навук Рэсп. Беларусь, Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны; рэд. І.Ф. Штэйнер, В.С. Новак. – Гомель : Бел. агенцтва навук.-тэхн. і дзелавой інфармацыі, 1997. – 320 с.

4. Беларускі фальклор : Энцыклапедыя : у 2-х т . Т. 2. / Рэдкал. Г.П. Пашкоў [і інш.] – Мінск : БелЭн, 2006. – 832 с.
5. Смирницкий, А.И. Значение слова / А.И. Смирницкий // Вопросы языкознания. – 1995. – № 2. – С. 79–89.
6. Замовы / Уклад. Г.А. Барташэвіч; рэдкал. : А.С. Фядосік [і інш.] – Мінск : Беларуская навука, 2000. – 597 с.
7. Топорков, А.Л. Заговоры в русской рукописной традиции XV–XIX вв.: История, символика, поэтика / А.Л. Топорков. – М. : Индрик, 2005. – 480 с.
8. Толстая, М.С. Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе / М.С. Толстая. – М. : Индрик. – 528 с.
9. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. / под ред. Е.Э. Биржакова, Р.П. Рогожников. – М.-Л. : Наука, 1961. – Т. 11. – 1842 с.
10. Кожамкулова, Р.С. Семантика глагола с приставкой *при-* (Приставочные значения в соответствии со словообразовательными значениями глагола с приставкой *при-*) / Р.С. Кожамкулова // Взаимодействие грамматики и стилистики текста : сб. науч. тр. / Редкол. В.А. Исенгалиева (науч. ред.) [и др.] – Алма-Ата : Изд. КазГУ, 1988. – С. 82–87.
11. Кронгауз, М.А. Приставки и глаголы в русском языке: семантическая грамматика / М.А. Кронгауз. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1998. – 288 с.
12. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. / под ред. Э.И. Коротаева, Л.В. Омелянович-Павленко. – М.-Л. : Наука, 1957. – Т. 6. – 1460 с.
13. Pokorný, J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch / J. Pokorný. – Bern-München, 1949. – Bd. 1. – 1183 S.
14. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / под. ред. О.Н. Трубачёва. – М. : Наука, 1988. – Вып. 15. – 264 с.
15. Etymologický slovník jazyka staroslověnského / Hl. red. A. Erhart. – Praha, 1997. – Т. 7.

ІРЫНА ЗУЕВА (г. Віцебск)

ЭВАЛЮЦЫЯ ІМЕНАВАННЯЎ ПЕРСАНАЖА Ў МАСТАЦКІМ ТВОРЫ

Пры закрананні сістэмы іменаванняў персанажа ўзнікае цікавасць да паслядоўнасці, у якой усе найменні пэўнай дзейнай асобы твора ўжываюцца ўнутры гэтай сістэмы. Неабходна звярнуць увагу на тую ўнутраную эвалюцыю, якую такая сістэма праходзіць на працягу фарміравання і жыцця вобраза ў творы. Розныя жанры мастацкай літаратуры дэманструюць сваю эвалюцыю іменаванняў персанажа. Адным са спецыфічных жанраў у гэтым плане выступае казка, характэрнымі рысамі якой з'яўляюцца развітая паэтычная абраднасць і ўстойлівыя стэрэатыпныя формулы [1, с. 240]. Гэтыя характарыстыкі найбольш выразна праяўляюцца ў аўтарскіх казках, якія адрозніваюцца ад народных шырынёй мастацкага абагульнення, абвостранасцю праблематыкі і спецыфікай наватарскай дзейнасці пісьменніка. Пераканаемся ў гэтым на прыкладзе адной з казак У. Караткевіча “Лебядзіны скіт” [2, с. 465–472].

Да галоўных, кампазіцыйна значных персанажаў у гэтай казцы адносяцца **хан Батый**, **паэта Юсуфі**, **старац**.

Спачатку разгледзім арсенал іменаванняў (з улікам частотнасці ўжывання ў тэксце) татарскага **хана Батыя**, унука Чынгіс-хана: **уладар Батый** (1 раз) – **уладар** (2 разы) – **хан** (32 разы) – **Бату** (1 раз) – **Бату-хан** (1 раз) – **хан Бату** (2 разы) – **вар’ят** (1 раз) – **воўк** (1 раз) – **ты** (6 разоў). Гэты гістарычны персанаж асацыіруецца ў носьбітаў беларускай культуры з жорсткасцю, прагай улады, нястрыманай агрэсіяй. У. Караткевіч у казцы “Лебядзіны скіт” таксама не адыходзіць ад гэтага стэрэатыпу. Ужо пры першым знаёмстве з гэтым персанажам, ужываючы мадэль “назоўнік-азначэнне ў прэпазіцыі да імені” **ўладар Батый**, аўтар малюе вобраз рабаўладальніка: “Гэта рознапляменныя орды **ўладара Батыя** пайшлі навалай на рускую зямлю...” [2, с. 465]. Двойчы ў тэксце ў аўтарскай мове і мове персанажа ўжываецца толькі адзін кампанент згаданай мадэлі “назоўнік-азначэнне” **ўладар** (эквівалент імені) у адносінах да гэтай дзейнай асобы: “... глядзелі на вагонь з затоенай ухмылкай касыя вочы іх [воінаў] **ўладара**” [2, с. 466]; “– **Уладар!** – крыкнуў нукер **хану**. – Меч не бярэ яго [старца] шыі. Гэта святы” [2, с. 471]. І ў аўтарскім іменаванні згаданай асобы, і пры звароце нукера да хана праяўляецца ступень семантычнай актыўнасці гэтага наймення, якое цесна звязана з апелятывам **уладар**. У працэсе развіцця сюжэта казкі і ўнутранай эвалюцыі гэтага вобраза, ключавой мадэллю яго іменавання (32 разы сустракаецца ў тэксце) становіцца “назоўнік-азначэнне” **хан** (эквівалент імені) як у мове аўтара, так і ў мове персанажаў. Відавочна, што высокая ступень семантычнай актыўнасці наймення **хан**, якое непасрэдна звязана з апелятывам **хан**, праяўляецца для перадачы негатыўнага стаўлення, іроніі і непавагі да згаданага гістарычнага персанажа. Невыпадкова, пэўна, рэдкаўжывальнымі (1-2

разы) у казцы становяцца асабовыя мадэлі іменавання “варыянт імені” **Бату** і “назоўнік-азначэнне ў прэпазіцыі (ці постпазіцыі) да варыянта імені” **хан Бату, Бату-хан**. У мове аўтара ў адносінах да хана Батыя спачатку прымяняецца мадэль іменавання “назоўнік-азначэнне” **хан** (эквівалент імені), а затым – “варыянт імені” **Бату**. Мяняючы мадэлі іменавання адной і той жа асобы, аўтар свядома падкрэслівае персанальную пазіцыю манарха па імені Бату. Але ў іншых эпізодах у мове аўтара праз мадэль іменавання “варыянт імені + назоўнік-азначэнне ў постпазіцыі да імені” **Бату-хан** адбываецца вяртанне да тыповасці вобраза Бату, як і любога іншага хана, у якога людзі ўспрымаюцца па наступнай схеме: статак – жывёла – сабака: “... – **Сабака**, – прарычэў **Бату-хан**, – ты памрэш ганебнай смерцю. – Дарма, – адказаў з пагардаю **старац**, – што мне зараз забіццё і акрутнае на смерць змардаванне. Большай пакуты і большага шчасця, чым зараз, – не будзе...” [2, с. 470]. Аднак, для вызначэння сапраўднага носьбіта “сабачай сутнасці”, у прыведзеным прыкладзе аўтар звяртае ўвагу чытача на паводзіны герояў гэтага дыялогу: **Бату-хан** прарычэў, а **старац (сабака)** адказаў з пагардаю. Больш таго, нават для індывідуалізацыі персанажа пры саманазыванні праз мадэль “назоўнік-азначэнне ў прэпазіцыі да варыянта імені” **хан Бату**, аўтар уводзіць у кантэкст элемент параўнання з сабакам: “... – Мусіць, гэта свету канец прыходзіць, што такі твар бачу я [старац]. – Так, – адказаў **хан**, у якога бровы былі падобны ляжачай сабаке, а вочы ззялі, быццам іржавая сталь, – я, **хан Бату**, нясу на зямлю смерць, і хіба вам, лягушатнікам, змагацца са мною. Калі хто паспрабуе – я раблю яму хрыбет мяккім, падзяліўшы яго на дзве паловы. Літасціва гэта?..” [2, с. 466]. Звярыная сутнасць хана падкрэсліваецца ў тэксце і пры называнні героя іншымі персанажамі імёнамі-эквівалентамі **вар’ят** і **воўк**.

Паказальным з’яўляецца і ўжыванне персанажамі пры звароце да хана замест імені асабовага займенніка **ты**. Традыцыйна ў зваротках са значэннем ветлівасці, афіцыйнасці ўжываецца займеннік **вы**, указваючы не толькі на групу асоб, але і на адну асобу. У згаданым кантэксце героі звяртаюцца да тытулаванай асобы, але, нягледзячы на гэты факт, і Юсуфі, і старац, гаворачы хану **ты**, выказваюць дакорлівыя, маральна-асуджальныя адносіны да яго.

Прааналізаваны матэрыял прыводзіць да высновы, што першапачаткова пайменаваны персанаж **уладар Батый (хан Бату, Бату-хан, Бату)** у працэсе развіцця вастрыні сюжэта казкі “вызваляецца” ад імені і яго варыянтаў з назоўнікамі-азначэннямі (ці без іх), уступаючы месца семантычна актыўным эквівалентам імені **ўладар, хан, вар’ят, воўк, ты**. Зыходная форма імені гэтага персанажа ў казцы знікае разам з індывідуальнасцю, значнасцю асобы хана Батыя, а яе месца займаюць абагульняльныя, зневажальныя мадэлі іменавання згаданай асобы.

Іначай выглядае працэс эвалюцыі іменаванняў яшчэ двух персанажаў гэтай казкі – **паэта Юсуфі і стараца**. Сістэма іменаванняў вобраза **паэта Юсуфі** (з паказчыкам частотнасці ўжывання ў тэксце

розных мадэляў) выглядае наступным чынам: **п'яленькі паэта Юсуфі** (1 раз) – **п'яны Юсуфі** (4 разы) – **п'янюга** (1 раз) – **ты** (1 раз) – **слімак** (1 раз) – **Юсуфі** (12 разоў) – **паэта Юсуфі** (1 раз) – **паэта** (2 разы) – **мудры Юсуфі** (1 раз).

Зыходная мадэль іменавання гэтага персанажа ў словах аўтара – “эпітэт + назоўнік-азначэнне ў прэпазіцыі да імені” **п'яленькі паэта Юсуфі**: “... *І паэты яго [хана] пачалі славіць, толькі п'яленькі паэта Юсуфі сказаў, качаючыся ў сядле: – Калі ўспыхнуў – згарыш, калі нарадзіўся – памрэш. Куды падзенуцца тагды, хан, твае скарбы. Што ты возьмеш з сабою і што пакінеш на зямлі, акрамя гары чарапоў...*” [2, с. 466]. Кампанентны набор гэтай мадэлі праяўляе высокую семантычную напоўненасць, якая непарыўна звязана з адпаведнымі апелятывамі і іменем Юсуфі. Цэласнасць семантыкі наймення гэтага персанажа выглядае так: надзвычайны чалавек з паэтычнымі адносінам да свету і жыцця, які здольны гаварыць тое, што думае (пацвярджэннем чаго з'яўляюцца наступныя прыказкі: п'янаму мора па калена; што ў цвярозага на ўме, тое ў п'янага на языку). Такая ж семантычная значнасць іменавання згаданага персанажа рэалізавалася ў тэксце і пры ўжыванні толькі асобных кампанентаў гэтай мадэлі. Невыпадкова, пэўна, пры звароце хана да Юсуфі сустракаюцца ў тэксце адзінкавыя іменаванні гэтага персанажа эквівалентамі імені **п'янюга, ты, слімак**: “– *Маўчы, п'янюга, – раззлавайся хан, але адзвай нукераў*” [2, с. 468]; “– *А што пакінеш на зямлі ты, слімак? – весела спытай хан*” [2, с. 466]. Пры семантычным асэнсаванні адпаведных гэтым найменням апелятываў **п'янюга** і, больш таго, **слімак** яскрава прасочваецца жаданне хана прынізіць носьбіта гэтых іменаванняў.

У мове аўтара пры выбары іменаванняў для гэтага персанажа праяўляецца іншая пазіцыя: спачатку – **п'яленькі паэта Юсуфі (п'яны Юсуфі, Юсуфі, паэта Юсуфі, паэта)**, а напрыканцы – мадэль іменавання “эпітэт у прэпазіцыі да імені” **мудры Юсуфі**: “... *Мудры Юсуфі адказаў: – Што там ты! Самы моцны гней хана слабейшы за самую ціхую ўдзячнасць народа. Хіба калі ён узнімаецца – не дрыжыць твая кібітка...*” [2, с. 471]. Эпітэтны кампанент гэтай мадэлі больш чым вычарпальна характарызуе вобраз, які на працягу развіцця сюжэта казкі пераўвасобіўся з **п'яленькага паэта Юсуфі** ў **мудрага**. Больш таго, фінальны дыялог герояў казкі прымушае задумацца над тыповасцю такога пераўвасаблення для сапраўднага паэты: “... *І хан прагаварыў ціха: – Юсуфі. Калі-небудзь я зламаю табе хрыбет за праўду. І чакаць гэтага засталася нядоўга – Ну што ж. Такі, відаць, лёс паэты. А да таго часу я буду гаварыць яе, праўду...*” [2, с. 472].

Нашы назіранні за эвалюцыяй іменаванняў гэтага героя дазваляюць зрабіць вывад, што першапачаткова пайменаваны персанаж **п'яленькі паэта Юсуфі** паступова губляе семантычна актыўныя кампаненты гэтай мадэлі іменавання, уступаючы месца абагульнена-сімвалічнай **паэта** (эквівалент імені).

Мадэльны рад іменаванняў вобраза **старца** (з улікам частотнасці ўжывання ў тэксце) прадстаўлены наступным чынам: **нейкі старац** (1

раз) – **старык** (4 разы) – **ты** (5 разоў) – **дзіравая скураная торба** (1 раз) – **старац** (5 разоў) – **гэты дзед** (1 раз) – **сабака** (1 раз) – **багатур** (1 раз) – **святы** (1 раз) – **дзед** (1 раз) – **гэты старац** (1 раз) – **той старац** (1 раз).

Відавочна, што ў згаданым мадэльным радзе вобраз не быў пайменаваны, а ўжываліся асноўныя эквіваленты імені **старац**, **старык** і **дзед**. Семантычная напоўненасць іменаванняў **старык** і **дзед** раскрываецца праз адпаведныя апелятывы. Больш высокі ўзровень семантычнай характарыстыкі гэтага персанажа праяўляецца праз апелятыў **старац**. Сапраўды багаты духоўны свет гэтага героя, жыццёвы вопыт, які дапамагае прымаць правільнае рашэнне, не могуць не выклікаць пачуццё павагі да яго.

Разглядаючы згаданыя імёны-эквіваленты персанажа ў сітуацыйным аспекце, неабходна звярнуць увагу на невыпадковае праяўленне яшчэ і займеннікавага кампанента ў дадзенай мадэлі іменавання. Пры першым знаёмстве з гэтым вобразам аўтар прымяняе найменне “няпэўны займеннік + эквівалент імені” **нейкі старац**: “... пабачылі на беразе возера скіт, змётаны з шэрых бяргенняў, ля якога завіхаўся **нейкі старац**” [2, с. 466]. Паступова ў сюжэтнай лініі казкі пры раскрыцці ўнутранай эвалюцыі персанажа з’яўляецца мадэль “указальны займеннік + эквівалент імені” **гэты дзед**, **гэты старац**, **той старац**: “– Так, калі чалавек моцна захаце – ён зробіць немагчымае. Так і **гэты дзед**, хай пашле яму алах лёгкую смерць” [2, с. 469]; “– Чаму **гэты старац** не баяўся майго [хана] гневу...” [2, с. 471]; “... я [Юсуфі] буду гаварыць яе, праўду. Што ты [хан] зробіш з ёю? Мо тое, што з **тым старцам?**” [2, с. 472]. Відавочна, што эквівалент імені **старац**, дзякуючы змене займеннікавага кампанента мадэлі іменавання **нейкі** на **гэты (той)**, набывае дадатковыя характарыстыкі вобраза, які спачатку няпэўны, таму што невядомы, а затым – указаны, вызначаны, можна сказаць, сімвалічны.

Прыведзены вышэй пры аналізе мадэлі іменавання **хана Батыя** кантэкст дае магчымасць пераканацца ў негатыўным стаўленні хана да старца, бо такія імёны-эквіваленты, як **ты**, **дзіравая скураная торба**, **сабака**, падкрэсліваюць знявагу і прыніжэнне вобраза. Аднак з вуснаў іншых персанажаў у адрас гэтага героя гучаць эквіваленты імені **багатур**, **святы**, што, безумоўна, робіць вобраз велічным, чароўным, высакародным і неўміручым. У прааналізаваных эвалюцыйных працэсах іменаванняў двух персанажаў казкі **Юсуфі** і **старца** праяўляецца пераход ад канкрэтнага (пайменаванага) вобраза **п’яненькі паэта Юсуфі** ці ад невядомага – **нейкі старац** да сімвалічна-значнага – **паэта** і **гэты (той) старац**.

Такім чынам, сітуацыйна-храналагічная эвалюцыя іменаванняў персанажаў служыць важным моўным сродкам выражэння ўзаемаадносін паміж героямі, а таксама сродкам характарыстыкі і ацэнкі вобраза (аўтарам і дзейнымі персанажамі) у працэсе паслядоўнага развіцця сюжэта казкі.

Спіс літаратуры

1. Беларуская мова : энцыкл. / пад рэд. А.Я. Міхневіча; рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – с. 240.
2. Караткевіч, У.С. Збор твораў : у 8 т. Т. 2. Аповесці, апавяданні, казкі / У.С. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1988. – 511 с.

ЛІЛІЯ КАВАЛЁВА, АЛЕНА МАЧАЛАВА (г. Гродна)

**ПРИБЛИЗИТЕЛЬНЫЙ ПЕРЕВОД КАК ОДИН ИЗ ПРИЕМОВ
ПЕРЕВОДА БЕЛОРУССКОЙ БЕЗЭКВИВАЛЕНТНОЙ ЛЕКСИКИ
НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК**

Перевод относится к одному из древних видов деятельности человека. Продолжительное существование этого вида деятельности не могло не отразиться на развитии разнообразных идей, концепций, разработок в области теории и практики перевода. Однако изучение переводческого процесса и проблемы, связанные с практическим переводом, существуют до сих пор. У современных лингвистов повышенный интерес вызывают проблемы перевода художественных текстов, в частности особенности передачи безэквивалентной лексики с национальных языков на английский.

При переводе художественной литературы главной задачей для переводчика является передача национальной специфики, духа переводимого произведения. Для достижения своей цели переводчик-практик прибегает к различным преобразованиям. Поэтому данное исследование посвящено универсальным приемам перевода реалий с белорусского языка на английский в белорусских художественных произведениях.

В нашей работе мы акцентируем свое внимание на одном из приемов перевода – приблизительном переводе реалий. Считают, что приблизительный перевод близок к контекстуальному, т.к. при его использовании значение реалии передается лишь приблизительно. В современном переводоведении выделяют следующие подвиды приблизительного перевода:

1. Принцип родовидовой замены. При этом понятие исходного языка заменяется более широким, а иногда и более узким понятием языка перевода. Например, слова *блины*, *заливное*, *ватрушки* могут переводиться просто как *food*. А слово *наган* – как *muzzle*, то есть дуло или лишь часть оружия. Принцип родовидовой замены еще называют гиперо-гипонимическим переводом.

2. Переводческая перифраза – использование в переводном тексте дефиниции, определяющей слово, обозначающее реалию в исходном тексте [1, с. 484]. При этом в оригинальном тексте находится понятие, а в тексте перевода – его дефиниция. Описание, толкование, объяснение как прием приблизительного перевода обычно используется в тех случаях, когда нет иного пути: понятие, не передаваемое транскрипцией, приходится просто объяснять.

3. Функциональный аналог. При использовании функционального аналога в текст перевода вводится слово языка перевода, которое может вызвать у читателя сходную реакцию (*tart* – *ватрушка*).

На практике разные виды приблизительного перевода используются довольно часто, что подтверждается результатами анализа фактического материала. Сравнивая текст оригинала и текст перевода

художественных произведений – в нашем случае рассматриваем стихи Янки Купалы и повесть Василя Быкова «Знак бяды», – приходим к выводу, что данный прием является наиболее распространенным приемом перевода реалий с белорусского на английский.

Наиболее часто употребляемым является такой прием перевода белорусских реалий, как функциональный аналог. Так, реалия *каліна* заменяется на реалию *hazel* (лесной орех, орешник), хотя это два разных дерева. Орешник встречается и на территории Беларуси, являясь достаточно распространенным видом кустарника. *Калина* Янки Купалы символизирует молодую, нежную, красивую девушку. Белые нежные цветы *каліны* это только подчеркивают. Но и орешник является красивым кустарником, поэтому он был выбран переводчиком. Здесь же встречается и реалия *явар* – одна из разновидностей клена. В английском переводе она звучит как *maple* (клен). В данном случае используется прием родовидовой замены.

Реалия *мужык* передается английским аналогом *peasant*. Переводчик здесь не пошел по самому простому пути, так как словарный перевод этого слова – мужчина. Но данное слово имеет еще одно значение, являясь в этом значении реалией. *Мужык* – это крестьянин, человек из самых низших слоев общества, которого постоянно унижают. Слово имеет и дополнительную эмоциональную коннотацию – пренебрежение. В этом смысле английский перевод более нейтральный. В другом случае это же слово передается при помощи переводческой перифразы *simple chap*.

Используется приблизительный перевод и при передаче белорусских имен. Например, имя *Алеся*, которое воспринимается почти как синоним слов «белорусская девушка», передается английским именем *Alice*, что является английским аналогом и переводом имени Алиса. Но хотя эти имена близки по звучанию, реакция читателей при чтении английского перевода может немного отличаться от реакции, которая появляется при чтении белорусского оригинала. Ведь имя не вызывает у англичан тех же ассоциаций, что у белорусов вызывает имя *Алеся*.

Вместо реалии *карма* используется английская реалия *inn*. Обе реалии обозначают место, где можно пообедать и купить спиртные напитки. Но у английской реалии отсутствует коннотация того, что данное заведение в Беларуси могли содержать только евреи.

Белорусская реалия *магіла-валатоўка* при переводе заменена английской реалией *burial-mound*. По форме это схожие явления истории, но в белорусском языке такой вид кургана имеет ассоциации со сказочными существами – великанами, что и отражено в названии реалии. Янка Купала не зря упоминает данную реалию в своем стихе о Степане Булате. Для белорусов того времени он и был «великаном» – человеком, который героически сражался за свой народ.

Прием перевода реалий при помощи функционального аналога часто встречается и в переводе повести Василя Быкова «Знак бяды».

Прием функционального аналога обычно применяется для передачи реалий-мер. Использование другого приема, например транслитерации, потребовало бы дополнительных средств осмысления реалии и отвлекло бы читателя от повествования. Функциональный аналог позволяет просто передать сложное понятие: *2 дзесяціны – 5 acres*.

Возможен вариант, когда функциональный аналог реалии-меры подбирается с учетом той исторической эпохи, о которой говорится в тексте. Вместо современной меры длины или объема может использоваться устаревшая, что помогает сохранить исторический колорит текста, не перегружая его реалиями другого языка.

Используется и прием родовидовой замены. Он заключается в передаче понятия более широким или более узким понятием языка перевода. Реалия *пуня* переводится как *shed*. Значение реалии – *сарай для сена*. Английский перевод имеет более широкое значение любого сарая или навеса. Примером использования родовидовой замены может быть и перевод глагола *баіць* – *tell*. В белорусском языке он имеет данное значение: *баіць – гаварыць, пускаць чуткі, малоць глупства, пустасловіць, расказваць казкі*. Английский перевод имеет значение просто о чем-либо рассказывать.

На наш взгляд, неудачно была переведена реалия *бай* – *beu*. Ее значение – *«міфалагічная істота дзіцячага фальклору, якая расказвае байкі, казкі»*. В английском переводе она звучит как *beu*. Переводчик видимо полагал, что в данном стихе речь идет о восточном вельможе. На самом деле слово образовано от глагола *баіць*, который обозначает 'рассказывать сказки'. В белорусском языке также есть слово *бай*, имеющее значение *«багацей»* и пришедшее из тюркских языков. Видимо, переводчик просто перепутал значения этих двух реалий.

В данном переводе повести Василя Быкова чаще всего употребляется именно родовидовая замена: *чыгунок* – *bucket* (ведро), *кавалак лапуна* – *a hunk of bread*, *крупнік* – *soup*, *міска капусты* – *a bowl of soup*, *нагавіцы* – *trousers*.

Самой распространенной разновидностью приблизительного перевода, которая использовалась в переводах стихов Янки Купалы, является переводческая перифраза. В поэзии для объяснения значения реалии места мало, но переводчик всегда может использовать описания, состоящие из двух или трех слов. Их структура состоит из прилагательного и существительного или из двух существительных, соединенных с помощью предлога или без него. Последняя конструкция возможна, так как в английском языке присутствуют конструкции, в которых первое существительное выполняет функцию определения. Так, реалия *світжа* в переводе передается как *frieze coat*. Прилагательное обозначает грубую шерстяную ткань, а существительное – вид верхней одежды. При переводе реалии *лахманне* использована конструкция с предлогом *of* – *rags of sheepskin*. Белорусский гриб *чапчавік* (подберезовик), переводится как *forest mushrooms*, то есть, просто *лесной гриб*. Реалия *вырай*, которая обозначает не только юг, но и летящих туда

птиц, передается как *migrating birds*. Реалия *старэнькія лапці* в английском переводе звучит как *bast sandals*.

Встречаются случаи переводческой перифразы и в переводе повести Василя Быкова “Знак бяды”. Например, словарь дает такое объяснение реалии *апоркі*: *апоркі – рэшткі зношанага абутку, старыя боты без халяў*. Переводчик дает перевод *ragged shoes*.

Таким образом, в изученных нами переводах поэзии Янки Купалы встречается множество примеров разных видов приблизительного перевода. Преобладают примеры применения приема переводческой перифразы. В переводе повести Василя Быкова “Знак бяды” чаще всего встречается такой прием перевода, как родовидовая замена.

Список литературы

1. Габровский, Н. К. Теория перевода : учебник / Н. К. Габровский. – Москва : Издательство Московского университета, 2004. – 544 с.
2. Быкаў, В. Знак бяды / В. Быкаў. – Мінск : Маст. літаратура, 1984. – 254 с.
3. Купала, Я. Выбранае / Я. Купала. – Мінск : Маст. літаратура, 1980. – 224 с.
4. Купала, Я. Санеты: на беларускай, англійскай, іспанскай, нямецкай, польскай, рускай, украінскай, французскай мовах / Я. Купала – Мінск : Маст. літаратура, 2002. – 271 с.
5. Bykov, V. Portent of disaster / V. Bykov. – Minsk : Mastatskaya Litaratura Publishers, 1989. – 415 p.
6. Kupala, Y. Song to the Sun / Y. Kupala. – Minsk : Yunatstva Publishers, 1982. – 128 p.

ИРЫНА КУДРАВАТЫХ (г. Мінск)

СТИЛИСТИКА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ КАК НАУЧНАЯ ПАРАДИГМА XXI СТОЛЕТИЯ

Изменение парадигмы языкознания в конце XX ст., связанной с изучением системности языка и его функционирования в речи, привело к тому, что ученые стали говорить о кризисе стилистики. По мнению М.Н. Кожиной, «это частично связано с тем, что под влиянием американской лингвистики многие стилистические проблемы как бы поглотились риторикой, точнее неориторикой» [5, с. 11]. Несмотря на явное сходство объектов исследования, предметы исследования этих направлений все же различаются. Функциональная стилистика и различные ее парадигмы (дискурсивная семантика, процессуальная семантика, коммуникативный синтаксис, контекстная лингвистика, стилистика текста, прагмалингвистика и др.) становятся характеристиками современной науки о языке, поскольку стилистика сегодня не ограничивается описанием отдельных языковых единиц в аспекте парадигматики, а стремится проникнуть в глубь семантики языка на уровне речи, текста. В то же время эти направления можно отнести и к речеведческим дисциплинам*, исследования которых дают всестороннее представление о разных аспектах употребления языка в речи.

Возникшая как прямое продолжение лингвистики текста, стилистика художественной литературы в настоящее время – одно из актуальных и перспективных направлений языкознания. Анализ синтаксических преобразований больших, нежели предложение (сложных синтаксических целых, сверхфразовых единств, коммуникативных блоков и т.д.), ставит своей целью изучение структурных форм и способов употребления языка в разных видах речевой деятельности. Выработать представление о единицах текста, классифицировать текстоорганизующие и текстосвязующие средства, способствующие восприятию, установить их внутреннюю природу и способы внешнего, грамматического выражения, т. е. определить механизмы порождения текста, – вот далеко не полный перечень вопросов, которыми занимается современная стилистика художественного текста.

Изучение языка художественной литературы тесно связано с выявлением типологических признаков языка писателя, точнее его идиолекта – «своеобразной, исторически обусловленной, сложной, но структурно единой системы средств и форм словесного выражения. В стиле писателя... объединены, внутренне связаны и оправданы все использованные художником общенародные языковые средства» [2, с. 4].

* Термины речеведение, речеведческий впервые появляются в работах по стилистике в 60-е гг. прошлого столетия [Кожина, М.Н. К основаниям функциональной стилистики / М.Н. Кожина. – Пермь, 1968]. Однако и сегодня речеведческая практика еще не сложилась.

Эта оправданность обусловлена задачами, которые призваны решать произведения искусства, в том числе художественная литература. И важнейшая из них – формирование эмоционального состояния человека в результате адекватной интерпретации художественного текста.

«Творчество – это процесс, – писал Д.С. Лихачев, – восприятие творчества – также процесс, и это особенно ярко проявляется при чтении литературных произведений. Автор... ведет читателя по своей последней авторской воле» [6, с. 32]. Поэтому так велика роль языковых средств выражения экспрессивности и эмоциональности, способных быть средством характеристики художественного образа, а значит, выражать авторские представления, авторский идеал.

Художественный текст – это не только продукт и объект коммуникативной деятельности, но и «образ» ее [3]. Системно-структурные исследования художественного текста отражают тенденции современной коммуникативно-прагматической и когнитивной лингвистики, в основе которой лежат, с одной стороны, субстантные свойства взаимодействующих единиц, а с другой – данные об экстралингвистических факторах. Структурный, или реляционный, анализ художественных текстов позволяет объединить синтагматический и парадигматический аспекты грамматических исследований семантики и поставить их в центр стилистико-синтаксических проблем и понятий. «Семантическая триада означающее (форма) – понятие – предмет стала определяющей для методики синтаксического анализа» [7, с. 298].

Семантика художественного текста или его частей как отношение содержания к средствам выражения, его глубинная перспектива составляет основу всех исследований, связанных с коммуникативной потенциальностью языка. В.А. Звегинцев назвал семантику конституирующим стержнем языка [4], Ю.Д. Апресян обозначил как семантический современный период развития лингвистики [1], точнее период коммуникативной лингвистики, т. к. в языке нет некоммуникативных единиц: «Любое слово обладает коммуникативной предназначенностью либо реально (коммуникативная реальность), либо потенциально (коммуникативная готовность)» [8, с. 6]. Эта способность языковых единиц наглядно подтверждается социально обусловленной, целесообразной речевой деятельностью, каковой является художественное произведение.

Приоритетными вопросами для исследования стилистических явлений художественного текста сегодня являются следующие: нарративная структура, структурные единицы текста, субъектная организация текста, повествовательные уровни и повествовательные инстанции, проблема интертекстуальности, синтагматическая организация и парадигматика (концептуализация единиц), концептуальная картина мира. Проводится функционально-семантический анализ языковых средств, играющих в тексте принципиально важную роль. Характер контекстов, в которых они функционируют, позволяет установить особенности восприятия окружающего мира писателем и в определенной мере – систему его

жизненных ценностей. Кроме того, анализ структур и механизмов сознания человека с точки зрения культурных традиций позволяет рассматривать языковые структуры в двух аспектах: ценностном и концептуальном. Такая методика анализа дает возможность наглядно представить иерархию ценностей авторов, а также установить каузальные отношения концептуальных содержаний.

Системно-структурный характер организации языка в сочетании с общерусским языковым типом, связанным с языковым сознанием конкретного носителя (опираясь, естественно, на нормы), устанавливает особенности функционирования языка в различных условиях общения. Именно ситуативная прикрепленность определяет бесконечную вариативность и изменчивость грамматических и синтаксических характеристик. И связано это, прежде всего, с языковым сознанием говорящего или пишущего.

Художественный текст обладает набором универсальных функционально-семантических и стилистических категорий, которые эксплицируют аспект структуры языка и определяют его функциональную значимость. Это категории модальности, персонажа, источника информации, «образ автора», «образ повествователя» «образ читателя», категории времени, пространства и др., еще ждущие своего решения. Связь внутрилингвистического и экстралингвистического в художественной речи, особенности взаимодействия лексико-семантического и грамматического уровней в организации речевой структуры определяют функционально-стилистические значения данных категорий. Кроме того, они являются и основным стилеобразующим фактором, так как, эксплицируясь определенным набором языковых средств, обуславливающих взаимодействие функционально-семантических и тематических полей, способствуют ассоциативным контаминациям, которые и порождают определенные стилистические эффекты.

Сегодня нет сомнения в том, что текст – высшая синтаксическая единица, функционально-семантическое и стилистическое единство с соответствующим набором логико-грамматических и стилистических категорий, определяющих его функциональную значимость. Художественный текст есть сложное целое, функционирующее как структурно-семантическое единство. Системно-семантические отношения, складывающиеся между его компонентами, являются показателем внутренней организации текста. Поэтому так многообразны сегодня направления стилистических исследований, которые занимаются анализом внутренней и внешней структуры текста, и так многочисленны отрасли науки, для которых она представляет первостепенный интерес.

Стиль – явление вечное, поскольку он присущ речи, а значит, коммуникативной деятельности человека. Как сказал Бьюффон, «стиль – это сам человек». И если «стилистика ресурсов» уже достаточно разработана, то функциональная стилистика требует новых разноаспектных изысканий. И в этой связи стилистика художественного

текста – это синтез коммуникативного, когнитивного и прагматического подходов к явлениям языка и речи, поскольку в центре рассмотрения оказались вопросы интерпретации, связанной с интенцией автора, вопросы выбора языкового представления, а также декодирования стилистической информации – необходимого условия адекватного установления смысла произведения как системного образования.

Список литературы

1. Апресян, Ю.Д. Лексическая семантика: синонимические средства языка / Ю.Д. Апресян. – М., 1974.
2. Виноградов, В.В. Язык художественного произведения / В.В. Виноградов // Вопросы языкознания. – М., 1954. – № 1.
3. Дридзе, Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации / Т.М. Дридзе. – М., 1984.
4. Звегинцев, В.А. Язык как лингвистическая теория / В.А. Звегинцев. – М., 1973.
5. Кожина, М.Н. Стилистика и речеведение на современном этапе / М.Н. Кожина // Стил. – Бањалука – Београд – 2003. – № 2.
6. Лихачев, Д.С. Текстология / Д.С. Лихачев. – М., 1983.
7. Общее языкознание. Внутренняя структура языка / под ред. Б.А. Серебренникова. – М., 1972.
8. Шаховский, В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка / В.И. Шаховский. – Воронеж, 1987.

УЛАДЗІМІР КУЛІКОВІЧ, ЭРЫКА ЯЛОЎСКАЯ (г. Мінск)

НЕКАТОРЫЯ АСАБЛІВАСЦІ МОВАТВОРЧАСЦІ У. ДУБОЎКІ Ў 20-Я ГАДЫ XX СТАГОДДЗЯ

У працэсе выпрацоўкі, уніфікацыі і кадыфікацыі лексічных нормаў беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады XX стагоддзя вялікую ролю адыграла моватворчасць асобных мастакоў слова, пад якой мы будзем разумець не толькі працу па стварэнні слоў, але і працу, накіраваную на пошук новых лексічных адзінак у народна-дыялектнай мове і прэзентацыю іх у тэксце, паколькі, як сцвярджае Р. Шкраба: “Ад пісьменнікаў у вельмі вялікай меры залежыць – увайдзе ці не ўвойдзе ў агульналітаратурную мову гучнае, ёмістае, свежае слова з мясцовай гаворкі або жаргоннага ўжытку” [1, с. 15]. Сярод тых аўтараў, што прыйшлі ў літаратуру ў гэты перыяд, чыя творчая практыка – каштоўны матэрыял для асэнсавання агульнага працэсу інтэнсіўнага станаўлення літаратурнай мовы, варта назваць выдатнага майстра беларускага мастацкага слова Уладзіміра Дубоўку, моўная творчасць якога разнастайная і рознабаковая.

Для папаўнення лексічных адзінак, у якіх адчувалася вострая патрэба, першаснае значэнне адводзіў У. Дубоўка багаццям народна-дыялектнай мовы. “Нашаю мэтай, – пісаў ён, – з’яўляецца не адлучэнне гаворкі “адукаваных асоб” ад гаворкі “простага (!!) народу”, а ўстанаўленне найшчыльнейшай сувязі” [2, с. 91].

З пункту гледжання суадносін сучасных лексічных нормаў беларускай літаратурнай мовы з дыялектнымі адпаведнікамі, дыялектызмы паэта можна падзяліць на тры катэгорыі.

Да першай катэгорыі адносяцца лексічныя адзінкі, якія адрозніваюцца ад літаратурных адпаведнікаў:

а) колькасным і якасным складам фанем: *Вялейка* (=Вілейка), *гаручка* (=гарачка), *Купелле* (=Купалле), *мітычная* (=міфічная), *пагурчак* (=пагорчак), *сякрэт* (=сакрэт), *вагонь* (=агонь), *вазёры* (=азёры), *гра* (=ігра), *сцень* (=цень) і інш.;

б) націскам або націскам і пэўнай фанемай: *у во⁵чах* (=у ва⁵ч⁵х), *выро⁵стае* (=выра⁵стае), *далані⁵* (=дало⁵ні), *клянны⁵* (=клё⁵ны), *мо⁵рскі* (=марскі⁵), *садо⁵віна* (=садавіна⁵), *пасці⁵лка* (=по⁵сцілка) і інш.;

в) граматычнай характарыстыкай:

– формай роду (адзінкавыя несупадзенні): *боль* (ж.р.) (=боль (м.р.)), *пасага* (ж.р.) (=пасаг (м.р.)). Напрыклад: *І з лямантам немым у сінія далі надрыўная боль залунала* (“Гredo”); *Будуць мне тады пасагай слёзы Беларусі* (“Трысцё”);

– дзеяслоўнымі канчаткамі: *будзець* (=будзе), *стогнець* (=стогне), *заклікаець* (=заклікае); *склонавymi* формамі: *барох* (=барах), *воч* (=вачэй), *па небу* (=па небе) і інш.

г) афіксам (пры супадзенні і каранёвай марфемы і значэння): *дзеўча* (=дзеўчына), *дзяцёнак* (=дзіця), *зайтрака* (=зайтра), *курчаты* (=кураняты); *арадзіла* (=нарадзіла); *дарунак* (=падарунак): *змаладзеў*

(=*памаладзеў*), *няплоддзе* (=бясплоддзе), *празіраюць* (=пазіраюць), *упадабаўся* (=спадабаўся); *ненацкам* (=знянацку), *пайсюдзяцца* (=распайсюджваюцца) і інш.

Наяўнасць такіх ужыванняў, большасць з якіх назіраецца ў творах У. Дубоўкі першай паловы 20-х гадоў, сведчыць пра ўзровень тагачаснай літаратурнай мовы, незамацаванасць асобных граматычных і арфаэпічных нормаў. У выданнях канца 20-х гг. паэт крытычна ацэньвае такія формы, выпраўляючы іх паводле сучаснай нормы, тым самым прызнаючы яе агульнанародны характар.

Да другой катэгорыі слоў адносяцца лексічныя і семантычныя дыялектызмы.

Лексічныя дыялектызмы – гэта словы, якія з’яўляюцца мясцовымі назвамі агульнавядомых рэчаў, з’яў, паняццяў, маюць адпаведнікі ў літаратурнай мове, але адрозніваюцца ад іх гукавымі комплексамі. Іх выкарыстанне ў паэзіі У. Дубоўкі абумоўлена тымі “вымогамі”, якія былі сфармуляваны ім жа на с. 176 у артыкуле “Пра нашу літаратурную мову” ў № 2 часопіса “Узвышша” за 1927 год: неабходнасць замены немілагучнага слова мілагучным, “у павелічэнні ліку адменнікаў”, “дзеля ўнікання падвойнага значэння ў выключных выпадках”.

У складзе лексікі пісьменніка да лексічных дыялектызмаў адносяцца словы *аблуда* (=распуста), *адседка* (=адбыванне пакарання ў турме), *багавінне* (=водарасці), *вагаркі* (=хвалі), *водзыўкі* (=водгаласкі, рэха), *гас* (=страх), *ган* (=загана), *дзежка* (=чутка), *дыспанойка* (=загад), *пройма* (=скразняк, скразны вецер), *пятрэць* (=сохнуць, высыхаць), *саймаванне* (=нарада), *шлунак* (=страўнік), *шыгаллэ* (=ігліца) і інш.

Асаблівасцю выкарыстаных У. Дубоўкам лексічных дыялектызмаў з’яўляецца той факт, што ў пераважнай большасці яны з’яўляюцца сінонімамі да слоў агульных з рускай мовай і адлюстроўваюць нацыянальную моўную спецыфіку (*аблуда*, *багавінне*, *пройма*, *пятрэць*, *шыгаллэ* і інш.).

Семантычныя дыялектызмы – гэта словы, якія супадаюць марфемным складам з адпаведнымі словамі літаратурнай мовы, але ў пэўнай мясцовасці яны атрымалі яшчэ адно, лакальнае значэнне. У паэтычных тэкстах У. Дубоўкі амонімамі да агульнанародных выступаюць наступныя лексемы: *мары* (=насілкі), *сок* (=панскі даносчык, шпіён), *сойкаць* (=люляць, калыхаць) і інш. Напрыклад: *На марах панясуць, на марах усіх праклятых тых паноў* (“Браніслава”); *Браніська любая, маўчы! Яшчэ дзе сок прыліпне вухам, не пабаяўшыся насы* (Там жа); *Сум развею, не буду сойкаць, заістужу Слова сталёвым карр* (“Трысцё”).

Да трэцяй катэгорыі адносіцца дыялектна-прастамоўная лексіка, якая характарызуецца павышанай экспрэсіўнасцю і эмацыянальнасцю. Семантычная асаблівасць яе, як слухна адзначае Г.Ф. Вештарт, “праяўляецца як у яе канкрэтнасці, так і вобразнасці, метафарычнасці, выражанай праз канкрэтную прадметнасць” [3, с. 32]. У творах У. Дубоўкі 20-х гадоў гэта самы шматлікі пласт стылістычна маркіраваных слоў, пры дапамозе якіх аўтар найперш імкнецца

ўзбагаціць мову мастацкай літаратуры адпаведнымі сродкамі для дасягнення яе павышанай выразнасці. Большасць з гэтых лексем вызначаецца эмацыянальнай ацэнчнасцю. Да іх адносяцца:

а) назоўнікі, якія характарызуюць назвы асоб: *байкуша, баламут, галавацяп, дуроннік, гіцаль, няздара* і інш. Напрыклад: *Байкушы розныя ўздымалі скогат, – ікнуліся прымуціць нас спыніцца* (“Узвышша”, 1929, № 2); *Сядзіць якісьці баламут, пераграбае смецце жменяй* (“Узвышша”, 1927, № 5); *А скажаш – прыбягуць галавацяпы, спрабуюць жарт у чыстую манету, і гэтакі вэрхал справяць ультраляпы, што на свайго забудзешся паэта* (Крычаўская спакуса); *Вецер косы начы расплёў, дуроннік* (“Наша будучыня”, 1922, 16 снежня); *Узрастаў бы чабор на раллі, і казалі мне ўсе, што я гіцаль* (“Трысьце”); *Каля яго на галаве стаіць яшчэ адзін няздара* (“Узвышша”, 1927, № 5);

б) дзеясловы, якімі выражаюцца разнастайныя вобразна-ацэнчныя дзеянні і працэсы: *бадзяцца, валтузіцца, выжлукціць, вышчарыцца* (=засмяцца, паказаўшы зубы), *галёкаць, зблоціць* (=сапсаваць, зглуціць), *кулдыячыць, перціся, праставаць* і інш.: *У нашы дні руін і будаўніцтва ты руйнаваць і будаваць павінен, а не бадзяцца нейкім дзеньдзівірам* (“І пурпуровых ветразей узвівы”); *Пакуль валтузілася так – дзве бочкі выжлукціла квасу* (“Кругі”); *Толькі здані панікліва крочаць каля сцен камяні, каля дрэў. Вышчараюцца хіжа са шчылін, мкнуцца думкі мае натаваць* (“Наля”); *Галёкай, пасцеляць лёнам, можа, паскавычаш* (“Трысьце”); – *Пэўна, нешта зблоціў недзе, вось праклятая байкуша* (“І пурпуровых ветразей узвівы”); *Над тайгою вецер кулдыячыў* (“Трысьце”); *Зірнуў на іх і нацянькі да сонца прэцца наш цікавы* (“Кругі”); *Да вакзала пехатой прастую, – так прыемна ў рокаце няспынным* (Там жа).

Наватворы У. Дубоўкі, уведзеныя ім ва ўжытак у паэтычных тэкстах, паводле словаўтваральных асаблівасцей падраздзяляюцца на патэнцыяльныя словы і аказіянальныя.

Патэнцыяльнымі словамі ў лінгвістычнай літаратуры прынята лічыць словы, што “не сустракаюцца ва ўжытку, але якія могуць – у выпадку неабходнасці – стаць шырокаўжывальнымі, бо ўтвараюцца па існуючых правілах, з’яўляюцца па сутнасці “правільнымі” [4, с. 106]. Значэнне такіх слоў цалкам складаецца са значэнняў марфем, якія ўваходзяць у іх склад. Да ліку патэнцыяльных лексем у паэтычнай спадчыне У. Дубоўкі адносяцца:

а) назоўнікі з суфіксам *-асць-*, утвораныя па мадэлі: аснова прыметніка + суфікс *-асць-* = адцягненае значэнне прыметы і ўласцівасці, названай матывуючай асновай: *васільковасць, віхрастасць, дайкасць, дрвівасць, злататканасць, кармазынавасць, пайднёвасць, пурпуровасць, сталёвасць* і інш. Неабходнасць у такіх назоўніках вытлумачаецца адсутнасцю ў мове патрэбнага слова для абазначэння пэўнага абстрактнага паняцця. Напрыклад: *Па ваду спяшалася да студні, васільковасцю вачэй зарэла* (“Кругі”); *Віхрастасць ваша ўнатхняла нас, як песні наскай пошчак і фэрмато* (Там жа); *Дайкасць вадаровая агартае столкамі, смага нікне ў понырах неадшкадвана*

(“Залатымі лёсткамі”); *Апёрся той малы на локаць, а вочы – дрвівасцю блішчаць* (“Гам, дзе кіпарысы”); *І ў гэтым найбольшая радасць, злататканасць для нашых узлётаў... Пурпуровасць каліны, пунсовасць, кармазынавасць дзікіх малін* (“Наля”);

б) назоўнікі, утвораныя шляхам нулявой суфіксацыі: *асуда, прачын і інш.: Затым мяне і не трывожаць дужа твае ўнікі і твае асуды* (“І пурпуровых ветразей ўзвівы”); *Першы гоман... Ранні прачын траўня* (“Наша будучыня”, 1922, 16 снежня).

в) прыметнікі з суфіксам *-іст (-ыст)*, утвораныя па мадэлі: аснова назоўніка + суфікс *-іст (-ыст)* = прыметнік са значэннем ‘валодае ўласцівасцямі таго, мае ці змяшчае ў вялікай меры тое, што абазначана ўтваральным словам’: *багуністы, жвірысты, пярысты і інш.* Напрыклад: *У ёй і людзі і трава і багуністае балота* (“Кругі”); *А возера кунегай б’е на жвірыстыя берагі* (“Браніслава”);

г) дзеясловы з суфіксам *-і (-ы-)*, утвораныя па мадэлях:

– аснова назоўніка + суфікс *-і (-ы-)* = дзеяслоў са значэннем ‘здзяйсняць дзеянне, уласцівае таму, што абазначана матывуючай асновай’: *іглінець, крынічыць, крышталіць, кунежыць, перамідзіць і інш.: Шыгаллём шаляслівым хваін дні кунежаць, ігліняць, злятаюць* (“Урачыстая дата”); *Пылаюць праз паркаль калені, гарачая крынічыць кроў* (“Гам, дзе кіпарысы”); *Цымбаламі гукі крышталяць, і іх не заглушыць гармонік* (“Савецкая Беларусь”, 1925, 18 кастр.); *Празрыста звоняць вадамёты, між ёлак пірамідзіць пыл* (“Браніслава”);

– аснова прыметніка + суфікс *-і (-ы-)* = дзеяслоў, які абазначае дзеянне паводле прыметы, названай утваральнай асновай: *кволіць, кучаравіць, хіжыць і інш.: Гады і дні злятаюць і красуюць, прасцяг хвалююць, кволяць, кучаравяць* (“Наля”); *У звычайнай праяве хіжыць сіла вялікая* (“Трысьце”).

Да аказіянальных слоў прынята адносіць словы, семантыка якіх абумоўлена толькі кантэкстам, а ўтварэнне характарызуецца парушэннем законаў агульнамоўнага словаўтварэння. “Гэта – піша Е.А. Земская, – парушальнікі правілаў прадуктыўнасці, якія разам з тым таксама пакараюцца аналогіі, але аналогіі не правіла, а канкрэтнага словаўзору” [5, с. 182].

Сярод Дубоўкавых аказіяналізмаў вылучаюцца:

а) назоўнік *львіва*, утвораны па ўзору канкрэтнага рэальнага слова і патлумачаны кантэкстам: *Хацелі даць і ў хвост і ў грыву: не бегай так далёка ў далі. Але не меў наш зайка львівы – яму на лапах толькі далі* (“Урачыстая дата”);

б) суфіксальныя назоўнікі *ганнё, драціна, мешчаннё і інш.: Прытаміўшыся ў гэнай ганні глуха стогнуць і скардзяцца дрэвы* (“Урачыстая дата”); *Дралі і бралі з народа ўсюды, тая драціна паноў і трымала* (“Крычаўская спакуса”); *І няхай мешчаннё гаворыць, што быў і ўжо няма* (“Трысьце”);

в) прыставачна-суфіксальныя дзеясловы, якія ў беларускай літаратурнай мове адносяцца да малапрадуктыўных тыпаў словаўтварэння: *раскудзеліць, ускойдрыць, уснаветрыць, уквяліць,*

умагіліць і інш.: Сівья вусы раскудзелиць, рагоча сыта (“Браніслава”); Між зэлак пахлых і пад ліпай ускоўдрыць нас з табой туман (“Наша будучыня”, 1922, 16 снежня); Але, – успаветрыліся пырскі і стан у вільгаці застыў (“Там, дзе кіпарысы”); Іграў, іграў – пакуль не ўквяліў галоўнага там чына (“Кругі”); Тут жа логіка падстаўная такая, што жыўцом, здаецца, умагіліць (Там жа).

г) складаныя назоўнікі, дзеясловы, прыслоўі, прыметнікі, утвораныя з мэтай эканоміі моўных сродкаў, з мэтай дасягнення большай дакладнасці ў абмалёўцы вобраза: *канцавоссе, паўднёвавейнасць, галадамірыць, гарацешны, салёназлосны, шматмілы, арлінагорба, ціхавонна і інш.: Сагнуўшыся арлінагорба, успаветрыўшы ў прасцяг руку – то Афрадытай, то Ніобай здавалася дзяўчына (“Там, дзе вазёры”); Плечы ў плечы ветрамётна дзяцюкі лятуць (“Дзяўчына”); Успомніш, як галадамірыў калісьці разам ты са мной (“Там, дзе кіпарысы”); У царкве значавала гарацешная кабета (“І пурпуровых ветразей узвівы”); Сваёю палкасцю, сваёй нялюдскай вы растапілі б лёд на канцавоссях, лядоўню гэту нашага сусвету (Там жа); Магноліі і кіпарысы, з паўднёвавейнасцю платан (“Там, дзе кіпарысы”); Не ведаў, што салёназлосныя вужакі прыціснулі жыццё ў рышток (Там жа); І ціхавонна і паволі восень лісьце наземіць, сцэле ў даліны (“Падарожнае”); Матулі спей, шматмілая старонка, Купалы край, край чараўніц дзяўчат (“Наша будучыня”, 1922, 16 снежня).*

На падставе прааналізаванага матэрыялу можна зрабіць наступныя вывады.

1. Характэрнымі асаблівасцямі моватворчасці У. Дубоўкі было ўмелае і прадуманае выкарыстанне сродкаў народна-дыялектнай мовы, а таксама ўтварэнне новых слоў.

2. Дыялектызмы, выкарыстаныя паэтам, сведчаць пра ўменне аўтара падмячаць і выбіраць з народнай гаворкі такія трапныя і мілагучныя словы, якія адпавядалі б тэндэнцыям развіцця мовы народа, пра імкненне ўзбагаціць літаратурную мову новымі словамі і новымі адценнямі, пашырыць яе сінанімічнае багацце, знайсці належныя адпаведнікі для рускіх і агульных беларуска-рускіх лексем.

3. Наватворы паэта, узнікненне якіх, у першую чаргу, звязана з пошукамі маладой беларускай літаратурай нетрадыцыйных моўна-выяўленчых сродкаў для абазначэння паняццяў разнастайных сфер чалавечай дзейнасці, для выражэння розных адценняў выказвання, паказваюць творчыя магчымасці беларускай мовы, яе здольнасць папаўняць лексічны склад за кошт уласных рэзерваў, яе здольнасць абслугоўваць разнастайныя сферы чалавечай дзейнасці.

4. Патэнцыяльныя і асобныя аказіянальныя словы ўтвораны У. Дубоўкам паводле актыўных мадэляў, канкрэтных узораў і з дапамогай прадуктыўных словаўтваральных сродкаў. Большасць з гэтых наватвораў з’яўляюцца празрыстымі па будове і па значэнні, а таму з поўным правам могуць прэтэндаваць на тое, каб быць уключанымі ў нарматыўныя слоўнікі беларускай мовы.

5. Малапрадуктыўныя ўтварэнні паэта з'яўляюцца адметнымі экспрэсіўнымі і камунікатыўнымі сродкамі.

Спіс літаратуры

1. Шкраба, Р. Моваю вобразаў / Р. Шкраба. – Мінск, 1989.
2. Дубоўка, У. Некаторыя прыватныя выпадкі мілагучнасці нашай мовы / У. Дубоўка // Узвышша. – 1927. – № 4.
3. Вештарт, Г.Ф. Месца размоўнай лексікі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / Г.Ф. Вештарт // Беларуская лінгвістыка. – Вып. 40. – Мінск, 1993.
4. Шақун, А.М. Словаўтварэнне / А.М. Шақун. – Мінск, 1978.
5. Земская, Е.А. Словообразование как деятельность / Е.А. Земская. – М., 1992.

АЛЕНА ЛАПЦЁНАК (г. Мінск)

**ПЕРАКЛАД НАЗОЎНІКАЎ З СУФІКСАМІ СУБ'ЕКТЫЎНАЙ
АЦЭНКІ НА РУСКУЮ МОВУ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ТВОРАЎ ІВАНА
НАВУМЕНКІ)**

Адным з асноўных і найбольш актыўных спосабаў выражэння суб'ектыўнай ацэнкі ў мове застаецца словаўтваральны [1, с. 71]. Галоўная роля ў ацэначным словаўтварэнні належыць суфіксацыі, прадуктыўнасць суфіксаў суб'ектыўнай ацэнкі адзначаецца многімі лінгвістамі [2, с. 91; 3, с. 4]. Праяўленню эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі суфіксальных субстантываў садзейнічаюць бліжэйшы кантэкст і эматыўная накіраванасць тэксту ў цэлым. Генетычная і тыпалагічная блізкасць рускай і беларускай моў тлумачаць агульныя заканамернасці функцыянавання іх словаўтваральных сістэм і сродкаў, аднак “паміж словамі рускай і беларускай мовы, утворанымі пры дапамозе эмацыянальна-экспрэсіўных суфіксаў, няма поўнага падабенства” [4, с. 18]. Рэlevantнымі прыкметамі супастаўлення суфіксальных лексем дзвюх моў з'яўляюцца тоеснасць/ нятоеснасць вытворных асноў і суадносных суфіксаў [5, с. 8]. Колькасная перавага адсубстантыўных экспрэсіўных утварэнняў, у параўнанні з прыметнікамі і дзеясловамі, неаднаразова адзначалася даследчыкамі [5, с. 6]. Увагу навукоўцаў прыцягвалі розныя аспекты праблемы функцыянавання суфіксальных субстантываў беларускай мовы. Асаблівасці назоўнікаў з эмацыянальна-экспрэсіўнымі суфіксамі адлюстраваны ў працах В.В. Урбан і В.А. Ляшчынскай, тыпалагічнае параўнанне экспрэсіўных дэрыватаў на матэрыяле субстантываў беларускай і рускай моў разглядалі М.Г. Булахаў, П.М. Чайкун, Л.А. Вакуліч, на матэрыяле перакладаў тэму закранаюць Т.В. Запарожац, К.М. Грышчук.

Назоўнікі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі ў творах І. Навуменкі ствараюць асаблівую афарбоўку мастацкага тэксту, дазваляюць ярка і эмацыянальна апісваць падзеі і з'явы. Сярод такіх лексем пераважаюць дэмініватывы. Побач з генетычна першаснай памяншальнай функцыяй яны перадаюць спектр розных эмацыянальна-ацэначных значэнняў: ласкальнае, зневажальнае, спагадлівае і інш. Пісьменнік ужывае словы м. роду з прадуктыўнымі суфіксамі **-ік/ -ык** (*гармонік, кошык, ножык-складанчык*), **-чык** (*агеньчык, вугольчык, каменьчык*), **-ок/ -ак, -ёк** (*бурачок, дручок, збанок, куфэрак, чаёк*) і інш., сярод назоўнікаў ж. роду найчасцей прадстаўлены лексемы з суфіксамі **-к-** (*грудка, лужынка, шрубка*), **-ачк-** (*кніжачка, печачка, рэчачка*), **-ін-/ -ын-** (*будыніна, хацінда*), суфіксальныя назоўнікі н. роду прадстаўлены нешматліка (*аженца, свінчо*). Для стварэння эквівалентнага тэксту перакладу патрэбна захоўваць ацэначнасць і эмацыянальнасць, створаныя суфіксальнымі сродкамі, але рускамоўныя тэксты часта пазбаўляюцца экспрэсіўных дэрыватаў. У цэлым на аснове аналізу арыгінальных і перакладных тэкстаў можна выдзеліць наступныя спосабы і прыёмы перакладу такіх слоў.

Выпадкі **эквівалентнага** перакладу суфіксальных назоўнікаў, калі рускамоўныя адпаведнікі суадносяцца з арыгінальнымі словамі сэнсава і эмацыянальна, у залежнасці ад ступені фармальнага супадзення вытворных асноў і афіксаў можна падзяліць на 4 групы. Першую складаюць беларускія суфіксальныя ўтварэнні, якім у рускай мове адпавядаюць назоўнікі з тоеснымі вытворнымі асновамі і тоеснымі суфіксамі ў дзвюх мовах *-аик- /-ечк-; -к- /-к-; -ык- / -ик-; -ок- / -ок-; -ц- / -ц-*, сярод якіх апошнія чатыры больш-менш супадаюць па стылістычна-функцыянальных адценнях [5, с. 19; 6, с. 77]. Семантыка і канатацыя такіх назоўнікаў тоесная, адрозненні датычаць фанетычнага афармлення слоў: *Гэтыя бярвенні Птах перацягвае ў свой **дворык**, хавае пад летацінім бульбоўнікам* [СПД, с. 10] – *Эти брёвна Птах перетаскивает в свой **дворик**, прячет под прошлогодней картофельной ботвой* [СПД-р, с. 10–11]; *Няма хат, якія пазіралі маленькімі **акенцамі** з-пад навіслай страхі, нібы злы чалавек спадылба* [ІН-І, с. 365–366] – *Нет больше хат, которые поглядывали крохотными **оконцами** из-под нависшей крыши, словно злой человек исподлобья* [ПО, с. 98]. Другую групу складаюць пары слоў з фармальна неадпаведнымі суфіксамі пры супадзенні вытворнай асновы: *Толькі там-сям віднеюцца серабрыстыя **лужынкi** вады* [СПД, с. 231] – *Только кое-где виднеются серебристые **лужицы** воды* [СПД-р, с. 240]. Да трэцяй адносяцца словы, у якіх пры фармальным несупадзенні вытворных асноў захоўваюцца ацэначныя суфіксы з аднолькавым памяншальным значэннем у дзвюх мовах: *Наш другі налег – проста ў лесе, на сухім **грудку*** [ІН-І, с. 76] – *Второй наш ночлег – прямо в лесу, на сухом **бугорке*** [ТНЮ, с. 461]. Лексемы, якія адрозніваюцца і ўтваральнай асновай, і афіксамі, складаюць чацвёртую групу, суадносныя словы ў беларускай і рускай мовах звычайна адносяцца да розных граматычных родаў: *пакойчык* (м.) – *комнатка* (ж.), *зэдлік* (м.) – *скамеечка* (ж.), *услончык* (м.) – *скамеечка* (ж.); *лапінка* (ж.) – *клочок* (м.) і інш. Утваральныя асновы такіх лексем выражаюць аднолькавую семантыку, а суфіксы маюць аднолькавае эмацыянальна-экспрэсіўнае значэнне: *На ёй старэнькае, мабыць, яшчэ студэнцае, паліто, стаптанья туфлі, галава павязана сіняй **хусцінкай*** [СПД, с. 119–120] – *На ней старенькое, должно быть, ещё студенческое, пальто, стоптанные туфли, голова повязана синим **платочком*** [СПД-р, с. 124].

Частковыя эквіваленты прадстаўлены кантэкстамі з эмацыянальна-экспрэсіўнымі разыходжаннямі, г.зн. з канатацыйнай неадпаведнасцю пры супадзенні семантыкі. Часцей ужываюцца лексемы з тоеснымі вытворнымі асновамі і адрознымі афіксамі: *Пасярэдзіне, паміж першым местачковым пераездам і будкай гарыць квалы **агеньчык**, даносіцца адтуль прыглушаная гаворка* [СПД, с. 223] – *Посредине между первым местечковым переездом и будкой горит слабый **огонёк**, доносится оттуда приглушённый разговор* [СПД-р, с. 232]; *Перасохла **рэчачка** паміж мястэчкам і вёскай Кавенькі* [СПД, с. 231] – *Пересохла **речка** между местечком и деревней Кавеньки* [СПД-р, с. 240].

У большасці выпадкаў замена назоўнікаў з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі немагчыма і залежыць ад рашэння перакладчыка. Калі афікс мае памяншальнае значэнне, страты мінімальныя і закранаюць толькі дадатковую семантыку: *Мы паставілі на санкі матчын **куфэрак** і пераехалі ў старую хату* [ВТ, с. 107] – *Мы поставили на санки мамин **сундук** и переехали в старую хату* [ПО, с. 87]. Калі ж марфема мае і эмацыянальнае адценне, пераклад падаецца нам памылковым: *Там, у пахілай **хаціне**, агароджанай ад вуліцы вішнёвым садом, зноў жыве Іван!* [СПД, с. 143] – *Там, в покосившейся **хате**, отгороженной от улицы вишневым садом, снова живёт Иван!* [СПД-р, с. 138]. Стылістычныя страты не кампенсуюцца і пры перакладзе слоў *сенечкі – сени, вужака – уж, паска – полоса, чалавечак – человек* і інш.

Пераклад назоўніка *калатнеча* – ‘мітусня, неразбярыха, перапалох’ – рускім *ссора* найбольш ярка дэманструе **прыблізны па семантыцы** пераклад: *Новая **калатнеча** пачалася вечарам* [СПД, с. 216] – *Новая **ссора** началась вечером* [СПД-р, с. 211]. Не супадаюць па значэнню і бел. *веснічкі* і рус. *ворота*: *Вечарам, калі п'яны, як цэп, Лука хроп каля сваіх **веснічак**, Гешка чытаў у Белай Крыніцы лекцыю* [ІН-ІІ, с. 371] – *Вечером, когда пьяный, как цеп, Лука храпел возле своих **ворот**, Луковица читал в Белой Кринице лекцию* [ТНЮ, с. 200]. *Веснічкі* – ‘вузкія дзверцы, варотцы’, малыя памеры якіх падкрэсліваюцца суфіксам *-к-*, а *вароты* – ‘шырокі праход, праезд з створкамі’.

Сярод **аналітычных канструкцый** пераважаюць словазлучэнні прыметнік + назоўнік, дзе прыметнік перадае значэнне суфікса: ***Курганкі** пяску – у змроку здаецца, што яны выскакваюць насустрач* [СПД, с. 106] – ***Невысокие курганы** песка, – во мраке кажется, они выскакивают навстречу* [СПД-р, с. 102]; і назоўнік + назоўнік у Р. скл. з прыблізнай семантыкай: ***Дзеравяка** абрыдла – адкідае прэч* [Юрый] [СПД, с. 282] – *Возьётся с **куском дерева** надоело – отбрасывает прочь* [СПД-р, с. 292]. Рускі кантэкст менш выразны з-за шматслоўнай замены і за кошт неабгрунтаваных сінтаксічных змен.

Як бачым, у значнай колькасці прыкладаў перакладчык захоўвае семантыку і канатацыю суфіксальных утварэнняў, рускамоўныя тэксты набываюць эквівалентную выразнасць, эмацыянальнасць. Але значнае месца займаюць і пазбаўленыя экспрэсіі бясуфіксныя адпаведнікі з тоеснай або прыблізнай семантыкай, суадносны тэкст становіцца невыразным, неэмацыянальным, пераважаюць нейтральныя паводле экспрэсіўнай афарбоўкі словы. Аналітычны пераклад узмацняе такую неадпаведнасць, робіць апавяданне шматслоўным і неэмацыянальным.

Выкарыстаныя крыніцы

Б – Навуменка, І. Бульба / І. Навуменка. – Мінск : Беларусь, 1964. – 149 с.; **ВТ** – Навуменка, І. Выбраныя творы : у 2 т. Т.1. Апавяданні. Аповесці. – Мінск : Маст. літаратура, 1995. – 476 с.; **ІН-І** – Навуменка, І. Збор твораў : у 6 т. Т.1. Аповесці і апавяданні / І. Навуменка. – Мінск : Маст. літаратура, 1981. – 559 с.; **ПО** – Наўменко, І. Последняя осень / И. Наўменко. – Мінск : Маст. літаратура, 1979. – 414 с.; **ПЮ** – Наўменко,

И. Путешествие в юность / И. Науменко. – М. : Советский писатель, 1967. – 347 с.; **СПД** – Навуменка, І. Сасна пры дарозе / І. Навуменка. – Мінск : Нар. асвета, 1980. – 336 с.; **СПД-р** – Науменко, И. Сосна при дороге / И. Науменко. – Минск : Беларусь, 1970. – 336 с.; **ТНЮ** – Науменко, И. Тополя нашей юности / И. Науменко. М. : Художественная литература, 1978. – 239 с.

Спіс літаратуры

1. Урбан, В.В. Некаторыя асаблівасці дэрывацыі асабовых ацэначных субстантываў у беларускай дыялектнай мове / В.В. Урбан // Весці БДПУ. – Сер. 1. – 2007. – № 1. – С. 71–75.
2. Грищук, Е.Н. Экспрессивное словообразование в художественной речи (на материале романа М. Булгакова “Мастер и Маргарита” и его перевода на белорусский язык) / Е.Н. Грищук // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках : материалы VIII Междунар. науч. конф., 15-16 апреля 2003 г. – Гродно, 2003. – С. 91–95.
3. Багамолава, А.М. Прыметнікі з суфіксамі суб’ектыўнай ацэнкі і стылістычнай мадыфікацыі ў беларускіх народных песнях : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук / А.М. Багамолава. – Мінск, 1995. – 21 с.
4. Булахов, М.Г. Основные вопросы сопоставительной стилистики русского и белорусского языков / М.Г. Булахов. – Минск : БГУ, 1979. – 40 с.
5. Чайкун, П.М. Производные существительные с коннотативным значением в белорусском и русском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук / П.М. Чайкун. – Минск, 1987. – 17 с.
6. Вакулич, Л.А. Способы передачи модификационного значения субъективной оценки при переводе с русского языка на белорусский / Л.А. Вакулич // Веснік БДУ. – Сер. 4. – 2007. – № 1. – С. 75– 80.

ВЕРА ЛІТВІНАВА (г. Мазыр)

**ПРЫМЕТНІКАВАЯ АНТАНІМІЯ Ё МОВЕ ТВОРАЎ БЕЛАРУСКАГА
ФАЛЬКЛОРУ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ПРЫКАЗАК)**

Пытанне суаднесенасці антанімічных пар слоў, зафіксаваных у беларускіх прыказках, з пэўнымі часцінамі мовы прадугледжвае вывучэнне ўсіх граматычных тыпаў антонімаў у парадыгматычных сувязях, уласцівых канкрэтнай часціне мовы. У кожным пазначаным выпадку пытанне аб граматычнай класіфікацыі антонімаў павінна вырашацца на аснове ўліку многіх паказчыкаў: семантыкі, сінтаксічных функцый, парадыгматычных форм, якія ўласцівы той часціне мовы, з якой суадносіцца антанімічная пара.

Адным з найбольш прадуктыўных класаў антонімаў у беларускіх прыказках з'яўляюцца так званыя ад'ектыўныя (прыметнікавыя) антонімы. У адну групу яны аб'яднаны паводле агульнага значэння якаснай характарыстыкі прадмета, асобы і інш.: *Будзь, мёдзік, ні горкі, ні салодкі: салодкі будзеш – пражруць, горкі будзеш – праплююць* [1, с. 41]. Варта адзначыць, што пераважна лексічнымі антонімамі ў прыказках выступаюць якасныя прыметнікі: *Добрага чалавека і карчма не псуе, а ліхога і касцёл не направиць* [2, с. 85], зрэдку сустракаюцца і прыналежныя прыметнікі: *Матчын кулак вучыць, а мачышын сушыць* [3, с. 136].

У граматычным аспекце прыметнікавыя антонімы выражаюць катэгорыю ўласціvasці і характарыстыкі прадметнасці. Сувязь са словамі, як і ў назоўнікавых антонімах, рэалізуецца праз граматычныя формы роду, ліку, склону. Форма роду прыметнікавых антонімаў выяўляецца ў дапасаванні яго да назоўнікаў ці займеннікаў, а самі антонімы прымаюць форму слова ці слоў, да якіх адносяцца: *На чорнай зямлі белы пірог расце* [3, с. 220]; *Рукі белыя, а сумленне чорнае* [3, с. 181]; *Багаты брат беднага брата душыць* [3, с. 64]. Усе прыметнікавыя антонімы ў беларускіх прыказках суадносяцца або з назоўнікамі мужчынскага роду: *Добры стралец – кепскі гаспадар* [3, с. 83]; *Ранні зайчык цярэбіць зубкі, а позні вочкі працірае* [2, с. 199], або жаночага: *Левая рука не ведае, што робіць правая* [2, с. 226]; *Добрая жонка – дома рай, злая – хоць ты цягу дай* [3, с. 131] ці ніякага роду: *Новае сітка на колачку вісіць, а старое пад лаваю ляжыць* [2, с. 175].

Зрэдку таксама адзначаюцца разнастайныя канструкцыі змешанага тыпу: “прыметнік мужчынскага роду + прыметнік жаночага роду”: *Чорны мак, ды смачны, белая рэдзька, ды горкая* [1, с. 88]; *Гаспадар стары, а жонка маладая – то агонь ды вада* [3, с. 229], “прыметнік жаночага роду + прыметнік мужчынскага роду”: *З вялікай хмары малы дождж бывае* [3, с. 178]; *Горкая часам праца, ды хлеб ад яе салодкі* [3, с. 163], “прыметнік ніякага роду + прыметнік жаночага роду”: *На чорным полі белая пшаніца родзіць* [1, с. 41]; *Пад белым хусцем душа чорная* [3, с. 180] або, наадварот, – “прыметнік жаночага

роду + прыметнік ніякага роду”: *І чорная карова белае малако дае* [3, с. 183].

Лікавыя формы прыметнікавых антонімаў у прыказках не абазначаюць рознай колькасці прыметы, бо прымеце ўвогуле не ўласціва лічэнне. Напрыклад, у прыказцы *Кепскія песні лепш за добрыя слёзы* [1, с. 116] прыметнікавыя антонімы *кепскія* і *добрыя* незалежна ад таго, у якой форме ўжываюцца, абазначаюць адпаведна адну і тую ж пастаянную прымету прадмета ці некалькіх прадметаў. Формы *кепскі – добры* і *кепскія – добрыя* адрозніваюцца толькі тым, што першая пара спалучаецца са словамі адзіночнага, а другая – са словамі множнага ліку: *Добрая памятка забываецца, а кепская ніколі* [1, с. 147]; *Добрыя ўчынкi доўга помняцца, а ліхія ніколі не забудуцца* [1, с. 148].

Сярод прыметнікавых антанімічных пар можна вылучыць канструкцыі тыпу “прыметнік адзіночнага ліку + прыметнік адзіночнага ліку”: *З малой іскры бывае вялікі пажар* [3, с. 183]; *Старасць бывае слабая на ногі, ды моцная на розум* [3, с. 151], “прыметнік множнага ліку + прыметнік множнага ліку”: *Усе дзяўчаткі добрыя, але скуль бабы ліхія бяруцца* [3, с. 145]; *Багатым дзеткам жыццё, а бедным выццё* [3, с. 60], а таксама “прыметнік адзіночнага ліку + прыметнік множнага ліку”: *Корань навукі горкі, ды плады яго салодкія* [1, с. 56]; ці “прыметнік множнага ліку + прыметнік адзіночнага ліку”: *Усе бабры дабры, адна выдра ліхая* [2, с. 233]; *Валасы доўгія, а розум кароткі* [3, с. 177]. Часцей за іншыя ў прааналізаваных прыказках ужываюцца прыметнікавыя антанімічныя пары ў форме адзіночнага ліку.

Скланавыя формы антонімаў, суаднесеных з прыметнікамі, як і формы роду, ліку, вызначаюцца адпаведнымі формамі назоўнікаў, з якімі яны спалучаюцца ў прыказках: *Новых сяброў набывай, а старых не забывай* [3, с. 92]; *Начная зязюлька дзённую перакукуе* [2, с. 92]; *Парожняя бочка звiнiць, а поўная бочка маўчыць* [2, с. 106]. У адпаведнасці з гэтым выдзяляюцца аднаскланавыя антанімічныя пары і разнаскланавыя антанімічныя пары. Да першай групы належаць пары, створаныя паводле мадэляў “прыметнік назоўнага склону + прыметнік назоўнага склону”: *Хоць рукі чорныя, але работа белая* [3, с. 119], “прыметнік роднага склону + прыметнік роднага склону”: *Ад добрага чалавека вада даражэй, чым мёд ад кепскага* [3, с. 49], “прыметнік давальнага склону + прыметнік давальнага склону”: *Багатому чалавеку шкода карабля, а беднаму кашаля* [3, с. 59], “прыметнік меснага склону + прыметнік меснага склону”: *Жыць за старым мужыком – быць у павазе, а за маладым – у знявазе* [3, с. 132] і інш.

Да другой групы можна аднесці наступныя канструкцыі: “прыметнік назоўнага склону + прыметнік вінавальнага склону”: *Маленькая моль шкоду вялікую робіць* [2, с. 135], “прыметнік назоўнага склону + прыметнік творнага склону”: *І чорная хмара белым воблакам абярнецца* [2, с. 129], “прыметнік вінавальнага склону + прыметнік роднага склону”: *На вялікія ногі малых ботаў не нацягнеш* [1, с. 142] і г.д. Такім чынам, значэнне катэгорыі склону прыметнікавых антонімаў вызначаецца як фармальнае сінтаксічнае значэнне,

неабходнае для ажыццяўлення сувязі дапасавання прыметніка з назоўнікам.

У беларускіх прыказках у антанімічныя адносіны могуць уступаюць як поўныя, так і кароткія прыметнікі. Пры гэтым таксама выдзяляюцца магчымыя варыянты канструкцый: “прыметнік поўнай формы + прыметнік поўнай формы”: *Праўда **халодная**, а мана **цёплая*** [2, с. 192], “прыметнік кароткай формы + прыметнік кароткай формы”: ***Стар** чалавеча любіць сквар, а **молад** любіць холад* [2, с. 151] або “прыметнік поўнай формы + прыметнік кароткай формы”: *Дзень **вялікі**, а луста **мала**: няродная матка ў торбу клала* [3, с. 130]. Кароткія прыметнікі ў прыказках у структуры антанімічных пар сустракаюцца абмежавана.

Такім чынам, прыметнікавыя антонімы складаюць колькасна аб’ёмную групу ў мове беларускіх прыказак. Адпаведна іх катэгарыяльнаму значэнню, яны характарызуюцца пэўнай разнастайнасцю і маюць абумоўленыя спалучальнасцю парадыгматычныя формы роду, ліку, склону.

Спіс літаратуры

1. Ліцвінка, І.Я. Слова міма не ляціць: беларускія народныя прыказкі і прымаўкі / І.Я. Ліцвінка, А.А. Царанкоў. – Мінск : Універсітэцкае, 1985. – 149 с.
2. Шкраба, І. Крынічнае слова: беларускія прыказкі і прымаўкі / І. Шкраба, Р. Шкраба. – Мінск : Маст. літ., 1987. – 149 с.
3. Янкоўскі, Ф.М. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск : Беларус. навука, 2004. – 494 с.

ВІКТОРІЯ ЛЯБОВІЧ (г. Будапешт)

**У ИСТОКОВ РЕЦЕПЦИИ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В
ВЕНГРИИ (К ВОПРОСУ ПЕРЕВОДА ПРОИЗВЕДЕНИЙ ИВАНА
ФРАНКА НА ВЕНГЕРСКИЙ ЯЗЫК)**

Исторические условия и среда, в которых началась рецепция украинской литературы в Венгрии, весьма своеобразны. Не менее своеобразен и метод решения переводческих проблем, выбранный Гиадором Стрипским при переводе рассказа Ивана Франка «До світла! (Оповідання арештанта)» на венгерский язык.

С конца XVIII столетия до начала XX около двадцати процентов территории Украины входило в состав полиэтнической и поликультурной Австро-Венгерской Монархии. Галичина в это время в глазах восточной Украины была предметом зависти и вождедения, она представлялась свободной и европейской, так как в Восточной Галичине уже с 1782 года было отменено крепостное право, положение крестьян по целому ряду вопросов регулировалось законодательными актами, а во Львове свободно издавались украинские книги и журналы. В то же время для Австро-Венгерской Монархии Галичина была самой отсталой провинцией.

В годы Первой мировой войны украинцы, – учитывая то, что их было много как в Российской Империи, так и в Монархии, – вынуждены были воевать на стороне обеих воинствующих держав. Единственным положительным аспектом с точки зрения к этому времени серьезно окрепшего национально-освободительного движения украинцев было лишь то, что в результате сложившейся в Европе ситуации открылись новые политические возможности. Мысль о поддержке стремлений Украины к независимости мелькала в умах представителей многих народов. Возрос интерес к Украине, особенно в начале Первой мировой войны, и в Венгрии.

В результате в 1916 году выходит в свет 20 номеров журнала «Ukránia. Ukrán-magyar kulturális és gazdasági kapcsolatok szemléje» («Украиния. Обзор украино-венгерских культурных и экономических связей»). Основной целью журнала было многостороннее представление венгерским читателям «знакомой, но почему-то хорошо забытой» Украины, представление ее истории, экономики, культуры, различных украино-венгерских контактов, представление украинской нации, которую, как писал редактор-издатель журнала, «мы ... забыли настолько, что сейчас она уже кажется нам новой» [См. об этом: 1, № 1. с. 1–6; 2, с. 247–251].

Издателем, редактором, а также переводчиком многих, напечатанных в журнале, украинских художественных произведений был известный литературовед, этнограф, языковед, переводчик и библиограф Гиадор Стрипский (1875–1946), который вне всякого сомнения очень многое сделал для популяризации украинской литературы в Венгрии.

Иван Франко (1856–1916) родился, жил и творил в то время, когда Галичине суждено было стать колыбелью «трех национализмов: украинского, польского и еврейского. Трех народов, у которых нет собственного государства» [3]. На страницах журнала “Ukránia” из произведений Ивана Франка были напечатаны неполный текст рассказа “До світла!”, рассказ “Історія моєї січкарні” в переводе Гиадора Стрипского и стихотворение “Каменяри” в переводе Арпада Земплени (1865–1919).

Имя Ивана Франка в это время было уже небезызвестно венгерским читателям. Интерес к украинской словесности в Венгрии возник в 30-е годы XIX столетия, когда начали переводить и печатать отдельные произведения украинского народного творчества. А с 60-х годов в результате достаточно интенсивного распространения русской классической литературы в Европе и Венгрии, возрастающего интереса к произведениям Тараса Шевченко в западных странах, а также популяризации украинской литературы в немецкоязычных изданиях Австро-Венгерской Монархии начинают появляться венгерские переводы произведений украинских авторов. Однако все это не выходит за рамки небольшого количества отдельных произведений. Относительно много украинских произведений в венгерском переводе вышло в свет значительно позже, в период, начавшийся после Второй мировой войны и длящийся приблизительно до 90-х годов XX столетия [4, с. 40].

1916 год – год смерти Ивана Франка. 9-10 номера журнала Ukránia открывает некролог, написанный Гиадором Стрипским, который высоко ценил творчество Франка и даже переписывался с ним.

Рассказ “До світла!” в журнале “Ukránia” был напечатан не полностью, вышла в свет только первая, вторая и незаконченная третья часть произведения. Несмотря на помету “Продолжение следует” [1, № 1. с. 31], конец рассказа опубликован не был, так как Стрипский издал это произведение в первом номере запланированной им серии изданий “Українська бібліотека”.

Выбор Стрипского явно был неслучаен. Рассказ был написан автором в 1889 году во Львове, во время третьего тюремного заключения, про которое Иван Франко писал: “Мене самого тюрма сим разом страшно придавила. Я думав, що зійду з ума, хоч сам не знав, що саме мене так болить. У казні я цілими днями ні до кого не говорив і слова” (Цит. по: 5). Известный украинский литературовед А. Билецкий относит произведение к “жахливої галереї картин, в яких зображено [...] дійсність 70-90 років” [6, с. 418].

Картина жуткой галереи представляет историю еврейского шестнадцатилетнего парня Йоська Штерна, невинно попавшего в тюрьму и погибшего только из-за того, что он научился в тюрьме читать. Парень с жадностью набросился на книги и, стараясь продлить возможность читать в темной камере, слишком близко придвинулся к окну, а тюремщик, опасаясь побега, застрелил его.

В образе Йоська много автобиографических мотивов (отличная память парня, умение увлекательно рассказывать, жадный интерес ко

всему, что можно изучить или усвоить) так же, как и в сборнике рассказов “Малый Мирон” и многих других произведениях Франка.

Рассказ делится на четыре части. Сама “История рыжего мальчика-еврея” – именно под таким названием публикует Стрипский рассказ Франка на венгерском языке, – преподнесенная через повествование двух нарраторов, раскрывается во второй, третьей и четвертой частях рассказа. В первой части, являющейся своеобразным лирическим вступлением и философско-символическим обобщением раскрывающейся позже трагической судьбы и жизни, нарратор-Франко углубляется в размышления об обреченности, безвыходности и тщетных надеждах-попытках вырваться из нее. Его раздумья из области естествознания постепенно переходят в сферу общественных наук. Тяжелые думы о “мертвой воде”, о насквозь пронизанном олицетворением биологическом прозябании живых существ в морских глубинах (весь ужас безвыходного положения передается при помощи повторов, нагромождений, обилия определений с семантическим значением “вечности”, лексико-семантическим гнездом значений “смерти”) перерастают в параллель с человеческой жизнью и судьбой украинской нации. Романтически возвышенный сентиментализм этой параллели рождается за счет непосредственных обращений к читателю, “причитаний” в форме вопросительных предложений, метафор, отсылающих к предыдущему описанию морских глубин, и притяжательных местоимений “наш, наши”, традиционно фигурирующих в украинской художественной литературе XIX столетия в качестве синонима к определению “украинский”. Размышления прерываются заявлением выступающего на передний план нарратора о том, что именно такие мысли волновали его в тюрьме, где “Щоб не вдуріти серед тої сутолоки горя, ми розмовляли, оповідали одні одним – не про себе, а про других, далеких, і все-таки про горе” [7, с. 340]. Далее он предвещает историю мальчика и знакомит нас со вторым нарратором.

Всего этого нет в переводе первой части рассказа на венгерский язык, сокращенной где-то на одну треть оригинала [1, № 1, с. 25]. Этот перевод можно сравнить с таким домашним заданием по литературе, в котором ученик должен выписать из текста все, что касается какого-то одного мотива, а все остальное опустить: остается только “мертвая вода” в слегка сокращенном варианте с добавлением небольшого, обобщенно суммирующего опущенную часть и предвосхищающего развязку всей истории абзаца в конце, в такой форме отсутствующего у Франка.

История художественного перевода не лишена своеобразных решений, казусов, временами абсурдных результатов и постоянно колеблется между точностью, “буквализмом” и большей или меньшей свободой в передаче оригинала.

Гиадор Стрипский в журнале “Ukránia” опубликовал венгерский перевод-переработку рассказа “До світла!”, в котором встречаются неожиданные упрощения, пропуски, замена сравнений, игравших важную роль в произведениях украинской литературы XIX столетия,

использование слегка модифицирующих значение причинно-следственных конструкций и т.д. Вместе с тем перевод опубликованного в журнале отрывка – самой истории Йоська Штерна – достаточно адекватен оригиналу произведения.

Для выяснения поводов такого подхода к переводимому тексту необходимо дальнейшее исследование переводческой арс-поэтики и издательских принципов Гиадора Стрипского.

Список литературы

1. Ukránia. Ukrán-magyar kulturális és gazdasági kapcsolatok szemléje. 1–20. szám. – Budapest, 1916.
2. Лебович, В. Угорський часопис Ukránia (1916 рік). // Machael Moser – András Zoltán (Hrsg.) Die Ukrainer (Ruthenen, Russinen) in Österreich-Ungarn und ihr Sprach- und Kulturleben im Blickfeld von Wien und Budapest / LT Verlag GmbH & Co. – 2007. – С. 243–268.
3. Сайчук, А. : Іван Франко / А. Саїчук // Режим доступа : <http://www.podrobnosti.ua/projects/arch/2008/04/30/520627.html>
4. Мушкетик, Л. Переклад з угорської на українську мову: теоретичні узагальнення і практичний досвід. – Київ–Ніжин, 2006. – 199 с.
5. Андрусак, І. «До світла!» / І. Андрусак // Нація і держава. Часопис Конгресу українських націоналістів. – 5 вересня 2007 // Режим доступа : http://nacija.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1427&Itemid=13.
6. Білецький, О. Художня проза І. Франка / Білецький О. // Зібрання праць в п'яти томах. Т. 2. – Київ, 1965. – С. 412–461.
7. Франко, І. До світла! (Оповідання арештанта) Твори в двадцяти томах / І. Франко. – Київ, 1950. – Том II. Оповідання.

ЗОЯ МЕЛЬНИКАВА (г. Брэст)

**“ПАЧВАРА ЯНА, ВАЙНА...”: ЧАЛАВЕК НА ВАЙНЕ
Ў ПРОЗЕ ФЁДАРА ЯНКОЎСКАГА**

Вайна, спачатку фінская, яшчэ ў юнацтве ўварвалася ў лёс Ф. Янкоўскага. У 1940-м годзе пасля цяжкага ранення пад Выбаргам у левае плячо ён быў спісаны “падчыстую”, стаўшы ў 21 год інвалідам. Не паспелі залячыцца раны фінскай вайны, як пачалася Вялікая Айчынная. Ф. Янкоўскі меў дакументальна-фармальнае права паклапаціцца аб самазахаванні ў час нямецкай акупацыі, але ён стаў партызанам. Зусім юнак, ён быў прызначаны начальнікам разведкі аднаго з партызанскіх атрадаў на Міншчыне.

Першае, “тэарэтычнае” знаёмства з вайной прыйшло, па ўспамінах Ф. Янкоўскага, калі ён быў зусім хлопчыкам, вучнем трэцяга ці чацвёртага класа. Першы настаўнік Станіслаў Бараноўскі расказваў дзецям пра войны на Беларусі, якія прыносілі на нашу зямлю знішчэнне і пажары. У навеле “*З далёкага маленства*” аб гэтым чытаем: “Называў настаўнік... цэлы перыяд, калі на Беларусі гарэла зямля, гінулі людскія набыткі, нішчыліся лясы, перасушваліся крыніцы, драсаваліся агароды... насілася па нашых палетках чужая конніца, калі прывозіліся і прыносіліся ў наш край кайданы, абраза, чужое...” [1, с. 294]. Уласнай жа істотай упершыню давялося зведаць “пачвару-вайну” (выраз Ф. Янкоўскага) на Карэльскім перапашыку зімой 1939–1940-га гадоў, калі цудам застаўся жывы – недастрэлены фінскім снайперам, не скалелым у снезе ў 40-градусныя маразы. У час Вялікай Айчыннай вайны перажыву вялікія жахі і страты. А потым вайна яму балела ўсё жыццё. Ф. Янкоўскі не пагаджаўся з афарызмам, што раны гоцяца часам. Ён пісаў: “Засталіся і будуць да апошняга дня незагойныя раны. ...На першым годзе пасля вайны, і на другім... і на дзесятым... трыццаць пятым” [1, с. 296]. У абразку “*Дым і попел... Жахі*” ён згадваў зарава над Мінскам 24-га, 25-га і 26-га чэрвеня 1941 года. За дваццаць і больш кіламетраў ад горада асядаў на зямлю попел: гарэлі “кватэры, мэбля, школьныя парты, кнігарні, аптэкі, бібліятэкі... За сто і больш кіламетраў людзі бачылі над Мінскам чорны дым. Агонь, полымя з’ядалі тады, здаецца, і зямлю, і каменне, і бетонныя палі, на якіх трымаліся масты...” [1, с. 296].

У кнізе Ф. Янкоўскага “*Радасць і боль*” (Мінск, 1995) змешчаны цэлы раздзел абразкоў і навел, звязаных між сабой аўтарскай памяццю пра вайну, – “*Пякучы, няцёрпы боль. Рань*”. Героі гэтых твораў – людзі мірныя, цывільныя вяскоўцы ці хутаране, з якімі звёў апавядальніка ваенны лёс. У навеле “*Пачвара яна*” аўтар расказвае, як давялося адпраўляць на небяспечнае заданне жанчыну, маці двух дзяцей. З вялікай трывогай партызаны чакалі вяртання з задання з Мінску гэтай жанчыны з дачушкай. Іх вяртанне ў атрад было сапраўдным шчасцем для разведчыкаў. “Першы раз у жыцці цалаваў я тады руку. Жаночую... Матчыну руку” [2, с. 129].

Удзячная памяць партызана Ф. Янкоўскага захавала абліччы звычайных людзей, якія дапамагалі акружэнцам і партызанам, дзяліліся з імі дахам, хлебам, адзеннем, рызыкуючы самым дарагім – уласным жыццём, жыццямі сваіх сямейнікаў, дзяцей. У абразку “*Заляцеў бы, здаецца..*” Ф. Янкоўскі піша, што ў адной невяліччай вёсцы на Міншчыне людзі ў першыя месяцы вайны далі прытулак ці не трыццаці “нетутэйшым хлопцам з параненых акружэнцаў” [2, с. 131]. Праз многа год адзін з іх, дваццаць пяты па ліку “прыпіснік” той вёскі, жыве на Поўдні і перад смерцю пяшчотна і ўдзячна згадваў беларускіх людзей і зямлю: “Нашёлся бы ковёр-самолёт, я залетел бы к вам на Беларусь. На ней, на мягкой земле добрых людей ваших, отошла бы слабость, прошла бы хворь. Трижды за три года спасали меня руки ваших добрых людей на вашей доброй земле...” [2, с. 131].

Людская літасцінасць, беларуская трывушчасць, як сведчыць проза Ф. Янкоўскага, перамагалі вайну. Аднак цяжкія, балючыя ўспаміны вярэдзілі памяць былога партызана ўвесь пасляваенны час. У абразку “*Боль*” паўстае тыповая аблічча маці, якая перажыла сваіх сына і ўнука. На світанку фашысты наляцелі на вёску, пачалі адбіраць кабаню, кароў. Тых вяскоўцаў, хто асмеліўся бараніць сваё, расстрэльвалі тут жа, на падворках, на парогах родных хат. Толькі за адзін світанак і толькі ў адной вёсцы карнікі пагубілі дваццаць падлеткаў і мужчын. У навеле “*Сны мае*” аўтар з болей і праз многа год паведамляе, як за адну гадзіну ў трох вёсках Мінскага раёна фашысты забілі больш за 200 чалавек. А жыхароў яшчэ адной вёскі Лясіны сагналі ў гумно і падпалілі. У суседняй вёсцы, што за тры кіламетры, было чуваць, як у агні крычалі людзі. “Здавалася, ні адзін чалавек з тых, хто чуў, не вытрымае...” [2, с. 151] Жакі вайны вярталіся ў пасляваенныя сны. “Рана на ране” – так дакладна і метафарычна назваў Ф. Янкоўскі нашу беларускую зямлю, якая вынесла фашысцкую акупацыю, карныя акцыі гітлераўцаў, блакады.

Галоўнае, што ўражвае ў прозе Ф. Янкоўскага, тэматычна звязанай з вайной, – мірныя людзі, жыхары, іх вялікія сэрцы. Сваім удзячным і шчырым мастацкім словам аўтар стварае ім велічны помнік. Менавіта такі пафас маюць абразкі і навелы “*На дарозе*”, “*Зайчык*”, “*Рана*”, “*Мураванка*”, “*Драбочкі солі*”, “*Цётка Гэля з Камарнікаў*”, “*У блакадзе*”, “*Сні, наш хлопчык*” і некаторыя іншыя. Вайна паўстае жорсткай, страшнай, бязлітаснай пачварай – “жахлівай, жахлівейшай за жахлівае” [2, с. 151]. Менавіта такое аблічча вайны перадаюць абразкі “*На сухі лес...*”, “*А дзеткі? Дзе ж дзеткі мае?..*”

Ф. Янкоўскі ўспамінаў, што і праз многа год нават чытаць пра вайну яму было цяжка. Яна ўрываўлася ў памяць, вярэдзіла сэрца: “... мне раптам пачуецца пах спаленага двара, спаленай вёскі; пачуецца пах у спаленых хатах, сенях, бакоўках, гумнах, школах, у царкве, у касцёле... пачуецца пах спаленых людзей... Не раз на маіх вачах разграбалі вугоме, расцягвалі абсмаленыя і абпаленыя бёрны і выбаўлялі абгарэлых дзетак, жанчын, угортвалі ў што толькі траплялася і хавалі...” [1, с. 296]

Не любіў Ф. Янкоўскі ўспамінаць і свае баявыя заслугі, удалыя разведдыверсіі. Гэты тонкай філалагічнай душы чалавек вынес з вайны найперш агіду да яе і вялікую прагу да мірнай гуманітарна-педагагічнай дзейнасці дзеля Беларусі і яе народа. Так сталася, што менавіта ў час вайны на Радашкаўшчыне яму трапілі ў рукі дзве першыя кнігі вялікай манаграфіі “Беларусы” заснавальніка беларускай філалогіі Я. Карскага. “Партызан першы раз убачыў, узяў у рукі, гартаў акадэміка Карскага на той зямлі, дзе хадзілі ногі, засталіся назаўсёды сляды, чуецца дыханне, біццё сэрцаў Янкі Купалы, Антося Лявіцкага, Браніслава Тарашкевіча, Рака-Міхайлоўскага, юнага Максіма Танка...” [1, с. 297]

Абразкі, навелы Ф. Янкоўскага – гэта асабіста перажытае і пераасэнсаванае. Іх героі – рэальныя людзі з названых аўтарам вёсак. У гэтым сэнсе яго проза рэалістычна-дакументальная. Аднак ад гэтага яна не перастае быць мастацкай, бо прапушчана праз сэрца мастака-філолага, які шукае і знаходзіць дакладнае сэнсавыяўленне ў слове. Філасафізмам мысляра і спавядальнасцю проза Ф. Янкоўскага тыпалагічна блізкая з “*Доўгам памяці*” У. Калесніка. Ён, Ф. Янкоўскі, таксама ўдзячна сплываў доўг памяці жыхарам беларускіх вёсак і хутароў.

У “*Доўгу памяці*” У. Калеснік пісаў, што на вайне, у цяжкіх нялюдскіх умовах абвастраецца прага жыць, дажыць да перамогі і прыйсці ў мірнае жыццё з іншымі, уласна выпакутаванымі каштоўнасцямі. Чалавек, які прайшоў вайну, асабліва цэніць мірную стваральную працу, тым больш гуманітарна-навуковую, педагагічную, высокім прыкладам чаго і былі Ф. Янкоўскі і У. Калеснік. У кнізе У. Калесніка ёсць фрагмент пра вялікую прагу да малявання, пейзажавання, нясцерпна адчутую ў час адной з засад. Гэта сведчыць аб абвастранні на вайне адчування экзістэнцыі, усведамленні каштоўнасці і непаўторнасці кожнага дня, кожнага імгнення мірнага жыцця. У. Калеснік марыў дажыць да перамогі, вярнуцца ў непаўторна прыгожыя партызанскія мясціны з пэндзлем і акварэлякамі...

Зафіксаваную трапным мастацкім словам прагу да жыцця, мірнай стваральнай працы сустракаем і ў Ф. Янкоўскага ў навеле “*У садзе*”. Аднойчы, вяртаючыся з дыверсіі на чыгунцы, партызаны, як піша аўтар, “спачатку адчулі, а потым пачулі” [2, с. 32], што трапілі ў пастку. Акупанты заблакавалі ўсе сцежкі вяртання ў лагер. Вырашылі без бою невялікімі групамі выходзіць, прасочвацца з акружэння. Група з васьмі чалавек, у якой быў Ф. Янкоўскі, прытаілася ў вёсцы Карпілаўка ў садзе, які застаўся каля былой сядзібы пісьменніка Антона Лявіцкага. Стаяла летняя салаўіная ноч, “салаўінае і салаўёвае царства” [2, с. 34]. Партызаны адчулі, а потым і пераканаліся, што побач, за пасаджанымі колісь Ядвігіным Ш. елкамі, фашысцкая засада. Пісьменнік фіксуе ўвагу на імгненнях нябачнай мяжы паміж жыццём і смерцю: “Тады... найшло на мяне нейкае нечаканае супакаенне, адчуў сябе не ў пастцы, а на прыгожай волі” [2, с. 34]. У падтэксе прачытваецца не выказаная словамі, хоць гэта дасканалая мог зрабіць Ф. Янкоўскі, прага мірнага жыцця і не выказанае ў дадзеным выпадку словамі пракляцце вайне і

чалавеказабойству. “Побач за елкамі – нацэленыя на акружаных, зарадаваныя сатанінскай радасцю, яны заселі забіваць” [2, с. 36]. У час смяротнай небяспекі, сведчыць, як і У. Калеснік, Ф. Янкоўскі, надзвычай абвастраюцца адчуванні. Так, у навеле “*У садзе*” Ф. Янкоўскі расказвае пра ўласнае разведчыцкае адкрыццё – дакладна чуць ледзь улоўныя гукі. “Прыслухоўваліся. Кожны як мог і на ўсе бакі, то цэлячыся вухам, то – вельмі надзейна – паводзячы целам, падстаўляючы, нібы лакатар, спіну...” [2, с. 35]. Смяротная небяспека, як сведчыць аўтар, адкрывала ў чалавеку новыя якасці, мабілізавала закладзены на прыродна-генетычным узроўні патэнцыял выжывання. Гэты спосаб “слухаць спіной” не ўтрымлівала ні адна ваенна-разведчыцкая інструкцыя. Так выяўлялася на вайне, відавочна, закладзеная Творцам інстынктыўная, незнішчальная ідэя жыцця – найвялікшага боскага дару.

Чалавек на вайне, па меркаванні аўтара, разбураецца маральна, псіхічна як цывілізацыйная існасць. Ф. Янкоўскі піша, што яму даводзілася чуць пра азвярэлых людзей і бачыць іх на вайне. Гэта самая агідная праява чалавецтва: “азвярэлым з людзей руйнаваць, паліць, садзіць у астрогі людзей і кніжкі, забіваць, не шкадаваць ні дзіцяці, ні бабулі, ні мамы – задавальненне нялюдскае, нечалавечае” [2, с. 36]

У пасляваенны час перыядычны друк, мастацкія творы і публіцыстыка былі заняты найперш пераможнай героікай. Гэта потым з творамі В. Быкава партызанскай тэматыкі прыйдзе ў літаратуру і ў свядомасць людзей спасціжэнне непрыкметнага, штодзённага гераізму, не адзначанага пераможнымі ордэнамі і медалямі. Ф. Янкоўскі меў шчаслівы дар бачыць у звычайных людзях іх духоўную веліч. У сваёй прозе ён уганараваў прыгожым мастацкім словам штодзённыя непрыкметныя падзвігі беларускіх цёткаў і дзядзькоў, узвялічыў іх не менш значны за баявыя аперацыі гераізм. Гэта цалкам адносіцца да героя навелы “*У Бакштах*”, былога панскага парабка і аднафамільца аўтара – “вусатага” дзядзькі Янкоўскага. Толькі ў 1939-м годзе ён стаў гаспадаром дагледжанай панскай зямлі ў Малых Бакштах. “Стомлены партызан, вяртаючыся з задання, у любы час дня ці ночы можа завітаць у хату да вусатага. Пераабуцца, абагрэцца, падсілкавацца, выпіць чарку бакштанскай” [2, с. 17]. На першы погляд гэта быў малапрыемны “вусаты і барадаты”, “павольны і флегматычны, не зусім ахайны і ці не цынічны чалавек”, – такое першае ўражанне пакінуў хутаранін Янкоўскі ў партызана Ф. Янкоўскага. Гаспадар хутара – тыповы працаўнік-селянін – многа набачыўся. Зменлівае палітычнае жыццё навучыла яго быць асцярожным, стрыманым. Частыя змены ўладаў праходзілі не толькі праз вёскі, хутары, але і праз душу беларускага селяніна. Адноўчы разведчыкі папрасілі няветлівага гаспадара дапамагчы ім: запрогшы каня праехаць паўз некалькі хутароў і вёсак, паглядзець за рухам немцаў і паліцаёў. Хутаранец вылаяў партызана Тарасенку, які даў гэтае даручэнне: “Сам баішся? Баішся, што калашыну мыць трэба будзе? А куды спрыт свой хаваеш? Табе каб ордан...” [2, с. 18]

У вобразе гаспадара хутара ўжо тады будучаму філолагу і пісьменніку бачылася грунтоўнасць, патрабавальная людскасць і годнасць, сапраўдная народная мудрасць і недавер да людзей са зброяй, якія ў час вайны прыходзілі на хутар з рознымі мэтамі. Многія, у тым ліку і партызаны, каб выпіць-закусіць. І ён звычайна не шкадаваў пачастунку. Тых партызанаў, якія, бывала, па дарозе на заданне патрабавалі “для храбрасці”, праганяў з лаянкай: “А качаргі... пакаштаваць не хочаш? Гарэлкі захацеў паспытаць... Гарэлкі яму... Бяды шукаеш?..” [2, с. 19]. У лаянцы старога чытаецца жыццёвая мудрасць, перасцярога берагчыся ў ліхі час, не скласці па-дурному, бяздумна галавы.

Ратавальная людскасць, самаахвярнасць звычайных людзей, усяго беларускага народа, як паказаў Ф. Янкоўскі, вартыя самага велічнага помніка. І гэты помнік ён ствараў сваёй навукова-філалагічнай працай і мастацкай творчасцю. У навеле “*Хата пры дарозе*” Ф. Янкоўскага сустракаем тыповы жаночы лёс гераіні цёткі Зосі. Гэта сціплая і нястомная працаўніца, гаспадыня хаты пры дарозе, да якой 2-га ліпеня 1941 года зайшоў апавядальнік, каб напіцца вады. Прастора твора разгортваецца маналогам жанчыны, яе ўспрыманням жахаў першых дзён вайны, якая прайшла праз хату і сэрца жанчыны. Як піша аўтар, першыя дні і тыдні вайны цётка Зося бедала, што нашы “ідуць і ідуць на ўсход” [2, с. 24]. Жанчына за тыя дні “набачылася, наперажывалася”. Параненыя і змучаныя байцы адступалі. Роспач і разгубленасць жанчыны трапна перададзена апавядальнікам. У яе маналозе некалькі разоў паўтараецца дзеяслоў “ідуць” з эмацыянальна і сэнсаемістымі азначэннямі і акалічнасцямі: “Ідуць змораныя, цёмныя ды чорныя. Ідуць дзень і ноч. Ідуць гэтаю гадамі глухою дарогаю. Ідуць, а што будзе – ніхто не кажа. Гляджу, шкада бедных” [2, с. 23]. Слова “ідуць” з вуснаў гераіні гучыць як распачны, горкі стогн. Выграбшы ўсе запасы мукі, жанчына дзень і ноч паліла ў печы, пякла хлеб, бліны і аладкі і выносіла на дарогу знясіленым байцам. Дзяліла па лустачцы, па аладачцы, параненым давала больш. А як закончылася мука, вялізнымі чыгунамі варыла бульбу і зноў нястомна насіла на сумную дарогу адступлення. Аўтар не піша пра самаахвярнасць жанчыны, пра яе мацярынскі і жаночы подзвіг. Гаспадыня з дачушкай-падлеткам засталася не толькі без харчу, але і без цяпла ў хаце: печ трэснула, бо палілася безупынна дзень пры дні.

Спіс літаратуры

1. Янкоўскі, Ф. З нялёгкіх дарог / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Маст. літ., 1988. – 399 с.
2. Янкоўскі, Ф. Радасць і боль / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Маст. літ., 1995. – 476 с.

МІКАЛАЙ МШЧАНЧУК (г. Брэст)

“НЕ СПЯШАЮСЯ ПРЫДУМЛЯЦЬ...”: СТЫЛЬ МАЙГО НАСТАЎНІКА

“Стыль – гэта чалавек”, – не адзін славуты сын чалавецтва вымавіў-выдыхнуў гэтыя словы, а за ім, калі не ўслых, дык у думках, ці не кожны, хто жыве, а не існуе на нашай зямлі – блакітнай зямлі...

Гартаю старонкі Яго кніжак. Яго лёсу. Лёсу майго (і многіх) Настаўніка. Уяўляю, як Ён, яшчэ маладзенькі, пад дажджом едзе з мамай на станцыю, каб вывучыцца на настаўніка. Як перажывае-трывожыцца: ён у цяпле, а яна – мама – мокрая, адна, у дарозе. Трывога не будзе пакідаць яго і далей. На вайне з белафінамі – крывавай і хуткацечнай. На партызанскіх лесавых сцежках, калі шукаў магчымасць не толькі ўратавацца, але найперш уратаваць іх – людзей простых, старых, нямоглых і дзетак, якім пагражала смерць. І тады, калі будзе вучыць, пасля вайны, роднай мове і літаратуры ім і яго сябрамі ўратаваных ад ліхой навалы дзетак беларусаў. Непакой і трывога за народ, за Радзіму, за мову (“Каб не ўмерла”) стане не проста абавязкам, а *ўнутранай неабходнасцю, нормай* Яго жыцця, а таму і не заўважалася многімі яго калегамі і каляжанкамі, роднымі і блізкімі, сябрамі, вучнямі: маўляў, што тут незвычайнага, ён такі ёсць, яго не перайначыш, ён не можа быць “*абыякі*”.

“Стыль – гэта чалавек...” Разважлівы, спакойна-засяроджаны на “дробязях” жыцця Іван Мележ стаў найвыдатнейшым псіхолагам, майстрам мастацкай дэталі, непаспешлівага, быццам спосабам запаволенай здымкі занатаванага, пісьма, абачлівым майстрам слова, разгорненага выказвання, падачы суцэльнай плыні тэксту з дамінантнымі словамі-сімваламі, словамі-ліхтарыкамі, якія асвечваюць (высвечваюць) агульную (цэласную!) думку.

Экспрэсіўны, літаральна перапоўнены пачуццямі Янка Брыль піша іначай: словы, сказы, яшчэ большыя “кавалкі тэксту” набягаюць адно на адно, паўтараюцца, перасякаюцца сэнсамі, узаемна дапаўняюцца. Апазданне то запавольваецца, то паскараецца, то цячэ суцэльнаю плыню, то “рассыпаецца” на кавалкі. Лірычная хваля на другі план “адціскае” эпічны аповяд.

Голас і стыль майго Настаўніка – не падобны на іншыя. І непадробны. Гэта голас Чалавека, які кожнае імгненне жыцця (свайго і чужога), кожную драбніцу ў ім узважвае, ацэньвае, прапускае (ён сказаў бы – “Не тое гаворыш, Мікола! Не так гаворыш!”), а таму лепш – *абдымае* сваім, параненым у вайну, стратамі родных і блізкіх, раўнадушшам пустадомкаў і кар’ерыстаў, трапяткім сэрцам. Біццё яго, перапыненае часцейшымі і радзейшымі экстрасісталамі, я чую, калі чытаю многія пранікнёныя радкі, з “ламаным”, няроўным, “нераўнадушным” рытмам, з кароткімі (такіх большасць) карэлятыўнымі – пішуць і гавораць лінгвісты – сказамамі; з падтэкстам, які дапаўняе, надточвае абрывістыя фразы, запаўняе інтэрвалы паміж імі. А ў гэтых інтэрвалах – Яго Боль і Радасць,

характар Чалавека, не закаханага ў сябе, не эгаіста (барані, Божа, нас ад гэтых і гэтых), але таго, такога, які працай, працай і толькі працай заслужыў аўтарытэт, які ведаў вартасць зробленага, здзейсненага. Вось урываак, магчыма, з аўтабіяграфічнай аповесці – вялікага жанру, якая так і не здзейснілася, але пра якую мой Настаўнік марыў і дзяліўся – “Цвілі, цвітуць рамонкі” – “З маіх заняткаў”. Самахарактарыстыка. Канцэпцыя жыцця. Дыскурс (модны цяпер тэрмін) – пра пачатак жыцця. Яго агульная характарыстыка (праца і праца). Вылучэнне дамінанты, мэты, ушанаванне “настаўніцкага хлеба”. Адкрыццё людзям сваёй творчай лабараторыі (радасць і боль – у абсягах зроку; “Не спяшаюся прыдумляць”). Клопат пра захаванне гармоніі жыцця, яго прыгажосці і надалей (“Цвілі рамонкі. Цвітуць рамонкі”). Тэкст займае 12 друкаваных радкоў. А ў іх змясцілася такая інфармацыя, якой хапіла б на цэлую аповесць:

“Усё маё жыццё – праца і праца. Працаваў з вучнямі, са студэнтамі, з аспірантамі, з калегамі-навукоўцамі.

Праца з дзецьмі, са студэнтамі, з аспірантамі – закаханасць і любоў мая.

Яшчэ, здаецца, і не агледзеўся, а ўжо з ёю, з маёю закаханасцю і любоўю, праходжу дзесятую пяцігодку. Мая дзесятая пяцігодка – на настаўніцкім хлебе”.

Гэта першая частка. Апісальная, эпічная. Характар наратора (апаведальніка, аўтара – ён жа – сам аўтар, вядзе аповяд ад свайго імя) у ёй падаецца характарам чалавека разважлівага, спакойнага, ураўнаважанага ў думках і пачуццях. Але так толькі здаецца. Страснасць, нераўнадушша выяўляюцца воль у гэтых дадатках да канстатацыі нібыта пра будзённасць і звычайнасць жыцця: аказваецца, праца з моладзю – яго “закаханасць і любоў”, што яна – “на настаўніцкім хлебе” – шматзначны, выдатны эпітэт-характарыстыка нялёгкасці і ахвярнасці настаўніцкага шляху!

Другая частка кароценькай споведзі поўніцца перажываннем, хваляваннем, з’яўляецца самаацэнкай сваіх дзеянняў і ўчынкаў, своеасаблівым крэда: “Я пішу. Але пакрысе і не спяшаючыся. На паперу кладу радасць маю. Кладу і боль мой. Перажытае. Не спяшаюся прыдумляць”. Гэты “кавалак” тэксту сэнсава згушчаны настолькі, што адным “талстоўскім” сказам усё, што гнездзіцца ў свядомасці, нельга перадаць. І аўтар падзяляе яго на лаканічныя сказы і тым самым перадае, акрэслівае, падкрэслівае нялёгкасць, адказнасць, можа, нават драматызм пісьменніцтва (“пакрысе” – “не спяшаючыся” – “не спяшаюся прыдумляць”). Але дамінантныя ў гэтым урывачку – словавобразы-універсаліі “радасць” і “боль”, прычым “не прыдумляныя”, а “з перажытага”. Звернем увагу на перавагу (таўталагію мой Настаўнік ніколі не дараваў, але тут яна, як мне здаецца, якраз да месца) падобнага карэлятыўнага пісьма: сказалася многае, акрэсліліся галоўныя яго прыёмы, рэцыпіент спыніўся на вызначальных прынцыпах паводзінаў пісьменніка і “прымерыў” іх да сваіх. У стылі аўтара радкоў, акрамя карэляцыі, паўторы (“На паперу кладу радасць маю. Кладу і

боль”), звыдзенне слоўнага матэрыялу да мінімуму (замест поўнага “Кладу таксама на паперу і перажытае” – простае і зразумелае, паводле папярэдняга кантэксту, – “Перажытае”).

Апошнія два радкі – выйсце на філасофскае падагульненне: “Дзеля чаго ўсё гэта? Каму патрэбныя падобныя высільванні, неймаверныя намаганні?” Пісьменнік вяртае нас да назовы абразка (маленькай аповесці ў навелах?) – “Цвілі, цвітуць рамонкі”. Значыцца, жыццё трэба пражыць дзеля таго, каб яно жыло, цвіло, поўнілася прыгажосцю. Той, якая вабіла мастака (майстра, штукара!) слова ў дзяцінстве (“Бачыў я ў маленстве: цвілі рамонкі, на ўзмежках, пры дарожках...”). Вось яны, заключныя радкі міні-абразка, усхваляванага, падобнага да верша ў прозе:

“Цвілі рамонкі.

Цвітуць рамонкі?”

Лаканічныя сказы. Апошні – запыт. Нам, нашчадкам. І заповіт: каб бераглі, каб шанавалі, каб не загубілі – не зруйнавалі прыгажосць вакол сябе. Як адчуваў-прадчуваў сённяшні рэзрух – у думках, у пачуццях, у прыродзе, сэрца якой можа закрыцца для нашых нашчадкаў, калі не ўтаймуюць выдаткі тэхнічнага прагрэсу і маральнага рэгрэсу.

Настаўнік. Мой Настаўнік! Я чую твой голас у напісаных табою радках! Кланяюся табе за Гарою, што нас аддзяляе пакуль што, за твае заповіты добрыя, за словы цёплыя, за Боль і Радасць тваю, перададзеную нам.

Помню! Помнім!

МІКАЛАЙ ПАШКЕВІЧ (г. Брэст)

**ЛІНГВІСТЫЧНАЯ ІНТЭРПРЭТАЦЫЯ МІНІЯЦЮРЫ
ФЁДАРА ЯНКОЎСКАГА “КРЭПКАЕ НУТРО”**

Чым больш жыццёва дакладны ствараецца мастацкі вобраз, тым багацейшая палітра моўных сродкаў твора. Лагічна апраўданы, удалы сінтэз моўных адзінак розных узроўняў у тканіне мастацкага тэксту робіць яго змест прыцягальным, цікавым для чытача. Не менш важнай з’яўляецца і структурная арганізацыя тэксту, якая найлепшым чынам дае магчымасць выявіць сутнасць яго зместу. Усё гэта асабліва добра заўважаеш, калі чытаеш прозу Фёдара Янкоўскага – “яго сціслыя, але напоўненыя багатым зместам тэксты” [2, с. 4]. Сапраўды, Фёдар Янкоўскі – майстар лаканічнага маўлення, які ўмее знайсці трапнае, ёмістае слова і тым самым дакладна апісаць, ахарактарызаваць што-ці каго-небудзь, выявіць як уласныя пачуцці, так і пачуцці сваіх літаратурных персанажаў. Таму асэнсаванне тэкстаў, напісаных выдатным вучоным-мовазнаўцам, патрабуе ад чытача не проста ўмення сачыць за равіццём думкі аўтара, запамінаць змест твора, але і своеасаблівага суаўтарства, заснаванага на жаданні зразумець, чаму пісьменнік выкарыстаў тую ці іншую моўную адзінку, бачыць яе функцыянальную значнасць у мастацкім кантэксце, ацэньваць асаблівасці будовы тэксту падчас разгортвання думкі. Гэта якраз тая сітуацыя, пра якую А. Каўрус эмацыйна заўважае: “Цудоўная навука чытаць мастацкі твор і разумець мастацкае слова!” [1, с. 55].

У Фёдара Янкоўскага ёсць мініяцюра, якая мае сімвалічны загалавак “Крэпкае нутро”. Яе аўтар піша: *Некароткае і нялёгкае жыццё сагнула бабулю. Але ўставала яна раней за ўсіх, пасцель расцілала пазней за ўсіх. Ніхто ў сям’і не памятае, каб яна скардзілася на малы ці вялікі боль. Здавалася, ёй ніколі нічога не балела, – нават калі аднойчы ранавата зачынілі юшку (яшчэ на вуголлі бегаў падсінены і нядобры агеньчык) і калі ад чаду злягла ўся сям’я і сама бабуля; нават і тады, калі старая прабіла на цвік босую нагу.*

Прыгорбленая, маленькая, нібы падсушаная, яна была ў няспынным руху. Не бегала, не хадзіла, а тэпала, як казалі сама пра сябе, як казалі дачка і зяць, калі хто пытаўся: “А як ваша бабуля?”

– Пад дзевяноста, а яшчэ памочніца і ў хаце, і на двары. Ужо гады, а нібы не стамляецца, – не раз і не два казалі суседзі.

– Нутро здаровае. Крэпкае нутро. Як бы ні было, чаго б ні нарабілася ў сям’і, у сваякоў, у суседзяў, а яна не засярдуде, не раззлуецца. І дапаможа.

Хлапчукі, яе і чужыя праўнукі, сядзяць на лаўцы пад хатаю, паўтараюць, думаюць. Пытаюцца адзін у аднаго:

– Нутро здаровае. Крэпкае нутро. А што гэта ёсць “крэпкае нутро”?

На першы погляд, мініяцюра Фёдара Янкоўскага простая для асэнсавання: у ёй распавядаецца пра звычайную, будзённую з’яву, якая

нярэдка заўважаецца ў штодзённым жыцці. Аднак змест тэксту мае глыбокі падтэкст: праз будзённае выяўляецца нязломнасць духу чалавека, яго стойкасць у няпростых абставінах. Гэта падкрэсліваецца паўторанымі некалькі разоў спалучэннямі слоў *нутро здаровае і крэпкае нутро*. Аўтар мініяцюры, які сам зведаў шматлікія жыццёвыя выпрабаванні, змог лаканічнымі моўнымі штрыхамі перадаць усю складанасць лёсу чалавека. Кожнае слова, выкарыстанае ў тэксце, працуе на раскрыццё тэмы і асноўнай думкі мініяцюры, падпарадкуецца нормам маўлення. Распавядаючы пра жанчыну-сялянку, Фёдар Янкоўскі аддае перавагу лексіцы, звязанай з побытам чалавека, яго нязменнымі клопатамі: *уставала, расцілала, тэпала, нарабілася, памочніца, юшка, цвік, сям'і, сваякоў, суседзяў* і інш. Сярод пералічаных моўных адзінак асаблівую ўвагу звяртае на сябе дзеяслоў *тэпаць*, эквівалентны пашыранаму ў мове адпаведніку *тупаць* са значэннем 'хадзіць'. Дыялектнае слова *тэпаць* не толькі выяўляе асаблівасці маўлення гаворкі, але і паказвае на стрыманасць у паводзінах, няспешнасць руху, характэрнага для старога чалавека, заклапочанага рознымі сямейнымі справамі. Істотную сэнсавую нагрузку ў тэксце таксама выконваюць прыметнікі з прыстаўкай *не-* і *ня-* (некароткае, нялёгкае), адмоўны займеннік *ніхто*, дзеясловы і лічэбнікі з адмоўем *не* (не памятае, не бегала, не хадзіла, не стамляецца, не засярдзе, не разлуецца, не раз, не два), якія яшчэ больш падкрэсліваюць няпростое жыццё старой жанчыны, яе ўменне кіравацца народнай мудрасцю: "Жыві не так, як хочацца, а як можацца". Немалаважную ролю ў выяўленні асноўнай думкі тэксту выконваюць назоўнікі, якія ўказваюць на асобаў: дачка, зяць, суседзі, сваякі, праўнукі. Гэтыя словы падкрэсліваюць жыцццялюбства бабулі, яе ўменне ладзіць з людзьмі, быць ім карыснай. Пералічаных назоўнікі таксама даюць магчымасць акцэнтаваць увагу чытача на тым, што менавіта такія людзі, як бабуля, якія зведалі жыццёвыя выпрабаванні, здольныя не толькі самі пераадолець нягоды, але і маральна падтрымаць тых, з кім яны жывуць побач, пра каго дбаюць і за каго перажываюць. Звяртае на сябе ўвагу і тое, што аўтар мініяцюры не называе імя бабулі. Тым самым пісьменнік падкрэслівае абагульненасць вобраза і яшчэ больш узмацняе яго мастацкую вартасць.

Важнае значэнне ў выяўленні зместу мініяцюры "Крэпкае нутро" мае матываванае, лагічна абумоўленае ў ёй спалучэнне тыпаў маўлення. Дамінуе ў тэксце апавядальны тып маўлення, якім і пачынаецца мініяцюра: *Некароткае і нялёгкае жыццё сагнула бабулю*. Пры гэтым аўтар наўмысна прэпазіцыйна размяшчае прыметнікі *некароткае і нялёгкае* ў адносінах да назоўніка, з якім яны сэнсава звязаны. Такое акцэнтнае вылучэнне прыметнікаў з ацэнным значэннем, ужытых у першай фразе, дае магчымасць чытачу адразу зразумець, што гераіня, пра якую пойдзе размова далей, зведала ўсё на сваёй жыццёвай дарозе: радасць і боль, падтрымку і горкае расчараванне. Пэўную двухсэнсоўнасць надае выказванню дзеяслоў *сагнула*: адразу не зразумела, якое менавіта яго значэнне рэалізуецца ў кантэксце: ці то бабуля фізічна змянілася, аслабела, ці то скарылася, падпарадкавалася

нялёгкаму лёсу, прымірылася з жыццёвымі абставінамі. Аднак разгортваючы думку далей, характарызуючы бабулю, пісьменнік пераконвае чытача ў тым, што не заўсёды дрэннае самаадчуванне, хвароба здольныя негатыўна ўплываюць на ўменне чалавека супрацьстаяць выпрабаванням, уменне знаходзіць у сабе сілы, каб жыць і з годнасцю пераадолюваць няпростыя абставіны.

Распавядаючы далей пра жыццё старой жанчыны, аўтар мініяцюры акцэнтуюе ўвагу чытача, здавалася б, на мала істотных для разумення вобраза дэталюх: ад чаду злягла ўся сям'я і *сама бабуля*; яна ж *прабіла на цвік босую нагу*. Аднак менавіта такія “дробязі” істотна пашыраюць уяўленне чытача пра бабулю, яшчэ ў большай ступені падкрэсліваюць цяпенне чалавека, яго ўменне дбаць найперш не пра сябе, а клапаціцца пра тых, з кім жыве побач, каго падбадзёрвае сваёй сілай духу.

Першая частка сказа, якім пачынаецца другі абзац, мае апісальны змест, што фатаграфічна дакладна перадае знешні партрэт бабулі: “Прыгорбленая, маленькая, нібы падсушаная...” Тры аднародныя азначэнні, выражаныя прыметнікам, падкрэсліваюць немалы век чалавека, і разам з тым выклікаюць сімпатыю ў чытача да старэнькай жанчыны, якая кожнаму, хто асэнсоўвае змест мініяцюры, можа нагадаць дарагі вобраз сваёй бабулі ці матулі. Далей выказванне набывае прыметы то апавядання, то разважання. Гэта дапамагае больш дакладна ахарактарызаваць жанчыну і такім чынам паказаць яе працавітасць, стрыманасць, жыццёвую мудрасць. Істотным з'яўляецца тое, што характарыстыка бабулі дапаўняецца, пашыраецца не толькі словамі аўтара, але і разважаннямі суседзяў, з якімі бабуля ўмее ладзіць, падтрымліваць добразычлівыя адносіны:

– *Пад дзевяноста, а яшчэ памочніца і ў хаце, і на двары. Ужо гады, а нібы не сталяецца, – не раз і не два казалі суседзі.*

– *Нутро здаровае. Крэпкае нутро. Як бы ні было, чаго б ні нарабілася ў сям'і, у сваякоў, у суседзяў, а яна не засярдуде, не раззлуецца. І дапаможа.*

Цалкам апраўданым з'яўляецца ўключэнне ў змест мініяцюры разважання дзяцей над значэннем выразу “крэпкае нутро”: такім чынам падкрэсліваецца павязь паміж пакаленнямі, уплыў чалавека з высокімі маральнымі якасцямі на таго, хто толькі пачынае спасцігаць жыццё ва ўсіх яго праявах.

Мініяцюра мае выразную трохчасткавую структуру: пачынаецца зачынам, які адразу ж пераходзіць у асноўную частку. Канцоўка, аформленая як разважанне хлопчыкаў над сэнсам выразу “крэпкае нутро”, цесна звязана як са зместам усёй мініяцюры, так і з яе загаловак, у якім акрэслена тэма і асноўная думка тэксту.

Такім чынам, як паказвае лінгвістычны аналіз мініяцюры Фёдара Янкоўскага “Крэпкае нутро”, мастацкі тэкст – гэта складанае структурна арганізаванае цэлае, у якім усе моўныя сродкі працуюць на выяўленне ідэйна-мастацкай задумы пісьменніка, якую чытач можа зразумець толькі пры ўмове ўдумлівага асэнсавання напісанага.

Спіс літаратуры

1. Каўрус, А. Мова народа, мова пісьменніка / А. Каўрус. – Мінск : Маст. літ., 1989. – 247 с.
2. Шупенька, Г. “Ведаў, як мала хто...” / Г. Шупенька // Ф. Янкоўскі. Радасць і боль : Апавяданні, навелы, мініяцюры. – Мінск : Маст. літ., 1995. – 476 с.

ІРЫНА ПОЎХ (г. Мінск)

МАТЫЎ БАЛОТА Ў ПАЭЗП АЛЕСЯ РАЗАНАВА

Матыў балота як адлюстраванне пераходнасці, памежнага стану паміж зямлёй і вадой даволі распаўсюджаны ў беларускім мастацтве, у тым ліку ў літаратуры. І.А. Чарота ў сваёй працы “Пошук спрадвечнай існасці: Беларуская літаратура XX стагоддзя ў працэсах нацыянальнага самавызначэння” называе багну “своеасаблівым архетыпам беларускага мастацтва” [1, с. 116], “адвечным і адметным складнікам беларускай мадэлі свету” [1, с. 113]. Шматлікія вучоныя адзначалі распаўсюджанасць гэтага матыву як у беларускім фальклоры (прыказкі, прымаўкі, замовы, паданні, песні, загадкі і г.д.), так і ў розных жанрах прафесійнага мастацтва, у прыватнасці жывапісе і літаратуры [1, 2, 3].

У творчасці беларускага паэта Алеся Разанава (нар. у 1947 г.) балота набывае розныя назвы – пяшчотныя і жорсткія, цёплыя і халодныя – у залежнасці ад яе ўзаемаадносін з чалавекам, лірычным героем таго ці іншага твора. Так, кнігаўкі вяртаюцца на “балацінку” [4, с. 103], стагі ставяцца на “балоце” [4, с. 104], балоты “пагібельныя” [5, с. 15], з “дрыгвы” паўстаюць здані, “дух нячысты і дух ліхі” [6, с. 13], дрыгва “прагна” [5, с. 115], “багна” – самае пагібельнае, глыбокае месца балота [4, с. 446], “аэравыя ўладанні” [7, с. 71], куды нельга ўвайсці або выпадкова патрапіць, а можна толькі “ўбіцца” [7, с. 71], у “твані” захлынаецца карэц [6, с. 13].

Балота для Алеся Разанава – крыніца жыцця, пачатак усяго існага. “Напачатку было балота”, – сцвярджае паэт у паэме “Было балота” (1974) [6, с. 9], і гэтыя словы становяцца лейтматывам усяго твора, з’яўляючыся ва ўсіх моцных пазіцыях: у назве, у першай і апошняй строфах, у заключных радках другой і трэцяй (апошняй) частак паэмы. З балота бяруць свой пачатак рэкі і вырастаюць дрэвы, адтуль злятаюць буслы і кнігаўкі, балота, “быццам маці, закалыхае, / быццам мачыха, апаўе” [6, с. 13]. Балота – зруйнаваная экскаватарамі мінуўшчына Беларусі, тое, што ў яе было і ніколі не вернецца. Слова “балота” невыпадкова амаль не ўжываецца ў вершы самастойна, а сустракаецца пераважна ў спалучэнні ці побач са словам “было”, падкрэсліваючы непарыўную сувязь гэтых дзвюх з’яў – балота і мінулага. Балота не толькі непасрэдна згадваецца ў паэме, але і адлюстроўваецца праз алітэрацыю, зычныя [б] і [л] ([л’]), што на працягу ўсяго твора знітоўваюць у адно непадзельнае цэлае “балота” і “было”, “буслоў”, “бор далёкі”, “узбаламучанасць”, “булькаценне”, “безагляднасць”, “бяссілле”. Варожы пачатак, што нясе ў сабе экскаватар, таксама адлюстроўваецца на фанетычным узроўні ва ўсіх трох частках паэмы, прычым колькасць слоў са спалучэннямі “зычны + [р]” паступова павялічваецца, адлюстроўваючы неадваротнае набліжэнне пагрозы. Калі ў першай частцы паэмы (усе тры часткі прыкладна аднолькавыя па памерах) мы адзначаем наяўнасць толькі 12 такіх слоў (словазлучэнняў), большасць з якіх не мае негатывнай канатацыі, то ў другой частцы такіх слоў ужо 18, павялічваецца

колькасць выбухных зычных і спалучэнняў “выбухны + [p]”, значна расце колькасць слоў з негатыўнай канатацыяй (“вокі чортавыя”, “пачвары”, “чорным дымам душаць дыханне”, “скрыгат сталі і рык звяроў” і г.д.). Трэцяя частка – кульмінацыя барацьбы былога і будучыні. Наяўнасць спалучэнняў “зычны + [p]” адзначаецца ў 20 словах і словазлучэннях, сустракаецца значная колькасць слоў і словазлучэнняў са значэннем знішчэння, разбурэння (“экскаватар”, “ля нарэзу нарэз”, “стрэлы”, “рэжа штых”, “рассякаюцца краявіды” і г.д.).

Фанетычныя асацыяцыі пакладзены і ў аснову вершаказа “Багна” [4, с. 446]. Паэт падкрэслівае неадназначнасць багны, адзначаючы, што яна, з аднаго боку, “багатая” і адначасова “ціхмяная, нібы ягня”, з іншага – дае прытулак “паганскім багам-нячысцікам”, людзі ставяцца да яе, як да “ганьбы”, “благага здарэння”, яе “баяцца” і “агінаюць”. У вершаказе падкрэсліваецца таксама пераходны характар багны, якая “абагульняе вадуду і сушу”, яе здольнасць трансфармаваць адны рэчывы ў іншыя (зямлю ў вадуду і наадварот). Багна ў А. Разанава нясе пагрозу, пагібель сваёй глыбінёй – “гіблынёй”, як называе яе паэт.

Дрыгва для А. Разанава – сімвал жыцця, яго складанасці і няпэўнасці (версэт “Кладкі” [5, с. 115]). Прыпадабненне жыцця і дрыгвы адбываецца на аснове шэрагу фактараў, уласцівых абодвум аб’ектам параўнання. Як і жыццё, дрыгва паядноўвае ў сабе выйсце і згубу, наяўнасць і адсутнасць. Жыццё і дрыгва ў А. Разанава – быццам два паралельныя светы, у якіх дзейнічаюць адны і тыя ж прынцыпы, законы і механізмы выжывання. Так, людзі шукаюць арыенціры, што дапамогуць ім годна “прайсці” праз жыццё, і кладуць праз дрыгву кладкі, што павінны выратаваць іх ад згубы. Кладкі, па якіх людзі праходзяць праз багну, – гэта, магчыма, іх гісторыка-культурная спадчына, пранесеная праз гады і стагоддзі безліччу пакаленняў, “апірышча – страчанае, старое, аднятае, але ўсё роўна заўсёды прысутнае патаемна ў нашых адчайных памкненнях” [5, с. 115].

Бінарны характар балота, яго “памежнасць” падкрэсліваецца ў вершаказе “Твань” [8, с. 57]. Твань – гэта адзінства супрацьлегласцяў, што змяшчае ў сабе вадуду і зямлю, выступае як пачатак і канец усяго (“світанне і змярканне”), і ў той жа час – процілегласць сваім складнікам, антыматэрыя, што не ўвасабляе сабой ні стабільнасць, апору (зямля), ні рух, зменлівасць, хуткаплыннасць (вада). Твань у А. Разанава, гэтак жа, як і багна, – месца жыхарства розных “нячысцікаў”: чарцей, балацянак, дрыгвенікоў, тваневікоў. Але, у адрозненне ад дрыгвы, твань – актыўны пачатак, жывая агрэсіўная фантастычная істота, што нясе ў сабе пагрозу, “выпільноўваючы”, “захопліваючы” і “паглынаючы” “ўсё, што прытульваецца да яе”. Шматпланаваць і шматсастаўнасць твані адлюстроўваюцца і ў яе структуры. Яна непадзельная і ў той жа час “усёахопная”, істота, што, з аднаго боку, не мае ні рук, ні ног, ні тулава, ні галавы, з іншага – кожная яе частка адначасова з’яўляецца і рукамі, і нагамі, і тулавам, і галавой.

У беларускіх гаворках слова “балота” мае даволі вялікі сінанімічны рад. У прыватнасці, на паўднёвым усходзе Беларусі [9, с. 101]

забалочаную сенажаць называюць “алёс” (другое значэнне гэтага слова – “сухое месца сярод балота” [9, с. 41]). Гэтая назва таксама знаходзіць адлюстраванне ў паэзіі Алеся Разанава. Алёсы – вёска з аднайменнага версэта [5, с. 121], што, як і мноства іншых беларускіх вёсчак, заняпала, знаходзіцца на мяжы знікнення. Лірычны герой вяртаецца ў гэтую вёску, дзе прайшло яго маленства, і сюды ж прывязджае з далёкага замежжа маладая жанчына, ураджэнка гэтай вёскі, каб нарадзіць тут сваё дзіця і тым самым назаўжды захаваць сувязь з роднымі мясцінамі.

Такім чынам, творчасць Алеся Разанава ілюструе ўвагу, што надаецца балоту ў беларускай культуры і абумоўлена асаблівасцямі прыроды нашай краіны. Увасабленне матыву балота ў паэзіі Алеся Разанава мае наступныя адметнасці:

- ужыванне разнастайных сінонімаў да слова “балота”, кожны з якіх мае пэўную эмацыйную афарбоўку і паказвае стаўленне людзей да гэтай з’явы і звязаных з ёй паданняў і павер’яў;
- выкарыстанне фанетычных сродкаў выразнасці як асновы для характарыстыкі розных тыпаў балота, стварэння асацыятыўнага рада для кожнага з іх, для выяўлення аўтарскага стаўлення;
- падкрэсліванне бінарнага характару балота, яго “пераходнасці”, памежнага стану паміж зямлёй і вадой; балота як адзінства супрацьлегласцяў.

Спіс літаратуры

1. Чарота, І.А. Пошук спрадвечнай існасці: Беларуская літаратура ХХ стагоддзя ў працэсах нацыянальнага самавызначэння / І.А. Чарота. – Мінск : Навука і тэхніка, 1995. – 159 с.
2. Трыбис, В.П. Слово о болотах / В.П. Трыбис. – Минск : Ураджай, 1989. – 231 с.
3. Зайкоўскі, Э.М. Жыватворныя крыніцы Беларусі / Э.М. Зайкоўскі, Л.У. Дучыц. – Мінск : Ураджай, 2001. – 111 с.
4. Разанаў, А. Танец з вужакамі : Выбранае / А. Разанаў. – Мінск : Маст. літ., 1999. – 462 с.
5. Разанаў, А. Лясная дарога : версэты / А. Разанаў. – Мінск : І.П. Логвінаў, 2005. – 200 с.
6. Разанаў, А. Каб мелі шчасце ўваскрасаць і лётаць : Паэмы / А. Разанаў. – Мінск : І.П. Логвінаў, 2006. – 168 с.
7. Разанаў, А. Дождж : возера ў акупунктуры : пункціры / А. Разанаў. – Мінск : І.П. Логвінаў, 2007. – 162 с.
8. Разанаў, А. У горадзе валадарыць Рагвалод : Вершаказы і пункціры / А. Разанаў. – Мінск : Маст. літ., 1992. – 143 с.
9. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. / рэдкал. : М.В. Бірыла, Ю.Ф. Мацкевіч [і інш.]. – Мінск : Фонд фундаментальных даследаванняў Рэспублікі Беларусь, Камітэт геадэзіі пры Савеце міністраў Рэспублікі Беларусь, 1993 – 1998. – Т. 2 : Сельская гаспадарка / М.П. Антропаў [і інш.]. – 1994. – 145, [295] с.

АЛЯКСЕЙ СОЛАХАЎ (г. Баранавічы)

УТВАРЭННЕ ІНДЫВІДУАЛЬНА-АЎТАРСКІХ НАЗОЎНІКАЎ СА ЗНАЧЭННЕМ АСОБЫ Ў МОВЕ ПАЭЗІІ ВАСІЛЯ ЗУЁНКА

Васіль Зуёнак – адзін з тых паэтаў, хто ў сваёй творчасці нярэдка звяртаецца да словатворчасці як сродку стварэння мастацкага вобраза. На жаль, словатворчасць паэта яшчэ не была прадметам спецыяльнага даследавання.

Матэрыялы нашай картатэкі паказваюць, што індывідуальна-аўтарскімі наватворамі В. Зуёнка выступаюць назоўнікі, у тым ліку са значэннем асобы, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі і безасабова-прэдыкатыўныя словы. Адну з самых прадуктыўных груп індывідуальна-аўтарскіх назоўнікаў са значэннем асобы ў мове паэтычных тэкстаў В. Зуёнка складаюць суфіксальныя дэрываты, сярод якіх па колькасці вылучаецца група назваў асоб мужчынскага полу. Яны маюць значэнне:

1) носьбіта працэсуальнай прыметы і ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў:

а) -нік: **аблыжнік** (<абылгаць), **катоўнік** (<катаваць): *Калі загаварылі пра закон, ... / Аблыжнікі, што ўплішчыліся ў трон, / То гэта ўжо з апошняга адчаю...* [2, с. 25]; *Яе [прыроды] катоўнікаў імёны / Я знаю, – рукі бачыў я: / Па локці – у крыві зялёнай.* [3, с. 32]. Гэтыя і іншыя індывідуальна-аўтарскія словы ўжываюцца з характарыстычнай функцыяй;

б) -льнік: **велічальнік** ‘той, каго велічаюць’, **павучальнік** ‘той, хто павучае’, **выручальнік** ‘той, хто выручае’, **вымятальнік** ‘той, хто вымятае’, **паручальнік** ‘той, хто паручаецца за каго-небудзь’, **вяртальнік** ‘той, хто вяртае што-небудзь’, **глытальнік** ‘той, хто глытае што-небудзь’, **прывітальнік** ‘той, хто вітае каго-небудзь’: *Як раней былі ў нас начальнікі: / То маўчальнікі, то велічальнікі, / То маленькіх людзей павучальнікі, / То вялікіх ідэй вызначальнікі...* [2, с. 128]; *А цяпер пайшлі ўсё начальнікі – / Дэмакратыі выручальнікі, / Партакратыі вымятальнікі / За саміх сябе паручальнікі, / Для сябе прывілеяў вяртальнікі, / Самі самасабевазначальнікі, / За народ – мікрафонаў глытальнікі...* [2, с. 128]. Аказіянальныя назоўнікі велічальнікі, павучальнікі, выручальнікі, вымятальнікі, паручальнікі, вяртальнікі, глытальнікі, ужываючыся ў адным творы, рыфмуюцца з аднаструктурнымі узуальнымі словамі *начальнікі, маўчальнікі, вызначальнікі*, з аказіянальным кампазітам *самасабевазначальнікі* і ствараюць шматгранны вобраз-тып;

в) -ец: **абіронец** (<абіраны) **адцуранец** (<адцурацца): **ашчадзец** (<ашчаджаць), **паглумец** (<паглуміць): *У звычку фарысеям-абіронцам / Круціць рэвалюцыйны калаўрот!..* [2, с. 25]; *...Вось выйду на людзі – і ранішнім золатам / Слоў родных засыпяць мяне адцуранцы* [5, с. 36]; *З учэпістай хваткай нязменнаю / Ашчадцы партыйных кас / Паходжваюць бізнесменамі / На фоне жабрацкіх мас.* [2, с. 164];

Рыфмаплётай, / што словы кідваюць на вецер, – / Іх судзіце. **Паглумцы** – яны. [6, т. 1, с. 332]. Усе яны ўжываюцца з негатыўнай канатацыяй;

г) -ц-: **пагубца** (<пагубіць): Я – вінаваты самы, / Самы **пагубца** галоўны, / Перад табою, хата, што засталася бясслоўнай [7, с. 11];

д) -шчык: **прыпаршчык** (<прыпарыць): І з масаю крытычнаю / Натору эратычнага / Рагоча бравы прапаршчык – / **Прыпаршчык** душ салдацкіх: / – На пляц такія б «лапушкі» – / Маршыравалі б хвацка! [2, с. 134]. Ужываючы аказіяналізм **прыпаршчык** з блізкім па гукавым складзе узуальным назоўнікам **прапаршчык**, аўтар стварае каламбур, што надае радкам гумарыстычнае гучанне;

2) носьбіта прадметнай прыметы і ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў:

а) -нік: **талмуднік** (<талмуд): Ці душа беларуская злегла без просыпу / І адно спажывае, што скажуць «бугры»? / Тыя, **талмуднікі** «Курса кароткага», / Па сумяшчэнні прарабы навук, / Тыя, сексотамі і сексоткамі, / Што прыбіралі студэнтаў да рук... [2, с. 44];

б) -чык/-шчык: **дыяматчык** (<дыямат), **баульшчык** (<баул): Хрысцяца ў «хадэкі» камуністыя, / Голяць Маркса і мяняюць маркіроўку. / **Дыяматчык** «на пазіцыях» не выстаяў: / Прадае кароўку і вяроўку. [2, с. 79]; Мяшэчнікі ды **баульшчыкі**, / Тарбешнікі-гандляры, – / Ад сытасці ўласнай аж булькаюць / Прылаўкаў пустых ваяры [2, с. 143];

в) -іст /-яніст /-урыст/ -руіст: **баяніст** ‘той, хто расказвае байкі’, **бандурыст** ‘удзельнік банды’, **альтруіст** ‘той, хто іграе на альце’, **арганіст** ‘работнік дзяржаўных органаў’: Байкі баяць распачну – / Буду **баяністам**. / З бандай змову закручу – / Буду **бандурыстам**. / Альтнастрою, загуду – / Стану **альтруістам**. / А я ў органы пайду – / Буду **арганістам!** [2, с. 112–113]. Утвораныя з парушэннем словаўтваральнага тыпу, індывідуальна-аўтарскія назоўнікі **баяніст**, **бандурыст**, **альтруіст**, **арганіст** у свядомасці чытача кантрастуюць з узуальнымі словамі-аманімамі **баяніст** ‘музыкант, які іграе на баяне’, **бандурыст** ‘музыкант, які іграе на бандуры’, **альтруіст** ‘той, хто кіруецца пачуццямі альтруізму’, **арганіст** ‘музыкант, які іграе на органе’. У прыкладах выразна бачна актуалізацыя дэрывацыйнай структуры аказіяналізмаў, калі аўтар побач з наватворамаі ўжывае ўтваральныя словы **байка**, **банда**, **альт**, **органы**;

3) носьбіта непрацэсуальнай прыметы: **пыхлівец** ‘пыхлівы чалавек’: ...Многім **пыхліўцам** верыў, / Як брыдкае камяня, / І ў сэрца найўныя дзверы / Бясклопатна адчыняў [2, т. 1, с. 320].

Назвы з мадыфікацыйным значэннем ‘асоба жаночага полу’ сустракаюцца радзей і ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў:

а) -к-: **сексотка** (<сексот), **сталінка** (<сталінец): Ці душа беларуская злегла без просыпу / І адно спажывае, што скажуць «бугры»? / Тыя, **талмуднікі** «Курса кароткага», / Па сумяшчэнні прарабы навук, / Тыя, сексотамі і **сексоткамі**, / Што прыбіралі студэнтаў да рук... [2, с. 44]; Скуль вы, самазваныя настаўнікі, / Узяліся на маёй зямлі, / Скуллем селі – **сталінцы** і **сталінкі**, – / Высейкі эпохі, бабылі? [2, с. 149];

б) *-ніц-*: **абярэжніца** (<абярэжнік), **будаўніца** (<будаўнік), **палкоўніца** (<палкоўнік): *Ты са мною – і свет не загіне. / Да грудзей прыпаду галавой – / Не багіня, не берагіня, / Абырэжніца, бераг мой* [3, с. 104]; *Змагалася Дазорцавай брыгада, – / І ў наступ з будаўніцамі ішла / Блакада сонца, радасці блакада, / Блакада іх дзявочага святла* [7, с. 30]; *...Палкоўніца-дзяжа / З палка на печ залазіць, / Каб у цяпле, як на дражджах, / Хлеб вырас пышным князем...* [6, т. 1, с. 297].

Да ўтварэння **прэфіксальных** назоўнікаў В. Зуёнак звяртаецца рэдка. Зафіксавана адзінкавае ўтварэнне з прыстаўкай *экс-* са значэннем асобы, якая раней была тым, хто названы ўтваральным словам: **экс-каханак** 'былы каханак': *І экс-каханак раўнівы, / І секс-камікадзе шалёны / Адну засяваюць ніву / І Богу не шлюць праклёнаў* [2, с. 141].

Прэфіксальна-суфіксальныя назоўнікі ўтвараюцца таксама не часта. Намі зафіксаваны дзве лексічныя адзінкі, якія матывуюцца адпаведна назоўнікам і займеннікам і маюць значэнне асобы з уласцівымі адзнакамі таго, хто названы ўтваральнай асновай, і якімі гэта асоба валодае не ў поўнай меры: **падшакалак**, **падсябешнік**: *Сам шакал і ўся яго / Хэўра падшакалкаў / «Агітатара» свайго / Выперла на звалку* [8, с. 114]; *Партбосы і кадэбэшнікі, / Былыя ахоўнікі зон – / Сённышнія «падсябешнікі» – / Бяруць камерцыйны разгон* [2, с. 165]. У 1-ым прыкладзе зыходнае слова *шакал* ў кантэксце стаіць побач з вытворным *падшакалкаў*, што актуалізуе дэрывацыйную структуру аказіяналізма; у 2-ім – выразнасць гучання дасягаецца за кошт сугучнасці наватвора са словам *кадэбэшнікі*.

Нярэдка ў мове паэзіі В. Зуёнка выкарыстоўваюцца складаныя ўтварэнні. Сярод іх адзначаюцца кампазіты, першы кампанент якіх з'яўляецца ўсечанай асновай прыметніка інтэрнацыянальнага характару *інтэр-*, *метэа-*, *тэле-*: **інтэрдэман** (<інтэрнацыянальны дэман), **метэацётка** (<метэаралагічная цётка), **тэлемалец** (<тэлевізійны малец): *Хто мы і дзе мы – без мовы і маці? / Б'е інтэрдэман у грудзі эпох. / Бог наш у блудзе, бог наш растраціў / Болей, чым мог...* [2, с. 78]; *Памыляюцца метэацёткі, / Абяваючы добры дзень* [6, т. 1, с. 107]; *...Быў гадзіннік тэлемальцам, / Знаў праграму як два пальцы: / Перакуліцца на бок – / Пяць гадзін – кіно ды бокс* [8, с. 32]. Утвораныя словы звяртаюць на сябе ўвагу незвычайнасцю спалучэння кампанентаў у семантычным плане.

У мове паэзіі В. Зуёнка адзначаюцца складана-нульсуфіксальныя дэрываты пераважна з апорным дзеяслоўным кампанентам. Яны, як правіла, абазначаюць асобу, што характарызуецца дзеяннем, названым апорным кампанентам і канкрэтызаваным першай асновай: **вершагон** (<гнаць вершы), **самаед** (<есці самога сябе), **снегалеп** (<снег ляпіць): *Прабачце, вершагоны-набрацімы, / І вы прабачце, слынныя музыкі, / Калі бягу, самотны, нелюдзімы, / Ад вас у край закінуты і дзікі...* [2, с. 88]; *І, можа, мінус тут ёсць плюс, / І пераставіць іх няцяжка: / Уяўнай будучыні груз / І цень мінулага бязважкі?.. / Ці разбягаюцца яны, / Ці самаедамі – па крузе – / Імчаць?..* [2, т. 1, с. 265]; *А партрэтаў – з*

халоднымі каркамі – / Колькі іх стары **снегалеп** / Натварыў для аздобы паркавай! [2, т. 1, с. 102]. Індывідуальна-аўтарскія назоўнікі *вершагон*, *самаед*, *снегалеп* ужываюцца з негатыўнай канатацыяй.

Прадуктыўную групу назоўнікаў складаюць кампазіты, утвораныя немарфемным скарачэннем асновы прыметніка *партыйны*, якая далучаецца да апорнага кампанента, выражанага назоўнікам: **партбос** (<партыйны + бос), **партвыстар** (<партыйны + выстар), **партка́ты** (<партыйны + кат), **парткаты** (<партыйны + кот), **партмядзведзь** (<партыйны + мядзведзь): **Партбосы** і *кадэбэшнікі*, / Былыя ахоўнікі зон – / Сённяшнія «падсябэшнікі» – / Бяруць камерцыйны разгон [2, с. 165]; ...І курком і лозунгам строгім / Дыбязь вёскі і гарады, / Вызначаюць шляхі і дарогі, / Ды не ведаюць толькі – куды?.. / Бо ўжо маса перад **партбосам** / У дрыгву разгойдае грунт. / І той самы – голы і босы – / Выспявае на новы бунт... [1, с. 60]; ...Каб устаяла сумленне пакутнае / Перад навалай гандлярска-атрутнаю, / Перад дэбіламі і кадэбістамі, / Перад дзяўбіламі з’езда **партвыстараў**, / Перад увішняй хейрай плячыстаю... – / Божа ўсявышні і Маці прачыстая, / Абараніце!.. [2, с. 56]; І тады расце палітмаса / У партмасу і ў партактыў / І жыруюць – іменем класа – / **Партка́ты** і **парткаты** [1, с. 59–60]; *Магільшчык карон* / Уссеў **партмядзведзем** / На мудрасці трон... [2, с. 19]. У большасці выпадкаў прыметнік *партыйны* семантычна не можа спалучацца з назоўнікамі *ка́ты*, *каты*⁵, *выстар*, *мядзведзь*. Свядомае іх спалучэнне аўтарам пры ўтварэнні новых слоў стварае яркія, семантычна аб’ёмныя вобразы, робіць мову твораў экспрэсіўна насычанай і эмацыянальнай.

Імпазіцыяй, г. зн. накладаннем адной асновы на другую, утвораны аказіяналізмы **думакрат** (<думаць + дэмакрат), **п’сэр** (<пёс + сэр), **прагматык** (<прагны + прагматык): *Думу думаюць аб народзе* / **Думакрыты** – *трыбун аратыя*: / Не аб хлебе, а ўсё – аб свабодзе, – / *Азірнуцца – а дума за кратамі...*[2, с. 125]; *Тое-сёе з прыгод Вялікага п’сэра Шат-ланскага дэ’Колі Дзіка* [8, с. 78]; ..І кожны прагматык – / І знак на ілбе, / І кожны “**прагматык**” – / Так прагна грабе. / Кар’еру і ўладу, / А іншым – пад дых. / Такая брыгада ваўкоў маладых [9, с. 7]. Гэтыя імпазіты валодаюць вялікім семантычным аб’ёмам і экспрэсіўнасцю, выклікаюць у чытача неадназначныя пачуцці.

Аналіз утварэння назоўнікаў са значэннем асобы ў мове паэтычных тэкстаў В. Зуёнка паказвае на іх прадуктыўнасць. Асабліва частотныя сярод іх – суфіксальныя дэрываты і кампазіты, менш прадуктыўныя – аказіянальныя прэфіксальныя і прэфіксальна-суфіксальныя наватворы. У некаторых выпадках аўтар звяртаецца да малаўжывальнага спосабу словаўтварэння – імпазіцыі.

Індывідуальна-аўтарскія словы служаць яркім характарыстычным сродкам пераважна з негатыўнай канатацыяй, дапамагаючы стварыць яркі, шматгранны вобраз, іншы раз надаюць паэтычным радкам гумарыстычнае гучанне, робяць мову твора экспрэсіўна насычанай і эмацыянальнай.

Спіс літаратуры

1. Зуёнак, В. Вершы / В. Зуёнак // Польшыя. – 1995. – № 5.
2. Зуёнак, В. Пісьмы з гэтага свету: вершы / В. Зуёнак. – Мінск : Маст. літ., 1995. – 174 с.
3. Зуёнак, В. Лета трывожных дажджоў : вершы / В. Зуёнак. – Мінск : Маст. літ., 1990. – 158 с.
4. Зуёнак, В. Бадзірог: карагод вясёлых прыгод – і рыфмай звязаных, і проста расказаных : для мал. шк. узросту / В. Зуёнак. – Мінск : Юнацтва, 1995. – 80 с.
5. Зуёнак, В. Вершы / В. Зуёнак // Маладосць. – 2000. – № 6.
6. Зуёнак, В. Выбраныя творы : у 2 т. / В. Зуёнак. – Мінск: Маст. літ., 1996–1998. – Т. 1: Гронка цішыні: выбр. вершы / прадм. Р. Барадуліна. – 446 с.; – Т. 2: Пяцірэчча: кніга паэм. – 319 с.
7. Зуёнак, В. Вызначэнне: вершы / В. Зуёнак. – Мінск : Юнацтва, 1987. – 167 с.
8. Зуёнак, В. Хата, поўная гасцей : вершы, казкі, жарты, загадкі: для мал. шк. узросту / В. Зуёнак; маст. Т. П. Беразенская. – Мінск: Юнацтва, 1987. – 159 с.
9. Зуёнак, В. Вершы / В. Зуёнак // Маладосць. – 1997. – № 12.

ЛАРЫСА СТАНКЕВІЧ (г. Брэст – г. Будапешт)

УСТОЙЛІВЫЯ АДЗІНКІ МОВЫ З КАМПАНЕНТАМІ-НАЗВАМІ СВОЙСКІЯ ЖЫВЁЛЫ (АВЕЧКА, БАРАН, ЯГНЯ)

З глыбокай старажытнасці ў беларускай народнай традыцыі пільная ўвага надавалася прыродзе як жывой з’яве.

Гарманічная сувязь *чалавека з прыродай* з’явілася вынікам стварэння цэлага шэрагу ўстойлівых адзінак мовы гэтай тэматычнай групы, дзе традыцыйна выдзяляюцца жывёлы (птушкі, рыбы) і расліны.

Дабрабыт селяніна вельмі цесна быў звязаны са *свойскімі жывёламі* ў яго гаспадарцы.

Мэтай нашай працы з’яўляецца аналіз устойлівых адзінак мовы з кампанентамі-назвамі *авечка (аўца), баран, ягня*. Крыніцамі для аналізу з’яўляюцца фразеалагічныя і парэміялагічныя слоўнікі-працы (А. Аксамітава, Ф. Янкоўскага, І. Лепешава і М. Якалцэвіч [1–4]). У гэтых працах сабраны унікальны моўны матэрыял з фондаў І. Насовіча, Я. Ляцкага, М. Федароўскага, Е. Раманава, П. Шэйна і інш.

Авечка – свойская жвачная жывёліна, якая дае воўну, мяса, малако. “Прыручаная ў глыбокай старажытнасці, авечка мела вялікае гаспадарчае і культывае значэнне. Добра дастасаваная да гадавання вандроўнымі пастухамі, яна дазваляла чалавеку выжыць ва ўмовах засушлівых, небагатых расліннасцю стэпаў, нагор’яў і т. п.” [5, с. 17]. Завезеная на Беларусь авечка заняла сваё месца ў гаспадарцы селяніна (для якога ўсё ж галоўнымі заставаліся карова і конь).

У міфапаэтычным свеце авечка (аўца) прадстаўлена ў выглядзе супрацьпастаўленняў *мужчынскага і жаночага (баран – авечка), бацькоў і дзяцей (баран і авечка – ягня)*.

1. Устойлівыя адзінкі з кампанентам-назвай *авечка (аўца)* большасцю сваёй маюць біблейскае паходжанне. У Бібліі адлюстравана ідэя адзінства чалавека і прыроды – першай асновы яго быцця, погляд на чалавека як самамэту. Напрыклад, у “Найвышэйшай песні Саламонавай” чытаем: “Якая прыгожая ты, каханая, прыгожая ты! Вочы твае – галубіцы пад кудзеркамі тваімі; твае валасы – нібы козак чародка, што збягае з гор Галаадскіх, твае зубы – як старажытныя авечкі, што з купальні выходзяць, кожная з іх прывяла двайнятак, і няма сярод іх бясплоднай; ... як палавінкі граната – шчочкі твае пад кудзеркамі тваімі...” [6, с. 28].

Запазычаная з царкоўнаславянскай мовы фразеалагічная адзінка *авец ад козлішч(-аў)* (аддзяляць, адлучаць) ‘добрае ад дрэннага, карыснае ад шкоднага’ паходзіць з Евангелля: “Каі ж прыйдзе Сын Чалавечы ў славе Сваёй і ўсе сьвятыя анёлы зь Ім, тады сядзе на троне славы сваёй, і зьбяруцца перад Ім усе народы; і аддзеліць адных ад другіх, як пастух аддзяляе авечак ад казлоў; і паставіць авечак праваруч ад Сябе, а казлоў – леваруч” [7, Мацьвей, 25, 31–33; гл. таксама: 8, с. 23].

З евангельскай прытчай звязаны і фразеалагізм *блудная (заблудная, аблудная) авечка* ‘чалавек, які збіўся з правільнага

жыццёвага шляху': "Хто з вас, маючы сто авечак і згубіўшы адну зь іх, не пакіне дзевяноста дзевяці ў пустыні і ня пойдзе па прапалую, пакуль ня знойдзе яе? А знайшоўшы, возьме яе на плечы свае з радасцю; і прышоўшы дамоў пакліча сяброў і суседзяў і скажа ім; парадуйцеся са мною, я знайшоў маю прапалую авечку" [7, Лукаш, 15, 4-6; Мацьвей, 18, 12-13; Першае пасланьне Пятра, 2, 25; гл. таксама: 8, с. 130].

Да біблейскіх вобразаў узыходзяць і фразеалагічныя адзінкі з мовы твораў Я. Коласа – *шалудзівая авечка, шалудзівы баран* 'аб нікчэмным, злым, агідным чалавеку, які сваімі дзеяннямі, паводзінамі, учынкамі кампраметуе каго-н.', як *авечка* 'маўклівы, ціхі, пакорлівы', як *ягня, як ягняткі* 'пакорны', *божае ягнятка* 'пра чалавека, які прыкідваецца ціхім, пакорлівым, наіўным', і ўстойлівыя параўнанні, сабраныя Ф. Янкоўскім, – *блукаецца, як авечка без пастуха, пакорны, як авечка, ходзіць, як блудная авечка, ціхі, як авечка, і парэміялагічныя адзінкі* – <Адна> *паршывая (шалудзівая, паганая) авечка (аўца) увесь статак (гурт, усю чараду) псуе (сапсуе), Адна паршывая авечка ўсё стада паскудзя, Паршывая аўца ўсё стада порце, Адна паршывая аўца ўсё стада заражае, Адна дрыслівая гавечка ўсё стада запэганіць, Адна задрыстая гавечка (гаўца) усё стада абасрала, Адна паганая аўца ўсю стаду порце* 'благі чалавек сваімі паводзінамі, учынкамі шкодна ўздзейнічае на калектыў або стварае аб калектыве дрэннае або непрыемнае ўражанне', *З паршывай (шалудзівай) авечкі хоць шэрсці (воўны, поўсці) клок (касмык, касмыль)* 'калі нельга атрымаць з каго-н. многае, то рады ўзяць хоць што-н. нязначнае'.

Фразеалагізм *блудная (зблудная, аблудная) авечка* мае стылістычную адзнаку неадабральнасці, як і адзінкі *божая авечка* са значэннямі 'набожны, богабаязны чалавек' і 'вельмі ціхі, пакорлівы чалавек' [паходзіць: 7, Ян, 10; 21] і *як божае ягнятка* 'пра чалавека, ні ў чым не замешанага, нявіннага', бо грахоўнасць чалавека, такія яго якасці, як залішня бобабаязь, пакорнасць, ахвярнасць, асуджаліся беларусамі.

Авечка – гэта яшчэ і сімвал пладавітасці (*Каб пладзіліся, як авечкі, як пчолкі ў вулі!*).

2. Баран, як і авечка, – ахвярная жывёла (параўнайце: *Бог звідзя, чый баран, а чый певень* 'гаворыцца ў надзеі, што справядлівае перамога; так прыказвае пакрыўджаны, напамінаючы Богу, што яго ахвяра больш вартая').

Устойлівыя адзінкі з кампанентам *баран* утрымліваюць семантычныя адзнакі такіх уласцівасцей гэтай жывёлы, як глупства, упартасць, непаразуменне, разгубленасць: глядзець, уставіцца як *баран на новыя вароты* 'нічога не разумеючы, тупа, разгублена', *разбірацца, разумець як (што) баран у бібліі* 'зусім нічога не (разбірацца, разумець)', як *баран* 1) 'разгублена, з непаразуменнем'; 2) 'упарты, натурысты'; 3) 'моцна ўражаны, аглушаны' [9, с. 40], *durny jak baran* [10, с. 86], *дывыцыця, бы баран на воду* [11, с. 54], *Гавары воўку пацеры, а воўк – баран* 'кажуць так пра чалавека наравістага, упартага, якога цяжка перавыхаваць', *Па адзенні пан, а па розуму баран, Прылучылі казла да*

бараноў, Па адзёжцы пан, а па розуму баран ‘прыстойны выгляд чалавека не сведчыць аб яго вялікім розуме’.

Нагадаем таксама вядомы афарызм з байкі К. Крапівы “Дыпламаваны баран” *Другі баран – ні “бэ”, ні “мя”, а любіць гучнае імя*, дзе баран увасабляе не толькі тупасць і ўпартасць, а яшчэ і зазнайства [гл. таксама: 12, с. 67].

Асобна выдзелім коласаўскі фразеалагізм *баранчык божы*. Так назваў беларускі класік бакаса – балотную птушку з голасам падобным на бляяне: “Баранчык божы ў паднябессі Бляе маркотна над балотам, Як бы шукае ён каго там... – Алесь, ты чуеш, як рагоча Ў беразняку баранчык божы?” (Я. Колас. Новая зямля). “*Божым гэты баранчык названы таму, што ён падымаецца вельмі высока ў неба, залятае, жартам кажучы, ледзь не да самога Бога*” [8, с. 45].

3. Пэўныя рысы чалавечых паводзін і характару адлюстроўваюцца ў прыказках і прымаўках з аналізуемымі кампанентамі, напрыклад: працавітасць (*Валы не равуць, авечкі не бляюць, калі ў яслях сенд*), бесталковасць (*Яму скажы: кароўкі ў хлеў загані, а ён авечкі з хлева выганяе*), розум, навука, вучэнне (*Калі б можна было без настайніка, то бараны б чыталі кніжкі*), смеласць супраць слабейшага (*Маладзец супраць супроць, сярод*) *авец, а супраць (супроць) малайца – сам айца: Ты маладзец супраць авец, а напроціў маладца сам айца*), баязлівасць (*Авечку стрыгуць, а баран дрыжыць; Адну авечку стрыгуць, а сем трасецца; Авечку стрыгуць, а баран дзівісь (дрыжыць)*).

Як насмешка з няўмекі і лодара ўжываецца выраз *І баран бы касіў, каб хто касу насіў* ‘не так лёгка што-н. робіцца, як пра гэта мяркуе хто-н.’. У знак прымірэння з кім-небудзь кажуць: *Няхай нашы бараны б’юцца*; а пра таго, каму пашанцавала ці павінна пашанцаваць у чым-небудзь, гавораць: *Як шанцуе, то і баран танцуе*.

4. Ва ўстойлівых параўнаннях і парэміялагічных адзінках *авечка, баран, ягня* (пакорлівасць, ахвярнасць, бесхарактарнасць, упартасць і баязлівасць) супрацьпастаўлены *воўку* (непакорлівасць, моц і смеласць): *пазірае, як воўк на авечку; баяцца, як воўк ягняці; Хоць ты воўкам называй, толькі штодзень яму барана давай; Мяне хоць ваўком называй, але штодня па барану давай; Хоць мяне ваўком называй, толькі штодзень барана давай* ‘пра чалавека, які не клапоціцца аб сваім добрым імені’; *Будзь авечкаю – воўкі знойдуцца!; Ні чыніся бараном, бо яшчэ воўк з’есць; Воўк і лічанья гавечкі (гоўцы) бярэ* ‘пра злодзея, які бэрэ апошняе’; яшчэ, карыстаючыся абставінамі, гавораць жартам: *Валачыў воўк авец, павалаклі і воўка ‘аб злачынцы, які крыўдзіў людзей, а нарэшце і сам папаўся’; На воўка памоўка, а Сайка авечкі крадзе; Абсьліненая ваўком авечка ў лес бяжыць ‘гэтак прыгаворваюць тады, калі нехта, збаламучаны злоснікам, ідзе за ім на поўную загубу’*. Што датычыцца апошняй прыказкі, то тут варта прывесці назіранне: “Калі воўк зловіць авечку і нясе ў лес, а потым з перапуду кіне, дык яна ўжо не вяртаецца ў стада, бо адурманеная і як загіпназаваная бяжыць у лес за ваўком” [1, с. 13–14].

У фальклорным тэксце воўк можа ператварыцца ў авечку (прыкінуцца авечкай): *Авечка, а з клыкамі; Воўк у авечай (шкуру) скуры.*

5. У складзе ўстойлівых адзінак мовы выкарыстоўваюцца і кампаненты, якія абазначаюць:

а) частку цела авечкі, барана – рог (*гнуць (сагнуць) у бараноў (казіны) рог; скруціць у барановы рог* ‘строгасцю, уціскам прымушаць пакарыцца, падпарадкавацца’), хвост (*дрыжыць, як авечы хвост; матляецца, як авечы хвост; сэрца, як баранчыкаў хвост*), скуру (*воўк у авечай (шкуру) скуры* ‘каварны, крывадушны чалавек’);

б) вырабленую авечую скуру – аўчыну (*Шэсць аўчын купіўшы на кажух, памарозіў вушы: пашкадаваў сёмай на кайнер* ‘пра скупага чалавека’; *неба з аўчынку здаецца (здавалася, здасца)* ‘становіцца няясна цяжка ад страху, болю і пад.’; *Аўчына (аўчынка) вырабу не варта* ‘справа не варта патрачаных на яе сіл, сродкаў і пад.’ (параўнайце супрацьлеглае значэнне: *Варта шкурка (аўчына, аўчынка) вырабу*); *Гэта табе толькі пачынка, а будзе цэлая аўчынка* ‘выраз ужываецца як пагроза’).

Звернем увагу на тое, што большасць устойлівых адзінак гэтай падгрупы звязаны сваім значэннем або паходжаннем з канкрэтнымі дзеяннямі ў мясцінах авечкагадоўлі (напрыклад, на Каўказе): “... Ля стойбішчаў ладзілі адмысловыя пялы для высушвання авечых скур (аўчынак) у выглядзе невысокага слупка з дзвюма перакладзінамі, якія потым трансфармаваліся ў рэлігійны сімвал пакутніцтва, ахвярнасці” [5, с. 17].

в) “прадукты” авечкі – воўну – валасяное покрыва як матэрыял для вырабу чаго-н. (*Пайшоў на воўну, а вярнуўся абстрыжаны* ‘віна і пакаранне’; параўнайце таксама ўстарэлы фразеалагізм з мовы твораў Я. Коласа *стрыгчы авечкі* ‘браць паборы з каго-н.’); слёзы (*Адрыгнуцца ваўку авечы слёзы, Адальюцца ваўку авечыя слёзкі, Пабілі ваўка гавечыя слёзы* ‘за зробленыя слабаму крыўды крыўдзіцель паплаціцца’); гукі (*ані бэ ані мэ*);

г) хлеў для авечкі – аўчарню (*пусціць воўка ў аўчарню*).

Спіс літаратуры

1. Аксамітаў, А. Прыказкі і прамайкі : Тлумач. слоўн. бел. прыказак і прымавак з архіваў, кафедраў, збораў, рэд. выд. XIX і XX стст. / А. Аксамітаў. – Мінск : Беларуская навука, 2000. – 320 с.

2. Беларускія прыказкі, прамайкі, фразеалагізмы / Склад. Ф.М. Янкоўскі; прадм. Д.Я. Бугаёва. – Мінск : Беларуская навука, 2004. – 494 с.

3. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Т. 1. А-Л. – Мінск : БелЭн, 1993. – 590 с.; Т. 2. М-Я. – Мінск : БелЭн, 1993. – 607 с.

4. Лепешаў, І.Я. Слоўнік беларускіх прыказак / І.Я. Лепешаў, М.А. Якалцэвіч. – Мінск : Беларуская навука, 2002. – 511 с.

5. Беларуская міфалогія : Энцыклапедычны слоўн. / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч [і інш.]. – Мінск : Беларусь, 2004. – 592 с.

6. Найвышэйшая песня Саламонава : Біблейская кніга / Пер. на бел. мову В. Сёмухі. – Мінск : Маст. літаратура, 1994. – 77 с.
7. Біблія (рэлігійнае выданьне ў беларускім перакладзе) / Пераклад В. Сёмухі. – WORLD WIDE PRINTING DUNCANVILLE, USA, 2002. – 1534 с.
8. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004. – 448 с.
9. Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Я. Коласа: Звыш 6000 слоўн. арт. / Уклад. А.С. Аксамітаў [і інш.]; Пад рэд. А.С. Аксамітава. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 655 с.
10. Federowski, M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. T. IV / M. Federowski. – Warszawa : Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1935. – S. XVIII, 490.
11. Жывое народнае слова: Дыялектал. зб. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 271 с.
12. Іванова, С., Іваноў, Я. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: Лінгвакраязнаўчы дапаможнік / С. Ф. Іванова, Я. Я. Іваноў. – Мінск: Бел. Фонд Сораса, 1997. – 262 с.

КАЦЯРЫНА ХАЗАНАВА (г.Гомель)

**СПОСАБЫ ЗАХАВАННЯ СТЫЛІСТЫЧНЫХ АДМЕТНАСЦЕЙ
БАЛАД АДАМА МІЦКЕВІЧА Ў ПЕРАКЛАДЗЕ НА БЕЛАРУСКУЮ
МОВУ**

Балады А. Міцкевіча ўвайшлі ў скарбонку сусветнай паэзіі як адметныя сваёй незвычайнай меладычнасцю і асаблівай напеўнасцю:

*Swież tam jasne rozprzeźrzenia łona,
W wielkiego kształcie obwodu
Gęstą po bokach puszcza oczernioną,
A gładka jak szyba lodu* [1, с. 294].

Хаця А. Міцкевіч пісаў у большасці па-польску, для Беларусі ён з'яўляецца бліжкім і родным не толькі таму, што нарадзіўся ў Навагрудку і сам лічыў сябе ліцвінам, але і таму, што шматлікія творы яго мелі за аснову беларускія паданні. І вельмі добра, што вершы, балады, паэмы Адама Міцкевіча наблізіліся да беларускага чытача, загучаўшы па-беларуску, дзякуючы беларускім паэтам-перакладчыкам.

У працэсе пераўвасаблення беларускімі моўнымі сродкамі польскамоўных балад А. Міцкевіча надзвычай важна захаваць іх стылістычныя ўласцівасці і якасці. Цікава прасачыць, як гэта выявілася ў перакладзе балады А. Міцкевіча “Свіцязь”, створаным Антонам Бялевічам.

Перакладчык імкнуўся захаваць семантычны змест тэксту балады. Вось пачатак твора, своеасаблівы яго зачын:

*Ktokolwiek będziesz w nowogródskiej **stronie***

*Do **Plużyn** ciemnego **boru***

Wjechawszy, pomnij zatrzymać twe konie,

Byś się przypatrzył jezioru [1, с. 294] –

*Калі навагрудскія ўбачыш **прасторы,***

***Ракітнік разгалісты, нізкі,** -*

*Каня супыні ля **плужынскага бору,***

Каб глянуць на возера зблізку [1, с. 295].

У перакладзе польскае *strona* заменена этымалагічна роднасным беларускім *прастор*. Такой замены патрабавала рыфмоўка беларускамоўнага вершаванага твора. Семантыка не пацярпела, бо ў сэнсавым напеўненні абедзвюх лексем ёсць сема ‘тэрыторыя, абшар’. Больш таго, абодва словы за продка маюць праславянскі карань **stor-*. Далей перакладчык змяніў спосаб абазначэння прыналежнасці з роднага прыіменнага назоўніка на прыналежны прыметнік: *Plużyn bor* – *плужынскі бор*. Акрамя таго, у беларускім тэксце балады з’яўляецца новая, у параўнанні з арыгіналам, канкрэтызацыя лесу з абазначэннем яго якасцей: *Ракітнік разгалісты, нізкі*.

У наступных радках перакладчык, чуйна ўлавіўшы прыгажосць створанага А. Міцкевічам вобраза, стварыў адэкватны і па прывабнасці апісанага, і па метафарычнасці мовы малюнак: *Swież tam jasne*

rozprzestrzenia łona, .. A gładka jak szyba lodu [1, с. 294] – Там возера Свіцязь, як шыбіна лёду, Ляжыць паміж дрэваў цяністых [1, с. 295].

Начную чароўнасць возера перакладчык ужо без апоры на арыгінал вырашыў падкрэсліць з дапамогай азначэння: **..да возера зорнага** ноччу [1, с. 297]. У арыгінале назоўнік не мае ўказанага эпітэта ў якасці азначаемага слова: *w nosy jechać do jeziora* [1, с. 296].

Пры апісанні незвычайнасці возера Міцкевіч ужыў спецыфічныя польскія назвы істот са славянскага фальклору: *Bo jakie szatan wyprawia tam harce! Jakie się larwy szamocą!* [1, с. 296] Услед за аўтарам арыгінала і перакладчык адшуквае ў запасніках славянскай міфалогіі адметных істот, найменні якіх больш прывычныя беларускамоўнаму чытачу: *Бо там вырабляе нячысцік такое! Між хваль вадзяны там плюскоча* [1, с. 297].

Менавіта таму да возера ноччу падыходзіць толькі *najśmielszy z ludzi* [1, с. 296]. Тут аўтар арыгінала выкарыстаў польскую форму найвышэйшай ступені параўнання з прыстаўкай *най-* і суфіксам *-и-*. Падобныя формы сустракаюцца ў помніках старабеларускай пісьменнасці. Але для сучаснай беларускай мовы не з'яўляюцца характэрнымі. І перакладчык абраў у беларускім тэксце балады іншую канструкцыю: назоўнік у спалучэнні з формай вышэйшай ступені параўнання прыметніка ў родным склоне і з прыназоўнікам з. Гэта так званая форма *genetivus partitivus*, або родны часткі. А значную экспрэсію мове перакладу надала таўталогія, бо ва ўказанай канструкцыі і назоўнік, і прыметнік аднакарэнныя: *з храбрэйшых храбрэц*.

Адным з перакладчыцкіх прыёмаў у беларускім тэксце балады “Свіцязь” стала дапаўненне твора адметнымі перакладчыцкімі азначэннямі: *..gwar jakoby w mieście, Ogień i dym buchą gęsty* [1, с. 296] – *..То лямант вялікі, То ўспыхне агонь сіняваты* [1, с. 297].

Перакладчык пранікся вобразнасцю польскага тэксту. Паэтычнасць Міцкевічавай балады глыбока захапіла беларускага пэта. Гэта выяўляецца ў некаторых дадзеных перакладчыкам эпітэтах: *I pan той, якому ад прадзедаў гэты Куток чарадзеіны дастаўся* [1, с. 297] – *Pan na Płużanach, którego pradziady Były na Świetezi dziedzice* [1, с. 296]. Пра гэта сведчаць і іншыя радкі, дзе перакладчык дазволіў сабе ў працэсе пералажэння твора ў іншую моўную стыхію перарабіць фармальную канструкцыю верша, трапна захаваўшы пры гэтым і змест, і вобраз: *Świtez. Niegwś od książat Tuhanów rządzone Kwitnęła przez długie lata* [1, с. 300] – *Быў Свіцязь, .. Ў часы панавання тут князя Тугана Рос горад магутны, багаты* [1, с. 301]. У арыгінале прываблівае метафара *Świtez kwitnęła*. У перакладзе вобраз захаваны (*рос горад*), а метафара набыла новыя складнікі (эпітэты *магутны, багаты*).

У працэсе параўнальнага даследавання беларускага перакладу і польскага арыгінала перакладчык імкнуўся захаваць непаўторную вобразнасць паэтычнай мовы Міцкевіча. Для гэтага вобраз арыгінала пераносіцца ў пераклад і набывае беларускае слоўнае нападненне: *Na brzegach tylko szum jodły* [1, с. 296] – *І толькі лес ціха шапоча* [1, с. 297]. На месцы генітыўнай субстантыўнай метафары арыгінала ў

перакладзе – вербальная, ускладненая прыслоўем-акалічнасцю. І зноў фармальнае змяненне не сапсавала агульнай паэтычнасці малюнка.

Перакладчык ашчадна паставіўся да метафар мовы балады, узважаючы, якія з іх падыходзяць да захавання ў беларускім тэксце, а якія неабходна змяніць ці ўвогуле можна пры перакладзе апусціць. Так, метафара арыгінала, што стала фразеалагізмам, у перакладзе ператварылася ў параўнанне з захаваннем вобразнай асновы: *Na miejscu [jedni] stanęli i głazem* [1, с. 298] – *Другія нібы скамянелі* [1, с. 299].

Часам перакладчык асмельваўся адысці ад вобразнай асновы, якую прапанаваў арыгінал: *Na miejscach, które dziś piaskiem zaniosta, Gdzie car i trzcina zarasta* [1, с. 300] – *Дзе сёння шуміць бор спрадвечны, вынёслы, Дзе цар-зелле, лозы ды травы* [1, с. 300]. У гэтых радках перакладчык нічога не дабаўляе ў макракантэкст балады: бор над возерам ёсць і ў тэкście Міцкевіча. Перабудова кранула толькі мікракантэкст. Так, перакладчык адышоў ад арыгінала, але малюнак, які з’явіўся, прыцягвае сваёй магутнасцю і трываласцю. Метафара ў перакладзе натуральна заняла месца звычайнага апісання, якое было ў арыгінале.

Адметны перакладчыцкі падыход да вобразаў арыгінала прасочваецца ў наступных радках: *Białawym kwieciami jak białe motylki, Unoszą się nad topielą; Listy ich zielony jak jodłowe szpilki, Kiedy je śniegi robielą* [1, с. 306] – *Лісты ўсе зялёныя, нібы ў яліны Ігліцы, як выбеліць іней. Плывуць над вадою, як пух лебядзіны, Бялюць над безданню сіняй* [1, с. 307]. Выразнасць апісання ў перакладзе пабудавана ў цэлым на вобразах, узятых з арыгінала: зеляніна лістоў, супастаўленне іх з ялінай. Адзінае, што ў перакладзе не ўзгаданы кветкі. У выніку атрымаўся трохі адрозны ад арыгінала малюнак. Адрозніваецца ў перакладзе і вобраз-аснова параўнання. У арыгінале кветкі *jak białe motylki*, у перакладзе – *лісты як пух лебядзіны*. Абодва параўнанні шляхам вобразнага выяўлення называюць лёгкасць, нават бязважкасць раслін, у якіх ператварыліся гераніі балады, а белы колер, асацыятыўна звязаны ў славянскім фальклоры з цнотай, намякае на іх гонар і непакорнасць. Па сваёй вобразнасці і эмацыянальнасці пераклад гэтых радкоў не саступіў арыгіналу, наколькі гэта магчыма ўвогуле паміж арыгіналам і перакладам.

Праведзенае параўнальна-супастаўляльнае даследаванне перакладу А. Бялёвіча балады А. Міцкевіча “Свіцязь” дазваляе адзначыць, што ў цэлым пераклад удаўся. Балада па-польску захапляе, зачароўвае, абуджае фантазію. Адпаведныя пачуцці выклікае і беларускамоўны пераклад.

Адзначаныя змяненні дапамаглі перакладчыку дасягнуць таго, што тэкст загучаў па-беларуску і разам з тым у беларускім перакладзе захоўваюцца семантычныя і стылістычныя якасці арыгінала.

Спіс літаратуры

1. Раса нябёсаў на зямлі тутэйшай. Беларуская польскамоўная паэзія XIX стагоддзя : вершы / Уклад., прадм. і камент. У. Мархеля. – Мінск : ППП імя Я.Коласа, 1998. – 662 с.

СВЯТЛАНА ШЧЭРБА (г. Брэст)

ПАЭТЫКА ІМПРЭСІЯНІЗМУ Ў ТВОРЧАСЦІ КУЗЬМЫ ЧОРНАГА

Творчасць Кузьмы Чорнага да нядаўняга часу разглядалася пераважна ў рэчышчы аднаго літаратурнага напрамку – рэалізму, які ў савецкім літаратуразнаўстве лічыўся вяршыняй мастацкай творчасці, а астатнія літаратурныя напрамкі ацэньваліся негатыўна, як шлях памылак і пралікаў. У апошні час даследчыкі творчасці Кузьмы Чорнага (Л. Тарасюк, М. Мішчанчук) звяртаюць увагу на тое, што вялікі беларускі мастак слова, ахрышчаны крытыкай беларускім Дастаеўскім, быў не толькі рэалістам, які па-майстэрску валодаў псіхалагічным аналізам, але таксама і імпрэсіяністам.

Імпрэсіянізм – гэта мастацкі напрамак, заснаваны на прынцыпе непасрэднай фіксацыі ўражанняў, перажыванняў. Імпрэсіяністы імкнуцца адлюстраваць рухомасць і зменлівасць свету, свае непасрэдныя ўражання ад назірання над жыццём. Яны зыходзілі з таго, што вобраз недакладна акрэслены бачыцца па-рознаму ў залежнасці ад настрояў.

Імпрэсіянізм развіваецца ў апошняй трэці XIX – на пачатку XX стагоддзя. Спачатку ён узнік у французскім жывапісе: у 1874 годзе ў Парыжы сярод іншых твораў экспанавалася карціна Клода Манэ “Імпрэсія. Узыход сонца”. А ў 1877 годзе група мастакоў (К. Манэ, О. Рэнуар, К. Пісаро, Е. Дэга, А. Сіслей) прымае назву “імпрэсіянізм” і пачынае выдаваць часопіс з аналагічнай назвай “Імпрэсіянізм”. Пад уплывам імпрэсіянізму ў жывапісе праз год з’яўляецца імпрэсіянізм у скульптуры (А. Радэн), музыцы (М. Равель, К. Дэбюсі, О. Скрабін, І. Стравінскі), тэатры (А. Шніцлер, Г. Гофмансталь). Напрыканцы XIX стагоддзя імпрэсіяністычны стыль ахоплівае таксама і літаратуру. У ёй ён не стварае асобнай школы, як у жывапісе, аднак прынцыпы і спосабы імпрэсіянізму выкарыстоўваюць у сваёй творчасці пісьменнікі розных краін. Рысы імпрэсіянізму ўласцівы французскім мастакам слова П. Верлену, С. Маларме, братам Ганкурам, больш позняму Мапасану, М. Прусту; нарвежскаму аўтару К. Гамсуну, англічанам О. Уайльду, Дж. Конраду, Р. А. Сцівенсану, аўстрыйскім пісьменнікам П. Альтэнбергу, А. Бару, А. Шніцлеру. У рускай літаратуры імпрэсіяністычную вобразнасць засведчылі празаікі А. Чэхаў. І. Бунін, Б. Зайцаў, паэты І. Аненскі, К. Бальмонт.

Паэтыка імпрэсіянізму знаходзіць сваё месца і ў беларускай літаратуры першай трэці XX стагоддзя. Перш за ўсё гэта датычыць творчасці З. Бядулі, А. Бабарэкі, М. Зарэцкага, К. Чорнага, В. Каваля, Б. Мікуліча, М. Нікановіча і іншых.

Імпрэсіянісцкае светаадчуванне выразна выяўляецца ў ранняй творчасці Кузьмы Чорнага. Адны з першых празаічных эцюдаў маладога празаіка “Восень і радасць”, “Срэбра жыцця” (1925) напоўнены незвычайнай музычнасцю, паэтыкай намёкаў, паўтонаў, зыбкіх настрояў, невыразных абрысаў. Чорны імкнецца даць не фотаздымак, а

ілюзію свету, разумеючы пад гэтым багацце псіхалагічнага зместу. Так, у апавяданні “Срэбра жыцця” падаецца своеасаблівы псіхалагізаваны малюнак жыцця працоўных людзей, у якім толькі намякаецца пра добразычлівыя адносіны паміж цеслярамі, што закончылі на глухой станцыі новы будынак на склад, ствараецца незвычайная гармонія, якая пануе ў душах людзей і навакольнай прыродзе:

“Абшар зямлі – як мора, змрок і святло – як хвалі.

Дзень ідзе, паўзе з яснага поля.

За кіламетраў пяць горад адазваўся новаму дню. Зазваніла, загуло, абарвалася.

Дрэмяюць кусты, тлее вуголле. Агонь пацягваецца ў перадсмяротнай млоці: патухне – блісне. Блісне – патухне. У кустах смяецца вада ранішнім смехам:

Люг-бр, люг-бр...

Людзі ля вогнішча гоняць ад сябе апошнюю дрымоту” [1, с. 157].

Кожнае слова ў гэтым апавяданні само па сабе і ў спалучэнні стварае пэўнае ўражанне – захапленне жыццём, у якім угадваецца думка пісьменніка пра чалавека, што жыве надзеяй на шчасце.

У самім падзагалоўку “настроі” да абразка “Восень і радасць” Кузьма Чорны выяўляе сваё імпрэсіянісцкае светаадчуванне: незвычайную пачуццёвасць, абвостраную назіральнасць, эмацыянальную ўзрушанасць пры ўзнаўленні мастацкага свету. У гэтым апавяданні выразна ўвасобілася імкненне аўтара па-імпрэсіянісцку зафіксаваць у гуку і слове фарбы і гукі навакольнага свету, яго дынаміку і зменлівасць. Чорны малюе тое, што ўяўляецца лірычнаму герою: восень, птушка, што забілася аб звінчы дрот, маці, якая плача над птушкай. Кожны малюнак прасякнуты пачуццямі лірычнага героя, і гэтыя пачуцці, перажыванні ствараюць своеасаблівы круг эмоцый, настройў, які развіваецца па кампазіцыйнай спіралі. Яму спадарожнічае інтанацыйная градацыя. Прыём кампазіцыйнай спіралі, як мастацкая форма, падкрэслівае камернасць, замкнёнасць лірычных перажыванняў на лірычнай асобе:

“І тады з другога загона прыйшла жанчына.

Твар яе быў жоўты і вялы ад жыцця, мерзлі ёй ад асенняй зямлі босыя ногі, хавала яна рукі ў рукавы халоднай адзежы

і ўсё стаяла,

і ўсё маўчала,

і ўсё глядзела на птушку ды на сына-хлапчыну.

І раптам пацяклі па яе

слаўным,

незабываемым,

бясконца дарагім,

ніколі і нікім не намаляваным,

нявыказаным

твары – пякучыя слёзы.

Слёзы маткі.

Сілу ж іх хто выявіць?!

Гэта была наша маці...” [1, с. 170]

Лірычны герой дзеліцца сваімі ўражаннямі, ён думае, перажывае, пакідае на думку чытачу ўсё, што звязана з ім як з асобай.

Адметная і знешняя будова гэтай імпрэсіі: рытмізаваная мова, фрагментарная будова радка, музычнасць фразы, эмацыянальна-экспрэсіўная насычанасць слова набліжаюць яе да верлібра. Аўтарская недасказанасць, пачуццёнасць, выражаная рытарычнымі пытаннямі, зваротамі, воклічамі, абрываўмі (“І чаму не пасмеў тады я стаць перад ёй на калені?”), не стрымлівае ўспрыняцце, а актывізуе яго, надае яму творчы характар.

Імпрэсіянісцкая вобразнасць мастацкага мыслення Кузьмы Чорнага выразна выяўляецца і ў аповяданнях са зборнікаў “Пачуцці”, “Хвоі гавораць”, “Вераснёвыя ночы”. У гэтых творах пісьменнік узнаўляе духоўна-ўзвышаны паэтычны свет лірычнага героя, які тонка ўспрымае характава прыроды:

“Зямля, зямля! Прасторы ў вятрах – чорныя, з вясёлым зяленівам расцвету...”

Бярозы і хвоі ў вольную восень... Думаюць думу дарогі, гоняць ваду ціхіх рэчкі... І ў цішыні буры, і ў бурах – цішыня...

Хмурна думаць пачало неба, і тады ж зямля весялілася ветрам. Пад дзень пабялела зямля, а днём заснуў пад хвоймі вецер, і заплакала восень снежавымі слязамі. Падала вострая музыка капель і, як сплыў снег, заглядзелася мокрая зямля ў тонкае неба, і ў саду ўсміхнуліся апошнія лісты голае ліпы” (“Буланы”) [1, с. 184].

Як можна заўважыць, імпрэсіянісцкая паэтыка аўтара выразна выявілася пры стварэнні пейзажных карцін, якія былі ярка псіхалагізаванымі, а таксама ў адлюстраванні няўстойлівых, імгненых, зменлівых унутраных перажыванняў лірычнага суб’екта. Пейзаж з’яўляецца дадатковым сродкам выражэння няпэўнага ўнутранага стану лірычнага героя, як, напрыклад, у аповяданні “Па дарозе”:

“На зямлі дарога, як само жыццё: відна толькі каля ног, але ж і заве-зазывае яна ўдаль. Усё едзеш і едзеш па ёй, і з кожным крокам яна ўсё новая праходзіць пад нагамі, і здаецца, што наперадзе там, за нечым няясным, дзівосным і далёкім, будзе нешта надзвычайнае, а тым часам – там кусты ды поле.

І ўяўляецца, што гэта хмары ўсё больш пачынаюць збірацца там, куды ідзе дарога, што іх ужо там многа, усё там чарней, як усюды, і няма туды ходу. А як дабярэшся туды – зямля там родная, шырокавольная, хмары адпаўзлі наперад, і зноў можна ісці з радасцю ў бяскрайніх прасторах” [1, с. 145].

Для пейзажных малюнкаў Кузьмы Чорнага характэрная імпрэсіянісцкая фрагментарнасць, эцюднасць, што падкрэслівае ўмоўна-асацыятыўны характар мастацкага мыслення і вобразнасці. Пры дапамозе мастацкай умоўнасці аўтар збліжае разнародныя прадметы, вобразы, з’явы, устанаўлівае паміж імі асацыятыўную сувязь глыбока суб’ектыўнага характару. Так, у аповяданні “Парфір Кіяцкі” вобразнае апісанне ночы рэзка абрываецца, змяняецца філасофскім роздумам:

“Яшчэ сядзела ноч на вільготнай зямлі. Сагнуўшыся ад лёгкага холаду, яна задрамала ў перадранняй цішы. Яна сабе сядзела і не спяшала ўставаць, бо была такая пара, калі ёй прызначана даўжэй быць на зямлі. І гулка беглі туды ўсякія зыкі: абзываліся часам дарогі, людскія прытулкі; а пасля гінুলі зыкі, і ноч рабілася падобнай як бы да нейкай вялікай думкі. Было ў ёй многа вялікасці, якая не так прыкмячаецца днём... Дзень будзе прыглушаць усё клопатам, будзе ўзнімаць у істотах адчуванні светласці або ўяўленні ці думкі аб ёй, бо тады павялічацца людскія імкненні; усякае ж імкненне мае перад сабой адзін пункт – ясноту” [1, с. 210].

У сваіх апавяданнях Кузьма Чорны карыстаецца і такім прыёмам імпрэсіянізму, як адлюстраванне не самога прадмета, а ўражання ад яго. Як сапраўдны імпрэсіяніст, Кузьма Чорны малюе тое, што ўяўляецца герою. Напрыклад, у апавяданні “Вечар” Кузьма Чорны перадае пачуцці, уражанні, унутраны стан героя:

“У напружанай цішы раптам пачала расці вастрата пачуццяў і думак. Але думкі былі вельмі ўтомлены цяжкай работай за дзень, і не мяшалі яны яшчэ больш вырастаць пачуццям. Пачалі праходзіць ва ўсёй істоце пражытыя дні. З’яўляўся ўвушшу гром горада і гаворкі людзей, то раптам тонкасцю выбухалі недзе з сэрца адносіны з людзьмі, а то ўсё калі-небудзь чуванае, бачанае, перажытае на момант знікала і пасля зноў раптам з’яўлялася, як усё разам адно цэлае, скамбінаванае ў нешта гарманічнае і як бы нешта патрэбнае для чалавека. І ўяўлялася, што гэта ўвесь свет відзён перад чалавекам...” [1, с. 176].

Зварот Кузьмы Чорнага да імпрэсіянісцкай эстэтыкі азначаў далейшае ўзбагачэнне мастацкіх сродкаў літаратуры. Гэта выразна выявілася ў адыходзе ад нарматыўнасці, ва ўзмацненні суб’ектыўнага пачатку, у сцвярджэнні самадастатковай ролі мастака, яго самавыражэння.

Імпрэсіянізм у Кузьмы Чорнага выявіўся як своеасаблівае мастацкае светабачанне, якое давала мажлівасць па-новаму глядзець на жыццё прыроды, на знешнія праявы чалавечага быцця і на ўнутраны свет асобы, каб прыадкрыць і вылучыць істотнае, па-мастацку важнае, эстэтычна неабходнае. Імпрэсіянісцкія тэндэнцыі ў творчасці Кузьмы Чорнага з’явіліся паказчыкам аналітычнай дзейнасці аўтарскай мастацкай свядомасці. Яны сведчылі аб працэсах якаснага росту і ўзбагачэння ўсёй беларускай літаратуры першай трэці XX стагоддзя. Творча засвойваючы прыёмы і сродкі імпрэсіянісцкага стылю, пісьменнікі падыходзілі да вырашэння асноўнай задачы мастака – ствараць па-мастацку дасканалы малюнак свету.

Спіс літаратуры

1. Чорны, К. Збор твораў : у 6 т. / К. Чорны. – Мінск : Маст. літ., 1988. – Т.1 : Апавяданні, публіцыстыка, 1923 – 1930 / [Аўт. прадм. М. Стральцоў]. – 431с.

ВАСІЛЬ ШУР (г. Мазыр)

НЕКАТОРЫЯ АСАБЛІВАСЦІ АНАМАСТЫКОНУ МАСТАЦКІХ ТВОРАЎ Ф. ЯНКОЎСКАГА

Творчасць выдатнага вучонага-лінгвіста, пісьменніка Фёдара Янкоўскага агульнапрызнаная не толькі спецыялістамі, якія ўсебакова прааналізавалі яго шматлікія падручнікі, вучэбныя дапаможнікі, манаграфіі, дыялектныя і фразеалагічныя слоўнікі, артыкулы, рэцэнзіі, калектыўныя зборнікі, якія рэдагаваў прафесар, а таксама літаратурна-мастацкія кнігі “Абразкі”, 1975; “Прыпыніся на часіну”, 1979; “І за гарою пакланюся”, 1982; “Само слова гаворыць”, 1986; “З нялёгкіх дарог”, 1988; “Радасць і боль”, 1984, 2-е выд., 1995 і інш., у якіх аўтар імкнуўся гаварыць *“стрымана, скупа, далікатна-асцярожна”*. Пэралік і каментарыі да большасці прац гэтага руплівага даследчыка мовы і пісьменніка змешчаны ў “Библиографическом указателе по славянскому и общему языкознанию. Профессор Фёдор Михайлович Янковский”. (Самарканд, 1984. Пад рэд. А.М. Бушуя, 212 стар.). У беларускіх і замежных навуковых, навукова-метадычных, літаратурна-мастацкіх часопісах апублікавана больш за 150 рэцэнзій, прысвечаных самаму рознаму аналізу яго навуковых і літаратурна-мастацкіх прац. Пад кіраўніцтвам прафесара Ф.М. Янкоўскага ў 60 – 80-я гады была створана вялікая нацыянальная навуковая і навукова-метадычная школа кампетэнтных даследчыкаў, прадукцыя якой – шматлікія дапаможнікі і падручнікі для сярэдніх школ і вышэйшых навучальных устаноў, манаграфіі кандыдацкіх і доктарскіх дысертацый, зборнікі навуковых і навукова-метадычных прац па актуальных праблемах беларускай мовы і методыкі яе выкладання. Сярод яго вучняў кандыдатаў навук – 21, 5 прафесараў і дактароў навук. Літаратурныя творы Ф. Янкоўскага ўсебакова разглядалі пісьменнікі Янка Брыль, Ян Скрыган, Уладзімір Калеснік, Павел Місько, Іван Новікаў, Барыс Сачанка, Генадзь Шупенька і інш. Усе яны высока ацэньвалі яго новы літаратурны занятак, адзначаючы, што *“ўсім трэба чытаць Фёдара Міхайлавіча Янкоўскага. І не толькі пісьменнікам”* (П. Місько). Услед за Генадзем Шупенькам хочацца паўтарыць: “Вучонага-мовазнаўцу, бадай, як нікога іншага, ведалі ў шырокім свеце. Кожны з нас, каму пашчасціла сустрэць яго на сваім жыццёвым шляху і яшчэ бліжэй спазнаць яго, можна з усёй шчырасцю сказаць услед за Янкам Брылём: “Слова яго, шчырасць яго, вернасць яго можна браць у дарогу, як спрадвечу бярэцца хлеб”. Усяго зробленага ім дзеля свайго народа за адзін раз і не адужаеш ахапіць, а не тое што ўзяць з сабою. Проста цяжка паверыць, што столькі мог зрабіць чалавек такога няпростага, такога складанага, такога нялёгкага жыццёвага лёсу” [Янк. РБ, с. 4].

Да 80-х угодкаў таленавітага вучонага і пісьменніка былі праведзены навуковыя канферэнцыі, на якіх зроблены спробы ўсебакова прааналізаваць яго навуковыя і літаратурна-мастацкія набыткі. Так, у зборніку “Жыццём слугуючы Айчыне” (Брэст, 1999), змешчаны

матэрыялы, у якіх вядомыя беларускія лінгвісты, літаратурныя крытыкі, шматлікія вучні прафесара Ф.М. Янкоўскага, маладыя навукоўцы прасачылі багатую творчую спадчыну юбіляра, а гэта каля 300 прац па фразеалогіі і фразеаграфіі, лексікалогіі і лексікаграфіі, парэміяграфіі, гісторыі беларускай мовы, дыялекталогіі, фанетыцы і арфаэпіі, культуры беларускай літаратурнай мовы, працы, прысвечаныя праблемам узаемадзеяння і ўзаемаўплыву беларускай і суседніх славянскіх і неславянскіх моў.

Анамастыкон мастацкіх твораў Ф. Янкоўскага аналізаваўся ў працах В. Емельяновіч, М. Новік, Г. Кісліцынай, а таксама аўтара гэтай публікацыі. У 2002 годзе выпускніца БДУ, выкладчыца Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта Л. Яўдошына абараніла кандыдацкую дысертацыю “Лексіка-фразеалагічная і сінтаксічная адметнасць мовы мастацкіх твораў Ф.М. Янкоўскага” (навуковы кіраўнік – прафесар Г.М. Малажай). У Мазырскім педуніверсітэце ў 2007 годзе абаронена магістарская дысертацыя І. Цярэнцьевай “Анамастыкон твораў Фёдара Янкоўскага”.

Адзначым найбольш характэрныя і тыповыя моўныя асаблівасці, што ўласцівыя стылю гэтага мастака, у якога “ашчаднасць да слова адчуваецца ці не ў кожным абразку, у кожным асобным сказе” (М. Тычына), у прадуманым выбары анамастычных адзінак. У сваіх літаратурных творах пісьменнік Ф. Янкоўскі выяўляў сябе найперш як лінгвіст, які тонка і ўсебакова разумеў сутнасць і адценні слоў, асабліва самых розных онімаў, праз якія ў кантэкстах умела даносіў да чытача багацце чалавечых думак, прыгажосць і дасканаласць роднай мовы. Чысціня, натуральнасць выкарыстання ўласных імёнаў у соцыуме, грамадстве, творах літаратуры была штодзённым клопатам лінгвіста і пісьменніка, бо такія адзінкі ў цывілізаваных краінах разглядаюцца як помнікі духоўнай культуры народа, якія шануюцца і ахоўваюцца грамадствам і дзяржавай. Пісьменнік, ведаючы, што ў наш час многія натуральныя і традыцыйныя для беларусаў айконімы, уласныя імёны, прозвішчы па розных абставінах скажаюцца, вымаўляюцца і запісваюцца на ўзор блізкіх гучаннем замежных адпаведнікаў, пісаў: “Мне ўспомніўся папаяк Міхал Федароўскі. Вялікі ён і дарагі Беларусі, беларусам. Вялікі ён і дарагі Польшчы. У свае немаладыя гады, ходзячы і ездзячы па Беларусі, Федароўскі любаваліся беларускімі набыткамі, знаходкамі ў фраземах, прыказках, вітаннях, зычаннях, прыгаворках, жартах, песнях, казках ... Дзівіўся Федароўскі і з такога мілага яму: беларусы нарадзілі далікатныя і мілагучныя *Міхась, Антось, Юрась, Карусь, Пятрусь...*” [Янк. ЗНД, с. 388]. На жаль, некаторыя названыя і неназваныя ў гэтым кантэксте традыцыйныя беларускія імёны па розных прычынах архаізаваліся або змяніліся на ўзор блізкіх і вядомых у суседніх мовах і ўжываюцца ў наш час параўнальна рэдка, што, безумоўна, не робіць гонару многім з нас. Пра гэта ж з жалем пісаў і Ніл Гілевіч: “...быў час, ...калі пазнавалі па імені і нас, грэшных. Пачуеш *Міхась, Юрась, Тамаш, Сымон, Антось, Язэп, Лукаш, Змітрок, Пятрусь, Абросім* – ну, ясна, з Беларусі таварышы”. А ў нарысе аб сваёй

радаслоўнай гэты ж пісьменнік, успамінаючы свае маладыя гады, пра беларускія ўласныя імёны, адзначаў: “...у нашым кутку (на Лагойшчыне ў вёсках *Слабада, Айнаравічы* на Гаеншчыне – В.Ш.) усе імёны гучалі як самабытна беларускія, і я іх яшчэ ўсе застаў неперайначанымі, “неабкультуранымі” на казённы расійскі лад. *Альжбета, Барбара, Параска, Паўліна, Міхаліна, Анэта, Дарка, Мар’яна, Рыпіна, Луцэя, Ліксандрына, Зося, Марыля, Якуб, Язэп, Тодар (і Хведар), Пётра (і Пятрусь), Адаць, Ігнась, Тамаш, Дэраш, Змітрок, Мікалай, Лёкса, Аніс, Банадысь, Савэль, Юстын, Хвэлька, Несцер, Карпа* – жыхароў *Слабоды і Айнаравіч* з такімі імёнамі я ведаў асабіста. “Абкультуранымі” ўсе яны аказаліся ўжо на магільных плітах і камянёх, якія прыйшлі ў абрадавы побыт на змену драўляным крыжам” [1, с. 83].

З лёгкай рукі пісьменніка Ф. Янкоўскага ў беларускай літаратуры, беларускім мовазнаўстве прыжыліся словы-вобразы, якія сталі называцца гаваркімі. Гэта не толькі агульныя адзінкі тыпу *нейставака, пустадомак, дабрадзея*, словазлучэнні *частаваць словам, само слова гаворыць*, аказіянальныя аўтарскія спалучэнні, якія падхоплены аматарамі, чуйнымі на трапнае ўжыванне такіх лексем: *падбетонены стыль, выцерабленыя радкі* і інш., а і разнастайныя гаваркія анамастычныя адзінкі тыпу *Мілавіца, Гарывада, Паперня, Згода, Жывунь, Збажынка, Аснежыца, Крыніца, Галубіца, Гасцілавічы, Клічай, Жыткавічы, Любань, Любча, Ружаны, Пружаны* і г. д.

Гаваркія онімы ў мастацкіх тэкстах гэтага аўтара выразна выдзяляюцца на фоне кантэксту, выяўляючы ўнутраную форму, ацэначныя ўласцівасці, абумоўленыя сістэмай моўна-выяўленчых сродкаў, літаратурнымі і фальклорнымі традыцыямі. Такія словы пераважна поліфункцыянальныя, яны выконваюць не толькі назывную, ідэнтыфікуючую функцыю – адрозніваюць, індывідуалізуюць асобу (аб’ект), але і валодаюць разнастайным канатацыйным патэнцыялам, набываюць экспрэсіўна-эмацыйныя і іншыя асаблівасці, перадаючы такім чынам адносіны аўтара да носьбіта імя. Яны таксама ўяўляюць яскравы адбітак і вынік літаратурных традыцый і ідэйна-мастацкіх задач канкрэтнага твора і нават канкрэтнага мастака слова.

Пісьменнік захапляўся і любавалася такімі натуральнымі і празрыстымі на сямантыку словамі. Яны амаль на кожнай старонцы яго самабытных абразкоў, лірычных мініяцюр, апавяданняў, філасафічных эцюдаў. “Можна скласці цэлы слоўнік гаваркіх слоў, беларускіх экзатычных слоў (і не толькі можна: старонкі яго – у мяне пад рукою). Іншы раз “смакату” самога слова адчуеш, калі пранікнеш у яго паходжанне, у яго этымалогію або хоць паставіўшы побач з гэтым словам іншыя (ці хоць бы іншае, адно) слоўцы ад таго самага кораня”. Гаваркія словы ў яго творах – гэта выразна ключавыя словы-дамінанты, якія перадаюць мастацка-эстэтычную, пазнавальную матывацыю вобраза, нацыянальны і рэгіянальны каларыт, аўтарскую пазіцыю, пісьменніцкі дар і інш. Вось як піша пра такія адзінкі сам Ф. Янкоўскі: “*Гаваркое, або характарыстычнае слова не толькі абазначае нешта, а і характарызуе з’яву, прадмет – тое, што абазначае; гаваркое слова*

адразу дае штрышок вобраза ці нават вобраз” [Янк. ССГ, с. 19]. У эсэ “Чытаючы Лукаша Калюгу” ён яшчэ раз дае вызначэнне гаваркім словам, выяўленым у гэтага аўтара: “...звычайнае, вядомае слова становіцца характарыстычным, гаваркім, якое не толькі нешта называе, абазначае, а і само гаворыць, малюе, стварае вобраз”. Не выпадова, што адзін са сваіх зборнікаў філалагічных эцюдаў, абразкоў, артыкулаў пісьменнік назваў ёмка і трапна “Само слова гаворыць”.

Ф. Янкоўскі ўмела і эфектыўна ўключаў анамастычныя адзінкі ў мастацкі тэкст, ствараючы з імі запамінальныя малюнкi канкрэтных мясцін Беларусі, а таксама пераканальныя вобразы пераважна рэальных персанажаў і асоб, з якімі пісьменнік сябраваў, ваяваў у партызанах, каго вучыў і ў каго сам вучыўся мудрасці жыцця. У яго апавяданнях, абразках, навелах па-мастацку займальна вытлумачана паходжанне асобных рэальных беларускіх айконімаў, гідронімаў, прозвішчаў, уласных імёнаў. Да тапонімаў, якія набылі ў перыядычным друку або ў творах мастацкай літаратуры чужародную адметнасць у напісанні і пад іх уплывам распаўсюдзіліся ў вусным маўленні, найчасцей прыводзяцца традыцыйна ўсталяваныя ў народзе варыянты з фіксацыяй націску: *Наваградчына, Грандзічы, Зарніца, Дарніца, Пальніца, Астрына* [Янк. РБ, с. 391]. У творах гэтага пісьменніка можна знайсці самыя разнастайныя лінгвістычныя, гістарычныя, этнаграфічныя каментарыі і тлумачэнні да наступных анамастычных варыянтаў: *Гродна – Гародня, Наваградак – Навагрудак – Наваградчына, Петрыкаў – Петрыкоў, Лепель – Лепль, Любч – Любча, Маладэчна – Маладзечна, Загора – Загор’е, Бахметаўка – Бахмэтаўка, Слуцк – Слуцк – Слуцчына, Стаўцоўшчына – Стаўпеччына, Петрыкаўшчына – Петрыкоўшчына, Бярэзань – Беразіна – Беразіно, Вілейка – Вялейка, Вялля – Віля, Ратміравічы – Рацмеравічы, Глуск – Глусак і інш.* Для твораў Ф. Янкоўскага характэрна паралельнае ўжыванне варыянтаў слова-тапоніма ці іншага ўласнага імя нават у адным сказе: *Улетку 1964 года з тым самым Мішам едем у Любч-Любчу, мястэчка над Нёманам* [Янк. РБ, с. 125]; *Еду там каля Завосся, каля Свіцязі, Шчорсай, Загора-Загор’я не першы раз* [Янк. РБ, с. 96]; *...у трыццатых гадах мінулага стагоддзя дзядулевага дзядулю перакінулі злосныя людзі і нялюдская імперская ўлада з Гродзеншчыны пад Слуцк, а пасля – з-пад Слуцка ў Клетнае...* [Янк. РБ, с. 391]; *Мо й вы чыталі пра нашага Юзіка-Есіпа Тодаравага?* [Янк. РБ, с. 290]; *Юзік-Іосіф – радавы ў атрадзе* [Янк. РБ, с. 172]; *Еду дадому. Да бацькоў, да дзядулі Базыля-Васіля, да братоў, сяцёр* [Янк. РБ, с. 46]; *Шукаў кніжак, а ў кніжках старонак. Пра Астана-Яўстафія, пра Кастуся-Канстантына – пра Тышкевічаў* [Янк. РБ, с. 430]. Такім паслядоўным, хоць і нетрадыцыйным ужываннем двух варыянтаў-онімаў у адной канструкцыі пісьменнік, на нашу думку, адзначаў раўназначны статус беспадстаўна “рэпрэсаваных”, не “з чужой моўнай практыкі” адзінак у нашай мове, звяртаў увагу на онімы, якія натуральна падкрэслівалі яе унікальны нацыянальны каларыт. Забытыя па розных абставінах варыянты ўласнага імя ў такіх спалучэннях (*Любча-Любч, Загор’е-Загора, Слуцк-Слуцк, Васіль-Базыль і інш.*) – гэта

своеасаблівыя онімы-кантрастывы да ўсталяваных афіцыйных назваў. Нечаканы эфект навізны ў межах звычайнага сказа выклікаецца спалучэннем у адной канструкцыі гутарковых (нярэдка беспадстаўна забытых) і кніжных варыянтаў онімаў.

Прыём мастацкай этымалагізацыі онімаў асабліва часта назіраецца ў апавяданнях Ф. Янкоўскага пры апісанні рэальных тапанімічных аб'ектаў: *...а з таго дня мне асабліва дарагою назваю – Лекараўка.. Лекараўка!* (вёска ў Мінскім раёне – В. Ш.) *Была яна карміцелька наша, была яна лекараўка наша* [Янк. РБ, с. 71]. Выкарыстанне мімезіснага рэдубліката-апелятыва ў постпазіцыі да тапоніма (*Лекараўка – лекараўка*) ажыўляе, падказвае натуральную семантыку оніма, робіць мастацкі тэкст эмацыйна ўскладненым. Параўн.: *лекар, лекарка* (разм.) – “доктар, доктарка” [ТСБМ, III, с. 34]. У адметнай сінтаксічнай пазіцыі кампаненты мімезіснай канструкцыі ператвараюцца ў “актуальны элемент паведамлення”, набываюць адмысловае сэнсавае адценне і эмацыйна-экспрэсіўную афарбоўку. У апавяданні “Алік” пісьменнік яшчэ раз звяртаецца да разгорнутага мастацкага тлумачэння гэтай назвы, прыводзячы ў апісанні лексем-актуалізатары і інтэнсіфікатары: *У вёсцы Лекараўка (назва яе – сама характарыстыка роднага, сама матчына руплівасць, само жыццядайнае гучанне, сама жыццядайная сіла) партызанскі атрад чакаў ночы, каб выйсці на засаду...* [Янк. РБ, с. 67]. Такім чынам, каментарыі, удакладненні да онімаў, насычаныя разнастайнай інфармацыяй і аформленыя як устаўныя канструкцыі, – паказальныя элементы стылю Ф. Янкоўскага.

Мастацкая этымалагізацыя онімаў выяўляецца і ў наступнай канструкцыі: *Міхась, казалі ў вёсцы, – гэта Міхась, а не які там Міхаль-ніхаль* [Янк. РБ, с. 409]. У парадыгматычнай антрапаформуле таўталагічна аб'яднаны кантэкстуальныя онімы-кантрастывы: *Міхась – Міхась – Міхаль-ніхаль*, дзе другі кампанент – онім-актуалізатар, якім падкрэсліваецца канатацыйны аспект першага імя, што, набыўшы выразную семантычную напоўненасць (гаспадар, руплівец), выступае кантэкстуальным кантрастывам да оніма *Міхаль-ніхаль*. Сутнасць апошняга, які, дарэчы, нагадвае замежны адпаведнік беларускага *Міхась*, канкрэтызуецца зарыфмаваным прыдаткам *ніхаль* – “той, кім панукаюць, зняважліва распараджаюцца, камандуюць; папіхач”.

Па-мастацку сцісла і ёмка падаецца ў адным з абразкоў этымалагізацыя гідроніма *Пціч*: *Метраў праз некалькі – мост, на Пцічы, на рацэ, што некалі мы, хлапчкі, расхвальвалі: “На ёй вельмі багата, як ні на адной рацэ на свеце, пціцак усякіх...”* [Янк. РБ, с. 48]. На аснове народнай этымалогіі і адвольнага супастаўлення назоўніка-індыкатара (*пціцак* – птушчак) і сугучнага яму гідроніма *Пціч* аднаўляецца ўнутраная форма апошняга, кантэкстуальна неабходная пісьменніку ў гэтым кантэксце. У выніку мастацкай семантызацыі тэкст набывае нечаканую напоўненасць і своеасаблівую навізну, а гідронім *Пціч* успрымаецца як гаваркое, этымалагізавана маркіраванае слова, як выразны стылістычны сродак. Мастацкая этымалагізацыя онімаў частая ў творах фальклору: вядомае ў соцыюме імя падлягае пераасэнсаванню, і

этымон у такім выпадку кладзецца ў аснову вобраза, які ствараецца на падставе своеасаблівых асацыяцый, каламбураў, параўнанняў.

Спецыфічным вынікам вар'іравання онімаў у мове мастацкай літаратуры з'яўляецца *наблізацыя* – акультурванне, напрыклад, прозвішчаў, асабовых уласных імёнаў з мэтай стварэння камізму, іроніі, сарказму. Традыцыйныя, натуральныя для пэўнага соцыуму онімы ў выніку наблізацыі падлягаюць заменам, найчасцей нейкім замежным адпаведнікам, бо мясцовы онім нібыта ўспрымаецца як немілагучны, грубы, неэстэтычны. У творы мастацкай літаратуры такая варыянтнасць прозвішчаў у якасці спецыфічнага сродку “акультурвання” онімаў выкарыстоўваецца як мастацкі прыём для лаканічнай характарыстыкі розных прыстасаванцаў, адшчапенцаў, што выракаюцца родных каранёў, сваёй роднай мовы, радзімы, нацыянальнасці.

Так, у апавяданні Ф. Янкоўскага “Прозвішча”, паведамляецца, што некалі ў тыповай беларускай вёсцы жылі тры браты-пенсіянеры, якія мелі прозвішча *Кісель*, аднак старэйшы з іх, “*аб'ездзіўшы свет, набачыўся гарадоў, рэк, тэатраў, клубай...*”, змяніў сваё прозвішча. І калі паштальёнка, прынёсшы ад яго паштоўку серадольшаму *Кісялю*, засумнявалася, ці правільна яна ўручае пісьмо аднаму з братоў, бо на паштоўцы “... *прозвішча таго Кісяля было з націскам на і, а таксама аж з двума “с”: Кіссель. Нехта з прысутных лёгка хмыкнуў, другі, нібы не ўсім, сказаў:*

– *Гэта як у немцаў, усё адно як па-нямецку. Трэці паспрабаваў скланяць і замяніць “с” іншымі гукамі”* [Янк., РБ, с. 453].

Такім чынам, пісьменнік, выкарыстоўваючы прыём наблізацыі прозвішча, лаканічнымі сродкамі стварыў вобраз прыстасаванца, які па сваёй волі шляхам замены оніма намерваўся пазбавіцца роднасных каранёў, змяніўшы да непазнавальнасці тыповае беларускае прозвішча, бо новае, змененае, паводле яго меркаванняў, з'яўлялася больш эстэтычным, гучала культурна, як некаторыя замежныя. Аднак у зямлякоў такі варыянт і такое абыходжанне з перайначаннем, атрымала асуджэнне, выклікала іронію.

На завяршэнне разам з Паўлам Місько, паўтараючы Фёдара Міхайлавіча, скажам разам: “... Жыві наша слова!” І знімем шапку перад чорнарабочым ад слова, перад тытанам духу і паклонімся яму прылюдна, “і за гарою”, і дзе б, у якой мясціне зямлі, дома ці за мяжою, мы ні былі ..., яшчэ раз парадуюмся, што ён ёсць у нашай культуры...” [Янк. ЗНД, с. 10].

Умоўныя скарачэнні

1. ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 тамах / рэдкал.: К.К. Атраховіч (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1977 – 1984. – Т. 3.: Л – П. – 1979. – 672 с.

2. Янк. ЗНД – Янкоўскі, Ф. 3 нялёгкіх дарог. Выбранае / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Маст. літ., 1988. – 399 с.

3. Янк. РБ – Янкоўскі, Ф. Радасць і боль: Апавяданні, навелы, мініяцюры / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Маст. літ., 1995. – 477 с.

4. Янк. ССГ – Янкоўскі, Ф. Само слова гаворыць: Філалагічныя эцюды, абразкі, артыкулы / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Маст. літ., 1986. – 318 с.

Спіс літаратуры

1. Гілевіч, Ніл. З нарыса аб маёй радаслоўнай / Н. Гілевіч // Роднае слова. – 2005. – № 5. – С. 82–87.

ГЮЛЬНАРА ЮСЦІНСКАЯ (г. Мінск)

ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКОВЫХ ЯВЛЕНИЙ В ПОЭТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ

Ученые определяют поэтический мир как своеобразную модель реального мира, замечая, однако, что это соотношение очень сложное [1]. Цель поэзии видится в познании мира, общении между людьми, самопознании. Однако важно понимание того, что эти составляющие поэзия реализует специфически. Таким образом, поэтический текст следует рассматривать как своеобразный поиск истины, интерпретацию окружающего мира.

Искусство использует язык в качестве своего средства. Семиотика языка и литературы образует центр гуманитарной семиотики. Произведение художественной литературы может исследоваться по двум разным линиям: как объект конкретно-исторического, литературоведческого, историко-литературного анализа и как объект семиотического анализа, переходящего в сферу общей поэтики. Структурно-семиотическое литературоведение учитывает опыт всей литературоведческой науки, таких исследователей, как В.Б. Шкловский, Ю.Н. Тынянов, Б.В. Томашевский, М.М. Бахтин, Д.С. Лихачев, П.А. Флоренский.

В рамках современности стало возможным определить художественную литературу семиотически (не эстетически и не конкретно-исторически) через ее язык, как сферу действия интенционального языка, описывающего возможный мир. Язык – это особый материал литературы. По отношению к ней язык выступает как материальная субстанция, ведь он отмечен высокой социальной активностью еще до того, как к нему прикоснулась рука художника. Язык – это структура иерархическая, распадающаяся на элементы разных уровней. Лингвистика различает уровни фонем, морфем, лексики, словосочетаний, предложений, сверхфразовых единств. Понятно, что каждый уровень организован по определенной системе правил [2]. Специфичность языка как материала искусства во многом определяет отличие поэзии, словесного искусства вообще, от других видов художественного творчества. Языки народов мира – не пассивные составляющие в формировании культуры, так как являются продуктами сложного многовекового культурного процесса, одними из ведущих факторов национальной культуры [3].

Процесс образования поэзии на основе национальной языковой традиции сложен и противоречив. Для того, чтобы поэзия получила свой уникальный язык, созданный на основании естественного, но ему не равный, для того, чтобы она стала искусством, требуется много усилий.

Каждое литературное направление и каждый литературный метод – классицизм, романтизм, реализм, натурализм, различные течения модернизма и авангардизма – всегда включали в свои программы утверждение нового отношения к системе выразительных средств, к

поэтическому языку, подчеркивая этим свое отличие от других направлений и методов.

Современное стиховедение представляет собой разработанную область науки о литературе. В основе многочисленных стиховедческих трудов, получивших международное признание, лежат исследования русской школы стиховедов: Б.В. Томашевского, Б.М. Эйхенбаума, Р.О. Якобсона, Ю.Н. Тынянова, С.М. Бонди. Особенно следует выделить отличающиеся широкой семиотической перспективой работы М.А. Гаспарова. Процессы, происходящие в языке художественной литературы в связи со сменой стилей литературы, были детально изучены на материале русского языка В.В. Виноградовым, создавшим особую дисциплину, предметом которой является язык художественной литературы [4].

Учеными выявлено, что на поэтический текст накладываются новые, дополнительные по отношению к языку, ограничения: требование соблюдать определенные метро-ритмические нормы, организованность на фонологическом, рифмовом, лексическом, идейно-композиционном уровнях. Однако остается бесспорным, что небольшое по объему стихотворение может вместить информацию, недоступную для толстых томов нехудожественного текста, ведь художественный текст – это текст с повышенными признаками упорядоченности (в лингвистических терминах ее можно охарактеризовать как упорядоченность по парадигматике, синтагматике).

Повторимся, что поэтический текст представляет собой особым образом организованный язык. Всякий “язык культуры”, претендует на универсальность, стремится отождествить себя с миром. С этой точки зрения, слово в поэзии «крупнее» слова в общеязыковом тексте. Составив словарь стихотворения, мы получаем контуры того, что составляет мир, с точки зрения поэта.

Отметим, что художественная простота сложнее, чем художественная сложность. Представление о ней как синониме художественного достоинства появилось в искусстве поздно. Произведения древней литературы, поражающие нас своей простотой, не казались такими современникам. Кирилл Туровский считал, что “летописцы и песнотворцы” “прислушиваются к рассказам” обычных людей, чтобы пересказать их потом “в изящной речи” и “возвеличить похвалами” [5, с. 97].

Графическая урегулированность – еще один пример особенности поэтических текстов. В период зарождения письменной поэзии требования к графическому оформлению стиха были значительно более суровыми, чем в дальнейшем. Например, поэзия эпохи барокко настолько прочно слилась с рисунком, что сама воспринималась как разновидность изобразительного искусства. Строго соблюдался иконический принцип, перенесение которого на языковые знаки составляло типичную черту поэзии. Так, в стихах Симеона Полоцкого графический рисунок текста определялся содержанием. Однако позже стала всеобщей мысль о том, что поэзия – это звучащий текст, что стихи

рассчитаны на слуховое восприятие. Именно поэзия символизма, видевшая в стихах “музыку прежде всего”, закрепила ее торжество.

Концепции “языка как искусства” и “языка искусства” появлялись на протяжении ряда веков в связи с почти каждым новым художественным течением [6]. В России теория трех стилей, предусматривавшая связь между предметом изложения, жанром и стилем, была развита и реформирована М.В. Ломоносовым, для которого она послужила главным образом формой выражения результатов его наблюдений над историческим развитием и стилистической организацией русского литературного языка.

Среди од Ломоносова “Ода на день восшествия на всероссийский престол ея величества государыни императрицы Елисаветы Петровны, 1747 года” – наиболее известное, яркое и сильное произведение. В ней наблюдается сочетание высокого общественного содержания, отточенного, страстного стиля выражения и идейно-художественного единства, в котором смысл определяет поэтическое слово. Поэт говорит о богатстве и величии страны, могуществе науки, творческих возможностях народа звучными, торжественными и весомыми словами. Чистотой высокого слога объясняется наличие в оде большого количества устаревших языковых фактов (стилистических архаизмов, поэтических вольностей (препятства, спокойством, странствах и др.), архаизмов времени (оними, держава, сей и др.). В оде представлены различные типы лексических архаизмов (собственно-лексических, лексико-словообразовательных, лексико-фонетических): зрак-взгляд, чудился-удивлялся, сомненный-тревожный, тщится-старается, отвращает-отворачивает, раченьем-стараньем и т. д.; семантические архаизмы: пение-воспевание, внушив-услышав, смертным-людям и т.д. Встречаются архаизмы орфоэпические: фонетические (Верьхи Парнасски), акцентологические (рая-рая, Индия-Индия). Неоднократно используются перифразы: Человека, Каков не слыхан был от века – Петр I, Колумб российский – Беринг и др.

Язык художественной литературы, язык эстетических ценностей, сам является художественной ценностью. Поэтому правила языка художественной литературы, будучи выражены мастерами слова, предстают как предмет красоты и эстетического наслаждения.

Художественный текст создает вокруг себя широкое поле возможных интерпретаций. При этом, чем значительнее, глубже произведение, чем дольше живет оно в памяти человечества, тем дальше расходятся крайние точки возможных (исторически реализуемых читателем и критикой) интерпретаций. Бесспорно, важна способность художественного текста вовлекать окружающее в свою сферу и делать его носителем информации.

Поэтические сюжеты отличаются большей степенью обобщенности, чем сюжеты прозы. Поэтический сюжет претендует быть не повествованием об одном каком-нибудь событии, а рассказом о событии – главном и единственном, о сущности лирического мира. Поэтому

факты жизни могут стать сюжетом поэзии, только определенным образом трансформировавшись.

“Хорошие стихи, стихи, несущие поэтическую информацию, это стихи, в которых все элементы ожидаемы и неожиданны одновременно. Нарушение первого принципа делает текст бессмысленным, второго – тривиальным”, – объясняет Ю.М. Лотман [5, с. 104]. “Хорошие стихи – это те, искусственное порождение которых нам сейчас недоступно, а сама возможность такого порождения не доказана”, – далее отмечает он [5, с. 105].

Любой исследовательский анализ строится на непосредственном читательском восприятии. Отсутствие читательского переживания резко понижает эффективность исследовательского труда. Но читательское чувство и исследовательский анализ – это два принципиально различных вида деятельности. Научное мышление критично, читательское – активно и “мифологично”. Наука идет к постижению целостности произведения через анализ, а затем – синтез [7]. Однако заменить читателя исследователем было бы так же губительно для литературы, как и исследователя – читателем.

Список литературы

1. Тюпа, В.И. Аналитика художественного / В.И. Тюпа. – М. : Лабиринт, РГГУ, 2001. – 192 с.
2. Шанский, Н.М. Лингвистический анализ стихотворного текста / Н.М. Шанский. – М. : Просвещение, 2002. – 224 с.
3. Янковский, Ф.М. Историческая грамматика белорусского языка : учебное пособие для педагогических институтов по специальности “Белорусский язык и литература” / Ф.М. Янковский. – Минск : Выш. шк., 1989. – 300 с.
4. Виноградов В.В. Очерки истории языка русской поэзии / В.В. Виноградов. – М. : Наследие, 1995. – 558 с.
5. Лотман, Ю.М. О поэтах и поэзии / Ю.М. Лотман. – СПб : Искусство-СПб, 2001. – 846 с.
6. Бахтин, М.М. Работы 1940-х – начала 1960-х годов / М.М. Бахтин // Собрание сочинений в 5 т. – Ин-т мировой литературы им. М. Горького Рос. акад. наук, 1997. – 312 с.
7. Андреев, А.Н. Целостный анализ литературного произведения / А.Н. Андреев. – Минск : НМЦентр, 1995. – 144 с.

МІХАСЬ ЯНІЦКІ (г. Брэст)

**ЖАНРАВая РАЗНАСТАЙНАСЦЬ І ПЕРСПЕКТЫВЫ РАЗВІЦЦА
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ДРАМАТУРГІІ**

Драматыргія як адзін з родаў літаратуры ў найбольшай ступені выконвае функцыю інструмента ідэалагічнага выхавання. Калі проза і паэзія пераважна адрасаваны канкрэтнаму рэцыпіенту і часта з’яўляюцца творчым таемствам у віртуальнай размове *пісьменнік – чытач*, то драматычныя творы па сваёй прыродзе публічныя. Вось чаму ў савецкі перыяд, асабліва ў часы дэфіцыту тэлевізійнай відэаінфармацыі, драматыргія надавалася выключнае значэнне. Пры ўліку жанравых адметнасцяў сцэнічнага мастацтва: наяўнасці вострага канфлікту, яго камедыяграфічнага вектара – творы згаданага роду падвяргаліся жорсткай цензуры.

У апошнія дзесяцігоддзі сітуацыя кардынальна змянілася: у творцаў з’явілася магчымасць у большай ступені, больш вольна выкарыстоўваць свой індывідуальна-аўтарскі патэнцыял, але ў той жа час узніклі праблемы іншага кшталту: без дзяржаўнай падтрымкі і фундацыі стала цяжэй ажыццяўляць прэм’еры п’ес айчынных аўтараў, рыначная эканоміка “паспрыяла” амаль поўнаму знікненню беларускіх пастановак са сцэнаў тэатраў рэспублікі. Ды і ўзросшая роля тэлебачання са шматлікімі каналамі і асабліва пашырэнне “сусветнай павуціны” садзейнічала выцясненню тэатра як масавага відовішча са сферы культурнага жыцця грамадзянаў. У літаратурнай крытыцы з’явіліся артыкулы пра крызіс драматыргіі і тэатральнага мастацтва ў краіне. Яго становішча характарызавалася рознымі эпітэтамі і параўнаннямі – ад постмакаёнкаўскага да крызіснага, раздарожнага.

Першае вызначэнне цалкам справядлівае. Больш таго, А. Макаёнак змог стварыць напрыканцы свайго творчага шляху камедыі, якія значна апырэдзілі час, камедыі, у якіх адсутнічаюць аўтарскія кан’юнктурныя намеры, затое выразна выяўляюцца жыццёвая мудрасць, пільная ўвага да надзённых праблемаў цывілізацыі і ўменне па-мастацку ацаніць іх у кантэксте эвалюцыі грамадскага жыцця. Наўрад ці каму ў беларускай драматыргіі ў бліжэйшы час удалася наблізіцца да макаёнкаўскага машабнага мыслення, яго камедыяграфічнага таленту. Таму, напрыклад, адну з лепшых п’ес пісьменніка – трагікамедыю “Зацюканы апостал” па вастрыні і актуальнасці пастаўленых праблемаў можна смела аднесці да сучаснай драматыргіі. Духоўны крызіс грамадства, звязаны з уладай грошай, супрацьстаянне чалавека новым сацыяльна-эканамічным абставінам часта прыводзілі да невырашальных канфліктаў. Небяспячную тэндэнцыю адным з першых у сусветнай літаратуры заўважыў А. Макаёнак.

Бясспрэчна, што магістральныя накірункі развіцця беларускай драматыргіі напрыканцы ХХ ст. вызначалі прызнаныя мэтры гэтага жанру М. Матукоўскі, А. Петрашкевіч і А. Дудараў. Прызнанне шырокіх колаў чытачоў М. Матукоўскаму прынеслі яго камедыі “Амністыя”,

“Апошняя інстанцыя” і “Мудрамер”. А. Петрашкевіч выявіў сябе ў розных жанравых мадыфікацыях, але найпаўней яго талент раскрыўся ў жанры сатырычнай камедыі (“Куды ноч, туды сон”). А. Дудараў і сёння працягвае плённа працаваць на ніве тэатральнага мастацтва.

Плённа выкарыстоўваецца ў сучаснай драматургіі прыём умоўнасці, недасказанасці. Ён дапамагае глядачу ўшчыльную наблізіцца да жыццёвых рэалій, адчуць неспакойную і супярэчлівую філасофію жыцця, выявіць складаныя чалавечыя рэфлексіі. Новыя тэндэнцыі ў развіцці сучаснай беларускай драматургіі выявіліся пераважна ў творчасці маладых аўтараў у такіх жанрах, як п’есы абсурду, псіхалагічныя драмы, постмадэрнісцкія фарсы і інш. Зразумела, што такое дзяленне на жанравыя мадыфікацыі ўмоўнае і часта нішчыцца магутнай сучаснай літаратурнай тэндэнцыяй сінтэзу, карэлятыўных працэсаў, якія набліжаюць твор да складанага, шматграннага і супярэчлівага жыцця. Творчасць І. Сідарука (фарс-абсурд “Галава”, п’еса “Плач, саксафон...”) М. Казачонка (экзістэнцыяльная містычная меладрама “Віцюшка”) і М. Арахоўскага пацвярджае вышэйзгаданыя тэзісы.

У пачатку 90-х гадоў М. Арахоўскі нечакана ад п’ес выключна рэалістычнага зместу звярнуўся да ірацыянальнага мастацтва. Пасля драмы “Ку-ку” з “хваравітымі рэфлексіямі і містыцызмам” [1, с. 108], у якой аўтар на фоне так званай перабудовы паказвае раздваенне, псіхоз зусім яшчэ нядаўна нармальнай рэспектабельнай асобы, А. Арахоўскі піша ў 1997 годзе драму “Лабірынт”. Па жанры яна хутчэй набліжаецца да псіхалагічнай, хаця і тут не абыходзіцца без (хоць і другарадных) вобразаў пачвараў-істотаў і анёла. Героі п’есы: таленавіты мастак Стах, які адчувае блізкую смерць, разважлівая “маці Тэрэза”, былы ўрач Ліля і маладая студэнтка Жанна, якая не хоча прымаць агіднасць і прадажнасць сучаснага жыцця, – усе яны асобы з абвостраным пачуццём справядлівасці. І хоць у кожнага з іх свая праўда, яны імкнуцца дапамагчы адзін аднаму, знайсці ў іншых падтрымку, апору, тлумачэнне незразумелага ім. Стах бачыць сваё прызначэнне ў служэнні высокаму мастацтву. Яго жыццёвае крэда – не быць раўнадушным да праблемаў і нягод іншых, і тым самым ён прыцягвае сваёй духоўнай моцай Лілю і Жанну. П’еса не пазбаўлена цікавых аўтарскіх назіранняў, накітавалі: *найбольш балюча б’юць блізкія людзі. Яны лепей ведаюць, куды біць; Галгофа – гэта шлях і выйсце; Моляцца аб зямным, ... да сапраўднай шчырай малітвы трэба яшчэ дарасці.* Нягледзячы на выразны псіхалізм п’есы і здавалася б натуральную замаруджанасць дзеяння, абавязковасць чытацкага інтэлектуальнага напружання, аўтар змог паклапаціцца і пра дынамізм сюжэта, ставячы перад рэцыпіентам адну за другой фабульныя загадкі.

Цікава і плённа працуе ў жанры своеасаблівых гістарычных рымейкаў-травестацый, актуалізуючы літаратурную спадчыну, С. Кавалёў. Назвы многіх яго п’ес гавораць самі за сябе: “Звар’яцелы Альберт”, “Люстэрка Бландоі”, “Трышчан ды Іжота”, “Францішка, або Навука каханья” і іншыя. Па прызнанні самога пісьменніка, цыкл яго

п'ес напісаны з мэтай ліквідаваць прабел драматургічнай спадчыны нацыянальнай культуры 16–19 стст., выкарыстоўваючы ў якасці аб'ектаў пародыі тагачасныя заходнеўрапейскія творы.

На мяжы традыцыі і наватарства, рэалістычнага і сюррэалістычнага, авангарднага мастацтва Сяргеем Кавалёвым напісана *фантазмагорыя ў двух дзях з жыцця і літаратуры беларусаў* “Стомлены д'ябал” (1999). Аўтар выкарыстоўвае ў творы вядомы ў хрысціянскім свеце матыў змовы з д'яблам. Праблемы сацыяльнай неўладкаванасці, маральнай дэградацыі грамадства аўтар не схільны разглядаць як апакаліпсіс, а робіць гэта ў іранічнай форме вуснамі Д'ябла: “...Вось ужо дзве тысячы гадоў, як я не ўмешваюся у вашыя справы. І што ад гэтага змянілася? Чалавек сам, без маёй дапамогі і нават насуперак майму жаданню, ператварае зямлю ў пекла! Прызнаюся, я не адчуваю сябе тут, сярод вас, у бяспецы” [2, с. 426]. Для таго каб трапіць у рай, Яська не вытрымлівае выпрабаванняў-спакусаў, што прапаноўвае яму д'ябал, а таму вымушаны пагадзіцца з вердыктам нячысціка, які, па сутнасці, і выяўляе галоўную ідэю твора: “І ніхто, Яська, не вытрымае. Чалавек слабы, занадта слабы. Таму няма для нас раю: ні для цябе, ні для мяне” [2, с. 449].

Да маладога пакалення беларускіх драматургаў таксама належыць Уладзімір Бутрамеёў. У 1986 годзе ён напісаў сваю першую п'есу-рымейк “Ізноў Несцерка”, ці “Новыя прыгоды Несцеркі”, у якой выкарыстаў матывы вядомай камедыі Вольскага. Камедыю можна лічыць цалкам аўтарскай, арыгінальнай, таму што тэкставых запазычанняў з твора-арыгінала няма: аўтар шырока выкарыстоўвае фальклорныя крыніцы. Потым быў зварот да гістарычнай постаці “беларускага Каперніка” Казіміра Лышчынскага, які рэалізаваўся ў драме “Казімір Лышчынскі” (1989). Захапленне рымейкамі, інтэпрэтацыямі, адаптацыямі да сучаснасці твораў вядомых аўтараў мінулага і надалей не пакідала драматурга, што цалкам натуральна для гісторыка па прафесіі. У прыватнасці, у 90-ыя гады ён стварае трылогію паводле твораў класіка сусветнай псіхалагічнай прозы Ф. Дастаеўскага: “Адзін судны дзень з жыцця братаў Карамазавых”, “Злачынства д'яблаў і пакаранне ідыётаў”, “Вечны Фама”.

На творчым рахунку У. Бутрамеева шмат і іншых п'ес, але найбольшую вядомасць яму прынесла драма “Страсці па Аўдзею”, ці “Крык на хутары” (1989). На шчаслівы сцэнічны лёс п'есы паўплывала плённая супольная праца над пастаноўкай твора маладога драматурга і вядомага рэжысёра Беларускага драматычнага тэатра імя Я. Купалы В. Раеўскага.

Акрамя гістарычнай дакладнасці твора, што выявілася ў разнастайных параметрах – у сацыяльным укладзе жыцця беларускай вёскі перыяду калектывізацыі, у адлюстраванні нацыянальнага менталітэту, у эпізодычных зваротах да палітычнага жыцця, – п'еса кранула гледачоў асэнсаваннем праблемаў, блізкіх ці не кожнаму беларусу. Аўтар нездарма вызначыў жанр твора як народная драма. Праблема зямлі і волі, традыцыйная для беларускай літаратуры, і тут

становіцца галоўнай. Тым не менш аўтар змог па-новаму, з агульначалавечых пазіцый, раскавана і не асабліва акцэнтуючы ўвагу на тагачаснай грамадска-палітычнай атмасферы, асэнсаваць трагедыю селяніна-гаспадара.

Галоўны герой твора – працавіты, дбайны селянін Аўдзея, які вядзе ладную гаспадарку на хутары. Адметнаю рысай драмы з’яўляецца тая акалічнасць, што аўтар не толькі не дае пэўных характарыстык героям (у рэмарках), але і не выяўляе сваіх, аўтарскіх сімпатыі ці антыпатыі. Драматург прапануе гледачу самастойна ацаніць паводзіны, жыццёвыя прынцыпы таго ці іншага героя, зместам твора нібы сцвярджаючы філасофскі тэзіс: “У кожнага свая праўда”. У гэтых адносінах п’еса максімальна набліжана да жыцця.

Для характарыстыкі персанажаў аўтар часта выкарыстоўвае іх маналогі ці рэплікі-рэфрэны, якія паўтараюцца з дзеі ў дзею і выяўляюць жыццёвую пазіцыю герояў. Сам Аўдзея і яго сын Андрэй і, трэба думаць, продкі Аўдзея прытрымліваліся не хітрай, але трывалай мудрасці земляроба, што выяўляецца ў творы ў народна-алегарычным выслоўі: “Хто гняздо ўе, у таго і ўецца, у таго і ёсць, а ў каго ёсць, той і жыве, так на етым свеце спакон веку ўстроена” [2, с. 390]. Аўтар арганічна ўключае ў ідэйна-мастацкую тканіну твора малітвы. У сям’і Аўдзея іх чытае паводле даўніх звычаяў старэйшы сямейнік – бацька Аўдзея.

Да апошняга Аўдзея не верыць у тое, што ў яго могуць сілай адабраць нажытае. У той час, як іншыя перад пагрозай экспрапрыяцыі маёмасці прадаюць усё каштоўнае з гаспадаркі, ён працягвае ўпарта працаваць на зямлі, нават набывае малатарню. Натуральна, ён не хоча добраахвотна аддаваць у калгас гаспадарку і гатовы бараніць яе са зброяй у руках: “...Выцягнуў на сабе еты хутар, ету зямлю, у ёй мая кроў, мае жылы – і аддаць? Не аддам! Зубамі загрызу – не аддам!” Тыповы і заканамерны фінал для гаспадара-ўласніка ў часы калектывізацыі: Аўдзея, скруціўшы рукі, забіраюць з хутара мясцовыя камітэтчыкі пад палымяную прамову Упаўнаважанага з раёна [2, с. 419].

Плэнная творчасць беларускіх драматургаў, як ужо вядомых, так і маладых, і наяўнасць п’ес самых разнастайных жанравых мадыфікацый сведчыць пра эвалюцыю тэатральнага мастацтва ў краіне і пра пэўныя перспектывы яго развіцця.

Спіс літаратуры

1. Лаўшук, С.С. Драматургія / С.С. Лаўшук // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя : у 4 т. – Мінск : Бел. навука, 2003. – Кн. 2. : 1986–2000. – 975 с.
2. Сучасная беларуская драматургія: Традыцыі і наватарства / Уклад. і праadm. П. Васючэнка; пад. агул. рэд. У.М. Сіўчыкава. – Мінск : Сэр-Віт, 2003. – 640 с.

ЗМЕСТ			
Марыя	Новік.	Жыві,	наша
СЛОВА.....			
НАВУКОВАЯ І ЛІТАРАТУРНА-МАСТАЦКАЯ СПАДЧЫНА Ф. М. ЯНКОЎСКАГА			
Ніна Гаўрош, Ніна Нямковіч. “Што ж без цябе, настаўнік? Хто ж без цябе, настаўнік?”.....			
Ірына Гоўзіч. Стыль апавяданняў Фёдара Янкоўскага і Міхася Стральцова: параўнальны аналіз...			
Алена Кавалюк. “Сялянская Атлантыда” Фёдара Янкоўскага.....			
Тамара Кананенка. У клопаце пра слова			
Валянціна Мароз. Прафесар Янкоўскі – даследчык гісторыі мовы.			
Мікалай Мішчанчук. “Сам!” як канцэпцыя жыцця і творчасці Ф.М. Янкоўскага.			
Марыя Новік. Слова ў эпісталаярнай спадчыне Ф. Янкоўскага..			
Станіслаў Рачэўскі. Навукова-педагагічная школа прафесара Ф.М. Янкоўскага: погляд праз гады.			
Святлана Сянкевіч. Анамапаэтычныя і цытатныя ўтварэнні ў творах Ф.М. Янкоўскага			
ГІСТОРЫЯ МОВЫ І ДЫЯЛЕКТАЛОГІЯ			
Алена Барысевіч. Экзатызмы ў Кнізе Быцця ў выданні Францыска Скарыны: праблема перакладу і наследавання..			
Аляксандр Булыка. Спрадвечна беларуская лексіка ў выданнях Ф. Скарыны			
Мікола Гарбачык. Формы парнага ліку назоўнікаў і іх граматычнае выражэнне ў брэска-пінскіх гаворках (на матэрыяле тараканскіх гаворак)			
Таццяна Гераськіна. Своеобразіе языка и стиля “Летописца великих князей литовских”			
Мікола Даніловіч. Развіццё лексічнай варыянтнасці фразеалагізмаў у беларускай дыялектнай мове.			
Вадзім Зіманскі. Складаназалежныя сказы ў помніку беларускай пісьменнасці XV стагоддзя..			
Станіслава Каралевіч. Імя в летописном тексте как знак культурно-исторической информации.			
Валянціна Касцючык. Матывацыйная аснова беларускага дыялектнага слова.			
Святлана Касьяненка, Валянціна Кісялёва, Святлана Чайкова. Лексіка прадзення ў гаворках Гомельшчыны.			
Людміла Мазуркевіч. Дыялектныя назвы частак галавы ў гаворках Гомельшчыны.			
Антон Малюк, Аксана Сівак. Некаторыя лексіка-семантычныя асаблівасці аронімаў Гомельшчыны..			
Валянціна Мароз, Кацярына Зубко. Імя праф. Ф. Янкоўскага ў беларускай навуцы XX ст.			
Павел Міхайлаў, К. Руц. Націск у асабовых формах дзеясловаў другога прадуктыўнага класа ў гаворцы вёскі Беражное Столінскага раёна			
Яраслаў Самуйлік. Адметнасці гаворкі вёскі Уласаўцы Іванаўскага раёна.			
Іван Сацута. Пасіўныя дзеепрыметнікі ў старабеларускім перакладзе “Гісторыі аб Атыле”.			
Вольга Урбан. Прэфіксальна-нульсуфіксальнае ўтварэнне асабовых ацэначных субстантываў у беларускай дыялектнай мове			
Наталля Якубук, Святлана Калюта. Айканімія Баранавіччыны ў структурных адносінах...			
Эльвіра Ярмоленка. Лакальныя моўныя рысы ў “Жыцці Аўраамія Смаленскага” (па спісе XVII ст.)			
БЕЛАРУСКІ ЛІНГВАКУЛЬТУРНЫ ФЭНОМЕН			

Ганна Валочка. Праца са слоўнікамі пры навучанні перакладу..
Алена Воінава, Алена Палуян. Найменні кулінарных вырабаў у гаворках Гомельскага рэгіёна.
Таццяна Грачыжа. Найменні <i>джгір</i> і <i>ёри</i> у дыялектнай і літаратурнай мовах
Ніна Даўбешка. Паэма Я. Коласа “Сымон-музыка”: лінгватэксталагічныя назіранні
Алена Дзядова, Кацярына Вінакурава. Нацыянальна-культурная спецыфіка канцэпта “падман” у беларускай фразеалогіі
Вольга Заяц. Проблема ценности в лингвокогнитивном освоении.
Вольга Зелянко. Выкарыстанне твораў Ф. Янкоўскага пры фарміраванні лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі вучняў
Вольга Ляшчынская. Кадзіраванне ведаў у фразеалагізмах з кампанентам <i>сэрца</i> (на матэрыяле мовы Янкі Купалы)
Міхаіл Макарэвіч. Лексіка рыбалоўнага промыслу (словаўтваральны аспект)
Наталля Макарэвіч. Найменні ўдзельнікаў купальскага абраду ў беларускай каляндарна-абрадавай паэзіі
Наталля Міснік. Лексіка-семантычная характарыстыка мікратапонімаў і мянушак вёскі Расна Камянецкага раёна
Вольга Пераход. Отношение к слову в языковой картине мира русских и белорусов
Генадзь Праневіч. Культура, мова і праблема нацыянальна-духоўнай самаідэнтыфікацыі беларусаў у сучасным соцыуме.
Ірына Савіцкая. Міфалогія і этнаграфія беларусаў у “Слоўніку беларускай мовы” І. Насовіча
Васіль Сянкевіч. Намінатыўная археалогія ў навуковай спадчыне прафесара Ф.М. Янкоўскага
Таццяна Удовіна. О некоторых семантических и грамматических особенностях выражения олицетворения во фразеологии (на материале русского и белорусского языков)
Людміла Цалко. Некаторыя аспекты перакладу метафарычных вобразаў А. Пушкіна на беларускую мову
Тамара Шчур. Асабовыя намінацыі ў мове твораў Ф. Янкоўскага
АСПЕКТЫ МОЎНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ (ЛЕКСІКАЛОГІЯ, ЛЕКСІКАГРАФІЯ, ГРАМАТЫКА)
Алеся Андрэева. Суфіксальнае ўнутрыдзеяслоўнае словаўтварэнне ў сучаснай беларускай мове
Людміла Белка. Лексіка-тэматычная класіфікацыя назваў лацінскага паходжання афіцыйна-дзелавой сферы ўжывання
Зоя Заіка. Мадэлі адтапанімных дэрыватаў у арэале Заходняга Палесся.
Дзмітрый Кананенка. Вартаваць, каб зберагчы
Ірына Кандраценя. Аддзеяслоўныя назоўнікі з нулявым суфіксам у “Слоўніку беларускай мовы” І.І. Насовіча
Галіна Канцавая. Сінанімічныя словы ў газетным тэксце
Святлана Клундук. Кампазіты-асновасловаскладанні ў сучаснай беларускай літаратурнай мове
Кацярына Любэцкая. Шляхі фарміравання і ўпарадкавання спецыяльнай лексікі беларускай мовы ў пачатку XXI стагоддзя.
Святлана Мароз, Марына Ржавуцкая. Дзеясловы пасесіўнай семантыкі як лексіка-семантычная група
Таццяна Палявая. Цветообозначающая лексика как способ выражения имплицитной оценки
Вольга Радзюк. З гісторыі дэмакратычнага перыяду развіцця беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі (1917 год)
Святлана Солахава. Асаблівасці выкарыстання прыметніка <i>вялікі</i> ў мове газеты “Наша ніва”
Вольга Шавель. Функцыянальна-стылістычны параметр у структуры слоўнікавага

артыкула.
Ірына Ялынцава. Матывацыйныя базы поліматываванах асабовых назоўнікаў у сучасных беларускай і рускай мовах.
АСПЕКТЫ М ОЎНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ (ФРАЗЕАЛОГІЯ)
Мікола Аляхновіч. Асаблівасці функцыянавання ўстойлівых адзінак у міжмоўным кантэксце
Ірэна Бордак. Фразеалагізмы беларускай мовы з семай часу
Алена Дзябёлая. Фразеалагізмы ў творах Ф.М. Янкоўскага
Любоў Жураўская. Фразеалагізмы з фаўністычнымі кампанентамі ў мастацкай літаратуры (структурна-семантычны аналіз)
Людміла Зайцава. Семантычная суаднеснасць саматычных фразеалагізмаў беларускай і англійскай моў
Віктар Несцяровіч. Пра паходжанне аднаго фразеалагізма
Наталля Паляшчук. Трафарэтныя выразы ў старабеларускіх дзелавых дакументах
Анастасія Рагаўцова. Запазычаныя назоўнікі як кампаненты фразеалагізмаў
Аксана Сазановіч. Сінтаксічная сувязь фразеалагізмаў са словамі-суправаджальнікамі
Таццяна Шэўчык. Семантычныя крытэрыі сінанімічнасці фразеалагізмаў
Ірына Цівунчык. Семантычнае поле ў межах фразеалогіі.
Ганна Юдзянкова. Прэцэдэнтны антрапонім як кампанент анамастычнай перыфразы
ПАЭТЫКА МАСТАЦКАГА ТЭКСТУ
Вольга Барысенка. Тыпы і спосабы выражэння параўнання ў паэзіі Сяргея Грахоўскага.
Святлана Бут-Гусаім. Прагматычная роля ўласных асабовых імёнаў у кантэксце твораў Г. Далідовіча.
Ніна Валчонкава. Творческое чтение “Маленького принца” А. де Сент-Экзюпери будущими специалистами: духовно-нравственный аспект
Людміла Дземідзенка. Параўнанні ў мове твораў паэтаў-маладнякоўцаў
Антон Крахмальнік. Основные параметры такесических речений и их репрезентация в художественном тексте
Лена Леванцэвіч. Белае і чорнае ў паэтычным кантэксце Ніны Мацяш
Кацярына Мароз. Пошукі і знаходкі філасофскай крытыкі 20-х гадоў
Лілія Паплаўная. Стылістычная роля паўтораў у паэтычнай мове Пімена Панчанкі
Людміла Прозарава. Увасабленне як аб’ект лінгвістычнага даследавання.
Васіль Рагаўцоў. Вербальнае выражэнне камічнага ў драме Уладзіслава Галубка “Пан Сурынга”
Зоя Шведова. Да пытання аб выпрацоўцы нормаў беларускай мовы ў паэзіі У. Дубоўкі
Юлія Чагайда. Непрэдыкатыўныя намінацыі дзеючых асоб у аповесці В. Быкава “Сотнікаў”.
Ада Яніцкая. Изобразительно-выразительные возможности пунктуации в поэтическом тексте
Ларыса Яўдошына. Прагматычнае асэнсаванне слова ў мастацкім радку Фёдара Янкоўскага.
МОВА МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ І ФАЛЬКЛОРУ
Яўгенія Абрамава. Система лингвокультурем как составляющая национальной языковой картины мира в романе А. Шаманова “Ассистент”
Вольга Гладчанка. Любовные “присушки” в свете народной и научной этимологии
Ірына Зуева. Эвалюцыя іменаванняў персанажа ў мастацкім творы
Лілія Кавалёва, Алена Мачалава. Приблизительный перевод как один из приемов перевода белорусской безэквивалентной лексики на английский язык

Ірына Кудраватых. Стылістыка художественнага произведения как научная парадигма XXI столетия
Уладзімір Куліковіч, Эрыка Ялоўская. Некаторыя асаблівасці моватворчасці У. Дубоўкі ў 20-я гады XX стагоддзя
Алена Лапцёнак. Пераклад назоўнікаў з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі на рускую мову (на матэрыяле твораў Івана Навуменкі)
Вера Літвінава. Прыметнікавая антанімія ў мове твораў беларускага фальклору (на матэрыяле прыказак)
Вікторыя Лябовіч. У истоков рецепции украинской литературы в Венгрии (к вопросу перевода произведений Ивана Франка на венгерский язык)
Зоя Мельнікава. “Пачвара яна, вайна...”: Чалавек на вайне ў прозе Фёдара Янкоўскага
Мікалай Мішчанчук. “Не спяшаюся прыдумляць...”: Стыль майго Настаўніка
Мікалай Пашкевіч. Лінгвістычная інтэрпрэтацыя мініяцюры Фёдара Янкоўскага “Крэпкае нутро”
Ірына Поўх. Матыў балота ў паэзіі Алеся Разанава
Аляксей Солахаў. Утварэнне індывідуальна-аўтарскіх назоўнікаў са значэннем асобы ў мове паэзіі Васіля Зуёнка
Ларыса Станкевіч. Устойлівыя адзінкі мовы з кампанентамі-назвамі <i>свойскія жывёлы</i> (авечка, баран, ягня)
Кацярына Хазанова. Спосабы захавання стылістычных адметнасцей балад Адама Міцкевіча ў перакладзе на беларускую мову
Святлана Шчэрба. Паэтыка імпрэсіянізму ў творчасці Кузьмы Чорнага
Васіль Шур. Некаторыя асаблівасці анамастыкону мастацкіх твораў Ф. Янкоўскага
Гюльнара Юсцінская. Изучение языковых явлений в поэтическом тексте
Міхась Яніцкі. Жанравая разнастайнасць і перспектывы развіцця сучаснай беларускай драматургіі

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2010 год

© PDF: Камунікат.org, 2010 год